

Γ' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΑ ΣΥΝΟΛΑ - ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

24-27 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1991 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΚΕΙΜΕΝΑ

ΑΘΗΝΑΙ 1991

Αελο

ISSN 1105-7785
ISBN 960-7034-34-4

ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΑ ΕΥΝΟΛΑ - ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

24-25 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1991 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

*Κατά τὸν Κανονισμὸ τῶν Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας,
οἱ συγγραφεῖς εὐθύνονται γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν
ποὺ ἀναδημοσιεύονται στὶς ἐκδόσεις τῆς.*

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
Fax (01) 3644 996

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Γ' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΑ ΣΥΝΟΛΑ - ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

24-27 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1991 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΚΕΙΜΕΝΑ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1994

Αε 10

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Στ. Δρούγου	Ἀναπλ. Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Ἡ. Ζερβουδάκη	Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων. Διευθύντρια Ἀρχαιοτήτων ΥΠΠΟ
Λ. Μαραγκοῦ	Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων
Ἰ. Παπαποστόλου	Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων
Ἰ. Τουράτσογλου	Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων. Νομισματικὸ Μουσεῖο

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Σ. Δρούγου	Ἀναπλ. Καθηγήτρια Ἀρχαιολογίας
Ν. Σφήκας	Ἀρχιτέκτων ἐσωτ. χώρου - Ζωγράφος
Χ. Ἀνδρεΐδου	Ἀρχαιολόγος
Ν. Κουσουλάκου	Ἀρχαιολόγος
Ἀ. Παπαδημητρίου	Γραμματέας

Χρηματοδότηση τῆς
Γ' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Προσφώνηση κ. Στέλλας Δρούγου	11
Χαιρετισμός κ. Γιάννη Τουράτσογλου	13
SUSAN I. ROTROFF The Statyr Cistern in the Athenian Agora (Πίν. 1-3)	17
KARIN BRAUN Frühhellenistische Brandgräber aus dem Theonichosbezirk (Πίν. 4-10)	23
ANGELIKA SCHÖNE - DENKINGER Eine frühhellenistische Einfüllschicht im Bau Y/Kerameikos - zur Datierung der jüngsten Funde (Πίν. 11)	35
ΝΑΤΑΛΙΑ ΒΟΓΚΕΪΚΩΦ Έλληνιστική κεραμική από τη Νότια Κλιτύ της Ἀκρόπολης (Πίν. 12-15)	39
ΕΦΗ ΜΠΑΖΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΑΒΑΝΗ Ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ τῆς αἰτωλικῆς Καλλιπόλεως (Πίν. 16-24)	46
ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ Νεκροταφείο τῶν Ὀπουντίων Λοκρῶν στὴν Τριανταφυλλιά Λειβανατῶν. Οἱ ἑλληνιστικοὶ τάφοι (Πίν. 25-33)	56
INGRID R. METZGER Ein hellenistisches Grabmonument in Eretria (Πίν. 34-37)	71
ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ Σύνολα κεραμικῆς ἀπὸ τὸ ἑλληνιστικὸ νεκροταφείο τῆς Θεσσαλονίκης (Πίν. 38-42)	80
ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ - ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ Σχήματα ἀγγείων τῆς πρώιμης ἑλληνι- στικῆς ἐποχῆς ἀπὸ ταφικὰ σύνολα τῆς Βέροιας (Πίν. 43-49)	90
ΜΑΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΠΑΤΕΡΑ Κλειστὸ χρονολογικὰ σύνολο ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὰ περὶχωρα τῆς Ἡϊόνας (Πίν. 50-65)	104
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΟΥΛΙΟΣ Χρονολογημένη ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία (Πίν. 66-71)	115
ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ - ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ Τὰ χρονολογημένα σύνολα ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴ Μακεδονία (Πίν. 72-74)	128
FRANCINE BLONDÉ Παρατηρήσεις γιὰ τὴν προσφορὰ τῆς Θάσου στὴ μελέτῃ τῆς πρώιμης ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς	138
ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ Ὁ τάφος τῆς ἡλείας Φιλημῆνας (Πίν. 75-88)	146
ΒΕΡΟΝΙΚΑ ΛΕΟΝ-ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Keramik der klassischen und nachklassischen Zeit aus der Stadt Elis (Πίν. 89-105)	159

CHRISTA SCHAUER	Ein Späthellenistischer Fundkomplex aus Olympia (Πίν. 106-126)	174
ΔΩΡΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ (Πίν. 127-141)	Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Πάτρας	185
ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ (Πίν. 142-151)	Σύνολα ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς ἀρχαίας Λευκάδος	196
BASHKIM VREKA (Πίν. 152-159)	Un atelier de la céramique hellénistique en Apollonie d'Illyrie	205
VIKTORIJA SOKOLOVSKA	Some pottery finds from Isar-Marvinci (Πίν. 160-165)	215
VERA BITRAKOVA GROZDANOVA (Πίν. 166-169)	La céramique de la maison no 2 de Golem Grad	218
ANELIA BOZKOVA	Importations grecques et imitations locales. La céramique hellénistique en Thrace: chronologie et centres de production (Πίν. 170-176)	223
ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ - ΑΡΓΥΡΗ (Πίν. 177-180)	Ἔργαστήριο ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τῆ Μύρινα Λήμνου	231
ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ (Πίν. 181-202)	Δῆλος - Κεραμικὴ ἀπὸ τὸν δρόμο βόρεια τοῦ Ἄνδῆρου τῶν Λεόντων	235
ELISA CHIARA PORTALE	Κεραμικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὰ πατώματα τῶν οἰκιῶν δυτικὰ τῆς πλατείας τοῦ θεάτρου στὴ Φαιστό (Πίν. 203-207)	249
ΕΥΔΟΞΙΑ ΠΑΠΟΥΤΣΗ-ΨΑΔΥΚΑ (Πίν. 208-217)	Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν πολωνικὴ ἀνασκαφὴ στὴν Πάφο τῆς Κύπρου. Δεξαμενὴ W/73	257
AMOS KLONER (Πίν. 218)	A Unique Hellenistic Juglet from Maresha (Marissa/Tell Sandahannah)	269
DALIT REGEV	The Transitional Phase between the Persian and Hellenistic Periods at Marissa (Πίν. 219-222)	272
ULRICH HAUSMANN	Phasen und Werkstätten mittelitalischer Reliefbecher (Πίν. 223-224)	275
GERHILD HÜBNER (Πίν. 225-228)	Calices Pergami und Scherbenfunde aus dem Großen Altar	282
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΚΟΣ (Πίν. 229-232)	Πήλινες μῆτρες «μεγαρικῶν» σκύφων ἀπὸ τὴ Σάμο	294
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ (Πίν. 233-245)	Ἵδρίες Hadra μὲ λευκὸ βάθος ἀπὸ τὴ Ρόδο. Μία πρώτη προσέγγιση	302
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ	Τὸ Magenta Ware στὴν Κύπρο (Πίν. 246-250)	311
ΧΑΡΙΣ ΚΑΝΤΖΙΑ (Πίν. 251-267)	Ἐνα κεραμικὸ ἐργαστήριο ἀμφορέων τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὴν Κῶ	323
ΧΡΥΣΑ ΚΑΡΑΔΗΜΑ - ΜΑΤΣΑ (Πίν. 268-273)	Ἔργαστήριο παραγωγῆς ἀμφορέων στὴ Σαμοθράκη	355
ΑΡΓΥΡΗ ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ (Πίν. 274-291)	Τὰ ἑλληνιστικὰ λυχνάρια τῶν Φερῶν	363
	Πρόγραμμα Γ' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης	391
	Κατάλογος ὀμιλητῶν	395

Προσφώνηση
ΣΤΕΛΛΑΣ ΔΡΟΥΓΟΥ

Ἀναπληρώτριας καθηγήτριας Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ὡς ἐκπροσώπου τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τοῦ Α.Π.Θ.

Τὸν χειμῶνα τοῦ 1986 συναντηθήκαμε μιὰ ομάδα Ἀρχαιολόγων στὰ Γιάννενα μὲ τὴν πρωτοβουλία καὶ τὴν εὐγενικὴ πρόσκληση τοῦ Τομέα Ἀρχαιολογίας τοῦ Ἡπειρωτικοῦ Πανεπιστημίου γιὰ νὰ συζητήσουμε ἓνα παραμελημένο καὶ δύσκολο θέμα τῆς ἐπιστήμης μας, τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ. Προσπαθήσαμε τότε κιόλας νὰ ξεκινήσουμε συστηματικὰ τὴ συζήτηση γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ θέματος μὲ ιδιαίτερη ἔμφαση στὰ χρονολογικά. Τότε οἱ συνάδελφοι παρουσίασαν ἀνασκαφικὰ εὐρήματα καὶ ἔγινε ἡ πρώτη προσέγγιση τῆς γενικότερης προβληματικῆς.

Ἡ ομάδα ἐκείνων τῶν ἀρχαιολόγων συναδέλφων εὐρύνθηκε τὸ 1989 σὲ ἓναν μεγάλο κύκλο εἰδικῶν καὶ ἐνδιαφερομένων στὴ Ρόδο, ὅπου ἔγινε ἡ Β΄ Συνάντηση μὲ οἰκοδεσπότη τὴν Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου καὶ χορηγοὺς τὰ Ὑπουργεῖα Πολιτισμοῦ καὶ Αἰγαίου. Αὐτὴ τὴ φορὰ ἡ συμμετοχὴ στὴ Συνάντηση ὑπῆρξε διεθνῆς, ἔγιναν ἐνδιαφέρουσες ἀνακοινώσεις, μὲ τίς ὁποῖες ὄχι μόνον συνεχιζόταν ἡ συζήτηση γιὰ τὸ χρονολογικὸ θέμα, ἀλλὰ διαγράφηκαν συγχρόνως νέα ἐρωτήματα γιὰ τὸ πλούσιο ὕλικό τῆς Ἑλληνιστικῆς Κεραμικῆς. Τὸ εὐτυχὲς ἀποτέλεσμα τῶν ἐργασιῶν στὴ Ρόδο ὑπῆρξε ἓνας καλαίσθητος τόμος τῶν Πρακτικῶν.

Μὲ ἀπόφαση τῶν συνέδρων τῆς Ρόδου καὶ στὴ συνέχεια τοῦ Τομέα Ἀρχαιολογίας καὶ Ἱστορίας τῆς Τέχνης τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ὀρίστηκε ἡ Θεσσαλονίκη καὶ τὸ Πανεπιστήμιό της ὡς τόπος τῆς Γ΄ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, ποὺ ἀρχίζουμε σήμερα.

Τὸ θέμα τῶν Συναντήσεων, «Ἡ Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ καὶ τὰ Χρονολογικά της Προβλήματα», φαίνεται εἰδικό καὶ ἐπιμέρους. Ὡστόσο ὅμως οἱ δύο προηγούμενες Συναντήσεις καὶ οἱ τωρινὲς συμμετοχὲς ἀποκάλυψαν ἓνα εὐρύτατο ἀρχαιολογικὸ καὶ ἱστορικὸ πεδίο, ὅπου δημιουργοῦνται γνώσεις βάσης γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ καὶ ιδιαίτερα τὴν ἀνασκαφικὴ ἐργασία. Τὰ ἀρχαιολογικὰ καὶ ἱστορικὰ ἢ τὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα ποὺ διαγράφηκαν μὲ τὴν ἐξέταση τῆς Ἑλληνιστικῆς Κεραμικῆς ἀποδεικνύονται ἓνα εἶδος κλειδιοῦ γιὰ τὴν ἀναγνώριση καὶ τὴ μελέτη ὁλόκληρης τῆς ἐποχῆς. Ἀρκεῖ σήμερα νὰ ἀναφέρω ὅτι αὐτὴ τὴ στιγμή στὴ Μακεδονία, ὅπου οἱ μεγάλες ἀνασκαφὲς φέρνουν ὄχι μόνον πολὺτιμα σὲ ὕλικό, ἀλλὰ καὶ πολυάριθμα καὶ πρωτόφαντα εὐρήματα καὶ στοιχεῖα, ἡ Κεραμικὴ ἔχει μελετηθεῖ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ομάδα ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχει σχηματιστεῖ βαθμιαῖα ἓνα πολὺ σημαντικὸ ἐργαλεῖο γιὰ τὴν ἔρευνα. Ἐτσι ἀποδεικνύεται πὼς τὸ θέμα δὲν εἶναι ἐξαιρετικὰ «εἰδικό», ἂν αὐτὸ εἶναι ποὺ ἐνοχλεῖ —θέμα φυσικὰ ποὺ δὲν ὑφίσταται στὴν Ἐπιστῆμη— ἀλλὰ πρόκειται γιὰ πρωταρχικὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἀξιολόγηση τῆς πλούσιας αὐτῆς καὶ περίπλοκης ἐποχῆς.

Ἄλλωστε, ἄς μὴν ξεχνᾶμε, ὅτι στὴν ἱστορικὴ γνῶση καὶ στὴν Ἐπιστήμη μας, τὸ ταπεινὸ καὶ τὸ πολῦτιμο εἶναι ἔννοιες μὲ πολὺ διαφορετικὸ περιεχόμενον ἀπὸ ὅ,τι συνήθως, ἐνῶ τὰ εἰδικὰ καὶ τὰ γενικὰ θέματα στὴν ἔρευνα δὲν μποροῦν νὰ εἶναι συνώνυμα μὲ τὸ «γενικὸ» καὶ «εἰδικὸ» τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς. Ἡ Ἀρχαιολογία, μιὰ ἐπιστῆμη μὲ σύνθετα θεωρητικὰ καὶ πνευματικὰ ἐρωτήματα, ἀξίζει σιγὰ-σιγὰ νὰ σμιλεύσει κάποτε τὴ μεθοδολογικὴ τῆς πράξης καὶ νὰ ὀργανώσει τὸν εἰδικευμένον λόγον, ὥστε νὰ γίνῃ δυνατὴ, ὄχι ἡ συνεννόηση, ἀλλὰ κυρίως ὁ ἔλεγχος τῶν πορισμάτων τῆς. Ἴσως ἔτσι γίνῃ κατανοητὸ ὅτι οἱ γενικεύσεις καὶ οἱ αὐτοματοποιήσεις, χαρακτηριστικὰ εὐκόλα καὶ σαγηνευτικά, εἶναι ἴσως χρήσιμα στὸν ἀρχαιολόγον, ἀλλὰ δὲν προσφέρουν στὴ γνῶση.

Μὲ τὴ Γ' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση παγιώνεται ἓνας θεσμὸς, ποῦ ἐνῶ δὲν ἔχει ἀκόμη τὴ νομικὴ καὶ τυπικὴ του μορφή, ἔχει κερδίσει τὴν οὐσιαστικὴ του ὑπόστασιν. Θεμελιῶδες γνώρισμα εἶναι ἡ συζήτηση τῶν θεμάτων. Πολὺ σημαντικὸ κέρδος ἀποδεικνύεται ἡ πραγματικὴ συνεργασία τῶν Πανεπιστημίων — ὡς σήμερα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν Ἰωαννίνων — καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Τὸ ἐρευνητικὸ αἶτημα εἶναι ὁ καθοριστικὸς ὅρος ὄλων τῶν συμμετεχόντων. Ἐτσι οἱ Συναντήσεις ἔχουν ἀποδειχθεῖ ἀπὸ μιὰ ἄποψη εὐπλαστες καὶ ζωντανές. Ἐπιδιώξῃ μας εἶναι νὰ κερδίσουμε ἓναν νομοθετημένον θεσμὸν ποῦ θὰ ἐξυπηρετήσῃ συστηματικὰ καὶ μόνιμα τὸ θέμα μας.

Στὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν εὐτυχισμένη κατάληξιν τῆς προσπάθειας συνέβαλαν πολλοί. Τὸν πρῶτον λόγον ἔχει τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Θεσσαλονίκης ποῦ συμπαραστάθηκε μὲ ποικίλους τρόπους καὶ γενναίᾳ, μὲ τὶς διαφορὰς Ὑπηρεσίας του, μὲ τὰ ὀργανά του καὶ βέβαια σηκώνοντας τὸ μέγιστον μέρος τῆς οἰκονομικῆς δαπάνης. Ὁφείλουμε ἀκόμη νὰ εὐχαριστήσουμε τὸν Πρόεδρον τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας κ. Μ. Τιβέριον καὶ τὸν Διευθυντὴ τοῦ Τομέα Ἀρχαιολογίας κατὰ τὸν χρόνον τῆς προετοιμασίας κ. Μ. Παπανικολάου, πρόθυμους ἀρωγούς στὶς ποικίλας ἀνάγκας μας. Ἡ ἠθικὴ συμπαραστάσις τοῦ τότε κοσμητορά μας κ. Δ. Παντερμαλῆ καὶ οἱ ἰδέες του ὑπῆρξαν πολῦτιμες γιὰ μᾶς. Ἴσως ὅμως δὲν θὰ φτάναμε στὴν πραγματοποίησιν τῆς Συνάντησός μας, ἂν ὁ Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ἀ. Τρακατέλλης δὲν μᾶς εἶχε σταθεῖ μὲ τὸν ἴδιον φανατισμὸν ποῦ θὰ εἶχαν ἴσως μόνον οἱ ἴδιοι οἱ εἰδικοί. Γι' αὐτὸ τοῦ ὀφείλουμε τὶς μεγαλύτερας εὐχαριστίας. Δὲν μποροῦμε ἀκόμη νὰ ξεχάσουμε τοὺς ἀνθρώπους στὴν Πρυτανείᾳ καὶ ἰδιαίτερα τὴν κ. Τουτουτζῆ-Ἀντωνίου καὶ τὴν κ. Ξ. Θεοτοκάτου, ποῦ ὑπομονητικὰ καὶ σχεδὸν καθημερινὰ εἶχαν νὰ λύσουν τὰ προβλήματα τῆς Συνάντησος. Τὸ Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ ἐνίσχυσε οἰκονομικὰ τὴν Συνάντησιν καὶ τὸ εὐχαριστοῦμε. Ἰδιαίτερα ὀφείλουμε νὰ εὐχαριστήσουμε τὴν ἸΖ' Ἐφορεῖαν Ἀρχαιοτήτων (Πέλλα) καὶ τὴν κ. Μ. Σιγανίδου γιὰ ποικίλη βοήθειαν.

Ἡ συνάντησις τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι καρπὸς τῆς δουλειᾶς μιᾶς ὁμάδας νέων κυρίως ἀνθρώπων. Χωρὶς τὴν δουλειὰν αὐτὴν ἡ Συνάντησις δὲν θὰ εἶχε πραγματοποιηθεῖ καὶ γι' αὐτὸ ὀφείλω εὐχαριστώντας νὰ ἀναφέρω τοὺς Χ. Ἀνδρεΐδου, Ν. Κουσουλάκου, Ν. Σφήκα, Τ. Κουκιόγλου, Ἀ. Παπαδημητρίου, Θ. Χουρπουλιάδη, Θ. Ἀλτιντζῆ, καὶ ἀκόμη τὰ παιδιὰ τῆς γραμματείας Χρ. Καλλίνην, Ε. Παπαζαφειρίου, Δ. Σιαφάκη, Κ. Τζανακάκη, Τ. Ἡλιοπούλου.

Τέλος εὐχαριστοῦμε θερμὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐταιρεῖαν Ἀθηνῶν καὶ ἰδιαίτερα τὸν Γεν. Γραμματέαν τῆς κ. Β. Πετράκου γιὰ τὴν ἀπόφασίν τους νὰ ἀναλάβουν τὴν ἐκτύπωσιν καὶ τὴν δημοσίευσιν τῶν Πρακτικῶν τῆς Συνάντησος, τὸν τελικὸν δηλ. στόχον τῆς προσπάθειάς μας.

Χαιρετισμὸς

ΓΙΑΝΝΗ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων

ὡς ἐκπροσώπου τῆς Διευθύνσεως Προϊστορικῶν
καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ ΥΠ.ΠΟ.

Τὸ παιδί μὲ τὰ μελαμβαφῆ μάτια ποὺ εἶδε τὸ φῶς τοῦ κόσμου στὴν πρώτη συνάντηση τῶν Ἰωαννίνων πρὶν ἕξι χρόνια, ἔφηβος πιά στὴν πόλη τοῦ Κασσάνδρου ἐγκαταλείπει τὰ διστακτικὰ του βήματα καὶ μὲ τὴν πείρα ποὺ ἀπέκτησε στὴ «λαμπροτάτην πατρίδα, τὴν καλὴν Ρόδον» τοῦ 1989, ἐπιχειρεῖ σήμερα μὲ τροχήλατα ἄλματα τὸν ἄθλο ποὺ τοῦ ἐγγυᾶται ἡ ἐπιτυχία. Οἱ ἑπτὰ ἀνακοινώσεις τῆς Ἡπείρου, ἔγιναν εἴκοσι δύο στὰ Δωδεκάνησα καὶ μὲ γεωμετρικὴ θὰ ἔλεγε κανεὶς γιὰ τὰ μέτρα τοῦ ἐγχειρήματος πρόοδο, ἔφτασαν αἰσίως τὶς σαράντα ὀκτώ. Τόσες τοῦλάχιστον καταγράφονται στὸ ἔντυπο πρόγραμμα ποὺ διανεμήθηκε.

Ἕλληνες καὶ ἑλληνιστές, ἐπίγονοι μιᾶς κοινῆς παράδοσης, στὴ γενέτειρα ἀκριβῶς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴ Μακεδονία, θὰ ἀκολουθήσουμε καὶ πάλι τὰ ὄραματα τοῦ Μακεδόνα τῆς Πέλλας καὶ θὰ φτάσουμε στὰ πέρατα τοῦ κόσμου τοῦ τορευτοῦ πηλοῦ τῆς μάθησης καὶ τῆς τέχνης. Συμποσιαστὲς καὶ συνδαιτημόνες στὸ τραπέζι τῆς κεραμικῆς θὰ γευτοῦμε τὸν οἶνο τῶν ἀμοιβαίων ἀναζητήσεων σὲ πολυποίκιλτες ἐμπνεύσεις ἀλλὰ καὶ σὲ ἀπλοϊκὲς δημιουργίες τόσων ἀνώνυμων ἐραστῶν τοῦ χρώματος καὶ τῆς φωτιᾶς. Ταξιδεύοντας μὲ τὴν πυξίδα τῆς γνώσης θὰ προσπαθήσουμε, γι' ἀκόμη μιὰ φορά, νὰ συγκολλήσουμε τὰ ὄστρακα στὸ ἐργαστήριό τοῦ χρόνου. Νὰ βροῦμε τὴ χαμένη συνέχεια.

Ἡ ὁμόθυμη ἀποδοχὴ τοῦ θεσμοῦ, ἡ παρουσία ὄλων σας —ὄλων μας— στὴ συνάντηση αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ μοναχὰ μιὰν ἀπόδειξη γιὰ τὴ σωστὴ ἐπιλογή. Δὲ δικαιῶνει ἀπλῶς πρωτοβουλίες καὶ ἀποφάσεις τοῦ πρόσφατου παρελθόντος, αἰτήματα τοῦ ἀπώτερου. Προσφέρει ἐκείνη τὴν ἀλάθευτη πεποίθηση ὅτι μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τῶν ἀνακοινώσεων, τὶς ὑποσημειώσεις τῶν προσωπικῶν ἐπαφῶν, τὶς προσθῆκες τῶν παρεμβάσεων καὶ τῶν συζητήσεων, στοιχειοθετεῖται ἤδη τὸ κείμενο γιὰ μιὰ διαφορετικὴ θεώρηση τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνιστικῆς Κεραμικῆς. Αὐτῆς ποὺ ἔχει ὀνόματα πολλὰ καὶ ὑπόσταση μία.

Κύριε Πρύτανη

Κύριοι Καθηγητὲς

Κύριοι Φοιτητὲς

Ἀγαπητοὶ σύντεχνοι

Στὸ σεπτὸ αὐτὸ ναὸ τῶν Μουσῶν, στὴν πόλη ἀκριβῶς ποὺ πρὶν λίγα χρόνια γιόρτασε τὰ 2300 χρόνια ἀπὸ τὴν Ἑλληνιστικὴ τῆς γέννηση, ἐξουσιοδοτήθηκα νὰ

μεταφέρω τούς χαιρετισμούς τῆς Κεντρικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ τῆς χώρας αὐτῆς, γιὰ εὐόδωση καὶ ἐπιτυχία. Γιὰ συνέχιση τῶν προσπαθειῶν καὶ πίστη στὸ σκοπὸ.

Ὡστόσο, ὡς παληὸς τρόφιμος τοῦ χώρου ποὺ μᾶς φιλοξενεῖ καὶ δέκτης - μέτοχος τόσων συγκινήσεων ἄλλων ἐποχῶν καὶ ἄλλων αἰθουσῶν διδασκαλίας — ἴσως καὶ ἄλλων, «ἀνερμηνεύτων τῷ πέλας», συναισθημάτων— θά ἤθελα τῇ στιγμῇ αὐτῇ νὰ μπορούσα νὰ ἔστρεφα τὸ βλέμμα στὰ πρῶτα καθίσματα καὶ νὰ χαιρετίσω κάποιον ποὺ δὲν εἶναι πιά ἀνάμεσά μας. Ἐκεῖνον στὸν ὅποιο ὄλοι μας —λίγο πολὺ— ὀφείλουμε ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ «εὐ ζῆν». Τὸ ἐλληνιστικὸ μας «εὐ ζῆν» προπάντων.

Γεώργιε Μπακαλάκη, ἀγαθὲ χαῖρε.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

The area to the south of the Agora square, on the lower slopes of the Acropolis, was heavily excavated in the Hellenistic period. In structures reported, there were also a

domestic and industrial establishments, both remains of which suggest the neighborhood was situated near to a fairly lavish house with an internal peristyle courtyard and about 100 m. from cisterns filled with potter's waste.¹ The fact that several cisterns in this area went out of use and were filled in the early years of the 2nd century suggests that the area underwent some rearrangement at this time. The material which these cisterns contain is similar in date and, sometimes, in character to that in the building fill of the Middle Stoa; both are rich in monumental blocks and in ceramic industrial material, and the rearrangement may in some way have been connected with the vast project of the Middle Stoa and the South Stoa² that occupied the energies of Athenian builders during the second quarter of the 2nd century.

Among the rich ceramic deposits of this neighborhood is the fill of a cistern in grid square N 21, which perhaps served a potter's shop. Its official designation is Deposit N 21.9, but a more popular nickname, the Sayer Cistern, comes from one of the terracotta figurines found there, which were published as a group by Dorothy Thompson in 1962: a name from the experiment which is the deposit?

The Sayer Cistern is a typical Athenian flask-shaped chamber, 1.36 m. deep (Fig. 1). A narrow, well-like neck 0.30 m. in diameter opens out to a chamber 2.85 m. wide at the bottom. A

1. The following observations will be used: *op. cit.* by K. H. Howland, *Corak Lamps and their Terracotta*, The Athenian Agora (Cambridge, 1959), *Agora XXII* = B. 1. *Excavations, Hellenistic Period*, Athens and Institute of Archaeology, *The Athenian Agora XXII* (Princeton, 1962).

2. *Op. cit.* *Agora XXII*, p. 25.
3. D. S. Thompson, *Decorative Ceramics of Hellenistic Terracotta*, B.C. The Sayer Cistern, *Hesperia* 31, 1962, pp. 106-107 for the name; p. 213 n. 2 of *Excavations*, for some more discussion of the cistern; *Agora XXII*, p. 125 and H. A. Thompson, D. S. Thompson and T. E. Ashmole, *Hellenistic Pottery and Terracotta*, *Hesperia* 32, 1963, pp. 25-26.

The Satyr Cistern in the Athenian Agora¹

(Plates 1-3)

The area to the south of the Agora square, on the lower slopes of the Areopagus, was heavily inhabited in the Hellenistic period. Although few traces of structures remain, their existence is attested by numerous cisterns and wells that served both domestic and industrial establishments. Such remains as survive suggest the neighborhood was a mixed one, for a fairly lavish house with an internal peristyle courtyard stood not far from cisterns filled with potter's waste².

The fact that several cisterns in this area went out of use and were filled in the early years of the 2nd century suggests that the area underwent some rearrangement at this time. The material within these cisterns is similar in date and, sometimes, in character to that in the building fill of the Middle Stoa; both are rich in moldmade bowls and in ceramic industrial material, and the rearrangement may in some way have been connected with the vast project of the Middle Stoa and the South Square that occupied the energies of Athenian builders during the second quarter of the 2nd century.

Among the rich ceramic deposits of this neighborhood is the fill of a cistern in grid square N 21 that perhaps served a potter's shop. Its official designation is deposit N 21:4, but a more colorful nickname, the Satyr Cistern, comes from one of the terracotta figurines found there, which were published as a group by Dorothy Thompson in 1962: a satyr from the uppermost layers of the deposit³.

The Satyr Cistern is a typical Athenian flask-shaped chamber, 5.50 m deep (Fig. 1). A narrow, well-like neck 0.80 m in diameter flares out to a chamber 2.65 m wide at the bottom. A

1. The following abbreviations will be used: *Agora IV* = R. H. HOWLAND, *Greek Lamps and their Survivals, The Athenian Agora IV* (Princeton 1958), *Agora XXII* = S. I. ROTROFF, *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Moldmade Bowls, The Athenian Agora XXII* (Princeton 1982).

2. See plan, *Agora XXII*, pl. 99.

3. D. B. THOMPSON, *Three Centuries of Hellenistic Terracottas. II C The Satyr Cistern, Hesperia* 31, 1962, pp. 244-262; for the satyr see p. 261 n° 2 pl. 87 (T 2072). For more recent discussion of the cistern see *Agora XXII*, p. 105 and H. A. THOMPSON, D. B. THOMPSON and S. I. ROTROFF, *Hellenistic Pottery and Terracottas* (Princeton 1987) pp. 185-186.

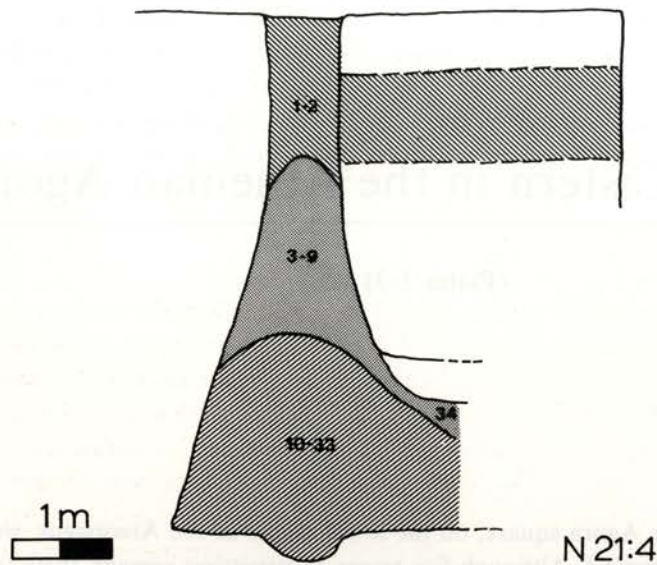

Fig. 1: Cross-section through Cistern N 21:4, showing the Upper, Middle and Lower Fills.

low tunnel leads out of the neck of the cistern towards the northwest, terminating in a well that was used in Roman times but possibly built much earlier, and the tunnel may have served as an overflow. At the bottom of the chamber another tunnel, 1.80 m high, leads to the north. Due to collapse of the bedrock, it could not be excavated, but is probably a blind tunnel, constructed to increase the capacity of the cistern — a common feature in Athenian cisterns.

The cistern was excavated by Eugene Vanderpool over a 10-day period in May of 1939. Vanderpool was by this time a seasoned excavator but was unable to detect any stratigraphy within the chamber. The cistern was thus dug in arbitrary baskets numbered 1 through 34. Recorded information for many of the inventoried objects includes this basket number and the date of excavation, so it is possible to reconstruct the approximate depth at which they were found. The uninventoried pottery was also kept separate, although some baskets were combined to form six larger units for storage: baskets 1-2, 3-8, 9, 10-12, 13-18, 19-34. The original divisions are thus for the most part preserved, so it is still possible to investigate the possibility of stratigraphy in this deposit.

When the pottery was spread out to be mended, Vanderpool was able to distinguish three main groupings, though there was some overlap between them. A small amount of material from the mouth and upper passage included pottery and lamps of the late Hellenistic and early Roman period (the Upper Fill). Two larger groups of purely Hellenistic material came from farther down in the chamber (the Lower and Middle Fills).

The Upper Fill

Some of the pottery from the neck and upper passage of the cistern (baskets 1 and 2) was similar to that found deeper in the cistern. But this fill also included several later objects: an Eastern Sigillata A plate and other fragments of red ware, an early Roman brittle ware beaker,

and late Hellenistic and early Roman lamps⁴, all datable within the 1st century B.C. No legible coins were recovered, but three 1st-century coins were found slightly lower down, in basket 3 or 4⁵. These had apparently slid or percolated down to a slightly deeper level but should be associated with the fill in the neck of the cistern; they may be used as support for the suggestion that a supplementary fill was thrown in to fill the cistern completely late in the 1st century, when earlier fill in the cistern had settled.

The Middle Fill

The Middle Fill, dug as baskets 3-9, probably lay in a cone below the earth in the neck of the cistern. Some of it had slipped far down towards the bottom, for objects contemporary with it were found at the mouth of the lower tunnel (basket 34)⁶. Presumably the fill below it also lay in a cone, enabling a few objects from the Middle Fill to slide to a lower level. With the exception of the three 1st-century coins mentioned above, baskets 3-9 contained no objects dating later than the early 2nd century. Six additional legible coins were found in these baskets, ranging in date from the 4th to the 2nd century; the latest are a fulminating Zeus coin of uncertain issue and an Athenian coin with Cicada obverse⁷. Two stamped amphora fragments, one Rhodian and one Corinthian, date in the second half of the 3rd century⁸. There are two lamps, both of type 27 D, a variety that probably began to be manufactured around 200⁹. Fragments of eight moldmade bowls were recovered (Pl. 1α, γ-δ). Five of them could be attributed and all belong to the Workshop of Bion. A small fragment of a mold from the shop was also found in the Middle Fill (Pl. 1β)¹⁰. This suggests we are dealing with material from that workshop, which flourished between 225 and 175. A palmette stamp, probably for the production of moldmade bowl molds, five clay rings for supporting bowls in the kiln¹¹, and fragments of nine wasters confirm the identification of the material as workshop debris. The bowls were made in fresh molds, and the mold itself is fresh, which would date them in the first half of that span, probably before 200 B.C. These baskets produced very little West Slope ware. There is only one substantially complete piece, a baggy kantharos with a debased, incised wave pattern (Pl. 1ε), to be dated near the end of the kantharos series, in the later years of the 3rd century¹². The rest are small fragments, and probably residual in the deposit: 18 fragments of cups with

4. ESA plate (P 15060); beaker (P 15061); lamps of types 54 A (probably dating after the middle of the 1st century B.C., L 3751, *Agora IV*, n° 771 p. 197), 35 D (L 3753, late 1st century B.C. to 1st century after Christ, for date see *ibid.*, p. 114) and a signed base dating within the 1st century B.C. (L 3752, *Agora IV*, n° 854 p. 216 pl. 26).

5. One fulminating Zeus with star and crescents dating to 87/86 B.C. [EE-77, J. N. SVORONOS, *Les monnaies d'Athènes* (Munich 1923-1926), pl. 81:45-48], one Athenian coin of the time of Augustus (EE-73) and a coin Cyrenaica dating to 67-24 B.C. (EE-78, *BMC [Cyrene]*, p. 113 n° 1 pl. XXXIX:4). I am grateful to John Kroll for identification of the coins, which will receive full study in his forthcoming book on coins from the Agora excavations.

6. Basket 34 contained, for instance, P 16213, another fragment of the moldmade bowl from the Upper Fill pictured in Pl. 1δ (P 16212).

7. Coin inventory numbers EE-75 and EE-80.

8. SS 8933, Rhodian naming the eponym Kallikrates and the fabricant Pausanias; SS 9472, Corinthian. I owe these dates to Virginia R. Grace and Carolyn G. Koehler.

9. L 3774 (*Agora IV*, n° 389 p. 90 pl. 14, 40), L 3775.

10. Bowls: P 16208-16812 and three uninventoried fragments (*Agora XXII*, n° 163 p. 63 pl. 30). Mold: P 15157 (*ibid.*, n° 312 p. 82 pl. 58). For the Workshop of Bion see *Agora XXII*, p. 26-27, with typical motifs pictured on pl. 98.

11. Published are MC 578, MC 577 (*Agora XXII*, n° 412, 415 p. 93 pl. 72).

12. See S. I. ROTROFF, West Slope Vase Painting, *Hesperia* 60, 1991, p. 88 n° 80 fig. 15 pl. 34.

interior decoration, of a type that is extremely well represented in the Lower Fill, as we shall see; one fragment or rilled-rim saucer; one handle rotelle; and two fragments with exterior decoration. There is a miscellany of undistinguished black glaze: echinus bowls (Pl. 1ζ'), dippers (Pl. 1ζ), and rilled-rim saucers are abundant, other shapes poorly represented. A couple of votives and an unguentarium complete the picture of the finer wares. The salient characteristic of the material from this fill, then, is the presence of moldmade bowls as the favored drinking cup and the absence of complete examples of West Slope drinking cups. We may take this, then, as typical of the assemblage of Athenian pottery of the last quarter of the 3rd century.

The Lower Fill

The deepest part of the cistern was dug as baskets 10-33. To judge by both the number of baskets (24 as opposed to 7) and by the number of inventoried objects (138 as opposed to 36), it was considerably larger than the Middle Fill. If each basket represents the same amount of earth dug, rough calculation suggests that the Lower Fill occupied, at the most, the lower two meters of the cistern, though if the concentration of pottery in the lower baskets was higher, it would have lain somewhat lower. A few pieces from the mouth of the lower tunnel are contemporary with material from the Middle Fill¹³, suggesting that the top of the Lower Fill did not reach above it, at least at the sides.

The homogeneity of the fill in the lower part of the cistern is suggested by joins between baskets 14, 16, 21, 22 and 24 and between baskets 17, 23, 32 and 33, and there were no joins to baskets from higher up in the cistern. But since no stratigraphy was noticed, it is essential to establish that the character of this fill is indeed different from that of the fill above it. Most striking is the abundance of fine West Slope ware and the almost total absence of moldmade bowls. The remarkably fine detail of the only substantially complete bowl earmarks it as a rare example of the earliest type of bowl, which was made in a mold taken directly from a metal original (Pl. 1η)¹⁴. This type surely stands at the very beginning of the production of moldmade bowls in Athens and should date within the later 220's. The deposit contained only one other moldmade piece, a tiny fragment of a bowl from the Workshop of Bion; this small piece, less than 3.5 cm in maximum dimension, could well be intrusive from the Upper Fill. The Lower Fill also contained numerous terracotta figurines, which were rare in the Middle Fill¹⁵.

Evidence for dating comes from the transport amphoras: one Thasian and eight Rhodians. Months are named on seven of the Rhodian handles, a practice that began around 240 B.C.¹⁶. The latest amphora is probably SS 8934, a neck with two handles preserved, stamped with the names of the fabricant Diskos and the eponym Xenostratos, currently dated ca. 217 by Virginia Grace¹⁷. Interestingly, it comes from near the top of the deposit, and may be one of the latest things within it. There are five legible coins, all earlier, with the possible exception of EE-89, tentatively identified as a New Style bronze.

13. See note 6 above.

14. P 16221. See S. I. ROTROFF, *Silver, Glass and Clay: Evidence for the Dating of Hellenistic Luxury Tableware*, *Hesperia* 51, 1982, pp. 329-337. For P 16221 see p. 335 n° 2 pl. 83.

15. See note 3 above.

16. V. R. GRACE, *Revisions in Early Hellenistic Chronology*, *AM* 89, 1974, p. 197.

17. For Xenostratos see V. R. GRACE, *The Middle Stoa Dated by Amphora Stamps*, *Hesperia* 54, 1985, p. 16, note 34, where he is placed in the years 220-210; I owe the more precise dating (which remains, nonetheless, hypothetical) to Miss Grace.

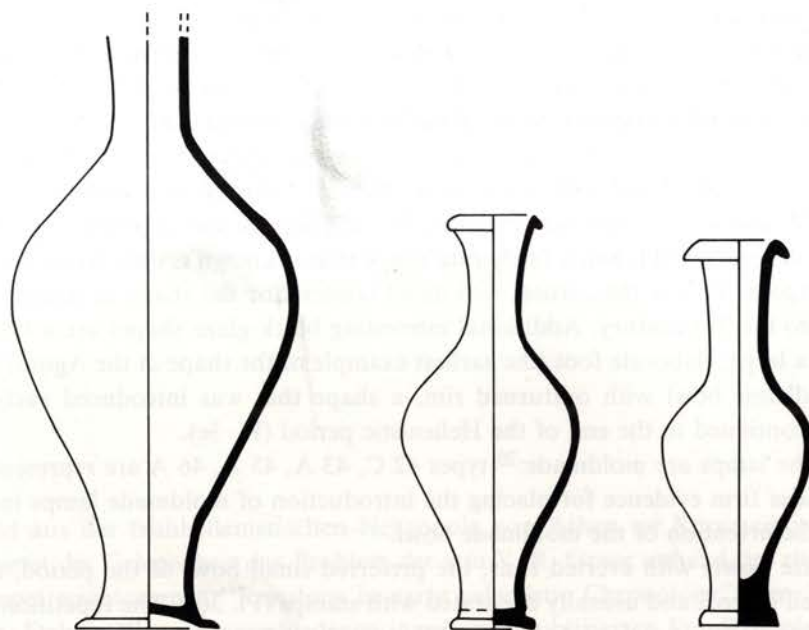

Fig. 2: Unguentaria from the Lower Fill (P 15169, P 15159, P 16261).

It thus seems that we are dealing with a body of material deposited not long after ca. 217, and probably to be dated, in the main, in the third quarter of the 3rd century. This is a period that is otherwise not well represented in Agora deposits. Thompson's Group B was probably laid down around 240, his Group C in the early years of the second quarter of the 2nd century¹⁸. Other, unpublished Agora groups give a good picture of the material of the last quarter of the 3rd century and early 2nd century, when the production of moldmade bowls was in full swing. But the Lower Fill of the Satyr Cistern is the only substantial deposit dating in the third quarter of the century and is thus particularly valuable for the picture it provides of Athenian ceramics of that time.

Most interesting is what the cistern reveals about the succession of Athenian drinking cups in the 3rd century B.C. In the second quarter of the 3rd century the old Classical drinking shapes —kantharos and cup-kantharos— were approaching the end of their development in Athens. The Satyr Cistern contained no example of these, but amply illustrates the two shapes that took their place: the Hellenistic kantharos and the cup with interior decoration (Pl. 2 α - β). At least 30 kantharoi are represented by the fragments from the deposit. The shape, which had been introduced in the second quarter of the 3rd century, had by now developed into either a tall vessel with angular profile or a solid, baggy cup. The hemispherical or conical cup with grooving on the exterior and lavish West Slope decoration on the interior is represented by 10

18. H. A. THOMPSON, Two Centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia* III, 1934, p. 330-369; for revised dating see *Agora* XXII, pp. 108-109.

fairly well preserved examples and fragments of at least 13 more (Pl. 2a). This shape provides an interesting ceramic antecedent to the moldmade bowl, for the hemispherical variety is identical in shape to the earliest moldmade bowls. The existence of this shape may in part explain the rapid acceptance of the moldmade bowl in the following quarter century.

The Lower Fill of the Satyr Cistern also provides examples of the rarer West Slope shapes at the time of the first floruit of the style: an amphora, an oinochoe, a krater with lug handles, small plates¹⁹, and a reversible lid (Pl. 2γ-ε, 3α-β). There is also a fragment of a bowl with tortoiseshell decoration (Pl. 3δ), a fairly rare shape that is known in only six inventoried examples at the Agora. This is the earliest well-dated context for the shape at Athens, pushing its date back into the 3rd century. Additional interesting black-glaze shapes are a krater with lug handles and a large, elaborate foot (the earliest example of the shape at the Agora) (Pl. 3γ); and a deep, handleless bowl with outturned rim, a shape that was introduced early in the 3rd century and continued to the end of the Hellenistic period (Pl. 3ε).

Most of the lamps are moldmade:²⁰ types 42 C, 43 A, 45 A, 46 A are represented, and the cistern provides firm evidence for placing the introduction of moldmade lamps in the generation before the invention of the moldmade bowl.

Black glaze bowls with everted rims, the preferred small bowl of the period, are still well made and well glazed, and usually decorated with stamps (Pl. 3ζ'). The repetition of the same stamp on several of the bowls and plates and the warping of some pieces²¹, attests that this, like the material from the Middle Fill, is a workshop dump, and it looks as though we have the products of two generations of a shop, probably the Workshop of Bion.

Although I have concentrated here on fine wares, a detail of the unguentaria may be worth noting. A large number of these were found, and all but one has a completely hollow base, suggesting that this feature is a reliable indicator of a 3rd-century date for gray unguentaria (Fig. 2).

In summary, the Satyr Cistern provides, in the material from its Lower and Middle Fills, a chronicle of the development of Attic pottery throughout the second half of the 3rd century B.C. It is particularly valuable as one of the few Athenian deposits to offer a comprehensive collection of the West Slope ware, and, in particular, drinking cups, of the 3rd quarter of the century.

SUSAN ROTROFF

Hunter College, City University of New York

19. ROTROFF, *Hesperia* 60, 1991, p. 80 n° 52 pl. 28.

20. L 3776-3779, L 3781, L 3783, L 3785 (*Agora* IV, n°s 539, 544, 581, 591, 817, 818, pp. 134, 145, 148, 211, pl. 20, 46, 47, 54). Some wheelmade lamps are also present: L 3780, L 3782, L 3784 [*ibid.*, n°s 235 (type 23 C'), 380 (type 27 A), and 380 (type 37), pp. 61, 86, 122 pls. 8, 13, 19, 36, 40 and 45].

21. The same stamp appears on P 16262, P 15170 and P 16263. P 16264, P 16266 and P 15160 are warped.

Frühhellenistische Brandgräber aus dem Theonichosbezirk¹

(Tafeln 4-10)

Ein Befund aus der frühhellenistischen Nekropole von Athen im Kerameikos nördlich des Eridanos bietet die Gelegenheit das Problem der von V. R. Grace anhand der rhodischen Amphorenstempel erschlossenen "Revisions in early hellenistic Chronology"², im 3. Jh. v. Chr. aufzurollen. Dabei sollen die verschiedenen inzwischen publizierten Fundkomplexe aus Agora und Kerameikos kritisch miteinbezogen werden.

Zusammen mit den Funden aus der Menoncisterne, aus Koroni, aus den unteren Schichten des Cave Cistern System und aus den Abschnitten I-IV des Dipylonbrunnens erbringen die Funde aus dem Theonichosbezirk und ein Grab aus dem Kolumellenabschnitt für die ersten drei Viertel des 3. Jhs. v. Chr. eine Bereicherung der Fundkomplexe und bilden ein in sich stimmiges Bild. Nur die drei in der Brunnnenschicht IV gefundenen Amphorenstempel Nr. 124-126 stören die Einheitlichkeit³. In diesem Zusammenhang sind auch die in den Abschnitten I-IV des Dipylonbrunnens mitgefundenen 574 Bleitafelchen noch eigens mit heranzuziehen.

1. Herrn Prof. Dr. F. Willemsen und Frau Dr. U. Knigge verdanke ich die Überlassung des Materials. Der gesamte Fundkomplex aus dem Gebiet des Querweges wurde von mir 1972 als Manuskript fertiggestellt. Es sollten aber neuere Grabungen einige Probleme lösen. Für diesen Kongress wurden nur die Grabbeigaben aus den ersten drei Vierteln des 3. Jhs. v. Chr. herausgegriffen. Die endgültige Publikation der Grabfunde aus dem Gebiet nördlich und südlich des Eridanos soll im Kerameikos Bd. VIII publiziert werden.

2. V. R. GRACE, *AM* 89, 1974, 193ff.

3. Fundkomplexe: S. I. ROTROFF, *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Moldmade Bowls, The Athenian Agora, Results of Excavations, Vol. XXII* (Princeton 1982) S. 108ff. neue Datierungen der bekannten Gruppen nach der revised Chronology von V. R. GRACE, *AM* 89, 1974, 193ff.:

2) *Gruppe A der Agora*: Nach Einbeziehung der Funde aus Koroni 1. Vt. 3. Jh. v. Chr.

3) *Gruppe B*: muß nach 240 deponiert worden sein; Die gesamte Gruppe B läßt sich in einen Zeitraum von 320-240 zeitlich einordnen.

4) *Menoncisterne*: S. G. MILLER, *Menon's Cistern, Hesperia* 43, 1974, 194ff.

Zusammenfassung *a.O.* S. 228f. «The Pottery is connected with the Koroni Pottery and with the groups A and B in the Agora».

Die jüngste Keramik in der Menon Cisterne findet seine nächsten Parallelen in der Koroni Ausgrabung m.E. fehlt ein kleiner Zeit Zwischenraum. Das Material der unteren Brunnenfüllung «is closely tied with that of Menons Cistern» (S. Miller).

Zusammen mit den von H. Kroll publizierten Bleitafelchen von der Agora⁴, die sich als Archiv der athenischen Reiterei erwiesen, ergibt sich durch prosopographische Übereinstimmungen der Tafelchen aus dem Dipylonbrunnen und der Agoratäfelchen —zumindest der aus dem 3. Jhr. v. Chr.—, daß sie zu dem selben Archiv gehörten, da dieselben Persönlichkeiten auftauchen⁵. Die Agoratäfelchen sind nach Angaben der Ausgräber mit Keramik aus der Mitte des 3. Jhs. v. Chr. gefunden worden, deren Publikation allerdings noch aussteht. Die drei aus dem gleichen Kontext stammenden Bronzemünzen von Antigonos Gonatas (277-239 v. Chr.)⁶ datiert J. H. Kroll in die Periode von 261-239 v. Chr., nachdem Antigonos zuvor die athenische Münzstätte geschlossen hatte und dafür sein eigenes Geld in Umlauf brachte. Kroll folgert⁷: «The end date of the archives as a whole cannot be brought down much later than 250-240 B.C., which leaves a sizable gap between the latest tablets and the ca. 220 date of two of the stamped amphora handles in section IV of the Dipylon well. But stratigraphical considerations indicate that these handles are probably the latest material from the section. It now appears that the filling of Section IV (of the Dipylonwell) did indeed begin to accumulate around the middle of the third century and that the dump of tablets was among the earliest additions to the accumulation».

Die beiden schweren Amphorenhenkel, die nicht in den chronologischen übrigen Befund passen, können natürlich auch bei den erschwerten Grabungsbedingungen mit Pumpen unter dem Grundwasser, wie der Ausgräber G. Gruben sie schildert⁸, durchgerutscht sein. Diese Überlegungen führen dazu, die Funde aus den vier ersten Brunnenabschnitten statt wie in der Erstpublikation⁹ im zeitlichen Abstand von 10 Jahren, nun von 15 Jahren anzusetzen. J. H. Kroll hatte als Zeitabstand jeweils 20 Jahre vorgeschlagen¹⁰. Mit einem Abstand von 15 Jahren ergäben sich folgende Abschnitte im Dipylonbrunnen:

Abschnitt I	300-285
” II	285-270
” III	270-255
” IV	255-240.

5) Gruppe C: Deponiert im 2. Viertel des 2. Jhs. v. Chr. aber noch vor 165 v. Chr.

6) Gruppe D: (S. ROTROFF, a.O. S. 109) Aufgefüllt wahrscheinlich vor 125 v. Chr.

7) Gruppe E: (S. ROTROFF, a.O. S. 110) wurde noch vor dem Ende des 2. Jhs. v. Chr. abgelagert.

8) Dipylonbrunnen: Die untere Füllung: mit den Abschnitten I-IV.

Die Abschnitte I-III sind ohne Amphorenstempel, die durch ihre neue Datierung die revised Chronologie hervorgerufen haben. Diese drei rhodischen Amphorenstempel Nr. 124-126 aus Abschnitt IV lassen sich 222 v. Chr., 241-225 v. Chr. und 222-217 v. Chr. datieren.

S. Rotroff nimmt an, daß die untere Einfüllung früh im vierten Viertel des 3. Jhs. aufgeschüttet wurde.

Obere Füllung: ist nach dem rhodischen Amphorenstempel Nr. 135 aus Abschnitt V zwischen 208 und 196, aus Abschnitt VII Nr. 159 um ca. 192 v. Chr. und der knidische Amphorenstempel Nr. 183 aus Abschnitt VIII kurz vor 188 v. Chr. Demnach kommt S. I. Rotroff zu dem Schluß, daß es von 200 bis vielleicht kurz nach 175 zu datieren sei. Oberster Schutt (Abschnitte IX-XII) in der alten Datierung 167 v. Chr. datiert nach Münzen, die nach F. Kleiner zwischen 150 und 140 anzusetzen sind.

4. J. H. KROLL, An Archive of the Athenian Cavalry, *Hesperia* 46, 1977, 83ff.

5. KROLL, a.O. S. 100.

6. KROLL, a.O. S. 102.

7. KROLL, a.O. S. 106

8. G. GRUBEN, *AM* 85, 1970, 114,1.

9. *AM* 85, 1970, 196.

10. J. H. KROLL, *Hesperia* 46, 1977, 102.

Diese Datierung von Abschnitt IV des Dipylonbrunnens bestätigt auch S. Rotroff in ihrer Arbeit über "New Shapes and Techniques in Early Hellenistic Athenian Pottery"¹¹ im Gegensatz zu einer früheren Publikation¹². Dabei meinte sie, die erste Aufschüttung aus dem Brunnen mit den Abschnitten I-IV finde frühestens im frühen 4. Viertel des 3. Jhs. ihren Abschluß.

Sehr hilfreich für die Datierung der Brunnenabschnitte ist die jüngste Arbeit von S. I. Rotroff "Attic West Slope Vase Painting"¹³, da sich Gefäße aus dem Dipylonbrunnen mit den von S. I. Rotroff erschlossenen Gruppen zusammenbringen lassen und so chronologische Anhaltspunkte bestätigen: Dazu gehört aus Abschnitt III der Schalenkantharos Nr. 103 mit einem Füllhorn zwischen Punktrosetten und Palmwedeln in Tonschlickerverzierung. Das Cornucopia Motiv hat S. I. Rotroff in der 270-260 datierten Dikeras Group zusammengefaßt¹⁴, das entspricht genau dem von uns neu erstellten Datum 270-255 für den Abschnitt III. Weiter ist auf der Westabhang Amphora Nr. 117 aus Abschnitt IV ein Motiv nach aussen springender Delphine über Punktkette und Wellenlinien nach links, wie es von S. I. Rotroff in die Bracket Leaf group von 280-250 datiert wird¹⁵. Da die Gefäßform der Westabhangamphora auch in Gruppe B auftaucht, die bis 240 hinunterdatiert wird¹⁶, bietet dies einen weiteren äußersten Anhaltspunkt.

Dies bestätigt erneut die Datierung von Abschnitt IV des Dipylonbrunnens in die Mitte des 3. Jhs. v. Chr. spätestens bis 240 v. Chr.

Damit soll gesagt sein, daß die revised Chronology die erste Hälfte des 3. Jhs. v. Chr. verhältnismäßig wenig verändert.

In dieses chronologische Netz lassen sich die Funde aus den Brandgräbern am Querweg, zwischen Heiliger Straße und Akademiestraße, von K. Gebauer und K. Kübler 1942/43 ausgegraben, gut einordnen. Doch zuerst noch einige Fakten zu den Fundumständen: Insgesamt wurden 22 hellenistische und 40 römische Gräber im Theonichosbezirk und im Kolumellenabschnitt freigelegt (Taf. 6), darunter auch neun Brandgräber QO I-IX. Zu den Funden sind als Ausgrabungsunterlagen knappe Aufzeichnungen von K. Gebauer und K. Kübler, sowie ein Plan von J. Stinis erhalten. Ein weiteres Brandgrab fand U. Knigge bei neueren Grabungen auf der S-O Seite des Theonichosbezirkes¹⁷ mit vier kleinen Terrakottaschilden im Dm ca. 10,5 cm mit Medusamasken¹⁸, dazu Reste von zwei weiteren Gräbern¹⁹. Nach stratigraphischen Beobachtungen von U. Knigge²⁰ muß der Theonichosbezirk an einer neuen, zweiten Trasse des Querweges zwischen Akademiestr. und Heiliger Straße zusammen mit einer neuen Brücke kurz vor 300 angelegt worden sein²¹. Der erhaltene Schwellstein im NW des Bezirkes (Taf. 6β) diene einem verschließbaren Zugang, der genau auf die 2. Trasse des Querweges ausgerichtet ist.

11. S. I. ROTROFF, *New Shapes and Techniques in Early Hellenistic Athenian Pottery*, *Πρακτικά Β' 'Επιστημονικής Συνάντησης για την 'Ελληνιστική Κεραμεική* (Αθήνα 1990) 36,22.

12. *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Moldmade Bowls*, *Agora XXII* (1982) 110f.

13. *Hesperia* 60, 1991, 59ff.

14. *Hesperia* 60, 1991, 72ff.

15. *Hesperia* 60, 1991, 65ff.

16. Vgl. die Zusammenstellung der neuen Datierungen von Fundgruppen durch S. Rotroff in *Agora XXII* (1982) 108ff.

17. AA 1978, 61 Abb. 32.

18. U. KNIGGE, AA 1978, 61f. Abb. 32.

19. AA 1978, 52 Abb. 12.

20. AM 99, 1984, 217.

21. U. KNIGGE, AA 1978, 60. AA 1975, 459.

Damit gilt für alle Funde, die in den Gräbern innerhalb dieses Bezirkes gefunden wurden, ein terminus post quem 300 v. Chr.

Die 65 Gräber süd-östl. des Querweges gruppieren sich um und über zwei Grabbezirke. Der westliche (Taf. 6α) wird nach der mittleren der drei darin gefundenen schlichten Namenstelen (Taf. 7β) der Theonichosbezirk genannt²², der östliche nach den dort gefundenen Kolumellen der Kolumellenabschnitt. Die Anlage des Kolumellenabschnittes kann aus Gründen von Überbauungen erst nach der des Theonichosbezirkes erfolgt sein.

Die drei einfachen Namenstelen ohne Vater- und Demenname künden wohl von den Verstorbenen des Bezirkes: die südliche Stele links die des Lysistratos (Taf. 7α), in der Mitte die des Theonichos (Taf. 7β) und rechts davon die der Mnesarete. Aus der Art der Gruppierung der Gräber und des Gleichklangs der Namenstelen hat K. Gebauer auf eine Familie geschlossen, obwohl die Stelen in sich nicht ganz einheitlich sind. Die südliche aus pentelischem Marmor mit dem Namen Lysistratos (Taf. 7α) hat eine geschwungene, sich verbreiternde Fußform und trägt eine feiner eingravierte Inschrift aus der Zeit ca. um 300 v. Chr. Diese Datierung wird von den in dem zugehörigen Ziegelgrab gefundenen bereits erwähnten sieben Unguentaria bestätigt (Taf. 8α). Während die beiden anderen Stelen aus hymettischen Marmor für Mnesarete und Theonichos mit dem geraden, aber roh gelassenen Unterteil von gleicher Hand zu stammen scheinen. Sie tragen eine jüngere Inschrift, was die Beigaben (Taf. 9γ) aus dem Theonichosgrab, ein Unguentarium, ein Kantharos (Taf. 5β) und eine Strigilis bestärken²³. Neben dem von U. Knigge gefundenen bereits erwähnten Brandgrab finden sich in den frühen Gräbern vereinzelte oder paarweise Unguentaria, so in den Gräbern QO 35, QO 41, QO 7, QO 46 (Taf. 7γ), in dem ein Bronzespiegel das Frauengrab kennzeichnet, oder wie im Lysistratosgrab bis zu sieben Unguentaria (Taf. 8α), die alle in ihrer bauchigen Form in das frühe 3. Jh. v. Chr. zu datieren sind²⁴. In Grab QO 35 fällt die ältere Bronzemütze von Eleusis von 339-322 v. Chr. auf, die wohl als Charonmünze dem Toten mitgegeben wurde²⁵.

Das Brandgrab vor der Stele der Mnesarete QO IV (Taf. 7δ) bietet ein anderes Grabinventar (Taf. 7δ). Ein Skyphos von attischem Typus (Taf. 4α), eine Pyra-Pyxis ohne Deckel, Opferteller mit Schlaufenhenkel, kleine tongrundige Opfertellerchen, 2 Lopades, wovon bei einem der untere Teil fehlt, ein Wandungsfragment eines Kantharos weist auch auf einen Kantharos unter den Beigaben.

Der Skyphos (Taf. 4α) führt in seiner gestreckten Form über die Skyphoi aus der Demeter und Menoncisterne hinaus, was zu einer Datierung am Anfang des 2. Viertels des 3. Jhs. v. Chr. führt.

Das Brandgrab QO I (Taf. 10α-β) ist in der Ausstattung noch etwas vielfältiger. Ein Knickkantharos böotischer Art (Taf. 10β) mit leicht durchhängender Olivenzweiggirlande, ein fragmentierter Schalenkantharos (Taf. 10β), 2 sgf. Näpfe mit eingerolltem Rand, 1 sgf. Opferteller, 1 tgr. Deckelpyxis, 2 tgr. Opferteller, 9 tgr. Opferschälchen, 2 tgr. Lopades, 2 tgr. einhenkliche Lopades, 2 einhenkliche Chytren.

22. Auf dem Plan von U. KNIGGE, *Kerameikos Führer* (1988) Abb. 165: Nr. 57; der Bezirk des Kleomedes: Nr. 56; die 1. Brücke aus der Mitte des 4. Jhs. Nr. 51 und die 2. Brücke Nr. 50.

23. Dazu s.u. S. 27.

24. Vgl. U. KNIGGE, *AM* 81, 1966, Nr. 221 Nr. 224 Beil. 76,2,4, datiert Anfang des 3. Jhs. v. Chr. W. K. KOVACSOVICS, *Kerameikos XIV* (1990) S. 126 Nr. 159,4 datiert 1. Vt. 3. Jh. v. Chr.

25. A. E. FURTWÄNGLER, *Πρακτικά Β' 'Επιστημονικής Συνάντησης για την 'Ελληνιστική Κεραμεική* (1990) 214.

Der Knickkantharos (Taf. 10β) ist dem Kantharos Dipylonbrunnen Nr. 100 (Abschnitt III) zuzuordnen, die gestreckte Form des Kantharos von Abschnitt IV hat er noch nicht erreicht. Demnach ist er 270/60 v. Chr. zu datieren. Dies bestätigen auch die neuen Untersuchungen von S. I. Rotroff über das Einsetzen der Anwendung weißer Farbe bei der Westabhangkeramik zwischen 295 und 275 v. Chr.²⁶

Der fragmentarisch erhaltene Schalenkantharos (Taf. 4γ) trägt unter der auswärts geschwungenen Lippe in Henkelzone im Westabhangdekor über einen einseitig gerichteten Olivenzweig je eine Gruppe antithetisch springender Delphine, wofür sich am besten die Delphine mit Y-förmigen Schwanz der "shark group" von S. I. Rotroff zuweisen lassen, die sie²⁷ 275-240 v. Chr. datiert. Beispiele aus der Menoncisterne sind zur Gefäßform zu vergleichen²⁸ von 275 v. Chr. Die mitgefundenene Lampe ist nach I. Scheiblers Gruppeneinteilung²⁹ von 350-250 v. Chr. datierbar. Demnach ist die Datierung 270/60 v. Chr. anzusetzen.

Die Beigaben aus Brandgrab QO IX (Taf. 8β) sind mit einem sgf. Westabhangkantharos (Taf. 5α) noch vor Stufe IV des Dipylonbrunnens bei Kantharos Nr. 100 Abschnitt III nach seinem gedrungenen Stielgriff und den ungleichmässig aufsteigenden Daumenaufgaben einzuordnen. Zu dem Kantharos gehören noch zwei Pyra-Pyxiden aus dem 1. Viertel des 3. Jhs. v. Chr., 4 tgr. Chytren, 3 verschiedene kleine Opferteller, zwei Opferteller mit Schlaufenhenkel, wie sie auch in den Brandgräbern der Agora 2.4 und 5.9,1 vorkommen³⁰. Im Grab des Theonichos QO 42 (Taf. 9γ) fand sich neben den Fragmenten einer Strigilis ein Unguentarium und ein Westabhangkantharos (Taf. 5β), der im Vergleich zum Kantharos aus dem Dipylonbrunnen Nr. 113 Abschnitt IV gedrungener, demnach älter ist. Das Grab gehört in das 2. Viertel des 3. Jhs. v. Chr. Ein unmittelbar vor der Stele des Theonichos gelegenes Brandgrab bzw. eine Brandopferstelle QO III barg eine reiche Palette von Opferkultgeschirr (Taf. 8γ) mit zwei sgf. Kantharoi (Taf. 5γ-δ), eine sgf. Pyra-Pyxis ohne Deckel zwei sgf. bauchige Lekythen, ein tgr. Lopas, vier tgr. Opferschälchen, zwei tgr. Chytren und ein tgr. Opferteller.

Der Kantharos mit Ohrenhenkel (Kantharos Goblet) (Taf. 5γ) läßt sich mit einem Kantharos aus der von S. I. Rotroff zusammengestellten und um 280-250 datierten "bracket leaf group"³¹ vergleichen, der allerdings zusätzlich mit profilierter Lippe und Rotellen auf den Henkeln geschmückt ist³². Der zweite Kantharos (Taf. 5δ) läßt sich zwischen die Kantharoi aus dem Dipylonbrunnen Nr. 7 (I) und Nr. 78 (II) einreihen und könnte danach in den Anfang des 2. Viertels des 3. Jhs. v. Chr. zeitlich anzusetzen sein.

Das Brandgrab QO II enthielt als Beigaben (Taf. 9α-β) einen Westabhangkantharos böotischer Art (Taf. 5ε), auf einen weiteren Westabhangkantharos weist ein Henkelfragment, dazu kommen: ein sgf. Platschkännchen, ein sgf. Napf mit eingerolltem Rand, eine Pyra-Pyxis, deren Deckel fehlt, Frgt. eines sgf. Kännchens, zwei tgr. Opferteller mit Schlaufenhenkel, 8 tongrundige Opfertellerchen, drei tongrundige einhenklige Lopades. Der Kantharos böotischer Art mit

26. S. I. ROTROFF, *New Shapes and Techniques in Early Hellenistic Athenian Pottery*, *Πρακτικά Β' Επιστημονικῆς Συνάντησης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ* (1990) 36.

27. *Hesperia* 60, 1991, 81ff. Taf. 30, 58-60.

28. *Hesperia* 43, 1974, Taf. 30 Nr. 14 vor 275 v. Chr.

29. *Kerameikos* XI, 190.

30. *Hesperia* 20, 1951, Taf. 52c datiert kurz vor Mitte des 3. Jhs. v. Chr. Vgl. auch W. K. KOVACOVICS, *Kerameikos* XIV (1990) Nr. 79 Nr. 8, 9 Taf. 48 datiert frühes 3. Jh. v. Chr.

31. S. I. ROTROFF, *Hesperia* 60, 1991, 65ff.

32. *Hesperia* 60, 1991, Taf. 16, Nr. 10.

dem konisch steil ansteigenden Fußring und fließend aufsteigenden Umriß kommt nahe an den wenig jüngeren Kantharos aus Dipylonbrunnen Nr. 113 Abschnitt IV heran, sowie an den Westabhangkantharos aus Brandgrab 9 Nr. 1 von der Agora³³. Das Grab läßt sich an das Ende des 2. Viertels, bzw. Mitte 3. Jh. v. Chr. datieren.

Als jüngstes Brandgrab erweist sich QO V aus dem Kolumellenabschnitt mit den Beigaben (Taf. 10γ) eines Westabhangkantharos, zwei sgf. Teller mit abfallendem Rand, zwei Opfertellerchen mit gerilltem Rand, 3 Unguentaria, eine tgr. Pfanne und 3 Tellerfragmente. Der Westabhangkantharos böotischer Art (baggy Kantharos) (Taf. 10γ) mit einer Bommelgirlande in grau verbranntem Schlickerdekor in der Henkelzone auf unregelmäßig konischem Fußring und steil aufragender Gefäßbasis, die in sanfter Biegung zum sich verengenden Gefäßrand hinleitet, findet verwandte Form in der von S. I. Rotroff zusammengestellten und um 250-175 datierten "incised wave group"³⁴, datiert 250-175 v. Chr. Da die Form aber noch vor der des Kantharos Nr. 114 (IV) aus dem Dipylonbrunnen ist, wird das Grab an den Anfang des 3. Viertels des 3. Jhs. zu datieren sein.

Katalog

1. Brandgrab: Vier kleine Ton-Schilde mit Medusamaske und kleine vergoldete Tonrosetten (U. Knigge, AA 1978, 61f. Abb. 32). Zu den Tonrosetten vgl. 'Ιουλία Βοκοποπούλου, *Οι ταφικοί τύμβοι της Αϊνείας* (Αθήνα 1990) 70 Nr. 57 Taf. 42a Abb. 34 Dm 1,8 cm möglicherweise zu einer vergoldeten Bronzestephane gehörig, von denen viele kleine Blätterelemente und vergoldete Früchte gefunden wurden. Vgl. S. Besques, *Cat. rais. des Figurines et reliefs en terre-cuite grecs étrusques et romains* III (1972) Taf. 50b D 249.
1 kleiner einhenkliger Kochtopf Lopas (KER 10751 rechts).
Das früheste Grab liegt in der NO Ecke des Bezirks schräg gegenüber der Pforte zum Querweg.
2. Ziegelgrab QO 35 mit Bronzemünze aus Eleusis, datiert 339-322 v. Chr.³⁵.
Das bauchige Unguentarium dürfte etwas jünger sein und in die Wende zum 3. Jh. v. Chr. gehören.
3. Ziegelgrab des Lysistratos QO 43: Stele (Taf. 7α).
Beigaben: (Taf. 8α) 7 Unguentaria. Vgl. Kovacovics, *Kerameikos* XIV (1990) S. 126 Nr. 159, 4 datiert 1. Vt. 3. Jh. v. Chr.
1) Sieben Unguentaria, H zwischen 9,6 und 6,7 cm. Gedrungene bauchige Form mit Pilzschirmlippe. Grau gebrannt mit weißen und bräunlichen Ringen. Vgl. Grab hS 26, AM 81, 1966, 100 Nr. 180 Beil. 60 "um 320 v. Chr.", Grab hS 219, AM, a.O., 124 Nr. 221 Beil. 76,2: "Anfang 3. Jh. v. Chr.", Nr. 224 Beil. 76,4 "Anfang 3. Jh. v. Chr.". Datierung: Frühes 3. Jh. v. Chr.
4. Kindergrab des Theonichos QO 42.
Unmittelbar vor der zugehörigen Grabstele (Taf. 6α, 7β) mit Flachziegeln bedeckt. In der Ecke neben der rechten Schädelseite ein Tränenfläschchen, außen neben der rechten Hüfte und den seitlich am Körper ausgestreckten Händen ein Kantharos.
Beigaben (Taf. 9γ).

33. *Hesperia* 20, 1951, Taf. 52.

34. S. I. ROTROFF, *Hesperia* 60, 1991, 85ff.

35. A. E. Furtwängler hatte bereits auf die Olynthfunde hingewiesen, wo häufig in die Gräber ältere Münzen als Charonmünzen mitgegeben werden, *Πρακτικά Β' 'Επιστημονικής Συνάντησης για την 'Ελληνιστική Κεραμική* (1990) 214.

1) Sieben Frgte. einer eisernen Strigilis L ca. 25, 7 cm, gr. B 3,1 cm. Verhältnismäßig tief gekehlt.

2) Unguentarium.

H 7,9 cm. Gedrungene bauchige Form mit ausgeprägter Pilzschirmlippe. Weißer Ring am Hals und dunkelbraune Ringe auf der Schulter. Vgl. hS 219, AM 81, 1966, 124 Nr. 221 Beil. 76,2 "Anfang 3. Jh. v. Chr."

3) Sgf. Kantharos (Taf. 5β, 9γ) H 9,1 cm; B 12,5 cm. Lippe u. Henkel bestossen. Glanzton auf einer Seite im Brand grau-grünlich verfärbt. Rille im Standing und an der Gefäßbasis. Fuß aus Fußring und zylindrischer Scheibe, Kelchzone gerippt. In Henkelzone in Ton-schlicker leicht durchhängender Olivenzweig. Die Daumenaufgabe ist fast gerade, während sie bei den Bechern in Koroni leicht ansteigt. Vgl. Kantharoi in Koroni Nr. 37/38, *Hesperia* 31, 1962, 37 Taf. 20. Einzuordnen zwischen die Kantharoi aus dem Dipylonbrunnen Nr. 100 (Abschnitt III) und Nr. 113 (Abschnitt IV). Letzterer kann nach der revised chronology bis in das 3. Viertel des 3. Jhs. v. Chr. datiert werden. Der Kantharos aus dem Theonichoskindergrab ist noch etwas gestreckter als der aus Abschnitt III Nr. 100 des Brun-nens. Im Fußstiel zeigt sich bereits stärker die Kegelform an wie sie bei Kantharos Nr. 113 aus dem Brunnen zu finden ist. Demnach müßte der Gefäß etwas vor dem Kantharos aus Abschnitt IV zu datieren sein, d.h. das Grab des Theonichos ca. läßt sich um 250 da-tieren.

5. Brandopferstelle vor dem Grab der Mnesarete QO IV.

Theonichosbezirk NW Ecke (Taf. 6α).

Beigaben: (Taf. 7δ).

1) Frgt. eines Kantharos mit Ansatzstelle für einen Henkel.

2) Sgf. Skyphos attischer Typus (Taf. 4α) H: 7,9 cm; ob. Dm 7,1 cm Unterteil braun-rot verfärbt. Matter Glanzton. Geschweift mit omegaförmigen Henkeln.

Nicht so schlank gestreckt, sondern gedrunge-ner der Skyphos aus der Demeter Cisterne, *Hesperia* 43, 1974, Taf. 35 P 318, und der Skyphos aus der Menon Cisterne (*Hesperia* 43, 1974, Taf. 31,19. Beide erwähnten Sky-phi, *Hesperia* 38, 1969, Taf. 103g und *Hespe-*

ria 43, 1974, Taf. 31 Nr. 19) wirken etwas ge-drungener.

Unser Skyphos ist jünger als die oben ange-führten Skyphoi aus der Demeter und Menon-Cisterne. Unter den Koroni Funden gibt es keinen Skyphos. Aber wahrscheinlich kom-men wir mit den Funden in das 2. Vt. des 3. Jhs. v. Chr., nach 375 v. Chr.

3) Sgf. Pyra-Pyxis, Deckel fehlt. H 4 cm; Dm 5 cm. Mattschwarzer ungleichmäßiger Glanz-ton. Eierbecherform mit flachem Stand und Absatz für Deckelaufgabe. Vgl. *Agora* XII, Nr. 1281-1283, datiert "Ende des 4. Jhs. v. Chr."

4) Tgr. Opferteller. H 3,3 cm; Feine geschlemm-ter Ton außen feine Drehrillen. Tiefe Teller-form. Flacher Stand. Schlaufenhenkel. Vgl. *Agora* XII, Nr. 1571 aus Brandgrab 7 "ca. 315-300 v. Chr."

5) Tgr. Opferteller mit Standfläche. H 1,5 cm; Dm 9,4 cm. Fein geschlemmter Ton. Drehril-len. Glatter, leicht erhöhter Rand. Vgl. Grab hS 83, AM 81, 1966, 92 Nr. 160, 9-18 Beil. 58,4. "Frühes 4. Vt. des 4. Jhs. v. Chr." *Agora* XII, Nr. 1577 Taf. 69 "Ende des 4. Jhs. v. Chr."

6) Tgr. Opfertellerchen. Dm 6,4 cm. Innen Drehspuren. Aufgebogener Rand. Vgl. Nr. 5.

7) Tgr. einhenklige Lopas mit Deckel H 5,4 cm; Dm 9,9 cm.

a) ein zweites Deckelchen mit Knauf.

8) Frgt. einer tgr. Chytra. Dm oben: ca 5,8 cm. Datierung: Anfang 2. Vt. 3. Jh. v. Chr.

6. Brandgrab QO IX. Nur nach Tagebuchnoti-zen und Funden erschließbar- in Plan nicht eingezeichnet. Beigaben: (Taf. 8β) 1 sgf. Kan-tharos, 2 kleine Deckelpyxiden, 2 tgr. einhenk-lige Lopades-Deckelpfännchen Chytren, 2 tgr. Opferteller mit Schlaufenhenkeln, 1 Opfertel-ler, 1 flacher Opferteller, Frgt. eines Opfertel-lers mit gerilltem Rand.

1) Sgf. Kantharos (Taf. 5α) H 10,5 cm; Dm 8 cm. Im Fuß tgr. Rille unter zylindrischem Zwischenglied, darüber gedrungener Stielgriff. Henkelgriffe, dh. Daumenaufgabe ungleichmäs-sig aufsteigend.

Unter den Kantharoi aus dem Dipylonbrun-nen ist er bei Kantharos Nr. 100 aus Abschnitt III einzuordnen, die Stufe IV der Kantharoi

aus dem Dipylonbrunnen hat er noch nicht erreicht. Jedoch steht er der Stufe der Kantharoi aus Koroni nahe.

2) Sgf. Pyxis H 6,9 cm; Dm an der Deckelauf-
lage 6,7 cm. Deckel innen tgr. Glanzton teil-
weise im Brand gerötet. Miniaturschüsselform
mit steil aufsteigender und nach außen schwin-
gender Wandung, hoher übergreifender Deckel
mit zylindrisch breitem Knauf.

Vgl. Pyxis aus Brandgrab 13 der Agora,
Hesperia 20, 1951, 129 Taf. 54a. *Agora* XII,
Nr. 1284 datiert 1. Vt. 3. Jh. v. Chr.

3) Sgf. Pyxis.

H 6,4 cm; Dm an der Deckelauf-
lage 5,9 cm; Verdünnter Glanzton teilweise rot ver-
färbt. Im Gegensatz zu Nr. 2 Deckel flacher und mit
zierlicherem Knauf Deckelauf-
lage wird nicht überstülpt.

Vgl. Brandgrab 7 Nr. 7, *Hesperia* 20, 1951,
123 Taf. 52a: datiert 1. Vt. 3. Jh. v. Chr.

4) Vier tgr. Chytren.

a) H 6,7 cm; Dm 5,8 cm.

b) H 6,5 cm; Dm 5,9 cm.

c) H 6,5 cm; Dm 5,9 cm.

d) Frgte. einer Chytra von Boden und
Rand. Oben und innen leicht verbrannt. Dreh-
spuren. Halbrunde Form mit kurzem vereng-
tem Hals, hochgezogenen Bandhenkeln, vgl. B
32, *Hesperia* III, 1934, 341 Abb. 21 und die
Chytren aus Brandgrab 8 Nr. 9, 10, *Hesperia*
20, 1951, Taf. 52b, die alle etwas gedrungen-
er, daher älter sind. Datierung von Brandgrab 8
Agora XII 385 ca. 335-325 v. Chr. Vgl. W. K.
Kovacsovic, *Kerameikos* Bd. XIV Nr. 159
Nr. 21 Taf. 54,5 aus der Opferstelle Me 20 da-
tiert: 1. Vt. 3. Jh. v. Chr.

5) Zwei Opferteller mit Schlaufenhenkeln.

a) H 2,4 cm; Dm 12,5 cm.

b) H 2,5 cm; nur fragmentarisch erhalten.

Vgl. die Opferteller Nr. 9, 10 aus Brandgrab 2
der Agora, Nr. 8 und 9 aus Brandgrab 4 (350-
325 v. Chr.) und 5 (375-350), Nr. 4 aus Brand-
grab 10 Agora.

Vgl. W. K. Kovacsovic, *Kerameikos* XIV
(1990) Nr. 79 Nr. 8, 9 Taf. 48, datiert: frühes
3. Jh. v. Chr.

Nach dem Kantharos als jüngstem Stück ist
das Grab in das 2. Vt. des 3. Jhs. zu datieren
270-255 v. Chr.

7. Brandgrab QO I Theonichosbezirk. Sohle 44,
87 m; Rand 45,01 m.

Beigaben (Abb 13.14): 1 Westabhangkantha-
ros, 1 Schalenkantharos, 2 sgf. Näpfe mit ein-
gerolltem Rand, 1 sgf. Opferteller, 1 tgr.
Deckelpyxis, 2 tgr. Opferteller, 9 tgr. Opfer-
schälchen, 2 tgr. zweihenklige Lopades, 2 tgr.
einhenklige Lopades, 2 einhenklige Chytren.
Aus der Füllung zwei nicht zusammengehö-
rige Fragmente megarischer Becher.

1) Westabhang Knickkantharos (Taf. 4β).

H 8,5 cm; Dm 7,9 cm. Glanzton matt. Tgr.
Rille an Gefäßbasis und an der weitesten Aus-
ladung unterhalb der Henkel als Betonung des
Gefäßknicks, nach oben leichte Verengung
der Wandung. In Henkelzone leicht durch-
hängende Olivengirlande in Tonschlicker auf-
gemalt, konischer Fußring.

Einzuordnen zwischen die Kantharoi Nr. 102
(Abschnitt III) und 114 (Abschnitt IV) aus
dem Dipylonbrunnen, *AM* 85, 1970, 142, 144
Taf. 79,2; älter: Kovacsovic, *Kerameikos*
XIV, Abb. 78,3 Grab 122,6 Taf. 50,12. ("Kurz
nach 317/07 v. Chr.")

Hesperia III, 1934, 335, Abb. 15 B 4 mit ge-
ritzter Efeugirlande, Gruppe B wird 320 bis
240 datiert. Gestreckter die Kantharoi aus der
Shark Group, *Hesperia* 60, 1991, 82f. Nr. 62-
64 Abb. 12. Taf. 31, datiert 275-250 v. Chr.

S. Rotroff schreibt, "the angular kantharos
was introduced in the course of the first quar-
ter of the 3rd century (a.O. 70) and becomes
popular in the course of the second quarter of
the 3rd century (a.O. S. 82").

Datierung: 270 v. Chr.

2) Schalenkantharos Frgt. (Taf. 4γ)

Erh. H 5,7 cm; Dm ca. 11 cm. Fuß, Gefäßbo-
den und Teile der Henkel fehlen, schwarz-
grünlicher Glanzton teils abgeblättert, teils im
Brand gerötet. Auswärts geschwungene Lippe.
Seitlich hochgezogene Henkel mit nach innen
überfallenden Schlaufen stehen verhältnis-
mäßig weit vom Rand ab. In Henkelzone
Westabhangdekor: über einem Strich Oliven-
zweig mit einseitig gerichteten Blättern, dar-
über zwei Gruppen antithetisch springender
Delphine. Vgl. Menon's Cistern *Hesperia* 43,
1974, Taf. 30 Nr. 14 (ca. 275 v. Chr.). Kopcke,
AM 79, 1964, 56 Beil. 46,7-9. Wahrscheinlich
zur shark group gehörig: Delphine mit Y-
Schwanz, die shark Group wird 275-240 da-
tiert, Rotroff, *Hesperia* 60, 1991, 81ff. Taf. 30,
58-60.

3) Zwei sgf. Näpfe mit eingerolltem Rand.

- a) H 3,6 cm; Dm 7,6 cm; Gipsergänzungen.
b) 3,9 cm; Dm 6,9 cm. Glanzton teilweise abgeplatzt.

Vgl. Dipylonbrunnen Nr. 104, *AM* 85, 1970, 143 Taf. 58,2.

Menon's Cistern, *Hesperia* 43, 1974, Taf. 32, 30f. Abb. 4 (vor 275 v. Chr.). Vgl. Cave Cistern. Nr. 5, *Hesperia* 52, 1983, 267 Abb. 5 (vor 260 v. Chr., *a.O.*, S. 276).

4) Sgf. Opferteller.

H 2,7 cm; Dm d.F. 4,9 cm. Gipsergänzungen; Glanzton teilweise abgeplatzt. Form im Brand verzogen. Der von Fußring umschlossene Boden zugespitzt, Rand leicht aufgebogen.

Vgl. Menon's Cistern Nr. 39, *Hesperia* 52, 1983, 269 Abb. 6 (vor 260 v. Chr.).

5) Tgr. Pyra-Deckelpyxis.

H 6,8 cm; Dm innen 3,9 cm. Glanztonflecken an Fuß und Deckel. Steil hochgezogene Eierbecherform.

Vgl. *Agora* XII, Nr. 1283 Taf. 42 "Ende des 4. Jhs. v. Chr.", wobei das *Agora* Exemplar noch steiler und schmaler ist.

6) Lampe GL 1133.

H 4,3 cm; Dm 6 cm; erh. L 7,9 cm. Schnauzenspitze gebrochen; Knubbe bestoßen. Fingerförmige Glanztonflecken an der Schnauze, Standring, an der Wandungsbasis feine Rille, Fülloch von nach außen feiner werdenden Rillen umrahmt.

Vgl. B 30, *TCHP* 341, Abb. 21. Howland Type 25 B. Von I. Scheibler, *Kerameikos* XI, 190 um 350-250 v. Chr. datiert. *TCHP* A 43 Type 25 A' 1 S. 323 Abb. 7 von I. Scheibler, *a.O.*, um 370-250 v. Chr. datiert.

7) Zwei tgr. Opferteller mit Schlaufenhenkel.

a) H 2,9 cm; Dm 22,5 cm.

b) H 3 cm; Dm 17,7 cm. Gipsergänzungen, Glanztonflecken an den Henkeln, Standring. Vgl. Opferteller aus Brandgrab 12 Nr. 6, *Hesperia* 20, 1951, 128 Taf. 53c datiert 325-300 v. Chr. (*Agora* XII, 384).

8) Neun tgr. Opferschälchen mit leicht aufgebogenem Rand.

Nr. 1-4 H ca. 2,7 cm; Dm ca. 10 cm.

Nr. 5-9 H ca. 1,6 cm; Dm ca. 7 cm. Vgl. Brandgrab 8 Nr. 13-17, *Hesperia* 20, 1951, Taf. 52b, datiert (*Agora* XII, 385) "335-325 v. Chr."

Datierung: 2. Viertel 3. Jh. v. Chr.

8. Brandgrab QO III Theonichosbezirk Brand-

opferstelle a, SO Fuß vor Theonichosgrab.

Sohle 44,18 m bis Rand 44,31 m.

Einst als Grab II: Zusatz von Prof. F. Willemssen am 10.7.1966: "Fraglich ob wirklich Grab II. Es gibt zwei Kisten Grab II, deren Scherben aneinanderpaßten, als man die Gefäße zusammensetzte. Eine dritte Kiste vom gleichen Grab ist auffällig. Anpassungen dieser Kiste an die beiden anderen gibt es nicht, daher vielleicht Grab I oder III". Da Grab III aber unter den Kisten fehlt, für Grab I aber ein reicher Befund gesichert ist, wird es als Grab III zu bezeichnen sein.

Beigaben (Taf. 8γ): zwei sgf. Kantharoi, ein sgf. Pyra-Pyxis ohne Deckel, zwei sgf. bauchige Lekythen, ein tgr. Lopas, vier tgr. Opferschälchen, zwei tgr. Chytren, ein tgr. Opferteller.

1) Sgf. Kantharos mit Ohrenhenkel (Kantharos Goblet) (Taf. 5γ).

H 9,5 cm; B 7,6 cm. Glanzton teilweise abgeblättert. Die außen gerillte Fußscheibe verjüngt sich nach oben und setzt sich gegen den kurzen Stielgriff ab. Kelchbasis beinahe halbkugelförmig, konkaver Hals mit auswärts schwingender Lippe. Zwischen den ohrenförmig geschwungenen Henkeln ohne Sporn in Schlickerdekoration gegenständige Olivenzweige.

Vgl. die etwas schlankere Form mit gleichem Dekor aus Grab hS 36, *AM* 81, 1966, 88 Nr. 152 Beil. 57,2 ("kurz nach 325"). Kantharos ohne abgesetzten Stielgriff *Agora* XII, Nr. 721 Taf. 29 "325-310" v. Chr. An unserem Gefäß Kelch ausladender, Henkel geschwungener, vgl. S. I. Rotroff, *Hesperia* 60, 1991, Taf. 16 Nr. 10 aus der bracket leaf group 280-250 v. Chr. allerdings mit profilierter Lippe und Rottellen auf Henkel.

2) Sgf. Kantharos. Gipsergänzung in der Wandung (Taf. 5δ).

H 9,4 cm; B 10,9 cm. Glanzton teils im Brand gerötet, teils abgeblättert. Im Fuß tongrundige Rille unter zylindrischem Zwischenglied, darüber gedrungener Stielgriff. Die Sporen der Henkel ansteigend.

Vgl. A29, *TCHP*, 320 Abb. 5. Der Kantharos läßt sich zwischen die Kantharoi aus dem Dipylonbrunnen Nr. 7(I) und Nr. 78 (II) einreihen, *AM* 85, 1970, 134, 139 Taf. 54,2, 56,4, 79,1 einreihen. Vgl. Kantharos aus Brandgrab 13, *Hesperia* 20, 1951, Taf. 54 datiert "1. Vt. 3. Jh. v. Chr."

- 3) Pyra-Pyxis, Deckel fehlt.
H 4,6 cm; Dm 7,1 cm. Glanzton am Fuß und innen durch Brand gerötet. Standfläche und umschlossener Boden tgr.
Eierbecherform. Auflageprofil für Deckel.
Vgl. *Agora* XII, Nr. 1281 Taf. 42 "Ende des 4. Jhs. v. Chr." und Nr. 1284 "1. Vt. 3. Jh. v. Chr."
- 4) Sechs sgf. bauchige Lekythen.
H ca. 6,5-7 cm; Dm d. Fußes 2,9 cm. Bei zwei Lekythen ist der Henkel abgebrochen. Glanzton bei einigen metallisch glänzend, bei anderen schlecht, teilweise im Brand gerötet und abgeplatzt. Bauchung gegenüber Palmettenlekythen reduziert.
Älter: *Agora* XII, Nr. 1141 Taf. 38 "um 325-300 v. Chr." Vgl. Kovacovics, *Kerameikos* XIV, Taf. 48,10, 89,2, 92,3. Nach Stratigraphie ist 92,3 kurz nach 338 v. Chr., *a.O.*, große Grube Nr. 119 Nr. 6-31 26 sgf. bauchige Lekythen, datiert: "kurz vor 317-301 v. Chr."
- 5) Tgr. einhenklige Lopas.
H ohne Deckel 3,9 cm; Dm 8,5 cm; Dm d. Deckels 8,7 cm. Drehspuren sichtbar, Standfläche, weite Teetassenform mit weit eingekehltem Rand, Deckel mit zylindrischem Knauf ursprünglich nicht zugehörig.
Flachere Form: *Agora* XII, Nr. 1562 Taf. 69 "Ende des 4. Jhs. v. Chr."
- 6) Vier tgr. Opferschälchen mit aufgebogenem Rand.
Dm ca. 6-6,5 cm. Vgl. Beigaben aus Opferstelle hS 83, *AM* 81, 1966, 91 Nr. 160 Beil. 58,4 "frühes 4. Viertel des 4. Jhs. v. Chr."
- 7) Zwei tgr. Chytren.
H 6,9 cm; 6,8 cm.; Dm 6,3 cm. Aussen Drehspuren und Brandflecken, sandfarbener Ton mit Glimmer. Gerundeter Boden, hochstehender Henkel. Nur wenig ältere Form: *Agora* XII, Nr. 1939 Taf. 93 und Nr. 1403 Taf. 45 "Ende des 4. Jhs. v. Chr."
- 8) Tgr. Opfertellerchen.
H 1,6 cm; Dm 10 cm. Randfragmente fehlen. Standfläche.
Datierung: Frühes 2. Viertel des 3. Jh. v. Chr.
9. Brandgrab IV. Theonichosbezirk NW Ecke.
Sohle 44,05 bis Rand 44,25 m.
Beigaben (Taf. 7δ): Fragment eines Westabhangkantharos, ein sgf. Skyphos attischer Form, Unterteil einer Pyra-Pyxis, ein tgr. Opferteller mit Schlaufenhenkel, zwei tgr. Opfertellerchen, zwei tgr. Lopades. Fragment von tgr. Chytra.
- 1) Westabhang- Kantharosfragment mit Ansatzstelle für Henkel.
- 2) Sgf. Skyphos attischer Form (Taf. 4α).
H 7,9 cm; Dm 7,1 cm. Unterteil braunrot verfärbt. Matter Glanzton. Geschweift mit omega-förmigen Henkeln. Nur wenig gedrungener: Skyphos Nr. 84 Abschnitt II Dipylonbrunnen, *AM* 85, 1970, 140, Taf. 56,5 ebenfalls gedrungener Skyphos aus der Menoncisterne, *Hesperia* 43, 1974, 231 Nr. 19 Taf. 31 (vor 275 v. Chr.). Jünger Skyphos Nr. 115 (IV) aus Dipylonbrunnen, *AM* 85, 1970, Taf. 59,1. Älter: Kovacovics 126 Nr. 159,5-7, Abb. 79,4, Taf. 54,1.
- 3) Sgf. Pyra-Pyxis, Deckel fehlt.
H 4 cm; Dm 5 cm. Glanzton mattschwarz, ungleichmässig, Eierbecherform mit flachem Stand und Absatz für Deckelaufgabe.
Vgl. *Agora* XII, Nr. 1281-1283 "Ende des 4. Jhs. v. Chr."
- 4) Tgr. Opferteller.
Dm 13 cm. Fein geschlemmter Ton. Aussen feine Drehrillen. Tiefe Tellerform. Standfläche, Schlaufenhenkel. Vgl. *Agora* XII, Nr. 1571 "ca. 315-300 v. Chr."
- 5) Tgr. Opfertellerchen mit Standfläche.
H 3,3 cm; Dm 13 cm. Fein geschlemmter Ton. Drehrillen. Glatte, leicht erhöhte Rand. Vgl. Grab hS 83, *AM* 81, 1966, 92 Nr. 160,9-18 Beil. 58,4 "Frühes 4. Viertel des 4. Jhs. v. Chr. *Agora* XII, Nr. 1577 Taf. 69 "Ende des 4. Jhs. v. Chr."
- 6) Tgr. Opfertellerchen.
Dm 6,4 cm; innen Drehspuren. Aufgebogener Rand. Vgl. Nr. 5
- 7) Tgr. einhenklige Lopas.
a) H mit Deckel 5,4 cm; Dm 9,9 cm. Hellroter Ton, Drehspuren.
b) ein zweites Deckelchen mit Knauf, Dm 8,1 cm. Vgl. *Agora* XII, Nr. 1564 "1. Viertel 3. Jh. v. Chr."
- 8) Fragment einer tgr. Chytra.
ob. Dm ca. 5,8 cm.
Datierung: Anfang 2. Viertel des 3. Jhs. v. Chr.

10. Brandgrab QO II Theonichosbezirk. Sohle 44,60, Rand 44, 76 m.
Beigaben: (Taf. 9α-β).
- 1) Sgf. Kantharoshenkel. erh. H 6,8 cm; Griffbreite 3,7 cm. Mattschwarzer Glanzton im Brand leicht gerötet, Henkel kantig, Sporengriff leicht ansteigend. Vgl. Kantharos aus Koroni, *Hesperia* 31, 1962, 37 Nr. 35 Taf. 20.
- 2) Westabhangkantharos (Taf. 5ε). H 7,9 cm; Dm d. Fusses 3,8 cm. Nur eine Gefäßhälfte erhalten. Konisch steil ansteigender Fußring. Unterhalb des Henkels Umlaufrippe. Fließend aufsteigender Umriß.
Vgl. Westabhangkantharos aus Brandgrab 9 Nr. 1, Agora, *Hesperia* 20, 1951, Taf. 52 aber mit weicher gerundetem Fußring, datiert "kurz vor Mitte des 3. Jhs. v. Chr.". Nur wenig jünger ist Kantharos 114 (IV) aus dem Dipylonbrunnen, *AM* 85, 1970, 144 Taf. 59,1, 79,2. Datierung: Mitte 3. Jh. v. Chr.
- 3) Sgf. Platschkännchen (von S. I. Rotroff Aryballos, von W. K. Kovacovics Nr. 159, 16-18 Guttus genannt). (H 7,2 cm; Dm 2,7 cm Drehrippen unter Glanzton sichtbar. Gegen Standfläche abgesetzte, breite Kegelform. Verengung zum Hals mit horizontal abstehender Lippe. Bandhenkel leicht hochgezogen. Vgl. *Hesperia* 52, 1983, 289 Nr. 45 Abb. 12 Taf. 55, datiert Wende 4./3. Jh. v. Chr.
- 4) Sgf. Napf mit eingerolltem Rand.
H 3,3 cm; Dm 7,5 cm. Nur zur Hälfte erhalten. Fußring zur Standfläche hin abgeknickt. Älter: Dipylonbrunnen Nr. 104 (III), *AM* 85, 1970, 143 Taf. 58,2 Abb. 1.
- 5) Tgr. Pyra-Pyxis (Deckel fehlt) covered bowl.
H 4,5 cm; Dm 4,1 cm. Innen schwarz-grünlich verbrannt. Eierbecherform mit Auflageprofil für Deckel.
Vgl. Pyxis aus Brandgrab 13 Nr. 6, *Hesperia* 20, 1951, Taf. 54a datiert *Agora* XII, 386: 300-275 v. Chr.
- 6) Frgt. eines sgf. Kännchens. Innen tgr. flacher Fußring durch Rille von Gefäßbasis abgesetzt. Erh. H 5,4 cm.
- 7) Zwei tgr. Opferteller mit Schlaufenhenkel.
a) Dm 17,7 cm; b) Dm 18,4 cm. Ungleichmässige Drehspuren. Vgl. Brandgrab 9 Nr. 3, *Hesperia* 20, 1951 Taf. 52c datiert: "kurz vor Mitte des 3. Jhs. v. Chr."
- 8) Acht tgr. Opfertellerchen mit aufgebogenem Rand.
a) Dm von vier Tellern ca. 5,5-5,8 cm; b) Dm von vier größtenteils fragmentierten Tellern ca. 9,7 cm.
Vgl. Brandgrab 8 Nr. 15, *Hesperia* 20, 1951, Taf. 52b (335-325 v. Chr.).
- 9) Drei tgr. einhenklige Lopades.
a) H mit Deckel: 8,4 cm; ohne Deckel 5 cm; innerer Dm 10,6 cm.
b) H ohne Deckel: 4 cm; Dm ca. 10,4 cm.
c) H mit Deckel: 7,5 cm; Dm ca. 10 cm.
Vgl. die niedrigen älteren Formen aus Opferstelle hS 83, *AM* 81, 1966, 91f. Nr. 160 Beil. 58,4. Vgl. die zehn Deckelschälchen mit Schlaufenhenkeln aus Opferstelle 159, Nr. 54-63 Kovacovics, *Kerameikos* XIV, 127 Taf. 54,3,4 Abb. 79,1 datiert 1. Viertel 3. Jh. v. Chr. Unsere Exemplare sind noch eine Idee steiler.
Datierung: 2. Viertel 3. Jh. v. Chr.
11. Brandgrab QO V Kolumellenabschnitt.
Sohle 44,95; Rand 45,10 m.
Beigaben: (Taf. 10γ) Westabhangkantharos, zwei sgf. Teller mit abfallendem Rand; Opfertellerchen mit gerilltem Rand, 3 Ungentaria, eine tgr. Pfanne, 3 Tellerfragmente.
- 1) Westabhangkantharos (Baggy Kantharos-Beutelkantharos oder sackartiger Kantharos). H 9,8 cm; Dm 7,6 cm. Gipsergänzungen. Glanzton teilweise beim Brand abgeplatzt, Bommelgirlande als grau verbrannter Schlickerdekor zwischen den Henkeln. Unregelmäßiger, konischer Fußring, steil aufsteigende Gefäßbasis leitet in sanfter Biegung zum sich verengenden Gefäßrand hin. Eine Rille unterteilt jeweils über dem Henkelansatz die Wandung. Auf den hochgezogenen Henkeln ein plastisches Efeublatt.
Vgl. Baggy Kantharos Nr. 80.81 aus der "incised wave group" datiert 250-175 v. Chr., S. Rotroff, *Hesperia* 60, 1991, 85 ff. Abb. 15f. Jünger der Kantharos Nr. 114 (IV) aus dem Dipylonbrunnen, *AM* 85, 1970, 144 Taf. 59,1. Anfang 3. Vt. 3. Jh. v. Chr.
- 2) Sgf. Teller mit abfallendem Rand.
H 3,2 cm; Dm 15,9 cm. Verbrannt Firnis teilweise abgeblättert. Steiler Fuß mit leichtem Knick zur Standfläche. Der leicht abfallende Rand ist auf der Unterseite durch eine Rille von der Wandung abgesetzt.

3) Sgf. Teller mit abfallendem Rand.
H 3,3 cm; Innerer Dm 12,4 cm. Glanzton im Brand gerötet. Jünger: Teller Nr. 163 (VIII) aus Dipylonbrunnen, *AM* 85, 1970, 152, Taf. 68,4 Abb. 12.

4) Zwei Opferteller mit doppelt gerilltem Rand

a) H 2,7 cm; Dm innen 10,6 cm.

b) H 2,6 cm; Dm innen 10,3 cm. Bei Teller a ist der hohe Fußring durch Knick zur Standfläche abgesetzt, bei Teller b der vom Fußring umschlossene Boden zugespitzt und außen am Wandungsansatz eine leichte Profillinie. Im Gegensatz zu gleichen Tellertypen aus Gruppe

A, *Hesperia* III, 1934, 436, Abb. 17 A 3 und A 38³⁶ ist an den Tellern aus Brandgrab V der Fuß höher angelegt. Gegenüber den Tellern aus dem Dipylonbrunnen Nr. 146 (VII) und 196 (X) *AM*, a.O., S. 150, 159 fällt der Rand nicht so steil ab.

5) Grautoniges Unguentarium.

a) H 11,6 cm; Dm d. Fußes 2,6 cm. Gestreckte bauchige Form mit zwei weißen Streifen auf Schulter und Bauch Vgl. Grab LS 81, 1966, 106 Nr. 191 Beil. 60,5 ("1. Hälfte 3. Jh. v. Chr.").

6) Zwei grautonige Unguentaria.

KARIN BRAUN

Universität des Saarlandes
Institut für Klassische Archäologie

Eine frühhellenistische Einfüllschicht im Bau Y/Kerameikos — zur Datierung der jüngsten Funde¹

(Tafel 11)

In der Erforschung des Kerameikos von Athen stand bis Mitte der siebziger Jahre die Nekropole mit ihren vielfältigen Funden im Vordergrund, danach verlagerte sich der Schwerpunkt auf die Untersuchung der Siedlung innerhalb der Stadtmauern südlich des Heiligen Tores. Hierzu gehören zwei nebeneinanderliegende Gebäude, von denen der sog. Bau Z vollständig freigelegt ist, während im sog. Bau Y seit 1985 gegraben wird. Dabei stellte sich heraus, daß in klassischer Zeit im Bau Y wie auch schon im Bau Z mehrere Gebäude gleicher Ausdehnung einander gefolgt sind.

Der jüngste Bau aus griechischer Zeit² war auf einer ca. 250 m³ starken sandigen Auffüllschicht errichtet, welche als Planierungsschicht in ein spätklassisches ausgeraubtes Haus eingebracht worden war. Diese bis zu 1,50 m mächtige Sandpackung enthielt große Mengen an Keramik, ferner viele Terrakotten, Model, Lampen, Webgewichte, Münzen und andere Gegenstände der Kleinkunst. Nach vorläufiger Schätzung dürfte es sich um Fragmente von mehr als 10.000 Gefäßen, Tafelgeschirr — vor allem Kantharoi, Schälchen, Skyphoi, Teller — und Küchenware — vor allem Amphoren, Kochgeschirr, Kannen/Oinochoen und Lekanen — handeln.

In diesem Beitrag sollen nur die Funde besprochen werden, die für den Zeitansatz der Einfüllung und der Errichtung des Bau Y von Bedeutung sind. Zugleich wird damit ein terminus ante quem für die Fundobjekte gewonnen.

Auf die Frage nach der Datierung der jüngsten Funde geben Amphorenstempel und Münzen unabhängig von der Keramik einen ersten Aufschluß. Von den Amphorenstempeln sind die aus Thasos, die sich einigermaßen genau bestimmen und datieren lassen, die jüngsten werden 325 bis 310 angesetzt³, so z.B. die mit dem Namen Deinopas, der achtmal vertreten ist.

1. Vorbericht Verf. AA 1991, 378ff. Die Bearbeitung der Funde hat mir Frau Knigge übertragen, wofür ich herzlich Dank sagen möchte. Der Fundkomplex soll gemeinsam mit dem klassischen und römischen Bau Y publiziert werden. — Die Aufnahmen fertigte E. Gehnen an.

2. Zu den römischen Überresten von Bau Y: A. RÜGLER, AA 1989, 84ff.; AA 1991, 371.

3. Zur Chronologie der thasischen Amphorenstempel zuletzt: M. DEBIDOUR, En classant les timbres Thasiens, 13. Suppl. BCH (1986) 330f.

Schwieriger sind die Bronzemünzen aus Athen —Athena mit einer Eule, zwei Eulen oder Doppel-eule— und Eleusis —Triptolemos mit Schwein—, einzugrenzen, deren Entstehungszeit in die zweite Hälfte des 4. Jhs. fällt⁴. Einen chronologischen Anhalt bieten hier nur drei athenische Bronzemünzen mit einer Eule nach links, die nach Kroll in den Jahren 317-307 geprägt sind⁵. In spätere Zeit gehören die wenigen makedonischen Bronzemünzen. Zwei zeigen auf der Vorderseite den makedonischen Schild mit dem Kopf der Medusa und auf der Rückseite den makedonischen Helm, außerdem weist eine der beiden ein B, ein Kerykeion und ein Monogramm auf. Nach Forschungen von K. Liampi dürften sie während der Herrschaft des Demetrios Poliorketes über Salamis (Zypern) in den Jahren 306-300 v. Chr. geprägt worden sein⁶. Eine dritte Bronzemünze gibt den Kopf des Demetrios Poliorketes mit Schiffsschnabel und Monogramm wieder, sie wird etwa 300 bis 295 datiert⁷. Leider ist nicht eindeutig, ob die zuletzt genannte Münze auch zu der Sandschicht zu rechnen ist.

Die große Menge der Keramik bietet eine Querschnitt durch die Gefäßtypen aus der zweiten Hälfte des 4. Jhs. Doch dürften die jüngsten Keramikformen im Vergleich mit den Funden aus dem sog. Bau Z3 im Kerameikos⁸ und den schon länger bekannten Funden aus der Menon-Zisterne⁹ sowie den untersten Füllungen aus dem Dipylon-Brunnen¹⁰ bereits in die Wende vom 4. zum 3. Jh., bzw. in den Beginn des 3. Jhs. datiert werden. Denn dem Dekor und den Formen nach gleichen diese schon der sog. Westabhangware. Allerdings fehlt die Farbe Weiß, was für die eigentliche Westabhangware, die zwischen 295-275 aufkommt, charakteristisch wird¹¹.

Zu diesen spätesten Gefäßformen gehören z.B. die zahlreichen sog. Westabhang-Kantharoi (Taf. 11α), mit einfachem Schlickerdekor —meist Efeuranken— und aufgelegten Masken verziert, für die H. Thompson¹² noch das 4. Jh. als Entstehungszeit vorgeschlagen hatte. Nach neuen Forschungen von S. Rotroff dürften sie jedoch erst im ersten Viertel des 3. Jhs. entstanden sein¹³. Da sie hier einen frühen Typus vertreten, bauchig und noch ohne die scharf abgesetzte Wandung, die die ältesten von K. Braun publizierten aus dem Dipylon-Brunnen zeigen¹⁴, könnten sie noch im ersten Jahrzehnt des 3. Jhs. getöpft worden sein.

Aus dem Sand kamen auch mehrere Randfragmente von Trinkgefäßen zum Vorschein, die mit Rillen, waagerechten durchbohrten Henkeln und hängenden Girlanden verziert sind (Taf. 11β). Vergleichsbeispiele auf der Agora¹⁵ lassen sich nicht vor 300 v. Chr. nachweisen.

4. J. H. KROLL, A Chronology of Early Athenian Bronze Coinage, ca. 350-250 B.C., *Essays in Honour of M. Thompson* (1979) 140 ff.

5. So zuletzt in einem Brief an Frau Knigge. Frühere Datierungsvorschläge für die owl-left-Münzen waren: 322-307 (KROLL, a.O. 145ff.) und nach dem Jahr 307 (*AJA* 87, 1983, 242).

6. K. LIAMPI, Zur Chronologie der sogenannten "anonymen" makedonischen Münzen des späten 4. Jhs. v. Chr., *JNG* 36, 1986, 41ff., bes. 51ff.

7. *SNG Kopenhagen Makedonien*, Taf. 30 Nr. 1194; E. T. NEWELL, *The Coinage of Demetrius Poliorketes* (1927) 25 Nr. 20.

8. Vgl. hierzu die Vorberichte von U. KNIGGE, *AA* 1980, 263; *AA* 1981, 385ff.

9. ST. MILLER, *Hesperia* 43, 1974, 194ff.

10. K. BRAUN, *AM* 85, 1970, 114.

11. S. ROTROFF, New Shapes and Techniques in Early Hellenistic Athenian Pottery, *Β' Επιστημονική Συνάντηση για την Έλληνιστική Κεραμική. Χρονολογικά προβλήματα της ελληνιστικής κεραμικής. Πρακτικά, Ρόδος 22-25 Μαρτίου 1989* (Αθήνα 1990) 34f.

12. H. THOMPSON, *Hesperia* III, 1934, 444f.

13. S. ROTROFF, *Hesperia* 52, 1983, 292 Nr. 72; *Hesperia* 53, 1984, 349, 352 Nr. 9; dies. (Anm. 11) 36.

14. s. die Abfolge: *AM* 85, 1970, Taf. 79,2.

15. Einblick in das Agora-Material und Hinweise verdanke ich S. Rotroff. Zuletzt hierzu S. Rotroff (Anm. 11) 36. Publierte Bsp.: *Hesperia* 43, 1974, Taf. 32 Nr. 34; *Hesperia* 6, 1937, 373 Abb. 37.

Eine Reihe von Pyxiden mit flacher, breiter Schale dürfte —nach vorläufigen Forschungen von Z. Kotitsa¹⁶— ebenfalls in die Wende vom 4. zum 3. Jh. datiert werden. Sie treten im 3. Jh. in Makedonien häufig auf¹⁷, allerdings dort mit stufenartig gegliedertem Standring. Mehrere einheitlich stark gewölbte Deckel (Taf. 11γ), die im Unterschied zu den plastisch gegliederten älteren vereinfacht sind, gehören in die gleiche Zeit¹⁸.

Die bisher angeführten Ergebnisse lassen somit den Schluß zu, daß die Einfüllschicht nicht vor dem frühen 3. Jh. eingebracht worden ist, jedoch auch nicht wesentlich später.

Einen terminus post quem für die Keramik aus dem Sand liefert überdies die Stratigraphie im Bau Y selbst. Denn direkt unter dem Sand liegt eine Lehmschicht mit den Resten mindestens zweier älterer Bauphasen. In einer Zerstörungsphase des späteren Baus kam Keramik zutage, deren jüngste Beispiele bis in das letzte Viertel des 4. Jhs. reichen. Der Sand wird wegen der weitgehenden, aber nicht vollständigen Kongruenz des Materials nicht sehr viel später eingefüllt worden sein, im Zerstörungshorizont fehlen z.B. die Westabhang-Kantharoi und die späten Pyxiden.

Zusammenfassend sei somit festgehalten, daß die im Sand gefundene Keramik einen Querschnitt durch die attischen Gefäßtypen von der zweiten Hälfte des 4. Jhs. und hier vor allem von dem letzten Viertel, bis zum Anfang des 3. Jhs. aufweist. So kann auch diese Füllschicht zu den von S. Rotroff aufgeführten festdatierten Gruppen gezählt werden¹⁹.

Während die Chronologie keine grundsätzlichen Schwierigkeiten mehr bereitet, bedürfen Fragen, die das frühhellenistische Haus, die Herkunft des Sandes wie auch die der Keramik betreffen, noch der Klärung.

Wie schon erwähnt, ist diese Schicht in ein spätklassisches ausgeraubtes Haus eingebracht worden, um den Untergrund für einen Neubau zu bilden. Von diesem Haus sind nur wenige Außen- und Innenmauern vorhanden, so daß über das Aussehen des Hauses wie auch über die Verteilung der Räume so gut wie keine Aussagen gewonnen werden können.

Sandmengen mit ähnlicher Keramik fanden sich auch im Nachfolgebau von Z3²⁰, im Stadtgraben zwischen dem Heiligen Tor und dem Dipylon sowie in der Heiligen Straße²¹. Der Abgabe von solch großen Mengen an Gebrauchsgeschirr und im Fall des Bau Y auch an Terrakotten und Model muß eine Zerstörung von Häusern und Werkstätten vorausgegangen sein, die wahrscheinlich nicht allzuweit entfernt waren.

Dies führt zur Frage der Einordnung in die Stadtgeschichte. Liegen dieser Zerstörung der Häuser eine Naturkatastrophe (Erdbeben, Überschwemmung) oder politische Ereignisse zugrunde? Während am Ende des 4. Jhs. der Bau Z3 —wahrscheinlich auch die Stadtmauer— von Erdbeben zerstört wurden²², wissen wir über Naturkatastrophen aus dem Anfang des 3. Jhs. nichts.

16. Für Hinweise danke ich Zoi Kotitsa ganz herzlich.

17. ST. DROUGOU - I. TOURATSOGLU, *Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας* (1980) 140ff. Sog. Typ A; dies. *AntK* 34, 1991, 14.

18. G. KOPCKE, *AM* 79, 1964, 71.

19. S. ROTROFF, Athenian Hellenistic Pottery: Toward a Firmer Chronology, *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988* (1990) 173ff.

20. Diesen Hinweis verdanke ich Frau Knigge, die mir auch die Erlaubnis zum Studium der Fundobjekte gab. Zu Bau Z4: *AA* 1980, 263.

21. Stadtgraben: U. KNIGGE, *AA* 1974, 184f., 190. Hl. Straße: B.v. Freytag gen. Löringhoff, *AA* 1987, 498f.

22. Vgl. U. KNIGGE, *Der Kerameikos von Athen* (1988) 40, 50, 93.

Auswirkungen des Bürgerkrieges am Anfang des 3. Jhs. werden in der Forschung für die Zerstörung und Auflassung von Häusern und Werkstätten auf der Agora und zwischen Agora und Mouseion-Hügel verantwortlich gemacht²³. Ende des 4. Jhs. und zu Beginn des 3. Jhs. sind eine Reihe von Belagerungen und Aufständen überliefert: 307/6 Einnahme der Stadt durch Demetrios Poliorketes, 304 Belagerung durch Kassander, 294 wieder durch Demetrios Poliorketes nach vorausgegangenen innenpolitischen Auseinandersetzungen (Vertreibung des Lachares), 287/86 Bürgerkrieg mit anschließender erneuter Belagerung der Stadt durch Demetrios Poliorketes²⁴.

Wenn es infolge politischer Wirren zur Einfüllung der Sandschicht gekommen ist, wäre am ehesten an den Bürgerkrieg und die Belagerungen von 294 und 287/86 zu denken.

Zum Schluß sei noch angemerkt, daß in dieser Zeit nicht nur Zerstörungen sondern auch Neubauten nachzuweisen sind. Sowohl Bau Y als auch Bau Z sind wieder errichtet worden. Allerdings scheint Bau Y nicht fertiggestellt zu sein, was vielleicht seinen Grund in den unruhigen Zeiten findet.

ANGELIKA SCHÖNE-DENKINGER

Deutsches Archäologisches Institut

23. ST. MILLER, *Hesperia* 43, 1973, 209f.; J. CAMP, *The Athenian Agora* (1986) 166. Ein Bsp. ist das Haus und die Marmorsteinmetz-Werkstätte von Mikion und Menon, für deren Auflassung Miller, a.O. 209f. die Zeit des Chremonideischen Krieges (265-261) ansetzt, die jedoch wohl etwas früher —vielleicht 287/86— gewesen sein wird: s. S. ROTROFF, *Hesperia* 52, 1983, 262; *Hesperia* 53, 1984, 346f.

24. s. T. L. SHEAR, Kallias of Spettos and the Revolt of Athens in 286 B.C., *Hesperia* 1978, Suppl. XVII. CH. HABICHT, *Untersuchungen zur politischen Geschichte Athens im 3. Jh. v. Chr.* (1979) bes. 45ff.

Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ ἀπὸ τῆς Νότιας Κλιτῆς τῆς Ἀκρόπολης

(Πίνακες 12-15)

Οἱ ἀνασκαφές ποὺ διεξήχθησαν μεταξύ 1955-60 ἀπὸ τὸν τότε διευθυντὴ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης Γιάννη Μηλιάδη, στὸν χώρο νοτιῶς τοῦ Ὁδείου τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γνωστὸ Ἱερὸ τῆς Νύμφης, ἔφεραν στὸ φῶς λείψανα οἰκιῶν καὶ ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ πηγαδιῶν καὶ δεξαμενῶν (Εἰκ. 1)¹. Οἱ παλαιότερες οἰκίες χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα στὰ κλασικὰ χρόνια, οἱ δὲ νεώτερες φθάνουν μέχρι καὶ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας².

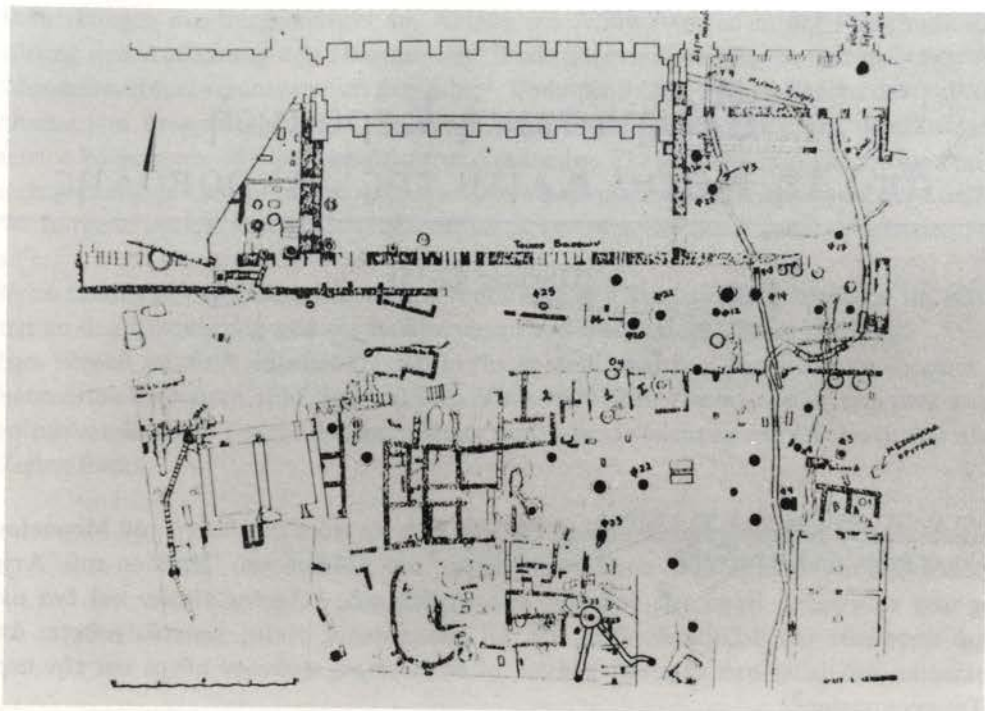
Πρὸς τὸ παρὸν παρουσιάζονται τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς δύο δεξαμενῶν ἀπὸ τὸν χώρο αὐτὸν καὶ πιὸ συγκεκριμένα τὴ Φ 33 καὶ τὴ Φ 14. Ἡ δεξαμενὴ Φ 33 περιεῖχε κεραμικὴ ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. ἕως καὶ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ ἡ κεραμικὴ τῆς δεξαμενῆς Φ 14 χρονολογεῖται ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 2ου αἰ. μέχρι καὶ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Χοντρικά, ἓνας περίπου αἰῶνας χωρίζει τὴν κεραμικὴ τῶν δύο δεξαμενῶν. Στὴν ὁμιλία μου βασικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς ἀποτελεῖ τὸ γνωστὸ ἄρθρο τοῦ Η. Thompson γιὰ πέντε κλειστὰ σύνολα ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴν Ἀθηναϊκὴ Ἀγορά, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ γράφτηκε τὸ 1934, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μέχρι σήμερα ἡ μοναδικὴ προσπάθεια διαχρονικῆς ἐξέτασης τῆς ἀττικῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς³.

Πρὶν ὅμως προχωρήσω στὴν παρουσίαση τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ κάθε δεξαμενὴ χωριστά, θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω ὅτι σὲ μία ἀξιολόγηση τῶν διαφόρων εἰδῶν κλειστῶν συνόλων (φρέαρ, δεξαμενὴ, ταφὴ κλπ.), τὸ ἀνασκαφικὸ σύνολο μιᾶς δεξαμενῆς ἔχει περισσότερες πιθανότητες νὰ παρουσιάζει διατάραξη ἀπὸ αὐτὸ π.χ. ἐνὸς φρέατος. Τὰ «μειονεκτήματα» μιᾶς δεξαμενῆς βρίσκονται στὴν κατασκευὴ τῆς. Οἱ ἑλληνιστικὲς δεξαμενὲς χαρακτηρίζονται ἀπὸ μία σταδιακὴ αὐξηση τῆς διαμέτρου τῶν σὲ ἀναλογία μὲ τὸ βάθος τους, μὲ ἀποτέλεσμα ὑλικὸ ἀπὸ νεώτερα στρώματα νὰ «κυλάει» καὶ νὰ ἀναμειγνύεται μὲ αὐτὸ παλαιότερων στρωμάτων. Ἐπι-

1. Ι. ΜΗΛΙΑΔΗ, Ἀνασκαφαὶ νοτιῶς τῆς Ἀκροπόλεως, ΠΑΕ 1955, 36-52· ΠΑΕ 1956, 262-265· ΠΑΕ 1957, 23-26· ΠΑΕ 1959, 5-7.

2. Ι. ΜΗΛΙΑΔΗ, ΠΑΕ 1955, 46.

3. Η. THOMPSON, Two Centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia* III, 1934, 311-477. Στὸ ἐξῆς: THOMPSON.

Εικ. 1: 'Ανασκαφή Νοτίως 'Ακροπόλεως.

σης κίνδυνο διατάραξης αποτελούν και οι σήραγγες ή αλλιώς «μπούκες» που μπορεί να συνδέουν δεξαμενές όχι απαραίτητως σύγχρονες μεταξύ τους. Έτσι είναι δυνατόν υλικό από μία δεξαμενή, μέσω μιας σήραγγος, να μεταφερθεί και να αναμειχθεί με το υλικό άλλης δεξαμενής. Πρέπει λοιπόν να είμαστε αρκετά προσεκτικοί στη μελέτη υλικού από δεξαμενές αλλά και «άνεκτικοί» σε πιθανές μικροδιαταράξεις των συνόλων⁴.

Η δεξαμενή Φ 33, βάθους 7,50 μ., συνδέεται μέσω σηράγγων με δύο άλλες δεξαμενές. Το κυρίως γέμισμα, το οποίο και μās ενδιαφέρει, είναι ομοιογενές και μάλλον ρίχτηκε διαμιάς. Περιέχει, όπως θα δούμε, κεραμική από το τελευταίο τέταρτο του 3ου αϊ. μέχρι το πρώτο μισό του 2ου αϊ. π.Χ. Στη δεξαμενή εκτός από το κυρίως γέμισμα υπάρχει και ένα «επάνω» γέμισμα, διαταραγμένο όμως, καθώς περιέχει κεραμική από τον 1ο αϊ. π.Χ. μέχρι τον 4ο αϊ. μ.Χ., όπως: 1) πινάκιο που χρονολογείται στον 1ο αϊ. π.Χ. και που όμοιό του υπάρχει στο Group F του Robinson⁵. 2) άωτος σκύφος, από αυτούς που είναι δημοφιλείς στη Δύση του 1ου αϊ. μ.Χ., με ανάγλυφη φολιδωτή διακόσμηση⁶. 3) έρυθροβαφές πινάκιο που θα μπορούσε

4. S. ROTROFF, Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Moldmade Bowls, *The Athenian Agora XXII* (Princeton 1982) 95. Στο έξης: ROTROFF, *Bowls*.

5. 1957-NAK-1553. Πρβ. H. ROBINSON, *Pottery of the Roman Period* (1959), F 16, F 17. Στο έξης: ROBINSON.

6. 1957-NAK-1320. Πρβ. F. MAYET, *Les céramiques à parois fines dans la péninsule Ibérique* (1975), forme XXXVII, n°s 471-474.

νά χρονολογηθεί από τα μέσα του 1ου έως τις αρχές του 2ου αι. μ.Χ.⁷ και τέλος 4) μιὰ οίνοχόη που ὁ Robinson χρονολογεῖ, τὸ νωρίτερο, στὸ τέλος τοῦ 3ου αι. μ.Χ.⁸

Ἡ χρονολόγηση τοῦ κυρίως γεμίματος, ἐξαιτίας τῆς φθορᾶς που παρουσιάζουν τὰ νομίσματα, βασίστηκε στὴν παρουσία μεγαρικῶν σκύφων με παραστάσεις καὶ στὴν ταυτόχρονη ἀπουσία μεγαρικῶν σκύφων με μακριὰ πέταλα (long petal bowls). Σὲ μιὰ πρώτη ἐκτίμηση, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ δεξαμενὴ Φ 33 ἐγκαταλείφθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 150 π.Χ., ἂν δεχτοῦμε τὴν ἀποψη τῆς Susan Rotroff, ὅτι δηλαδὴ οἱ μεγαρικοὶ σκύφοι με μακριὰ πέταλα πρωτοπαρουσιάζονται γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου αι. π.Χ.⁹

Ἄν καὶ ἀρκετοὶ σκύφοι ἀπὸ τὸ μεσαῖο γέμισμα τῆς δεξαμενῆς Φ 33 προέρχονται ἀπὸ καινούργιες μῆτρες (Πίν. 12α) καὶ θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν πρὸς τὸ τέλος τοῦ 3ου αι. ἢ στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 2ου αι. π.Χ., πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι στὸ γέμισμα ὑπάρχει καὶ ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς μεγαρικῶν σκύφων που φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ πολυχρησιμοποιημένες μῆτρες (Πίν. 12β)¹⁰. Ἐνὸς μάλιστα σκύφου τὰ τοιχώματα εἶναι ἀσυνήθιστα χοντρά καὶ οἱ μορφὲς ἔχουν ἀποδοθεῖ σὲ ὑψηλὸ ἀνάγλυφο¹¹. Αὐτὰ εἶναι συνήθως χαρακτηριστικὰ σκύφων που προέρχονται ἀπὸ πολυχρησιμοποιημένη μῆτρα. Καὶ εἶναι στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 2ου αι. που οἱ μῆτρες ἀρχίζουν νὰ παρουσιάζουν φθορά¹². Κατὰ συνέπεια, θὰ πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ δεξαμενὴ Φ 33 ἐγκαταλείφθηκε κάπου ἀνάμεσα στὸ 175-150 π.Χ.

Ἡ χρονολόγηση που δίνουν οἱ «μεγαρικοὶ» σκύφοι γιὰ τὸ κυρίως γέμισμα τῆς δεξαμενῆς Φ 33 ἐπαληθεύεται καὶ ἀπὸ τὴ σύγκριση τῆς ὑπόλοιπης κεραμικῆς τοῦ γεμίματος με δύο ἄλλα καλὰ χρονολογημένα κλειστὰ σύνολα τῆς ἀττικῆς ἐλληνιστικῆς κεραμικῆς: α) με τὸ Group C τοῦ Thompson ἀπὸ τὴν Ἄγορά, καὶ β) με τὴν κεραμικὴ ἀπὸ τὰ στρώματα V-XI ἀπὸ τὸ πηγάδι B-1 τοῦ Κεραμικοῦ¹³. Καὶ γιὰ τὰ δύο αὐτὰ σύνολα ἀκολουθῶ τὴν ἀναθεώρηση τῆς χρονολόγησης που εισηγήθηκε ἡ Susan Rotroff. Ἔτσι γιὰ μὲν τὸ Group C, ἡ Susan Rotroff θεωρεῖ ὅτι ἐναποτέθηκε στὸ πηγάδι στὴν ἀρχὴ τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 2ου αι.¹⁴. Γιὰ δὲ τὸ πηγάδι B-1 τοῦ Κεραμικοῦ, ἡ Rotroff χρονολογεῖ τὰ στρώματα V-VIII ἀνάμεσα στὸ 200-175 καὶ τὰ στρώματα IX-XI λίγο ἀργότερα, ὄχι πάντως μετὰ τὸ 150¹⁵.

Ἡ κεραμικὴ τῆς δεξαμενῆς Φ 33, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μὲγαν ἀριθμὸ μεγαρικῶν σκύφων, χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ μιὰ μὲγαν ποικιλία πινακίων καὶ ἄωτων σκυφιδίων, παράλληλα τῶν ὁποίων ἔχουμε τόσο στὸ Group C τῆς Ἄγορᾶς ὅσο καὶ στὸ πηγάδι B-1 τοῦ Κεραμικοῦ:

α) πινακία με χοντρὸ χεῖλος (thickened rim) με ἢ χωρὶς τὴν παρουσία ἀκίδωσης καὶ ἐντύπων ἀνθεμίων στὸν πυθμένα (Πίν. 13α)¹⁶.

7. 1957-NAK-558. Πρβ. ROBINSON, G 213.

8. 1957-NAK-658. Πρβ. ROBINSON, M 157 (μέσα 3ου αι. - 267 μ.Χ.), M 292, M 293 (πρώιμος 5ος αι. μ.Χ.).

9. ROTROFF, *Bowls*, 35.

10. Ἄπὸ καινούργιες μῆτρες: 1957-NAK-666, 1957-NAK-716, 1957-NAK-724, 1957-NAK-733, 1957-NAK-746, 1957-NAK-668, 1957-NAK-719, 1957-NAK-659+661, 1957-NAK-1514. Ἄπὸ πολυχρησιμοποιημένες μῆτρες: 1957-NAK-669, 1957-NAK-671, 1957-NAK-1423, 1957-NAK-731, 1957-NAK-720, 1957-NAK-743, 1957-NAK-667, 1957-NAK-718.

11. 1957-NAK-731.

12. ROTROFF, *Bowls*, 33.

13. THOMPSON, 345-369. K. BRAUN, *Der Dipydon-Brunnen B1. Die Funde*, AM 85, 1970, 146-165. Στὸ ἐξῆς: BRAUN.

14. ROTROFF, *Bowls*, 109.

15. ROTROFF, *Bowls*, 111.

16. 1957-NAK-682, 1957-NAK-689, 1957-NAK-674, 1957-NAK-675. Πρβ. BRAUN, Taf. 68.5 (n° 164) Abb. 13 (n° 164, 165).

β) πινάκια με επίπεδο χείλος (flat rim) που μπορεί να κλίνει ελαφρώς προς τα κάτω (Πίν. 13β)¹⁷.

γ) πινάκια με αυλακώσεις στο χείλος (Πίν. 13γ)¹⁸.

δ) άωτα ήμισφαιρικά σκυφίδια με ή χωρίς ακίδωση και έντυπα άνθemia¹⁹.

ε) ίχθυοπινάκια με κυκλική βάθυνση στον πυθμένα (Πίν. 13δ)²⁰.

ς) άωτα σκυφίδια με τοίχωμα που γωνιάζει και χείλος που κλίνει προς τα έξω (Πίν. 13ς)²¹.

η) πινάκια με χείλος που καμπυλώνει προς τα μέσα (Πίν. 13ε)²².

Έντυπωσιακή είναι και η παρουσία οικιακών σκευών, όπως είναι οι χύτρες, των οποίων η χαρακτηριστική διαμόρφωση του χείλους και των λαβών μας παραπέμπει στις χύτρες από το πηγάδι Β-1 του Κεραμεικού²³.

Φυσικά από τη δεξαμενή Φ 33 δεν λείπει και η κεραμική «δυτικής κλιτύος», που αντιπροσωπεύεται κυρίως από άμφορείς και κανθάρους με ίσια τοιχώματα αλλά και από άλλα σχήματα, όπως πινάκια και από έναν κρατήρα (Πίν. 14α)²⁴. Η διακόσμηση όλων αυτών των αγγείων βασίζεται στον διαλυμένο πηλό και στο άσπρο χρώμα και ελάχιστα στη χάραξη.

Συνοψίζοντας, πιστεύω ότι το κλείσιμο της Δεξαμενής Φ 33 στο δεύτερο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. επιβεβαιώνουν τόσο η μελέτη των μεγαρικών σκύφων, όσο και η σύγκριση της υπόλοιπης κεραμικής που βρέθηκε εδώ με σύνολα ελληνιστικής κεραμικής από την Αγορά και τον Κεραμεικό.

Η δεξαμενή Φ 14, βάθους 5,40 μ., αποτελείται από δύο γέμισμα. Το πάνω γέμισμα, μικρής έκτασης, περιέχει κεραμική που χρονολογείται στον 4ο μ.Χ. αι. Το κάτω γέμισμα που καταλαμβάνει και τον περισσότερο χώρο είναι ένα ομοιογενές σύνολο, η μελέτη του οποίου δείχνει ότι η δεξαμενή εγκαταλείφθηκε στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Από τις δεκαοκτώ ένσφράγιστες λαβές άμφορέων που βρέθηκαν, οι δέκα, που διαβάζονται, είναι κνιδιακές και χρονολογούνται στην περίοδο των «duoniri», δηλαδή στο διάστημα από 108-88 π.Χ.²⁵. Οι λύχντοι (Πίν. 14β) ανήκουν στους τύπους 37B, 35A (Prime) και 35B της Αγοράς και χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 2ου αι. μέχρι το δεύτερο τέταρτο του 1ου αι. π.Χ.²⁶. Τα

17. 1957-NAK-677, 1957-NAK-676, 1957-NAK-711, 1957-NAK-1661, 1957-NAK-1662, 1957-NAK-556, 1957-NAK-712. Πρβ. BRAUN, Taf. 68.4 (n° 163) Abb. 12 (n° 163).

18. 1957-NAK-680, 1957-NAK-681, 1957-NAK-1659, 1957-NAK-552+1660, 1957-NAK-688. Πρβ. BRAUN, Abb. 11 (n° 196). THOMPSON, 347, C 2, fig. 28.

19. 1957-NAK-685.

20. 1957-NAK-1655, 1957-NAK-691, 1957-NAK-1673α+β, 1957-NAK-1657, 1957-NAK-1712. Πρβ. BRAUN, Taf. 74 (n° 193) Abb. 14 (n° 193).

21. 1957-NAK-1700, 1957-NAK-683, 1957-NAK-1714, 1957-NAK-1708. Πρβ. BRAUN, Taf. 68.4 (n° 166a) Abb. 16 (n° 166a, b, d). THOMPSON, 347, C 3, fig. 28.

22. 1957-NAK-1658, 1957-NAK-1678.

23. 1957-NAK-1683, 1957-NAK-1686, 1957-NAK-1685. Πρβ. BRAUN, Taf. 71.1 (n° 181a) Taf. 71.2 (n° 181e, 181b, 181g).

24. Άμφορείς: 1957-NAK-1246, 1957-NAK-727, 1957-NAK-1689, 1957-NAK-1428, 1957-NAK-1695. Κάνθαροι: 1957-NAK-522+1245, 1957-NAK-1692, 1957-NAK-1397, 1957-NAK-1693. Πινάκια: 1957-NAK-690. Κρατήρες: 1957-NAK-662.

25. Για την τυπολογία των ένσφράγιστων λαβών, βλ. V. R. GRACE και M. SAVVATIANOU-PETROPOULAKOU, Les timbres amphoriques grecs, *Délos XXVII*, 277-386, κυρίως 324. 56-NAK-289: KT (Knidian Type) 1531, 56-NAK-282: KT 1531, 56-NAK-280: KT 1158, 56-NAK-245: KT (), 56-NAK-246: KT 1502, 56-NAK-244: KT 606, 56-NAK-283: KT 1579, 56-NAK-277: KT 1502(), 56-NAK-281: KT 1601. Έπίσης βλ. V. GRACE, The Middle Stoa dated by Amphora Stamps, *Hesperia* 54, 1985, 1-54, κυρίως 31-35.

26. R. H. HOWLAND, Greek Lamps and their Survivals, *The Athenian Agora IV* (Princeton 1958), n° 499, 500, 473,

χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν στη δεξαμενή δυστυχώς δεν έχουν έντοπισθεί μέχρι στιγμής στην αποθήκη του Νομισματικού Μουσείου της Αθήνας. Έντούτοις στα ήμερολόγια της ανασκαφής για μερικά από αυτά έχει σημειωθεί από την κ. Μ. Οικονομίδου ή ένδειξη *Μιθριδάτης*. Πολύ πιθανόν να πρόκειται για νομίσματα που ανήκουν στην κοπή του 87/86 π.Χ. με τις χαρακτηριστικές ήμισελήνους και το άστρο²⁷. Δεν υπάρχει, νομίζω, αμφιβολία ότι το κυρίως γέμισμα της Δεξαμενής Φ 14 θα πρέπει να συνδεθεί με την καταστροφή της Αθήνας από τον Σύλλα το 86 π.Χ.

Η κεραμική επομένως που πετάχτηκε στη Δεξαμενή Φ 14 είναι, στο μεγαλύτερο μέρος της, κεραμική των τελευταίων δεκαετιών του 2ου αι. και των αρχών του 1ου αι. π.Χ. και καλύπτει το κενό που δημιουργήθηκε ύστερα από την αναθεώρηση της χρονολόγησης του Group E της Αγοράς, αφού σύμφωνα με τη Rotroff το Group αυτό περιέχει υλικό πριν από το 110 π.Χ., και όχι από την καταστροφή του Σύλλα. Τα γενικότερα χαρακτηριστικά της κεραμικής αυτής συνοψίζονται ως εξής:

Οι περισσότεροι από τους μεγαρικούς σκύφους ανήκουν στον τύπο με τα μακριά πέταλα (*long petal bowls*), ή παραγωγή του οποίου ξεκινάει στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. και έκτοπιζει τους υπόλοιπους τύπους²⁸. Θα πρέπει ίσως να σημειωθεί ότι η εκπροσώπηση των μεγαρικών σκύφων στη Δεξαμενή Φ 14 είναι σχετικά μικρή. Το γεγονός αυτό μπορεί να είναι τυχαίο αλλά μπορεί επίσης να συνδεθεί με μία πιθανή κάμψη της παραγωγής των μεγαρικών σκύφων στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Άλλωστε ξέρουμε ότι η παραγωγή τους σταματάει πριν από τα μέσα του 1ου αι. π.Χ.

Τα μυροδοχεία έχουν το γνωστό άτρακτοειδές σχήμα του 2ου αι. π.Χ., με τον ύψηλο λαιμό και το ύψηλο στέλεχος²⁹. Θα πρέπει όμως να παρατηρήσουμε ότι δύο από τα μυροδοχεία της δεξαμενής Φ 14 παρουσιάζουν ένα κάπως φουσκωμένο σώμα και γενικά πιο κοντόχοντρες αναλογίες³⁰. Αλλά, όπως έχει παρατηρηθεί και σε άλλες περιπτώσεις (π.χ. στα έλληνιστικά νεκροταφεία Πάτρας, Σάμου, Ρόδου), δεν είναι ασυνήθιστη σε αυτήν την περίοδο ή ταυτόχρονη χρήση διαφόρων παραλλαγών του ίδιου σχήματος³¹.

Όσον αφορά στα πινάκια και τα άωτα σκυφίδια, δεν επιβιώνει σχεδόν κανένα από τα πολλά και διάφορα είδη πινακίων που είδαμε πιο πάνω, εξετάζοντας την κεραμική της δεξαμενής Φ 33, να χαρακτηρίζουν το τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. και το πρώτο μισό του 2ου αι., εκτός από την περίπτωση των άωτων σκυφιδίων με γωνιάζον τοίχωμα και χείλος που κλίνει προς τα έξω και των ήμισφαιρικών άωτων σκυφιδίων³². Αυτά τα δύο είδη σκυφιδίων είναι σχήματα με μακρά ιστορία και συνεχίζουν την παρουσία τους μέχρι τον 1ο αι. π.Χ. Στη δεξαμενή Φ 14 έχουμε αρκετά σκυφίδια από αυτά με τις χαρακτηριστικές αναδιπλωμένες

478. Για μερικές από τις χρονολογίες του Howland χρειάζεται αναθεώρηση, ειδικά γι' αυτές που έχουν βασισθεί στο Group E της Αγοράς. Για την αναθεώρηση της χρονολόγησης του Group E, βλ. ROTROFF, *Bowls*, 110. Επίσης βλ. I. SCHEIBLER, *Griechische Lampen* (1976), n° 308 (SSL 3) n° 324 (KRL) n° 315 (SSL 4).

27. F. S. KLEINER, *The 1926 Piraeus hoard and Athenian bronze coinage ca. 86 B.C.*, *ΑΔ* 28A, 1973, 169-186 πίν. 91.

28. 1956-NAK-428, 1956-NAK-544α/β/γ/δ, 1956-NAK-510α/β. ROTROFF, *Bowls*, 34 κέ.

29. 1956-NAK-503, 1956-NAK-493.

30. 1956-NAK-495, 1956-NAK-430.

31. Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου, *Α' Συνάντηση για την Έλληνιστική Κεραμική, Δεκέμβρης 1986* (Ιωάννινα 1989) 66. Επίσης Ι. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Έλληνιστικοί τάφοι της Πάτρας I, *ΑΔ* 32, 1977 A, 335.

32. 1956-NAK-489.

λαβές (εἰκ. 15δ)³³. Εἶναι ἓνα σχῆμα πὸ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.³⁴. Δημιουργία τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. εἶναι καὶ τὰ λεγόμενα περγαμηνὰ πινάκια (Πίν. 15α). Ἦδη στὸ Group E τοῦ Thompson, πὸ ὅπως ἀναφέραμε πὸ πάνω ἐναποτέθηκε στὸ πηγάδι γύρω στὸ 110 π.Χ., ὑπάρχουν τμήματα ἀπὸ ἓνα περγαμηνὸ πινάκιο³⁵. Στὴ δεξαμενὴ Φ 14 βρέθηκαν τμήματα ἀπὸ τρία τουλάχιστα περγαμηνὰ πινάκια, γεγονός πὸ μᾶς κάνει νὰ πιστεύουμε ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ κεραμικὴ ἔχει ἤδη γίνεῖ πὸ δημοφιλῆς στὶς ἀρχές τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.³⁶. Ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ Φ 14 ἐπίσης προέρχονται δύο ἐρυθροβαφῆ πινάκια τὰ ὁποῖα ἂν καὶ ὡς πρὸς τὴν τομὴ τους θυμίζουν ἀντίστοιχα περγαμηνά, ἐντούτοις ὁ διαφορετικὸς πηλὸς τους καὶ τὸ γάνωμα μᾶς ἐμποδίζει νὰ τὰ συμπεριλάβουμε στὴν κατηγορία τῶν περγαμηνῶν³⁷. Ὁ πηλὸς εἶναι κοκκινωπὸς μὲ μίκα, ἐνῶ τὸ πορτοκαλόχρωμο γάνωμά τους καλύπτει μόνο τὸ ἐσωτερικὸ τῶν πινακίων ἀφήνοντας τὸ ἐξωτερικὸ τους ἄβαφο (Πίν. 15β-γ).

Ἡ κεραμικὴ «δυτικῆς κλιτύος» ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ ἀμφορεῖς, πυξίδες καὶ μεγάλα βαθιὰ πινάκια. Οἱ διαφορὲς πὸ παρουσιάζουν, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, οἱ δύο ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ Φ 14 εἶναι χρονολογικές. Ὁ ἓνας ἀμφορέας (Πίν. 15ε) παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ τῶν ἀμφορέων τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ὅπως ἡ ἀπλοποιημένη ἀπόδοση στὸ στρίψιμο τῶν λαβῶν, ἡ γωνία πὸ σχηματίζεται ἀνάμεσα στὸν ὦμο καὶ τὸ σῶμα, ἡ ἐγγάρκτη δήλωση τῆς διακόσμησης καὶ ἡ ἐκφυλισμένη ἀπόδοση τῶν μασκῶν σὲ ἀπλὲς προεξοχές³⁸. Ἐνδεικτικὰ δείχνω ἓναν ἄλλο ἀμφορέα μὲ τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὴ Νότια Κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης, ὁ ὁποῖος βρέθηκε στὸ δάπεδο μιᾶς οἰκίας ἡ ὁποία καταστράφηκε (αὐτὸ συμπεραίνεται ἀπὸ τὶς ἐνσφράγιστες λαβές καὶ τὰ νομίσματα) ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Σύλλα³⁹. Ἀντίθετα ὁ δεύτερος ἀμφορέας πὸ βρέθηκε στὴ δεξαμενὴ Φ 14 εἶναι πρωιμότερος καὶ θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ μὲ ἀμφορεῖς τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. καὶ πὸ συγκεκριμένα μὲ ἀμφορεῖς ἀπὸ τὸ Group D τῆς Ἀγορᾶς⁴⁰.

Πολὸν χαρακτηριστικὰ σχήματα τῆς κεραμικῆς τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 2ου αἰ. καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., πὸ τὰ συναντᾶει κανεὶς τόσο στὸ Group E τοῦ Thompson ὅσο καὶ στὸ Group F τοῦ Robinson, εἶναι τὰ μεγάλα βαθιὰ πινάκια τὰ ὁποῖα συνήθως φέρουν διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος»⁴¹.

Ἀξίζει ἐπίσης νὰ ἀναφερθοῦμε καὶ σὲ μία ἀπὸ τὶς πυξίδες τῆς δεξαμενῆς Φ 14, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πάματός της. Σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες γνωστὲς πυξίδες ἀπὸ τὰ ὑστεροελληνιστικὰ χρόνια, ὅπου τὸ ὕψος τους εἶναι ἰδιαίτερα τονισμένο, ἡ συγκεκριμένη πυξίδα ἔχει νὰ παρουσιάσει μία διάμετρο ὑπερδιπλασία τοῦ ὕψους (διαμ.: 0,18 μ., ὕψος: 0,083 μ.)⁴².

33. 1956-NAK-538, 1956-NAK-507, 1956-NAK-521.

34. THOMPSON, D 17.

35. THOMPSON, E 151, 152.

36. 1956-NAK-483, 1956-NAK-486, 1956-NAK-482.

37. 1956-NAK-455, 1956-NAK-446.

38. 1956-NAK-429. THOMPSON, 439, 444. S. I. ROTROFF, Attic West Slope Painting, *Hesperia* 60, 1991, 59-102 n°s 98, 106, 117, 119, pls. 41, 44-46. Στὸ ἐξῆς: ROTROFF, *Painting*.

39. 1955-NAK-208.

40. 1956-NAK-225. THOMPSON, D 25. Σὲ ἓνα κλειστὸ σύνολο εἶναι φυσικὸ νὰ ὑπάρχει καὶ κεραμικὴ χρονολογικὰ πρωιμότερη ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῆς κεραμικῆς τοῦ συνόλου.

41. 1956-NAK-434, 1956-NAK-442, 1956-NAK-271. Πρβ. THOMPSON, E 62, 63. ROTROFF, *Painting*, 93 n°s 92-97, 100, 104 pls. 38-43.

42. 1956-NAK-433. Στ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας* (1980) 143 σημ. 90.

Τέλος, στη δεξαμενή Φ 14 βρέθηκαν δύο πύραυλα, από τα όποια τὸ ἓνα ἀνήκει στὸν τύπο τῆς «φουφοῦς» μὲ παράλληλα ἀπὸ τὸ ναυάγιο τοῦ Yassi Ada στὶς Μικρασιατικὲς Ἀκτές, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ὁδοῦ Καραϊσκάκη⁴³. Τὸ δεύτερο πύραυλο (Πίν. 15ς') ἀνήκει στὸν τύπο τῶν πυραύλων μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση καὶ ὑψηλὸ πόδι, καὶ εἶναι μάλλον σπάνιο εὑρημα γιὰ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Θυμίζει δὲ τὰ πύραυλα ποὺ δημοσίευσε ὁ Le Roy ἀπὸ τὴ Δῆλο⁴⁴. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρω ὅτι ἔχει τελειώσει ἡ μελέτη τῶν πυραύλων τῆς Δῆλου ἀπὸ τὴν κ. Didelot τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς καὶ ἀναμένεται σύντομα ἡ δημοσίευσή τους. Ἐκρίνα ἔτσι σκόπιμο νὰ ἀποφύγω τὸν παραπέρα σχολιασμὸ τῶν πυραύλων ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ Φ 14, μέχρις ὅτου δημοσιευτεῖ ἡ μελέτη αὐτή. Γνωρίζοντας ὅμως ὅτι τὰ κλειστὰ σύνολα εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτα στὴ Δῆλο, ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ἡ δημοσίευση τῶν πυραύλων τῆς δεξαμενῆς Φ 14 θὰ βοηθήσει ἀρκετὰ στὸ γενικότερο πρόβλημα τῆς χρονολόγησης πυραύλων.

Τὰ δύο κλειστὰ σύνολα ποὺ σᾶς παρουσίασα ἀποτελοῦν ἓνα μικρὸ μέρος τῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴ Νότια Κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης. Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ εἶναι καὶ πολυποικίλο καὶ σημαντικὸ σὲ ποσότητα. Ἔτσι εὐελπιστῶ, ὅταν θὰ ἔχω τελειώσει τὴ μελέτη του, νὰ εἶμαι σὲ θέση νὰ προχωρήσω ἀκόμη περισσότερο σὲ μιὰ διαχρονικὴ ἐκτίμηση, καὶ ἀπὸ πολλὰς πλευρῆς, τόσο τοῦ συγκεκριμένου ὕλικου ὅσο καὶ γενικότερα τῆς ἀττικῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς.

ΝΑΤΑΛΙΑ ΒΟΓΚΕΪΚΩΦ

Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν

43. M. RYAN LEONARD, Braziers in the Bodrum Museum, *AJA* 77, 1973, 19-25, Pl. 1, n° 2. Ἐπίσης *ΑΔ* 23, 1968, Β1, 65-66 πίν. 34γ.

44. CHR. LE ROY, Réchauds Déliens, *BCH* 85, 1961, 480 fig. 6.

Ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ τῆς αἰτωλικῆς Καλλιπόλεως¹

(Πίνακες 16-24)

Ἡ Καλλιπόλις ἢ Κάλλιον, ἡ ἀνατολικότερη πόλις τῆς ἀρχαίας Αἰτωλίας, εἶναι κτισμένη στὴν πλαγιά τοῦ λόφου Βελοῦχοβο στὴ νότια ἀπόληξη τῶν Βαρδουσιῶν στὴ συμβολὴ τριῶν ποταμῶν, τοῦ Μόρνου (ἀρχ. Δάφνου), τῆς Μπελεσίτσας καὶ τοῦ Κόκκινου. Ἀκριβῶς σ' αὐτὸν τὸν χώρο δημιουργήθηκε ἡ λίμνη τοῦ Μόρνου, ποὺ προκάλεσε τὴ σωστικὴ ἀνασκαφή, γιὰ νὰ καλύψει τελικὰ μὲ τὰ νερά της τὴν ὄχρωμένη ἀρχαία πόλη².

Ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα κτίρια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1978/9, ποὺ ἔγινε ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Π. Θέμελη³, ὑπῆρξε ἡ οἰκία IV, ἡ λεγόμενη «οἰκία τοῦ ἀρχείου», ἐπειδὴ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἑπτὰ δωμάτια της ἀποκαλύφθηκε σύνολο 600 σφραγισμάτων ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τῶν ἰδιοκτητῶν της. Ἡ οἰκία τοῦ ἀρχείου καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαγιά, ποὺ ἄφησε στρῶμα καταστροφῆς πάχους 80 ἐκ. σὲ ὅλα τὰ δωμάτια, δημιουργώντας ἓνα κλειστὸ εὐρημα ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ἀπὸ ἀνασκαφικὰ καὶ ἱστορικὰ στοιχεῖα προκύπτει ὅτι τὸ σπίτι κτίστηκε ἀμέσως μετὰ τὸ 279 π.Χ., μετὰ δηλ. τὴν καταστροφὴ τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Γαλάτες. Γιὰ τὴν καταστροφὴ του ὁ Πάντος —στὴ διδακτορικὴ του διατριβή⁴ γιὰ τὰ σφραγίσματα τοῦ ἀρχείου— προτείνει δύο χρονολογήσεις: μία μετὰ τὴ μάχη τῆς Πύδνας τὸ 168 π.Χ. καὶ ἄλλη μετὰ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Ὁ ἴδιος κλίνει στὴν πρώτη πιθανότητα βασιζόμενος στὸν κατάλογο Αἰτωλῶν ἀρχόντων ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα συνεπικουρα στοιχεῖα, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι στὴν πλήρη σειρὰ τῶν πορτραίτων Πτολεμαίων ἀπὸ τὸν Β' τὸν Φιλάδελο ἕως τὸ ὄριμο πορ-

1. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν καθ. Π. Θέμελη γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ ὕλικου καὶ γιὰ τὴ γενικότερη διδασκαλία του στὴν ἐμπειρία τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Καλλιπόλεως. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὴ φίλη συνάδελφο Δ. Κυριακοῦ γιὰ τὶς συζητήσεις μας καὶ τὸν καθ. Μ. Τιβέριο γιὰ τὶς παρατηρήσεις. Χωρὶς τὴ φροντίδα τοῦ ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Δελφῶν Εὐ. Πεντάζου δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν ἀγγείων (σχεδ. Θ. Νασόπουλος, Ε. Τρούκη) καὶ ἡ πρόθυμη ἐξυπηρέτηση τοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἐφορείας στὴν πορεία τῆς μελέτης. Τοὺς εὐχαριστῶ θερμὰ. Τέλος, εὐχαριστῶ τὸν Π. Βαλαβάνη κυρίως γιὰ τὴν ἠθικὴ του συμπαράσταση ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς γενικότερες ὑποδείξεις καὶ παρατηρήσεις του σὲ ὅλα τὰ στάδια αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

2. Ἡ βραβευμένη ταινία τοῦ Κ. Βρεττάκου «Τὸ στρῶμα τῆς καταστροφῆς» δίνει ζωντανὰ τὴ σταδιακὴ κάλυψη τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τοῦ παρακείμενου χωριοῦ ἀπὸ τὰ νερά.

3. P. THEMELIS, AAA XII, 2, 1979, 245-279.

4. Π. ΠΑΝΤΟΣ, *Τὰ σφραγίσματα τῆς Αἰτωλικῆς Καλλιπόλεως* (διδ. διατρ. Ἀθήνα 1985).

τραίτο του Ε' του 'Επιφανούς, που πέθανε τὸ 181 π.Χ.⁵. Ἡ ἐξέταση τῆς κεραμικῆς τοῦ σπιτιοῦ θὰ βοηθήσει λοιπὸν στὴν ἐπιλογή ἑνὸς *terminus ante quem* γιὰ τὴ χρονολογία τῆς πυρκαγιᾶς.

Ἡ μελέτη τῶν ἀγγείων παρουσίασε δύο δυσκολίες: ἡ πρώτη λόγω τῆς ἰδιομορφίας τοῦ ὕλικου, πού φαίνεται ἀμέσως ὅτι προέρχεται ἀπὸ τοπικὸ ἐργαστήριο, καὶ ἡ δεύτερη ἐξαιτίας τῆς ἀλλοίωσης πού υπέστησαν τὰ ἐπιχρίσματα, ἡ διακόσμηση καὶ ἐνίοτε τὰ ἴδια τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων, λόγω τῆς πυράκτωσής τους στὸ στρώμα καταστροφῆς. Ἐδῶ θὰ ἐξετάσουμε μόνο τὴ μέλαμβαφή, «καλὴ» κεραμικὴ τοῦ σπιτιοῦ ἐπιλέγοντας τὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματά της. Τὰ ἀγγεῖα ἀντιμετωπίστηκαν κατ' ἀρχὴν ὡς ἐνιαῖο χρονολογικὰ σύνολο, ἀφοῦ τὸ ἴδιο στρώμα καταστροφῆς κάλυψε ταυτόχρονα ὅλα τὰ δωμάτια τοῦ σπιτιοῦ.

Μύκης

Στὸ ἴδιο τὸ δωμάτιο τοῦ ἀρχείου βρέθηκε τὸ μεγαλύτερο τμήμα πρόχου μὲ διπλὴ λαβή, πού εἶναι γνωστὴ ὡς μύκης⁶ (Πίν. 16α). Περισσότερο ἀπὸ τὰ τρία τέταρτα τοῦ ἀγγείου ἔχει ἐπιχρίσμα, πού λόγω ἀτελοῦς ὀπτησης πῆρε ἐρυθρωπὴ χροιά. Ὁ μύκητας, κλασικὸ ἀγγεῖο, ἂν καὶ ἔχει εὐρεία γεωγραφικὴ καὶ χρονικὴ ἐξάπλωση⁷ (κυρίως Ἑλλάδα, Δῆλο, Εὐξεινο Πόντο καὶ Σικελία), δὲν φαίνεται νὰ παρουσιάζει ἰδιαίτερη μορφολογικὴ ἐξέλιξη, ἂν καὶ ἀκολουθεῖ τὴ γενικὴ ἐξελικτικὴ πορεία τῶν κλειστῶν κυρίως ἀγγείων ἀπὸ πεπλατυσμένα σχήματα σὲ περισσότερο ἐπιμήκη. Εἶναι συνήθως ἀβαφῆς ἢ φέρει ταινιωτὴ διακόσμηση, ἐνῶ ἀπὸ τὰ μέχρι στιγμῆς δεδομένα μελαμβαφεῖς προέρχονται μόνον ἀπὸ τὶς Λιπάρες νήσους, ἀπ' ὅπου καὶ τὰ περισσότερα παραδείγματα ἀπὸ τὸν 4ο ἕως καὶ 2ο π.Χ. αἰ. Ὁ τύπος τοῦ ἀγγείου τοῦ Καλλίου εἶναι κορινθιακὸς χωρὶς ὅμως νὰ ἐμπίπτει σὲ μία ἀπὸ τὶς τρεῖς κατηγορίες, ἀλλὰ ἀποτελεῖ συνδυασμὸ τους⁸: τὸ χεῖλος καὶ ὁ λαιμὸς παραπέμπουν στὸν τύπο II, οἱ λαβὲς καὶ ἡ βάση στὸν τύπο III, τὸ περίγραμμα τοῦ σώματος στὸν I. Ὁ Edwards δέχεται καὶ γιὰ τὶς τρεῖς κατηγορίες διάρκεια ζωῆς ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἀρχαϊκῆς μέχρι τὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου, μὲ ἕνα μόνο παράδειγμα τοῦ τύπου I νὰ φθάνει στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. Παρὰ τὴ γενικὴ ὁμοιομορφία τοῦ σχήματος, ἀκριβὲς παράλληλο στὸν τύπο τοῦ Καλλίου δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει. Μέχρι τώρα, πιὸ κοντινὴ εἶναι μία ἀπὸ τὶς πρόχους τῆς Μεδεῶνος⁹, τὶς ὁποῖες ὁ Bruneau χρονολογεῖ στὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ., καὶ μία ἀπὸ τὶς Λιπάρες¹⁰, ὡς πρὸς τὴ γενικὴ πάλι ἐντύπωση, καὶ παρὰ τὶς διαφορὲς στὶς λεπτομέρειες, πού χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 3ου καὶ στὸν 2ο αἰῶνα.

Φαίνεται ἐπομένως πὼς ἔχουμε ἐδῶ μία ντόπια παραλλαγὴ τοῦ μύκητα, πού ἀκολουθεῖ τὸν κορινθιακὸν τύπο ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, μόνο πού εἶναι ἐπιχρισμένο ὅπως ἀντίστοιχα ἀγγεῖα τῆς Κάτω Ἰταλίας¹¹. Ἐπειδὴ ἡ πρόχους τοῦ Καλλίου διατηρεῖ χαρακτηριστικὰ πρωιμότητας, ὅπως τὸ πεπιεσμένο σχῆμα, τὸν ἀρθρωμένο λαιμὸ καὶ τὸ δακτυλιόσχημο χεῖλος, δὲν μπορεῖ

5. Ὁ.π. 458 κέ.

6. D. AMYX, *Hesperia* 27, 1958, 210.

7. *Agora* XII, 1 66 καὶ CL. VATIN - PH. BRUNEAU - CL. ROLLEY - T. HACKENS, *Médéon de Phocide* V (1976) 47 εἰκ. 64, 65 (ἀρ. 602).

8. *Corinth* VII, part III, 57 πίν. 49.

9. *Médéon de Phocide* V, 47 εἰκ. 64-5 (ἀρ. 602).

10. L. BERNABÒ-BREA - M. CAVALIER, *Meligunis - Lipára* II (1965) 243-9, 109, 1a.

11. Ὁ.π. (σημ. 7). Γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ἀγγείου ἔχουν διατυπωθεῖ πολλὲς ἀπόψεις. Πάντως δὲν φαίνεται νὰ χρησίμευε ὡς χύτρα ἢ ἀμίδα. Γιὰ τὴ χρῆση τοῦ χοῦς ὡς ἀμίδος βλ. τελευταία E. R. KNAUER, *Greek Vases in the J. P. Getty Museum*, 3, 1986, 91 κέ.

νά κατέβει στὸν 2ο αἰ. Παρὰ τὶς δυσκολίες ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἔλλειψη χρονολογημένων παραδειγμάτων ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. καὶ ἐξῆς, πιστεύουμε πὼς μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. ἢ ἴσως καὶ λίγο ἀργότερα. Τὸ θεωροῦμε δηλ. ἀπὸ τὰ πιὸ πρόωμα ἀγγεῖα τοῦ στρώματος καταστροφῆς.

Λυχνάρια

Ἐνα ἀπὸ τὰ ἀσφαλέστερα γιὰ χρονολόγηση σχήματα τῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς, τὰ λυχνάρια, ἐκπροσωποῦνται καὶ στὸ Κάλλιον μὲ πέντε τύπους: στὸν α' καὶ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ ἀνήκουν τὰ λυχνάρια 11711 (Πίν. 17γ), 11737 (Πίν. 17δ), 11738 (Πίν. 17ε), 11739 (Πίν. 17ζ), 11721 (Πίν. 17η), ποὺ ἔχουν μελανὸ ἢ σκοῦρο καστανὸ ἐπίχρῖσμα, λεπτὰ τοιχώματα, πεπιεσμένο σῶμα μὲ κοντοὺς μυκτῆρες, βάσεις ἐπίπεδες ἢ ἐλαφρὰ κοίλες, ἀβαθὴ ἀυλάκωση κοντὰ στὴν ὀπὴ πλήρωσης, συμπαγὴ λοβὸ καὶ ἐνίοτε ταινιωτὲς λαβές (Πίν. 17δ).

Καὶ ἐδῶ ἡ παραπομπὴ σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς παραδεδομένους τύπους τῆς Ἀγορᾶς ἢ τῆς Κορίνθου δὲν εἶναι δυνατὴ. Πολὺ γενικὰ θὰ μπορούσαν νὰ τοποθετηθοῦν ἀντίστοιχα στοὺς τύπους 28B καὶ IX. Ἄν θέλουμε ὅμως νὰ εἴμαστε ἀκριβέστεροι, τὰ λυχνάρια τοῦ Καλλίου υἰοθετοῦν στοιχεῖα ἀπὸ τρεῖς διαφορετικοὺς τύπους τῆς Κορίνθου¹²: τὸν IX γιὰ τὸ σχῆμα τοῦ σώματος, τὴν ἀυλάκωση κοντὰ στὸ στόμιο, τὸν συνήθως συμπαγὴ λοβὸ καὶ τὴν «καθαρισμένη» στὸν τροχὸ βάση. Ὁ X δανεῖζει τοὺς τριγωνικοὺς κοντοὺς μυκτῆρες καὶ ὁ XI τὴ βαθμιαία ἐξάλειψη τῆς ἀυλάκωσης, τὸ κάπως βαθύτερο σῶμα καὶ τὴν ἐπικράτηση τῆς ταινιωτῆς λαβῆς. Ἀπὸ τὸν τύπο 28B τῆς Ἀγορᾶς¹³ ὁμοιότητες παρουσιάζουν ὅσα χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τοὺς μυκτῆρες ποὺ καὶ ἐδῶ εἶναι ἐπιμήκεις, καθὼς καὶ τὴν ἀπουσία κάθετων λαβῶν, ἂν καὶ ὁ Howland εἶναι ἐπιφυλακτικὸς ὡς πρὸς τὴν τελευταία παρατήρηση. Ἡ ἀντίστοιχη κατηγορία τοῦ Κεραμικοῦ βρῖσκεται ἀνάμεσα στὰ *flachschulter Lampen mit schmaler ἀλλὰ καὶ breiter Rand* ποὺ χρονολογοῦνται γενικὰ ἀπὸ τὸ 330-220¹⁴. Τὰ πιὸ κοντινὰ παραδείγματα τοῦ Ἄργου χρονολογοῦνται γενικὰ στὸν 3ο¹⁵, ἐνῶ ἀπὸ τὴ Βέροια (τὰ Π 2186 καὶ Π 2181 ἀπὸ τάφο τοῦ οἰκοπέδου Μαυρίδη) στὴ στροφὴ τοῦ αἰῶνα¹⁶. Ἡ προτεινόμενη χρονολόγηση τῆς κατηγορίας εἶναι στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ.

Ὁ β' τύπος τοῦ Καλλίου, τὸ λυχνάρι 11751 (Πίν. 17β) εἶναι ἐπίσης ντόπιο χωρὶς ἀκριβὲς παράλληλο. Τὸ τοίχωμα τοῦ σώματος εἶναι σχεδὸν ὄρθιο, ἡ γωνίωση εἶναι χαμηλά, ἡ βάση ἀπλή, ἐλαφρὰ κοίλη. Θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ στὸν γενικὸ τύπο 33A τῆς Ἀγορᾶς (τέλος 3ου - α' τέταρτο 2ου αἰ.)¹⁷. Κάπως παρόμοια εἶναι ἓνα ἀπὸ τὸ Ἄργος (α' μισὸ 2ου αἰ.)¹⁸ καὶ τὸ 188 ἀπὸ τὴ Δημητριάδα¹⁹. Αὐτὸς εἶναι ὁ ὀψιμότερος τύπος ὅλης τῆς σειρᾶς τῶν λυχῶν καὶ χρονολογεῖται στὸν πρῶμο 2ο π.Χ. αἰ.

Ὁ γ' τύπος, ποὺ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὸ λυχνάρι 11712 (Πίν. 17ζ'), θὰ μπορούσε νὰ μπεῖ στοὺς IXB τῆς Ἰσθμίας (περὶ τὰ μέσα τοῦ 3ου)²⁰ καὶ 29B τῆς Ἀγορᾶς (α' καὶ β' τέταρτο τοῦ

12. *Corinth IV*, part II, 47,5.

13. *Agora IV*, 93 πίν. 14, 41.

14. *Kerameikos XI*, 50 πίν. 48-51.

15. A. BOVON, *Lampes d'Argos, Études Péloponnésienes V*, 1966, 31.

16. ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας* (1980) 104, 135 πίν. 67γ.

17. *Agora IV*, 103 πίν. 15, 42.

18. BOVON, *ὁ.π.* (σημ. 15) 34-35.

19. *Demetrias I*, 134 πίν. 46,5 καὶ XXI,5 (ἀρ. 188).

20. *Isthmia III*, 21 (ἀρ. 211-214).

3ου)²¹ καθώς και στον τύπο “flachschulter Lampen mit breitem Rand” (260-220)²². Χρονολογείται στο β' μισό του 3ου αι.

Το λυχνάρι του δ' τύπου, το 11710 (Πίν. 17α), είναι το πρωιμότερο όλης της σειράς των λύχνων του Καλλίου. Χρονολογείται λίγο πριν τα μέσα του 3ου και εύκολα τοποθετείται στον τύπο 25B της 'Αγοράς (γ' τέταρτο 4ου - β' τέταρτο 3ου αι.)²³ και τον VII της Κορίνθου²⁴. Είναι παρόμοιο με το λυχνάρι Π 2169 από πρώιμη ταφή του τάφου I του οικοπέδου Μαυρίδη της Βέροιας²⁵, ενώ στον Κεραμεικό ο τύπος μπορεί να κατέβει μέχρι το 220²⁶.

Τέλος, ο ε' τύπος περιλαμβάνει τα τρίμυξα μελαμβαφή λυχνάρια 11720, 11736, 11692, επιμελημένης κατασκευής, με καθαρά περιγράμματα, κεντρικό στέλεχος για ανάρτηση αλλά και για στήριξη σε λυχνοστάτη και πώμα (Πίν. 18α). 'Ανήκουν στον τύπο 26A της 'Αγοράς (ύστερο β' τέταρτο 4ου - αρχές 3ου αι.)²⁷, IX της 'Ισθμίας (α' μισό 3ου αι.)²⁸ και grosse Stocklampen mit Randrille του Κεραμεικού (350-270 π.Χ.)²⁹. Το πλησιέστερο στο Καλλίου άγγείο προέρχεται από το Νεκρομαντείο του 'Αχέροντος³⁰, αλλά συγγενές είναι και το λυχνάρι της 'Ισθμίας³¹. Το ήπειρωτικό λυχνάρι, με επιμηκέστερους λίγο μυκτῆρες, χρονολογείται σύμφωνα με την υπόλοιπη κεραμική από τον 3ο ως τις αρχές του 2ου αι. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε κοινό κορινθιακό πρότυπο με τα ήπειρωτικά, αν και δεν αποκλείεται τα τρίμυξα λυχνάρια του Καλλίου να είναι εισαγωγές από την ίδια την 'Ηπειρο ή την Κόρινθο. 'Η χρονολογία τους δεν κατεβαίνει κάτω από το γ' τέταρτο του 3ου π.Χ. αι.

Μυροδοχεία

Τα τρία μυροδοχεία που βρέθηκαν στην οίκια του άρχείου ανήκουν σε δύο τύπους. 'Ο πρώτος, που αντιπροσωπεύεται από ένα ύψους 0,165 μ. άγγείο (Πίν. 18β), ακολουθεί τα γενικά χαρακτηριστικά των μεγάλων άτρακτόσχημων μυροδοχείων αλλά με μερικές διαφοροποιήσεις: το χείλος λοξότμητο δακτυλιόσχημο, ή βάση άμελης αλλά διαμορφωμένη, πολύ λεπτά τοιχώματα. Το κάπως άσταθές περίγραμμα του άγγείου, ή βάση, ή έλλειψη επιχρίσματος, ή έστω και έλάχιστα μεγαλύτερη διάμετρος του στομίου από την αντίστοιχη της βάσης δίνουν έντύπωση όψιμότητας. 'Η έντύπωση όμως αυτή μετριάζεται από τις αναλογίες ποδιού - λαιμού, από τη μεγάλη κοιλότητα που έχει άφεθει στο σῶμα παρά το συμπαγές πόδι και από το γενικό περίγραμμα που δεν είναι «ξηρό»³². Τα κάπως κοντινά παράλληλα που ακολουθούν έπιτρέπουν μία χρονολόγηση στις αρχές και πριν τα μέσα του 2ου αι. Αυτά είναι το

21. *Agora IV*, 96 πίν. 15, 41.

22. *Kerameikos XI*, 51 (άρ. 281-4).

23. *Agora IV*, 74 πίν. 11, 38, 39.

24. *Corinth IV*, part III, 45-6.

25. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *δ.π.* (σημ. 16) 95, 100, 135 πίν. 63.

26. *Kerameikos XI*, 38 κέ. (άρ. 184-205).

27. *Agora IV*, 82 πίν. 13, 40.

28. *Isthmia III*, 21 πίν. 4, 18 (άρ. 215).

29. *Kerameikos XI*, 46-47.

30. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, *ΠΑΕ* 1961, 113 πίν. 70.

31. Βλ. παραπ. σημ. 28.

32. Μεταξύ άλλων και ή V. Anderson-Stojanović (*AJA* 91, 1987, 109) παρατηρεί ότι είναι χωρίς νόημα ή ένιαία χρονολόγηση των άτρακτόσχημων μυροδοχείων με κριτήριο το ίδιο το σχῆμα των άγγείων. Παρά τις έπιφυλάξεις αυτές όμως, έστω συμβατικά ακολουθείται και έδω ή παραδεδομένη μέθοδος χρονολόγησης που βασίζεται στην έξελικτική πορεία από σφαιρικά σχῆματα σε άτρακτόσημα.

Β 39 της Βέροιας από το οικόπεδο Θάμογλου³³, τὸ 7 τῆς Ἐρέτριας³⁴, τὰ 25 καὶ 27 τοῦ γενικοῦ καταλόγου τῆς Ampurias³⁵ καὶ τὸ 195 τῆς Hama, ποὺ εἶναι ἀπὸ τὰ πρωιμότερα τῆς ἀνασκαφῆς καὶ χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ.³⁶ Ἐπίσης τὸν γενικὸ τύπο τοῦ Καλλίου ἀπηχεῖ ὁ συνδυασμὸς τῶν τύπων 7ΠΙC καὶ 7ΠΙB τῶν καμπανικῶν τοῦ Morel³⁷.

Πιο κοινὸ εἶναι τὸ σχῆμα τῶν δύο μυροδοχείων τοῦ β' τύπου (11719, 11747, Πίν. 18γ-δ), ποὺ μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν στὸν γενικὸ τύπο Vb τῆς Forti³⁸. Κοντινὰ παράλληλα προέρχονται ἀπὸ τὴν Αἴγινα³⁹, τὸ Καβίρειο τῶν Θηβῶν⁴⁰, ἀπὸ τὴ Βέροια⁴¹, ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (Κεραμεικό⁴², ἱερὸ Ἀφροδίτης καὶ Ἐρωτα στὴ βόρεια κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης⁴³ καὶ ἀνασκαφὴ ὁδοῦ Λένορμαν⁴⁴) ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὸ Ἄργος⁴⁵. Γιὰ τὰ μυροδοχεῖα τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἡ χρονολόγησις στὴ στροφή τοῦ 3ου πρὸς τὸν 2ο αἰῶνα εἶναι ἡ πιθανότερη.

Πινάκια

Τὰ πινάκια τῆς οἰκίας τοῦ ἀρχείου εἶναι τὸ πιὸ πολυάριθμο σχῆμα τῆς κεραμικῆς τῆς. Ἐδῶ παρουσιάζεται μικρὸς ἀριθμὸς, ποὺ περιλαμβάνει δύο τύπους: ἓνα μὲ σιγμοειδῆς περίγραμμα καὶ πλατὺ πρὸς τὸ ἐπάνω χεῖλος ποὺ συνεχίζει ὁμαλὰ τὴ ροὴ τοῦ σχήματος [11714 (Πίν. 19β), 11723, 11724 (Πίν. 19δ), 11742] καὶ ἓναν τύπο μὲ ἐντονότερη κοίλανση κάτω ἀπὸ πλατὺ, ὀριζόντιο σχεδὸν χεῖλος [11708 (Πίν. 19γ), 11725 (Πίν. 19α)]. Ὅμως παρὰ τὶς διαφορὰς αὐτές, ἡ ἀντίληψις τοῦ ἐργαστηρίου γιὰ ἓνα καλυκωτὸ σχῆμα εἶναι ἑνιαία. Τὰ πινάκια εἶναι ἐν μέρει ἀβαφῆ ἐξωτερικὰ καὶ μελαμβαφῆ ἐσωτερικὰ καὶ μόνο σὲ ἓνα-δύο παραδείγματα ἀφήνεται τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ στὸν πυθμένα, τὸν ὁποῖο ὀρίζουν ἐνίοτε ἓνας ἢ δύο ἐγγάρακτοι ὁμόκεντροι κύκλοι. Ἡ διακόσμησις «δυτικῆς κλιτύος», ὅπου ὑπάρχει, εἶναι λιτὴ, χαρακτηριστικὸ τοῦ ἐργαστηρίου. Τὰ μοτίβα (περιδέρειο, μυρτιά, ἀπλὴ κυματοειδῆς γραμμὴ) εἶναι ἀπλὰ καὶ καταλαμβάνουν μικρὸ τμήμα τοῦ περιχειλίσματος, ποὺ μερικὲς φορὲς ὀρίζεται ἀπὸ δύο αὐλακώσεις (Πίν. 16β).

Ἀκριβῆ παράλληλα καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σχῆμα δὲν ἔχουμε. Τὸ ἀγγεῖο 41 τῆς Δημητριάδος εἶναι κάπως κοντινὸ⁴⁶, ἐνῶ ἓνας συνδυασμὸς τῶν πινακίων flat καὶ offset rim τῆς Κορίνθου⁴⁷ παραπέμπει στὸ δικό μας. Γιὰ τὸν πρῶτο τύπο τῆς Κορίνθου δίνεται ἡ χρονολογία τῆς κατα-

33. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *δ.π.* (σημ. 16) 47, 56, 126.

34. Eretria II, 28 πίν. 24.

35. Ampurias I, 396-7.

36. Hama III, 2 45 εἰκ. 23, 24 (ἀρ. 195).

37. J.-P. MOREL, *Céramique campanienne: les formes* (Rome 1981) 401 πίν. 200.

38. L. FORTI, Gli unguentari del primo periodo ellenistico, *RendAccNapoli* N.S. 37 (1962).

39. Alt-Ägina II, 1, 89 πίν. 56 (ἀρ. 717).

40. U. HEIMBERG, *Die Keramik des Kabirions* (Berlin 1982) 92 κέ. πίν. 44 (ἀρ. 728, 729).

41. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *δ.π.* (σημ. 16) 78, 126 πίν. 53 (τὸ 1471 ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ οἰκοπέδου Θάμογλου) καὶ 84, 88, 125 πίν. 59 (τὸ 2122 ἀπὸ τὸ οἰκ. Κιοσέογλου).

42. *Keramikos IX*, 186 πίν. 96,5 (ἀρ. 95A 3).

43. O. BRONEER, *Hesperia* II, 1933, 335 εἰκ. 6d.

44. C. G. BOULTER, *Hesperia* 32, 1963, 125 πίν. 46.

45. PH. BRUNEAU, *BCH* 94, 1970, 482.

46. *Demetrias I*, 98 πίν. 30, 10 (ἀρ. 41). Τὸ ἀγγεῖο ἐντάσσεται στὴν κατηγορία τῶν ἰχθυοπινακίων, ἂν καὶ ἡ σχεδιαστικὴ τοῦ τομῆ δὲν τὸ ἀποδίδει ὡς τέτοιο.

47. *Corinth VII*, 37-40 πίν. 4 (ἀρ. 109-127).

στροφής της πόλης, ενώ ο δεύτερος, που είναι διακοσμημένος εσωτερικά, χρονολογείται στο γ' και δ' τέταρτο του 3ου αι. Δεν μπορεί κανείς να αντισταθεί στη σύγκριση και με δύο σχήματα της Καμpanίας, το 1271 a1 του Morel για τον έναν τύπο (α' τέταρτο 3ου αι.) και 1331 a1 (β' μισό 3ου αι. μάλλον) για τον δεύτερο, αφού αυτά παρουσιάζουν τα περισσότερα κοινά στοιχεία με τα δικά μας⁴⁸. Με όσα είπαμε για το σχήμα και αν λάβουμε υπόψη μας το κάπως ύστερο μοτίβο της κυματοειδούς γραμμής σε ένα από τα πινάκια⁴⁹, μπορούμε να χρονολογήσουμε το σύνολό τους γενικά στο α' μισό του 2ου αι.

Κάνθαροι

Ένα άλλο σχήμα που απαντάται στο Κάλλιον είναι ο κάνθαρος με έναιο περίγραμμα. Καθένα από τα τρία επόμενα αγγεία έχει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του: ο μελαμβαφής κάνθαρος 11740 (Πίν. 21α) —εκτός από το πόδι και το κατώτατο τμήμα του σώματος— ακόσμητος, με άπλες λαβές έχει κοντινό σχήμα με τον 379 της Κορίνθου⁵⁰. Η διαφορά τους έγκειται στα πλαστικά επιθέματα των λαβών του κορινθιακού αγγείου, που χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι. Ένας άλλος συγγενής κάνθαρος με διακόσμηση «δυτικής κλιτύος», προέρχεται από τάφο της Μεδεώνος⁵¹ που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 3ου αι. Ο ροδόχρους πηλός, το πυκνό μελανό επίχρισμα και η καθαρότητα του περιγράμματος απομακρύνουν το αγγείο αυτό από την υπόλοιπη κεραμική και το τοποθετούν στην κατηγορία των εισηγμένων, στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω.

Οι δύο επόμενοι κάνθαροι έχουν σαφείς ομοιότητες με τα αντίστοιχα αγγεία της Δημητριάδος⁵². Αυτός είναι ένας από τους λόγους για να δεχθούμε μια γενική χρονολόγησή τους στη στροφή του αιώνα. Η διακόσμηση του κανθάρου A 59 (Πίν. 16γ) στη γνωστή ζώνη που ορίζεται από δύο αυλακώσεις, είναι κισσός του οποίου διακρίνουμε μόνο τους εγγάρακτους μίσχους, αφού το λευκό επίθετο χρώμα των κισσόφυλλων που εναλλάσσονται με άνθη από τρεις στιγμές, έχει χαθεί. Ένα κοντινό και ως προς το σχήμα και ως προς το διακοσμητικό θέμα —χωρίς λουλούδια— αγγείο, το 16ΔΚ της Ερέτριας, χρονολογείται στο α' μισό του 3ου αι.⁵³, ενώ το ίδιο θέμα σε *bauchige Becher* της Περγάμου χρονολογείται στο 190 π.Χ.⁵⁴. Ο τρίτος κάνθαρος (11682, Πίν. 20) είναι χαρακτηριστικό δείγμα του τοπικού εργαστηρίου. Το επίχρισμά του έχει μετατραπεί σε καστανέρυθρο με μελανές κηλίδες, ή μετόπη ανάμεσα στις δύο αυλακώσεις είναι ακόσμητη, ενώ περιέργως για την εποχή, χαμηλότερα, πάνω από τη βάση, ζώνη διπλής ακιδωτής διακόσμησης (*rouleting*) περιτρέχει το αγγείο. Την απλή βάση του κανθάρου συναντάμε σε βοιωτικό κάνθαρο του 270-260 π.Χ. από τη Μεδεώνα⁵⁵ και σε άλλον από τη Δημητριάδα που χρονολογείται στον 2ο αι.⁵⁶. Ο τελευταίος αυτός κάνθαρος, ο όψιμότερος της σειράς του Καλλίου, χρονολογείται στο α' τέταρτο του 2ου αι.

48. MOREL, *δ.π.* (σημ. 37) 100, 107 πίν. 10, 14.

49. Ός προς τη διακόσμηση βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *δ.π.* (σημ. 16) 163, τον σκύφο Π 2151.

50. *Corinth VII*, 74-76 πίν. 15, 52 (άρ. 379).

51. *Médéon de Phocide V*, 62 εικ. 111, 112 (άρ. 75,7).

52. *Demetrias I*, 102-105.

53. *Eretria II*, 20, 57 πίν. 18, 39.

54. J. SCHÄFER, *Hellenistische Keramik aus Pergamon* (1968) 49, 55, 62 πίν. 15, 16.

55. Βλ. παραπ. σημ. 51.

56. *Demetrias I*, 66 πίν. 13,3 (άρ. 66).

Ἄσκος

Ἐπιπλοῦς ἄσκος ἢ κατὰ μία ἐκδοχὴ «ὀξύγαρον»⁵⁷ ἐκπροσωπεῖται μὲ ἓνα τουλάχιστον δείγμα, τὸ 11741 (Πίν. 16δ). Τὸ σκοῦρο καστανὸ ἐπίχρῖσμα καλύπτει ὀλόκληρο τὸ ἄγγειο, ἐνῶ τὸ ἐπάνω τμήμα του, τὸν κώδωνα, περιτρέχει περιδέριο, ποῦ μόνο τὸ ἔχνος του ἔχει διασωθεῖ. Τὸ σχῆμα, ἀρκετὰ γνωστὸ ἀλλὰ ὄχι σύνηθες, στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ἔχει βρεθεῖ σὲ σημαντικοὺς ἀριθμοὺς στὸ νεκροταφεῖο τῆς Μεδεῶνος. Ἐπιπλοῦς τοῦ Καλλίου διαφέρει τόσο ἀπὸ τὰ βοιωτικὰ, ποῦ ἔχουν πεπιεσμένο σχῆμα, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα δηλιακὰ ποῦ γίνονται ὀγκοδέστερα μὲ αὐξηση τῆς χωρητικότητάς τους, κυρίως ὡς πρὸς τὸ ἐπάνω τμήμα⁵⁸. Τὸ πιὸ συγγενικὸ στοῦ Καλλίου παράδειγμα βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Ἑρακλείου καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴ Χερσόνησο⁵⁹. Τὰ δύο ἄγγεῖα μοιάζουν καὶ ὡς πρὸς τὸ γενικὸ σχῆμα καὶ ὡς πρὸς τὴ λιτὴ διακόσμηση, ἂν καὶ τὸ κρητικὸ, ἐκτὸς τοῦ κώδωνα, φέρει φυτικὴ διακόσμηση καὶ στὸν ὄμο καὶ στὴν περίμετρο τῶν προχοῶν. Ἡ μορφολογικὴ συγγένεια τῶν δύο ἀσκῶν δὲν θὰ πρέπει νὰ ξενίζει, ἂν θυμηθεῖ κανεὶς τὶς πολιτικὲς τουλάχιστον σχέσεις μεταξὺ Καλλιπόλεως καὶ πόλεων τῆς Κρήτης ποῦ προκύπτουν ἀπὸ τὰ κρητικὰ σφραγίσματα τῆς οἰκίας τοῦ ἀρχεῖου⁶⁰.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀσκοῦ τοῦ Ἑρακλείου δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ. Ἐπιπλοῦς καὶ ἡ χρονολόγηση τοῦ δικοῦ μας δὲν μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ σὲ συγκριτικὰ στοιχεῖα: ἂν τὸ πεπιεσμένο σχῆμα τῶν ἀττικῶν καὶ βοιωτικῶν ἀσκῶν εἶναι δείγμα πρωιμότητος καὶ ὄχι ἐργαστηρίου (στὰ μέσα τοῦ 3ου) καὶ τὸ ὀγκῶδες τῶν δηλιακῶν ὀσμότητος (τέλος 2ου)⁶¹, τότε ὁ ἀσκὸς τοῦ Καλλίου βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς τὶς χρονολογίες καὶ μόνο ἀπὸ τὰ συνευρήματά του μπορεῖ νὰ προταθεῖ ἀκριβέστερη χρονολογία στὴ στροφή τοῦ αἰῶνα.

Θήλαστρο

Τὸ θήλαστρο μὲ ἡθμὸ ἀρ. 11752 (Πίν. 21β) φαίνεται ἄλλη μία ἀπὸ τὶς τοπικὲς δημιουργίες καὶ εἶναι προϊόν μάλλον συνδυασμοῦ δύο τύπων ἀσκῶν. Τὰ δύο παραδείγματα ποῦ δίνουμε ἀπὸ τὰ καμπανιακὰ σχήματα τοῦ Morel εἶναι πρότυπα τοῦ συνδυασμοῦ αὐτοῦ. Πρόκειται γιὰ τὸ 5812 a1, ὡς πρὸς τὸ γενικὸ σχῆμα καὶ τὸν λαιμὸ —χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ.—καὶ τὸ 8163 a1, ὡς πρὸς τὸν ἡθμὸ, τὴ λαβὴ καὶ τὴν προχὴ ποῦ σχηματίζεται ἀπὸ πλαστικὴ λεοντοκεφαλὴ, ὅπως τὸ δικό μας⁶². Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ συνδυασμὸς τῶν καμπανιακῶν τύπων δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα ἐξάρτηση τοῦ θηλάστρου τοῦ Καλλίου ἀπὸ αὐτοῦς. Τὸν ὄμο τοῦ ἄγγείου περιτρέχει λεπτὴ κυματοειδὴς ἐγγάραξη, ἐνῶ μὲ μεγάλη δυσκολία διακρίνονται ἔχνη φυλλόσχημου κοσμήματος πάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὴ γραμμὴ. Ὡς πρὸς τὴ διακοσμησηκὴ αὐτὴ ἀντίληψη, ὁμοιότητα ὑπάρχει μὲ κλειστὰ σχήματα τῆς Ἰθάκης, ποῦ ἡ Benton χρονολογεῖ πολὺ πρῶιμα στὸ τέλος τοῦ 4ου, ἀρχὲς 3ου αἰ.⁶³

Τὰ ἄγγεῖα ποῦ ἐξετάστηκαν μέχρι τώρα —ἐκτὸς τοῦ μελαμβροῦς κανθάρου— ἀποτελοῦν προϊόντα τοπικοῦ ἐργαστηρίου, ὄχι μόνο λόγω τοῦ πηλοῦ, τῶν εὐτελῶν ἐπιχρῖσμάτων καὶ

57. Γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ἄγγείου, βλ. Α. BOVON - Ph. BRUNEAU, *BCH* 90, 1966, 140-3.

58. Ὁ.π. 131 κέ.

59. Ὁ.π. 138, εἰκ. 12 καὶ *Médéon de Phocide* V, 81.

60. ΠΑΝΤΟΣ, ὁ.π. (σημ. 4) 481.

61. *EADélos* XXVII, 251 (ἀρ. D73) καὶ BOVON - BRUNEAU, ὁ.π. (σημ. 57) 134 εἰκ. 8, 11.

62. MOREL, ὁ.π. (σημ. 37) 388-9, 424 πίν. 191, 210.

63. S. BENTON, *BSA* 39, 1938/39, 1 κέ. πίν. 15 (ἀρ. 15, 15α).

της διακόσμησης αλλά και γιατί τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σχήματα τοῦ Καλλίου δὲν ἔχουν ἀκριβῆ παράλληλα μὲ γνωστὰ κέντρα· εἶναι προϊόντα συνδυασμῶν ἀπὸ στοιχεῖα διαφόρων τύπων ἢ ἀκόμη καὶ διαφόρων ἐργαστηρίων. Στὴν «οἰκία τοῦ ἀρχείου» ὅμως βρέθηκαν καὶ λίγα ἀγγεῖα ποὺ κρίνονται ἀπὸ τὸν πηλὸ καὶ τὰ τυπολογικὰ τους στοιχεῖα φαίνεται ὅτι εἶναι εἰσαγωγές. Αὐτὰ θὰ ἐξετάσουμε σύντομα στὴ συνέχεια, ἐπιχειρώντας εἰκασίες μόνο γιὰ τὸν τόπο προέλευσής τους.

Εἰσηγμένα ἀγγεῖα

Ἡ πυξίδα 11691 (Πίν. 22) ἀνήκει στὸν γενικὸ τύπο Α τῶν πυξίδων τῆς Βέροιας⁶⁴. Εἶναι ὅμως ἰδιόρρυθμο ἀγγεῖο, κυρίως ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση, τύπου «δυτικῆς κλιτύος», μὲ ἀραιωμένο πηλὸ, ποὺ ἔχει μὲ ἄνεση ἀπλωθεῖ χωρὶς ἐγχάραξη σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πώματος. Μία ἀκόμη ἰδιαιτερότητα ἀποτελεῖ ἡ λαβή, μία πεπιεσμένη σφαῖρα ποὺ θυμίζει τὶς ἀττικές προγόνους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πυξίδα τοῦ Καλλίου κρατᾶει τὴν κάπως τετράγωνη φόρμα καὶ τὸ καμπύλο σκυφωτὸ κάτω τμήμα, δὲν ἔχουμε ἄλλες ἐνδείξεις χρονολόγησης πλὴν τῆς διακόσμησης. Βάσει αὐτῆς, ποὺ συνοψίζεται σὲ τριφυλλόσχημο στὸν θόλο, ἀστράγαλο στὸν περίγυρο καὶ μεγάλο κλαδί δάφνης μὲ ἐναλλασσόμενα ζεύγη φύλλων καὶ ἐλίκων στὸ κάθετο τμήμα, τὰ πλησιέστερα στὴ διακοσμητικὴ ἀντίληψη ἀγγεῖα προέρχονται ἀπὸ ξένες συλλογές καὶ εἶναι: τὸ 506 τῆς συλλογῆς Stoddard ἀπὸ τὰ Χανιά τῆς Κρήτης⁶⁵, ἡ 1412 τοῦ Tübingen, βοιωτικὴ μὲ λεοντοπόδαρα⁶⁶ καὶ ἡ πυξίδα 108 τῆς Χαϊδελβέργης ἐπίσης βοιωτικὴ ποὺ ὁ Hampe χρονολογεῖ γενικὰ στὸν 3ο αἰ.⁶⁷. Ἡ τελευταία ἔχει καὶ κάποια ὁμοιότητα στὸν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐπάνω περίγυρο, ποὺ ἐδῶ κοσμεῖται μὲ ἀκτίνες ἀντὶ ἀστραγάλου. Ἡ Metzger ὅμως θεωρεῖ ἐρετριακὴ μία πυξίδα ἀπὸ μακεδονικὸ τάφο τῆς Ἐρέτριας, ποὺ φέρει τὰ ἴδια κοσμήματα⁶⁸. Εἶναι πιθανὸ ἡ πυξίδα τοῦ Καλλίου νὰ εἶναι βοιωτικὴ εἰσαγωγή. Ἡ ὁμοιότητά της ὅμως μὲ τὴν πυξίδα τῆς συλλογῆς Stoddard καθὼς καὶ ἡ πιθανὴ ἐπιρροή της ἀπὸ τὴ διακόσμηση τῶν Hadra (ἡ δάφνη στὸ τοίχωμα θυμίζει ἔντονα τέτοια διακόσμηση)⁶⁹, θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ συνδέσει τὸ ἀγγεῖο τοῦ Καλλίου μὲ τὴν Κρήτη⁷⁰.

Τὸ πῶμα μικρῆς λεκανίδας ἀρ. 11722 (Πίν. 24α) μὲ ἴδιου τύπου διακόσμηση χωρισμένη σὲ τρεῖς ζώνες φαίνεται νὰ ἔχει τὴν ἴδια προέλευση μὲ τὴν πυξίδα. Τὴ διακόσμηση μᾶς θυμίζει πυξίδα στὴ Βόννη προερχόμενη ἀπὸ τὴν Κόρινθο⁷¹, στὴν ὁποία οἱ τρεῖς ζώνες κοσμοῦνται μὲ γραμμές, κυματοειδῆ καὶ περιδέραιο. Στὸ πῶμα τοῦ Καλλίου ἡ κυματοειδῆς γραμμὴ μὲ στιγμὲς στοὺς κόλπους της ἀλλὰ καὶ ἡ ὅλη διακοσμητικὴ ἀντίληψη⁷² ὁδηγοῦν σὲ χρονολόγησή του στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ.

64. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *δ.π.* (σημ. 16) 143.

65. P. BAUR, *The Stoddard Collection of Greek and Italian Vases* (1922) 240 εἰκ. 105 (ἀρ. 506).

66. C. WATZINGER, *Griechische Vasen in Tübingen* (1924) 68 πίν. 50 G4 (ἀρ. 1412).

67. R. HAMPE κ.ά., *Neuerwerbungen (1957-70) des Archaeologischen Instituts der Universität Heidelberg* (1971) πίν. 21.

68. *Eretria II*, 22 πίν. 21, 40 (πῶμα πυξίδας ἀρ. 168).

69. B. COOK, *Studi et Materiali* 6, 1984, 3, 799 πίν. CXXVI, 3 (ἀρ. 43). Ἡ ὕδρια τῆς Ν. Ἰόρκης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γενικὴ ὁμοιότητα στὴν ἀπόδοση τῆς δάφνης, παρουσιάζει ἐντυπωσιακὴ ἀντιστοιχία καὶ στὸν τρόπο ποὺ «γεμίζονται» μὲ στιγμὴ τὰ φύλλα τῆς δάφνης, ὅπως καὶ στὴν περίπτωσή τῆς πυξίδας τοῦ Καλλίου.

70. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον ἂν ὁ ἀδρὸς πηλὸς τῆς πυξίδας ταυτιζόταν μὲ τὸν παρόμοιο πηλὸ τῶν κρητικῶν ὑδριῶν Hadra μὲ πολύχρωμη διακόσμηση. Βλ. σχετ. R. E. JONES, *Greek and Cypriote Pottery. A Review of Scientific Studies* (1986) 734 κέ. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρατήρηση (δ.π. 737) ὅτι ἡ σύνθεση τοῦ κρητικοῦ πηλοῦ μοιάζει μὲ τοῦ βοιωτικοῦ, κάτι ποὺ διαπιστώθηκε ἔμμεσα, ἀπὸ ἐξωτερικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα καὶ στὴν πυξίδα τοῦ Καλλίου.

71. N. HIMMELMANN, *Das Akademische Kunstmuseum der Universität Bonn* (1984) 36 εἰκ. 19.

72. Βλ. σημ. 49.

Τὸ κοιλόκυρτο μελαμβαφές φλασκι 11683 (Πίν. 23) μὲ τὴν πολυχρωμία στὸ ἐπίχρισμα ἀπὸ ἀνομοιομερῆ ὄπτηση δὲν ἔχει μέχρι στιγμῆς ἀκριβῆ παράλληλα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὴν Ἀθήνα καὶ τελευταία τὴν Πύλο⁷³. Τὸ πλησιέστερο τόσο ὡς πρὸς τὸ σῶμα ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τοῦ χείλους προέρχεται ἀπὸ σωστικὴ ἀνασκαφὴ τῆς ὁδοῦ Βασίλης 5 στὴν Ἀθήνα καὶ χρονολογεῖται γενικὰ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ⁷⁴. Ἄλλα κοντινὰ στὸ σχῆμα ἀγγεῖα προέρχονται ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τοῦ Μένωνα (τὸ ἀρ. 23)⁷⁵ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Λουμπαρδιάρη ποῦ ὁ Χαριτωνίδης θεωρεῖ κώθωνα καὶ χρονολογεῖ βάσει λύχνων ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου ἕως τὸ γ' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ.⁷⁶ Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ τὸ φλασκι τοῦ Καλλίου νὰ εἰσάχθηκε τὸν 3ο αἰῶνα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἀφοῦ τὰ μέχρι στιγμῆς γνωστὰ ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀπὸ τὸν Μεσογειακὸ καὶ Ἑλλαδικὸ χῶρο δὲν παρουσιάζουν ὁμοιότητες μὲ τὸ σχῆμα τοῦ Καλλίου.

Τέλος, ἄλλο ἓνα ἀγγεῖο εἰσαγωγῆς, τοῦ ὁποῖου δὲν ἔχω βρεῖ σύγχρονο παράλληλο, εἶναι τὸ ἐξάλειπτρο ἢ μελανοδοχεῖο 11690 (Πίν. 24β), τοῦ ὁποῖου ὁ πηλὸς μοιάζει μὲ τοῦ κανθάρου ποῦ ἐξετάσαμε προηγουμένως. Τὸ γωνιώδες σῶμα, ἡ κοίλη βάση, ἡ προεξοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο, ἡ αὐλάκωση στὸν ὄμο καὶ ὁ τρυπημένος λοβὸς παραπέμπουν σὲ χαρακτηριστικὰ λύχνων. Μὲ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη θὰ πρέπει ὁ ἀγγειοπλάστης νὰ κατασκεύασε ἓνα σκεῦος καλλωπισμοῦ, ἀντιγράφοντας τὸ γνωστὸ τριγωνικὸ σχῆμα τῶν λύχνων. Τίποτε ἀπὸ τὸ ἐξάλειπτρο τοῦ Καλλίου δὲν θυμίζει τοὺς κλασικοὺς προγόνους τοῦ ἀγγείου οὔτε ὅμως καὶ τὰ πιὸ γνωστὰ ὡς κώθωνες χωρὶς πόδι ἀγγεῖα τῆς Ὀλύνθου καὶ ἄλλων κέντρων. Τὸ σχῆμα παραμένει ἀνοιχτὸ γιὰ κάθε σύγκριση καὶ ἀναγκαστικὰ χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ συνευρήματά του.

Συμπεράσματα

Ἀπὸ ὅσα λοιπὸν εἶπαμε, φαίνεται πὼς ἡ κεραμικὴ τῆς Καλλίπολης εἶναι προῖον τοπικοῦ ἐργαστηρίου. Τὰ νερὰ τῶν ποταμῶν, τὰ δάση τῆς περιοχῆς, καθὼς καὶ οἱ ρωμαϊκοὶ κλίβανοι ποῦ ἀνασκάφηκαν λίγα μόλις μέτρα ἀπὸ τὴν «οἰκία τοῦ ἀρχείου» ἀπλῶς ἐπιβεβαιώνουν καὶ ἐξωτερικὰ τὴ δυνατότητα λειτουργίας ἑνὸς τοπικοῦ ἐργαστηρίου κεραμικῆς ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ τουλάχιστον χρόνια. Τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ οἱ προτιμήσεις τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν στὰ ἑξῆς:

α. Ὁ πηλὸς εἶναι λεπτόκοκκος, μαλακός, μὲ ἀποχρώσεις ἀπὸ πορτοκαλὶ μέχρι καστανό. Τὰ ἐπιχρίσματα εἶναι εὐτελῆ, ἡ ὄπτηση ἀμελῆς.

β. Προτιμῶνται ὀρισμένα σχήματα, ὅπως π.χ. ὁ κἀνθαρος μὲ ἐνιαῖο περίγραμμα, τὰ καλυκόσχημα πινάκια, ὁ διπλὸς ἀσκὸς καὶ ὁ μύκης, ἐνῶ ἄλλα δὲν εἶναι ἀγαπητά, ὅπως ὁ κἀνθαρος ἀττικοῦ τύπου, ὁ μελαμβαφῆς ἀμφορέας, οἱ βαθιῆς φιάλες, τὰ δξύβαφα πινάκια ἢ ἰχθυοπινάκια.

γ. Ἡ διακόσμηση τύπου «δυτικῆς κλιτύος» περιλαμβάνει συγκρατημένη ἐγχάραξη κυρίως σὲ μίσχους φυτικῶν μοτίβων, ἐνῶ γενικὰ ἡ ὄλη διακοσμητικὴ ἀντίληψη εἶναι λιτὴ μὲ προτίμηση στὰ φυτικὰ παρὰ στὰ γεωμετρικὰ μοτίβα. Ἄλλη μία ἰδιομορφία εἶναι ἡ τοποθέτηση ζώνης μὲ ἀκιδωτὴ διακόσμηση (rouletting) στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀγγείων, ἐνῶ ἀν-

73. Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, *ΑΔ* 38, 1983 Μελ., 72 πίν. 7γ.

74. *ΑΔ* 22, 1967, Χρον., 59 πίν. 76γ.

75. S. MILLER, *Hesperia* 43, 1974, 203, 231 πίν. 31 (ἀρ. 23).

76. Σ. Ι. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, *ΑΕ* 1979, 182 πίν. 50ε (Α294, 283).

τίθεται αυτή ή διακόσμηση αποφεύγεται στο έσωτερικό τῶν ἀνοιχτῶν ἀγγείων τοῦ Καλλίου, ὅπως εἶναι ή συνηθισμένη πρακτική τῆς ἐποχῆς.

Τέλος, ή ἀπουσία ὀρισμένων ἀγγείων, ὅπως οἱ μεγαρικοὶ σκύφοι, οἱ λάγυνοι καὶ τὰ λυχνάρια μήτρας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἔλλειψη ἐρυθροβαφοῦς κεραμικῆς μᾶς ὀδηγεῖ ἀναπόφευκτα στὴν ἐπιλογή κάποιας πρώιμης χρονολόγησης. Φαίνεται ὅτι εἶναι πειστική ή ἄποψη πὼς ἕνα συντηρητικὸ ἐργαστήριο δὲν υἱοθετεῖ γρήγορα καινούργιους τύπους. Ὅμως ή ὅποια συντηρητικότητα τῆς Καλλιπόλεως — πὸ δὲν προκύπτει τουλάχιστον ἀπὸ τὰ πῆλινα σφραγίσματα καὶ τὶς σχέσεις πὸ αὐτὰ μαρτυροῦν— δὲν μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει τὴν ἀπουσία μεγαρικῶν σκύφων γιὰ παράδειγμα, στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. Εἶναι ἐπομένως φυσικὸ νὰ χρονολογήσουμε τὴν κεραμική τῆς Καλλιπόλεως ἀπὸ τὴ στροφή τοῦ 3ου πρὸς τὸν 2ο αἰ. καὶ κυρίως στὸ α' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. Ἡ χρονική ἀπόσταση πὸ διαπιστώθηκε μεταξὺ διαφορετικῶν ἀγγείων τοῦ ἴδιου σπιτιοῦ ὀφείλεται προφανῶς στὴ συνύπαρξη ἀντικειμένων δύο ἢ καὶ τριῶν γενεῶν πὸ κατοίκησαν τὸ ἴδιο σπίτι, φαινόμενο πὸ παρατηρεῖται καὶ σήμερα στὰ σπίτια μας.

Συγκρίσεις μὲ ἄλλα γνωστὰ ἐργαστήρια δὲν ἔδωσαν τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Ἀνασκαφὲς τῆς Αἰτωλίας καὶ τῆς Ἡπειροῦ δὲν εἶναι δημοσιευμένες, ὥστε νὰ βασιστεῖ κανεὶς σὲ συμπεράσματα⁷⁷. Φαίνεται ὅμως πὼς ή Καλλιπολις εἶναι περισσότερο στραμμένη στὴ Δύση καθὼς καὶ τὴν Κόρινθο, πὰρὰ στὴ Μακεδονία καὶ πολὺ λιγότερο στὴν Ἀνατολή. Ἀττικὲς ἐπιρροὲς σύγχρονες μὲ τὴν κεραμική τοῦ σπιτιοῦ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν, ἐνῶ ή Μεδεῶν, ή Δημητριάς καὶ πόλεις τῆς Ἰλλυρίας δείχνουν μεγαλύτερη ἀντιστοιχία μὲ τὰ σχήματα τοῦ Καλλίου.

Ἡ ἐποχή τῆς καταστροφῆς τῆς «οἰκίας τοῦ ἀρχείου» μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ λοιπὸν ἀμέσως μετὰ τὸ α' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ., σὲ μία ἐποχή δηλ. ἔντονων ἀντιπαραθέσεων καὶ ταραχῶν στὴν Αἰτωλία. Ἡ προταθεῖσα ἀπὸ τὸν Πάντο καταστροφή κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μεγάλων ἐκκαθαρίσεων πὸ σύμφωνα μὲ τὸν Πολύβιο ἐγιναν γύρω στὸ 167 μετὰ τὴ μάχη τῆς Πύδνας εἶναι ή πιὸ πιθανή χρονολόγηση τῆς πυρκαγιᾶς⁷⁸. Οἱ ἰδιοκτῆτες τῆς «οἰκίας τοῦ ἀρχείου» ἦταν πιθανότατα οἱ Καλλιπολίτες ἄρχοντες Ἀγήτας καὶ ὁ γιὸς του Λόχαγος, οἱ μόνοι Καλλιπολίτες πὸ ἐγιναν στρατηγοὶ τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας τρεῖς φορὲς ἀπὸ τὸ 218-179⁷⁹. Ὁ γνωστὸς ἐθνικισμὸς τους, πὸ προκάλεσε ἀντεκδίκηση ἀπὸ τὴ φιλορωμαϊκή μερίδα ή λόγοι ἀπόσβεσης χρεῶν, στοιχεῖα τῶν ὁποίων κρατοῦνταν στὰ ἀρχεῖα, ἦταν ἴσως ή αἰτία τοῦ ἐμπρησμοῦ τοῦ σπιτιοῦ.

Ἡ κεραμική δηλ. πὸ εἶδαμε ἀνήκει σὲ ἀρχοντικὸ καὶ ἀντανακλᾶ τὶς προτιμήσεις καὶ τὶς ἐπαφὲς τῶν ἰδιοκτητῶν του. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον ἂν γνωρίζαμε τὴ σύγχρονη κεραμική καὶ τῶν ἀπλῶν πολιτῶν τῆς Καλλιπόλεως. Τότε ἴσως ὀδηγοῦμαστε σὲ κάποια ἐνδιαφέροντα κοινωνικὰ συμπεράσματα. Δυστυχῶς, τὸ νερὸ τῆς λίμνης πρόλαβε καὶ σκέπασε ὅλα τὰ σπίτια τῆς πόλης: καὶ τὰ φτωχὰ καὶ τὰ πλούσια.

ΕΦΗ ΜΠΑΖΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΑΒΑΝΗ

Γ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων

77. Περιεκτική εἶναι ή παρατήρηση τοῦ P. Cabanes (*Iliria* XVI 1986, 2, 279 discussions) στὸν N. Ceka γιὰ τὶς σχέσεις πὸ ἀναπτύσσονται σὲ κοντινὲς γεωγραφικὲς περιοχές. Ἡ Ἡπειρος καὶ ή Αἰτωλία ἀναπτύσσουν σχέσεις μὲ πόλεις τῆς N. Ἰλλυρίας πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι μὲ τὴν Ἀθήνα καὶ τὸ Αἶγαίο. Αὐτὸ διαπιστώθηκε πολὺ καθαρὰ καὶ στὴν κεραμική τῆς Καλλιπόλεως στὴ σύγκρισή τους μὲ κεραμικὰ προϊόντα τῶν παραπάνω περιοχῶν.

78. ΠΑΝΤΟΣ, ὁ.π. (σημ. 4) 454, 458.

79. ΠΑΝΤΟΣ, ὁ.π. (σημ. 4) 435.

Νεκροταφείο τῶν Ὀπουντίων Λοκρῶν στήν Τριανταφυλλιά Λειβανατῶν

Οἱ ἑλληνιστικοὶ τάφοι

(Πίνακες 25-33)

Ἡ Ἀνατολική Λοκρίδα εἶναι μία γεωγραφικὴ ἐνότητα ποὺ οἱ ἀνασκαφὲς τῶν τελευταίων χρόνων ἀνασύρουν ἀπὸ τὴν ἀφάνεια καὶ ἀναδεικνύουν συστηματικά. Πατρίδα τοῦ ὁμηρικοῦ Αἴαντα τοῦ Ὀϊλέα, κοιτίδα ἀποικισμοῦ τῶν Ἐπιζεφυρίων Λοκρῶν, αἰώνια ἀντίπαλος τῶν Φωκέων ἢ μικρὴ αὐτὴ χώρα, στὴ λωρίδα μεταξὺ Κνημίδας, Χλωμοῦ καὶ θαλάσσης, βρισκόταν πάντα ἀντιμέτωπη μὲ τοὺς ἰσχυρότερους στρατοὺς, τακτικούς καὶ ἄτακτους, τῶν Περσῶν, τοῦ Φιλίππου, τῶν Γαλατῶν, ὅχι τόσο ἀπὸ φιλοτιμία, ὅσο ἀπὸ ἀνάγκη: ἀπὸ τὴν ἀναπόδραστη μοίρα ποὺ τῆς ὄριζε νὰ ἐλέγχει γεωγραφικὰ τὸ πέρασμα πρὸς τὴ νότια Ἑλλάδα καὶ τὸ σταυροδρόμι μεταξὺ Αἰγαίου καὶ Δελφῶν. Ἐνα μικρὸ ἔθνος, σὰν ἐνοχλητικὸ ἐμπόδιο στοὺς ἰσχυροὺς ποὺ ἄλλοτε ἀντιστέκεται ἀπεγνωσμένα, ἄλλοτε ὑποχρεώνεται «τοῖς κρατοῦσι φίλους εἶναι» ἐπειδὴ ἀδυνατεῖ «τοῖς ὅπλοις κρατεῖν»¹.

Καὶ αὐτοῦ τοῦ μικροῦ ἔθνους-κυματοθραύστη ἔτυχε νὰ σκάψω ἐγὼ ἓνα νεκροταφεῖο 80 τάφων ποὺ χρησιμοποιήθηκε διαρκῶς ἐπὶ 375 περίπου χρόνια ἀπὸ τὴν ὑστεροαρχαϊκὴ περίοδο μέχρι καὶ τὸν 2ο π.Χ. αἰ., περιελάμβανε δηλ. ἐνοίκους ποὺ γνώρισαν καὶ τοὺς Πέρσες καὶ τὸν Φίλιππο καὶ τοὺς Γαλάτες. Τὸ νεκροταφεῖο ἐντοπίσθηκε μέσα στὰ ὄρια τῆς Ὀπουντίας Λοκρίδας, 2 χλμ. δυτικὰ τῶν σημερινῶν Λειβανατῶν, στὴν παραλία τῶν ὁποίων βρίσκεται τὸ λιμάνι τοῦ ἀρχαίου Ὀπούντα, ὁ Κῦνος². Ἀνακαλύφθηκε κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς παράνομης βαθιᾶς ἄρσης στὸν ἀγρὸ Γ. Καραῖσκου, ὅταν τὸ ἰνὶ πέταξε στὴν ἐπιφάνεια κομμάτια ἀπὸ μεγάλα ταφικὰ πιθάρια. Ἡ πρώτη μνεία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ νεκροταφείου στὴν περιοχὴ αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὸν Girard τὸ 1878³, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ἓνα πλῆθος εἰδωλίων μὲ φω-

1. Τὴ ρῆση δανεῖζομαι ἀπὸ τὸν Πλούταρχο, ὁ ὁποῖος τὴν ἀποδίδει στὸν Φωκίωνα, ὡς μία παραίνεση τοῦ τελευταίου πρὸς τοὺς Ἀθηναίους (ΠΛΟΥΤ., Φωκ. 21 - K. Ziegler - Lipsiae/Teubner).

2. Βλ. γιὰ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς στὸν Κῦνο, Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ, *ΑΔ* 34, 1979, Χρον., 186 κέ. ἢ ἴδια, *ΑΔ* 40, 1985, 173-174· *ΑΔ* 41, 1986, 68-69.

3. P. GIRARD, *BCH* 2, 1878, 588· *BCH* 3, 1879, 211 κέ. Γιὰ πρόσφατες ἀνασκαφὲς στὴν περιοχὴ μὲ εὐρήματα τῆς ἴδιας ἐποχῆς ποὺ χρησιμοποιεῖται τὸ νεκροταφεῖο βλ. Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ, *ΑΔ* 34, 1979, Χρον., 187· *Μελ.*, 56 κέ. *ArchR* 1982-83, 34· 1986-87, 25 (ὅπου ἐσφαλμένα ἀποδίδονται οἱ τάφοι μόνο στὸν 5ο καὶ 4ο αἰ. π.Χ.)

τεινά χρώματα και άγγεϊα με graffitis από ένα νεκροταφείο τών Λειβανατών που λεηλατείται άνελέητα.

Σχεδόν όλοι οί τάφοι, με μοναδική εξαίρεση μία πυρά, ήταν ένταφιασμοί μέσα σε ταφικά πιθάρια, μεταξύ τών όποιων ύπήρχαν και έγγυθρισμοί μικρών παιδιών. Ήταν μοιρασμένοι σε τρεις συστάδες, μία βόρεια με ύστεροαρχαϊκούς, μία κεντρική με κλασικούς και έλληνιστικούς και μία νότια συστάδα με έλληνιστικούς τάφους (Εϊκ. 1). Ήταν όλοι στραμμένοι ανατολικά, ακολουθώντας μία παμπάλαιη από τὰ γεωμετρικά χρόνια συνήθεια για τήν Όπουντία Λοκρίδα⁴. Ή τάξη αυτή στον προσανατολισμό τών τάφων, που τηρήθηκε εύλαβικά από τους Λοκρούς, είναι στοιχείο αξιοποιήσιμο στην προσπάθεια χρονολόγησης τών τάφων. Τό νεκροταφείο έχει αναπτυχθεί και στις τρεις συστάδες σε μήκος, επιτρέποντας να διαγνώσουμε μία άλληλουχία στις ταφές.

Έχουν μιὰ πρόκληση και γοητεία συγχρόνως οί περιπτώσεις τών νεκροταφείων με συνεχή χρήση, όπου μπορεί κανείς να αναγνωρίσει σε μία όριζόντια στρωματογραφία τό πέρασμα του χρόνου από τάφο σε τάφο, παρατηρώντας τις σταδιακές άλλαγές στα σχήματα τών άγγείων, στο είδος και στην ποιότητα τών κτερισμάτων, στην άφθονία ή τήν έλλειψή τους, παρακολουθώντας τή ροή τών έποχών μέσα από διαδοχικά στιγμιότυπα. Στην τελευταία έποχή του νεκροταφείου, τήν έλληνιστική, θά έστιάσουμε όμως έδω τήν προσοχή μας.

Έλληνιστικοί είναι οί 33 από τους 80 τάφους, οί όποιοι είναι κτερισμένοι με σαφώς λιγότερα αντικείμενα απ' ό,τι οί κλασικοί, όπου σε πολλές περιπτώσεις τό πλήθος τών άγγείων για να χωρέσει κατατίθεται σε στήλες. Μεταξύ τών άγγείων διακρίνονται κατά σειρά συχνότητας: ψαροπινάκια, άβαφες πρόχοι, λύχνοι, μυροδοχεία, καθαρίσκοι, καρποδόχοι, φιαλίδια, λεκανίδες, σκύφοι και άλλα μεμονωμένα σχήματα άγγείων. Τά μεταλλικά αντικείμενα είναι σπάνια με εξαίρεση τό ώραίο κάτοπτρο του Π-14⁵, τρεις στλεγγίδες σιδερένιες (Π-8, Π-56, Π-11), ένα ξίφος (Π-8), τρεις άπλους δίσκους κατόπτρων (Π-6, Π-4) και μία ίλυρρική περόνη (Π-52). Σε σύγκριση με τους κλασικούς τάφους οί έλληνιστικοί δεν συνοδεύονται κατά κανόνα από ειδώλια, με εξαίρεση τους Π-6, Π-14, Ε-1 και τήν πυρά. Όμως αυτό που άποτελεί τήν καινοτομία τών έλληνιστικών τάφων είναι ότι αυτοί, ίσοφαρίζοντας τήν έλλειψη μεταλλίνων αντικειμένων στο έσωτερικό τους, περιλαμβάνουν μικρούς θησαυρούς νομισμάτων (χαλκίνων και δύο άσημένιων) που άποτελούν προφανώς χαρόνιο όβολό εις πολλαπλούν. Τό στοιχείο τής ύπερβολής τών κλασικών τάφων με τις άτέλειωτες σειρές τών όμοειδών άγγείων, οί Λοκροί επαναλαμβάνουν έδω με τὰ νομίσματα σαν νεόπλουτοι.

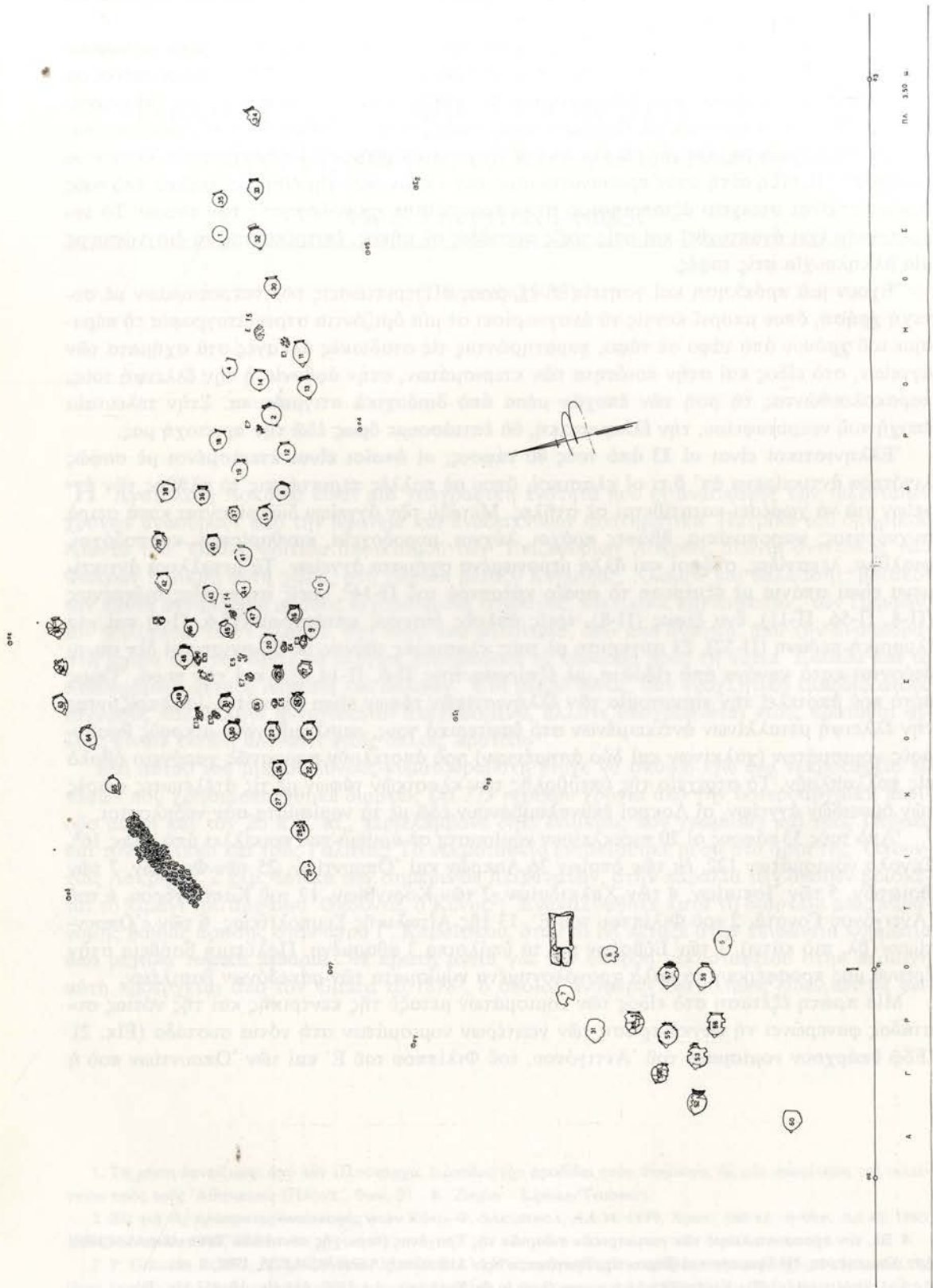
Από τους 33 τάφους οί 20 περικλείουν νομίσματα σε αριθμό που ποικίλλει από 4 έως 16⁶. Σύνολο νομισμάτων 122, εκ τών όποιων 36 Λοκρών και Όπουντίων, 25 τών Φωκέων, 7 τών Βοιωτών, 5 τών Ίστιαίων, 4 τών Χαλκιδαίων, 2 τών Κορινθίων, 12 του Κασσάνδρου, 6 του Άντιγόνου Γονατᾶ, 2 του Φιλίππου του Ε', 13 τής Αϊτωλικής Συμπολιτείας, 6 τών «Όπουντίων» (βλ. πιο κάτω), 1 τών Εύβοέων και τὰ υπόλοιπα 3 φθαρμένα. Πολύτιμη βοήθεια στην έρευνά μας προσφέρουν τὰ καλά χρονολογημένα νομίσματα τών μακεδόνων βασιλέων.

Μία πρώτη εξέταση στο είδος τών νομισμάτων μεταξύ τής κεντρικής και τής νότιας συστάδας φανερώνει τή συγκέντρωση τών νεωτέρων νομισμάτων στη νότια συστάδα (Εϊκ. 2). Έδω υπάρχουν νομίσματα του Άντιγόνου, του Φιλίππου του Ε' και τών Όπουντίων που ή

4. Βλ. τον προσανατολισμό τών γεωμετρικών πιθαριών τής Τραγάνας (περιοχής πάντα τών Όπουντίων Λοκρών), ΑΡΤ. ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ, Οί Γεωμετρικοί Τάφοι τής Τραγάνας στην Άνατολική Λοκρίδα, ΑΔ 36, 1981, 1 κέ.

5. Α. ΟΝΑΣΟΓΛΟΥ, Ein Klappspiegel aus einem Grab in der Ostlokris, ΑΑ 1988, 444 εϊκ. 15, 451 εϊκ. 21.

6. Δύο τάφοι μόνο, ό Π-4 και ό Π-7 φέρουν από ένα και μοναδικό νόμισμα.

Εικ. 1: Το σχέδιο του νεκροταφείου, οι τρεις συστάδες.

	Λοκρών	Φωκίων	Βοιωτών	Ίσθμιαίων	Χαλκιδίων	Κορινθίων	Αιτωλίων	Κασσάνδρου	Άντιγόνου Γονατᾶ	Φιλίππου Ε΄	Όπουντίων	Ευβοίων	Φθαρμένων	
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΣΥΣΤΑΔΑ	Π-1	1	3	2				2	1					
	Π-4						1							
	Π-11	3						3						
	Π-12		2				3							
	Π-14	1					1							
	Π-18	8	1		2	3	1					1		
	Π-19	7			1	1								
	Π-30	5	5											2
	Π-32	5	3	3				1						
	Π-33								4					
	Π-35		3					3						
	Ε-9							1						
	Π-6								4					
	Π-7	1												
Π-54											3			
Π-55	1		2	2		1			2					
Π-56	4	8												
Π-58									4					
Π-52							1				3			
Π-53										2			1	
NOTIA ΣΥΣΤΑΔΑ														

Εικ. 2: Πίνακας με την κατανομή των νομισμάτων κατά είδη, ποσότητα, τάφους και συστάδες.

ἐπιγραφή τους *ΟΠΟΥΝΤΙΩΝ* και ὄχι *ΟΠΟΝΤΙΩΝ* (πού φέρουν τὰ νομίσματα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.) και ὁ τύπος τους τὰ τοποθετεῖ κατὰ τοὺς Head και Babelon⁷ μετὰ τὸ 196 π.Χ., μετὰ τὴν κήρυξη δηλ. τῆς αὐτονομίας τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἀπὸ τὸν Φλαμινίνο (Πίν. 25). Τέτοια νομίσματα λείπουν ἀπὸ τὴν κεντρικὴ συστάδα, ἡ ὁποία κυριαρχεῖται ἀπὸ νομίσματα τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, τῶν Κοινῶν, και ἀπὸ τὰ μακεδονικὰ μόνο ἀπὸ νομίσματα τοῦ Κασσάνδρου. Τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ τὰ 13 νομίσματα τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας τὰ 12 βρέθηκαν στὴν κεντρικὴ συστάδα (νομίσματα με ἑκατοντάχρονη σχεδὸν διάδοση ἀπὸ τὸ 279 κέ. ἢ ἀπὸ τὸ 300/290 π.Χ. κατὰ τὸν Picard⁸), δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τόσο τυχαῖο. Ἴσως ἔχει σχέση με τὴν πρωιμότητα τῶν τάφων τῆς κεντρικῆς συστάδας (ὅπως ὑποδηλώνουν τουλάχιστον τὰ νομίσματα τοῦ Κασσάνδρου) ὁπότε και τὰ νομίσματα αὐτά, τῶν Αἰτωλῶν, θὰ πρέπει νὰ ἀνήκουν στοὺς πρώιμους χρόνους κυκλοφορίας τους⁹. Σύμφωνα λοιπὸν με τὶς ἐνδείξεις, ἡ παύση στὴ λειτουργία τῆς κεντρικῆς και ἡ ἔναρξη τῆς νότιας συστάδας πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν κάπου μεταξύ α' και β' τετάρτου τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

Ἡ ἐπιφύλαξη βέβαια ὅτι ὄλα γενικὰ τὰ κατατεθειμένα στοὺς τάφους νομίσματα ἦταν ἤδη τὴν ἐποχὴ τῆς ταφῆς ἐκτὸς κυκλοφορίας —δὲν εἶχε ἄλλωστε ὁ Χάρων οἰκονομικὲς βλέψεις— εἶναι σοβαρὴ και χρειάζεται ἐξέταση. Ἄν χρησιμοποιήσουμε τὶς μέχρι σήμερα παραδεκτὲς χρονολογήσεις, διαπιστώνουμε ὅτι ὑπάρχουν σύνολα, ὅπου νέα νομίσματα (π.χ. τοῦ Ἄντιγόνου στὸν τάφο Π-55) συνυπάρχουν με παλαιὰ (Λοκρῶν, Βοιωτῶν, Ἰστιαίων κλπ.). Πρόσφατα βέβαια ὁ Picard ἀναθεώρησε πολλὰ ἀπὸ τὶς χρονολογήσεις αὐτές, δίνοντας ἔτσι τὴ δυνατότητα στὰ σύνολά μας νὰ ἀποτελοῦνται σὲ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ νομίσματα λίγο πολὺ σύγχρονα μεταξύ τους¹⁰.

Θεωρώντας τὸν ἑαυτὸ μου ἀναρμόδιο νὰ πάρει θέση στὰ εἰδικὰ νομισματικὰ προβλήματα, θὰ προτιμήσω νὰ προσεγγίσω τὸ θέμα με ὅσες δυνατότητες μοῦ παρέχει τὸ ἴδιο τὸ ὕλικό μου και ἰδίως με τὰ θετικὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα πού μοῦ προσφέρει ἡ σίγουρη χρονολόγηση τῶν νομισμάτων τῶν μακεδόνων βασιλέων.

Ἄπὸ τὰ δύο βέβαια γνωστὰ ὄρια διάδοσης τῶν νομισμάτων αὐτῶν, στὰ ὁποῖα προσφεύγουμε με κάθε προσδοκία, ἀξιοποιήσιμο γιὰ μᾶς θεωρεῖται μόνο τὸ ἀνώτερο ὄριο κοπῆς τους, λόγω τῆς ἐπιφυλάξεως πού ἐκθέσαμε μόλις. Ἔτσι οἱ τάφοι με νομίσματα Κασσάνδρου χρονολογοῦνται με σιγουριά ὁπωςδήποτε μετὰ τὸ 315 ἢ 306 π.Χ., ὄχι ὅμως ἀναγκαστικὰ πρὶν τὸ 297, ἐκεῖνοι με νομίσματα Ἄντιγόνου μετὰ τὸ 277, ὄχι ὅμως ἀπαραίτητα πρὶν τὸ 239 και αὐτοὶ με νομίσματα τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' μετὰ τὸ 220, ὄχι βέβαια ὑποχρεωτικὰ πρὶν τὸ 179 π.Χ. Ἡ ἐξασφάλιση ἑνὸς κατωτέρου ὁρίου γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν τάφων ἀναζητεῖται πλέον ἀναγκαστικὰ ἀνάμεσα στὸ ὑπόλοιπο δυναμικὸ τῶν συνόλων πού εἶναι ἡ κεραμικὴ και προκύπτει ἀπὸ τὸν συσχετισμὸ τοῦ χρόνου κοπῆς τῶν νομισμάτων με τὶς ἐπικρατέστερες χρονολογήσεις διάδοσης ὀρισμένων ἀγγείων.

Ἄπὸ τὸ σύνολο τῶν ἀγγείων, ἐκεῖνα πού προσφέρονται γιὰ ἐξέταση και καθορισμὸ βαθμίδων ἐξέλιξης, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἐμφανίζονται σὲ σειρές, εἶναι ὄχι τὰ ψαροπινάκια και οἱ

7. Μετὰ δηλ. τὴ διακήρυξη τῆς αὐτονομίας τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἀπὸ τὸν Φλαμινίνο, βλ. B. V. HEAD, *BMC Central Greece* (1884) XXI. E. BABELON, *Traité des monnaies Grecques et Romaines*, τόμ. 3 (1) (1914-1916) 378.

8. PICARD, 284: 2e série: 300/290 à 191 και σ. 285 κέ.

9. Ἡ κατανομή τῶν νομισμάτων ἀνὰ τάφους και συστάδες πού παρουσιάζεται σχηματικὰ στὴν εἰκόνα 2 ἐμφανίζει ἕναν σαφὴ συσχετισμὸ τῶν νομισμάτων τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας με ἐκεῖνα τῶν ἑλληνικῶν πόλεων και τῶν Κοινῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἐνῶ ἀντίθετα τὰ νομίσματα τῶν μακεδόνων βασιλέων σπάνια —τρεῖς φορὲς μόνο— συνυπάρχουν με παρόμοια.

10. PICARD, 281 κέ.

πρόχοι ούτε άκόμα και οί λύχνοι, άλλά οί μελαμβαφεΐς σκύφοι, τά μυροδοχεΐα και οί κανθαρίσκοι.

Οί άττικοϋ τύπου μελαμβαφεΐς σκύφοι εΐναι όλοι κι όλοι τέσσερις, προερχόμενοι άπο τούς τάφους Π-6 (Πίν. 26α), Π-12 (Πίν. 26β), Π-18 (Πίν. 27α) και Ε-15 (Πίν. 27β). Εΐναι τά τελευταΐα δείγματα μιΐς σειρΐς σκύφων που ΰεκινά ψηλά, άπο τούς κλασικούς τάφους, και που δρασκελΐζει έδω τó κατώφλι μιΐς άλλης εποχΐς. Οί σκύφοι αυτοί παρουσιάζουν όλα εκείνα τά παγιωμένα μετά τά μέσα του 4ου π.Χ. αι. χαρακτηριστικά τών σκύφων, όπως αυτά περιγράφονται στον σχετικό τόμο τΐς Κορίνθου¹¹, χωρίς νά περιλαμβάνουν τΐς άκρότητες στο σχΐμα εκείνων που ό Roger Edwards τοποθετεΐ ως ΐσχατα δείγματα του είδους στο α΄ τέταρτο του 3ου π.Χ. αι.¹².

Τά νομΐσματα του Κασσάνδρου στον τάφο Π-6 και τΐς Αΐτωλικΐς Συμπολιτεΐας στον Π-12 επιβάλλουν για τούς σκύφους τών δύο τάφων ένα *terminus post quem* 315 ή 306 για τόν πρώτο και 279 ή 300/290 (κατά τόν Picard, βλ. πιο πάνω) για τόν δεύτερο. Ό τάφος Π-6 ήταν μαζί με τόν έγχυτρισμό Ε-1 και τόν τάφο Π-14 (που χρονολογήθηκε σε άλλη μελέτη στο τέλος 4ου με άρχες του 3ου π.Χ. αι.¹³) ένας άπο τούς ελάχιστους έλληνιστικούς τάφους του νεκροταφείου κτερισμένους με ειδώλια. Τó σχΐμα τΐς ύδρίας άπο τόν Π-6 και ή διακόσμησή της παραπέμπουν στο τέλος του 4ου με άρχες του 3ου αι.¹⁴. Σύμφωνα με τά δεδομένα αυτά, ό σκύφος του τάφου Π-6 άλλά και ό ΐδιος ό τάφος χρονολογεΐται στους ΐδιους χρόνους τΐς κυκλοφορίας τών νομισμάτων που περιελάμβανε, δηλ. του Κασσάνδρου (315/306-297 π.Χ.) ή λίγο μετά, κάπου στις άρχες του α΄ τετάρτου του 3ου π.Χ. αι.¹⁵. Τό αρκετά ψηλόλιγνο σχΐμα του σκύφου του Π-12 που περιέκλειε νομΐσματα τών Αΐτωλΐν μοιάζει σε σύγκριση με τόν σκύφο του Π-6 πιο ΐξελιγμένο. "Αν και τó συγκεκριμένο αυτό σχΐμα άπαντάται στις σειρές τΐς Κορίνθου ήδη στον 4ο αΐώνα¹⁶, όμως ή χρονολόγησή του έδω στον 3ο επιβάλλεται άπο τά νομΐσματα τΐς Αΐτωλικΐς Συμπολιτεΐας, τών όποιων ή κυκλοφορία μετά τó 279 ή μετά τó 300/290 π.Χ. εΐναι πρόβλημα νομισματικό¹⁷. Δέν θα άπήχαμε πολϋ άπο τΐν άλήθεια, αν τοποθετούσαμε τόν σκύφο του Π-12 γενικά στο α΄ τέταρτο του 3ου π.Χ. αι., μιΐ και ως γνωστόν τó σχΐμα αυτό σταματά κάπου έδω. Τά ΐσχατα δείγματα τών σκύφων λοιπόν άπο τΐ μιΐ και τά νομΐσματα με κοπή στο τέλος του 4ου και στον πρώιμο 3ο αΐώνα άπο τΐν άλλη γεφυρώνουν τά δύο άκρα μεταξύ παλαιότερων τάφων (του 4ου) και νεότερων τάφων (του 3ου αι.), δημιουργώντας μιΐ άρχή στον χρονολογικό καμβά που θα ένταχθοϋν και οί ύπόλοιποι τάφοι.

11. *Corinth* VII, III, 66 κέ.

12. *Corinth* VII, III, 71 άρ. 365, 366 πίν. 14, 50.

13. Βλ. έδω σημ. 5.

14. Για τó σχΐμα βλ. GOLDMAN, *Eutresis*, 262 κέ. εΐκ. 3 και 4 άριστερά: β΄ ήμισυ 4ου π.Χ. αι. και για τΐ συγκεκριμένη διακόσμηση «δυτικής κλιτύς» βλ.: ST. MILLER, *Hesperia* 43, 1974, πίν. 30 άρ. 15 και πίν. 48 άρ. 15 σ. 230 άρ. 15 και σ. 202 κέ. (άρχες 3ου π.Χ. αι.). Η. Α. THOMPSON, *Hesperia* III, 1934, 321 εΐκ. Α38 και σ. 315 (4ου πρὸς 3ο π.Χ. αι.).

15. Και ό σκύφος του Ε-15, παρόμοιος σε σχΐμα με εκείνον του Π-6 δέν πρέπει νά άπέχει πολϋ χρονικά άπο εκείνον. Σε κανένα άπο τά νομΐσματα του Κασσάνδρου —αν και φθαρμένα— δέν διακρίνεται ή επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ, όπως π.χ. στα νομΐσματα τΐς Πέλλας, βλ. CHR. EHRHARD, *The Coins of Cassander, JNFA BOSTON* II₂ (1973) 27. Κατά συνέπεια θα πρέπει τά νομΐσματα νά έχουν κοπεΐ μεταξύ 315 και 306, πριν δηλ. τΐν αναγόρευση του Κασσάνδρου σε βασιλέα.

16. *Corinth* VII, III, 70 άρ. 330 πίν. 13, 50 (325 π.Χ.).

17. Βλ. PICARD, *δ.π.* (σημ.8). Στον ΐδιο τάφο ύπήρχαν και νομΐσματα τών Φωκέων για τά όποια ό ΐδιος μελετητής προτεΐνει μιΐ χαμηλότερη χρονολόγησή άπο τΐ μέχρι σήμερα παραδεκτΐ, δηλ. τó τέλος του 4ου - α΄ ήμισυ του 3ου π.Χ. αι., PICARD, 283 (2e série).

Ὁ σκύφος τοῦ Π-18 μὲ τὸ περισσότερο ἰσορροπημένο περίγραμμα ὑποδηλώνει μὲν παλαιότερους χρόνους, μέσα στὸν 4ο αἰώνα, χωρὶς τὰ νομίσματα τοῦ τάφου τῶν Φωκέων, Λοκρῶν, Χαλκιδαίων κλπ., μὲ διάδοση κατὰ τὸν 4ο καὶ 3ο αἰ. π.Χ.¹⁸, νὰ παρέχουν ἀσφάλεια στὴν ὑπόθεση αὐτή. Ἡ προσοχή μας στρέφεται ἀναγκαστικά πρὸς τὸ μυροδοχεῖο τοῦ τάφου, τὸ δεύτερο σχῆμα ποῦ μᾶς προσφέρεται γιὰ νὰ μᾶς ξετυλίξει τὸ νῆμα τῆς χρονικῆς ἀκολουθίας τῶν τάφων (ἓνα νῆμα μὲ κόμβους ὁμολογουμένως).

Τὰ μυροδοχεῖα κάνουν συχνή ἐμφάνιση μέσα στοὺς τάφους, ἀφοῦ βρίσκονται στοὺς 14 ἀπὸ τοὺς 33. Συναντῶνται δὲ καὶ στὶς δύο συστάδες. Μορφολογικὰ καλύπτουν ὅλους τοὺς γνωστοὺς τύπους, ἀπὸ τὸν σφαιρικὸ ἕως τὸν ὑπερβολικὰ ἐπιμηκυμένο ἀτρακτοειδῆ, ὥστε θὰ μπορούσαν ἄνετα νὰ ἐνταχθοῦν σὲ διαδοχικὲς ἐξελικτικὲς βαθμίδες, κατὰ τὴ θεωρία τοῦ Thompson (ποῦ ἀποδέχεται μία ἐνιαία ἐξέλιξη ἀπὸ τὸν σφαιρικὸ στὸν ἀτρακτοειδῆ τύπο¹⁹), ἢ ὅποια ὁμως ἔχει ἀμφισβητηθεῖ²⁰. Ἐμεῖς καὶ πάλι θὰ καταφύγουμε στὴ μαρτυρία τῶν νομισμάτων, ἔχοντας ἐπὶ πλέον κατὰ νοῦ ὅτι οἱ 14 τάφοι, μοιρασμένοι καὶ στὶς δύο συστάδες ποῦ καλύπτουν περίοδο περίπου 175 χρόνων, μπορούν κάλλιστα νὰ περικλείουν δείγματα ἀντιπροσωπευτικὰ τῶν σταδίων τῆς γενικῆς ἐξέλιξης τοῦ σχήματος ποῦ εἶναι ὄντως ἡ διάλυση τῆς σφαιρικῆς μορφῆς.

Στοὺς τάφους Π-18 καὶ Π-9 τῆς κεντρικῆς συστάδας ἐμφανίζεται ὁ σφαιρικὸς τύπος-σβούρα ποῦ τίθεται ἐπὶ κεφαλῆς τῆς σειρᾶς τῶν μυροδοχείων μὲ διάδοση κατὰ τὴ Forti (τύπος III)²¹ ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 4ου ἕως τὸ α' ἡμισυ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (Πίν. 27α). Ἡ συντηρητικὴ μορφή τοῦ σκύφου τοῦ Π-18, ἢ γειννίαση τοῦ ἴδιου τοῦ τάφου μὲ τάφους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ὁ τύπος τῶν λύχνων τοῦ Π-9²² συγκλίνουν ὑπὲρ μιᾶς χρονολόγησής ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸ μεταίχμιό τοῦ 4ου πρὸς τὸν 3ο αἰ. π.Χ.

Οἱ τάφοι Π-4 καὶ Π-35 περιλαμβάνουν ἐπιμηκέστερα μυροδοχεῖα (Πίν. 28) μελαμβαφή μὲ πολὺ λεπτὰ τοιχώματα, σχεδὸν ὠκέλυφα. Τέτοια μυροδοχεῖα εἶναι γνωστὰ σὲ σύνολο τοῦ τέλους τοῦ 4ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.²³. Τὰ νομίσματα τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας ποῦ συνοδεύουν καὶ τοὺς δύο τάφους προσφέρουν ἓνα ἀνώτατο ὄριο χρονολόγησής, τὸ 279 ἢ 300/290 π.Χ. Στὴν ἴδια βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ α' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. ἀνήκουν καὶ τὰ δύο μελαμβαφή μυροδοχεῖα τοῦ Π-57 ἀπὸ τὴ νότια συστάδα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓνα, διακοσμημένο μὲ κισσόφυλα, βρίσκει παράλληλα σὲ μυροδοχεῖο ἀπὸ τὸ Συντριβάνι Θεσσαλονίκης²⁴

18. Τὴ μέχρι πρότινος ὑψηλὴ χρονολόγηση ὀρισμένων νομισμάτων, ὅπως τῶν Λοκρῶν, τῆς Ἰστιαίας καὶ τῆς Κορίνθου, χαμηλώνει ὁ Picard, δεχόμενος τὴ διάδοσή τους καὶ μέσα στὸν 3ο π.Χ. αἰ. (βλ. στὸν κατάλογο).

19. H. THOMPSON, *Hesperia* III, 1934, 472 κέ.

20. Κ. ΤΣΑΚΟΣ, *ΑΔ* 32, 1977, Μελ. 409. I. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *ΑΔ* 33, 1978, 379.

21. L. FORTI, *Gli unguentari del primo periodo ellenistico*, *RendAccNapoli* N.S. 37 (1962) 149 (τύπος III).

22. *Olympia Bericht* III, 57 εἰκ. 59c καὶ σ. 60 κέ. γιὰ τὸ σύνολο μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκε ὁ λύχνος ("Entstanden kurz nach der Erbauung der Halle / Südhalle", ἢ ὅποια κτίσθηκε λίγο πρὶν τὸ 348: σ. 63). Ρ. ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 34, 1979 πίν. 46γ-δ (δεξιὰ) καὶ σ. 122 γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ τάφου, μέσα στὸν ὁποῖο βρέθηκε ὁ λύχνος, στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ, *ΑΔ* 34, 1979 πίν. 16β καὶ ε καὶ σ. 59 (4ου π.Χ. αἰ.). Τὸ τμήμα τοῦ λύχνου ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο, ὥστε ἡ ἄμεση σχέση του μὲ αὐτὸν νὰ μὴν εἶναι βεβαία. Ἄνῃκει σὲ παλαιότερους χρόνους καὶ μάλιστα στὸν 5ο π.Χ. αἰ., πρβ. *Agora* IV, 97 (τύπος 30A) ἀρ. 418 (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.).

23. O. BRONEER, *Hesperia* III, 1934, 472. *Eretria* II, 28, πίν. 28, 29 ἀρ. 1-5. HEIMBERG, *Kabirion*, 93. Καὶ γιὰ τὸ σχῆμα πρβ. *Kerameikos* IX, 159 ἀρ. 358:1 πίν. 67:4 ἀρ. 358:1 (τέλος 4ου π.Χ. αἰ.); *Médéon* V, 65 ἀρ. 75.9-12 σ. 64 εἰκ. 115, 116: περὶ τὸ 300 π.Χ. ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ, *ΑΕ* 1988, 83 εἰκ. 6 καὶ ἀρ. 14-18: τέλος 4ου - ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰ.

24. ΔΡΟΥΓΟΥ, *δ.π.* 82 εἰκ. 5.

(Πίν. 29α). Το ίδιο συμπεραίνουμε και για το σχήμα του μυροδοχείου από τον τάφο Π-12 (Πίν. 29β) κτερισμένο με νομίσματα της Αιτωλικής Συμπολιτείας και τον μελαμβαφή σκύφο του α' τετάρτου του 3ου αι. πού περιγράψαμε πιο πάνω. Συγκρίνοντάς το με ένα από τα μυροδοχεία του τάφου Π-55 (Πίν. 30α) από τη νότια συστάδα, διακρίνουμε σαφώς μια διαφορά διαμέτρου στο σώμα. Η συνύπαρξη του μυροδοχείου τούτου με μυροδοχεία στον ίδιο τάφο σημαντικά λεπτότερα δηλώνει ότι με τον τάφο Π-55 είμαστε ήδη στον δρόμο για την επόμενη εξελικτική βαθμίδα των άτρακτοσχημών. Το συμπέρασμα αυτό στηρίζουν τα νομίσματα του 'Αντιγόνου που περιείχε ο τάφος, εξασφαλίζοντάς του ένα *terminus post quem* 277 π.Χ. Παρόμοια με τα δύο λεπτότερα μυροδοχεία του Π-55, διακοσμημένα με γραμμές στον ώμο, είναι και εκείνα των τάφων Π-32 (Πίν. 30β) από την κεντρική συστάδα και Π-31 (Πίν. 31α) και 56 από τη νότια. Ο Π-32 περιείχε μεταξύ άλλων νομίσματα της Αιτωλικής Συμπολιτείας και των Βοιωτών, των οποίων τη διάδοση κατεβάζει ο Picard μέχρι τα μέσα του 3ου π.Χ. αι.²⁵, και έναν λύχνο άμφικωνικού σχήματος (Πίν. 32β), τύπου του οποίου την εμφάνιση ο Howland ανάγει από το β' τέταρτο του 3ου π.Χ. αι. και εξής²⁶. Ο τάφος Π-31 συνοδεύεται από κανθαρίσκο του τύπου articulated, του οποίου τη διάδοση οι άνασκαφείς της Κορίνθου τοποθετούν μεταξύ 325 και γ' τετάρτου του 3ου αι.²⁷. Τα νομίσματα του Π-56, των Λοκρών, Φωκίων, δέν βοηθούν ιδιαίτερα. Την κυκλοφορία των νομισμάτων των Φωκίων ο Picard κατεβάζει μέχρι τα μέσα του 3ου π.Χ. αι.²⁸.

Άτρακτόσχημα μυροδοχεία περικλείουν οι τάφοι Π-5 και Π-52 (Πίν. 31β) από τη νότια συστάδα. Στο σχήμα τους συνδυάζονται οι τύποι IV και V της Forti²⁹ και η τοποθέτησή τους μετά τα μέσα του 3ου αι. άπηχί συμπεράσματα της μελέτης των μυροδοχείων της Ρόδου³⁰. Ένδείξεις για τη χρονολόγησή τους προσφέρουν τα νομίσματα των Όπουντιών από τον τάφο Π-52 πού, όπως προαναφέραμε, τοποθετούνται μετά το 196 π.Χ.³¹ και ο λύχνος του Π-5 του τύπου IX του Broneer³² και 28B του Howland³³. Ο μη διάτρυτος λοβός του παραπέμπει κατά τον Howland σε ύστερες μορφές του τύπου, περί το τελευταίο τέταρτο του 3ου π.Χ. αι.

Το έσχατο στάδιο εκφύλισης του άτρακτοειδούς τύπου εμφανίζεται στα 22 εκείνα μυροδοχεία που συνόδευαν, μαζί με ένα λύχνο, τη μοναδική πυρά του νεκροταφείου μας και πού τοποθετούνται γενικά από τα μέσα μέχρι το τέλος του 2ου π.Χ. αι.³⁴.

Το τρίτο σχήμα πού θα εξετάσουμε τέλος είναι ο κανθαρίσκος, ο γνωστός ως one-piece ή

25. PICARD, 288 (1ère série, 338 - milieu du IIIe s.?).

26. Agora IV, 99 πίν. 15 και 41 άρ. 425-432: τέλος του β' τετάρτου του 3ου μέχρι το τέλος του αιώνα, ίσως και άργότερα.

27. Corinth VII, III, 83.

28. PICARD, 283 (2ème série).

29. FORTI, δ.π. (σημ. 21) 151 κέ.

30. ΑΓΓ. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις της άρχαίας Ρόδου, Α' Συνάντηση για την Έλληνιστική Κεραμική, Δεκέμβρης 1986 (Ιωάννινα 1989) 65.

31. Βλ. πιο πάνω σημ. 7.

32. Corinth IV, II, 47 κέ., 32 εικ. 14 άρ. 37, σ. 143 πίν. IV άρ. 142, 163.

33. Agora IV, πίν. 14 άρ. 404 και πίν. 41 άρ. 404 και σ. 93 (τύπος 28B).

34. Πρβ. I. και R. HÄGG, Excavations in the Barbouna Area at Asine (1980), 51 εικ. 39α, σ. 53. PH. BRUNEAU, Tombes d'Argos, BCH 94, 1970, 463 εικ. 68, 69, 70 και σ. 461 άρ. 58: 8, 9, 10 και σ. 466 (β' ήμισυ 2ου π.Χ. αι.), σ. 468 εικ. 78, 79, 80, σ. 467 άρ. 59:5, 6, 7 (τέλος 2ου π.Χ. αι.), σ. 501 εικ. 165-171 άρ. 185:19-25 και σ. 499 (μέσα ή β' ήμισυ 2ου π.Χ. αι.). Alt-Ägina II, 1, 89 και πίν. 56 άρ. 717-722. B. SCHLÖRB-VIERNEISEL, Eridanos-Nekropole I, AM 81, 1966, πίν. 61 άρ. 8 σ. 109 από τους τάφους 199, 200 και 201 (2ου π.Χ. αι.).

baggy kantharos³⁵. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἓνα μάλλον σπάνιο τύπο, ποὺ ἡ παρουσία του σὲ τρεῖς τάφους τῆς κεντρικῆς συστάδας Π-2 (Πίν. 31γ), Π-30 (Πίν. 32α), Π-32 (Πίν. 32β), καὶ ἕξι τῆς νότιας —Π-52 (Πίν. 31β), Π-53 (Πίν. 33α), Π-54 (Πίν. 33β), Π-55, Π-57 (Πίν. 29α), Π-58— προδίδει ἐντοπιότητα. Ἡ διαφοροποίησή του ἀπὸ τὰ γνωστὰ παραδείγματα τῆς Κορίνθου³⁶, τῶν Ἀθηνῶν³⁷ καὶ τῆς Μεδεώνας³⁸ ἔγκειται στὴ μορφή τοῦ ποδιοῦ του, τορευτὸ ἐκεῖ, κωνικὸ ἐδῶ³⁹. Κατὰ τὸν Roger Edwards πρόκειται γιὰ ἓνα μεταολυνθιακὸ ἀγγεῖο ποὺ διαδίδεται μέχρι τὸ γ' τέταρτο ἢ τὶς ἀρχές τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.⁴⁰. Ἡ Retroff στὴν ὁμάδα τῆς τῶν κανθάρων μὲ ἐγχάρακτη κυματιστὴ διακόσμηση (incised wave group) τοῦ 250-175 π.Χ. περιλαμβάνει ἓναν παρεμφερῆ μὲ τοὺς δικούς μας κανθάρους ποὺ χρονολογεῖ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 200 π.Χ.⁴¹. Ἕνας ὁμοιος, ἀκόμα καὶ στὴ βάση, κántharos βρέθηκε ἀπὸ τὸν Robinson σὲ ἀποθέτη τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, μὲ ὑλικὸ τοῦ τέλους τοῦ 3ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.⁴². Ἡ συνύπαρξη τοῦ ἀγγείου στὸν τάφο Π-53 μὲ νομίσματα τοῦ Φιλίππου Ε' καὶ στοὺς Π-52 καὶ Π-54 μὲ νομίσματα τῶν Ὀπουντιῶν ἐπιβεβαιώνει τὴ χρονολόγησή του μετὰ τὸ 220 καὶ τὸ 196 π.Χ. ἀντίστοιχα, δηλ. μέχρι τουλάχιστον τὸ α' τέταρτο τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

Οἱ καθαρίσκοι τῶν 9 τάφων —τὸ ὕψος τῶν ὁποίων κυμαίνεται μεταξὺ 7-9 ἐκ. μὲ ἐκείνον τοῦ Π-30 νὰ φθάνει τὰ 11 ἐκ.— παρουσιάζουν μεταξὺ τους διαφορὲς ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν ὄχι μόνο ἰδιαιτερότητες ἐργαστηρίων, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀξιοποιηθοῦν χρονικά. Ὁ καθαρίσκοι τοῦ Π-2 ἀπὸ τὴν κεντρικὴ συστάδα εἶναι ὁ μόνος μὲ ἀπλῆς μορφῆς τορευτὸ πόδι μὲ διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος», γραπτῆς καὶ ἐγχάρακτης ποὺ διακρίνεται ἐπίσης γιὰ τὴ μιὰ ἀντι τῶν δύο συνήθων αὐλάκων στὴ ζώνη τῶν λαβῶν καὶ γιὰ τὴν πρὸς τὰ πλάγια καὶ ὄχι πρὸς τὰ πάνω κατεύθυνση τῶν λαβῶν, κάτι ποὺ παρατηρεῖται καὶ στὸν καθαρίσκο τοῦ Π-57. Ὁ Π-2 τοποθετημένος μεταξὺ δύο τάφων, τοῦ Π-14 καὶ Π-12 ποὺ χρονολογοῦνται στὸ τέλος 4ου μὲ ἀρχές 3ου καὶ στὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἀντίστοιχα (βλ. πῶς πάνω), δὲν πρέπει νὰ ἀπέχει χρονικὰ ἀπὸ αὐτοῦς. Ἡ τοποθέτηση τοῦ καθαρίσκοι τοῦ Π-30 στὸ β' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. προκύπτει ἀπὸ τὴ διαπίστωση στὸ ἀγγεῖο «καινοφανῶν» στοιχείων, ὅπως ἡ κωνικὴ ὑψηλὴ βάση καὶ οἱ ὑπερψωμένες λαβές σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ θέση τοῦ τάφου Π-30 στὴν κεντρικὴ συστάδα ποὺ παύει νὰ χρησιμοποιεῖται περὶ τὸ τέταρτο αὐτό. Στὸς ἴδιους χρόνους ἢ περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν οἱ καθαρίσκοι τοῦ Π-58 καὶ Π-55, λόγω τῶν νομισμάτων τοῦ Ἀντιγόνου καὶ τῶν μυροδοχείων καὶ τοῦ Π-32 γιὰ ὅσα ἤδη ἐλέχθησαν πῶς πάνω.

Οἱ καθαρίσκοι τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. καὶ ἐξῆς παρουσιάζουν στὸ σύνολό μας ἰδιαιτερότητες ποὺ τοὺς κάνουν νὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς προηγουμένους: στοὺς τάφους

35. *Corinth VII*, III, 74 κέ. (one-piece-kantharos). S. I. ROTROFF, *Athenian Hellenistic Pottery: Toward a Firmer Chronology, Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988* (1990) 177.

36. *Corinth VII*, III, δ.π.

37. S. I. ROTROFF, *Hesperia* 60, 1991, 85 κέ. ἀρ. 80. K. BRAUN, *AM* 85, 1970, 167 πίν. 79:2.

38. *Médéon V*, 38 εἰκ. 38, 39· 62 εἰκ. 111, 112.

39. Τμήματα προφάνως αὐτοῦ τοῦ τύπου τοῦ καθαρίσκοι ὑπάρχουν ἐπίσης στὴν Ἐρέτρια καὶ στὴ Δημητριάδα (*Demetrias I*, πίν. 39 ἀρ. 1 καὶ 3 καὶ σ. 103 ἀρ. 62 καὶ 63: "Skyphoi mit gerundetem Profil", *Eretria II*, πίν. 20 ἀρ. 47, 49, 56, 57 σ. 60 κέ.: α' ἡμισυ 3ου π.Χ. αἰ. - τοπικό).

40. *Corinth VII*, III, δ.π.

41. S. I. ROTROFF, *Hesperia* 60, 1991, 85 κέ. ἀρ. 80 (χρονολογεῖται πρὶν τὸ 200 π.Χ.).

42. *Agora V*, πίν. 39: P 18707 σ. 64: K 52 καὶ γιὰ τὸν ἀποθέτη σ. 125: M 21 "Dumped Filling of the Late 3rd and Possibly of Early 2nd Cent. B.C.".

Π-53, με νομίσματα του Φιλίππου του Ε' και στους Π-52 και Π-54 με νομίσματα των Όπουντιών, οι κανθαρίσκοι διακρίνονται για την έντονη κλίση του χείλους προς τα μέσα, της τάξεως των 12-15 χιλιοστών σε σχέση με τη διάμετρο, ενώ στους άλλους φθάνει μόνο τα 5-7 χιλιοστά. Τα άγγεϊα αυτά σε σύγκριση με τα άλλα παρουσιάζουν επίσης μία έντονότερη καμπυλότητα στο κάτω μέρος του σώματος, σαν να βαραινεί το άγγεϊο προς τα κάτω. Τέτοια χαρακτηριστικά είχε διακρίνει και ο Roger Edwards προκειμένου για τους κανθαρίσκους της Κορίνθου που σταματούν όμως ψηλότερα, στο γ' τέταρτο, ίσως και τις αρχές του τελευταίου τετάρτου του 3ου αι., όπως πιστεύει (βλ. πιο πάνω).

Με την έρευνα αυτή προσπάθησα να έντοπισω για αρκετούς τάφους το χρονικό τους στίγμα, γύρω από το οποίο θα ένταχθούν με άλυσσιδωτούς συσχετισμούς και άλλοι τάφοι. Οι 33 έλληνιστικοί τάφοι του νεκροταφείου της Τριανταφυλλιᾶς που καλύπτουν, λόγω νομισμάτων, συνολικά διάστημα περίπου 175 χρόνων είναι προφανώς οικογενειακοί τάφοι. Με τη σκέψη ότι σε οικογενειακά νεκροταφεία ή θνησιμότητα ένσκόπτει κατά κανόνα σε διαστήματα γενεῶν, έπεδίωξα να παρακολουθήσω μεταξύ των τάφων τα σταθερά ἄλματα του χρόνου και την εξέλιξη των υλικῶν του καταλοίπων⁴³.

Συνοπτικός κατάλογος νομισμάτων

Π-1 (9 νομίσματα)

1. *Λοκρῶν*: α) κεφαλή Ἀθηνᾶς, β) βότρυς, δεξιά του, Ο [ἄριστερά, κνημῖς]. Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 65-71 (338-300 π.Χ.). *Picard*, 288, Β (300-272 π.Χ.).
- 2-3. *Βοιωτῶν*: α) βοιωτική ἄσπις, β) τρίαίνα, ἄριστερά, στο ὑπ' ἄρ. 3 δελφίни. Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 179-181 (338-315 π.Χ.) και ἄρ. 375 (395-288 π.Χ.). *Picard*, 288 ἄρ. 43-46 (338 - μέσα 3ου π.Χ. αι.).
- 4-6. *Φωκέων*: α) κεφαλή Ἀθηνᾶς κατ' ἐνώπιον και κατά τα 3/4 προς τα δεξιά, β) Φ και ΦΩ ἐντὸς στεφάνης. Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 117-118 και 113-116 (371-357 π.Χ. και ἄργότερα). *Picard*, 283, 2η σειρά (τέλος 4ου - α' ἥμισυ 3ου π.Χ. αι.).
- 7-8. *Αἰτωλῶν*: α) Ἀταλάντη με καυσία, β)

κάπρος, κάτω ΛΩΝ. Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 21 (279-168 π.Χ.). *Picard*, 284 ἄρ. 15, 1η σειρά (τέλος 4ου π.Χ. αι.).

9. *Κασσάνδρου*: α) κεφαλή Ἡρακλέους, β) ἰπέας προς τα δεξιά. Ὅψεις φθαρμένες. Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 1142-1153 (306-297 π.Χ.).

Π-4 (1 νόμισμα)

10. *Αἰτωλῶν*: α) κεφαλή στεφανωμένου (Ἀπόλλωνος;) προς τα δεξιά, β) λόγχη και σιαγὼν κάπρου, ἄριστερά στην ἄκρη της λόγχης βότρυς (:). Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 28-33 (279-168 π.Χ.). *Picard*, 284 ἄρ. 16 (300/290-191 π.Χ.).

Π-6 (4 νομίσματα)

- 11-14. *Κασσάνδρου*: α) κεφαλή Ἡρακλέους με

43. Το υλικό του νεκροταφείου, του οποίου ἡ μελέτη βρίσκεται στο τελικό στάδιο ἐπεξεργασίας της, πρόκειται να παρουσιαστεί προσεχῶς ὑπὸ μορφήν αὐτοτελοῦς μονογραφίας στη σειρά των ἐκδόσεων της Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Κατὰ συνέπεια και προκειμένου να μὴν ἀποδυναμωθεί ἡ τελικὴ μελέτη ἀπὸ τὰ ἀπαραίτητα συμπληρωματικὰ κεφάλαια των ἐπὶ μέρους ὀλοκληρωμένων καταλόγων, θεωρεῖται σκόπιμο να παρατεθεῖ ἐδῶ ἕνας συνοπτικὸς κατάλογος μόνον των νομισμάτων με ἀναφορὲς στὸν τύπο, στὴν προέλευση και στὸ πλησιέστερο παράλληλό τους. Ἡ παρούσα μελέτη με τὸν προκαταρκτικὸ της χαρακτῆρα βασίσθηκε κυρίως στὶς μαρτυρίες των νομισμάτων, πράγμα που ἐπιβάλλει και δικαιολογεῖ ἐδῶ μιὰ στοιχειώδη παρουσίασή τους.

λεοντή, β) ἵππεας πρὸς τὰ δεξιὰ (στὸ ὑπ' ἄρ. 14 διακρίνεται κάτω ἀπὸ τὴν κοιλιὰ τοῦ ἀλόγου σύμπλεγμα ΑΦ). Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 1142-1153 (306-297 π.Χ.).

Π-7 (1 ἀσημένιο νόμισμα)

15. Ὀποντίων. α) ἀμφορέας ἀπὸ τὸν ὁποῖο προβάλλουν δύο κλάδοι, στὶς ἄκρες τῶν ὁποίων κισσόφυλλα, ἀριστερὰ *ΟΠ*, δεξιὰ *ΟΝ*, β) ἄστρο μὲ ἐναλλασσόμενες μικρὲς καὶ μεγάλες ἀκτίνες. Στὸ κέντρο του, ἔνστικτος κύκλος. Παρόμοιος κύκλος καὶ στὴν περιφέρεια. Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 55-57 (369-338 π.Χ.). *BMC Central Greece*, 5 ἄρ. 36 (369-338 π.Χ.) καὶ σ. XIV.

Π-11 (6 νομίσματα)

- 16-18. Λοκρῶν. α) κεφαλὴ Ἀθηνᾶς, β) βότρυς· στὸ ὑπ' ἄρ. 16 δεξιὰ τοῦ βότρυος τὸ γράμμα *Ο* στὸ ὑπ' ἄρ. 17 ἀριστερὰ τοῦ βότρυος τὸ γράμμα *Λ*, δεξιὰ *Ο* ἢ ἡμικύκλιο στραμμένο πρὸς τὰ ἀριστερά· στὸ ὑπ' ἄρ. 18 ἀριστερὰ τοῦ βότρυος τὸ γράμμα *Λ*. Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 65-76 (338-300 π.Χ.). *Picard*, 288 ἄρ. 35-38 (300-272 π.Χ.).

- 19-21. Κασσάνδρου. α) κεφαλὴ Ἡρακλέους πρὸς δεξιὰ, β) ἵππεας πρὸς τὰ δεξιὰ· μπροστὰ στὸ ἄλλογο (στὸ ὑπ' ἄρ. 19) ἄστέρι, κάτω ἀπὸ τὸ ἄλλογο τὸ γράμμα *Φ*. Στὸ ὑπ. ἄρ. 20 διακρίνεται κάτω ἀπὸ τὸ ἄλλογο μονόγραμμα (ἴσως *ΧΙ*). Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 1142-1153 (306-297 π.Χ.).

Π-12 (5 νομίσματα)

- 22-23. Φωκέων. α) κεφαλὴ Ἀθηνᾶς, β) στὸ ὑπ' ἄρ. 22 *Φ* ἐντὸς στεφάνης· στὸ ὑπ' ἄρ. 23 *ΦΩ* ἐντὸς στεφάνης. Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 113-118 (371-357 π.Χ. καὶ ἀργότερα). *Picard*, 283, 2η σειρά (τέλος 4ου - α' ἡμισυ 3ου π.Χ. αἰ.).
- 24-26. Αἰτωλῶν. ὑπ. ἄρ. 24: α) κεφαλὴ στεφανωμένου (Ἀπόλλωνος;) πρὸς τὰ δεξιὰ, β) γνάθος κάπρου καὶ λόγχη, πάνω ἀπὸ τὴν λόγχην *ΑΙΤΩ*, κάτω ἀπὸ τὴν γνάθο *ΛΩΝ*. Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 28-34 (279-168 π.Χ.). *Picard*, 284, 2η σειρά 300/290-191 π.Χ.). Στὰ ὑπ' ἄρ. 25 καὶ 26: α) Ἀταλάντη ἢ Αἰτωλία μὲ καυσία πρὸς τὰ δεξιὰ, β) καλυδώνιος κάπρος πρὸς τὰ

δεξιὰ, ἄνω ἀρκετὰ φθαρμένη ἐπιγραφή *ΑΙΤΩ*, κάτω *ΛΩΝ*. Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 13-21 (279-168 π.Χ.).

Π-14 (2 νομίσματα, ἓνα ἀσημένιο μέσα στὸν ταφικὸ πίθο, ἓνα χάλκινο ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο).

27. Ὀποντίων (ἀσημένιο): α) ἀμφορέας ἀπὸ τὸν ὁποῖο προβάλλουν δύο κλάδοι, στὶς ἄκρες τῶν ὁποίων κισσόφυλλα, ἀριστερὰ *ΟΠ*, δεξιὰ *ΟΝ*, β) ἄστρο μὲ ἐναλλασσόμενες μικρὲς καὶ μεγάλες ἀκτίνες, στὸ κέντρο ἔνστικτος κύκλος, στὴν περιφέρεια κύκλος μὲ συνεχὴ γραμμὴ. Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 55-57 (369-338 π.Χ.). *BMC Central Greece*, 5 ἄρ. 36 (369-338 π.Χ.) καὶ σ. XIV.

28. Αἰτωλῶν. α) κεφαλὴ νέου (Ἀπόλλωνος;) στεφανωμένου, β) γνάθος κάπρου καὶ λόγχη, ἀπὸ τὸ ἄκρο τῆς ὁποίας κρέμεται βότρυς, ἄνω ἢ ἐπιγραφή *ΑΙΤΩΝ*, κάτω *ΛΩΝ*. Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 28-34 (279-168 π.Χ.). *Picard*, 284, 2η σειρά (300/290-191 π.Χ.).

Π-18 (16 νομίσματα)

- 29-36. Λοκρῶν. στὰ ὑπ' ἄρ. 29-32: α) κεφαλὴ νέου (Ἀπόλλωνος;) στεφανωμένου πρὸς τὰ ἀριστερά, β) βότρυς μὲ συμμετρικοὺς πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἐλικοειδεῖς μίσχους καὶ φύλλα —στὸ ὑπ' ἄρ. 29 ὁ κεντρικὸς μίσχος ἐξαρτᾶται ἀπὸ ὀριζόντια γραμμὴ—, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τὰ γράμματα *Λ* καὶ *Ο*. Τὰ ἴδια γράμματα καὶ στὸ ὑπ' ἄρ. 30. Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 72 (338-300 π.Χ.), *BMC Central Greece*, πίν. II ἄρ. 7 σ. 7 ἄρ. 51-56 (338 - περίπου 300 π.Χ.). *Picard*, 287 ἄρ. 32-34, 4ης περιόδου (300-272 π.Χ.). Στὰ ὑπ' ἄρ. 33-36: α) κεφαλὴ Ἀθηνᾶς πρὸς τὰ δεξιὰ, β) βότρυς μὲ συμμετρικοὺς πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ μίσχους —στὰ ὑπ' ἄρ. 33, 34 καὶ 35 μικροὶ βότρυες κάτω ἀπὸ τοὺς μίσχους— ἀριστερὰ ἢ ἐπιγραφή *ΛΟΚ*, δεξιὰ *ΡΩΝ*. Πρβ. *SNG Cop.* ἄρ. 66-69 (338-300 π.Χ.). *Picard*, 286, 2ης περιόδου ἄρ. 28-30 (338 - τέλος 4ου π.Χ. αἰ.).

- 37-39. Χαλκιδαίων. α) κεφαλὴ γυναικὸς κατ' ἐνώπιον μὲ διάδημα καὶ σκουλαρίκια, πολὺ φθαρμένη, β) ἀέτος πρὸς τὰ δεξιὰ κρατώντας φίδι μὲ τὰ νύχια καὶ τὸ ράμ-

φος — στὸ ὑπ' ἀρ. 37 διακρίνεται ΧΑ. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 443-446 (369-313 π.Χ. καὶ ἀργότερα).

40-41. *Ἰστιαίας*: α) κεφαλὴ Μαινάδας πρὸς τὰ δεξιὰ στεφανωμένη, μὲ περιδέραιο καὶ σκουλαρίκι, β) ταῦρος πρὸς τὰ δεξιὰ, πάνω ἀπὸ τὴν πλάτη τοῦ ὁποῖου τρόπαιο, ἀνάμεσα στὰ πόδια του ἡ ἐπιγραφή *ΙΣ ΤΙ* (διακρίνεται καλύτερα στὸ ὑπ' ἀρ. 41). *BMC Central Greece* πίν. XXIV ἀρ. 3 σ. 125 ἀρ. 7, 8 (369-336 π.Χ.). *Picard*, 291, Β ἀρ. 52-53 (338 - τέλος 3ου π.Χ. αἰ.).

42. *Φωκέων*: α) κεφαλὴ ταύρου, β) Φ μέσα σὲ στεφάνη. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 118 (371-357 π.Χ.).

43. *Κορινθίων*: α) Πήγασος πρὸς τὰ ἀριστερά, πολὺ φθαρμένος, β) τρίαίνα καὶ ἀριστερὰ προσωπεῖο γλαύκας. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 186 (4ου-3ου αἰ. π.Χ.). *Picard*, 294 ἀρ. 59-60, 1η σειρά (4ου-3ου αἰ. π.Χ.).

44. *Εὐβοέων*: α) βοῦς ξαπλωμένος πρὸς τὰ ἀριστερά, κάτω ἐπιγραφή ἀδιευκρίνιστη, β) δύο βότρυες. Πρβ. *BMC*, πίν. XVII ἀρ. 16 σ. 98 (196-146 π.Χ.). *W. P. Wallace, The Euboean League and its Coinage* (1956), σ. 127 καὶ 128 (3ου καὶ 2ου π.Χ. αἰ.). *Picard, Chalcis et la confédération Eubéenne* (1979) πίν. XXX ἀρ. 27 σ. 192 (α' ἡμισυ 2ου π.Χ. αἰ.).

Στὸ ἀνασκαφικὸ ἡμερολόγιο ἀναφέρεται ἡ εὕρεση 15 νομισμάτων στὸν τάφο Π-18. Μετὰ τὴ συντήρηση μετρήθηκαν 16 νομίσματα μέσα στὴ σακκούλα μὲ τὰ νομίσματα τοῦ Π-18. Παραμένει ἀδιευκρίνιστο ἂν ὁ ἀριθμὸς αὐξήθηκε μετὰ τὴν ἀποκόλληση ἀπὸ τοὺς συντηρητὲς δύο ἀρχικὰ ἐνωμένων ἀπὸ τὴν ὀξειδωση νομισμάτων.

Π-19 (9 νομίσματα)

45-51. *Λοκρῶν*: στὰ ὑπ' ἀρ. 45-50: α) κεφαλὴ Ἀθηνᾶς πρὸς τὰ δεξιὰ, β) βότρυς: στὸ ὑπ' ἀρ. 45 δεξιὰ τοῦ βότρυος ΛΟ, ἀριστερὰ ΩΝ: στὸ ὑπ' ἀρ. 46 ἀριστερὰ τοῦ βότρυος ΛΟΚ, δεξιὰ ΡΩΝ καὶ πάνω ΦΡΑ. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 65-71 καὶ 74-77 (338-300 π.Χ.). *Picard*, 287, Β ἀρ. 28-30 (338 - τέλος 4ου αἰ. π.Χ.). Στὸ ὑπ' ἀρ. 51: α) κεφαλὴ νέου πρὸς τὰ δεξιὰ, β) βό-

τρυς — πολὺ φθαρμένο νόμισμα, μόλις ξεχωρίζουν οἱ παραστάσεις. Τὰ νομίσματα τῶν Λοκρῶν μὲ τὴν κεφαλὴ νέου τὴν δείχνουν πάντα στραμμένη πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐδῶ ὁ τύπος εἶναι προφανῶς σπάνιος.

52. *Χαλκιδαιῶν*: α) κεφαλὴ γυναικὸς κατ' ἐνώπιον μὲ διάδημα διακοσμημένο μὲ προσωπεῖα, β) ἀετὸς πρὸς τὰ ἀριστερὰ κρατώντας φίδι μὲ τὰ νύχια καὶ τὸ ράμφος — οἱ παραστάσεις πολὺ φθαρμένες. Πρβ. πιδὸ πάνω τὸ ὑπ' ἀρ. 37-39 (369-313 π.Χ. καὶ ἀργότερα).

53. *Ἰστιαίας*: α) κεφαλὴ Μαινάδας πρὸς τὰ δεξιὰ, β) ταῦρος πρὸς τὰ δεξιὰ, πάνω ἀπὸ τὴν πλάτη του τρόπαιο. Πρβ. πιδὸ πάνω τὰ ὑπ' ἀρ. 40-41 (369-336 ἢ 338 - τέλος 3ου π.Χ. αἰ.).

Π-30 (12 νομίσματα)

54-58. *Λοκρῶν*: α) κεφαλὴ Ἀθηνᾶς πρὸς τὰ δεξιὰ, β) βότρυς: οἱ παραστάσεις πολὺ φθαρμένες. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 65-71 (338-300 π.Χ.). Στὸ ὑπ' ἀρ. 58: α) κεφαλὴ Ἀπόλλωνος στεφανωμένου πρὸς τὰ ἀριστερά, β) βότρυς, ἀριστερὰ Λ, δεξιὰ Ο. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 72 (338-300 π.Χ.).

59-63. *Φωκέων*: α) κεφαλὴ Ἀθηνᾶς κατ' ἐνώπιον, β) Φ μέσα σὲ στεφάνη — οἱ παραστάσεις πολὺ φθαρμένες. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 113-116 (371-357 π.Χ.).

64-65. Φθαρμένα.

Π-32 (12 νομίσματα)

66-70. *Λοκρῶν*: στὰ ὑπ' ἀρ. 66-69: α) κεφαλὴ Ἀθηνᾶς πρὸς τὰ δεξιὰ, β) βότρυς, ἀριστερὰ Λ. Στὸ ὑπ' ἀρ. 70: α) κεφαλὴ νέου πρὸς τὰ ἀριστερά, στεφανωμένου, β) βότρυς, ἀριστερὰ τοῦ Λ, δεξιὰ τοῦ Ο. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 65-72 καὶ 74-76 (338-300 π.Χ.). *Picard*, 287, Β ἀρ. 28-30 (338 - τέλος 4ου π.Χ. αἰ.) καὶ γιὰ τὸ ὑπ' ἀρ. 70 ἀρ. 32-34, 4ης περιόδου (περίπου 300-272 π.Χ.).

71-73. *Βοιωτῶν*: α) βοιωτικὴ ἀσπίς, β) τρίαίνα, δεξιὰ δελφίни. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 179-181 (338-315 π.Χ.). *Picard*, 288 ἀρ. 43-46 (338 - μέσα 3ου π.Χ. αἰ.).

74-76. *Φωκέων*. α) κεφαλή Ἀθηνᾶς κατ' ἐνώπιον, β) Φ μέσα σὲ στεφάνη. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 113-116 (371-357 π.Χ.). Picard, 283, 2η σειρά (τέλος 4ου - α' ἡμισυ 3ου π.Χ. αἰ.).

77. *Αἰτωλῶν*. α) κεφαλή νέου πρὸς τὰ δεξιὰ (στεφανωμένου;) — ὄψη πολὺ φθαρμένη, β) λόγχη καὶ γνάθος κάπρου, πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία ΑΙ.. — ὄψη πολὺ φθαρμένη. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 28-34 (279-168 π.Χ.). Picard, 284, 2η σειρά, ἀρ. 17-18 (300/290-191 π.Χ.).

Π-33 (4 νομίσματα)

78-81. *Κασσάνδρου*. α) κεφαλή Ἡρακλέους πρὸς τὰ δεξιὰ, β) ἰπέας. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 1142-1153 (306-297 π.Χ.).

Π-35 (6 νομίσματα)

82-84. *Φωκέων*. στὰ ὑπ' ἀρ. 82, 83: α) κεφαλή Ἀθηνᾶς κατ' ἐνώπιον — ὄψη πολὺ φθαρμένη, β) Φ μέσα σὲ στεφάνη. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 113-116 (371-357 π.Χ. καὶ ἀργότερα). Picard, 283, 2η σειρά ἀρ. 7-14 (τέλος 4ου - α' ἡμισυ 3ου π.Χ. αἰ.).
 Στὸ ὑπ' ἀρ. 84: α) κεφαλή Ἀθηνᾶς κατ' ἐνώπιον — πολὺ φθαρμένη, β) ΦΩ μέσα σὲ στεφάνη. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 117-118 (371-357 π.Χ.). Picard, 283, 2η σειρά, δ.π.

85-87. *Αἰτωλῶν*. α) κεφαλή νέου στεφανωμένου πρὸς τὰ δεξιὰ, β) λόγχη καὶ γνάθος κάπρου, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ ἐπιγραφή ΛΩΝ· πάνω ἀπὸ τὴν λόγχη ΑΙΤ. Ἀρκετὰ φθαρμένες οἱ ὄψεις γιὰ νὰ διακριθοῦν καὶ ἄλλα σύμβολα. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 28-33 (279-168 π.Χ.). Picard, 284 ἀρ. 16 (300/290-191 π.Χ.).

Ε-9 (1 νόμισμα)

Αἰτωλῶν. α) κεφαλή νέου στεφανωμένου πρὸς τὰ δεξιὰ, β) λόγχη καὶ γνάθος κάπρου. Ἀπὸ τὸ ἄκρο τῆς λόγχης κρέμεται βότρυς. Πάνω ἀπὸ τὴν λόγχη ΑΙΤΩ, κάτω ἀπὸ τὴν γνάθο ΛΩΝ. Πρβ. δ.π., ὑπ' ἀρ. 86-88.

Π-52 (4 νομίσματα)

89-91. *Ὀπουντίων*. Στὰ ὑπ' ἀρ. 89 καὶ 90: α) κεφαλή Νύμφης πρὸς τὰ δεξιὰ, β) Αἶας,

ὁ τοῦ Ὀϊλέως, μὲ ἀσπίδα πρὸς τὰ ἀριστερά. Στὸ ὑπ' ἀρ. 91: α) κεφαλή Νύμφης πρὸς τὰ δεξιὰ, β) Αἶας, ὁ τοῦ Ὀϊλέως, πρὸς τὰ δεξιὰ. Στὸ 89, ἀριστερὰ τοῦ Αἶαντος ἡ ἐπιγραφή ΟΠΟΥΝ ἢ ΟΠΟΥ, δεξιὰ ..ΩΝ. Στὸ 90, ἀριστερὰ τοῦ Αἶαντος ..ΟΥΝΤΙΩ. Στὸ 91, δεξιὰ τοῦ Αἶαντος ΟΠΟ..., ἀριστερὰ τοῦ ΩΝ. Πρβ. *BMC Central Greece*, XXI καὶ πίν. I ἀρ. 8-9 (γιὰ τὸ 89) σ. 3 (369-338 π.Χ.). E. Babelon, *Traité des monnaies Grecques et Romaines*, τόμ. 3 (1) (1914-1916), 378 (μετὰ τὸ 197 π.Χ.). Ἐδῶ Πίν. 25.

92. *Αἰτωλῶν*. α) κεφαλή νέου (στεφανωμένου;) πρὸς τὰ δεξιὰ — πολὺ φθαρμένη, β) γνάθος κάπρου καὶ λόγχη — ὄψη πολὺ φθαρμένη. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 28-34 (279-168 π.Χ.). Picard, 284 ἀρ. 16 (300/290-191 π.Χ.).

Π-53 (3 νομίσματα)

93-94. *Φιλίππου Ε'*: στὸ ὑπ' ἀρ. 93: α) κεφαλή Περσέως μὲ περικεφαλαία διακοσμημένη μὲ γρύπα πρὸς τὰ δεξιὰ, β) καμάκι, πάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἡ ἐπιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ, κάτω: ΦΙΛΙΠΠΟΥ μέσα σὲ στεφάνη. Στὸ ὑπ' ἀρ. 94: α) φθαρμένη παράσταση, β) διακρίνεται φθαρμένο ἀλλὰ μὲ σαφήνεια τὸ καμάκι, ὅπως στὸ ὑπ' ἀρ. 93. Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 1264 (220-179 π.Χ.).

95. Φθαρμένο.

Π-54 (3 νομίσματα)

96-98. *Ὀπουντίων*. α) κεφαλή Ἀθηνᾶς ἢ κεφαλή νέου πρὸς τὰ δεξιὰ — παράσταση πολὺ φθαρμένη. Στὸ καλύτερα διατηρημένο ὑπ' ἀρ. 96 ἐξέχουν ἀπὸ τὴν κεφαλή στοιχεῖα ποὺ μοιάζουν νὰ συνθέτουν στεφάνη, β) ἦρω (Αἶας τοῦ Ὀϊλέως;) μὲ ἀσπίδα πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἀριστερὰ τῆς μορφῆς ἡ ἐπιγραφή ΟΠΟΥΝΤΙΩ καὶ ..ΟΥΝ. στὰ ὑπ' ἀρ. 96 καὶ 97 ἀντιστοιχῶς. Στὸ ὑπ' ἀρ. 98, ἀριστερὰ τῆς μορφῆς ...ΝΤΙΩ. Πρβ. δ.π. στὰ ὑπ' ἀρ. 89-91 (μετὰ τὸ 197 π.Χ.).

Π-55 (8 νομίσματα)

99-100. *Βοιωτῶν*. α) βοιωτικὴ ἀσπίς, β) τρίαινα Πρβ. *SNG Cop.* ἀρ. 179-181 (338-315 π.Χ.). Picard, 288 ἀρ. 43-46 (338 - μέσα

- 3ου; π.Χ. αί.).
- 101-102. *Ίστιαίας*: α) κεφαλή Μαινάδας, β) ταῦρος πρὸς τὰ δεξιὰ. Στὸ ὑπ' ἀρ. 101 κάτω ἀπὸ τὸν ταῦρο μόλις διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή *ΙΣΤΙ*. Πρβ. *BMC Central Greece* πίν. XXIV ἀρ. 3 σ. 125 ἀρ. 7, 8 (369-336 π.Χ.). Picard, 291, Β ἀρ. 52-53 (338 - τέλος 3ου π.Χ. αί.).
103. *Κορινθίων*. α) Πήγασος πρὸς τὰ ἀριστερά, β) τρίαινα. Πρβ. *SNG Cor.* ἀρ. 79 (πρὶν τὸ 315 περίπου π.Χ.). Picard, 294, 1η σειρά (4ου-3ου αἰ. π.Χ.).
104. *Λοκρῶν*: α) κεφαλή Ἀθηνᾶς πρὸς τὰ δεξιὰ, β) βότρυς, ἀριστερά του ἡ ἐπιγραφή *ΛΟΚ*. Πρβ. *SNG Cor.* ἀρ. 65-76 (338-300 π.Χ.). Picard, 287, Β ἀρ. 28-30, 2η περίοδος (338 - τέλος 4ου π.Χ. αἰ.).
- 105-106. *Ἀντιγόνου Γονατᾶ*: στὸ ὑπ' ἀρ. 105: α) μακεδονικὴ ἀσπίδα, στὸ κέντρο τῆς ὁποίας μονόγραμμα *ΑΝ*, β) μακεδονικὴ περικεφαλαία, ἀριστερὰ τῆς ὁποίας τὸ γράμμα *Λ*, ἐπάνω τὸ *Α* καὶ κάτω δεξιὰ τὸ *Η*. Πρβ. *SNG Cor.* ἀρ. 1222-1223 (277-239 π.Χ.).
- Π-56** (12 νομίσματα)
- 107-110. *Λοκρῶν*: α) κεφαλή Ἀθηνᾶς πρὸς τὰ δεξιὰ, β) βότρυς ὄψεις πολὺ φθαρμένες. Στὸ ὑπ' ἀρ. 107 διακρίνεται ἀριστερὰ τοῦ βότρυος ἡ ἐπιγραφή *ΛΟΚ*, δεξιὰ *ΡΩΝ*. Στὸ ὑπ' ἀρ. 108 δεξιὰ τοῦ βότρυος *ΡΩΝ*. Πρβ. *SNG Cor.* ἀρ. 65-71 καὶ ἀρ. 74-76 (338-300 π.Χ.). Picard, 287, 2ης περιόδου, ἀρ. 28-30 (338 - τέλος 4ου π.Χ. αἰ.).
- 111-118. *Φωκέων*: στὰ 111-116: α) κεφαλή Ἀθηνᾶς κατ' ἐνώπιον πολὺ φθαρμένη, β) *Φ* ἢ *ΦΩ* μέσα σὲ στεφάνη, πολὺ φθαρμένη σὲ ὅλα τὰ νομίσματα. Πρβ. *SNG Cor.* ἀρ. 113-116 (371-357 π.Χ.). Picard, 283, 2η σειρά (τέλος 4ου - α' ἡμισυ 3ου π.Χ. αἰ.). Στὸ ὑπ' ἀρ. 117: α) βούκρανο διακοσμημένο ἑκατέρωθεν μὲ πλοχμούς, β) κεφαλή Ἀπόλλωνος. Πρβ. *SNG Cor.* ἀρ. 133-138 (μετὰ τὸ 339 π.Χ.). Στὸ ὑπ' ἀρ. 118: α) βούκρανο β) στεφάνη, πολὺ φθαρμένη. Πρβ. *SNG Cor.* ἀρ. 127-130: 357-346 π.Χ.
- Π-58** (4 νομίσματα)
- 119-122. *Ἀντιγόνου Γονατᾶ*: στὰ 119-121: α) κεφαλή Ἡρακλέους πρὸς τὰ δεξιὰ, β) ἰππέας πρὸς τὰ δεξιὰ. Στὸ ὑπ' ἀρ. 119, ἀριστερὰ τοῦ ἰππέα τὸ γράμμα *Β*, κάτω ἀπὸ τὸ ἄλογο *ΑΝ*. Στὸ ὑπ' ἀρ. 120 ἀριστερὰ τοῦ ἰππέα φθαρμένο τὸ γράμμα *Β*, κάτω ἀπὸ τὸ ἄλογο *ΑΝ*, ἀνάμεσα στὰ πόδια τοῦ ἀλόγου τὸ γράμμα *Ο* καὶ πάνω ἀπὸ τὸ ἀνυψωμένο πόδι τὸ γράμμα *Α*. Στὸ ὑπ' ἀρ. 121 ἑκατέρωθεν τοῦ ἰππέα τὰ γράμματα *Β* καὶ *Α*, δεξιὰ τοῦ ἀλόγου ἴσως τὸ γράμμα *Ο*. Πρβ. *SNG Cor.* ἀρ. 1214-1221 (277-239 π.Χ.). Στὸ ὑπ' ἀρ. 122: α) κεφαλή Ἀθηνᾶς πρὸς τὰ δεξιὰ, β) Πᾶν κρατώντας ἀνυψωμένο τρόπαιο πρὸς τὰ δεξιὰ. Πρβ. *SNG Cor.* ἀρ. 1205-1213 (277-239 π.Χ.).

ARTEMIS ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Β' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς

Συντομογραφίες

<i>Agora IV</i>	R. HUBBARD HOWLAND, Greek Lamps and their Survivals, <i>The Athenian Agora IV</i> (Princeton 1958).
<i>Agora V</i>	H. S. ROBINSON, Pottery of the Roman Period. Chronology, <i>The Athenian Agora V</i> (Princeton 1959).
<i>Alt-Ägina II, 1</i>	R. SMETANA-SCHERRER, Spätklassische und hellenistische Keramik, <i>Alt-Ägina II, 1</i> (Mainz 1982).
<i>BMC</i>	<i>British Museum Catalogue</i> .
<i>Corinth IV, II</i>	O. BRONEER, Terracotta Lamps, <i>Corinth IV, II</i> (1930).

- Corinth VII, III* G. ROGER EDWARDS, Corinthian Hellenistic Pottery, *Corinth VII, III* (1975).
- Demetrias I* V. MILOJČIĆ - D. THEOCHARIS (ed.), *Demetrias I* (Bonn 1976).
- Eretria II* I. R. METZGER, Die hellenistische Keramik in Eretria (Bern 1969).
- GOLDMAN, *Eutresis* H. GOLDMAN, *Excavations at Eutresis in Boeotia* (1931).
- HEIMBERG, *Kabirion* U. HEIMBERG, *Die Keramik des Kabirions* (Berlin 1982).
- Kerameikos IX* U. KNIGGE, Der Südhügel, *Kerameikos IX* (Berlin 1976).
- Médéon V* CL. VATIN - PH. BRUNEAU - CL. ROLLEY - T. HACKENS, Tombes hellénistiques, Objets de métal, Monnaies, *Médéon de Phocide V* (Paris 1976).
- Olympia Bericht III* E. KUNZE - H. SCHLEIF mit Beiträgen von R. EILMANN, *Ausgrabungen in Olympia, III. Bericht* (1938/39).
- PICARD O. PICARD, L'antre Corycien II - Monnaies, *BCH Suppl.*
- RendAccNapoli* *Rendiconti delle tornate e dei lavori della R. Accademia di archeologia, lettere e belle arti, Società reale di Napoli - N.S.*
- SNG Cop. *Sylloge Nummorum Graecorum: The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, Copenhagen.*

Ein hellenistisches Grabmonument in Eretria

(Tafeln 34-37)

Während an der Tagung über 'Probleme hellenistischer Keramik' in Rhodos Keramik aus der sogenannten Zerstörungsschicht des am Fuße der Akropolis von Eretria gelegenen Mosaikenhauses vorgelegt werden konnte, sollen nun Gefäße aus einem Grabmonument, das auf dem nordwestlichen Trakt dieses Hauses erbaut wurde, vorgestellt werden¹. Der Baubeginn des im bekannten Schema der spätklassischen und hellenistischen Häuser erbauten Mosaikenhauses konnte anhand Panathenäischer Preisamphoren in das mittlere 4. Jahrhundert v. Chr. datiert werden. Im frühen 3. Jahrhundert v. Chr. scheint dieses prachtvolle Gebäude dann einer Brandkatastrophe zum Opfer gefallen zu sein.

Dieses Gebiet am Fuße der eretrischen Akropolis war im Gegensatz zu jenem südlich des Westtors im 3. vorchristlichen Jahrhundert kaum besiedelt². Erst vom 2. Jahrhundert v. Chr. an und insbesondere dann in augusteischer Zeit läßt sich dort wiederum eine größere Bautätigkeit feststellen. In diesem Wohngebiet wurde gegen 100 v. Chr. ein großes Grabmonument errichtet³.

Dieses Grabmonument wurde im Winkel der wichtigen Ost-West und Nord-Süd verlaufenden Straßen schräg über dem nordwestlichen Teil des Mosaikenhauses angelegt, wobei dieses z.T. zerstört wurde. Das Grabmonument selbst hat eine Länge von 8,50 m und eine Breite von 6,70 m. Eine Marmor- sowie Porosplatte auf der Oberfläche dürften vielleicht als Basis für eine Lekythos, eine Statue oder Stele etc. gedient haben. Im Innern des Monumentes, ca. 1,60 m unterhalb des Bodens des Mosaikenhauses, ruhten zwei Marmorsarkophage und ein Kistengrab. Sarkophag 1 säumten auf der Schmalseite Architekturfragmente, während dorische Kapitelle die Seiten des Kistengrabes bildeten. Auf dem Boden von Sarkophag 2 fanden sich zwei beschriftete Stelen. Die Sarkophage sowie das Kistengrab waren von massiven durch Eisen-

1. I. R. METZGER, Die Keramik aus der Zerstörungsschicht des Mosaikenhauses in Eretria, B' *Επιστημονική Συνάντηση για την Έλληνιστική Κεραμική* (1990) 44-48.

2. P. DUCREY - I. R. METZGER - K. REBER, *Das Haus mit den Mosaiken in Eretria* (im Druck).

3. Ausführlich in DUCREY - METZGER - REBER (*oben* Anm. 2).

klammern zusammengehaltenen Porosplatten gedeckt. Spuren liessen jedoch erkennen, daß die Sarkophage sowie das Kistengrab im Altertum durch Schatzgräber z.T. bereits geplündert worden sind.

Inhalt der Sarkophage und des Kistengrabes:

Sarkophag 1 enthielt nebst einem männlichen Skelett 37 Unguentaria, Perlen aus verschiedenfarbigem Glas, Trachtbestandteile, wie Fragmente einer Fibel und einer Gürtelschnalle, ferner Nägel und Holzkeile, die einst vielleicht zu einem hölzernen Sarg oder Sargbrett gehörten, ein flacher runder Stein, der das Fährgeld für Charon darstellen mag, sowie 18 Astragali, darunter einer mit den eingeritzten Buchstaben EMA.

Im Sarkophag 2 fanden sich, wie erwähnt, zwei Stelen mit den Namen *Γοργία[ς] Γοργίο[υ]* und *[Π]ατροφίλα Λυσίου*. Außerhalb des Sarkophages konnten unter anderem zahlreiche Eisennägel mit Holzresten geborgen werden.

Innerhalb des kleinen Kistengrabes lagen vier Lagynoi sowie der Boden einer weiteren Lagynos, deren Schulter außerhalb des Grabes, aber noch innerhalb der Peribols, in der Zerstörungsschicht des Mosaikenhauses gefunden wurde. Daneben konnten im Kistengrab Reste von Schwein, Schaf, Ziege, Hase (?), Geflügel und Fisch, die zum Totenmahl (*περίδειπνον*) gehörten, geborgen werden.

Die Bestattungssitten sollen hier nicht weiter erörtert werden, ebensowenig die Frage nach dem in so herausragender Lage bestatteten Toten. Eine genauere Betrachtung des Grabkomplexes wird in der Gesamtpublikation über das Mosaikenhaus gegeben. Hier sollen nur die keramischen Funde, die Unguentaria und Lagynoi, vorgelegt werden.

Unguentaria (Taf. 34, 35, 37a)

Die spindelförmigen hohen Unguentaria aus Sarkophag 1 gehören formenmäßig zu den späten Vertretern dieser typischen hellenistischen Gefäßgattung. Die für die Unguentaria des 4. und 3. Jahrhunderts v. Chr. charakteristische Rille zwischen Fuß und Gefäßbasis oder Stiel fehlt unseren Gefäßen, ausgenommen an Unguentarium 31. Die Tonfarbe der 37 Gefäße ist graubraun oder ziegelrot. Der übliche rote oder weiße Reifendekor fehlt bei unseren Gefäßen, wird aber durch eine grauweißliche wohl mit einem Schwamm aufgetragene Engobe in horizontaler Streifung nachgeahmt.

Von den schön geformten schlanken Unguentaria sind zwei Gefäße nach Form, Tonfarbe und Engobe von den übrigen zu trennen. So konnte zu Gefäß 20 (Taf. 35) mit seinem gelbbraunen Ton und seiner gelbweißen Engobe bisher noch keine entsprechende Parallele gefunden werden. Die im Innern dieses Gefäßes konservierte Substanz dürfte ein Teil des ursprünglichen Inhaltes sein. Das andere sich abhebende Unguentarium 16 (Taf. 34) darf wegen seiner Tonfarbe an die Lagynoi des Kistengrabes angegliedert werden.

Die aus der Gruppe D und E der athenischen Agora stammenden Unguentaria des späteren 2. Jahrhunderts v. Chr. sind schlanker als unsere Gefäße, jedoch mit der typischen weißen Reifenverzierung geschmückt⁴. Besser vergleichen lassen sich unsere Unguentaria dagegen mit solchen aus Gräbern von Argos, besonders mit jenen aus Grab 188⁵, die mit einer ähnlichen

4. H. A. THOMPSON, Two Centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia* III, 1934, 391 Abb. 78, D 78 und 418 Abb. 104, E 138; zu den Unguentaria allg. 472-474.

5. PH. BRUNEAU, Tombes d'Argos, *BCH* 94, 1970, 510 Abb. 203, 188.49 und 517 Abb. 211; zu den Unguentaria allg. 518.

Engobe überzogen zu sein scheinen wie unsere Gefäße und die von Ph. Bruneau in die 2. Hälfte 2. bis frühes 1. Jahrhundert v. Chr. datiert wurden⁶.

Lagynoi (Taf. 36, 37β-γ)

Als Lagynos wird seit der Untersuchung von G. Leroux⁷ der Krug mit einem hohen und schlanken Hals, einer Schulterknickung sowie einem von der Schulter zum Hals steil ansteigenden gerippten Henkel bezeichnet. Die Oberfläche dieser Gefäße ist fast immer mit einer weißen bis weißgelben, meist glänzenden Engobe überzogen. Lippe und Fußring sind gefirnisst. Das Gefäß wird durch horizontale Streifen gegliedert, die Schulter mit dem stereotypen Motivschatz, wie Efeuranken, Girlanden, Kränze, Binden, Musikinstrumente oder Gefäße, geschmückt.

Auf die allgemeine Datierung der Lagynoi auf Grund ihrer von Leroux definierten Form soll hier nicht weiter eingegangen werden. Diese Frage wurde von Ph. Bruneau und zuletzt während unserer Tagung 1989 in Rhodos erörtert⁸.

Unsere Lagynoi aus dem Kistengrab sind sich in ihrer Form sehr ähnlich. Kleine Unterschiede lassen sich nur am Fußring und an der Lippe finden. Der Gefäßkörper der Lagynoi ist im Gegensatz zur eckigen oder gestauchten Lagynosform von Leroux rundbauchig, nur jener von Lagynos 4 (Taf. 36, 37γ) ist unterhalb des Henkelansatzes leicht geknickt. Zu dieser Lagynos gehört auch die scharfkantig profilierte Innenlippe.

Der Hals unserer Lagynoi wurde gesondert geformt und dem Gefäßkörper aufgesetzt. Die Nahtstelle läßt sich im Gefäßinnern an einem Wulstring leicht abtasten, während sie außen durch das um den Halsansatz laufende Firnisband verdeckt ist. Im Gegensatz zu den meisten geschlossenen Gefäßen sind die Lagynoi des Kistengrabes im Innern vollständig mit einem dünnen rotbraunen Firnis überzogen.

Zum typischen Lagynosdekor gehören die Schulterverzierungen von Lagynoi 1 und 2 (Taf. 36, 37β) mit einem siebensaitigen Musikinstrument (Lyra), einem Füllhorn und Kränzen mit Bändern⁹. Weniger bekannt ist dagegen der Fries von hängenden spitzen Blättern mit einer Mittelrippe oder runden Blättern mit zwei Mittelrippen auf der Schulter der Lagynoi 3 und 4¹⁰ (Taf. 36, 37γ) sowie der Astragaldekor mit geflammten Zungen auf Lagynos 5, der seinerseits an den Dekor von Megarischen Bechern erinnert. Zwei vertikale Firnisstreifen schmücken den Hals aller fünf Lagynoi.

Die als Weinkrüge gebrauchten Lagynoi tragen somit auch den zu einem Weinfest passenden dionysischen Schmuck¹¹. Bezeichnend ist, daß solche Krüge als Grabbeigaben oder als Zeugnisse eines Totenmahls verwendet wurden, was wiederum auf das so oft schon festgehaltene Bild des vielgestaltigen Gottes Dionysos hinweist¹².

6. BRUNEAU (oben Anm. 5) 512.

7. G. LEROUX, *Lagynos* (1913).

8. BRUNEAU (oben Anm. 5) und Β' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση (oben Anm. 1) 175f.

9. BRUNEAU (oben Anm. 5) 469 Abb. 87.88, *Lagynos* 59.29 mit ähnlichem Kranz. J. SCHÄFER, *Hellenistische Keramik aus Pergamon, Pergamenische Forschungen* 2, 1968, Taf. 43, F 12. F 13. F 18.

10. SCHÄFER (oben Anm. 9) Taf. 46 F 56 Deckel einer Pyxis.

11. R. ZAHN, *JdI* 23, 1908, 68 ff. L. GHALI-KAHIL, *Mon Piot* 51, 1960, 87ff.

12. E. SIMON, *Die Götter der Griechen* (1969) 269 ff. I. R. METZGER, *Bemerkungen zur dionysischen Thematik des Hauses mit den Mosaiken in Eretria, AntK* 23, 1980, 45ff.

Die Lagynoi des Kistengrabes wurden sicher im gleichen Atelier, wohl auch von der gleichen Töpferhand geformt. Den zeitlichen Ansatz für unsere Lagynoi geben verwandte Gefäßformen aus einem Grab von Argos¹³, und zwar wiederum aus Grab 188, das wir ja bereits für die Datierung unserer Unguentaria zu Hilfe nahmen und das Ph. Bruneau in das späte 2. bis frühe 1. Jahrhundert v. Chr. datierte. Die Unguentaria des Sarkophages 1 und die Lagynoi des Kistengrabes sind zeitlich also gleichzusetzen und datieren somit in die Jahre um 100 v. Chr.

Da aus den Ausgrabungen in Eretria bisher nur äußerst wenige Fragmente von Lagynoi bekannt wurden, die weder in Form noch Dekor mit den Gefäßen des Kistengrabes zu vergleichen sind, werden diese wohl als Import zu bezeichnen sein. Für eine nicht einheimische Produktion spricht aber auch die beigebräune oder beigeorange Farbe des Tones. Ungewöhnlich für Lagynoi ist auch die dünne gelbweiße Engobe, die ganz im Gegensatz zu den meist leuchtend weißen Überzügen steht. Aus der gleichen Landschaft wie unsere Lagynoi dürfte auch das oben erwähnte Unguentarium 16 stammen.

Die weißgrundige Lagynoskeramik wurde hauptsächlich im Osten Griechenlands hergestellt¹⁴. Verbreitung fand sie besonders an der kleinasiatischen Westküste, im Gebiet um das Schwarze Meer, auf Delos, Cypern und in Ägypten. Die Funde der athenischen Agora und besonders die zahlreichen Lagynoi aus den Gräbern von Argos sowie die hier vorgestellten Gefäße des Kistengrabes in Eretria lassen jedoch die Vermutung nun aussprechen, daß solche Gefäße auch auf dem griechischen Festland hergestellt wurden, wie seit langem ja eine lokale Produktion für die Unguentaria vermutet wird¹⁵. Das Fehlen von Glimmerpartikeln im Ton, die für den kleinasiatischen Ton bezeichnend sind, würde ebenfalls für eine griechische Provenienz sprechen.

Wir haben gesehen, daß die zeitliche Einordnung der Lagynoi aus dem Kistengrab keine besondere Schwierigkeit bot. Sowohl unsere Unguentaria als auch die Lagynoi liessen sich mit gut datierten Grabfunden von Argos vergleichen und somit in das späte 2. - frühe 1. Jahrhundert v. Chr. datieren¹⁶. Zahlreiche Unguentaria aus Sarkophag 1 dürften aus lokalen Werkstätten stammen. Keine sichere Herkunftsangabe kann jedoch für die Unguentaria 16 und 20 sowie die fünf Lagynoi gemacht werden, wobei Unguentarium 16 und die Lagynoi der gleichen Produktionsstätte, vielleicht einer böotischen entstammen.

Aus der unbefriedigenden Situation, zahlreiche Gefäße aus den Ausgrabungen in Eretria — nicht nur die hier vorgestellten Lagynoi und einzelne Unguentaria — nach Ton, Firnis, Gefäßform und Dekor landschaftlich nicht einordnen zu können, erlaube ich mir abschließend einige Gedanken zu diesem Problem zu äußern.

13. BRUNEAU (*oben* Anm. 5) 515 Abb. 209 Lagynos 188.1, dazu auch 503 Abb. 175. 176 und 504; allg. zu den Lagynoi 513-518. Eine ähnliche Form hat auch der Henkelkrug aus der Gruppe F der athenischen Agora, H. S. ROBINSON, *Pottery of the Roman Period, The Athenian Agora V* (1959) Taf. 1 F 45. Der kurze Hals und geknickte Henkel findet sich in der Gruppe E von Thompson nur an der Lagynos E 71, THOMPSON (*oben* Anm. 4) 404 Abb. 92. Vgl. auch eine Lagynos aus einem Schiffswrack von Albenga, N. LAMBOGLIA, *La nave romana di Albenga, Rivista di Studi Liguri* 18, 1952, 131ff. Abb. 33, 36 (geschlossener Komplex 100-80 v. Chr.).

14. SCHÄFER (*oben* Anm. 9) 101-115 zur weißgrundigen Lagynoskeramik; zur Lokalisierung 109-110. R. M. COOK, *Greek Painted Pottery* (1960) 207-208. LEROUX (*oben* Anm. 7) 104. P. HELLSTRÖM, *Labraunda, Pottery of Classical and Later Date, Terracotta Lamps and Glass* (1971) 17-19. THOMPSON (*oben* Anm. 4) 450-451.

15. HELLSTRÖM (*oben* Anm. 14) 23-27. I. R. METZGER, *Die hellenistische Keramik in Eretria, Eretria II* (Bern 1969) 28.

16. In Athen scheinen Lagynoi besonders in der 2. Hälfte 2. Jahrhundert v. Chr. gebräuchlich gewesen zu sein, vgl. dazu THOMPSON (*oben* Anm. 4) 451.

Dabei knüpfe ich an eine Bemerkung von Dieter Heilmeyer anlässlich unserer Tagung in Rhodos an, wo er mit Recht bemerkte, daß die Chronologie sehr genau auf bestimmte Jahre, Jahrzehnte oder noch genauer hinziele. Es ist einerseits nun sicher richtig, daß das chronologische Netz immer feiner gesponnen wird. Andererseits scheint es mir aber, daß die verschiedenen Werkstätten und ihre Produkte —wenn es sich nicht gerade um attische Erzeugnisse handelt— noch zu wenig zu erkennen sind. Denn selbst bei einer noch so schönen Ton- und Firnisbeschreibung fehlt der unmittelbare Kontakt, um das als jeweils lokal gepriesene Objekt richtig verstehen zu können. Und gerade in hellenistischer Zeit dürfte eine Vielzahl lokaler Werkstätten von unterschiedlichster Tradition gearbeitet haben.

Da die hellenistische Epoche in den Museen nun fast überall recht stiefmütterlich beachtet wird —auch in den erst kürzlich eröffneten— und das Arbeiten in den Depots der Museen nicht unbedingt einfach durchzuführen ist, möchte ich hier einen Gedanken aussprechen, der vielleicht gerade in diesem Kreis auf fruchtbaren Boden fallen wird.

1. Sollten weitere Tagungen zur 'hellenistischen Keramik' vorgesehen sein, was ich außerordentlich begrüßen würde, wäre es vielleicht denkbar, lokale Produkte hellenistischer Werkstätten am Tagungsort selbst kennenzulernen, sozusagen also 'Scherbenseminare' durchzuführen und vielleicht auch anhand von vorgelegtem Material einzelne Probleme zu erörtern.
2. Vielleicht könnte auch eine 'Scherbenbank' in Athen und Thessaloniki eingerichtet werden, d.h. unter der Obhut der Museen oder Ephorien könnten Fragmente lokaler Erzeugnisse aus ganz Griechenland gesammelt und nach ihrer Herkunft getrennt vorgelegt und studiert werden. Denn das Kennenlernen von Ton- und Firnisbeschaffenheit läßt sich nur am Original nachvollziehen, dazu sind Profilzeichnungen und Abbildungen ungenügend.

Denn erst wenn wir auch die Frage nach der Herkunft einzelner Funde erörtert haben, können Handelsverbindungen —um nur einen Aspekt zu nennen— einzelner Stätten auch verstanden und somit die Geschichte des Hellenismus umfassender dargestellt werden.

Katalog

Sarkophag 1 (E/5-89)

Keramik

1. Unguentarium (V 269) Taf. 34, 37a.
H 18,9 cm. FDM 2,5 cm. MDm 3,1 cm.
Braungrauer Ton. Grauweißliche mit Schwamm aufgetragene Engobe.
Nach außen gezogener Fuß und flache Standfläche. Nach außen gebogene, abgesetzte Mündung.
2. Unguentarium (V 270) Taf. 34, 37a.
H 18,7 cm. FDM 2,5 cm. MDm 3,1 cm.
Graubrauner Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
3. Unguentarium (V 271) Taf. 34, 37a.
H 19,3 cm. FDM 2,4 cm. MDm 3,0 cm. Ziegelroter Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
4. Unguentarium (V 272) Taf. 34, 37a.
H 18,8 cm. FDM 2,5 cm. MDm 3,1 cm.
Braungrauer Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
5. Unguentarium (V 273) Taf. 34, 37a.
H 18,6 cm. FDM 2,0 cm. MDm 3,0 cm. Zie-

- gelroter Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
6. Unguentarium (V 274) Taf. 34.
H 18,8 cm. FDm 2,0 cm. MDm 2,9 cm. Ziegelroter Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 7. Unguentarium (V 275) Taf. 34.
H 18,9 cm. FDm 1,8 cm. MDm 3,1 cm. Braungrauer Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 8. Unguentarium (V 276) Taf. 34.
H 19,0 cm. FDm 2,6 cm. MDm 3,0 cm. Graubrauner Ton. Form und Streifendekor vgl. 269.
 9. Unguentarium (V 277) Taf. 34.
H 18,7 cm. FDm 2,1 cm. MDm 2,9 cm. Graubrauner Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 10. Unguentarium (V 278) Taf. 34.
H 19,0 cm. FDm 2,1 cm. MDm 3,0 cm. Ziegelroter Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 11. Unguentarium (V 279) Taf. 34.
H 19,1 cm. FDm 2,2 cm. MDm 3,0 cm. Graubrauner Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 12. Unguentarium (V 280) Taf. 34.
H 18,6 cm. FDm 2,1 cm. MDm 3,0 cm. Ziegelroter Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 13. Unguentarium (V 281) Taf. 34.
H 18,3 cm. FDm 2,2 cm. MDm 2,9 cm. Braungrauer Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 14. Unguentarium (V 282) Taf. 34.
H 21,9 cm. FDm 2,6 cm. MDm 3,3 cm. Braungrauer Ton mit ziegelrotem Kern. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 15. Unguentarium (V 283) Taf. 34.
H 18,9 cm. FDm 2,1 cm. MDm 3,0 cm. Graubrauner Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 16. Unguentarium (V 284) Taf. 34.
H 20,0 cm. FDm 1,9 cm. MDm 2,1 cm. Braunroter Ton.
Nach außen gezogener Fuß und flache Standfläche. Birnenförmiger Gefäßkörper. Nach außen überhängende, gerade Mündung.
 17. Unguentarium (V 285) Taf. 34.
H 18,6 cm. FDm 2,6 cm. MDm 3,1 cm. Graubrauner Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 18. Unguentarium (V 286) Taf. 35.
H 19,4 cm. FDm 2,7 cm. MDm 3,1 cm. Braungrauer Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 19. Unguentarium (V 287) Taf. 35.
H 18,9 cm. FDm 2,2 cm. MDm 3,1 cm. Braungrauer Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 20. Unguentarium (V 288) Taf. 35.
H 21,4 cm. FDm 2,8 cm. MDm 3,3 cm. Gelblicher bis grauer Ton und gelbweiße Engobe. Innere Gefäßwand durch eine Flüssigkeit (?) angegriffen. Im Innern Klumpen von Tonpartikeln und einer spongiosaähnlichen harten Maße.
 21. Unguentarium (V 289) Taf. 35.
H 21,6 cm. FDm 2,6 cm. MDm 3,3 cm. Grauer Ton. Graue und gelbweiße Engobe. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 22. Unguentarium (V 290) Taf. 35.
H 18,3 cm. FDm 2,2 cm. MDm 2,7 cm. Ziegelroter bis brauner Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 23. Unguentarium (V 291) Taf. 35.
H 18,7 cm. FDm 2,0 cm. MDm 3,1 cm. Braungrauer Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 24. Unguentarium (V 292) Taf. 35.
H 18,9 cm. FDm 2,5 cm. MDm 3,1 cm. Braungrauer Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 25. Unguentarium (V 293) Taf. 35.
H 18,6 cm. FDm 2,4 cm. MDm 2,9 cm. Braungrauer Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
 26. Unguentarium (V 294) Taf. 35.
H 20,9 cm. FDm 2,6 cm. MDm 3,2 cm. Ziegelroter Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.

27. Unguentarium (V 295) Taf. 35.
H 21,7 cm. FDm 2,9 cm. MDm 3,3 cm.
Grauer Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
28. Unguentarium (V 296) Taf. 35.
H 19,2 cm. FDm 2,4 cm. MDm 3,1 cm.
Braungrauer Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
29. Unguentarium (V 297) Taf. 35.
H 22,8 cm. FDm 2,6 cm. MDm 3,5 cm. Rotbeiger Ton. Beigeweiße Engobe. Form und Streifendekor vgl. V 269.
30. Unguentarium (V 298).
H 18,9 cm. FDm 2,3 cm. MDm 3,2 cm.
Braunbeiger Ton. Beigeweiße Engobe. Form und Streifendekor vgl. V 269.
31. Unguentarium (V 299).
Frag. H 15 cm. FDm 1,9 cm. Brauner Ton. Grauweiße Engobe und Firnisflecken. Abgesetzter Fuß und flache Standfläche. Schmale Rille zwischen Fußring und Basis.
32. Unguentarium (V 300).
Frag. H 16,2 cm. FDm 2,1 cm. Rotbrauner Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
33. Unguentarium (V 301) Taf. 35.
H 21,4 cm. FDm 2,4 cm. MDm 3,2 cm. Ziegelroter Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
34. Unguentarium (V 302) Taf. 35.
H 21,9 cm. FDm 2,3 cm. MDm 3,2 cm. Braungrauer Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
35. Unguentarium (V 303).
Frag. H 15,8 cm. FDm 2,1 cm. Ziegelroter Ton. Form und Streifendekor vgl. V 269.
36. Unguentarium (V 304).
Frag. 14,9 cm. FDm 2,1 cm. Braungrauer Ton mit ziegelrotem Kern. Form und Streifendekor vgl. V 269.
37. Unguentarium (V 305) Taf. 35.
H 21,3 cm. FDm 2,9 cm. MDm 3,4 cm. Grauer bis ziegelroter Ton. Gelbgraue Engobe. Form und Streifendekor vgl. V 269.

Diaphora

1. Perle (Δ 952).
L 1,3 cm. Violettes Glas.
Längsoval mit flacher Unter- und stark gewölbter Oberseite.
2. Perle (Δ 951).
L 1,2 cm. Blau-violettes Glas.
Längsoval mit flacher Unter- und gewölbter Oberseite.
3. Perle (Δ 953).
L 2,0 cm. Br 1,6 cm. Weißes Glas.
Flache Unter- und leicht gewölbte Oberseite. "Flammendekor".
4. Perle (Δ 954).
L 1,2 cm. Dm 1,7 cm. Braun-violettes, schimmerndes Glas.
Flache Unter- und stark gewölbte Oberseite.
5. Runder kleiner Stein (Δ 963).
Dm 1,8 cm. Beidseitig flach.
6. Nadelfragment.
L 2,8 cm. Bronze. Runder Stab.
7. Runder Nagel mit Holzresten (Δ 956).
L 8,3 cm.
8. Fragmente von Rund- und Vierkantnägeln aus Eisen (Δ 957).
9. Eisennagel mit flachem Kopf (Δ 960).
L 1,0 cm.
10. Eisennagel mit gewölbtem Kopf (Δ 959).
L 2,0 cm.
11. Fragment eines Messerblattes (?) aus Eisen (Δ 955).
L 6,8 cm. Br 3,3 cm.
12. Fragment einer Obsidianklinge (Δ 961).
L 1,2 cm.
13. 4 Holzkeile mit abgesetztem gerilltem Schaft (Δ 962).
L 5,2 cm; 5,1 cm; 4,8 cm; 4,4 cm.
14. Fragment einer Fibel (B 396).
L 5,5 cm. Bronze. Leicht gewölbte Bügelober-

- fläche.
15. Flacher Bügel einer Fibel (?) (B 393).
L 3,3 cm. Bronze.
 16. Fragment einer Gürtelschnalle (B 395).
L 2,1 cm. Bronze und Eisenrest.
 17. Fragmente eines Angelhakens (B 394).
Bronze.
 18. Nagel mit flachem Kopf (B 398).
L 0,5 cm. Bronze.
 19. Eisenplatte mit Holzbelag auf der Innen- und Aussenseite und einem eingetriebenen Bronzestift (B 397).
Platten L 2,9 cm. Br 2,0 cm. Stift L 1,8 cm.
 20. Gebogenes Horn (K 162).
L ca. 20 cm. Knochen.
 21. 17 Astragali.
 22. 1 Astragal mit eingeritzter Inschrift EMA.
 23. Wirbel eines kleinen Säugetieres.
 24. Hauer eines Keilers.
L 9 cm.

Sarkophag 2 (E/5-90)

Diaphora (außerhalb des Sarkophages)

1. Goldfäden (Δ 1337).
1338).
L 2,1 cm.
2. Fragment eines Silberreliefs mit einem kleinen Loch (Δ 1336).
3. Fragment eines Silberbandes mit leicht markiertem Rand.
Br 1,5 cm.
4. 2 Silberstifte (Δ 965).
L 2,6 und 2,2 cm. Rund.
5. 2 Eisennägel mit größeren Holzresten (Δ 1340).
L 5,5 und 5,5 cm.
6. 2 Fragmente eines Eisenstiftes mit Holzresten (Δ 964).
7. Eisennagel mit rundem Kopf und Stift mit Holzresten sowie wenigen Goldfäden (Δ 1339).
L 5,7 cm.
8. Eisennagel mit stark gewölbtem Kopf und Fragmente von Eisen- und Silberstiften (Δ 1338).
L 2,1 cm.
9. Bronzenagel mit kurzem Schaft (B 400).
Dm Kopf 1,3 cm.
10. Bronzenagel mit flachem Kopf (B 511).
L 1 cm.
11. Eisennagel mit gewölbtem Kopf und Holzresten.
L 3,5 cm.
12. Eisennagel mit leicht gewölbtem Kopf.
L 7,3 cm.
13. Bleifragment.
L 13 cm.
14. Schwertblatt (?) aus Eisen.
L ca. 25,5 cm. Br 2-3 cm.
15. 3 Schaftfragmente (?) aus Eisen.
L 5,5 cm; 7 cm; 6,4 cm.
Rund und innen hohl.

Kistengrab (E/5-88)

1. Lagynos (V 264) Taf. 36, 37 β .
H 18,1-18,3 cm. FDm 10,2 cm. MDm 5,4 cm.
Beigeoranger Ton. Orangebrauner Firnis. Gelbweiße Engobe.
Abgesetzter Fuß und abgeflachter Standring.
Nach außen gebogene, innen und außen gefirnisste Trichtermündung. Geknickter Bandhenkel mit Mittelrippe. Horizontale Firnisstreifen um Mündung, Halsansatz und Gefäßbauch. Auf Schulter sieben-saitiges Instrument und Füllhorn mit Bändern zwischen Kranz mit Bändern. Auf Hals zwei dünne orangebraune

Vertikallinien.

2. Lagynos (V 265) Taf. 36, 37β.

H 20,4-20,7 cm. FDM 9,1 cm. MDm 5,4 cm. Beigeoranger Ton. Orangebrauner Firnis. Weißgelbe Engobe.

Abgesetzter Fuß und flacher Standring. Nach außen gebogene, innen und außen gefirnisste Trichtermündung. Geknickter, im unteren Teil gefirnisster Bandhenkel mit Mittelrippe. Horizontaler Band- und Streifendekor um Bauch- und Halsansatz. Auf Schulter vier Kränze mit Bändern. Auf Hals zwei vertikale Firnisstreifen.

3. Lagynos (V 266) Taf. 36, 37γ.

H 18,2 cm. FDM 9,7 cm. MDm 4,6 cm. Beigebrauner Ton. Orangebrauner Firnis. Gelbweiße Engobe.

Abgesetzter Fuß und flacher Standring. Nach außen gebogene, innen und außen gefirnisste Trichtermündung. Geknickter Bandhenkel mit Mittelrippe. Horizontaler Band- und Streifendekor um Mündung, Halsansatz und Gefäßbauch. Auf Schulter Fries von hängenden,

spitzen und runden Blättern.

4. Lagynos (V 267) Taf. 36, 37γ.

H 21,2-21,6 cm. FDM 9,7 cm. MDm 5,4 cm. Beigeoranger Ton. Orangebrauner Firnis. Gelbweiße Engobe.

Abgesetzter Fuß und flacher Standring. Nach außen gebogene, innen und außen gefirnisste Trichtermündung mit profilierter Innenlippe. Geknickter Bandhenkel mit Mittelrippe. Horizontaler Streifen- und Schulterdekor vgl. V 266. Auf Hals zwei vertikale Firnisstreifen.

5. Lagynos (V 268; E/5-88 + 108) Taf. 36.

Erhaltene H 18,8 cm. FDM 9,9 cm. Beigebrauner Ton. Orangebrauner Firnis. Gelbweiße Engobe.

Abgesetzter Fuß und flacher Standring. Geknickter Bandhenkel mit Mittelrippe. Horizontaler Band- und Streifendekor um Gefäßbauch und Halsansatz. Auf Schulter Astragaldekor und darunter geflammte Zungen.

6. Knochen von Schwein, Schaf, Ziege, Hase (?), Vögeln; Fischgräte.

INGRID R. METZGER

Rätisches Museum

Σύνολα κεραμικής ἀπὸ τὸ ἑλληνιστικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης

(Πίνακες 38-42)

Ἐχει συχνὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν πληροφοριῶν καὶ δημοσιευμένων ἀνασκαφικῶν στοιχείων ποὺ νὰ σχετίζονται μὲ τὴν ἑλληνιστικὴ Θεσσαλονίκη. Ἦταν ἄλλωστε ἀναπόφευκτο σὲ μιὰ πόλη μὲ συνεχῆ κατοίκηση εἴκοσι τριῶν αἰῶνων, οἱ πρώιμες φάσεις νὰ πληρῶσουν τὸ τίμημα τῆς μεταγενέστερης ἀνάπτυξης, ἀκόμη καὶ στὴν ἔρευνα¹.

Φυσικὸ ἐπακόλουθο ἢ μέχρι πρόσφατα οὐσιαστικὴ ἀπουσία δημοσιευμένης κεραμικῆς ἀπὸ τὴν πόλη τοῦ Κασσάνδρου. Ἐκτὸς ἀπὸ κάποιες σποραδικὲς ἀναφορὲς, κυρίως στὰ Χρονικὰ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τῶν ρωμαϊκῶν εὐρημάτων², οἱ δημοσιεύσεις δύο μόνο, μέχρι στιγμῆς, ἀνασκαφικῶν συνόλων ἐπιχειροῦν μιὰ προσέγγιση τῆς προβληματικῆς αὐτῆς φάσης: ἡ δημοσίευση, τὸ 1986, τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὸν νέο μακεδονικὸ τάφο στὴν περιοχὴ Χαριλάου, ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάζονται σύνολα ποὺ καλύπτουν ὅλο τὸν 3ο αἰ. π.Χ. καὶ τὸ α' μισὸ τοῦ 2ου³, καὶ ἡ πρόσφατη δημοσίευση τοῦ παλαιοῦ εὐρήματος ἀπὸ τὸν μακεδονικὸ τάφο τῆς Πλατείας Συντριβανίου, μὲ τὸ σημαντικὸ σύνολο τοῦ πρώιμου 3ου αἰῶνα καὶ τὴ συσχέτισή του μὲ τὴν Ἀττικὴ⁴.

Σήμερα, δύο ἀκόμη ἀνασκαφὲς ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ ἰδιαίτερα ἐκτεταμένου ἀνατολικοῦ νεκροταφείου ἔρχονται νὰ προσθέσουν νέα στοιχεῖα στὴν ἔρευνα. Πρόκειται κυρίως γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ ποὺ ἔγινε τὸ 1984 δίπλα στὸ τεῖχος τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., κατὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ὁδοῦ Κων/νου Μελενίκου σὲ πεζόδρομο⁵, καὶ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1985 στὶς ἐγκαταστάσεις

1. Βλ. σχετικὰ Μ. ΤΣΙΜΠΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, *Θεσσαλονίκη 2300* (1986) *passim*, ὅπου καὶ γενικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη.

2. Ἐνδεικτικὰ βλ. Φ. Μ. ΠΕΤΕΑΣ, *ΑΔ 21*, 1966 (1968) Β2, Χρον., 334-6 καὶ *ΑΔ 22*, 1967 (1969) Β2, Χρον., 391-2 (Ἀνασκαφὴ Πανεπιστημιούπολεως). Τοῦ ἴδιου, *ΑΔ 25*, 1970 (1973) Β2, Χρον., 347-351 (Ἀνατολικὸν νεκροταφεῖον - Στρατόπεδον Γ'.Σ.Σ.) καὶ 354 (Ὁδὸς Μελενίκου).

3. Μ. ΤΣΙΜΠΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, Ἐνας νέος μακεδονικὸς τάφος στὴ Θεσσαλονίκη, *Μακεδονικὰ ΚΕ'-ΚΣΤ'*, 1986, 117-142. Τῆς ἴδιας, *Θεσσαλονίκη 2300* (1986) 36-38 εἰκ. 89.

4. ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ, Πήλινα κτερίσματα μακεδονικοῦ τάφου τῆς Θεσσαλονίκης, *ΑΕ 1988*, 71-93.

5. Βλ. Μ. ΤΣΙΜΠΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, *ΑΔ 39*, 1984 (1989) Β2, Χρον., 216 καὶ *Θεσσαλονίκη 2300* (1986) 38-39.

τῆς Διεθνoῦς Ἐκθεσης Θεσσαλονίκης, στὸν χῶρο ὅπου θὰ ἀναγειρόταν τὸ Ἴταλικὸ Περὶ-
πτερο⁶.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν ὁδὸ Κ. Μελενίκου, ἂν καὶ περιορισμένη σὲ πολὺ στενὴ ἔκταση κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖδς τοῦ τείχους, ἔφερε στὸ φῶς περισσότερους ἀπὸ ἑκατὸ τάφους διαφόρων τύπων, ποὺ καλύπτουν χρονικὰ τέσσερις τουλάχιστον αἰῶνες, ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. καὶ μετὰ. Παρὰ τὴ συγκεχυμένη εἰκόνα τοῦ χώρου, ὅπου οἱ νεώτερες ταφές χρησιμοποιοῦσαν ἢ κατέστρεφαν τὶς ἀρχαιότερες ἀποκλείοντας κάθε ἀπόπειρα στρωματο-
γραφικῆς ἔρευνας, ὑπῆρξε ἡ δυνατότητα ἐπιλογῆς δεκαπέντε συνόλων ἀπὸ ἀδιατάρακτους τάφους κυρίως τοῦ 3ου καὶ 2ου αἰ. π.Χ.⁷

Στὴν ἀνασκαφὴ τῆς ΔΕΘ, ἡ ἀναλογία τῶν ἑλληνιστικῶν τάφων ἦταν σαφῶς μικρότερη (ἔξι ἀπὸ τοὺς περίπου ἑκατὸ ποὺ ἐρευνήθηκαν), καὶ ἀπὸ αὐτοὺς μόνον οἱ δύο περιεῖχαν ἀντι-
προσωπευτικὰ σύνολα τῆς ἐποχῆς.

Ἐπισημαίνεται πάντως ὅτι ἡ οὐσιαστικὴ ἔλλειψη νομισμάτων καὶ ἀπὸ τὶς δύο ἀνασκαφές καὶ ἡ κακὴ διατήρηση ὄσων ὑπῆρχαν μᾶς στερεῖ ἀπὸ ἓνα σπουδαῖο χρονολογικὸ στοιχεῖο. Ἀναγκαστικὰ λοιπόν, ἡ κατάταξη τῆς κεραμικῆς τῶν τάφων ἐπιχειρεῖται μὲ ὄλη τὴν ἐπιφυ-
λακτικότητα ποὺ ἐπιβάλλει ἡ σύγκρισή της μὲ χρονολογημένα παράλληλα ἀπὸ τὴ Μακεδο-
νία καὶ τὰ ἄλλα μεγάλα κέντρα τῆς ἐποχῆς.

Κατὰ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. ἐπικρατοῦν οἱ ἀπλοὶ λακκοειδεῖς τάφοι, ἀνοιγμένοι στὸ φυσικὸ ἔδαφος. Οἱ ὀρθογώνιοι λάκκοι εἶναι συνήθως πρόχειρα ἐπιχρισμένοι μὲ λευκὸ ἢ χρωματιστὸ κονίαμα καὶ κάποτε καλύπτονται μὲ σχιστολιθικὲς πλάκες ἢ ὑλικὸ σὲ δευτέρη χρήση. Ἡ ὑπαρξὴ σιδερένιων καρφιῶν καὶ ὀργανικῶν ὑπολειμμάτων σὲ πολλοὺς ἀπὸ αὐτοὺς ὑποδηλώ-
νει τὴν ἐναπόθεση τῶν νεκρῶν σὲ ξύλινα φορεῖα⁸.

Ἀπὸ τὸν λακκοειδῆ T 36 τῆς ἀνασκαφῆς τῆς ΔΕΘ προέρχεται ἓνα ἀπὸ τὰ παλαιότερα γενικὰ σύνολα τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου. Τὸ πρῶμο σχῆμα τῶν τριῶν μυροδοχείων (Μ.Θ. 15374-15376), μὲ τὸ μόλις διαμορφωμένο εὐρὺ πόδι, τὸ ἐνιαῖο περίγραμμα πρὸς τὸ σφαιρικὸ σῶμα καὶ τὸν χαμηλὸ λαιμό, καὶ τὸν διάκοσμο ἀπὸ γραπτὲς ὑπόλευκες ἢ κοκκινω-
πὲς ταινίες ἄνετα ἐντάσσεται στὸν γενικὸ τύπο τοῦ τέλους τοῦ 4ου/ἀρχῶν 3ου αἰ. π.Χ.⁹ (Πίν. 38α).

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρουσία τοῦ ὀξυπύθμενου μελαμβανοῦς ἀμοφορίσκου (Μ.Θ. 9983) μὲ γραπτὸ διάκοσμο ἀπὸ καστανὸ διαλυμένο πηλό, τῆς πρῶμης φάσης τῆς κατηγορίας τῆς «δυτικῆς κλιτύος»¹⁰ (Πίν. 38γ). Ὁ προορισμὸς τοῦ ἀγγείου ἦταν προφανῶς ὁ

6. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν χῶρο τῆς ΔΕΘ διενεργήθηκε ἀπὸ τοὺς συναδέλφους κ.κ. Μ. Παπᾶ καὶ Χρ. Γκατζόλη, τοὺς ὁποίους καὶ εὐχαριστῶ γιὰ τὴν πρόθυμη παραχώρηση τοῦ ἑλληνιστικοῦ ὑλικοῦ.

7. Θὰ ἀκολουθήσει ἡ ὀριστικὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Κ. Μελενίκου, μὲ τὸν πλήρη κατάλογο τῶν τάφων καὶ τῶν κτερισμάτων τους.

8. Παρόμοιο τρόπο ταφῆς βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, 174-5 σχ. 46. Πρβ. καὶ τὴν ὑπαρξὴ ξύλινου φορείου στὸ ἐσωτερικὸ τῆς σαρκοφάγου Γ τοῦ μακεδονικοῦ τάφου στὴ Χαριλάου, Μ. ΤΣΙΜΠΛΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, *δ.π.* (σημ. 3) 127-8.

9. Πρβ. ἐνδεικτικὰ *Alt-Ágina* II, 1, 88 ἀρ. 702-704 πίν. 56 (τέλος 4ου αἰ. π.Χ.), *Eretria* II, 28 VII, 1-3 πίν. 43 (τέλη 4ου/ἀρχῆς 3ου αἰ. π.Χ.) κ.ἄ.

10. Περιδέραιο στὸν λαιμὸ τοῦ ἀγγείου, κλαδί (δάφνης ἢ ἐλιάς) στὸν ὄμο καὶ γραμμωτὸ μοτίβο στὶς λαβές. Γιὰ τὴν κατηγορία τῆς «δυτικῆς κλιτύος» στὴ Μακεδονία βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, 161-3, ἐνῶ γιὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἄλλων ἐργαστηρίων βλ. Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ, *ΑΔ* 38, 1983 (1990) Μελ., 130 κέ., ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Σ. I. ROTROFF, *Attic West Slope Vase Painting*, *Hesperia* 60, 1991, 59 κέ.

ίδιος με τῶν μυροδοχείων¹¹, ὁ τύπος του ὅμως τελείως ἀσυνήθιστος γιὰ τὴν ἐποχὴ καὶ τὴν κατηγορία: συνεχίζει ἴσως τὴν παράδοση τῶν ἀμφορίσκων με ἐμπύκτο διάκοσμο, ποὺ στὴν Ἀττικὴ τουλάχιστον συνυπῆρχαν με τὰ ληκύθια μέχρι τὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹². Ὁ τεφρὸς πάντως πηλὸς καὶ ἡ ποιότητα τοῦ γανώματος ἀποκλείει τὴν προέλευση τοῦ ἀγγείου ἀπὸ ἀττικὸ ἐργαστήριον¹³.

Στὸ προχωρημένο α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. πρέπει νὰ ἀνήκει τὸ σύνολο ἀπὸ τὸν T 76 τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Κ. Μελενίκου¹⁴. Συνήγορος στὸ σχῆμα τριῶν μυροδοχείων (Μ.Θ. 12194, 12159-60, Πίν. 38β)¹⁵, ὁ μελαμβαφῆς λύχνος (Μ.Θ. 12162) με τὴ χαμηλὴ βάση καὶ τὸ καρινωτὸ σῶμα ποὺ ἐντάσσεται στὰ πρῶιμα παραδείγματα τοῦ τύπου ΙΧ τῆς Κορίνθου¹⁶. Μαζί τους βρέθηκαν ἀκόμη ὁ μελαμβαφῆς δίωτος σκύφος με τὶς πεταλόσχημες λαβές (Μ.Θ. 12161)¹⁷ καὶ τὸ πῶμα μόνο μελαμβαφοῦς πυξίδας (Μ.Θ. 12163) με ἀπλὸ γραπτὸ διάκοσμο ἀπὸ λογχόσχημα φύλλα¹⁸ (Πίν. 38δ).

Λίγο νεότερα, πρὸς τὸ β' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., τὰ δύο μυροδοχεῖα (Μ.Θ. 12195-6) ποὺ διασώθηκαν στὸν μισοκαταστραμμένο T 99 (Πίν. 38ε). Ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο προέρχεται κατὰ πάσα πιθανότητα καὶ ὁ μελαμβαφῆς λύχνος (Μ.Θ. 12197) τοῦ ἴδιου τύπου με τὸν προηγούμενο, ποὺ περισυλλέχθηκε ἀπὸ τὴν ταραγμένη ἐπίχωση τοῦ T 99.

Στὸ β' ἐπίσης τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἐντάσσεται ὁ λακκοειδῆς T 59, ὅπου τὴν προφανῶς νεαρὴ γυναίκα συνόδευε ἓνα ἐνδιαφέρον σύνολο ἀπὸ ἐννέα γυναικεῖα εἰδῶλια με ἀνάλαφρη κίνηση καὶ καλοδιατηρημένα χρώματα¹⁹, ἀλλὰ ἓνας ὄχι ἐξίσου ἀξιόλογος ἀριθμὸς ἀγγείων: ἓνα μικρὸ γκρίζο μυροδοχεῖο (Μ.Θ. 9846) με ὑπόλευκες ταινίες στὸν ἴδιο πάντα τύπο με τὰ προηγούμενα²⁰, ἡ μελαμβαφῆς πυξιδίσκη (Μ.Θ. 9848) με πρόχειρο διάκοσμο ἀπὸ γραπτὰ καστανόχρωμα φύλλα καὶ τὸ ἄτο μελαμβαφῆς σκυφίδιο (Μ.Θ. 9847) με δακτυλιωτὴ βάση καὶ χεῖλος ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ μέσα²¹ (Πίν. 39α).

Σύγχρονο καὶ τὸ λιτὸ σύνολο τοῦ T 103, ὅπου τὸ ἀπαραίτητο μυροδοχεῖο συνοδεύουν δύο

11. Πρβ. καὶ τὴν παρουσία ἄβαφων ὀξυπύθμενων ἀμφορίσκων στοὺς τάφους τῆς Ρόδου, Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Ταφικὰ σύνολα ἀπὸ τὶς νεκροπόλεις τῆς ἀρχαίας Ρόδου, *Α' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμεικὴ* (Ἰωάννινα 1989) 58 πίν. 39, 40, 43 κ.ἄ.

12. *Agora* XII, 156 πίν. 39 (stamped class). Βλ. π.χ. τὰ ἀρ. 1150 (τέλος 5ου αἰ. π.Χ.) καὶ 1159 (ἀρχὴ 4ου αἰ. π.Χ.).

13. Ἀγγεῖα μικροῦ γενικὰ σχήματος ἀπὸ τεφρὸ πηλὸ καὶ μελανόχρωμο γάνωμα συναντῶνται συχνὰ στὸν βορειο-ελλαδικὸ χῶρο, βλ. σχετικὰ ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, 150. Βλ. καὶ παρακάτω τὰ ἀγγεῖα τοῦ T 77 (Μ.Θ. 12165-7).

14. Στὸ ἐξῆς οἱ ἀριθμοὶ τῶν τάφων θὰ παραπέμπουν στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Κ. Μελενίκου, ἐκτὸς ἀπὸ μία ἀκόμη περίπτωση τάφου τῆς ΔΕΘ (T 25).

15. Πρβ. *Kerameikos* IX, 159-160 ἀρ. 358.1 πίν. 67, 359.1 πίν. 68 (τέλη 4ου αἰ. π.Χ.), *Médéon* V, 68 ἀρ. 115.4 εἰκ. 123-4 (±300 π.Χ.), *Alt-Ägina* II, 1, 88 ἀρ. 705 (ἀρχὴ 3ου αἰ. π.Χ.), Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα*, ἀρ. κατ. ἐπιμ. 22, 14 πίν. 141, 142α (ἀρχὴ 3ου αἰ. π.Χ.) κ.ἄ.

16. *Corinth* IV, II, 47 κέ. καὶ *Agora* IV, 95 ἀρ. 410, 412 πίν. 14, 41 (τύπος 29Α - α' τέταρτο 3ου αἰ. π.Χ.), *Kerameikos* XI, 51 ἀρ. 274 πίν. 48, 49 (πρῶιμος 3ος αἰ. π.Χ.). Πρβ. καὶ τὸν λύχνο ἀπὸ τὸν τάφο στὴ Χαριλάου, Μ. ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, *δ.π.* 139, ΑΕ 9768 πίν. 8β, α.

17. Γιὰ τὸ προφίλ πρβ. *Médéon* V, 46 ἀρ. 59 Β.2 εἰκ. 60, 61 (α' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.). Βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 72-4.

18. Ὅμοιο τύπο καὶ διάκοσμο βλ. Μ. ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, *δ.π.* 139 ΑΕ 9779 πίν. 5β, α.

19. Βλ. Μ. ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, ΑΔ 39, 1984 (1989) Β2, Χρον., 216 πίν. 100β, γ καὶ *Θεσσαλονικὴ 2300* (1986) 39 εἰκ. 91, 93.

20. Πρβ. ἐνδεικτικὰ *Alt-Ägina* II, 1, 88 ἀρ. 706 πίν. 56 (ἀρχὴ 3ου αἰ. π.Χ.) καὶ *Médéon* V, 65 ἀρ. 75.11, 12 πίν. 115-6 (β' τέταρτο 3ου αἰ. π.Χ.).

21. Πρβ. π.χ. Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα*, 125 ἀρ. κατ. ἐπιμ. 5 πίν. 140α (ἀρχὴ 3ου αἰ. π.Χ.), ἀλλὰ καὶ 282 ἀρ. 361 πίν. 106β (α' μισὸ 2ου αἰ. π.Χ.). Βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 69-70.

ἄωτα μελαμβαφή σκυφίδια (Μ.Θ. 12177-8) με δακτυλιωτή βάση, ἀλλὰ αὐτὴ τὴ φορὰ με χεῖλος ἐξωστρεφές²² (Πίν. 39β).

Κάποια μεγαλύτερη ποικιλία σχημάτων παρουσιάζει τὸ ἐπόμενο σύνολο, τοῦ λακκοειδοῦς T 77 (Πίν. 39γ). Ἀνάμεσά τους ἐνδιαφέρουσα ἡ μορφή τοῦ μελαμβαφοῦς κανθάρου (Μ.Θ. 12167) με τὸ τυπικὸ κόσμημα τῆς γραπτῆς γιρλάντας, ποὺ ὅμως δὲν ἐντάσσεται εὐκολὰ στὶς γνωστὲς φόρμες τῆς ἐποχῆς. Ἐάν πάντως θεωρηθεῖ, μαζί με λιγοστὰ παραπλήσια παραδείγματα²³, ὡς παραλλαγή τοῦ τύπου ποὺ χαρακτηρίζεται with special handles²⁴, καὶ ποὺ ἡ ἐξέλιξή του πρὸς τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ὀδηγεῖ σὲ μορφὲς τελείως ραδινὲς καὶ ἀσταθεῖς²⁵, ἡ τοποθέτησή του γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα εἶναι μάλλον πιθανή. Πρὸς τὰ μέσα ἄλλωστε τοῦ αἰῶνα ὀδηγεῖ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ μικροῦ μυροδοχείου (Μ.Θ. 12166) ἀπὸ τεφρὸ πηλό²⁶, ἴδιου με τοῦ κανθάρου καὶ τοῦ ἄωτου μελαμβαφοῦς σκυφιδίου (Μ.Θ. 12165)²⁷. Ἀπὸ τὴν ὁμάδα αὐτὴ διαφοροποιεῖται μόνο ὁ ἀγάνωτος ἀμφορίσκος (Μ.Θ. 12164) τοῦ λεγόμενου μακεδονικοῦ τύπου, στὸ γνωστὸ διαχρονικὸ σχῆμα ἀλλὰ με ἀσυνήθιστα μεγάλες λαβές²⁸.

Τέλος, σὲ ἕναν ἀκόμη τάφο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., τὸν T 62, παρατηρεῖται ἡ ἀφθονία τῶν εἰδωλίων, ποὺ σχεδὸν σκέπαζαν τὸν σκελετὸ ἐνὸς μικροῦ κοριτσιοῦ, νὰ συνδυάζεται με τρία ἀπλὰ πήλινα ἀγγεῖα καὶ μάλιστα τῶν ἴδιων πάντα σχημάτων. Καὶ ἐνῶ στὰ δύο ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα, τὸ ἄωτο σκυφίδιο με τὸ ἐξωστρεφές χεῖλος (Μ.Θ. 9861) καὶ τὸ σῶμα τῆς πυξιδίσκης (Μ.Θ. 9863) δὲν παρατηρεῖται καμιά οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀπὸ αὐτὰ τοῦ α' μισοῦ, τὸ σχῆμα τοῦ μυροδοχείου (Μ.Θ. 9862), ποὺ ἐξελίσσεται πλέον σὲ ἀτρακτόσχημο²⁹, ὀδηγεῖ πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνα (Πίν. 39δ). Μετὰ τὴ χρονολογικὴ αὐτὴ τοποθέτηση συμβαδίζει καὶ τὸ σύνολο τῶν δεκατριῶν εἰδωλίων, με ἀντίστοιχη διαφοροποίηση στὸς τύπους καὶ τὴν ποιότητα ἀπὸ τὴν προηγούμενη ὁμάδα³⁰.

Σημειώνεται ἀπλὰ καὶ ἡ παράθεση δύο σχημάτων ἀπὸ τὰ παραπάνω, τοῦ ἄωτου σκυφιδίου με ἐξωστρεφές χεῖλος (Μ.Θ. 12192) καὶ πάλι σώματος μόνο μελαμβαφοῦς πυξίδας (Μ.Θ. 12193) στὸν κεραμοσκεπὴ T 74, ἴσως τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., χωρὶς δυνατότητα ἀκριβέστερης χρονολόγησης.

Ἡ μετάβαση πρὸς τὸν 2ο αἰ. π.Χ. σηματοδοτεῖται ἀπὸ μικρὴ ἀλλαγὴ στὸν τρόπο ταφῆς: οἱ ὀρθογώνιοι ἐπιχρισμένοι λακκοειδεῖς ἐγκαταλείπονται σιγὰ σιγὰ καὶ ἐπικρατοῦν πρὸς χεῖροι ἀβαθεῖς λάκκοι, καὶ κεραμοσκεπεῖς με ὀλόσωμες ταφές ἢ ὑπολείμματα καύσεων, ἐνῶ ἐντοπίστηκαν καὶ οἱ χῶροι τριῶν ταφικῶν πυρῶν. Ἐλάχιστη διαφοροποίηση παρατηρεῖται στὸ εἶδος, ἀλλὰ κυρίως στὸν ἀριθμὸ τῶν κτερισμάτων.

22. Παρόμοια βλ. ST. G. MILLER, Menon's Cistern, *Hesperia* 43, 1974, 232 ἀρ. 25-6 πίν. 31, Μ. ΛΙΑΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα*, 208 ἀρ. 153 πίν. 61α (α' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.), ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, 59 Π 1367 πίν. 26 (τέλη 3ου αἰ. π.Χ.) κ.ἄ.

23. Πρβ. τὸν κἀνθαρο ἀπὸ τὴ Ρόδο, Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ, *ΑΔ* 38, 1983 (1990) Μελ., 118 ἀρ. 105 πίν. 63δ (γύρω στὸ 300 π.Χ.).

24. *Agora* XII, 123, 287 ἀρ. 721 πίν. 29 (β' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.).

25. Βλ. ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ, *ΑΔ* 26, 1971 (1975) Β2, Χρον., 495 πίν. 13β (Λύττος Κρήτης).

26. Πρβ. γιὰ τὸ σχῆμα *Kerameikos* IX, 161 ἀρ. 369.2-4 πίν. 68 (α' τέταρτο 3ου αἰ. π.Χ.), 186 ἀρ. Ε 89, Ε 92 πίν. 96 (α' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.), Μ. ΛΙΑΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα*, 296 ἀρ. 397 πίν. 107β (β' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.) κ.ἄ.

27. Παρόμοιου με τὸ 9847 τοῦ T 59 (βλ. καὶ σημ. 21), ἀλλὰ με κωνικὴ βάση.

28. Γενικὰ γιὰ τὸν τύπο βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, 117-120. Ἐπίσης ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ, *ΑΕ* 1988, 85-88.

29. Γενικὰ γιὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἐξέλιξή του βλ. Η. Α. THOMPSON, *Hesperia* 3, 1934, 472-4, *Labraunda* II, 1, 23 κέ. καὶ V. ANDERSON-ΣΤΟΙΑΝΟΒΙĆ, *AJA* 91, 1987, 105 κέ., ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 66.

30. Μ. ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, *Θεσσαλονίκη 2300* (1986) 39 εἰκ. 92.

Έτσι, στην ταφή 60, σωρευμένα κοντά στα κάτω άκρα της νεκρής βρέθηκαν όκτώ μυροδοχεία, δύο σκυφίδια και μία πυξίδα της κατηγορίας της «δυτικής κλιτύος».

Τα όκτώ μυροδοχεία (Μ.Θ. 12145-9 και 12151-3), σε διάφορα μεγέθη και από ποικίλες ποιότητες πηλού και γανώματος, σύμφωνα με χρονολογημένα παράλληλά τους και από τη Θεσσαλονίκη³¹, οδηγούν προς το τέλος του α' τέταρτου του 2ου αι. π.Χ.³². Σημειώνουμε ότι σε τρία από αυτά (Μ.Θ. 12146, 12149, 12151) σώζονται ίχνη από δικτυωτό φυτικό πλέγμα που τα περιτύλιγε χιαστί (Πίν. 40α). Ίχνη παρόμοιου πλέγματος έχουν παρατηρηθεί και σε μυροδοχεία από την Πέλλα³³, το Μακρύγυαλο³⁴ και τα Χανιά³⁵. Θα πρέπει να χρησίμευε για την ανάρτηση των αγγείων, ταυτόχρονα όμως δηλώνει και κάποια φροντίδα για την προστασία του περιεχομένου τους³⁶.

Στο παραπάνω χρονολογικό πλαίσιο εντάσσεται άνετα και η μελαμβαφής πυξίδα από έρυθρο πηλό (Μ.Θ. 12144, Πίν. 40β) με τις άρμονικές διαστάσεις και τον πετυχημένο συνδυασμό των διακοσμητικών στοιχείων του ρυθμού της «δυτικής κλιτύος» (διαλυμένος πηλός - λευκό χρώμα - χάραξη, επίθετη γυναικεία προτομή). Η γνώριμη μορφή του δελφινιού, αλλά και το μοτίβο της γιρλάντας και των κυμάτων είναι θέματα αγαπητά, τόσο στα άττικά³⁷ όσο και στα μικρασιατικά έργαστήρια, ήδη από την πρώιμη φάση του ρυθμού. Συνήθως βέβαια τα δελφίνια συνδυάζονται με τα κύματα³⁸ ή εναλλάσσονται με ρόδακες (στην περγαμηνή κυρίως παράδοση)³⁹, όπως ακριβώς στο χαρακτηριστικό παράδειγμα του περγαμηνού άμφορέα (Μ.Θ. 6966)⁴⁰, από παλαιότερη ανασκαφή του ανατολικού νεκροταφείου, ενώ η πυξίδα της Κ. Μελενίκου πρέπει να άποτελεί προϊόν τοπικού έργαστηρίου.

Άμεσότερη όμως σύνδεση με τη Μ. Άσία ύποδηλώνει ή παρουσία του ήμισφαιρικού σκύφου (Μ.Θ. 12154) με τη βαθμιδωτή βάση και τα λεπτά τοιχώματα, σε έντονη αντίθεση με το κακοψημένο άωτο σκυφίδιο (Μ.Θ. 12150)⁴¹ του ίδιου τάφου (Πίν. 40γ). Τόσο το σχήμα του, όσο και ή ποιότητα του έλαφρά μεταλλικού γανώματος άνταποκρίνεται στον τύπο που στις δημοσιεύσεις της μικρασιατικής κεραμικής άναφέρεται ως χαρακτηριστικό δείγμα της λεγόμενης «έλληνιστικής περγαμηνής» κατηγορίας⁴². Ένα επί πλέον ενδιαφέρον στοιχείο άποτελεί και ή διατήρηση στο έσωτερικό του σκύφου άρκετού άνθρακικού μολύβδου (PbCO₃), του γνωστού λευκού «ψιμυθίου»⁴³.

31. ΑΔ 22, 1967 (1969) Β2, Χρον., 391-2 πίν. 296α (με νόμισμα Φιλίππου Ε').

32. Πρβ. ένδεικτικά ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Βέροια, 86 Π 2104, Π 2107 πίν. 60 (α' τέταρτο 2ου αι. π.Χ.), Π 2125 πίν. 61 (α'-β' τέταρτο 2ου αι. π.Χ.), 56 Π 1399, Π 1400 πίν. 26 (α' μισό 2ου αι. π.Χ.) κ.ά.

33. Βλ. Α. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, 'Ο λαξευτός τάφος Δ' της Πέλλας, Μακεδονικά ΙΓ', 1983, 204-5.

34. Η πληροφορία όφείλεται στον συνάδελφο κ. Μ. Μπέσιο.

35. Βλ. Σ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ - Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ, ΑΔ 37, 1982 (1990) Μελ., 84-7 Π 5595 σχ. 36 πίν. 22ε.

36. Πρβ. και τη συνήθεια που άπαντά στην Αίγυπτο των ρωμαϊκών χρόνων, να περιτυλιγονται με αυτόν τον τρόπο μυροδοχεία από φουσητό γυαλί, Α. ΚΙΣΣΑ, *Das Glas im Altertum* (1908) 25 εικ. 12.

37. Βλ. S. I. ROTROFF, *Hesperia* 69, 1991, *passim* και ειδικότερα τα δελφίνια του λεγόμενου Shark Group (275-240 b.c.) 81-85 πίν. 30-32. Άκόμη το λεγόμενο Incised Wave Group (250-175 b.c.) 85-88 πίν. 33-34, όπου και έγγάρακτα δελφίνια.

38. Βλ. ένδεικτικά *Alt-Ägina* II, 1, 70 άρ. 490 πίν. 38 (±300 π.Χ.), 72 άρ. 528 πίν. 40 (α' μισό 3ου αι. π.Χ.) και S. I. ROTROFF, *ό.π.*

39. *PergForsch* 2, άρ. 39 πίν. 13.

40. Βλ. Μ. ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, *Θεσσαλονίκη 2300* (1986) 105 πίν. 95.

41. Βλ. παρακάτω, σημ. 70.

42. Έμφανίζεται γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., βλ. *Tarsus* I, 172-178. Πρβ. και *Agora* V, 29 άρ. G 73 πίν. 5, 66, για την έπιβίωση του σχήματος στον 1ο αι. μ.Χ.

43. Πρβ. τη διατήρηση του ίδιου κοσμητικού ύλικού και σε πυξίδα από τον μακεδονικό τάφο στη Χαριλάου, Μ. ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, *ό.π.* (σημ. 3) 128.

Στὸ β' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἐντάσσεται τὸ σύνολο τῶν ἐπίσης ὀκτῶ μυροδοχείων (Μ.Θ. 12131-6 καὶ 12139-40, Πίν. 40δ) καὶ τῶν δύο μικρῶν πυξίδων μὲ τις γραπτὲς ταινίες (Μ.Θ. 12137-8, Πίν. 40ε) ἀπὸ τὸν λακκοειδῆ Τ 51, ἐνῶ σὲ δύο σύνολα ἀπὸ τὰ μέσα πιά τοῦ αἰῶνα ἐπανέρχεται ὁ συνδυασμὸς τῶν τριῶν μικρῶν ἀγγείων ποὺ εἶχε παρατηρηθεῖ στὸν 3ο αἰ. π.Χ.

Στὴν περίπτωση τοῦ κεραμοσκεποῦς Τ 48, τὸ ἄωτο σκυφίδιο (Μ.Θ. 12128)⁴⁴ καὶ τὸ ἀτρακτόσχημο μυροδοχεῖο (Μ.Θ. 12130) ἀπὸ ἀνοικτοκάστανο πηλὸ καὶ πρόχειρο γάνωμα⁴⁵ συνόδευαν ἓνα μόνωτο μελαμβαφὲς κύπελλο (Μ.Θ. 12129) ἀπὸ φαιὸ πηλὸ (Πίν. 41α). Ἡ ἔλλειψη τῆς λαβῆς ἐμποδίζει τὴν ἀκριβῆ ἀποκατάσταση τοῦ σχήματος ποῦ, παρὰ τὴν κάποια διαφοροποίηση ἀπὸ τὸ συνηθισμένο τῶν ἀγάνωτων ἀρυτήρων, μάλλον ἐπιτελοῦσε τὸν ἴδιο προορισμὸ⁴⁶. Ἐπισημαίνεται ἐδῶ ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἀπουσία ἀπὸ τὴν κεραμικὴ καὶ τῶν δύο ἀνασκαφῶν αὐτοῦ τοῦ τόσο κοινοῦ γιὰ τὴν ἐποχὴ σχήματος, ποῦ μάλλον δὲν υἰοθετήθηκε εὐρέως ἀπὸ τοὺς Θεσσαλονικεῖς⁴⁷.

Στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ὀδηγεῖ μὲ περισσότερη πιά ἀσφάλεια καὶ τὸ σύνολο ἀπὸ τὸν λακκοειδῆ Τ 25 τῆς ΔΕΘ, ὅπου οἱ χρονολογικοὶ ὑπαινιγμοὶ τοῦ μυροδοχείου (Μ.Θ. 15371) καὶ τοῦ ἄωτου σκυφιδίου (Μ.Θ. 15373) ἐνισχύονται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ μελαμβαφοῦς λύχνου (Μ.Θ. 15372), ἀντιπροσωπευτικοῦ τῆς πρώιμης παραλλαγῆς τοῦ τύπου XIX (Ἐφέσου) τῆς Κορίνθου⁴⁸ (Πίν. 41β).

Λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν τὸ ἄωτο σκυφίδιο μὲ τὸ ἐξωστρεφὲς χεῖλος (Μ.Θ. 12158)⁴⁹ καὶ τὰ τρία μυροδοχεῖα τοῦ λακκοειδοῦς Τ 61. Ἐδῶ συνυπάρχουν οἱ δύο τάσεις τῆς ἐξέλιξης τοῦ σχήματος στὸ β' μισὸ τοῦ αἰῶνα: τὸ ἀτρακτόσχημο μὲ λαιμὸ ποῦ ἀρχίζει νὰ γίνεται δυσανάλογα ὑψηλὸς ἀλλὰ χαμηλὸ ἀκόμη πόδι (Μ.Θ. 12157)⁵⁰, καὶ ἐκεῖνα μὲ τὸν ἐλαφρὰ διογκωμένο ὄμο (Μ.Θ. 12155-6)⁵¹, ποῦ, περισσότερο τονισμένους, θὰ ἐπικρατήσει κυρίως στὸν 1ο αἰ. π.Χ. (Πίν. 41γ).

Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. τοποθετοῦνται ἐπίσης τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν ταφικὴ πυρὰ 35 (Πίν. 41ε), ὅπου τὰ χαρακτηριστικὰ πιά ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα (Μ.Θ. 12186-7)⁵² καὶ ὁ παρόμοιος μελαμβαφὲς ψευδοαμορφίσκος (Μ.Θ. 12188) βοηθοῦν στὴ χρονολόγηση τῆς μελαμβαφοῦς λαγύνου μὲ τὸ καρινωτὸ σῶμα (Μ.Θ. 12125, Πίν. 41δ). Ἡ λάγυνος ἀνήκει σὲ μία κατηγορία μάλλον ἀγαπητῆ στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ⁵³, ποῦ ὁμως ἡ ἐξέλιξή της

44. Βλ. ἐνδεικτικὰ ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, 37 Π 1269 πίν. 11, 58 Π 1363 πίν. 27 (μέσα ἢ ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.).

45. Γιὰ τὸ σχῆμα πρβ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, 56 Π 1399-1400 πίν. 26.

46. Βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, 120-122. Πρβ. π.χ. τὸ Π 1381, πίν. 22.

47. Ἐνας ἀρυτήρας βρέθηκε στὸν τάφο στὴ Χαριλάου, Μ. ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, *δ.π.* 138 ΑΕ 9763 πίν. 7β, α καὶ δύο στὸν τάφο τοῦ Συντριβανίου, ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ, ΑΕ 1988, ἀρ. κατ. 22, 23 εἰκ. 8β, γ.

48. *Corinth* IV, II, 70 καὶ *Agora* IV, 166 (τύπος 49 Α). Βλ. ἐπίσης Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Ἑλληνιστικὸς τάφος Βεροίας, ΑΕ 1955, 32.

49. Γιὰ τὸ σχῆμα βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, 131-2, πρβ. π.χ. τὸ Π 1437 πίν. 52 (μέσα 2ου αἰ. π.Χ.) κ.ἄ.

50. Βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, 78 Π 1468 πίν. 53 (γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.) καὶ 35 Π 1248 πίν. 10 (λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.).

51. Πρβ. ἐνδεικτικὰ ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, 35 Π 1246 πίν. 10 (γ' τέταρτο 2ου αἰ. π.Χ.).

52. Βλ. ἐνδεικτικὰ Μ. ΛΙΑΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα*, 176-7 ἀρ. 74, 76 πίν. 12α (μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.). Σημειώνεται ὅτι στὸν λάκκο τῆς πυρᾶς ὑπῆρχαν κομμάτια ἀπὸ τουλάχιστον ὀκτῶ ἀκόμη παρόμοια μυροδοχεῖα, διαφόρων μεγεθῶν καὶ εἰδῶν πηλοῦ, ποῦ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκατασταθοῦν.

53. Γενικὰ γιὰ τὸ σχῆμα βλ. G. LEROUX, *Lagynos* (1913), Η. Α. THOMPSON, *Hesperia* III, 1934, 450-1 καὶ *Labrunda* II, 1, 17-19. Πρβ. ἀκόμη ΡΗ. BRUNEAU, *BCH* 94, 1970, 513-4 ἀρ. 59.29 (3ος αἰ. π.Χ.) καὶ 58.4 (β' μισὸ 2ου αἰ. π.Χ.).

δὲν ἔχει ἀκόμη διαγραφεῖ ἱκανοποιητικά, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὶς περιπτώσεις μὲ γραπτὸ διάκοσμο⁵⁴.

Σύγχρονο, παρὰ τὴν ἀπουσία τοῦ ποδιοῦ, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ τὸ μυροδοχεῖο (Μ.Θ. 12173), ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα μιᾶς ἀκόμη ταφικῆς πυρᾶς (94), ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται καὶ ὁ ἡμισφαιρικὸς σκύφος (Μ. Θ. 11530), τοῦ τύπου τῶν μεγαρικῶν, ὁ μοναδικὸς τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους γενικὰ στὴ Θεσσαλονίκη. Ἀπὸ γκρίζο πηλὸ καὶ ὁμοιόχρωμο γάνωμα, μὲ λεπτὰ τοιχώματα καὶ χαρακτηριστικὸ διάκοσμο ἀπὸ λογχόσχημα φυλλάρια (*écailles aigués*), διέσωσε στὴ βάση του τὴν ἐπιγραφὴ ΦΙΛΩΝΟΣ (Πίν. 41ς'). Ἐπιβεβαιώθηκε ἔτσι ἡ προέλευσή του ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο δηλιακὸ ἐργαστήριον⁵⁵, ποὺ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς αἰχμῆς του στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἐξῆγε τὰ προϊόντα του σὲ διάφορα σημεῖα τῆς Μεσογείου. Μαζί του, δυστυχῶς τμήμα μόνον μελαμβαφοῦς ἀγγείου τοῦ τύπου τῶν θηλάστρων (Μ.Θ. 15496). Σχῆμα γνωστὸ στὸν 5ο καὶ 4ο αἰ. π.Χ., ἀπὸ ἀττικὰ κυρίως παραδείγματα⁵⁶, εἶναι μάλλον σπάνιο τὴν ἐποχὴ αὐτή. Δύο πάντως ἀκέραια θήλαστρα δημοσιεύονται ἀπὸ τὸ Πέργαμο, χωρὶς ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ γενικὴ χρονολόγησι στὸν 3ο-2ο αἰ. π.Χ.⁵⁷.

Ἡ χρῆσι τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου συνεχίζεται βέβαια καὶ τοὺς δύο ἐπόμενους αἰῶνες, μὲ μικρότερη ὅμως πυκνότητα ταφῶν. Ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ α' προ-χριστιανικοῦ αἰῶνα, ποὺ μάλλον ξεφεύγει ἀπὸ τὰ χρονικὰ πλαίσια τῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς, θὰ ἀναφερθοῦν δύο μόνον μικρὰ σύνολα ποὺ παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.

Τὸ πρῶτο, ἀπὸ τὴν ταφικὴ πυρὰ 23, μαζί μὲ τὸ ἀγάνωτο μυροδοχεῖο (Μ.Θ. 12181) μὲ τὸν τονισμένο ὄμο καὶ τὸν κυλινδρικό λαιμὸ ποὺ ὀδηγεῖ στὸ α' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.⁵⁸, περιλαμβάνει ἕνα ἰδιόμορφο κύπελλο (Μ.Θ. 12120) ἀπὸ καθαρὸ καλοψημένο πηλὸ⁵⁹ (Πίν. 42α) καὶ ὄστρακα ἑνὸς παρόμοιου, μὲ ἀκόμη λεπτότερα τοιχώματα καὶ διάκοσμο μὲ στιγμὲς ἀπὸ λευκὸ πηλὸ, τῆς κατηγορίας *barbotine*⁶⁰ (Πίν. 42γ). Τὰ κύπελλα αὐτὰ ἐντάσσονται σὲ μιὰ ὀλιγάριθμη ὁμάδα μικρῶν «πρὸς πόσιν» ἀγγείων ποὺ χαρακτηρίζεται *fine ware* ἢ *thin walled vases*. Εἶναι γενικὰ σπάνια στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο — σποραδικὰ παραδείγματα ἔχουμε ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ καὶ μιὰ ὁμάδα ἀπὸ τὴν Πύλο — ἐνῶ φαίνεται ὅτι ἀφθονοῦν στὴ Δυτικὴ Μεσόγειο, Ἰταλία καὶ Ἰσπανία⁶¹. Ὅλα πάντως τὰ γνωστὰ παραδείγματα χρονολογοῦνται μέσα στὸν 1ο αἰ. π.Χ., καὶ πιθανότατα ἀποτελοῦν εἰσαγωγὲς ἀπὸ δυτικὰ ἐργαστήρια.

Τὸ δεύτερο σύνολο, ἀπὸ τὸν κεραμοσκεπὴ Τ 47, εἶναι καὶ τὸ μοναδικὸ ἀπὸ ὅλη τὴν ἀνασκαφὴ ποὺ χρονολογεῖται ἐπακριβῶς, χάριτι στὴν ἐπιτέλους καλὴ διατήρησι τριῶν χάλκινων νομισμάτων Θεσσαλονίκης (ΑΕΝ 954-6, Πίν. 42δ), κοπῆς λίγο μετὰ τὸ 42 π.Χ.⁶². Μαζί τους τὸ μικρὸ μελαμβαφὲς μυροδοχεῖο (Μ.Θ. 9985), μὲ σφαιρικὸ σχῆμα⁶³ ποὺ ἴσως μιμεῖται

54. Βλ. π.χ. *PergForsch* 2, 103-6, Ν. ΚΑΛΤΑΣ, *ΑΔ* 38, 1983 (1990) Μελ., 37-41, Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Χρονολογικὰ προβλήματα γραπτῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴ Ρόδο, Β' Ἐπιστημονικὴ Συνάντησι γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, *Ρόδος 1989* (Ἀθήνα 1990) 175-6.

55. Βλ. Α. LAUMONIER, *La céramique hellénistique à relief*, 1, Ateliers ioniens, *Délos XXXI*, 1977, 247 κέ. πίν. 56-8.

56. *Agora XII*, 161-2 ἀρ. 1197-9 πίν. 39.

57. *PergForsch* 2, 39-40 ἀρ. C28 πίν. 5, C29 πίν. 21.

58. Πρβ. *Kerameikos IX*, 166 ἀρ. 402.4 πίν. 71 (1ος αἰ. π.Χ.), 403.1, 2 (ἴσως β' τέταρτο 1ου αἰ. π.Χ.) καὶ 188 ἀρ. E 108 πίν. 98 (1ος αἰ. π.Χ.).

59. Παρόμοιο βλ. Ν. ΚΑΛΤΑΣ, *δ.π.* 17 (σημ. 54) ΑΕΜΠΥ 1727 πίν. 21ς (τέλος 2ου - ἀρχὲς 1ου αἰ. π.Χ.).

60. *Agora V*, 13 F 24 πίν. 1 (1ος αἰ. π.Χ.).

61. Γιὰ τὴν ὁμάδα ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Πύλου βλ. Ν. ΚΑΛΤΑΣ, *δ.π.* 41-4, ὄπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

62. Βλ. *SNG Euphr.* 1308 καὶ 1309.

63. Πρβ. καὶ DROUGOU - TOURATSOGLU, *AntK* 34, (τύπος Η).

μεταλλικά πρότυπα, και τὸ ἄτεχνο ἀγάνωτο μυροδοχεῖο (Μ.Θ. 9984) ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸ τελευταῖο στάδιο ἐξέλιξης τῆς σειρᾶς τῶν ἀτρακτόσχημων⁶⁴ (Πίν. 42β): πολὺ γρήγορα ἡ ἀσταθῆς ἰσορροπία τοῦ σχήματος θὰ ὀδηγήσει στὴν ἐπικράτηση τοῦ πρακτικότερου, χωρὶς πόδι, τύπου.

Συνοψίζοντας τώρα τὰ δεδομένα ἀπὸ τὰ παραπάνω σύνολα, ἀλλὰ ἔχοντας ὑπόψη καὶ τὴν ὑπόλοιπη κεραμικὴ ποὺ δὲν παρουσιάστηκε, ἐφόσον δὲν πληροῦσε τὶς προδιαγραφές⁶⁵, μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε σὲ κάποιες γενικότερες παρατηρήσεις:

α) Δυσαναπλήρωτη ἀποδείχτηκε ἡ οὐσιαστικὴ ἀπουσία τῶν λύχνων ποὺ μᾶς στερεῖ ἀπὸ ἓνα ἀκόμη βασικὸ χρονολογικὸ κριτήριο. Ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ ἀπουσία αὐτὴ δὲν χαρακτηρίζει μόνο τὶς συγκεκριμένες ταφές, ἀλλὰ τὸ σύνολο τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Κ. Μελενίκου: ἀπὸ τοὺς 103 τάφους ποὺ καλύπτουν τέσσερις αἰῶνες προέρχονται μόνον ἑξὶ λύχνοι. Οἱ δύο (Μ.Θ. 12162, 12194) τοῦ τύπου ΙΧ τῆς Κορίνθου (α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.) καὶ ἓνας ἀπὸ περισυλλογὴ (Μ.Θ. 12180) τοῦ τύπου ΧΙΧ (Ἐφέσου), ποὺ μαζί μὲ τὸν μοναδικὸ ἑλληνιστικὸ (Μ.Θ. 15372) ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ΔΕΘ πηγαίνει στὰ μέσα περίπου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Τέλος, ἓνας ἀκόμη τοῦ τύπου ΧΙΧ ἀλλὰ ἀπὸ μήτρα (Μ.Θ. 12179), τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., καὶ δύο ἀπὸ τὸν πρῶτο πιά μεταχριστιανικὸ αἰῶνα.

β) Τὸ εἶδος τοῦ ἀγγείου ποὺ κυριολεκτικὰ ἐπικρατεῖ εἶναι βέβαια τὰ μυροδοχεῖα⁶⁶: οὐσιαστικὰ δὲν ὑπῆρξε τάφος κτερισμένος ποὺ νὰ μὴν περιεῖχε τουλάχιστον ἓνα δείγμα του. Ἀποτελεῖ ἔτσι καὶ τὸ μόνον σχῆμα τοῦ ὁποίου ἡ πορεία ἐξέλιξης διαγράφεται χωρὶς κενά, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 3ου καὶ τοῦ 2ου, μέχρι καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Σημειώνεται ἀκόμη ὅτι, στὴν ἀνασκαφὴ τουλάχιστον τῆς Κ. Μελενίκου, τὰ δείγματα τῶν χωρὶς πόδι μυροδοχείων ἦταν πολὺ λιγότερα, περιορισμένα σὲ τάφους τοῦ τέλους τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ στὸν ἀμέσως ἐπόμενο, ὅπου συνυπῆρχαν μὲ ὁμοίομορφα γυάλινα. Περίπτωση πάντως συνύπαρξης τῶν δύο τύπων, ἀτρακτόσχημου καὶ χωρὶς πόδι⁶⁷, δὲν παρατηρήθηκε, ὅπως καὶ κανένα παράδειγμα τοῦ συνηθισμένου ὄψιμου σχήματος μὲ τὸ σωληνωτὸ σῶμα καὶ τὶς γραπτὲς ταινίες⁶⁸.

γ) Ἀντίθετα μὲ τὰ μυροδοχεῖα, ὁ μᾶλλον περιορισμένος ἀριθμὸς τῶν ἄωτων σκυφιδίων δὲν βοηθεῖ σὲ οὐσιαστικὴ τυπολογικὴ κατάταξη τοῦ ἤδη προβληματικοῦ σχήματος⁶⁹.

Ὅσον ἀφορᾷ στὰ σκυφίδια μὲ τὸ χεῖλος ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ μέσα, ἡ μόνη διαφοροποίηση ποὺ μποροῦμε νὰ ἐπισημάνουμε ἀνάμεσα σὲ ἐκεῖνα τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῶν μέσων τοῦ 2ου, εἶναι μία ἐλάχιστη μείωση τῆς βάσης στήριξης σὲ σχέση

64. Πρβ. *Kerameikos* IX, 188 E 108 πίν. 98,1.

65. Δὲν ἀναφέρονται π.χ. τάφοι ἀδιατάρακτοι μὲν, ποὺ περιεῖχαν ὅμως σύνολα ἀπὸ ὅμοια ἀγγεῖα, κυρίως μυροδοχεῖα.

66. Καθὼς τὰ μυροδοχεῖα ἀποτελοῦν τὸ πιὸ συνηθισμένο εἶδος ἀγγείου, ὄχι μόνον ταφικοῦ, τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἔχουν γίνεи ἐπανεπιλημμένα προσπάθειες τυπολογικῆς κατάταξής τους, συνήθως μέσα στὰ πλαίσια τῶν τοπικῶν ἐργασιῶν, βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέρροια*, 123-9 καὶ *AntK* 34, 14 κέ. (κυρίως Δυτ. Μακεδονία), Κ. ΤΣΑΚΟΣ, *ΑΔ* 32, 1977 (1982) *Μελ.*, 345-7 (Σάμος), Σ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ - Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ, *ΑΔ* 37, 1982 (1990) *Μελ.*, 83-9 (Χανιά), Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, *ΑΔ* 38, 1983 (1990) *Μελ.*, 56-63 (Πύλος), Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα*, 346-351, Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - Μ. ΦΙΑΝΜΟΝΟΣ, *ὄ.π.* (σημ. 11) 58 κέ.

67. Ὅπως στὴν περίπτωσή τῆς Πύλου, βλ. Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, *ὄ.π.* 63.

68. Βλ. π.χ. *Kerameikos* IX, 164-5, πίν. 69, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

69. Γενικὰ γιὰ τὸ σχῆμα βλ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *ΑΕ* 1955, 36-40, ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέρροια*, 129-133 καὶ *AntK* 34, 14 κέ.

μέ το ύψος. Διαφορετικό προφίλ παρουσιάζει το σκυφίδιο Μ.Θ. 12150 του α' μισού του 2ου αι. π.Χ. πού και πάλι όμως αντίστοιχά του από άλλες περιοχές (π.χ. Πέλλα) επιδέχονται διαφορετικές χρονολογήσεις⁷⁰.

Τα τέσσερα σκυφίδια με το έξωστρεφές χείλος κρατούν τις ίδιες σχεδόν αναλογίες και το ίδιο προφίλ από το β' τέταρτο του 3ου μέχρι την αρχή του 2ου αι. π.Χ. Το λίγο ύστερότερο (Μ.Θ. 12158), στα μέσα του 2ου αιώνα, εμφανίζει ένα πιογωνιώδες περίγραμμα και ελάχιστα μικρότερη βάση⁷¹.

Ο μόνος δίωτος μελαμβαφής σκύφος (Μ.Θ. 12161), των αρχών του 3ου αι. π.Χ., είναι και από τα λίγα γνωστά παραδείγματα του τύπου στα νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης. Ένας παρόμοιος αγάνωτος, περίπου σύγχρονος, προέρχεται από τον τάφο του Συντριβανίου⁷², ενώ ο έρυθροβαφής με τις ταινιωτέςγωνιώδεις λαβές από τον τάφο στη Χαριλάου⁷³ αντιπροσωπεύει ίσως τη μεταγενέστερη εξέλιξη του τύπου, όπως παρατηρήθηκε και στα φιαλίδια π.χ. της Ρόδου⁷⁴.

δ) Όσον αφορά στις πυξίδες, τα λίγα παραδείγματα από την ανασκαφή στην Κ. Μελενίκου, όλα του γνωστού τύπου Α⁷⁵, δεν έχουν κάτι καινούργιο να προσφέρουν στην εξέταση του σχήματος. Τέσσερις είναι ουσιαστικά μικρογραφίες πυξίδων με πρόχειρο γραπτό διάκοσμο και πρέπει να θεωρηθούν αποκλειστικά ταφικά δώρα⁷⁶. Θυμίζουμε και την παράθεση μόνο του πώματος στον Τ 77 και μόνο του σώματος πυξίδων στους Τ 62 και Τ 74, γεγονός που σε άλλες περιπτώσεις έχει έρμηνευτεί με τη χρήση τους ως κέρνων⁷⁷. Στην περίπτωση πάντως του τάφου στη Χαριλάου, το σῶμα της πυξίδας που βρέθηκε μόνο του περιείχε και πάλι ποσότητα άνθρακικού μολύβδου⁷⁸.

ε) Σημειώνεται τέλος ή έλλιπής αντιπροσώπηση ενός ακόμη σχήματος ιδιαίτερα αγαπητού στα άλλα νεκροταφεία της εποχής στον βορειοελλαδικό χώρο, του λεγόμενου μακεδονικού άμφορέα⁷⁹. Εκτός από το πρώιμο παράδειγμα του άμφορίσκου Μ.Θ. 12164 στον Τ 77, υπήρξε μόνο μία ακόμη περίπτωση, όπου ένας μακεδονικός άμφορέας (Μ.Θ. 12143) συνόδευε τον μεγάλο κεραμοσκεπή Τ 57, δυστυχώς τελείως άκτέριστο στο έσωτερικό του⁸⁰.

Τελειώνοντας έπισημαίνω ότι είναι μάλλον πολύ πρόωρο να μιλήσει κανείς για την παραγωγή ενός τοπικού έργαστηρίου, πού ή ύπαρξη και ή πορεία του μόλις αρχίζουν να διαγρά-

70. Πρβ. Μ. ΛΙΑΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα*, 222 άρ. 193 πίν. 68 (γ' τέταρτο 2ου αι. π.Χ.), αλλά και *Corinth VII*, III, 31 άρ. 25 πίν. 2 (περίπου 200 π.Χ.).

71. Βλ. παραπάνω, σημ. 49.

72. ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ, *ΑΕ* 1988, 86 άρ. κατ. 24 πίν. 8δ.

73. Μ. ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, *δ.π.* 138 *ΑΕ* 9764 πίν. 8α, β.

74. Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, *δ.π.* (σημ. 11) 76-7 πίν. 65, 80-1.

75. Βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, 140 κέ., *AntK* 34, 14 κέ., Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ - Κ. ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, Πήλινες πυξίδες από τη Βέροια. Χρονολογικές ένδείξεις, Β' *Επιστημονική Συνάντηση για την Έλληνιστική Κεραμική*, 151 κέ.

76. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, 141.

77. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *δ.π.* 42-3 και ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, 177 σημ. 12.

78. Βλ. παραπάνω, σημ. 43.

79. Βλ. παραπάνω, σημ. 28.

80. Η συντήρηση των κεραμικών συνόλων που παρουσιάστηκαν έγινε από τον συντηρητή του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης κ. Στ. Δεληλάμπου και ή φωτογράφησή τους από τον κ. Κ. Τουτουτζίδη.

φονται. Πιστεύω, παρόλα αυτά, ότι τα σύνολα που παρουσιάστηκαν ἐδῶ, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἐντάσσονται στὰ πλαίσια μιᾶς αὐστηρῆς χρονολογικῆς κατάταξης, προσθέτουν πάντως κάποιες ἐνδιαφέρουσες ψηφίδες στὴν εἰκόνα τῆς ἄγνωστης ἀκόμη ἐλληνιστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ
Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης

Συντομογραφίες

<i>Agora IV</i>	R. H. HOWLAND, Greek Lamps and their Survivals, <i>The Athenian Agora IV</i> (Princeton 1958).
<i>Agora V</i>	H. ROBINSON, Pottery of the Roman Period. Chronology, <i>The Athenian Agora V</i> (Princeton 1959).
<i>Agora XII</i>	B. A. SPARKES - L. TALCOTT, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th cent. B.C., <i>The Athenian Agora XII</i> (Princeton 1970).
<i>Alt-Ägina II, 1</i>	R. SMETANA-SCHERRER, Spätclassische und hellenistische Keramik, <i>Alt-Ägina II, 1</i> (Mainz 1982).
<i>Corinth VII, III</i>	G. R. EDWARDS, Corinthian Hellenistic Pottery, <i>Corinth VII, III</i> (Princeton 1975).
ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, <i>Βέροια</i>	Σ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας (Ἀθήναι 1980).
DROUGOU - TOURATSOGLOU, <i>AntK</i>	S. DROUGOU - J. TOURATSOGLOU, Hellenistische Keramik aus Makedonien: Chronologische Indizien, <i>AntK</i> 34, 1991.
<i>Eretria II</i>	I. R. METZGER, Die hellenistische Keramik in Eretria, <i>Eretria II</i> (Bern 1969).
Θεσσαλονίκη 2300 (1986)	Θεσσαλονίκη. Ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ μέχρι τὰ χριστιανικὰ χρόνια. Ὁδηγὸς τῆς Ἑκθεσης γιὰ τὰ 2300 χρόνια τῆς πόλης (Ἀθήνα 1986).
<i>Kerameikos IX</i>	U. KNIGGE, Der Südhügel, <i>Kerameikos IX</i> (Berlin 1976).
<i>Kerameikos XI</i>	I. SCHEIBLER, Die Lampen, <i>Kerameikos XI</i> (Berlin 1976).
<i>Labraunda II, 1</i>	P. HELLSTRÖM, Pottery of Classical and Later Date, Terracotta Lamps and Glass, <i>Labraunda II, 1</i> (Lund 1965).
Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, <i>Πέλλα</i>	Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Λαξευτοὶ θαλαμῶτοὶ τάφοι τῆς Πέλλας (διδ. διατριβή) 1987.
<i>Médéon V</i>	CL. VATIN - PH. BRUNEAU - CL. ROLLEY - T. HACKENS, Tombes hellénistiques, Objets de métal, Monnaies, <i>Médéon de Phocide V</i> (Paris 1976).
<i>PergForsch2</i>	J. SCHÄFER, Hellenistische Keramik aus Pergamon, <i>Pergamenische Forschungen 2</i> (Berlin 1968).
<i>Tarsus I</i>	H. GOLDMANN, The Hellenistic and Roman Periods, <i>Tarsus I</i> (Princeton 1963).
AEN	Ἄρ. Εὐρ. Νομισμάτων Μουσείου Θεσσαλονίκης
M.Θ.	Ἄρ. Εὐρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης.

Σχήματα άγγείων τῆς πρώιμης έλληνιστικῆς έποχῆς ἀπὸ ταφικὰ σύνολα τῆς Βέροιας

(Πίνακες 43-49)

Στὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ παρουσιάζουμε ταφικὰ σύνολα ἀπὸ τὴ Βέροια, ποὺ ἐντάσσονται στὰ πρώιμα έλληνιστικὰ χρόνια καὶ συζητοῦμε διεξοδικὰ ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ σχήματα άγγείων. Θεωροῦμε ὅτι ἡ ἐπιλογή αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου ἀποτελεῖ μία πρώτη μικρὴ συμβολή, προκειμένου νὰ καλυφτεῖ τὸ κενὸ τοῦ 3ου αἰώνα, ποὺ ἔχει ἐπανειλημμένα ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὴν ἔρευνα.

Τὰ σύνολα ἀντιστοιχοῦν σὲ ταφές, ποὺ πραγματοποιήθηκαν σὲ θαλαμωτοὺς ἢ λακκοειδεῖς τάφους, λαξευτοὺς στὸν μαλακὸ βράχο τῆς περιοχῆς. Οἱ θαλαμωτοὶ τάφοι ἐντάσσονται στὸ βορειοανατολικό¹, ἐνῶ τὸ σύνολο τῶν λακκοειδῶν στὸ νοτιοανατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς πόλης². Καὶ στὰ δύο νεκροταφεῖα ἀντιπροσωπεύονται ὅλοι οἱ γνωστοὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ τύποι τάφων, ἢ χρῆση τους δέ, σύμφωνα μὲ τὰ μέχρι σήμερα δεδομένα, ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου αἰώνα καὶ συνεχίζεται ἀδιάκοπα μέχρι τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ.

Τὸ ἐνδιαφέρον μας ἐπικεντρώθηκε ἰδιαίτερα σὲ ταφές κτιστῶν κιβωτιόσχημων ἢ λακκοειδῶν τάφων³, μία μορφή ταφικοῦ μνημείου, ποὺ προηγεῖται χρονολογικά, στὴ συγκεκριμένη περιοχή, σὲ σχέση μὲ τοὺς θαλαμωτοὺς. Ἐνα δεῦτερο κριτήριό ἦταν ἡ παρουσία νομισμά-

1. Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ, ΑΔ 36, 1981 (1988) Β2, Χρον., 322 κέ. καὶ ἘλλΚερΜακ, 70 κέ. (Β. Ἀλλαμανῆ-Σουρῆ).

2. Κ. ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, ΑΔ 37, 1982 (1989) Β2, Χρον., 299 κέ. τῆς ἰδίας ΑΔ 38, 1983 (1989) Β2, Χρον., 303 κέ. καὶ ΑΔ 39, 1984 (1989) Β1, Χρον., 260 καὶ ἘλλΚερΜακ, 80 κέ. (Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη).

3. Καθοριστικὴ γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν τάφων εἶναι βέβαια καὶ ἡ παρατήρηση τῶν μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἰδίων τῶν μνημείων. Ἐτσι εἶναι διαπιστωμένο ὅτι τάφοι ποὺ παρουσιάζουν τέσσερα τετράπλευρα λαξεύματα στὶς γωνίες ἢ ἐπιμήκη λαξεύματα στὶς στενὲς πλευρὲς τους (0,30 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένα τους) ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν ποδιῶν τοῦ νεκρικοῦ φορείου, ἀκολουθοῦν τὴν παράδοση κατασκευῆς τῶν ταφικῶν μνημείων τοῦ 4ου αἰώνα. Τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι οἱ τάφοι Τ 93, Τ 108 καὶ Τ 109. Ἀνάλογη εἶναι ἡ διαμόρφωση τῶν τάφων τοῦ κλασικοῦ νεκροταφείου τῆς Πέλλας. Βλ. Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, ΑΔ 31, 1976 (1984) Β2, Χρον., 261 τῆς ἰδίας ΑΔ 32, 1977 (1984) Β2, Χρον., 214-215 τῆς ἰδίας ΑΔ 33, 1978 (1985) Β2, Χρον., 259 τῆς ἰδίας ΑΔ 34, 1979 (1987) Β2, Χρον., 300-301 καὶ τῆς ἰδίας ΑΔ 35, 1980 (1988) Β2, Χρον., 397-398. Ἀνάλογη εἶναι ἐπίσης ἡ διαμόρφωση τῶν πυθμένων τῶν τάφων τοῦ κλασικοῦ νεκροταφείου τῆς Πύδνας, καθὼς καὶ ἄλλων περιοχῶν. Βλ. Μ. ΜΠΕΣΙΟΣ, Ἀνασκαφὲς στὴ βόρεια Πιερία, ΑΕΜΘ 1, 1987 (1988) 209 κέ. καὶ τοῦ ἴδιου, Ἀνασκαφὲς στὴν Πύδνα (1988). ΑΕΜΘ 2, 1988 (1991) 181 κέ.

των, ή κυκλοφορία τῶν ὁποίων ἐντοπίζεται στὰ χρονικὰ ὄρια τοῦ 3ου αἰῶνα. Παράλληλα, καθοριστική γιὰ τὴν ἐξέταση ταφικῶν συνόλων ποὺ δὲν περιεῖχαν νόμισμα ἦταν ἡ μελέτη τῆς μορφολογίας τῶν κτερισμάτων.

Τὰ ὄστα μιᾶς ἀνακομιδῆς καὶ μιᾶς συλημένης ταφῆς περιεῖχε ὁ λαξευτὸς λακκοειδῆς τάφος T 93. Στὶς τέσσερις πλευρὲς τοῦ σχηματίζονται λαξεύματα γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν ποδιῶν τοῦ νεκρικοῦ φορείου. Στὰ κτερίσματα τῆς ἀνακομιδῆς ἀποδίδονται πιθανότατα ἕνα χάλκινο ἐπίχρυσο στεφάνι καὶ ἕνα μυροδοχεῖο (Π 4391)⁴. Ἀπὸ τὴν κύρια ταφή περισυλλέξαμε ἕνα ἀκόμη μυροδοχεῖο (Π 4390)⁵, ἕνα δίωτο σκυφίδιο (Π 4392)⁶, μία πήλινη οἰνοχόη, ποὺ σώζεται ἀποσπασματικά (Π 4398)⁷, μία μολύβδινη πυξίδα καὶ χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου (N 123)⁸. Ἡ ἐξέταση τῶν κτερισμάτων τῶν δύο ταφῶν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τίς χρονολογήσουμε περίπου στὸ διάστημα 320-290 π.Χ.

Ὁ λαξευτὸς λακκοειδῆς τάφος T 108 ἦταν ἐπίσης κατάλληλα διαμορφωμένος γιὰ νὰ δεχτεῖ τὸ νεκρικό φορεῖο. Περιεῖχε ταφή μικροῦ κοριτσιοῦ, στολισμένη με χρυσὸ διάδημα. Στὰ κτερίσματα περιλαμβάνονταν ἀκόμη δύο πήλινα εἰδῶλια, ἕνα δίωτο σκυφίδιο (Π 4423)⁹, ἕνα ἄωτο σκυφίδιο (Π 4422)¹⁰ καὶ ἕνα μυροδοχεῖο (Π 4424). Ἡ ταφή μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ περίπου στὰ 310-300 π.Χ. (Πίν. 43α).

Ὁ λαξευτὸς λακκοειδῆς τάφος T 109, στὶς τέσσερις γωνίες τοῦ ὁποίου ὑπῆρχαν λαξεύματα γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν ποδιῶν τοῦ νεκρικοῦ φορείου, περιεῖχε τίς ταφῆς δύο μικρῶν κοριτσιῶν, ποὺ τάφηκαν διαδοχικά, στολισμένα με χρυσὰ διαδήματα¹¹. Ἀνάμεσα στὰ κτερίσματα περιλαμβάνονται γυάλινος ἀμφορίσκος, σιδερένια στλεγγίδα, πήλινη οἰνοχόη (Π 4425)¹², δίωτο σκυφίδιο (Π 4426)¹³, ἕνα μυροδοχεῖο (Π 4427)¹⁴, πήλινο εἰδῶλιο καὶ χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου (N 126)¹⁵. Τὸ σύνολο τῶν κτερισμάτων μᾶς ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγηση τῶν ταφῶν περίπου στὰ 300 π.Χ.

Τὴν ταφή τοῦ λαξευτοῦ λακκοειδοῦς τάφου T 84 συνόδευαν πήλινο μυροδοχεῖο με ψευδολαβές, διακοσμημένο με ὀριζόντιες ταινίες κόκκινου χρώματος (Π 4374)¹⁶, ἕνα ἄωτο σκυ-

4. Βλ. B. SCHLÖRB-VIERNEISEL, Eridanos - Nekropole, *AM* 81, 1966, 83 τάφος 140, πίν. 53,6 (ὄψιμο τρίτο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.).

5. Βλ. σχετικὰ Μ. ΛΙΑΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα* (1987) 150, 347 ἀρ. 9 πίν. 2 (ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.) καὶ Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, Ἀπὸ τὰ ἐλληνιστικὰ νεκροταφεῖα τῆς Πύλου, *ΑΔ* 38, 1983 (1990) Μελ., 56 σχ. 21 πίν. 8δ (τέλος 4ου αἰ. π.Χ.).

6. Γενικὰ γιὰ τοὺς δίωτους σκύφους τύπου bolsal βλ. *Agora* XII, 107 κέ. Γιὰ τὸ σχῆμα πρβ. Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Χρονολογικὰ προβλήματα γραπτῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τῆ Ρόδου, Β' *Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμεικὴ* (Ἀθήνα 1990) 177 σημ. 46 πίν. 93α (περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα) καὶ Φ. ΠΕΤΣΑΣ, *ΑΔ* 18, 1963 (1965) Β2, Χρον., 229 ἀρ. LXXIII Α5 πίν. 261β (δεύτερο μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.).

7. Σχετικὰ με τὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμηση βλ. Κ. BRAUN, Der Dipylon-Brunnen B1, *AM* 85, 1970, 135 ἀρ. 19 πίν. 54,3.

8. *SNG* Cop. ἀρ. 1142-1146 (306-297 π.Χ.).

9. *Agora* XII, 275 ἀρ. 561 εἰκ. 6 (περίπου 350 π.Χ.) καὶ ST. MILLER, Menon's Cistern, *Hesperia* 43, 1974, 205 ἀρ. 36, πίν. 32.

10. S. ROTROFF, Three Cistern Systems on the Kolonos Agoraioi, *Hesperia* 52, 1983, 265 ἀρ. 34 πίν. 54 (λίγο μετὰ τὸ 300 π.Χ.) καὶ Μ. ΛΙΑΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα* (1987) 129 ἀρ. κατ. ἐπιμ. 19, πίν. 142β (ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.).

11. Πρόκειται γιὰ διαδήματα με ἀετωματικά διαμορφωμένο τὸ κεντρικὸ τμήμα καὶ ἔκτυπη διακόσμηση με ἑλικοειδεῖς βλαστούς, βλ. *Ἀρχαία Μακεδονία. Ὁδηγὸς τῆς Ἐκθεσῆς στὴν Αὐστραλία* (1988) 354 ἀρ. 313 (Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη), πρβ. Β. DEPPERT-LIPPITZ, *Griechischer Goldschmuck* (1985) 195 εἰκ. 143 (μέσα 4ου αἰ. π.Χ.).

12. Βλ. πὸ κάτω σ. 100, σημ. 99-100.

13. *Médéon* V, 38 ἀρ. 41.4 εἰκ. 35, 36 (ἀρχὲς 3ου αἰῶνα).

14. *Tomis*, 28 ἀρ. 17b (3ος αἰ. π.Χ.).

15. *SNG* Cop. ἀρ. 1142-1146 (306-297).

16. Βλ. B. SCHLÖRB-VIERNEISEL, ὁ.π. 85 καύση ἀρ. 144 εἰκ. 55,3 (τρίτο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.).

φίδιο με χείλη που στρέφονται προς τα έξω (Π 4372)¹⁷ και ένα δεύτερο με χείλη που στρέφονται προς τα μέσα (Π 4373)¹⁸, ένα μελαμβραφές μυροδοχείο (Π 4371)¹⁹, χάλκινο επίχρυσο στεφάνι και χάλκινο νόμισμα Ἀλεξάνδρου Γ' (N 120)²⁰. Ἡ ἐξέταση τῶν ἀγγείων ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγηση τῆς ταφῆς στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου τέταρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Πίν. 43β).

Ἀπὸ τὶς ταφές τοῦ λαξευτοῦ μονοθάλαμου τάφου 2²¹ ἐπιλέξαμε τὴν ταφή τῆς σαρκοφάγου, ποὺ περιεῖχε δύο μυροδοχεῖα (Π 2684, Π 2688)²², ἕνα ἄωτο (Π 2685)²³ καὶ ἕνα δίωτο σκυφίδιο (Π 2687)²⁴, καθὼς καὶ μία οἰνοχόη (Π 2686)²⁵ (Πίν. 43γ). Σὲ μία ταφή κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ θαλάμου ἀποδίδονται μία τριφυλλόστομη οἰνοχόη (Π 2680)²⁶, ἕνα δίωτο (Π 2681)²⁷ καὶ ἕνα ἄωτο (Π 2682) σκυφίδιο²⁸ ποὺ περιεῖχε νόμισμα Ἀντιγόνου Γονατᾶ²⁹. Ἡ πρώτη ταφή μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ πρῶτο τέταρτο καὶ ἡ δεύτερη στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 3ου αἰώνα.

Ἀνάμεσα στὰ ὑπολείμματα τῆς καύσης T 53, ποὺ ἦταν θαμμένα σὲ τετράγωνο λάξευμα, εἶχαν τοποθετηθεῖ πήλινη οἰνοχοῖσκη (Π 4293)³⁰, δίωτο σκυφίδιο (Π 4294)³¹ καὶ μία πήλινη οἰνοχόη (Π 4295)³². Στὴν ἐπίχωση τοῦ ἴδιου τάφου βρέθηκε ἀσκὸς τύπου guttus (Π 4297)³³. Ἡ καύση ἐντάσσεται περίπου στὸ χρονικὸ διάστημα 300-280 π.Χ.

Τὴν ἀδιατάραχτη ταφή τοῦ λακκοειδοῦς τάφου T 47 συνόδευαν ἕνας κάρθαρος (Π 4283)³⁴, ἕνα ἄωτο σκυφίδιο (Π 4285)³⁵, πήλινη οἰνοχόη (Π 4284)³⁶, χάλκινη βελόνα καὶ χάλκινο

17. H. THOMPSON, *TCHP*, 327 A 71, εἰκ. 3, 117 καὶ Μ. ΛΙΑΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα* (1987) 208 ἀρ. 153 σχ. 29 πίν. 61α (πρῶτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.).

18. *Agora XII*, 137-138, 302 ἀρ. 945 πίν. 34 (περίπου 350 π.Χ.) καὶ ST. MILLER, *δ.π.* 205 ἀρ. 38 πίν. 32.

19. *Kerameikos IX*, 185 E 91, πίν. 96, 6 (πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.).

20. *SNG Cop.* ἀρ. 1034-1041 (μετὰ τὸ 328 π.Χ.).

21. Βλ. σημ. 1. Οἱ ταφές ἦταν διαταραγμένες, ὥστόσο ἡ ἀπόδοση τῶν κτερισμάτων σὲ αὐτὲς πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀσφαλῆς.

22. Πρβ. Μ. ΛΙΑΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα* (1987) 347 ἀρ. 5, 3, 9 πίν. 2α (ἀρχές 3ου αἰ. π.Χ.).

23. Βλ. H. THOMPSON, *TCHP*, 317 A 7, A 9 εἰκ. 3.

24. Πρβ. ST. MILLER, *δ.π.* 205 καὶ 234 ἀρ. 36, πίν. 32 (δεύτερο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.) καὶ ἘλλΚερΜακ, *Λόγγος Ἐδεσσας*, 131 (Ἄ. Χρυσοστόμου). Ἡ ἐκδότρια τὸ χρονολογεῖ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰώνα. Ὁ σκύφος ἀπὸ τὴ Βέρροια ἔχει τριγωνικὲς λαβές ποὺ ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου, πρβ. καὶ *Μεδέον V*, 54 ἀρ. 63.5, εἰκ. 96 (πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.).

25. Βλ. πιδὸ κάτω σ. 100.

26. Βλ. πιδὸ κάτω σ. 101, σημ. 103 καὶ K. BRAUN, *δ.π.* 135 ἀρ. 19, πίν. 54.3.

27. Βλ. *Μεδέον V*, 46 ἀρ. 59 β2, εἰκ. 60 καὶ 61 (πρῶτο μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.).

28. Μ. ΛΙΑΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα* (1987) 147 ἀρ. 1, πίν. 1α (πρῶτο τέταρτο 3ου αἰ. π.Χ.) καὶ ST. MILLER, *δ.π.* 204, 236 ἀρ. 30 εἰκ. 4 πίν. 32 (δεύτερο τέταρτο 3ου αἰ. π.Χ.).

29. Βλ. GAEBLER III, 2, XXXIV, 11 (ἀρ. N 195).

30. Ἡ οἰνοχοῖσκη (Π 4293), ὕψους 0,13 μ., εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ ἀδρᾶ δουλεμένο πηλὸ γκρίζου χρώματος. Σχετικὰ μὲ τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ δὲν στάθηκε δυνατὸν νὰ βρεθοῦν τυπολογικὰ παράλληλα.

31. ST. MILLER, *δ.π.* καὶ ἘλλΚερΜακ, 131 BE 1975/86, ἀπὸ τὸν λαξευτὸν καμαροσκεπὴ τάφο IV στὸν Λόγγο Ἐδεσσας (πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰώνα).

32. Βλ. πιδὸ κάτω σ. 100, σημ. 99-100.

33. Βλ. Μ. ΛΙΑΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα* (1987) 130 σχ. 66 πίν. 144 (ἀρχές 3ου αἰ. π.Χ.), ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία: Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, *δ.π.* (σημ. 6) 174 πίν. 47γ (πρῶτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.) καὶ ἘλλΚερΜακ, 55 (Βεργίνα BNP 52), ἀπὸ τὸν πλινθόκτιστο τάφο 1979.1 (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.).

34. Πρβ. H. THOMPSON, *TCHP*, 319 A 27, εἰκ. 5.

35. Πρβ. Μ. ΛΙΑΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα* (1987) 130-131 ἀρ. 19 σχ. 65 πίν. 142β (ἀρχές 3ου αἰ. π.Χ.).

36. Πρβ. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, *ΑΔ* 17, 1961-62 (1963) Μελ., 250 πίν. 148β, ἀπὸ τὴ Βεργίνα (μαζὶ μὲ χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου). Βλ. ἐπίσης πιδὸ κάτω σ. 100, σημ. 99-100.

νόμισμα Κασσάνδρου (N 96)³⁷. Ἡ ταφή μπορεί νὰ χρονολογηθεῖ στὸ διάστημα 280-270 π.Χ.

Ὁ κτιστὸς κιβωτιόσχημος τάφος T 76³⁸ περιεῖχε περισσότερες ἀπὸ μία ταφή. Σὲ δύο κόγχες λαξευμένες στὸν πυθμένα τοῦ τάφου βρέθηκαν συγκεντρωμένα τὰ ὄστα δύο ἀνακομιδῶν, μαζί με τὰ κτερίσματά τους. Στὸν πυθμένα τοῦ τάφου εἶχε ἐναποθεθεῖ καὶ ἡ κύρια ταφή. Στὰ κτερίσματα τῆς ἀνακομιδῆς τῆς κόγχης Α περιλαμβάνονται μελαμβαφῆς κάρθαρος (Π 4451), μυροδοχεῖο (Π 4450), ἄωτο σκυφίδιο (Π 4452) καὶ σιδερένια στλεγγίδα. Τὴν ἀνακομιδὴ τῆς κόγχης Β συνόδευαν μελαμβαφῆς κάρθαρος (Π 4475)³⁹, ἄωτο σκυφίδιο (Π 4600), τριφυλλόστομη οἰνοχόη (Π 4601) καὶ δύο μυροδοχεῖα με κοκκινωπὸ (Π 4599) καὶ μελανὸ (Π 4602)⁴⁰ γάνωμα (Πίν. 44α). Τέλος, μαζί με τὴν κύρια ταφή βρέθηκαν ἄωτο σκυφίδιο (Π 4453), οἰνοχόη (Π 4454), δίωτο μελαμβαφῆς σκυφίδιο (Π 4455)⁴¹ καὶ χάλκινο νόμισμα Ἀντιγόνου Γονατᾶ (N 109). Ἡ μελέτη τῶν τριῶν ταφικῶν συνόλων ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγηση τῆς ἀνακομιδῆς στὴν κόγχη Β στὰ χρόνια 270-260 π.Χ., τῆς ἀνακομιδῆς στὴν κόγχη Α στὶς ἀρχὲς τοῦ τελευταίου τέταρτου καὶ τῆς κύριας ταφῆς στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου αἰώνα.

Ὁ λακκοειδῆς τάφος K 8 περιεῖχε ἀδιατάραχτη γυναικεία ταφή με κτερίσματα πῆλινη οἰνοχόη (Π 4719)⁴², δύο μυροδοχεῖα (Π 4748⁴³ καὶ Π 4722⁴⁴), ἓνα δίωτο (Π 4721)⁴⁵ καὶ ἓνα ἄωτο σκυφίδιο (Π 4720)⁴⁶, δύο χρυσὰ σκουλαρίκια καὶ δύο χάλκινα νομίσματα Κασσάνδρου (N 145)⁴⁷ καὶ Ἀντιγόνου Γονατᾶ (N 146)⁴⁸. Ἡ ταφή μπορεί νὰ χρονολογηθεῖ περίπου στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 3ου αἰώνα (Πίν. 44β).

Στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰώνα ἐντάσσεται ἡ ταφή τῆς δυτικῆς κλίνης τοῦ λαξευτοῦ μονοθάλαμου τάφου 1, στὴν ὁποία ἀποδίδονται δύο μυροδοχεῖα (Π 2674 καὶ Π 2675)⁴⁹ καὶ

37. SNG Cop. ἀρ. 1138-1141 (πρὸ τοῦ 306 π.Χ.).

38. Τὰ κτερίσματα τῶν τάφων T 76 καὶ T 77 συζητοῦμε διεξοδικὰ στὸ βιβλίο-λεύκωμα γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ ἀπὸ τὴ Μακεδονία (1991) 80 κέ. (Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη). Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ περιοριστήκαμε ἐδῶ ἀπλᾶ στὴν ἀναφορὰ τῶν ταφικῶν συνόλων. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς διαφοροποιήσεις ποὺ παρατηροῦνται στὴ χρονολόγηση τῶν ἀγγείων στοὺς πίνακες, ἡ εὐθύνη βαρύνει ἀποκλειστικὰ τὴν ἐκδότρια κ. Στ. Δρούγου.

39. Σχετικὰ με τὸν κάρθαρο Π 4475, βλ. ἐπίσης ἙλλΚερΜακ, 124 Λ 962, ἀπὸ λαξευτὸ καμαροσκεπὴ τάφο στὸν Λόγγο Ἐδεσσας, ποὺ χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰώνα (Ἄ. Χρυσοστόμου) καὶ 136, 140 (Αἰανὴ 1574), ποὺ χρονολογεῖται στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδῆ).

40. Ἀνάλογο εἶναι τὸ σχῆμα τοῦ μυροδοχεῖου 89/27 ἀπὸ τὸν τάφο 27Α τῆς Πέλλας, ὁ ὁποῖος σύμφωνα με τὰ δεδομένα τοῦ ταφικοῦ συνευρήματος, χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 4ου - ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Βλ. ἙλλΚερΜακ, 110, 114 (Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη).

41. *Médéon* V, 48 ἀρ. 60.4 εἰκ. 68,69 (πρῶτο μισὸ 3ου αἰώνα), 62 ἀρ. 75.6 εἰκ. 109, 110 (πρῶτο μισὸ 3ου αἰώνα). Αὐτὰ τὰ δίωτα σκυφίδια ἔχουν τὸ ἴδιο γωνιώδες περίγραμμα, ἀλλὰ πρὸ στενὴ βάση καὶ περισσότερο ὑπερυψωμένες λαβές.

42. Βλ. πρὸ κάτω σ. 101, σημ. 105.

43. Βλ. B. SCHLÖRB-VIERNEISEL, *δ.π.* 95 ἀρ. 170, 2, πίν. 59,1 (μέσα τελευταίου τέταρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.): *Tomis*, 19, 8b (τέλος 4ου - ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.): *Kerameikos* IX, 161 ἀρ. 366, 1-4 πίν. 68 (τέλος 4ου αἰ. π.Χ.) καὶ Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα* (1987) 207 ἀρ. 151 πίν. 61β (πρῶτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.).

44. *Kerameikos* IX, 159 ἀρ. 359.2 πίν. 68 καὶ Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα* (1987) 126-127 ἀρ. κατ. ἐπιμ. 9, πίν. 142β (πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.).

45. Βλ. πρὸ πάνω σημ. 41.

46. ST. MILLER, *δ.π.* 204 ἀρ. 30, εἰκ. 4, πίν. 32 καὶ *Corinth* VII, III, 32 ἀρ. 52 πίν. 2, 44 (περίπου 250 π.Χ.).

47. SNG Cop. ἀρ. 1148 (306-297 π.Χ.).

48. SNG Cop. ἀρ. 1214-1221 (277-239 π.Χ.).

49. Πρόκειται γιὰ δύο ὅμοια ἀγγεῖα τῆς πρώτης κατηγορίας τῶν μυροδοχείων χωρὶς πόδι. Γιὰ τὸ σχῆμα πρβλ. Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα* (1987) 347 ἀρ. 5 πίν. 2α (ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.).

μία οίνοχόη (Π 2676)⁵⁰. Ἀντίθετα ἡ ταφή τῆς νότιας κλίνης τοῦ ἴδιου τάφου, στὴν ὁποία ἀνήκουν ἓνα ἄωτο σκυφίδιο (Π 2672)⁵¹ καὶ ἓνα μυροδοχεῖο (Π 2671)⁵², χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ ἴδιου αἰώνα.

Στὴν ταφή τοῦ λαξευτοῦ λακκοειδοῦς τάφου Κ 16 ἀνήκουν πῆλινη οίνοχόη (Π 4718), ἄωτο σκυφίδιο (Π 4714), τρία μυροδοχεῖα (Π 4715, Π 4716, Π 4717)⁵³ καὶ χάλκινο νόμισμα Ἀντιγόνου Γονατᾶ (Ν 134)⁵⁴. Τὸ ταφικὸ αὐτὸ σύνολο χρονολογεῖται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰώνα.

Ὁ κτιστὸς κιβωτιόσχημος τάφος Τ 77 περιεῖχε γυναικεία ταφή μὲ κτερίσματα μελαμβαφῆ οίνοχόη (Π 4345)⁵⁵, ἄωτο σκυφίδιο (Π 4346), δίωτο μελαμβαφῆς σκυφίδιο (Π 4347), δύο πῆλινες πυξίδες (Π 5193, Π 4351), τέσσερα μυροδοχεῖα (Π 4348, Π 4349, Π 4350, Π 4352), χάλκινη φιάλη, χάλκινο κάτοπτρο, χάλκινη πόρπη καὶ δύο χρυσὰ ἐνώτια ποῦ ἀπολήγουν σὲ κεφαλὴ ἀλεπούς. Τὸ σύνολο τοῦ ταφικοῦ εὐρήματος συνηγορεῖ γιὰ τὴ χρονολόγησή τῆς ταφῆς περίπου στὴ δεκαετία 230-220 π.Χ.

Ἡ ταφή τοῦ μικροῦ κοριτσιοῦ τοῦ λαξευτοῦ λακκοειδοῦς τάφου Τ 29 ἦταν κτερισμένη μὲ μελαμβαφῆ πυξίδα (Π 4207), μελαμβαφῆ ἄωτο σκύφο (Π 4184)⁵⁶, οίνοχόη (Π 4185)⁵⁷, ἄωτο σκυφίδιο (Π 4181), δύο μυροδοχεῖα (Π 4182, Π 4183)⁵⁸, δύο πῆλινα εἰδώλια ὀρθίων γυναικείων μορφῶν καὶ χάλκινο νόμισμα Ἀντιγόνου Γονατᾶ (Ν 88)⁵⁹. Ἡ ἐξετάση τοῦ ταφικοῦ συνόλου ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγησή τῆς ταφῆς στὴ δεκαετία 230-220 π.Χ. (Πίν. 44γ).

Τὰ κτερίσματα τοῦ κατεστραμμένου Μακεδονικοῦ τάφου Τ, ποῦ ἀποκαλύφθηκε στὸ οἰκόπεδο Τζουβάρα⁶⁰, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδοθοῦν σὲ συγκεκριμένες ταφές. Ὡστόσο τὸ σύνολο τῶν ἐλληνιστικῶν εὐρημάτων παρουσιάζεται ὁμοιογενὲς καὶ περίπου σύγχρονο, ὅπως πιστοποιεῖ καὶ ὁ παραλληλισμὸς τους μὲ τυπολογικὰ ὅμοια ἀγγεῖα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα κλειστὰ σύνολα. Ὁ τάφος περιεῖχε, ἐκτὸς ἀπὸ πέντε σφαιρικὰ μυροδοχεῖα (*bulbous unguentaria*) ποῦ ἀποδίδονται σὲ μία πρῶιμη ρωμαϊκὴ ταφή, δύο ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα (Π 2664 καὶ Π 2667), τρία λυχνάρια (Π 2662, Π 2665, Π 2670) καὶ τμήματα ἐνὸς τέταρτου, δύο πάματα πυξίδων (Π 2668, Π 2669), ἓνα ἄωτο σκυφίδιο (Π 2661) καὶ τμήματα ἐνὸς ἄλλου, τρεῖς κατε-

50. Βλ. πῶ κατῶ σημ. 105. Τὸ ἴδιο κόσμημα, μία καστανὴ ταινία ποῦ δένεται στὸν λαιμὸ τοῦ ἀγγείου καὶ καταλήγει σὲ τρεῖς λόξεις παρυφές, ἀπαντᾷ σὲ ἀδημοσίευτη οίνοχόη ἀπὸ τὴ Βέροια.

51. *Corinth* VII, III, 35 ἀρ. 95 πίν. 49 (περὶ τὸ 300 π.Χ.).

52. Πρβ. Μ. ΛΙΔΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα* (1987) 347 ἀρ. 3 πίν. 2α (ἀρχές 3ου αἰώνα) καὶ *Kerameikos* IX, Ε 82,1 πίν. 96 (τελευταῖο τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.).

53. Τὰ τρία μυροδοχεῖα ἔχουν ὅμοιο σχῆμα καὶ εἶναι διακοσμημένα μὲ παράλληλες ὀριζόντιες ταινίες κόκκινου χρώματος. Σχετικὰ μὲ τὸ σχῆμα βλ. Β. SCHLÖRB-VIERNEISEL, *δ.π.* 98-99 ἀρ. 177 πίν. 60,4 (πρὸ τοῦ 317 π.Χ.) καὶ *Kerameikos* IX, 159 ἀρ. 358. 3 πίν. 67 (τέλος 4ου αἰ. π.Χ.).

54. Βλ. *SNG Cop.* ἀρ. 1214-1216 (277-239 π.Χ.).

55. Πρῶιμότερο εἶναι τὸ σχῆμα τῆς μελαμβαφοῦς οίνοχόης ἀπὸ τὸν τάφο 27Α τῆς Πέλλας, ποῦ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου - ἀρχές 3ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ ἓνα ἀκόμη παράδειγμα ἀπὸ τὸν λαξευτὸν καμαροσκεπὴ τάφο V στὸν Λόγγο τῆς Ἐδεσσίας χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰώνα. Βλ. ἀντίστοιχα *ἙλλΚερΜακ*, 112, 117 (Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη) καὶ 122, 125 ('Α. Χρυσοστόμου).

56. Σχετικὰ μὲ τὸ σχῆμα βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (1980) 148 κέ. σχ. 34-35 πίν. 65 (στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν 3ο στὸν 2ο αἰ. π.Χ.). Ὁ σκύφος καὶ ἡ πυξίδα (Π 4207) τοῦ εὐρήματος εἶναι διακοσμημένα μὲ χαρακτηριστικὰ γιρλάντα καὶ ἐπίθετα σταγονίδια. Ἡ ὁμοιότητα τῶν τεχνικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ κοσμήματος μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὰ δύο ἀγγεῖα κατασκευάστηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τεχνίτη.

57. Πρβ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (1980) 156 Π 2175 πίν. 66 (τέλη 3ου αἰ. π.Χ.).

58. Πρβ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (1980) 97-98 Π 2158 καὶ Π 2159 πίν. 65 (τέλη 3ου αἰ. π.Χ.).

59. Βλ. *SNG Cop.* ἀρ. 1213 (277-239 π.Χ.).

60. Βλ. πῶ πάνω σημ. 1.

στραμμένες στλεγγίδες και πέντε χάλκινα νομίσματα⁶¹. Όρισμένα από τα άγγεια αυτά μπορούν να χρονολογηθούν χαμηλά στο τρίτο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., ενώ τα υπόλοιπα στο τελευταίο τέταρτο του ίδιου αιώνα.

Τέλος, τον νεκρό του λαξευτού λακκοειδούς τάφου Κ 40 συνόδευαν πήλινος άρυτήρας (Π 4799)⁶², πού περιείχε λυχνάρι (Π 4800)⁶³, πήλινος άμφορέας (Π 4801), τρία πήλινα μυροδοχεία (Π 4803, Π 4804, Π 4805)⁶⁴, άωτο σκυφίδιο (Π 4802)⁶⁵ και χάλκινο νόμισμα Άντιγόνου Γονατά (Ν 147)⁶⁶. Η εξέταση όλου του ταφικού εύρηματος επιτρέπει τη χρονολόγησή του περίπου στο χρονικό διάστημα 200-180 π.Χ.

Μυροδοχεία

Τα μυροδοχεία άποτελούν ένα κοινότατο ταφικό εύρημα κατά την έλληνιστική περίοδο, σε όλες τις χώρες της μεσογειακής λεκάνης⁶⁷. Δεν είναι παράδοξο λοιπόν το ότι τα άγγεια αυτά συγκροτούν και άνάμεσα στα λίγα σύνολα πού επιλέξαμε την πολυαριθμότερη ομάδα. Έτσι, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις μεγάλες κατηγορίες με βάση κυρίως τις διαφοροποιήσεις του σχήματος, αλλά παίρνοντας πάντα ύπόψη τη διακόσμηση και το είδος του επιχρίσματος.

Σε μία πρώτη κατηγορία εντάσσουμε τα μυροδοχεία εκείνα πού χαρακτηρίζονται από την άπουσία ποδιού. Το σώμα άναπτύσσεται άπευθείας από μία στενή δισκόμορφη ή κωνική βάση. Είναι εύρύ, με τη μέγιστη διάμετρό του στο ύψος σχεδόν των ώμων. Το χείλος είναι ταινιωτό με έλαφρά πρὸς τὰ κάτω κλίση. Όμοιόμορφη είναι έξάλλου και ή διακόσμηση, πού άποτελείται από όριζόντιες κοκκινωπές ή καστανές ταινίες, πού περιτρέχουν τον λαιμό, τον ώμο και την κοιλιά του άγγείου. Τέλος, το σχετικά μικρό ύψος, πού κυμαίνεται από 0,07-0,13 μ., αλλά και το άνοιχτόχρωμο συνήθως έπίχρισμα της επιφάνειας, άποτελούν συστατικά στοιχεία της κατηγορίας. Οί έπιμέρους ώστόσο διαφορές επιβάλλουν τη διαίρεσή της σε δύο μικρότερες ομάδες.

Την πρώτη συγκροτούν τα μυροδοχεία Π 4424 από τον τάφο Τ 108 και Π 4427 από τον τάφο Τ 109 (Πίν. 45α). Χαρακτηρίζονται από μία ύψηλή σχετικά βάση, σφαιρικό σώμα, ύπερβολικά έξογκωμένο στο πάνω τμήμα του και καλά διαμορφωμένους πλατείς ώμους. Η

61. Για άναλυτική περιγραφή των κτερισμάτων και βιβλιογραφικές παραπομπές, βλ. ΈλλΚερΜακ, 70-74 (Β. Άλλαμανή-Σουρή). Οί διαφοροποιήσεις πού παρατηρούνται στα κείμενα των εικόνων, για τις όποιες διατηρούμε τις επιφυλάξεις μας, όφείλονται σε πρωτοβουλία της εκδότριας του τόμου κ. Στ. Δρούγου. Άπό παραδρομή πιθανότατα αντί του σωστού «τρίτο τέταρτο και τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.», τυπώθηκε «τρίτο τέταρτο και τελευταίο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ.». Το ίδιο τυπογραφικό λάθος συνέβη και στην άγγλική μετάφραση (βλ. δ.π. 72-73).

62. Γενικά για το σχήμα του άγγείου βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (1980) 120 κέ.

63. Σχετικά με τον τύπο βλ. I. SCHEIBLER, Griechische Lampen, *Kerameikos* XI (1976) 52 άρ. 285 πίν. 50-51 (περίπου 200 π.Χ.).

64. Τα τρία μυροδοχεία έχουν παρόμοιο σχήμα και άναλογίες, καλύπτονται δε από έπίχρισμα μαύρου χρώματος. Για το σχήμα βλ. Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα* (1987) 210 άρ. 159, πίν. 62β και σ. 349 (δεύτερο τέταρτο και δεύτερο μισό του 2ου αιώνα).

65. Βλ. σχετικά *Corinth* VII, III, 31 άρ. 27 πίν. 2, 44 (περίπου 250 π.Χ.) και Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα* (1987) 216 άρ. 176 πίν. 64β (πρώτο μισό του 2ου αι. π.Χ.).

66. SNG Cop. άρ. 1221 (277-239 π.Χ.).

67. Για την τυπολογία των μυροδοχείων, τα όποια πρὸς τὰ τέλη του 4ου αιώνα άντικαθιστούν σταδιακά τη λήκυθο, δεν ύπάρχει συλλογική έργασία. Στη σχετική βιβλιογραφία πού δίνει ό Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, δ.π. 56 σημ. 95, πρέπει να προστεθεί το γενικό άρθρο της V. R. ANDERSON-ΣΤΟΙΑΝΟΝΙĆ, *The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria*, *AJA* 91, 1987, 105-122.

μελέτη τῶν συνόλων ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται καθόρισε τὴ χρονολόγησή τους στὸ τέλος τοῦ 4ου μὲ ἀρχῆς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἐμφανῆς ὁμοιότητά τους ἄλλωστε μὲ πρῶιμα ἀττικά ἀγγεῖα⁶⁸ προσδιορίζει καὶ τὴν προέλευση τοῦ σχήματος. Τέλος, ἓνα παρόμοιο μυροδοχεῖο ἀπὸ τὴ Βέροια⁶⁹ δείχνει τὴ μικρὴ σχετικὰ μορφολογικὴ ἐξέλιξη τῆς ὁμάδας, ἂν τὸ συγκρίνουμε ἰδίως μὲ τὸ Π 4424. Δίπλα στὰ ἀγγεῖα αὐτὰ στέκεται καλὰ τὸ μυροδοχεῖο μὲ τὶς ψευδο-λαβῆς Π 4374 ἀπὸ τὸν τάφο Τ 84. Ἀνήκει στὰ ἴδια πρῶιμα χρόνια καὶ συγκρίνεται μὲ ἓνα παρόμοιο ἀγγεῖο ἀπὸ τὴ νεκρόπολη τοῦ Ἡριδανῶ⁷⁰.

Τὸ μυροδοχεῖο Π 4391 ἀποτελεῖ προδρομικὸ στάδιο γιὰ τὴ μετάβαση πρὸς τὴ δευτέρη ὁμάδα, ἐπειδὴ παρουσιάζεται σχετικὰ διαφοροποιημένο ἀπὸ αὐτὴν⁷¹ (Πίν. 45β). Πρόκειται γιὰ τὸ πρῶιμότερο ἀγγεῖο ὄλης τῆς κατηγορίας, ποῦ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ 320-310 π.Χ. Ἡ σαφῆς ἐξάλλου ἐξάρτησή του ἀπὸ τὰ ἀττικά σχήματα τοῦ τελευταίου τέταρτου τοῦ 4ου αἰῶνα, ὅπως φαίνεται στὸ ἀγγεῖο ἀριθ. 1491 ἀπὸ τὴν Ἀγορά⁷², ἢ στὰ μυροδοχεῖα ἀπὸ τὸν Ἡριδανό, ἐπιβεβαιώνουν, πιστεύουμε, τὴν ἔνταξή του σὲ αὐτὰ τὰ χρόνια. Ἐτσι, ἡ δευτέρη ὁμάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι ἀγγεῖα μὲ βασικὴ διαφορὰ ἀπὸ τὴν πρώτη τὸ λιγότερο ἐξογκωμένο σῶμα καὶ τοὺς ἀναλογικὰ στενότερους ὤμους. Τὸ σχῆμα τώρα ἀποκτᾶ πιὸ ραδινῆς ἀναλογίες (Πίν. 45γ). Τὸ μυροδοχεῖο Π 4390 ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν κύρια ταφή τοῦ τάφου Τ 93 χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 4ου μὲ ἀρχῆς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Τὰ μυροδοχεῖα ἐξάλλου Π 2674, Π 2675 καὶ Π 2684, Π 2688 ἀπὸ τὴ δυτικὴ κλίνη τοῦ τάφου 1 καὶ ἀπὸ τὴ σαρκοφάγο τοῦ τάφου 2 ἀντίστοιχα, ἐντάσσονται στὸ πρῶτο τρίτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ τὸ Π 2671 προέρχεται ἀπὸ τὴ νότια κλίνη τοῦ τάφου 1 καὶ χρονολογεῖται περίπου στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁷³.

Τέλος, ὀριαμένα μυροδοχεῖα ἀπὸ ταφικὰ σύνολα τῆς Βέροιας, τοῦ τρίτου τέταρτου τοῦ 2ου αἰῶνα, παρουσιάζουν ἐμφανῆ ὁμοιότητα μὲ τὰ ἀγγεῖα τῆς δευτέρας ὁμάδας. Παρόλο ποῦ ἡ βάση τους εἶναι αἰσθητὰ ὑψηλότερη καὶ οἱ ἀναλογίες τους πιὸ ραδινῆς, τὸ γενικὸ σχῆμα παραμένει ὁμοιο, ὥστε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ τύπος συνεχίζεται καὶ στὸν ὄψιμο 2ο αἰῶνα⁷⁴.

Ἡ δευτέρη μεγάλη κατηγορία, ποῦ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν τύπο Β τῆς τυπολογίας τῶν Δρούγου - Τουράτσογλου⁷⁵, περιλαμβάνει δεκατέσσερα μυροδοχεῖα. Τὰ μυροδοχεῖα Π 4599 καὶ Π

68. *Kerameikos* IX, 184 ἀρ. Ε 81 πίν. 96.1 (τρίτο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.) καὶ πιὸ πάνω σημ. 14.

69. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (1980) 97, 123 Π 2155, πίν. 64 (τέλος 3ου αἰ. π.Χ.).

70. Πιὸ πάνω σημ. 16 καὶ Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Πέλλα (1987) 347 ἀρ. 4 πίν. 2α (ἀρχῆς 3ου αἰ. π.Χ.). Ἐδῶ τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου εἶναι κάπως πιὸ κωνικό.

71. Περιλαμβάνεται στὰ κτερίσματα τῆς ἀνακομιδῆς τοῦ τάφου Τ 93. Βλ. πιὸ πάνω σημ. 4.

72. *Agora* XII, 192 ἀρ. 1491 πίν. 63 καὶ Β. SCHLÖRB-VIERNEISEL, ὁ.π. (σημ. 4).

73. Ἄμεσα παράλληλα τῶν μυροδοχείων αὐτῶν ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Βοττιαίας ἀποτελοῦν τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν θαλαμῶτὸ τάφο Α τῆς Πέλλας, ποῦ χρονολογοῦνται στὶς ἀρχῆς τοῦ 3ου αἰῶνα. Βλ. Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Πέλλα (1987) 347 πίν. 2α ἀρ. 4, 3, 9 καὶ 5. Ἐπίσης γιὰ μυροδοχεῖα παρόμοιοι τύπου ἀπὸ ἄλλες περιοχῆς τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου βλ. Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, ὁ.π. 56 ἀρ. 1652 σχ. 21 πίν. 8δ (τέλος 4ου αἰ. π.Χ.), Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ, Κεραμικὴ τοῦ τύπου τῆς «δυτικῆς κλιτύος» ἀπὸ τὴ Ρόδο, *ΑΔ* 38, 1983 (1990) Μελ., 124 σημ. 87 πίν. 84α (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.), Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, ὁ.π. (σημ. 6) 174 σημ. 8 πίν. 87α καὶ 180 πίν. 99α (τέλος 4ου - ἀρχῆς 3ου αἰ. π.Χ.).

74. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (1980) 125 Π 1259 πίν. 13 (χαρακτηρίζεται ὡς ληκύθιο) καὶ 126 Π 1397, Π 1398 πίν. 26. Ἐπίσης Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ - Κ. ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, Πήλινες πυξίδες ἀπὸ τὴ Βέροια. Χρονολογικὲς ἐνδείξεις, *Β' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ* (1990) 152 σημ. 6 ἀρ. Π 2944 πίν. 79α. Ἀκόμη ὀψιμότερα δείγματα τοῦ ἴδιου τύπου ἀποτελοῦν ὀρισμένα μυροδοχεῖα ἀπὸ τὴ Σάμο, Κ. ΤΣΑΚΟΣ, Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι στὴ Σάμο, *ΑΔ* 82, 1977 (1982) Μελ., 412 πίν. 135 καὶ 139.

75. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *AntK* 34, 1991, 19 πίν. III.

4602 προέρχονται από την ανακομιδή της κόγχης Β του τάφου Τ 76, τὰ Π 4348, Π 4349, Π 4350 και Π 4352 από τον κιβωτιόσχημο τάφο Τ 77, τὰ Π 4182 και Π 4183 από τον τάφο Τ 29, τὰ Π 4722 και Π 4748 από τον τάφο Κ 8, τὰ Π 4715, Π 4716, Π 4717 από τον τάφο Κ 16. Τέλος τὰ μυροδοχεία Π 2667 και Π 2664 προέρχονται από τον Μακεδονικό τάφο Τ.

Βασικά χαρακτηριστικά της κατηγορίας είναι τὸ διαμορφωμένο ἀλλὰ χαμηλὸ πόδι, ἡ ἐξογκωμένη κοιλιά μετὴ τὴ μέγιστη διάμετρο στὸ κέντρο της, ἡ δακτυλιόσχημη ἐπίπεδη βάση και τὸ λοξότμητο χεῖλος. Τὸ ὕψος τους, ἐντυπωσιακὰ ὁμοιόμορφο, κυμαίνεται ἀπὸ 0,085 ἕως 0,106 μ., μετὴ ἓνα μόνο παράδειγμα (Π 4748) ποὺ ξεφεύγει στὰ 0,14 μ. Ἡ διακόσμηση ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀριζόντιες ταινίες κοκκινωποῦ ἢ καστανοῦ χρώματος, ποὺ ἐντοπίζονται κυρίως στὰ ἀγγεῖα μετὴ ἀνοιχτόχρωμο ἐπίχρισμα ἐπιφάνειας. Πρόκειται γιὰ πέντε μυροδοχεία (Π 2667, Π 4716, Π 4717, Π 4722, Π 4748), ποὺ ἀποτελοῦν μία ἐνιαία ὁμάδα σὲ ὅλη τὴν κατηγορία, μετὴ ἓνα ἄλλο κοινὸ χαρακτηριστικὸ, τὸ κάπως πιὸ χοντρὸ και κοντὸ πόδι⁷⁶ (Πίν. 45δ). Γιὰ πρώτη φορὰ ἐξἄλλου ἐμφανίζονται παράλληλα και μυροδοχεία μετὴ μελανὸ γάνωμα, ἄλλοτε στιλπνὸ (Π 4602, Π 4350, Π 2664) και ἄλλοτε ἄσχημα διατηρημένο ἀπὸ τὴν κακὴ ὀπτηση (Π 4183). Μία τρίτη ὑποδιαίρεση ἀποτελοῦν τὰ ἀγγεῖα μετὴ ἀμαυρὸ γάνωμα (Π 4599, Π 4450), ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρουν τὴ γνωστὴ ταινιωτὴ διακόσμηση ἀπὸ σκοῦρες καστανὲς ταινίες (Π 4352, Π 4348) ἢ ὑπόλευκες ὀριζόντιες γραμμές (Π 4182) (Πίν. 46α)⁷⁷.

Στὴ Βέροια ἡ κατηγορία αὐτὴ, σύμφωνα μετὴ τὰ μέχρι σήμερα δεδομένα, ἐμφανίζεται στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 3ου αἰώνα και καλύπτει ὅλο τον ὑπόλοιπο αἰώνα. Ἀντίθετα τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, ἀπὸ τὴν ὁποῖα ἐξαρτᾶται ἡ τοπικὴ παραγωγή, δείχνουν τὴν ὕπαρξη τοῦ τύπου ἤδη ἀπὸ τὸ 320 π.Χ., παράλληλα περίπου μετὴ τὰ μυροδοχεία χωρίς πόδι.

Τὸ μυροδοχεῖο Π 4371, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τον λακκοειδὴ τάφο Τ 84, χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἓνα λεπτὸ χαμηλὸ πόδι και ὠοειδὲς σῶμα (Πίν. 43β). Οἱ ραδινὲς ἀναλογίες του, ποὺ τὸ ἀποσυνδέουν ἀπὸ τὰ κοντόχοντρα ἀγγεῖα τῆς προηγούμενης κατηγορίας, θὰ μᾶς ὀδηγοῦσαν σὲ μία ὕστερότερη χρονολόγηση, ἂν τὸ σύνολο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται δὲν ἐντασσόταν μετὴ ἀσφάλεια στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰώνα. Ἔτσι πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ αἰώνα αὐτοῦ ἐμφανίζονται σποραδικὰ και μυροδοχεία μετὴ σχετικὰ ραδινὲς ἀναλογίες⁷⁸.

Τὴν τρίτη τέλος κατηγορία, ποὺ συμπίπτει μετὴ τὸν τύπο C τῆς τυπολογίας τῶν Δρούγου - Τουράτσογλου⁷⁹, συγκροτοῦν τρία ὁμοιόμορφα μυροδοχεία (Π 4803, Π 4804, Π 4805) ἀπὸ τον τάφο Κ 40 (Πίν. 46β). Ἔχουν διαφορετικὸ ὕψος, ἀλλὰ παρόμοιες λεπτὲς ἀναλογίες. Τὸ σύνολο στὸ ὁποῖο ἀνήκουν και οἱ συγκρίσεις μετὴ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μακεδονία και τὴν Ἀττικὴ, ὀδηγοῦν σὲ μία χρονολόγηση στὴν ἀρχὴ τοῦ 2ου αἰώνα⁸⁰.

Συμπερασματικὰ θὰ λέγαμε ὅτι τὰ σχήματα τῶν μυροδοχείων ἔχουν σαφὴ ἐξάρτηση ἀπὸ

76. Στὶς βιβλιογραφικὲς παραπομπές τῶν σημ. 43, 44 και 53 μποροῦν νὰ προστεθοῦν ἀκόμη: *Médéon V*, 65 ἀρ. 75.9-12 εἰκ. 115-116, Σ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ - Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ, Ἑλληνιστικὸς λαξευτὸς τάφος Χανίων. Ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου Μαθιουλάκη, *ΑΔ* 37, 1982 (1990) *Μελ.*, 84 Π 5611, Π 5612, Π 5617 σχ. 36 πίν. 23 (τέλος 4ου αἰ. π.Χ.).

77. Π 4602 και Π 4350, βλ. *Kerameikos IX*, 185 Ε 84, πίν. 96.1 (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.) και Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ - Κ. ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, *δ.π.* 152 σημ. 6 πίν. 79α:1 (πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰώνα) και Π 4352, βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (1980) 99 Π 2161 πίν. 64. Π 4348, βλ. *Kerameikos IX*, 159, 358.1 πίν. 67 (τέλος 4ου αἰώνα). Π 2664, βλ. Μ. ΛΙΔΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα* (1987) 348 ἀρ. 397 πίν. 107β (δευτέρο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.) και ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (1980) 97 Π 2153 πίν. 64.

78. Πρβ. Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, *δ.π.* 56, 63 ἀρ. ΜΠΥ 1653, πίν. 8ε (τέλος 4ου αἰώνα).

79. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *AntK* 34, 1991, 15, πίν. III.

80. Βλ. σημ. 64. Ἐπίσης *Kerameikos IX*, 187 Ε 100, 1-3 πίν. 96.7 (2ος αἰ. π.Χ.) και ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (1980) 77 Π 1461 πίν. 53 (πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰώνα).

τὰ ἀττικά πρότυπα, ἰδίως αὐτὰ τῶν πρώιμων ομάδων. Πρέπει ἐπίσης νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι σὲ ὄλο τὸν 3ο αἰῶνα κυριαρχοῦν τὰ ἀγγεῖα μὲ κοντόχοντρες ἀναλογίες, ἐνῶ μόλις στὴν καμπὴ τοῦ ἐμφανίζονται συστηματικὰ τὰ ἐπιμήκη μυροδοχεῖα. Ἔτσι φαίνεται ὅτι σὲ γενικὲς γραμμὲς ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν τοπικὴ παραγωγή τῆς Βέροιας ἡ ἐξέλιξη τοῦ σχήματος, ὅπως τὴν καθόρισε ὁ Thompson γιὰ τὴν Ἀττικὴ⁸¹.

Ἄωτα σκυφίδια

Μία δευτέρη κατηγορία ἀγγείων, χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν κεραμικὴ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἀποτελοῦν τὰ ἄωτα σκυφίδια. Διακρίνονται, ὅπως εἶναι γνωστό, σὲ τρεῖς τύπους, μὲ κριτήριό τὴ διαμόρφωση τοῦ χεῖλους.

Οἱ διαφοροποιήσεις τῶν βασικῶν στοιχείων τοῦ σχήματος τῶν ἀγγείων τοῦ τύπου Α⁸² μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προχωρήσουμε στὴ διάκριση τεσσάρων ἐπιμέρους ομάδων. Στὴν πρώτη ἐντάσσονται δύο παραδείγματα (Π 4373, Π 2682)⁸³, ποὺ βρέθηκαν ἀντίστοιχα μὲ νομίσματα Ἀλεξάνδρου Γ' καὶ Ἀντιγόνου Γονατᾶ καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 3ου αἰῶνα (Πίν. 46γ). Τὸ ὕψος τους εἶναι 0,45 μ., ἡ διάμετρος βάσης κυμαίνεται ἀπὸ 0,056-0,07 μ. καὶ ἡ διάμετρος χεῖλους ἀπὸ 0,103-0,11 μ. Τὸ σῶμα εἶναι βαθύ, ἔχει σχῆμα ἡμισφαιρικὸ καὶ στηρίζεται σὲ ὑψηλὴ δακτυλιωτὴ βάση. Τὸ χεῖλος καμπυλώνεται ἔντονα πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ποδιοῦ τοῦ σκυφιδίου Π 4373 φέρει κυκλικὴ χαρακτὴ ἀυλακιά⁸⁴, ἐνῶ τὸ κέντρο τοῦ πυθμένα τοῦ Π 2682 περιβάλλεται ἀπὸ πλατὺ κύκλο μὲ πυκνὰ λοξὰ κτυπήματα.

Τὰ ἀγγεῖα τῆς δευτέρας ομάδας (Π 4285, Π 4422)⁸⁵ καλύπτουν τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα (Πίν. 47α). Τὸ ὕψος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0,031-0,035 μ., ἡ διάμετρος τῆς βάσης ἀπὸ 0,054-0,059 μ. καὶ ἡ διάμετρος χεῖλους ἀπὸ 0,096-0,099 μ. Ἡ βάση ἐδῶ εἶναι χαμηλὴ καὶ πλατιά. Ἐχει σχῆμα δισκόμορφο, διαμορφώνεται ὡστόσο ἐσωτερικὰ μαστοειδῆς ἀπόφυση. Τὸ σῶμα εἶναι ρηχό, μὲ καμπύλο περίγραμμα. Τὸ γάνωμα εἶναι μέτριας ποιότητος καὶ καλύπτει ὀλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου.

Ἡ ἀμέσως ἐπόμενη ομάδα (Π 2672, Π 4452, Π 2661)⁸⁶ ἐντάσσεται στὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 250 μέχρι τὸ 220 π.Χ. (Πίν. 47β). Τὸ ὕψος τῶν ἀγγείων κυμαίνεται ἀπὸ 0,027-0,035 μ., ἡ διάμετρος βάσης ἀπὸ 0,043-0,052 μ. καὶ ἡ διάμετρος χεῖλους ἀπὸ 0,092-0,107 μ. Ἡ βάση εἶναι ὑψηλὴ, δακτυλιωτὴ καὶ σχηματίζει ἐσωτερικὰ μαστοειδῆ ἀπόφυση. Τὸ ἀγγεῖο εἶναι τώρα ἀβαθὲς καὶ ἡ καμπυλότητα τοῦ σώματος ἄτονη. Τὸ γάνωμα εἶναι μέτριας ποιότητος καὶ καλύπτει περίπου ὀλόκληρο τὸ ἀγγεῖο. Ὁ πυθμένας τῶν σκυφιδίων Π 4452 καὶ Π 2661 εἶναι διακοσμημένους ἐσωτερικὰ μὲ ἐμπίεστα ἀνθήματα, ἀντίνοτα τοποθετημένα.

81. Βλ. σημ. 10 καὶ 18 γιὰ περιπτώσεις μυροδοχείων ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ αὐτὴ τὴ δεδομένη ἐξέλιξη. Ἐπίσης Κ. ΤΣΑΚΟΣ, ὁ.π. 409 καὶ Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, ὁ.π. 56, ὅπου διατυπώνονται ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ἐμβέλεια αὐτῆς τῆς θεωρίας στὴν τυπολογία τῶν τοπικῶν ἐργαστηρίων.

82. Σύμφωνα μὲ τὴν τυπολογία τῶν ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *AntK* 34, 1991, 16, πίν. II.

83. Περιλαμβάνονται ἀντίστοιχα στὰ εὐρήματα τῶν τάφων T 84 καὶ τῆς δυτικῆς κλίνης τοῦ θαλαμῶτοῦ τάφου 2 στὸ οἰκόπεδο Τζουβάρα.

84. Ἡ διαμόρφωση τῆς κάτω ἐπιφάνειας τοῦ ποδιοῦ, ποὺ εἶναι ἀνάλογη μὲ τὰ ἀγγεῖα ἀρ. 948-950 ἀπὸ τὴν Ἀθηναϊκὴ ἀγορά, καθορίζει καὶ τὴν προέλευση τοῦ ἀγγείου. Βλ. *Agora* XII, 137-138, 303 πίν. 34.

85. Τὰ ἀγγεῖα προέρχονται ἀντίστοιχα ἀπὸ τὰ σύνολα τῶν τάφων T 47 καὶ T 108.

86. Περιλαμβάνονται ἀντίστοιχα στὰ σύνολα τῆς νότιας κλίνης, τοῦ τάφου I στὸ οἰκόπεδο Τζουβάρα, τῆς κόγχης Α τοῦ T 76 καὶ τοῦ τάφου T στὸ οἰκόπεδο Τζουβάρα.

Τέλος, τὰ ἀγγεῖα τῆς τέταρτης ομάδας (Π 4720, Π 4802)⁸⁷ βρέθηκαν μαζί με νομίσματα Κασσάνδρου καὶ Ἀντιγόνου Γονατᾶ τὸ πρῶτο καὶ Ἀντιγόνου Γονατᾶ τὸ δεύτερο. Χρονολογούνται ἀντίστοιχα περίπου στὸ χρονικὸ διάστημα 250-240 π.Χ. καὶ 200-180 π.Χ. (Πίν. 47γ). Τὸ ὕψος τῶν ἀγγείων κυμαίνεται ἀπὸ 0,037-0,047 μ., ἡ διάμετρος τῆς βάσης εἶναι 0,05 μ. καὶ ἡ διάμετρος τοῦ χεῖλους 0,096-0,108 μ. Ἡ βάση τοῦ ἀγγείου δὲν παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερη ἀλλαγὴ σὲ σχέση μετὰ τὰ ἀγγεῖα τῆς προηγούμενης ομάδας. Ἀρκετὰ διαφοροποιημένο παρουσιάζεται ἀντίθετα μόνο τὸ σῶμα ποῦ ἔχει σχῆμα κωνικό, ἐνῶ τὸ χεῖλος καμπυλώνεται καὶ πάλι ἔντονα πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου. Τὸ γάνωμα καλύπτει ἐξωτερικὰ μόνο τὴ ζώνη τοῦ χεῖλους.

Σχετικὰ μετὰ τὰ δείγματα τοῦ τύπου Α, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε συνοπτικὰ ὅτι στὴ διάρκεια τοῦ 3ου αἰώνα βαθιὰ καὶ ἀβαθῆ σχήματα ἐμφανίζονται παράλληλα. Σὲ σχέση μετὰ παραδείγματα τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰώνα, ἡ ἐπιφάνεια στήριξης τοῦ ἀγγείου περιορίζεται, μετὰ ἀποτέλεσμα τὴν ἀλλαγὴ τοῦ σχήματος τοῦ σώματος ἀπὸ σφαιρικὸ σὲ κωνικό⁸⁸. Παράλληλα τὰ τοιχώματα τῶν ἀγγείων εἶναι αἰσθητὰ λεπτότερα.

Προχωρώντας στὴν ἐξέταση τοῦ δεύτερου τύπου τῶν ἄωτων σκυφιδίων, διαπιστώνουμε δύο εὐδιάκριτες μορφολογικὰ ομάδες. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἀγγεῖα (Π 4600, Π 2685) μετὰ πλατιὰ δακτυλιωτὴ βάση, κατακόρυφα σχεδὸν τοιχώματα καὶ χεῖλος, ποῦ μόλις στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω⁸⁹. Ἡ στενὴ τους σχέση μετὰ ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν κινιστέρνα τῆς Δήμητρας, καθὼς καὶ μετὰ ὀρισμένα τῆς πρώτης ομάδας τοῦ Thompson, μᾶς δίνουν ἓνα χρονολογικὸ στίγμα στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰώνα⁹⁰ (Πίν. 47δ).

Τὰ τρία ἐπόμενα ἀγγεῖα (Π 4453, Π 4346, Π 4714) διαφοροποιοῦνται γιὰ τὴ στενὴ κωνικὴ βάση, τὸ γωνιῶδες ἀλλὰ λοξὸ τοίχωμά τους καὶ τὴν ἐντονότερη στρόφη τοῦ χεῖλους πρὸς τὰ ἔξω⁹¹. Ἡ ομάδα αὐτὴ παρουσιάζεται περισσότερο διαχρονικὴ, ἀφοῦ καλύπτει τὸν 3ο αἰώνα ἀπὸ τὸ πρῶτο ὡς τὸ τρίτο τέταρτο⁹² (Πίν. 47ε).

Τέλος, ὁ τρίτος τύπος⁹³ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἓνα μόνο παράδειγμα, τὸ σκυφίδιο Π 4372, ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο T 84 καὶ ἐντάσσεται στὴν ἀρχὴ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Πίν. 43β). Ἔχει ὑψηλὴ κωνικὴ βάση. Τὸ περίγραμμά του σχηματίζει μία ἐνιαία σιγμοειδῆ καμπύλη καὶ τὸ χεῖλος του ἐξέχει λοξὰ πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ ἐπιφάνειά του ἀπλακώνεται ἀπὸ δύο χαρακτὲς γραμμές.

Οἰνοχόες

Ἡ παρουσίαση τῶν ταφικῶν συνόλων ἔδειξε ὅτι στὸν 3ο αἰώνα ἡ κατηγορία τῶν ἀγάνωτων ἀγγείων ἀντιπροσωπεύεται ἀποκλειστικὰ, θὰ λέγαμε, ἀπὸ τὴν οἰνοχόη. Στὴ Βέροια ἡ

87. Ἐντάσσονται ἀντίστοιχα στὰ σύνολα τῶν τάφων K 8 καὶ K 40.

88. Βλ. σχετικὰ καὶ *Corinth* VII, III, 30.

89. Τὸ πρῶτο προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνακομιδῆ τῆς κόγχης Β στὸν τάφο T 76, ἐνῶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὴν σαρκοφάγο τοῦ θαλαμῶτος τάφου 2.

90. D. B. THOMPSON, *Three Centuries of Hellenistic Terracottas*, I, B and C, *Hesperia* 23, 1954, 88 πίν. 20.

91. Τὸ πρῶτο προέρχεται ἀπὸ τὴν κύρια ταφὴ τοῦ τάφου T 76, τὸ δεύτερο ἀπὸ τὸν τάφο T 77 καὶ τὸ τρίτο ἀπὸ τὸν τάφο K 16.

92. Γιὰ τὸ σκυφίδιο Π 4453, βλ. J. SCHÄFER, *Hellenistische Keramik aus Pergamon*, *Pergamenische Forschungen* 2 (1968) 35-36 καὶ 43, C 5 πίν. 3 (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.) καὶ γιὰ τὸ Π 4346, M. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα* (1987) 208 ἀρ. 153 πίν. 61α (δεύτερο μισὸ τοῦ 3ου αἰώνα).

93. Τύπος C, πρβ. DROUGOU - TOURATSOGLU, *AntK* 34, 1991, πίν. II. Γιὰ τὸ σχῆμα βλ. πρὸ πάνω σημ. 18.

παρουσία αυτού του σκεύους ανάμεσα στα ταφικά αγγεία βεβαιώνεται στον 4ο αιώνα με την αποκάλυψη λακκοειδών τάφων της εποχής αυτής⁹⁴. Σε όρισμένα από αυτά μπορεί να αναγνωρίσει κανείς δείγματα του αττικού Κεραμεικού, ενώ άλλα αποτελούν έργα του τοπικού εργαστηρίου. Στα χρονικά πλαίσια του 3ου αιώνα διακρίνουμε συνολικά έξι σχήματα, τα περισσότερα από τα οποία φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν στο τοπικό εργαστήριο.

Το πρωιμότερο σχήμα αντιστοιχεί στον τύπο Α της τυπολογίας των Δρούγου - Τουράτσογλου⁹⁵ και αντιπροσωπεύεται εδώ από ένα σύνολο πέντε αγγείων (Π 4398, Π 4284, Π 4425, Π 4295, Π 4718)⁹⁶. Προέρχονται από ταφές που χρονολογούνται από το τέλος του 4ου μέχρι το τρίτο τέταρτο του 3ου αιώνα (Πίν. 48α). Το ύψος τους κυμαίνεται από 0,14 έως 0,18 μ. και η διάμετρος του σώματος από 0,10 έως 0,14 μ. 'Ο πηλός είναι καθαρός και το χρώμα του, εκτός από ένα παράδειγμα, ανοικτό, ρόδινο ή κιτρινωπό⁹⁷. 'Ο τύπος χαρακτηρίζεται από το συνεχές περίγραμμα του σώματος, που απολήγει σε ένα κυκλικό στόμιο. Διακρίνουμε ωστόσο δύο μορφές βάσεων. 'Η πρώτη είναι απλά μία ήμικυκλική προεξοχή του πυθμένα, ενώ η δεύτερη είναι δακτυλιωτή και σχηματίζει έσωτερικά χαμηλή μαστοειδή απόφυση. Το σώμα έχει γενικά σχήμα ανεστραμμένου κώνου. 'Η λαβή είναι ταινιωτή και ύψονεται μέχρι την επιφάνεια του χείλους. 'Η διακόσμηση των αγγείων είναι απλή, αλλά ωστόσο ένδεικτική. 'Οριζόντιες, παράλληλες, κυκλικές χαράξεις κατανέμονται στον ώμο και στον λαιμό, ενώ συνήθως τέσσερις γραπτές ταινίες περιβάλλουν τον λαιμό, το σώμα και τη βάση. Στο τελευταίο χρονολογικά παράδειγμα⁹⁸ το σώμα χάνει το αυστηρά κωνικό σχήμα του και γίνεται κάπως σφαιρικό. 'Ο λαιμός είναι κυλινδρικός και διακρίνεται καθαρά από τον ώμο του αγγείου. Πρόκειται για χαρακτηριστικά που ανταποκρίνονται περισσότερο σε αυτά της επόμενης χρονολογικά οίνοχόης τύπου C, που θα διαπραγματευτούμε στη συνέχεια. 'Εμφανής είναι η ομοιότητα του σχήματος των αγγείων αυτών με το μελαμβραφές παράδειγμα αριθ. 138 από την 'Αθηναϊκή 'Αγορά, που χρονολογείται στα 325-310 π.Χ.⁹⁹ Το σχήμα του παραλληλίζεται επίσης με την ταινιωτή οίνοχόη αριθ. 1632, που περιλαμβάνεται και στην πρώτη ομάδα του Thompson¹⁰⁰. 'Οπως επισημαίνεται στη δημοσίευση, εντάσσεται σε μία σειρά πειραματισμών που ανοίγουν τον δρόμο για τα νέα σχήματα της ελληνιστικής περιόδου.

Στον ίδιο τύπο εντάσσεται και το επόμενο αγγείο (Π 2686)¹⁰¹ που περιλαμβάνεται στα εύρηματα ενός ταφικού συνόλου του πρώτου τέταρτου του 3ου αιώνα (Πίν. 43γ). 'Η διαφορά του επικεντρώνεται κυρίως στο σχήμα του σώματος, που στην περίπτωση αυτή είναι σφαιρικό.

Μία δεύτερη ομάδα συγκροτούν δύο τριφυλλόστομες οίνοχόες (Π 2680, Π 4601), που ανήκουν σε ταφές του πρώτου μισού του 3ου αιώνα¹⁰² (Πίν. 48β). Το ύψος τους κυμαίνεται από 0,20 έως 0,21 μ. και η διάμετρος του σώματος είναι 0,15 μ. 'Η βάση διαμορφώνεται με

94. Βλ. Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *ΑΔ* 29, 1973-74 (1980) Β3, Χρον., 715 πίν. 512β και *Αρχαία Μακεδονία. Κατάλογος της Έκθεσης στην Αυστραλία* (1980) 351 εικ. 310 (Β. 'Αλλαμανή-Σουρή).

95. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *AntK* 34, 1991, 16 πίν. Ι και *ΈλλΚερΜακ*, χρονολογικός πίνακας.

96. Οι πέντε οίνοχόες του τύπου Α προέρχονται αντίστοιχα από τους τάφους T 93, T 47, T 109, T 53 και K 16.

97. Πρόκειται για το αγγείο Π 4398 με χρώμα πηλού ανοικτό κόκκινο.

98. 'Η οίνοχόη Π 4718.

99. *Agora* XII, 63, 245 πίν. 7.

100. 'Ο.π. 205 και σημ. 6 πίν. 74.

101. Οικόπεδο Τζουβάρα, τάφος 2.

102. Τα αγγεία περιλαμβάνονται αντίστοιχα στα εύρηματα της δυτικής κλίνης του τάφου 2 από το οικόπεδο Τζουβάρα και σε αυτά της ανακομιδής στην κόγχη Β του τάφου T 76.

μία άπλή προεξοχή του πυθμένα. Το βαθύ σφαιρικό σώμα, που στενεύει βαθμιαία κοντά στον λαιμό, διακρίνεται σαφώς από αυτόν με μία άβαθη κυκλική χάραξη. Ο λαιμός είναι ύψηλός και εύρυσ και η περίμετρος του χείλους τονίζεται με αύλακιά. Η ταινιωτή λαβή καμπυλώνεται απότομα στο ύψος του χείλους και ένώνεται με αυτό. Ωστόσο το είδος της διακόσμησης του αγγείου είναι διαφορετικό, γεγονός πιθανόν ένδεικτικό της μικρής χρονικής απόστασης που τα χωρίζει. Την επιφάνεια της οινόχους Π 2680 περιτρέχουν όριζόντιες καστανωπές ταινίες, ενώ αυτή της οινόχους Π 4601 καλύπτει λευκόχρωμο επίχρισμα. Το πρώτο αγγείο βρέθηκε μαζί με νόμισμα του Αντιγόνου Γονατά, μπορεί ωστόσο να χρονολογηθεί κάπως πρωιμότερα από το υπόλοιπο ταφικό σύνολο. Θυμίζει έντονα το σχήμα του άττικού χού, όπως αυτό διαμορφώνεται στην αρχή του 4ου αιώνα¹⁰³. Στην ίδια περιοχή θα πρέπει να αναζητήσουμε και τα πρότυπα της διακόσμησής τους.

Ένα πρώιμο επίσης σχήμα αντιπροσωπεύουν τα δύο επόμενα αγγεία (Π 2676, Π 4719)¹⁰⁴. Προέρχονται από ταφικά σύνολα, που χρονολογούνται αντίστοιχα στο πρώτο τέταρτο και στα μέσα του 3ου αιώνα (Πίν. 49α). Το ύψος τους φτάνει τα 0,14 μ. και η διάμετρος του σώματος τα 0,09 μ. Η βάση του αγγείου είναι ύψηλη και κωνική. Το σώμα έχει σχήμα έλλειψοειδές. Ο λαιμός είναι ύψηλός, κυλινδρικός και απολήγει σε επίπεδο χείλος. Η ταινιωτή λαβή των αγγείων καμπυλώνεται έντονα στο ύψος του χείλους. Το άρθρωμένο με σαφήνεια περίγραμμα του αγγείου και η ύψη του γανώματος της επιφάνειας, που έχει τη στιλπνότητα του μετάλλου, πρέπει να αποδοθούν σε μία προσπάθεια μίμησης μεταλλικών προτύπων. Ένδεικτική για την καταγωγή του σχήματος είναι κι εδώ η σύγκριση με δείγματα του τύπου της οινόχους με ύψηλο λαιμό, που άπαντά στην Άττική περίπου στις αρχές του 4ου αιώνα¹⁰⁵.

Το επόμενο παράδειγμα (Π 4345)¹⁰⁶ εντάσσεται στον τύπο D, σύμφωνα με την τυπολογία των Δρούγου - Τουράτσογλου. Έχει ύψος 0,125 μ. και διάμετρο 0,09 μ. Η βάση αποτελείται από έναν έχινο και έπιθετο σε αυτόν πλαστικό δακτυλίδι. Ο ύψηλός κυλινδρικός λαιμός διακρίνεται σαφώς από το κωνικό σώμα με μία όριζόντια αύλακιά. Η στριφτή λαβή σχηματίζει έντονη καμπύλη. Στον λαιμό αποδίδεται με την τεχνική της «δυτικής κλιτύος» διπλό περιδέριο. Σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα γνωστά δεδομένα το παλαιότερο παράδειγμα προέρχεται από κιβωτιόσχημο λαξευτό θαλαμωτό τάφο της Πέλλας, που κατά την άποψη της ανασκαφώς χρονολογείται στο τέλος του 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.¹⁰⁷. Επίσης δύο δημοσιευμένα παραδείγματα, που προέρχονται από τη Βέροια¹⁰⁸ και την εύρύτερη περιοχή της¹⁰⁹, χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του αιώνα¹¹⁰. Ανάλογα παραδείγματα από την Άττική χρονολογούνται στην αρχή του δεύτερου τέταρτου του 3ου αιώνα¹¹¹. Τα δεδομένα αυτά σε

103. *Agora* XII, 60 κέ., 245 άρ. 125 πίν. 7.

104. Οι δύο οινόχους βρέθηκαν αντίστοιχα στη δυτική κλίνη του τάφου 2 του οικοπέδου Τζουβάρα και στον τάφο K 8.

105. *Agora* XII, 69, 249 άρ. 188, 189 πίν. 10 και 204, 350 άρ. 1615-1616 πίν. 73.

106. Το αγγείο άνήκει στα εύρηματα του τάφου T 77. Βλ. *ΈλλΚερΜακ*, εικ. 88α.

107. *ΈλλΚερΜακ*, 110 κέ. (Πέλλα 89/36) (Μ. Λιλιμπάκη-Άκαμάτη).

108. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Έλληνιστικός τάφος Βεροίας, *ΑΕ* 1955, 42 εικ. 19.

109. Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Πέλλα* (1987) 129 πίν. 143β.

110. Στα μέσα του 3ου αιώνα χρονολογείται και ένα ακόμη παράδειγμα από τον λαξευτό καμαροσκεπή V τάφο στον Λόγγο Έδεσσας, βλ. *ΈλλΚερΜακ*, 125 (Α 963), (Α. Χρυσοστόμου).

111. S. ROTROFF, Attic West Slope Vase Painting, *Hesperia* 60, 1991, 70-71 άρ. 19 πίν. 18.

συνδυασμό με τη μελέτη του ταφικού συνευρήματος μᾶς οδηγούν στη χρονολόγηση του ἄγγείου, στις ἀρχές του τελευταίου τέταρτου του 3ου αἰώνα.

Ἡ οἰνοχόη τύπου C ἀντιπροσωπεύεται συνολικὰ ἀπὸ δύο παραδείγματα (Π 4185, Π 4454)¹¹². Περιλαμβάνονται σὲ ταφικὰ σύνολα ποὺ χρονολογοῦνται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου αἰώνα (Πίν. 49β). Ἔχουν ὕψος ἀπὸ 0,11 ἕως 0,185 μ. καὶ διάμετρο σώματος 0,135 μ. Τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ εἶναι ἀνοικτὸ κόκκινο. Τὸ σχῆμα τῆς βάσης θὰ λέγαμε ὅτι δὲν διαφοροποιεῖται ιδιαίτερα σὲ σύγκριση μετὰ αὐτὸ τῆς οἰνοχόης τύπου Α. Ἀντίθετα τὸ σῶμα εἶναι τώρα περίπου σφαιρικό. Τὸ αὐστηρὰ κυλινδρικό σχῆμα τοῦ λαιμοῦ ἐπιτρέπει πιά τὴ σαφὴ διάκρισή του ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἄγγείου. Ἡ ταινιωτὴ λαβὴ ὑψώνεται ἐλαφρὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Ἀπλοποιημένη εἶναι καὶ ἡ διακόσμηση: ἓνα ὑπόλευκου χρώματος ἐπίχρυσμα, λιγότερο ἢ περισσότερο πυκνὸ, καλύπτει τὴν ἐπιφάνειά τους.

Στὸν τύπο αὐτὸ ἀνήκουν δύο οἰνοχόες (Π 2172, Π 2175) ἀπὸ τὴν ταφὴ Γ τοῦ θαλαμωτοῦ τάφου Ι, τοῦ οἰκοπέδου Μαυρίδη στὴ Βερόια¹¹³, ὅπως σημειώνουν ἄλλωστε καὶ οἱ μελετητὲς τοῦ ταφικοῦ εὐρήματος¹¹⁴, ποὺ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰώνα. Ἐδῶ ἐντάσσεται ἐπίσης μία οἰνοχόη (Π 2471) ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο στὸ οἰκόπεδο Ἀρναουτίδη¹¹⁵.

Ἡ μελέτη τῶν ταφικῶν συνόλων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται τὰ ἄγγεῖα αὐτά, μᾶς οδηγεῖ στὴ χρονολόγηση τῆς ομάδας στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου αἰώνα. Ὁ τύπος αὐτὸς φαίνεται ὅτι κυριαρχεῖ στὴν παραγωγὴ τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου καὶ στὸν ἐπόμενον αἰώνα, μετὰ μία μικρὴ διαφοροποίηση στὴν ἀπόδοση τοῦ λαιμοῦ, ὅπως δείχνει ἡ οἰνοχόη (Π 2953) ἀπὸ τὴν ταφὴ τῆς δυτικῆς κλίνης τοῦ λαξευτοῦ θαλαμωτοῦ τάφου Α, στὸ οἰκόπεδο Β. Δινάλη¹¹⁶.

Τὰ διαδοχικὰ στάδια τῆς πορείας τοῦ σχήματος τῆς οἰνοχόης ἔδειξαν ὅτι στὴν ἀρχὴ τοῦ 3ου αἰώνα ἡ ἐξάρτηση τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου ἀπὸ τὸν ἀττικὸ Κεραμεικὸ εἶναι ἀκόμη ἰσχυρὴ. Περίπου στὰ μέσα τοῦ αἰώνα ἀναγνωρίζεται κανεὶς μία τάση ἀνεξαρτητοποίησης, ποὺ θὰ ὀριμάσει καὶ θὰ ὀλοκληρωθεῖ πιά στὶς τελευταῖες δεκαετίες του.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Βεροίας

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ

Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης

Συνομογραφίες

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γνωστὲς συνομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ παρακάτω:

Agora XII	B. A. SPARKES - L. TALCOTT, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th c. B.C., <i>The Athenian Agora</i> XII (1970).
Corinth VII, III	G. R. EDWARDS, Corinthian Hellenistic Pottery, <i>Corinth</i> VII, III (1975).

112. Περιλαμβάνονται ἀντίστοιχα στὰ εὐρήματα τῶν τάφων T 29 καὶ T 76 (κύρια ταφὴ).

113. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (1980) 100 Π 2172 καὶ Π 2175 πίν. 68.

114. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *AntK* 34, 1991, 16 πίν. 66.

115. Κ. ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, Λαξευτὸς τάφος Καλλιθέας Βεροίας, *Μακεδονικά* 23, 1983, 269 εἰκ. 27.

116. Βλ. σχετικὰ Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ - Κ. ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, *δ.π.* (σημ. 74) 152 σημ. 6-7.

ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (1980)	ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, 'Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας (1980).
DROUGOU - TOURATSOGLU <i>AntK</i> 34, 1991	ST. DROUGOU - J. TOURATSOGLU, Hellenistische Keramik aus Makedonien: Chronologische Indizien, <i>AntK</i> 34, 1991, 13 κέ.
'ΕλλΚερΜακ	'Ελληνιστική Κεραμική από τη Μακεδονία (1991) (Έκδ. Στ. Δρούγου.)
GAEBLER III, 2	H. GAEBLER, <i>Die antiken Münzen Nord-Griechenlands</i> III, <i>Makedonia und Paionia</i> . 2. Abt. (Berlin 1935).
<i>Kerameikos</i> IX	U. KNIGGE, Der Südhügel, <i>Kerameikos</i> IX, 1 (Berlin 1976).
Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΘΗ, <i>Πέλλα</i> (1987)	Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΘΗ, <i>Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι τῆς Πέλλας</i> (1987).
<i>Médéon</i> V	CL. VATIN - PH. BRUNEAU - CL. ROLLEY - T. HACKENS, Tombes hellénistiques, Objets de métal, Monnaies, <i>Médéon de Phocide</i> V (Paris 1976).
SNG Cop.	<i>Sylloge Nummorum Graecorum: The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum</i> , vol. 2, Thrace and Macedonian 1982.
THOMPSON, <i>TCHP</i>	H. THOMPSON, Two Centuries of Hellenistic Pottery, <i>Hesperia</i> III, 1934, 311-480.
<i>Tomis</i>	M. BUCOVAŁA, <i>Necropole elenstice la Tomis</i> (Constanta 1967).

Κλειστό χρονολογικὸ σύνολο ἐλληνιστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὰ περίχωρα τῆς Ἡϊόνας

(Πίνακες 50-65)

Στὸ δυτικότερο ἄκρο τοῦ νομοῦ Καβάλας, στὴν εὐρύτερη περιοχὴ στὴν ὁποία τοποθετεῖται ἡ ἀρχαία Ἡϊόνα ἀποκαλύφθηκε στὰ 1980-81 ἓνα τμῆμα ἐλληνιστικοῦ κτηρίου, τὸ ὁποῖο καὶ ἀποτελέσσε θέμα τῆς συμμετοχῆς μου στὸ συνέδριο ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν Καβάλα στὴ Μνήμη τοῦ Δ. Λαζαρίδη¹.

Ὅπως εἶχα ἐπισημάνει τότε, πρόκειται γιὰ τὸν ὑπόγειο ἀποθηκευτικὸ χῶρο ἑνὸς ὀρθογώνιου δώροφου κτηρίου κτισμένου μὲ καλοδουλεμένους πώρινους γωνιόλιθους. Οἱ διαστάσεις τοῦ χώρου εἶναι 8×12 μ. καὶ τὸ δάπεδό του εἶναι στρωμένο μὲ ὀρθογώνιες πλάκες ἀπὸ τὸν ἴδιο πωρόλιθο, πάχους 0,30 μ. Στὸν ἄξονα τῆς στενῆς πλευρᾶς του καὶ σὲ ἴσες μεταξύ τους ἀποστάσεις δύο μέτρων βρέθηκαν στὴ θέση τους τέσσερις ὀκταγωνικοὶ πεσσοὶ ποὺ χρησίμευαν σὰν στηρίγματα γιὰ τὴ στέγαση τοῦ χώρου αὐτοῦ ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε ἓνα εἶδος κελλάρι γιὰ τὴν ἀποθήκευση καὶ συντήρηση τῶν προμηθειῶν τοῦ κτηρίου.

Ὁ κύριος λόγος ποὺ μὲ ἔκανε νὰ ἐπανεέλθω ἐδῶ στὴν παρουσίαση τοῦ εὐρήματος εἶναι ὅτι, μετὰ τὴ λεπτομερέστερη μελέτη τῆς κεραμικῆς, τῶν νομισμάτων καὶ κυρίως τοῦ «θησαυροῦ» τῶν νομισμάτων ποὺ εἶχαν βρεθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ κτηρίου, ἀνατρέπονται νομίζω πολλὰ ἀπὸ τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα εἶχα καταλήξει τότε καὶ κυρίως ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέρονται στὰ χρονολογικὰ προβλήματα τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης.

Ἐξάλλου θεώρησα ὅτι εἶναι χρήσιμο τόσο γιὰ τοὺς στόχους αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου ὅσο καὶ τῆς μελλοντικῆς ἔρευνας τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας νὰ παρουσιαστεῖ ἓνα ὁμοιογενὲς σύνολο ἀγγείων συγκεκριμένων σχημάτων, πολλὴ κοινῶν γιὰ τὴν ἐποχὴ τους, ποὺ εἶναι σταθερὰ χρονολογημένο.

Ἡ σταθερὴ χρονολόγηση τοῦ κτηρίου καὶ τῆς κεραμικῆς ποὺ ἦρθε στὸ φῶς κατὰ τὴν ἀποκάλυψή του στηρίζεται στὸν «θησαυρὸ» τῶν ἑκατὸν ἑπτὰ χάλκινων νομισμάτων ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς τῆς στέγης σὲ βάθος 2,13 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς τομῆς. Βρέθηκαν δίπλα στὴ μία πλευρὰ τοῦ δεύτερου ἀπὸ βορρᾶ ὀκταγωνικοῦ πεσσοῦ τοῦ ὑπογείου, περίπου 0,60 μ. πάνω ἀπὸ τὸ στρωμένο δάπεδό του ποὺ ἐντοπίστηκε σὲ βάθος 2,70

1. Πόλις καὶ χώρα στὴν ἀρχαία Μακεδονία καὶ Θράκη, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 295-306.

μ. από την επιφάνεια της τομής· τη μελέτη του «θησαυρού» πραγματοποιεί ο συνάδελφος κ. Β. Πούλιος², στην ουσιαστική συνεργασία και τις παρατηρήσεις του οποίου οφείλεται κατά το μεγαλύτερο μέρος ή παρουσίαση αυτή. Γι' αυτό τον λόγο θα ήθελα να τον ευχαριστήσω και από αυτή τη θέση.

Ο «θησαυρός»³ βρέθηκε μέσα σε μία μικρή δόλη (Α 4290) και σύμφωνα με τον μελετητή έχει την ακόλουθη σύνθεση: ένεννήντα ξένα (91) νομίσματα Ἀντιγόνου Γονατᾶ από τα οποία τα σαράντα τρία (43) ανήκουν στον τύπο με το κεφάλι του Ἡρακλῆ με λεοντή στην μπροστινή ὄψη και τον ἰπέα στην πίσω⁴. Τα εἴκοσι πέντε (25) είναι του τύπου με το κεφάλι της Ἀθηνᾶς με κορινθιακό κράνος στην μπροστινή ὄψη και τον Πάνα που στήνει τρόπαιο στην πίσω⁵ και τα υπόλοιπα εἴκοσι τρία (23) αποτελούν υποδιαίρεσεις τῶν προηγούμενων στον ἴδιο τύπο. Ὑπάρχει ἓνα νόμισμα ἀκόμη Ἀντιγόνου Γονατᾶ του τύπου με μακεδονική ἀσπίδα στην μπροστινή ὄψη και μακεδονικό κράνος με διπλό λοφίο στην πίσω⁶. Καὶ τέλος ὑπάρχουν δεκαπέντε (15) νομίσματα Κασσάνδρου από τα οποία τα δεκατέσσερα (14) ανήκουν στον τύπο με κεφάλι Ἡρακλῆ με λεοντή στην μπροστινή ὄψη και ἰπέα στην πίσω⁷, ἔνω τὸ ἓνα είναι του τύπου με κεφάλι Ἀπόλλωνα στην κύρια ὄψη και τρίποδα στην πίσω⁸.

Σύμφωνα με τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα κατέληξε ὁ κ. Πούλιος μετὰ τὴ συγκριτικὴ μελέτη πέντε (5) «θησαυρῶν» τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ὁ χρόνος ἀπόκρυψης ἢ κατάχωσης τοῦ συγκεκριμένου «θησαυροῦ» ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει τοποθετεῖται στὴ δεκαετία 260-250 π.Χ.

Ἡ παρουσία τοῦ «θησαυροῦ» μέσα στὸ κτήριο μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ με δύο ἐξίσου πιθανές ἐκδοχές. Σύμφωνα με τὴ μία τὸν ἔκρυψε ὁ κάτοχός του μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτηρίου μέσα στὰ ἐρείπιά του. Στὴν περίπτωση αὐτὴ μιλοῦμε γιὰ ἀπόκρυψη. Σύμφωνα με τὴ δεύτερη ἐκδοχὴ ἀνῆκε στὸν ἰδιοκτῆτη τοῦ κτηρίου καὶ καταχώσθηκε ἀνάμεσα στὰ ἐρείπιά του κατὰ τὴν καταστροφὴ του, ὁπότε πρόκειται γιὰ κατάχωση. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, ἐφόσον ὁ χρόνος ἀπόκρυψῆς του εἶναι σταθερός, παρέχεται ἓνα σταθερὸ χρονολογικὸ ὄριο γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πρώτης καὶ σημαντικότερης φάσης τοῦ κτηρίου στὴ δεκαετία 260-250 π.Χ. ἢ λίγο πρὶν ἀπὸ αὐτήν. Ἔτσι σύμφωνα με τὰ παραπάνω ἢ κατασκευὴ τοῦ κτηρίου πρέπει νὰ πραγματοποιήθηκε στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. καὶ ἐπομένως καὶ τὸ σύνολο τῆς κεραμικῆς καὶ τῶν ἄλλων κινητῶν εὐρημάτων του τοποθετεῖται χρονικὰ στὴν ἴδια ἐποχὴ.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὸν τὸν «θησαυρὸ», ποὺ ἀποτελεῖ κατὰ τὴν ἀποψή μου τὸ πιὸ ἀκλόνητο στοιχεῖο χρονολόγησης τοῦ συνολικοῦ εὐρήματος, καὶ τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα τῆς ἀνασκαφῆς παραπέμπουν χρονικὰ στὴν ἴδια ἐποχὴ.

Ἔτσι τὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν σκόρπια μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ κτίσματος εἶναι ὅλα χάλκινα καὶ ἀνῆκουν στὸ τέλος τοῦ 4ου ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἀφοῦ ἔχουμε τὰ νομίσματα Φιλίππου Β', νομίσματα ἀπὸ τὰ λεγόμενα μεταθανάτια Ἀλεξάνδρου Γ', Μακεδονίας ἀνώνυμη κοπῆς, τῆς πόλης τῶν Φιλίππων, Δημητρίου Πολιορκητοῦ καὶ Ἀντιγόνου Γονατᾶ. Μάλιστα κοντὰ στὸ δάπεδο τοῦ χώρου βρέθηκε ἓνα νόμισμα Δημητρίου Πολιορκητοῦ καὶ ἓνα Ἀντιγόνου Γονατᾶ χωρὶς ὑστερόσημο, ἔνω τὸ νόμισμα ποὺ βρέθηκε πάνω στὸ

2. Ὁ κ. Πούλιος μελετᾷ 5 θησαυροὺς τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἀπὸ διάφορες θέσεις τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Ἡ ἐργασία του βρίσκεται στὸ τελευταῖο στάδιο τῆς· δὲν ἔχει ὅμως ἀκόμη δημοσιευθεῖ.

3. Εἶναι καταγραμμένος στὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσείου Καβάλας με τὸν ἀριθμὸ Ν 1364.

4. SNG Cop. ἀρ. 1214-1221

5. SNG Cop. ἀρ. 1215-1213

6. SNG Cop. ἀρ. 1222-1223

7. SNG Cop. ἀρ. 1242-1153

8. SNG Cop. ἀρ. 1160-1162

δάπεδο και είχε αναφερθεί στην προηγούμενη ανακοίνωσή μου ως 'Αντιγόνου Γονατᾶ ἢ Φιλίππου Ε', μετά ἀπὸ προσεκτικότερη ἐξέτασή του φαίνεται ὅτι ἀνήκει στὸν πρῶτο βασιλιά και μάλιστα στὶς πρῶτες κοπές του, πὸν τοποθετοῦνται στὰ 271-258 π.Χ.

* Προχωρώντας τώρα σὲ αὐτὴν καθ' αὐτὴν τὴν κεραμικὴ θὰ ἤθελα πρῶτα νὰ ἀναφερθῶ στὶς ἐνσφραγιστες λαβές τῶν ἀμφορέων πὸν βρέθηκαν μέσα στὴν ἐπίχωση (60-67 στὸν *Κατάλογο*).

Ἐπειδὴ ὅπως ἀνέφερα παραπάνω ὁ χῶρος πὸν ἀποκαλύφθηκε ἦταν ἀποθηκευτικός, ἦταν μγάλος ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀμφορέων πὸν βρέθηκαν μέσα σὲ αὐτόν, σὲ μικρὰ κομμάτια κυρίως, ἀλλὰ και σὲ μγάλια τμήματα και μάλιστα στὴ θέση τους μέσα στὰ ἀνοίγματα πὸν εἶχαν ἀφεθεῖ ἐπίτηδες γι' αὐτόν τὸν σκοπὸ μέσα στὸ δάπεδο τοῦ χῶρου (Πίν. 64-65). Οἱ περισσότεροι ἀμφορεῖς προέρχονται ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Θάσο (Πίν. 64) ὑπάρχουν ὁμως και ἄλλοι ἀπὸ ἄλλες περιοχές.

Τὰ σφραγίσματα πὸν ὑπάρχουν στὶς λαβές τῶν θασιακῶν ἀμφορέων ἀνήκουν στὴν ὁμάδα τῶν νεώτερων σφραγισμάτων τῆς Θάσου και εἰδικότερα τοποθετοῦνται χρονικὰ κοντὰ στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ Σ στὸ C, ἀφοῦ περιλαμβάνουν και τοὺς δύο τύπους σὲ ἴσο περίπου ἀριθμὸ. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἕνα τύπο τοῦ Σ στὸν ἄλλον γίνεται σύμφωνα μὲ τὸν καθηγητὴ κ. Υ. Garlan γύρω στὰ 285-280 π.Χ.⁹

Ἄλλὰ και ἡ συγκριτικὴ στυλιστικὴ και μορφολογικὴ μελέτη τῶν ὑπολοίπων ἀγγείων τῆς κεραμικῆς, ἡ ὁποία κατὰ τὴ γνώμη μου θὰ πρέπει νὰ βασίζεται σὲ σύνολο κεραμικῆς ἀπὸ τὴ Μακεδονία περισσότερο και λιγότερο σὲ παραδείγματα ἀπὸ ἄλλες ἀπομακρυσμένες περιοχές, ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ μγάλυτερο ποσοστὸ τους χρονολογεῖται στὸ β' τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα, ἐνῶ ὑπάρχουν και κάποια πὸν πᾶνε χρονολογικὰ στὴν καμπὴ τοῦ 4ου π.Χ. πρὸς τὸν 3ο π.Χ. αἰῶνα και ἄλλια πὸν ἀνήκουν στὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα.

Δυστυχῶς τὰ σταθερὰ χρονολογημένα ἀγγεῖα ἀπὸ τὰ πηγᾶδια πὸν βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τῆς Πέλλας και μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὰ ἀγγεῖα τῆς ἀνασκαφῆς μας δὲν εἶναι ἀκόμη ἔτοιμα γιὰ δημοσίευση, ἀφοῦ βρίσκονται στὸ στάδιο τῆς συντήρησης.

Ἄπὸ τὰ ἀγγεῖα πὸν διασώθηκαν ὀλόκληρα ἢ σὲ μγάλια κομμάτια τους, ἄλλα ἔχουν διακόσμηση τοῦ τύπου τῆς «δυτικῆς κλιτύος» κυρίως οἱ κἀνθαροι (1-32) και ἄλλια καλύπτονται ἀπὸ γάνωμα πὸν κυμαίνεται ἀπὸ μαῦρο, καστανοκόκκινο ὠς κοκκινωπὸ. Τὸ μγάλυτερο ποσοστὸ εἶναι ἀγγεῖα πὸν ἐξυπηρετοῦν τὶς ἀνάγκες τοῦ τραπεζιοῦ, δηλαδὴ κἀνθαροι (1-32), πινάκια (33-38), ἄωτα σκυφίδια (39-44), ἀμφορεῖς (60-67), ἐνῶ οἱ λεκάνες (58-59), οἱ ἀρυτῆρες (56), οἱ πρόχοι (57), τὰ μυροδοχεῖα (53-54) και τὰ λυχνάρια (45-52) εἶναι λιγότερα.

Ἄπὸ τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ:

1. Τὰ πινάκια¹⁰ ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα μικρὸ πὸν ἔχει στὸ χεῖλος διακόσμηση τοῦ τύπου «δυτικῆς κλιτύος» και στὸ ἐσωτερικὸ ἐμπίστα ἀνθέμια (ἀριθ. 33, Πίν. 55), τὰ ὑπόλοιπα ἀνήκουν στὸν τύπο τῶν ἰχθυοπινακίων (fish-plate) μὲ γάνωμα ἄλλοτε καλῆς ποιότητας και ἄλλοτε εὐτελες και ἀπολεπισμένο (34-38, Πίν. 56).

2. Οἱ κἀνθαροι¹¹ ἀνήκουν κυρίως σὲ δύο τύπους:

A. Οἱ περισσότεροι (1-21, Πίν. 50-52) ἀντιπροσωπεύουν τὸν πολὺ γνωστὸ τύπο κἀνθάρου

9. Πόλις και χῶρα στὴν ἀρχαία Μακεδονία και Θράκη, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 479-484.

10. *The Athenian Agora* XII, ἀρ. 878 σ. 134-135. *Corinth* VII, III, *Samaria-Sebaste* III, 222.

11. ΒΑΣΩ ΠΑΤΣΙΑΔΑ, Κεραμικὴ «δυτικῆς κλιτύος» ἀπὸ τὴ Ρόδο, *ΑΔ* 38, 1983, Α' Μελέτες, 103 κέ. πίν. 49-84 πρβ. βιβλιογραφία σχετ. μὲ κεραμικὴ μὲ διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος». Κ. BRAUN, *Der Dipylon-Brunnen* B1. *Die Funde*, *AM* 85, 1970, 129-269. R. EDWARDS, *Corinthian Hellenistic Pottery*, *Corinth* VII, III (Princeton, New Jersey 1975). E. VANDERPOOL - J. R. MCCREDIE - A. STEINBERG, *Koroni: A Ptolemaic Camp on the East Coast of Attica*, *Hesperia* XXXI, 1962, 26-61 (εἰδ. 59 πίν. 20 κἀνθαρος 37).

μέ ημισφαιρικό επίπεδο ή με πλαστικές κάθετες ραβδώσεις κατώτερο σῶμα, κυλινδρικό ανώτερο, λαβές πού ἐπιστέφονται με ὀριζόντιους λοβούς και βάση σὲ σχῆμα ἀνεστραμμένου ἔχινου, συνδεδεμένη με τὸ σῶμα με κυλινδρικό πόδι.

Β. Ὑπάρχουν ὁμως και ἄλλοι κἀνθαροι χωρὶς πόδι, με σχεδὸν ἡμισφαιρικό κατώτερο σῶμα και εὐθὺ κυλινδρικό ἢ ἐλαφρὰ κοῖλο ἀνώτερο¹². Οἱ λαβές στὸν τύπο αὐτὸ κανθάρων εἶναι μικρές, κάθετες, λίγο κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος και ἔχουν πλαστικά πηνία ἢ λοβούς ἢ ἀκόμη και κεφαλή ζῶων (ὅπως λεοντοκεφαλή) στὴ ράχη τους (22-27, Πίν. 53).

Δύο ἀκόμη μικρὰ ἀγγεῖα μοιάζουν νὰ ἀποτελοῦν παραδείγματα ἐνὸς μεταβατικοῦ σταδίου ἀνάμεσα στοὺς δύο παραπάνω διαδεδομένους τύπους, ἀφοῦ παρουσιάζουν στοιχεῖα και ἀπὸ τοὺς δύο, π.χ. πόδι κυλινδρικό ἀλλὰ και σῶμα σχεδὸν ἡμισφαιρικό, λαβές μικρές κάθετες ἀλλὰ με ὀριζόντιους λοβούς ἐπάνω (28-29, Πίν. 53γ-δ).

Ὑπάρχουν ἀκόμη λίγα παραδείγματα κανθάρων πού θυμίζουν ἐντονα μεταλλικά πρότυπα και ἔχουν βάση πού ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐπάλληλα δακτυλίδια, κατώτερο σῶμα σχεδὸν ἡμισφαιρικό με ἐγγάρακτες ραβδώσεις στὴ μετάβασή του πρὸς τὸ ἀνώτερο και χεῖλος πού τονίζεται με μία πλαστική νεύρωση κάτω ἀπὸ αὐτὸ (30-31, Πίν. 54γ).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω ὑπάρχει τέλος και ἓνα μελαμβαφὲς ἀγγεῖο παρόμοιο με αὐτὸ πού ὁ Thompson¹³ ὀνομάζει κρατήρα (32, Πίν. 54δ). Τὸ ἀγγεῖο ἔχει τὰ χαρακτηριστικά τῶν κανθάρων τοῦ Α τύπου ἐκτὸς ἀπὸ τὶς λαβές του πού ἀπὸ τὰ ἴχνη πού ἔχουν σωθεῖ θὰ πρέπει νὰ ἦταν διπλὲς και ἐλεύθερες στὸ ἐπάνω μέρος τους.

Ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν κανθάρων ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστα παραδείγματα ἔχουν λίγο κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος διακοσμητική ταινία με φύλλα ἐλιᾶς ἢ κλαδιὰ ἐλιᾶς ἢ κισσοῦ στὸν τύπο τῆς διακόσμησης «δυτικῆς κλιτύος», ὅπου τὸ κλαδι ἀποδίδεται συνήθως ἐγγάρακτα και τὰ φύλλα με ἀραιωμένο πηλὸ ἐπάνω στὸ μαῦρο γάνωμα. Σὲ ἐλάχιστα παραδείγματα ὀστράκων ἔχουμε και χρήση ἐπίθετου λευκοῦ χρώματος (16, 17, 25, Πίν. 52β και 53β).

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα πολυαριθμότερα εἶναι τὰ ἄωτα σκυφίδια^{14, 15}, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄλλα ἔχουν σχῆμα ἡμισφαιρικό και ἄλλα σχῆμα ἔχινου με δακτυλιόσχημη βάση και γάνωμα ἀπὸ φαῖο μέχρι κοκκινωπὸ (39-44, Πίν. 58).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω ὑπάρχει μία μικρὴ ὀμάδα λυχναρῶν¹⁶ (46-52, Πίν. 59-60) ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἐντυπωσιακὸ εἶναι ἓνα πλαστικὸ λυχνάρι με τὴν μορφή νέγρου (52, Πίν. 60ε) ἐξαιρετικῆς ἐργασίας και καλῆς διατήρησης.

Ἀκόμη ὑπάρχουν λίγα θραύσματα ἀπὸ μυροδοχεῖα (53-54, Πίν. 61α-β)¹⁷ μικρὰ σὲ μέγεθος, μελαμβαφὴ ἢ ἀβαφὴ με ροδομέλανες ταινίες στὸν λαιμὸ και στὸν ὄμο, ἢ μικρὴ ὀλπη (55, Πίν. 61γ) πού χρησίμευσε σὰν «θησαυράριο» και εἶναι ἀβαφὴς στὸ κατώτερο σῶμα με μελανὸ γάνωμα ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ ὄμου και πάνω και τέλος μιὰ ἀρκετὰ μεγάλη ὀμάδα ἀβαφῶν ὀστράκων ἀπὸ τὰ ὁποῖα συγκολλήθηκε ἓνας ἀκέραιος ἀρυτήρας (56, Πίν. 61δ)¹⁸, μία πρό-

12. THOMPSON, *Hesperia* III, 1934, 320, A 31 fig. 5.

13. THOMPSON, *δ.π.* 338, B 17 fig. 18.

14. (Παρόμοιο λίγο παλαιότερο ἀπὸ τὸ A 4209) *Corinth* VII, III, 32 number 34 pl. 2 και 44 (γύρω στὰ 300 π.Χ.).

15. Παρόμοιο με A 4214 *Corinth* VII, III, number 52 p. 34 pl. 2 και 44 (300-250 π.Χ.).

16. *Kerameikos*, Band XI, 51 ἀρ. 274 εἰκ. 48 και 49 (ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰ.).

17. Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Β. ΠΑΤΕΙΑΔΑ - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Ταφικὸ σύνολο ἀπὸ τὶς νεκρόπολεις τῆς ἀρχαίας Ρόδου, *Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ* (Ἰωάννινα 1989) 58 κέ. πίν. 66 και 67 (Π 2777 και Π 5754).

18. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, 120. *Agora* XII, 224-226. *Hesperia* XX, 1951, 125 πίν. 52 ἀρ. 9-10. *Hesperia* XLIII, 1974, 236 ἀρ. 50, πίν. 33. *Samaria-Sebaste* III, 269 εἰκ. 58 ἀρ. 3 (τέλος 4ου/ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰ.).

χους (57, Πίν. 62), τμήματα από λεκάνες¹⁹ (58, 59, Πίν. 63) και δξυπύθμενους άμφορείς (60-67, Πίν. 64-65).

Δύσκολη είναι ή άπόδοση των άγγείων σε κάποιο συγκεκριμένο έργαστήριο άφου εκείνο πού θεωρώ ως έπικρατέστερο να διεκδικήσει την παραγωγή τους, τó έργαστήριο τής 'Αμφίπολης, δέν έχει άκόμη άποκαλύψει τά μυστικά του.

Δυστυχώς τó πλούσιο ύλικό άπό τις άνασκαφές τής 'Αμφίπολης πού άποτελεί τó σημαντικότερο κέντρο τής περιοχής στα έλληνιστικά χρόνια δέν έχει άκόμη δημοσιευτεί και έτσι δέν είναι δυνατόν να έπιβεβαιωθεί ή άποψη πού είχα διατυπώσει στην προηγούμενη άναφορά μου στο εύρημα και πού έξακολουθώ να την θεωρώ ως πολύ πιθανή. "Οτι δηλαδή την έποχή αυτή θά πρέπει να λειτουργούσαν και στην 'Αμφίπολη τοπικά έργαστήρια παραγωγής άγγείων.

Τή θέση αυτή νομίζω ότι μπορούμε να δεχτούμε με μεγαλύτερη εύκολία σήμερα πού ή έρευνα μιλά για μετακίνηση έργαστηρίων και τοπικά έργαστήρια ήδη άπό τά άρχαϊκά χρόνια.

Βέβαια ή καθαρότητα του πηλού και ή ποιότητα του γανώματος και τής διακόσμησης πολλών άγγείων παραπέμπουν άπευθείας στην 'Αττική, αυτό όμως δέν άναιρεί την προηγούμενη άποψη, διότι πιστεύω ότι παράλληλα με τά εισαγόμενα προϊόντα υπήρχαν και άλλα τοπικής παραγωγής πού προσπαθούσαν να τά μιμηθούν.

Κατάλογος

Κάνθαροι

1. A 4095β (Πίν. 50)

Ύψος 0,17 μ., διάμετρος βάσης 0,055 μ., διάμετρος χείλους 0,09 μ.

Μελαμβαφής κάνθαρος συγκολλημένος. Συμπληρωμένος στις λαβές και σε τμήμα του κορμού του. Πηλός κιτρινωπός, γάνωμα μαύρο πολύ άπολεπισμένο έξωτερικά. Βάση άνεστραμμένος έχινος, πόδι ύψηλό κυλινδρικό, κατώτερο σώμα κωνικό, άνωτερο κυλινδρικό, λαβές με όριζόντιους λοβούς έλαφρά άνασηκωμένους.

2. A 4096 (Πίν. 51α)

Ύψος 0,14 μ., διάμετρος βάσης 0,05 μ., διάμετρος χείλους 0,09 μ.

Κάνθαρος συμπληρωμένος σε ένα τμήμα του άνωτερου σώματος και στη μία λαβή του. Πηλός κοκκινωπός, γάνωμα καστανόκόκκινο. Βάση με προφίλ, πόδι κυλινδρικό, κάτω

σώμα σχεδόν ήμισφαιρικό, άνωτερο κυλινδρικό, λαβές με όριζόντιους λοβούς.

3. A 4203 (Πίν. 51β)

Σωζόμενο ύψος 0,10 μ., διάμετρος χείλους 0,073 μ.

Μελαμβαφής κάνθαρος συμπληρωμένος. Λείπουν τó πόδι, ή βάση και τó μεγαλύτερο τμήμα τής άριστερης λαβής του. Πηλός πορτοκαλοκόκκινος, γάνωμα καστανομέλανο, έλαφρά άπολεπισμένο. Λίγο κάτω άπό τόν λαιμό διακοσμητική ταινία με φύλλα έλιās. 'Η ταινία έγχάρκτη, τά φύλλα άραιωμένος πηλός στον τύπο τής διακόσμησης «δυτικής κλιτύος».

4. A 4204 (Πίν. 51γ)

Σωζόμενο ύψος 0,11μ., διάμετρος χείλους 0,085 μ.

19. Παρόμοιο σχήμα: K. BRAUN, AM 85, δ.π. 157-158 Taf. 72,6 Abb. 30.

- Μεγάλο τμήμα καθάρου συγκολλημένο. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μαύρο έξωτερικά, κόκκινο έσωτερικά. Διακόσμηση του τύπου «δυτικής κλιτύος» από έγχάρακτο κλαδί, με φύλλα κισσού από διαλυμένο πηλό.
5. A 4207
Σωζόμενο ύψος 0,13 μ.
Τμήμα μεγάλου μελαμπαφούς καθάρου. Σώζεται το κάτω σῶμα και μικρό τμήμα του επάνω. Λίγο κάτω από τις λαβές έγχάρακτο αὐλάκι. Πηλός κιτρινωπός, γάνωμα μαύρο απολεπισμένο.
6. A 4208
Σωζόμενο ύψος 0,12 μ., διάμετρος βάσης 0,055 μ.
Βάση και τμήμα του κατώτερου σώματος καθάρου. Πηλός γκριζωπός, γάνωμα φαιό.
7. A 4216 (Πίν. 51δ)
Σωζόμενο ύψος 0,125 μ., διάμετρος βάσης 0,048 μ.
Κάτω τμήμα μελαμπαφούς καθάρου με πλαστικές ραβδώσεις στο κατώτερο σῶμα, που διακόπτονται στη θέση των λαβών. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μαύρο με κόκκινες αποχρώσεις λόγω ψησίματος.
8. A 4238 (Πίν. 52α)
Σωζόμενο ύψος 0,10 μ.
Τμήμα του κατώτερου σώματος μελαμπαφούς καθάρου με πλαστικές ραβδώσεις, οι οποίες διακόπτονται κάτω από τις λαβές για να αντικατασταθούν με τρεις άκτινωτές χαράξεις. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μαύρο απολεπισμένο. Στο τμήμα του άνωτερου σώματος που σώζεται ίχνη διακόσμησης «δυτικής κλιτύος».
9. A 4239
Σωζόμενο ύψος 0,095 μ.
Κατώτερο σῶμα μελαμπαφούς καθάρου. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα καστανομέλανο.
10. A 4240
Σωζόμενο ύψος 0,07 μ.
Τμήμα του κάτω σώματος μελαμπαφούς καθάρου παρόμοιου με τον προηγούμενο.
11. A 4241
Σωζόμενο ύψος 0,08 μ.
Τμήμα μελαμπαφούς καθάρου παρόμοιου με τους δύο προηγούμενους. Λίγο κάτω από τις λαβές βαθύ έγχάρακτο αὐλάκι στο χρώμα του πηλού. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μαύρο.
12. A 4242
Σωζόμενο ύψος 0,06 μ.
Τμήμα καθάρου παρόμοιου με τον A 4241. Πηλός κιτρινωπός, γάνωμα μαύρο.
13. A 4243
Σωζόμενο ύψος 0,09 μ., διάμετρος βάσης 0,049 μ.
Κάτω τμήμα καθάρου. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μαύρο.
14. A 4245
Σωζόμενο ύψος 0,102 μ., διάμετρος βάσης 0,05 μ.
Κάτω τμήμα καθάρου. Πηλός ροδοκάστανος, γάνωμα μαύρο.
15. A 4247
Σωζόμενο ύψος 0,09 μ.
Τμήμα από το κάτω μέρος καθάρου. Πηλός κιτρινωπός, γάνωμα μαύρο.
16. A 4223 (Πίν. 52β)
Σωζόμενο ύψος 0,102 μ.
Τμήμα καθάρου. Κατώτερο σῶμα με πλαστικές ραβδώσεις, άνωτερο με διακόσμηση «δυτικής κλιτύος», ταινία από λευκό επίθετο χρώμα και φύλλα από διαλυμένο πηλό και έγχάρακτους μίσχους. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μαύρο.
17. A 4224 (Πίν. 52β)
Σωζόμενο ύψος 0,07 μ.
Τμήμα από το άνωτερο σῶμα. Διακόσμηση «δυτικής κλιτύος»: κλαδί με φύλλα από άραιομένο πηλό και στιγμές από λευκό χρώμα. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μαύρο.
18. A 4225 (Πίν. 52β)
Σωζόμενο ύψος 0,073 μ.
Τμήμα από το άνωτερο σῶμα. Διακόσμηση «δυτικής κλιτύος» από ταινία με φύλλα από άραιομένο πηλό με έγχάρακτους μίσχους. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μαύρο.
19. A 4226 (Πίν. 52β)
Σωζόμενο ύψος 0,035 μ.
Μικρό τμήμα από το άνωτερο σῶμα. Πηλός κιτρινωπός, γάνωμα μαύρο, διακόσμηση «δυτικής κλιτύος» με έγχάρακτα κλαδιά και φύλλα κισσού από πηλό διαλυμένο.

20. A 4227 (Πίν. 52β)
Σωζόμενο ύψος 0,057 μ.
Μικρό τμήμα από το ανώτερο σῶμα. Γάνωμα μαύρο, πηλός πορτοκαλόχρωμος, διακόσμηση «δυτικής κλιτύος» από εγγάρακτα κυματοειδή κλαδιά με φύλλα από διαλυμένο πηλό.
21. A 4230 (Πίν. 52β)
Σωζόμενο ύψος 0,062 μ.
Τμήμα από ανώτερο σῶμα κανθάρου. Γάνωμα μαύρο, πηλός πορτοκαλόχρωμος, διακόσμηση «δυτικής κλιτύος» με κυματιστό κλαδί κισσοῦ πού ἔχει ἀπολεπιστεῖ. Σώζονται μόνο τὰ φύλλα ἀπὸ διαλυμένο πηλό.
22. A 4221
Σωζόμενο ύψος 0,09 μ.
Τμήμα ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος κανθάρου τοῦ τύπου με ἡμισφαιρικό κατώτερο σῶμα, πού διακρίνεται ἀπὸ τὸ ἀνώτερο με εγγάρακτο αὐλάκι, εὐθὺ κυλινδρικό ἀνώτερο σῶμα καὶ λαβὲς μικρὲς κάθετες με λεοντοκεφαλὴ στή ράχη (σῶζεται μόνον ἢ μία). Πηλός καστανοκόκκινος, γάνωμα μελανοκόκκινο ἐξωτερικὰ καὶ κόκκινο ἐσωτερικὰ.
23. A 4222 (Πίν. 53α)
Ύψος 0,09 μ., διάμετρος χεῖλους 0,075 μ., διάμετρος βάσης 0,047 μ.
Κάνθαρος χωρὶς πόδι, συμπληρωμένος σὲ τμήμα τοῦ σώματος καὶ στή μία λαβή. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μαύρο. Βάση με προφίλ, σῶμα χωρὶς διάκριση σὲ ἀνώτερο καὶ κατώτερο, ἡμισφαιρικό στὸ κάτω μέρος καὶ ἐλαφρὰ κοῖλο πρὸς τὰ ἐπάνω. Λαβὲς μικρὲς κάθετες με πλαστικὰ πηνία στή ράχη τους. Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος» με κυματιστὸ εγγάρακτο κλαδί κισσοῦ καὶ φύλλα ἀπὸ διαλυμένο πηλό.
24. A 4229 (Πίν. 53β)
Σωζόμενο ύψος 0,07 μ.
Ἡ μία λαβὴ καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος κανθάρου παρόμοιου με τὸν A 4221. Στή ράχη τῆς λαβῆς πλαστικὸ πηνίο. Ἴχνος ἀπὸ τὴ διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος» ἀπὸ ἐπιθετο λευκὸ χρῶμα. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μαύρο.
25. A 4231 (Πίν. 53β)
Σωζόμενο ύψος 0,046 μ.
Μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος κανθάρου με κάθετα τοιχώματα. Τὸ χεῖλος διακρίνεται με εγγάρακτο αὐλάκι στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μαύρο, διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος» ἀπὸ κυματιστὴ ταινία λευκοῦ χρώματος με στιγμὲς ἀπὸ ἀραιωμένο πηλό.
26. A 4232 (Πίν. 53β)
Σωζόμενο ύψος 0,048 μ.
Τμήμα ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος ἡμισφαιρικοῦ κανθάρου. Τὸ χεῖλος διακρίνεται με δύο εγγάρακτα αὐλάκια στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μαύρο, διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος» ἀπὸ ταινία με φύλλα ἀπὸ πηλό καὶ εγγάρακτους μίσχους.
27. A 4293 (Σχ. 54α)
Σωζόμενο ύψος 0,09 μ., διάμετρος βάσης 0,52 μ.
Τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος κανθάρου παρόμοιου με τὸν A 4221. Στὸ ἀνώτερο σῶμα διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος» με εγγάρακτη κυματιστὴ ταινία καὶ φύλλα ἀπὸ διαλυμένο πηλό. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα ροδοκάστανο ἐξωτερικὰ καὶ καστανομέλανο ἐσωτερικὰ.
28. A 4205 (Πίν. 53γ)
Σωζόμενο ύψος 0,07 μ.
Τὸ μεγαλύτερο τμήμα μικροῦ ἡμισφαιρικοῦ κανθάρου πού παρουσιάζει στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τοὺς δύο παραπάνω γνωστοὺς τύπους. Ἡ βάση λείπει. Τὸ πόδι εἶναι κυλινδρικό, τὸ κατώτερο σῶμα κωνικό με εγγάρακτο αὐλάκι, τὸ χεῖλος τονίζεται με πλαστικὴ νεύρωση, ἐνῶ οἱ λαβὲς εἶναι μικρὲς, κάθετες με ὀριζόντιους λοβούς. Πηλός κιτρινωπός, γάνωμα μαύρο, διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος» ἀπὸ κλαδί ἐλιᾶς ἀπὸ ἀραιωμένο πηλό.
29. A 4206 (Πίν. 53δ)
Σωζόμενο ύψος 0,085 μ.
Τμήμα μικροῦ μελαμβροῦς κανθάρου με σχῆμα σχεδὸν ὠοειδές. Τὸ χεῖλος διακρίνεται με πλαστικὴ νεύρωση. Λείπουν ἢ βάση, οἱ λαβὲς καὶ τὸ μισὸ περίπου τοῦ σώματος. Πηλός φαιός, γάνωμα μαύρο, διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος» ἀπὸ ταινία με φύλλα καὶ στιγμὲς ἀπὸ ἀραιωμένο πηλό.
30. A 4202 (Πίν. 54γ)
Ύψος 0,11 μ., διάμετρος βάσης 0,04 μ., διάμετρος χεῖλους 0,08 μ.
Μικρὸς κάνθαρος πού μιμεῖται μεταλλικὰ πρότυπα. Βάση με προφίλ, κατώτερο σῶμα σχεδὸν ἡμισφαιρικό, τὸ ὁποῖο στή μετάβαση

του πρὸς τὸ ἀνώτερο σῶμα φέρει ζώνη με ἐγχάρακτες ραβδώσεις πὸν τονίζονται με ἐγχάρακτο αὐλάκι στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Τὸ ἀνώτερο σῶμα διακρίνεται σὲ δύο τμήματα ἀπὸ μία πλαστική νεύρωση. Τὸ ἐπάνω τμήμα εἶναι τὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου, ἐνῶ τὸ κάτω ἔχει τὴ θέση τοῦ ἀνωτέρου σώματος τῶν ἄλλων κανθάρων πολὺ συμπιεσμένο. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ὑπάρχει διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος» ἀπὸ ἐγχάρακτα κλαδιὰ καὶ φύλλα κισσοῦ ἀπὸ ἀραιωμένο πηλό. Οἱ λαβὲς τοῦ ἀγγείου λείπουν ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ ἦταν μικρές, κάθετες (σῶζονται ἴχνη τους). Πηλὸς κοκκινωπός, γάνωμα μαῦρο.

31. A 4201 (Πίν. 54β)

Σωζόμενο ὕψος 0,095 μ.

Τμήμα κανθάρου ὁμοῖο με τὸν προηγούμενο ἀλλὰ με μεγαλύτερες διαστάσεις. Πηλὸς κοκκινωπός, γάνωμα μαῦρο.

32. A 4097 (Πίν. 54δ)

Ὑψος 0,123 μ., διάμετρος βάσης 0,042 μ., διάμετρος χεῖλους 0,077 μ.

Μελαμβαφῆς μικρὸς κρατήρας συμπληρωμένος. Λείπουν οἱ λαβὲς, οἱ ὁποῖες ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἴχνη πὸν σῶζονται πρέπει νὰ ἦταν διπλὲς καὶ ἐλεύθερες στὸ ἐπάνω μέρος τους. Βάση ἀνεστραμμένος ἐχίνος, πόδι κυλινδρικό ὑψηλό, πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μαῦρο.

Πινάκια

33. A 4200 (Πίν. 55)

Ὑψος 0,03 μ., διάμετρος βάσης 0,085 μ., διάμετρος χεῖλους 0,13 μ.

Μικρὸ πινάκιο συγκολλημένο καὶ συμπληρωμένο. Στὸν πυθμένα τοῦ ἀγγείου ὑπάρχει ἐμπιεστη διακόσμηση ἀπὸ τέσσερα ἀνθέματα πὸν περιβάλλονται ἀπὸ κύκλο με στικτὲς γραμμές. Τὸ χεῖλος ξεχωρίζει με σαφήνεια καὶ ὀρίζεται ἀπὸ δύο βαθιὰ ἐγχάρακτα αὐλάκια πὸν διατηροῦν τὸ ἔντονο κόκκινο χρῶμα τους. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ ὑπάρχει διακόσμηση τοῦ τύπου «δυτικῆς κλιτύος» ἀπὸ κλαδιὰ καὶ φύλλα κισσοῦ ἀπὸ διαλυμένο πηλό. Πηλὸς κοκκινωπός, γάνωμα μαῦρο.

34. A 4217 (Πίν. 56α)

Ὑψος 0,05 μ., διάμετρος χεῖλους 0,21 μ., διάμετρος βάσης 0,089 μ.

Πινάκιο τοῦ τύπου fish-plate (ἰχθυοπινάκιο) συγκολλημένο καὶ συμπληρωμένο. Τὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου καὶ ἡ κεντρικὴ ὀμφαλωτὴ τοῦ βάθουσης τονίζονται με ἐγχάρακτο αὐλάκι. Τὰ ἐσωτερικά του τοιχώματα καλύπτονται με μαῦρο γάνωμα πὸν βάφει ἀκανόνιστα καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐσωτερικῶν. Πηλὸς γκριζωπός.

35. A 4218 (Πίν. 56β)

Ὑψος 0,05 μ., διάμετρος χεῖλους 0,021 μ., διάμετρος βάσης 0,086 μ.

Πινάκιο παρόμοιο με τὸ προηγούμενο συμπληρωμένο περίπου κατὰ τὸ ἥμισυ. Πηλὸς καστανοκίτρινος, γάνωμα καστανόμαυρο.

36. A 4219 (Πίν. 57β)

Ὑψος 0,04 μ., διάμετρος χεῖλους 0,24 μ., διάμετρος βάσης 0,107 μ.

Πινάκιο παρόμοιο με τὰ προηγούμενα. Τὸ χεῖλος καμπυλώνεται πρὸς τὰ ἔξω καὶ δὲν εἶναι εὐθύγραμμο. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀγγείου κόκκινο καὶ σὲ λίγα σημεία μαῦρο.

37. A 4220 (Πίν. 57α)

Ὑψος 0,045 μ., διάμετρος χεῖλους 0,24 μ., διάμετρος βάσης 0,10 μ.

Πινάκιο τοῦ τύπου fish-plate (ἰχθυοπινάκιο) με ἐμφανεῖς μορφολογικὲς διαφορὲς ἀπὸ τὰ προηγούμενα, συγκολλημένο καὶ συμπληρωμένο. Τὸ χεῖλος δὲν εἶναι πιά κάθετο στὰ τοιχώματα τοῦ ἀγγείου ἀλλὰ σχεδὸν ὀριζόντιο. Ὑπάρχει ἓνα ὑποτυπῶδες ἐγχάρακτο αὐλάκι πὸν τονίζει τὸ χεῖλος, τὸ ἀντίστοιχό του ὅμως πὸν τόνιζε στὰ παρόμοια ἀγγεῖα τὴν κεντρικὴ ὀμφαλωτὴ βάθουσης ἔχει δώσει τὴ θέση του σὲ μία πλαστικὴ νεύρωση. Ἡ ἴδια ἡ βάθουσης δὲν ὑπάρχει. Πηλὸς κιτρινωπός, γάνωμα μαῦρο, πολὺ ἀπολεπισμένο.

38. A 4254 (Πίν. 57γ)

Ὑψος 0,03 μ., μέγιστη σωζόμενη διάσταση 0,145 μ.

Τμήμα μελαμβαφοῦς πινακίου fish-plate (ἰχθυοπινάκιο). Σῶζεται ἡ βάση καὶ ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ χεῖλος του. Τὸ χεῖλος, πὸν εἶναι εὐθύγραμμο, καὶ ἡ κεντρικὴ ὀμφαλωτὴ βάθουσης τονίζονται ὄχι μόνο με τὸ λεπτὸ ἐγχάρακτο αὐλάκι ἀλλὰ με μία πλατιὰ ταινία στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ ἐπίσης εἶναι τὸ κάτω μισὸ τῆς βάσης τοῦ πινακίου. Στὸ μέσον περίπου τοῦ δίσκου τοῦ ἀγγείου ὑπάρχει ταινία ἀπὸ λεπτὲς ἐγχά-

ρακτες γραμμές. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μαύρο.

Άωτα σκυφίδια

39. A 4209 (Πίν. 58α)

Ύψος 0,052 μ., διάμετρος χείλους 0,12 μ., διάμετρος βάσης 0,061 μ.

Άωτο σκυφίδιο άκέραιο. Βάση δακτυλιόσχημη, σῶμα ήμισφαιρικό. Πηλός φαιός, γάνωμα μαύρο έσωτερικά, πού βάφει άκανόνιστα και τὰ έξωτερικά τοιχώματα του άγγείου.

40. A 4210

Ύψος 0,065 μ., διάμετρος χείλους 0,13 μ., διάμετρος βάσης 0,063 μ.

Άωτο σκυφίδιο συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Πηλός κοκκινωπός, γάνωμα καστανωπό.

41. A 4213 (Πίν. 58β)

Ύψος 0,055 μ., διάμετρος χείλους 0,125 μ., διάμετρος βάσης 0,059 μ.

Άωτα σκυφίδιο συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Βάση δακτυλιόσχημη, σῶμα με μορφή έχίνου. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα καστανοκόκκινο έσωτερικά και έξωτερικά ως λίγο πάνω από τη βάση.

42. A 4214 (Πίν. 58γ)

Ύψος 0,063 μ., διάμετρος χείλους 0,14 μ., διάμετρος βάσης 0,066 μ.

Άωτο σκυφίδιο συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Βάση δακτυλιόσχημη, σῶμα με μορφή έχίνου. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα καστανοκόκκινο έσωτερικά και έξωτερικά ως τὸ μέσον περίπου του σώματος.

43. A 4215 (Πίν. 58δ)

Ύψος 0,053 μ., διάμετρος χείλους 0,13 μ., διάμετρος βάσης 0,065 μ.

Παρόμοιο με τὸ προηγούμενο. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα κόκκινο έσωτερικά πού βάφει άκανόνιστα και τὸ επάνω μέρος από τὰ έξωτερικά τοιχώματα του άγγείου.

44. A 4277 (Πίν. 58ε)

Ύψος 0,04 μ., διάμετρος χείλους 0,124 μ., διάμετρος βάσης 0,059 μ.

Άωτο σκυφίδιο συμπληρωμένο. Βάση δακτυλιόσχημη, σῶμα με γωνιώδες προφίλ. Πηλός γκριζός, γάνωμα μαύρο άπολεπισμένο.

Λυχνάρια

45. A 4211 (Πίν. 59α)

Ύψος 0,035 μ., διάμετρος δίσκου 0,06 μ., διάμετρος βάσης 0,037 μ.

Άκέραιο μελαμβαφές λυχνάρι σπασμένο έλαφρά στο άκρο του μυκτήρα. Ό δίσκος του είναι επίπεδος με ρηχή χάραξη στο άκρο του. Μία πλαστική λαβή στην άριστερή πλευρά του. Πηλός γκριζωπός, γάνωμα μαύρο.

46. A 4212 (Πίν. 59β)

Ύψος 0,03 μ., διάμετρος δίσκου 0,07 μ., διάμετρος βάσης 0,04 μ.

Άκέραιο μελαμβαφές λυχνάρι σπασμένο στο άκρο του μυκτήρα και την πλαστική λαβή του. Πηλός κοκκινωπός, γάνωμα μαύρο.

47. A 4233

Ύψος 0,036 μ., διάμετρος δίσκου 0,07 μ., διάμετρος βάσης 0,036 μ.

Λυχνάρι έλλιπές κατά τὸν μυκτήρα του. Βάση χαμηλή συμπαγής, δακτυλιόσχημη, σῶμα πεπλατυσμένο, λαβή πλαστική. Τὸ άνοιγμα του λυχναριου τονίζεται με βαθύ έγχάρακτο αὐλάκι. Πηλός κιτρινωπός, γάνωμα μαύρο άπολεπισμένο.

48. A 4234 (Πίν. 60γ)

Σωζόμενο ύψος 0,02 μ, διάμετρος δίσκου 0,063 μ.

Τμήμα λυχναριου συγκολλημένο. Λαβή πλαστική. Γύρω στην «όπή πληρώσεως» έγγάρακτο αὐλάκι. Πηλός γκριζωπός, γάνωμα μαύρο.

49. A 4235 (Πίν. 60α)

Ύψος 0,034 μ., διάμετρος δίσκου 0,05 μ., διάμετρος βάσης 0,033 μ.

Λυχνάρι σπασμένο στο άκρο του μυκτήρα του και στη βάση του. Λαβή πλαστική. Γύρω από την «όπή πληρώσεως» τρεις πολὺ λεπτες και άβαθείς χαράξεις. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα καστανομέλανο άπολεπισμένο.

50. A 4236 (Πίν. 60β)

Λυχνάρι σπασμένο στο άκρο του μυκτήρα χωρίς λαβή. Τὸ άνοιγμα άπ' όπου τὸ γέμιζαν με λάδι είναι μεγαλύτερο από τὰ προηγούμενα και ξεχωρίζει με έγγάρακτο αὐλάκι. Δεν υπάρχει βάση και τὸ μαύρο γάνωμα καλύπτει μόνο την επάνω και τη δεξιά πλευρά

του, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο εἶναι ἀβαφές. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

51. A 4265 (Πίν. 60δ)

Ύψος 0,04 μ., διάμετρος δίσκου 0,07 μ., διάμετρος βάσης 0,041 μ.

Τὸ μεγαλύτερο τμήμα λυχναριοῦ. Βάση δακτυλίσχημη, λαβὴ πλαστική. Ἡ «ὀπὴ πληρώσεως» τονίζεται μὲ βαθὺ ἐγχάρακτο αὐλάκι. Πηλὸς καστανός, γάνωμα μαῦρο ἀπολεπισμένο.

52. A 4237 (Πίν. 60ε)

Μῆκος 0,115 μ., ὕψος 0,055 μ.

Ἄκεραιο πλαστικὸ λυχνάρι μὲ μορφὴ νέγρου. Μὲ ἄσπρο χρῶμα τονίζονται οἱ βολβοὶ τῶν ματιῶν καὶ τὰ δόντια του, ἐνῶ τὰ μαλλιά του ἀποδίδονται ἐγχάρακτα μὲ μικρές, πυκνὲς στιγμές. Στὸ πίσω μέρος τοῦ λυχναριοῦ ὑπάρχει πλαστικὴ προεξοχὴ ποὺ χρησίμευε σὰν λαβή. Στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ τῆς μορφῆς περίπου, ὑπάρχει τονισμένη μὲ ἀκανόνιστο πλαστικὸ δαχτυλίδι ἢ «ὀπὴ πληρώσεως». Ὁ μυκτήρας του εἶναι ἐπιμήκης. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μορφῆς τοῦ νέγρου εἶναι ἔντονα. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος. Γάνωμα μαῦρο ἀπολεπισμένο.

Μυροδοχεῖα

53. A 4283 (Πίν. 61α)

Σωζόμενο ὕψος 0,088 μ.

Τμήμα ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σῶμα. Χεῖλος λοξό-
τμητο, λαιμὸς ὑψηλός, σῶμα σχεδὸν ὠοει-
δές. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, διακόσμηση
κόκκινες ταινίες στὸ χεῖλος καὶ κάτω ἀπὸ
τὸν ὄμο.

54. A 4289 (Πίν. 61β)

Σωζόμενο ὕψος 0,08 μ., διάμετρος βάσης 0,023 μ.

Μικρὸ μυροδοχεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπουν ὁ
λαιμὸς καὶ τὸ χεῖλος. Βάση μικρὴ, σῶμα μὲ
τὴ μεγαλύτερη διάμετρο πρὸς τὸν ὄμο. Πη-
λὸς πορτοκαλόχρωμος, διακόσμηση μὲ ρο-
δομέλανες ταινίες στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ καὶ
στὸν ὄμο.

Ὀλπη

55. A 4290 (Πίν. 61γ)

Σωζόμενο ὕψος 0,16 μ., διάμετρος βάσης 0,043 μ.

Ὀλπη, τῆς ὁποίας λείπουν ὁ λαιμὸς, τὸ χεῖ-
λος καὶ ἡ λαβή. Βάση δακτυλίσχημη, σῶμα
ραδινὸ μὲ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο στὸ ὕψος
τοῦ ὄμου. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα
καστανομέλανο ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ ὄμου καὶ
πρὸς τὰ ἐπάνω. Τὸ ὑπόλοιπο ἀγγεῖο ἀβαφές.
Χρησίμευε σὰν «θησαυράριο» γιὰ τὸν θη-
σαυρὸ (N 1364) τῶν 107 χάλκινων νομισμά-
των.

Ἄρυτήρας

56. A 4287 (Πίν. 60δ)

Ύψος 0,13 μ., διάμετρος χεῖλους 0,085 μ.

Ἄβαφής ἀρυτήρας συγκολλημένος καὶ συμ-
πληρωμένος. Σῶμα σφαιρικό, λαβὴ γωνιώ-
δης, λαιμὸς ποὺ τονίζεται μὲ τέσσερα ἀβαθὴ
αὐλάκια. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος.

Πρόχους

57. A 4288 (Πίν. 62)

Σωζόμενο ὕψος 0,24 μ., διάμετρος βάσης 0,092 μ.

Ἄβαφής πρόχους συγκολλημένη. Λείπουν
τιμήματα ἀπὸ τὴ βάση, τὸν λαιμὸ, τὸ χεῖλος
καὶ ἡ λαβὴ τοῦ ἀγγείου. Στὸν λαιμὸ διακό-
σμηση ἀπὸ ἀβαθὴ ἐγχάρακτα αὐλάκια. Πη-
λὸς πορτοκαλόχρωμος.

Λεκάνες

58. A 4284

Σωζόμενο ὕψος 0,145 μ.

Θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος λεκάνης. Σώ-
ζεται ἢ μία ἀπὸ τὶς ὀριζόντιες πιεσμένες λα-
βές της. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, διακό-
σμηση ἐσωτερικὰ μὲ δύο κόκκινες φαρδιές
ταινίες στὸ χεῖλος καὶ στὸ μέσον περίπου
τοῦ ὕψους του.

59. A 4286 (Πίν. 63)

Διάμετρος 0,26 μ., σωζόμενο ὕψος 0,15 μ.

Τμήμα ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος λεκάνης παρό-
μοιας μὲ τὴν προηγούμενη. Πηλὸς πορτοκα-
λόχρωμος.

Ὁξυπύθμενοι ἀμφορεῖς

60. A 4294 (Πίν. 64α)

Σωζόμενο ὕψος 0,54 μ.

Μεγάλο τμήμα ὀξυπύθμενου ἀμφορέα ἀπὸ τὴ
θάσο. Σῶζεται τὸ μισὸ περίπου τοῦ κορμοῦ

- του άγγείου, ό λαιμός, οί δύο λαβές και τó χειίλος. Στη μία λαβή όρθογώνιο σφράγισμα με παράσταση γενειοφόρου άνδρα με άπλωμένο τó δεξι χέρι και ένα άλλο άντικείμενο. Έπιγραφή ΘΑΣΙΩΝ. Τό όνομα τού επάνωμου άρχοντα κάτω άπό τήν παράσταση δέν σώζεται. Πηλός πορτοκαλόχρωμος.
61. A 4295 (Πίν. 64β)
Σωζόμενο ύψος 0,24 μ.
Τμήμα όξυπύθμενου άμφορέα άπό τή Θάσο. Σώζεται ό λαιμός, ή άρχή τού ώμου και τó επάνω μέρος τής μιās λαβής πού έχει σφράγισμα με τισ έπιγραφές ΘΑΣΙΩΝ / ΠΥΘΙΩΝ επάνω και κάτω άπό ένα ρόπαλο. Πηλός πορτοκαλόχρωμος.
62. A 4298 (Πίν. 64γ)
Σωζόμενο ύψος 0,26 μ.
Ένσφράγιστη λαβή άμφορέα Θάσου με όρθογώνιο σφράγισμα με παράσταση άμφορέα και τισ έπιγραφές ΘΑCΙΩΝ / ANTIANAΞ επάνω και κάτω. Πηλός πορτοκαλόχρωμος.
63. A 4300 (Πίν. 65α)
Σωζόμενο ύψος 0,28 μ.
Τμήμα άβαφούς όξυπύθμενου άμφορέα. Σώζεται ό λαιμός, τó χειίλος και ή μία λαβή με όρθογώνιο σφράγισμα με τήν έπιγραφή ΟΛΑ / ΝΘΟΥ σε δύο σειρές. Πηλός πορτοκαλόχρωμος.
64. A 4301 (Πίν. 65β)
Σωζόμενο ύψος 0,10 μ.
Ένσφράγιστη λαβή άμφορέα. Σφράγισμα όρθογώνιο με έπιγραφή ΔΗΜ / ΑΞ. Πηλός πορτοκαλόχρωμος.
65. A 4302 (Πίν. 65γ)
Σωζόμενο ύψος 0,15 μ.
Ένσφράγιστη λαβή άμφορέα με όρθογώνιο σφράγισμα και έπιγραφή ΠΑΡΑ. Πηλός πορτοκαλόχρωμος.
66. A 4303 (Πίν. 65δ)
Σωζόμενο ύψος 0,105 μ.
Θραύσμα όξυπύθμενου άμφορέα πού άποτελείται άπό τó επάνω τμήμα τής μιās λαβής και μικρό τμήμα τού λαιμού και τού χειίλους τού άγγείου. Κάτω άπό τó χειίλος διακοσμητική κόκκινη ταινία. Στη λαβή όρθογώνιο σφράγισμα με έπιγραφή ΜΙΚΙ / ΩΝΟΣ σε δύο σειρές. Πηλός πορτοκαλόχρωμος.
67. A 4313 (Πίν. 65ε)
Σωζόμενο ύψος 0,27 μ.
Τμήμα όξυπύθμενου άμφορέα πού σώζει τισ δύο ένσφράγιστες λαβές, τó μεγαλύτερο τμήμα τού ώμου, τόν λαιμό και τó χειίλος του. Στις λαβές κυκλικό σφράγισμα με μονόγραμμα Ρ. Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Πιθανότατα άπό τó εργαστήριο τής Έμφίπολης²⁰.

ΜΑΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΠΑΤΕΡΑ
Έρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

20. Μ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΠΑΤΕΡΑ, Un nouveau centre de production d'amphores timbrées en Macédoine, BCH Suppl. XIII (1986) 485-490.

Χρονολογημένη έλληνιστική κεραμική από την 'Ανατολική Μακεδονία

(Πίνακες 66-71)

Ἡ ἀνακοίνωση αὐτὴ περιλαμβάνει ἀποκλειστικὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν κατὰ καιροὺς στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία μαζί με «θησαυροὺς» νομισμάτων¹. Τὰ περισσότερα προέρχονται ἀπὸ τάφους κι ἓνα ἀπὸ τὰ θεμέλια σύγχρονου σπιτιοῦ. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγγείων, συνολικὰ δεκατρία, δὲν εἶναι βέβαια μεγάλος, ἀλλὰ τὸ σημαντικὸ στὴν περίπτωσή τους εἶναι ἡ παρουσία τῶν «θησαυρῶν», ποὺ ἡ χρονολογία ἐνταφιασμοῦ τους μᾶς παρέχει μιὰ ἀσφαλὴ καὶ περιορισμένη χρονολόγηση τῶν ἀγγείων. Ἀπὸ τὴν ἀποψη λοιπὸν τῆς ἀκριβοῦς χρονολόγησης ὀρισμένων τύπων ἀγγείων εἶναι νομίζω χρήσιμη ἡ παρουσίασή τους, στὸ μέτρο ποὺ αὐτὴ θὰ συμβάλει στὴ μελέτη τῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς γενικὰ καὶ εἰδικότερα τῆς Μακεδονίας. Προσωπικὰ δὲν συγκαταλέγω τὸν ἑαυτό μου ἀνάμεσα στοὺς συστηματικοὺς μελετητὲς τῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς καὶ ἡ παρουσία μου στὴ συνάντηση αὐτὴ ἔχει ὡς σκοπὸ νὰ δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ἓνα ἀδημοσίευτο ὕλικό, ποὺ ἴσως νὰ βοηθήσει αὐτοὺς ποὺ τὴν μελετοῦν πρὸ ἐμπεριστατωμένα, ὅπως τοὺς Στέλλα Δρούγου καὶ Γιάννη Τουράτσογλου, ποὺ μετὴν ἀνακοίνωσή τους στὸ XIII Διεθνὲς Συνέδριο Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Βερολίνο τὸ 1988² ξεκίνησαν μιὰ προσπάθεια διαχρονικῆς κατάταξης τῶν διαφόρων σχημάτων ἀγγείων ἀπὸ τὴ Μακεδονία.

Ἀρχίζοντας τὴν παρουσίαση τῶν ἀγγείων θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω ὅτι οἱ ἀριθμοὶ ποὺ ἀναφέρονται σὲ αὐτά, καθὼς ἐπίσης καὶ στοὺς «θησαυροὺς» τῶν νομισμάτων, εἶναι τῶν εὐρετηρίων τοῦ Μουσείου Καβάλας, ἐνῶ τὰ διάφορα στοιχεῖα γιὰ τὴν προέλευσή τους εἶναι αὐτὰ ποὺ ὑπάρχουν στὸ ἀρχεῖο τοῦ Μουσείου.

1. Εὐχαριστῶ τὴν Προϊσταμένη τῆς ΙΗ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἐφορο κ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χάιδω γιὰ τὴν ἀδεια μελέτης καὶ δημοσίευσης τῶν ἀγγείων Α 414, Α 1144 - Α 1146, Α 3100, Α 3101, Α 4037, Α 4353, Α 4354 καὶ τὴ συνάδελφο Σταυρούλα Σαμαρτζίδου γιὰ τὰ ἀγγεῖα Α 4049 καὶ Α 4050. Τὰ σχέδια τῶν ἀγγείων ἔγιναν ἀπὸ τὶς σχεδιάστριες τοῦ Μουσείου Καβάλας Κικὴ Μαγαρισιώτη καὶ Ἐλένη Κοτζαγιώργη, τὶς ὁποῖες καὶ εὐχαριστῶ, ἐνῶ οἱ φωτογραφίες ἀπὸ τὸν φωτογράφο κ. Στεφανίδη Ἐμμανουήλ.

2. Βλ. DROUGOU - TOURATSOGLU, *AntK* 34, 1991, 13-27.

Ροδολεΐβος Σερρών, 28-4-1952.

Τάφος κατά την ανέγερση του Γυμναστηρίου του Γυμνασίου.

A 414 (Πίν. 66α). Κάνθαρος. Λείπουν ή βάση, τμήματα του σώματος, τμήμα της μίας λαβής και το περισσότερο μέρος του λαιμού με το χεῖλος. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βάση.

Σωζ. ὕψ. 0,147 μ., διάμ. χεῖλ. 0,083 μ.

Πηλὸς καστανόχρωμος ἀνοιχτός, γάνωμα καστανόμαυρο με σκουρες καὶ ἀνοιχτὲς ἀποχρώσεις ἀπὸ τὸ ἀνομοιόμορφο ψήσιμο. Κυλινδρικό ὕψηλὸ στέλεχος, σῶμα ἡμισφαιρικό με πλάγιες αὐλακώσεις, ποὺ διακόπτονται κάτω ἀπὸ τὶς λαβές. Λαιμὸς ὕψηλός, κυλινδρικός, με χεῖλος ποὺ στρέφεται ἑλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Λαβὲς κάθετες με λοβοὺς στὴν κορυφή, ἑλαφρὰ ὑπερυψωμένες πάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Στὸ τμήμα τοῦ λαιμοῦ ποὺ σώζεται, ἀνάμεσα στὶς λαβές, διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος» με τμήμα ἐξίτηλης γιρλάντας, στὴν ὁποία τὸ στέλεχος εἶναι με διαλυμένο πηλὸ καὶ τὰ σταγονίδια με λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα.

N 61-73. «Θησαυρὸς» ἀπὸ δεκατρία (13) χάλκινα νομίσματα μέσα στὸν κάνθαρο καὶ με τὴν ἐξῆς σύνθεση:

1 Φιλίππου Β': Κεφάλι νέου/Ἰπέας (SNG Cop., 581 κέ.)

1 Μ. Ἀλεξάνδρου: Κεφάλι Ἡρακλῆ/Ὀπλά (SNG Cop., 1034 κέ.)

8 Ἀντιγόνου Γονατᾶ: Κεφάλι Ἀθηνᾶς/Πάνας (SNG Cop., 1205 κέ.)

2 Ἀντιγόνου Γονατᾶ: Κεφάλι Ἡρακλῆ/Ἰπέας (SNG Cop., 1214 κέ.)

1 Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας: Κεφάλι νέου/Αἰχμη δόρατος καὶ σιαγὸνα ἀγριογούρουνου (SNG Cop., 29).

Χρονολογία ἐνταφιασμοῦ τοῦ «θησαυροῦ» 250-239 π.Χ. Στὸ ἴδιο διάστημα χρονολογεῖται καὶ ὁ κάνθαρος³.

Νέα Ζίχνη Σερρών, 5-4-1982.

Κιβωτιόσχημος τάφος ἀρ. Χ σὲ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο στὴ θέση «Μίτκα»⁴.

A 4049 (Πίν. 66β). Κάνθαρος ἀκέρατος.

Ὑψ. 0,12 μ., διάμ. βᾶσ. 0,055 μ., διάμ. χεῖλ. 0,088 μ.

Πηλὸς καστανόχρωμος ἀνοιχτός, γάνωμα καστανόμαυρο με ἀνομοιόμορφο πάχος στὸ περισσότερο πάνω μέρος τοῦ σώματος ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο κάτω καὶ ἀνομοιόμορφο ψήσιμο σὲ ὄλο τὸ ἀγγεῖο.

3. Ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ δημιουργηθοῦν ἀπορίες γιὰ τὸ πῶς εἶναι δυνατόν στὸ ἴδιο διάστημα ποὺ χρονολογεῖται ὁ ἐνταφιασμὸς τοῦ «θησαυροῦ» νὰ χρονολογεῖται καὶ τὸ ἀγγεῖο, θὰ πρέπει νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι στὴ χρονολογία ἐνταφιασμοῦ ποὺ δίνεται τὸ πιθανότερο εἶναι αὐτὴ νὰ ἔγινε πρὸς τὸ τέλος παρὰ στὴν ἀρχή. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους «θησαυροὺς» αὐτῆς τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ γενικά, ἐπειδὴ ὡς συνήθως στὸν ὑπολογισμό τῆς χρονολογίας ἐνταφιασμοῦ ἢ ἀπόκρυψης ἐνὸς «θησαυροῦ» λαμβάνεται ὑπόψη ὄλο τὸ χρονικὸ διάστημα κοπῆς τῶν νεώτερων νομισμάτων, ἐκτὸς κι ἂν ὑπάρχει διαχρονικὴ κατάταξη τῶν διαφορετικῶν σειρῶν καὶ κοπῶν μίᾶς ἐκδοσης νομίσματος, κάτι ποὺ δὲν συμβαίνει με τοὺς ἐδῶ «θησαυροὺς». Ἐπομένως εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ πραγματοποιεῖται ὁ ἐνταφιασμὸς στὰ πρῶτα χρόνια τῆς περιόδου ποὺ ὑπολογίζεται, ἀφοῦ πρῶτον ἡ περίοδος ἐνταφιασμοῦ ταυτίζεται με ὅλη τὴ διάρκεια κοπῆς τῶν νομισμάτων καὶ δεύτερον στοὺς «θησαυροὺς» ὑπάρχει ἕνας ἀριθμὸς κοπῶν. Εὐνόητο εἶναι ὅτι ὄσο περισσότερες κοπὲς ἐνὸς νομίσματος ἔχουμε, τόσο ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ ἐκδοσῆς του καὶ συνεπῶς καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου ἐνταφιασμοῦ ἐνὸς «θησαυροῦ». Γιὰ τὸν συγκεκριμένο «θησαυρὸ» N 61-73 ἡ χρονολογία ἐνταφιασμοῦ ὑπολογίστηκε ἔπειτα ἀπὸ μελέτη καὶ τεσσάρων ἄλλων «θησαυρῶν» στὸ Μουσεῖο Καβάλας, ποὺ ἡ πλειονότητα τῶν νομισμάτων τους εἶναι τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ.

4. Βλ. ΑΔ 37, 1982 (1989) Β2, Χρον., 329.

Ἡ βάση ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἄνισα ἐπάλληλα δαχτυλίδια, κοίλη ἀπὸ κάτω, ὅπου μικρὴ μαστοειδῆς ἀπόφυση στὸ κέντρο. Σῶμα σχεδὸν σφαιρικό, λαιμὸς εὐρύς, πολὺ κοντός, χεῖλος πὸ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Κάθετες ταινιωτὲς λαβὲς με ἐπίθετα πλαστικά πηνία στὴν κορυφή. Στὸ μέσον τοῦ σώματος, κάτω ἀπὸ τὶς λαβὲς, ὀριζόντια περιφερειακὴ αὐλάκωση. Κάτω ἀπὸ τὸν λαιμό, ἀνάμεσα στὶς λαβὲς καὶ στὶς δύο ὄψεις, διακόσμηση τοῦ τύπου «δυτικῆς κλιτύος» με ζίγκ-ζάγκ γραμμὴ με ἐπίθετο λευκὸ χρῶμα, ἀνάμεσα σὲ δύο ὄχι ἐντελῶς ἴσιες καὶ ὀριζόντιες γραμμὲς με ἐπίθετο ἰῶδες χρῶμα.

Πρβ. Η. Α. THOMPSON, *Two Centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia* III, 1934, 320 ἀρ. Α 33 πίν. 5 (ὡς πρὸς τὸ σχῆμα μόνο, γιατί ὁ Α 33 εἶναι χωρὶς διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος»)⁵, *Corinth* VII, III, 76-82 ἀρ. 389-450 πίν. 15, 39, 41, 52, 53 (330-225 π.Χ.), *Alt-Ägina* II, 1, 73 ἀρ. 529 πίν. 40 (μέσα 3ου αἰ. π.Χ.), J. SCHÄFER, *Hellenistische Keramik aus Pergamon, Pergamenische Forschungen* 2 (Berlin 1968) 55, 61-62 ἀρ. D 63 πίν. 16 (ἀρχὲς 2ου αἰ. π.Χ.).⁶

A 4050 (Πίν. 67α). Μυροδοχεῖο ἀκέραιο, ἀτρακτόσχημο.

´ψ. 0,124 μ., διάμ. βάσ. 0,022 μ., διάμ. χεῖλ. 0,028 μ.

Πηλὸς γκριζωπός, ἐπίχρῖσμα ὁμοιόχρωμο στὸ κάτω μισό.

Βάση δακτυλιόσχημη με ἑλαφρῶς κοίλη ἐπιφάνεια στήριξης, στέλεχος σχετικὰ κοντό. Σῶμα εὐρύ, σχεδὸν σφαιρικό, λαιμὸς ὑψηλός, ἑλαφρῶς χοανοειδῆς, με πλαστικὸ λοξότμητο δαχτυλίδι στὸ χεῖλος. Γραπτὲς στενὲς ταινίες με ἐξίτηλο ἰῶδες χρῶμα, περιφερειακὰ στὸν ὄμο.

Πρβ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1980, 86, Π 2104 πίν. 60 (τέλη 3ου αἰ. π.Χ. ἕως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.), *Ἰωάννινα* 1986, 65 Π 7585 πίν. 48 (μέσα 3ου αἰ. π.Χ.), Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, Ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ νεκροταφεῖα τῆς Πύλου, *ΑΔ* 38, 1983 (1990) Μελ., 16 καὶ 61 σχέδ. 21 πίν. 20β (τέλος 2ου-ἀρχὲς 1ου αἰ. π.Χ.), Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Ἑλληνιστικὸς τάφος Βεροίας, *ΑΕ* 1955, 34 ἀρ. 10 εἰκ. 16 (ἀρχὲς 2ου αἰ. π.Χ.), *Alt-Ägina* II, 1, 88 ἀρ. 705 πίν. 56 (ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.), *Kerameikos* IX, 163 ἀρ. 378.1 πίν. 68 (β' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.).

N 1337. «Θησαυρὸς» ἀπὸ σαράντα δύο (42) χάλκινα νομίσματα μέσα στὸν κάρθαρο. Ἡ σύνθεσή του εἶναι ἡ ἑξῆς:

1 Κασσάνδρου: Κεφάλι Ἡρακλῆ/Ἰπέας (*SNG Cop.*, 1142 κέ.).

35 Ἀντιγόνου Γονατᾶ: Κεφάλι Ἀθηνᾶς/Πάνας (*SNG Cop.*, 1205 κέ.), ἀπὸ τὰ ὁποῖα 28 φέρουν κυκλικὸ ὑστερόσχημο στὴν μπροστινὴ ὄψη.

5 Ἀντιγόνου Γονατᾶ: Κεφάλι Ἡρακλῆ/Ἰπέας (*SNG Cop.*, 1214 κέ.), ἀπὸ τὰ ὁποῖα 3 φέρουν κυκλικὸ ὑστερόσχημο στὴν μπροστινὴ ὄψη.

1 Φιλίππου Ε': Κεφάλι Ἡρακλῆ/Ἰπέας (*SNG Cop.*, 1235).

Ὁ ἐνταφιασμὸς τοῦ «θησαυροῦ» τοποθετεῖται στὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Φιλίππου Ε' (220-210 π.Χ.) καὶ στὸ ἴδιο διάστημα χρονολογοῦνται ὁ κάρθαρος καὶ τὸ μυροδοχεῖο.

Μικρόπολη Δράμας, 1952.

Διάνοιξη θεμελίων οἰκίας Τσακανίκα Βασιλείου. Παράδοση τὸ 1962 ἀπὸ τὸν Διευθυντὴ τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου.

A 1146 (Πίν. 67β). Κάρθαρος ἀκέραιος. Λεῖπει πολὺ μικρὸ τμῆμα ἀπὸ τὴ βάση. Στὶς λαβὲς, τὸ χεῖλος καὶ μέρος τοῦ λαιμοῦ πουρί.

5. Ὁ κάρθαρος Α 33 χρονολογεῖται στὴ στροφὴ τοῦ 4ου πρὸς τὸν 3ο αἰ. π.Χ., ἀλλὰ σύμφωνα με τὶς νέες χρονολογήσεις πὸ ἰσχύουν σήμερα τοποθετεῖται γύρω στὸ 260 π.Χ. Τὴν ἀντιπαράθεση τῶν χρονολογήσεων τῶν ὁμάδων τοῦ Thompson με τὶς χρονολογήσεις πὸ ἰσχύουν σήμερα βλ. S. I. ROTROFF, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, Preface, 1-6, στὸ Η. Α. THOMPSON - D. B. THOMPSON - S. I. ROTROFF, *Hellenistic Pottery and Terracottas* (Princeton 1987).

6. Μεγάλῃ ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βάση, με τὸν Α 4049 ἔχει ὁ ἀρ. 3 τῆς Abb. 3, στὸν ὁποῖο ἡ ὀριζόντια αὐλάκωση, στὸ ἴδιο σημεῖο με τὸν Α 4049, ἔχει ἄσπρο χρῶμα.

Ύψ. 0,221 μ., διάμ. βάσ. 0,06 μ., διάμ. χείλ. 0,113 μ.

Πηλός γκριζωπός, επίχρισμα πρασινωπό, μεταλλικής χροιάς, σε όλο το άγγείο εξωτερικά και στο πάνω μισό έσωτερικά.

Βάση κωνική, κοίλη από κάτω, στέλεχος κυλινδρικό, πλαστικό δαχτυλίδι στο σημείο όπου ενώνονται. Σώμα ήμιωοειδές με κάθετες άραιές αυλακώσεις, που διακόπτονται κάτω από τις λαβές, όπου υπάρχουν τρείς αυλακώσεις σε σχήμα αιχμής βέλους. Λαιμός ύψηλός, κυλινδρικός με κοίλο περίγραμμα, χείλος που στρέφεται έλαφρά προς τα έξω. Λαβές κάθετες, κυρτές έσωτερικά και κοίλες εξωτερικά, με λοβούς στην κορυφή, έλαφρά ύπερυψωμένες πάνω από το χείλος. Στο πάνω μέρος κάθε λαβής τέσσερις επίθετες στιγμές σε διάταξη όρθογωνίου.

N 521. «Θησαυρός» από οκτώ (8) χάλκινα νομίσματα μέσα στον κάρθαρο και με την παρακάτω σύνθεση:

2 Κασσάνδρου: Κεφάλι Ήρακλή/Ήπέας (SNG Cop., 1142 κέ.).

3 Θεσσαλονίκης: Κεφάλι Διονύσου/Κατσίκια (AMNG, 117 άρ. 1 πίν. XXII, 23).

Κεφάλι Διονύσου/Πήγασος (AMNG, 118 άρ. 4 πίν. XXII, 22).

Κεφάλι Άθηνᾶς/Άλογο (AMNG, 118 άρ. 2 πίν. XXII, 24).

1 Πέλλας: Κεφάλι Άθηνᾶς/Άγελάδα (AMNG, 96 άρ. 14, 15 πίν. XIX, 4).

1 Άμφίπολης: Κεφάλι Ποσειδώνα/Ρόπαλο (AMNG, 34 άρ. 26, 27 πίν. IX, 1-2).

1 Άμφίπολης ή Μακεδόνων, έπικεκομμένο στην πίσω όψη: Κεφάλι Ποσειδώνα/Ρόπαλο (AMNG, 34 άρ. 26, 27 πίν. IX, 1-2 ή AMNG, 2 άρ. 13 πίν. II, 24).

Μολονότι από τα στοιχειά προέλευσης δέν φαίνεται ότι ό κάρθαρος με τόν «θησαυρό» βρέθηκαν σε τάφο, από τό είδος του άγγείου και τόν μικρό αριθμό τών νομισμάτων, έφόσον παραδόθηκαν όλα, νομίζω ότι πρόκειται για ταφικό εύρημα.

Ό ένταφιασμός του «θησαυρού» και ό κάρθαρος χρονολογούνται στο διάστημα 187-168/7 π.Χ.⁷.

Γραμμένη Δράμας, 4-5-1967.

Κιβωτιόσχημος τάφος στο οικόπεδο Κασαβίδη Νικολάου του Ίωάννη.

A 3100 (Πίν. 68α). Σκύφος. Λείπει τό περισσότερο μέρος του χείλους και μικρό τμήμα του σώματος πάνω από τη μία λαβή.

Ύψ. 0,126 μ., διάμ. βάσ. 0,042 μ., διάμ. χείλ. 0,106 μ.

Πηλός κοκκινωπός, άκάθαρτος.

Βάση δισκόμορφη, κοίλη από κάτω, όπου μικρή μαστοειδής απόφυση στο κέντρο. Κυλινδρικό στέλεχος μεταξύ βάσης και κυρίως σώματος. Σώμα σφαιρικό, χείλος ιδιαίτερα διαμορφωμένο, που στρέφεται προς τα έξω. Λαβές κυλινδρικές, όριζόντιες στη γένεσή τους και στη συνέχεια λοξές προς τα πάνω, άσύμμετρα τοποθετημένες. Στο σημείο της ένωσης του στελέχους με τό σώμα ρηχό αυλακωτό δαχτυλίδι.

A 3101 (Πίν. 68β). Άμφορέας άκέραιος.

Ύψ. 0,253 μ., διάμ. βάσ. 0,11 μ., διάμ. χείλ. 0,053 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος, άραιό κοκκινωπό επίχρισμα στο πάνω μισό.

Βάση άδιαμόρφωτη, επίπεδη, με κοιλότητα στο κέντρο της κάτω επιφάνειας. Σώμα εύρύ, σχεδόν κυλινδρικό, τό περίγραμμα συνεχές, χωρίς να δηλώνεται καθαρά ό ώμος, λαιμός κοντός και στενός, χείλος που σχηματίζεται με δύο έπάλληλα άνισα δαχτυλίδια. Λαβές κάθετες, ταινωτές, με νεύρωση στο μέσον τους. Στο κέντρο του σώματος όριζόντια αυλάκωση περιφερειακά, οί άκρες της όποιας δέν ενώνονται, αλλά βρίσκονται σε διαφορετικό ύψος ή μία από την άλλη.

7. Για τη χρονολόγηση τών νομισμάτων αυτόνομης κοπής πόλεων, περιοχών και τών Μακεδόνων στην περίοδο 187-168/7 π.Χ. βλ. J. TOURATSOGLU, *BAR International Series* 326, 1987, 53-72, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Πρβ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1980, 50 Π 1322 πίν. 18 και 72 Π 1417 πίν. 47, Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, δ.π. 43-44 άρ. 1, 2 εικ. 20, 23.

N 316. «Θησαυρός» από δώδεκα (12) χάλκινα νομίσματα, μάλλον μέσα στον σκύφο, αν και δεν αναφέρεται κάτι τέτοιο στο εύρητήριο του Μουσείου Καβάλας. Ή σύνθεσή του είναι ή παρακάτω:

9 Θεσσαλονίκης: 3 Κεφάλι Άρτεμης/Φαρέτρα (*AMNG*, 119 άρ. 11 πίν. XXIII, 2).

2 Κεφάλι Δία/Δύο τράγοι (*AMNG*, 118 άρ. 3 πίν. XXII, 25).

1 Κεφάλι Δία/Άετός (*AMNG*, 120 άρ. 16 πίν. XXIII, 7).

1 Κεφάλι Έρμη/Πάνας (*AMNG*, 118 άρ. 5 πίν. XXII, 20).

1 Κεφάλι Διονύσου/Κατσίκα (*AMNG*, 117 άρ. 1 πίν. XXII, 23).

1 Κεφάλι Δία/Ταῦρος (*AMNG*, 118 άρ. 6 πίν. XXII, 28).

3 Άμφίπολης: Κεφάλι Άρτεμης/Δύο τράγοι (*AMNG*, 35 άρ. 34 πίν. IX, 9).

Κεφάλι Άρτεμης/Στάχυ (*AMNG*, 34 άρ. 31 πίν. IX, 6).

Κεφάλι Ποσειδώνα/Ρόπαλο (*AMNG*, 34 άρ. 26, 27 πίν. IX, 1-2).

Χρονολογία ένταφιασμού του «θησαυρού» 187-168/7 π.Χ. και στο ίδιο διάστημα χρονολογούνται ό σκύφος και ό άμφορέας.

Έλευθερούπολη Καβάλας, 18-1-1982.

Κιβωτιόσχημος τάφος στη θέση «Παλιάμπελα», στις έργασίες επέκτασης του έθνικού σταδίου⁸.

A 4037 (Πίν. 69α). Κάνθαρος άκέραιος.

Ύψ. 0,113 μ., διάμ. βάσ. 0,052 μ., διάμ. χείλ. 0,085 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος, επίχρισμα κόκκινο στο περισσότερο πάνω μέρος.

Βάση κωνική, διβαθμιδωτή, κοίλη από κάτω, όπου μαστοειδής απόφωση στο κέντρο. Σώμα σφαιρικό, λαμδός ευρύς, πολύ κοντός, χείλος πού στρέφεται έλαφρά προς τα έξω. Κάθετες ταινιωτές λαβές με επίθετα πλαστικά πηνία στην κορυφή. Στο ύψος της γένεσης των λαβών δύο επάλληλες όριζόντιες αυλακώσεις περιφερειακά στο σώμα.

N 1334. «Θησαυρός» από έντεκα (11) χάλκινα νομίσματα μέσα στον κάνθαρο και με την έξης σύνθεση:

3 Φιλίππου Ε': 2 Κεφάλι Ήρακλή/Δύο κατσίκες (*SNG Cor.*, 1248-51).

1 Μακεδονική άσπίδα/Ρόπαλο (*SNG Cor.*, 1309)⁹.

8 Περσέα: 4 Κεφάλι Ήρακλή/Ήππείας (*AMNG*, 196 άρ. 9, 10 πίν. XXXVI, 1).

3 Μακεδονική άσπίδα/Άρπη (*SNG Cor.*, 1281).

1 Κεφάλι ήρωα Περσέα/Άετός (*SNG Cor.*, 1275-80).

Ό ένταφιασμός του «θησαυρού» και ό κάνθαρος χρονολογούνται στα χρόνια της βασιλείας του Περσέα (178-168 π.Χ.).

8. Βλ. *ΑΔ* 37, 1982 (1989) Β2, Χρον., 325, όπου αναφέρεται μόνο ή άνεύρεση του τάφου και *ΑΔ* 39, 1984 (1989) Β', Χρον., 272, όπου ξανααναφέρεται ό τάφος, αλλά αυτή τη φορά μαζί με τον «θησαυρό» των νομισμάτων και τον κάνθαρο, ό όποιος όμοιος αποδίδεται στην κατηγορία της «δυτικής κλιτύος».

9. Το νόμισμα αυτό και στη *SNG Cor.* και στο *AMNG* αποδίδεται στον Φίλιππο ΣΤ' (Άνδρίσκο) και χρονολογείται στα χρόνια της εξέγερσής του (149-148 π.Χ.). Ή παρουσία του όμως στον «θησαυρό» αυτό δείχνει ότι μάλλον είναι του Φιλίππου Ε'. Ό λόγος πού μās κάνει να υποθέτουμε κάτι τέτοιο είναι τó ότι ό «θησαυρός» θά πρέπει να ένταφιάστηκε στα χρόνια του Περσέα κι όχι του Άνδρίσκου. Αυτό συνάγεται άφ' ένός από τó γεγονός ότι ό «θησαυρός» άπαρτίζεται κυρίως από νομίσματα του Περσέα και άφ' έτέρου από την παντελή άπουσία νομισμάτων πού κόπηκαν στο διάστημα 168-149 π.Χ., όπως των «μερίδων», του ταμία Γαίου Ποπλιλίου και των Μακεδόνων επί Πραίτωρος D. Iunius Silanus.

Ροδολεΐβος Σερρών, 17-9-1956.

Τάφος στο οικόπεδο του Μαλιώτου Νικολάου.

A 4353 (Πίν. 69β). Κάνθαρος άκέραιος.

Ύψ. 0,108 μ., διάμ. βάσ. 0,05 μ., διάμ. χείλ. 0,074 μ.

Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα ροδόχρωμο στο περισσότερο πάνω μέρος.

Βάση σχεδόν κωνική, κοίλη από κάτω, όπου μαστοειδής απόφυση στο κέντρο. Σώμα σχεδόν σφαιρικό, λαιμός άνυπαρκτος, χείλος που στρέφεται προς τα έξω. Κάθετες λαβές, άνισοϋψώς τοποθετημένες, χωρίς συγκεκριμένη καθαρή διατομή (κάτι μεταξύ ταινιωτής και κυλινδρικής). Στο μέσον του σώματος, κάτω άκριβώς από τις λαβές, όριζόντια αυλάκωση περιφερειακά και κάτω από το χείλος άχνές όριζόντιες γραμμές από τον τροχό, χωρίς συνέχεια σε όλη την περιφέρεια και χωρίς παράλληλη διάταξη.

N 1608. «Θησαυρός» από δεκαοχτώ (18) χάλκινα νομίσματα μέσα στον κάνθαρο και με την παρακάτω σύνθεση:

5 'Αμφίπολης: 3 Κεφάλι Δία(:)/Ταῦρος (AMNG, 35 άρ. 36 πίν. IX, 11), από τα όποια ένα είναι έπικεκομμένο σε Πέλλας (AMNG, 94 άρ. 5 πίν. XVIII, 29).

1 Κεφάλι 'Αρτεμης/Δύο Τράγοι (AMNG, 35 άρ. 34 πίν. IX, 9).

1 Κεφάλι 'Ηρακλή/Λιοντάρι (AMNG, 35 άρ. 37 πίν. IX, 12).

5 Πέλλας: Κεφάλι Ποσειδώνα/Ταῦρος (AMNG, 94 άρ. 5 πίν. XVIII, 29).

3 Θεσσαλονίκης: Κεφάλι Διονύσου/Κατσικά (AMNG, 120 άρ. 15 πίν. XXIII, 6), έπικεκομμένο πάλι σε Θεσσαλονίκης (μάλλον στο AMNG, 119 άρ. 11 πίν. XXIII, 2).

Κεφάλι Διονύσου/Πήγασος (AMNG, 118 άρ. 4 πίν. XXII, 22).

Κεφάλι Ποσειδώνα/Πλώρη πλοίου (AMNG, 120 άρ. 18 και 121 άρ. 22 πίν. XXIII, 12-13).

1 Παρώρειας(:): Κεφάλι Δία/'Αετός (SNG Cop., 253-255).

4 Φθαρμένα - άταύτιστα.

'Ο ένταφιασμός του «θησαυρού» και ό κάνθαρος χρονολογούνται στο διάστημα 187-168/7 π.Χ.

Προσοτσάνη Δράμας, 12-10-1984.

Τάφος στο κληροτεμάχιο άρ. 8034 σε έργασίες χωματοληψίας¹⁰.

A 4354 (Πίν. 70α). Σκύφος συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε μερικά σημεία.

Ύψ. 0,147 μ., διάμ. βάσ. 0,048 μ., διάμ. χείλ. 0,127 μ.

Πηλός καστανέρυθρος, επίχρισμα γκρίζο στο κάτω μισό.

Βάση δισκόμορφη, κοίλη από κάτω, όπου μαστοειδής απόφυση στο κέντρο. Κυλινδρικό - χοανοειδές στέλεχος μεταξύ βάσης και κυρίως σώματος. Σώμα σχεδόν σφαιρικό, χείλος ιδιαίτερα διαμορφωμένο, που στρέφεται έντονα προς τα έξω. Λαβές κυλινδρικές, όριζόντιες στη γένεσή τους και στη συνέχεια λοξές προς τα πάνω, ύπερυψωμένες πάνω από το χείλος.

N 1363. «Θησαυρός» από τριάντα (30) χάλκινα νομίσματα μέσα στον σκύφο και με την παρακάτω σύνθεση:

8 'Αμφίπολης: 7 Κεφάλι Ποσειδώνα/Ρόπαλο (AMNG, 34 άρ. 26, 27 πίν. IX, 1-2).

1 Κεφάλι Στρώμονα/Δελφίνι (AMNG, 33, 34 άρ. 24, 25 πίν. VIII, 24-25).

7 Θεσσαλονίκης: Κεφάλι Διονύσου/Κατσικά (AMNG, 117 άρ. 1 πίν. XXII, 23).

3 Πέλλας: 2 Κεφάλι 'Αθηνάς/'Αγελάδα (AMNG, 96 άρ. 14, 15 πίν. XIX, 4).

10. Βλ. ΑΔ 39, 1984 (1989) Β', Χρον., 273.

- 1 Κεφάλι Δία/Κεραυνός (AMNG, 96 άρ. 16, πίν. XIX, 6).
 9 Μακεδόνων: 7 Κεφάλι Ποσειδώνα/Ρόπαλο (AMNG, 2 άρ. 13 πίν. II, 24).
 1 Κεφάλι Δία/Φτερωτός κεραυνός (AMNG, 5 άρ. 31 πίν. XII, 17).
 1 Κεφάλι Ἀπόλλωνα/Λύρα και τόξο (AMNG, 3 άρ. 16 πίν. II, 29).
 3 Φθαρμένα - άταύτιστα.
 Ὅ ένταφιασμός του «θησαυρού» και ὁ σκύφος χρονολογούνται στο διάστημα 187-168/7 π.Χ.

Μικρόπολη Δράμας, 14-6-1962.

Κιβωτιόσχημος τάφος στη θέση «Πρωτοχώραφα».

A 1144 (Πίν. 70β). Ἀρυβαλλοειδής λήκυθος ἢ οἰνοχόη, άκέραιη.

Ὑψ.: 0,151 μ., διάμ. βάσ. 0,082 μ., διάμ. χεῖλ. 0,043 μ.

Πηλός καστανοκίτρινος, επίχρυσμα καστανέρυθρο στο περισσότερο πάνω μέρος, μαυριδερό τοπικά λόγω άνομοιόμορφου ψησίματος.

Βάση δακτυλιόσχημη, σῶμα σφαιρικό. Ὁ λαιμός, στενός στο κάτω μέρος, φουσκωτός στη μέση, καταλήγει σε χεῖλος που στρέφεται προς τὰ έξω και σχηματίζει έκροή. Λαβή μικρή, κάθετη, ταινιωτή. Στόν ὦμο πλαστικό δαχτυλίδι, που περνά μέσα από τὴ λαβή και στο κάτω μέρος του σώματος ὀριζόντιες γραμμές περιφερειακά, από τὸν τροχό, χωρίς κανονική παράλληλη διάταξη. Πρβ. Ρόδος 1989, 96 πίν. 57β, *Agora V*, 85 άρ. M5 πίν. 18.

A 1145 (Πίν. 71α). Σκύφος άκέραιος. Λείπει μόνο μικρό μέρος του χεῖλους σε δύο σημεία.

Ὑψ. 0,136 μ., διάμ. βάσ. 0,045 μ., διάμ. χεῖλ. 0,118 μ.

Πηλός καστανός, άραιό κοκκινωπό επίχρυσμα στο πάνω μισό.

Βάση κωνική από δύο ἄνισα επάλληλα δαχτυλίδια, κοίλη από κάτω, ὅπου μαστοειδής άπόφυση στο κέντρο. Κυλινδρικό - χοανοειδές στέλεχος μεταξύ βάσης και κυρίως σώματος. Σῶμα σχεδόν σφαιρικό, χεῖλος ιδιαίτερα διαμορφωμένο, που στρέφεται προς τὰ έξω. Λαβές κυλινδρικές, ὀριζόντιες στη γένεσή τους και στη συνέχεια λοξές προς τὰ πάνω, με τὴ μία ελαφρά υπερυψωμένη πάνω από τὸ χεῖλος.

N 142, N 143, N 517-520. «Θησαυρός» από δύο (2) επάργυρα και τριάντα ὄχτῶ (38) χάλκινα νομίσματα μέσα στον σκύφο. Ἡ σύνθεσή του εἶναι ἢ παρακάτω:

2 επάργυρα τετράδραχμα Θάσου: Κεφάλι Διονύσου/Ὁρθιος Ἡρακλῆς Σωτήρας (SNG Cor., 1038-49)¹¹.

17 Θεσσαλονίκης: 8 Κεφάλι Δία/Δύο τράγοι (AMNG, 118 άρ. 3 πίν. XXII, 25), από τὰ ὅποια ἓνα εἶναι επικεκομμένο και στις δύο ὄψεις, μάλλον σε Θεσσαλονίκης κι ἓνα δεύτερο στην πίσω ὄψη.

5 Κεφάλι Δία/Ταῦρος (AMNG, 118 άρ. 6 πίν. XXII, 28).

2 Κεφάλι Διονύσου/Κατσίκα (AMNG, 117 άρ. 1 πίν. XXII, 23).

1 Κεφάλι Ἑρμῆ/Πάνας (AMNG, 118 άρ. 5 πίν. XXII, 20).

1 Κεφάλι Διονύσου/Πήγασος (AMNG, 118 άρ. 4 πίν. XXII, 22).

13 Πέλλας: 5 Κεφάλι Ἀθηνᾶς/Ἀγελάδα (AMNG, 96 άρ. 14, 15 πίν. XIX, 4).

3 Κεφάλι Ποσειδώνα/Ταῦρος (AMNG, 94 άρ. 5 πίν. XVIII, 29).

3 Κεφάλι Πάνα/Ἀθηνᾶ Ἀλκίδαμος (AMNG, 94 άρ. 4 πίν. XVIII, 27).

1 Κεφάλι Ἀθηνᾶς/Νίκη σε ἄρμα (AMNG, 93-94 άρ. 1, 2 πίν. XVIII, 26).

1 Κεφάλι Ἀπόλλωνα/Τρίποδας (SNG Cor., 265).

11. Για μιὰ πρωιμότερη χρονολόγηση τῶν τετραδράχμων τῆς Θάσου από αὐτὴ τοῦ 146 π.Χ. και μετά, πού χρονολογούνται στη SNG Cor., βλ. J. TOURATSOGLOU, ὁ.π. 62-63 σημ. άρ. 16, ὅπου και σχετική βιβλιογραφία.

4 Ἀμφίπολης: 3 Κεφάλι Ποσειδῶνα/Ρόπαλο (AMNG, 34 ἀρ. 26, 27 πίν. IX, 1-2).

1 Κεφάλι Ἄρτεμης/Δύο τράγοι (AMNG, 35 ἀρ. 34 πίν. IX, 9).

2 Ταμία Γαῖου Ποπλιλίου: Κεφάλι Ἀθηνᾶς/Ἀγελάδα (AMNG, 8 ἀρ. 4 πίν. XII, 21).

1 Κασσάνδρου: Κεφάλι Ἡρακλῆ/Ἴππέας (SNG Corp., 1142 κέ.).

1 Φθαρμένο - ἀταύτιστο

Ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν δύο νομισμάτων τοῦ ταμία Γαῖου Ποπλιλίου ὁ ἐνταφιασμός τοῦ «θησαυροῦ» τοποθετεῖται στὸ διάστημα 168-166 π.Χ.¹² ἢ λίγο ἀργότερα, ὅποτε καὶ ὁ σκύφος μὲ τὴ λήκυθο ἢ οἰνοχόη χρονολογοῦνται στὸ ἴδιο διάστημα ἢ λίγο νωρίτερα.

Προσοτσάνη Δράμας, 12-11-1984.

Λακκοειδῆς τάφος ἀρ. 1 στὸ κληροτεμάχιο ἀρ. 8032¹³.

A 4117 (Πίν. 71β). Μυροδοχεῖο ἀκέραιο, χωρὶς πόδι.

Ῥψ. 0,072 μ., διάμ. βάσ. 0,02 μ., διάμ. χεῖλ. 0,017 μ.

Πηλὸς κόκκινος, γάνωμα ὁμοιόχρωμο, καστανὸ τοπικὰ ἀπὸ τὸ ψήσιμο, ἀπολεπισμένο στὸν λαιμὸ καὶ σὲ σημεῖα τοῦ σώματος.

Σῶμα ἀπιδόσχημο, βάση ἀδιαμόρφωτη μὲ ἐπίπεδη ἔδραση. Λαιμὸς ὕψηλός, κυλινδρικός, χεῖλος ἐλαφρὰ λοξότμητο, ποὺ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν λαιμὸ μὲ αὐλακωτὸ δαχτυλίδι.

Πρβ. *Agora V*, 15 ἀρ. F50 πίν. 2 (τέλη 1ου αἰ. π.Χ. - 1ο αἰ μ.Χ.) καὶ 85 ἀρ. M8 πίν. 18 (πρώμος 1ος αἰ. μ.Χ.), Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, *δ.π.* 16, 63 ἀρ. 1723 σχέδ. 26 πίν. 21β (τέλη 2ου - ἀρχὲς 1ου αἰ. π.Χ.), Κ. ΤΣΑΚΟΣ, Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι στὴ Σάμο, *ΑΔ* 32, 1977 (1982) Μελ., 358 ἀρ. 612 σχέδ. 7 πίν. 120δ, 367 ἀρ. 593 σχέδ. 7 πίν. 125α, 370 ἀρ. 2333 σχέδ. 7 πίν. 126α (μετὰ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.).

A 4118 (Πίν. 71γ). Ἄωτο σκυφίδιο. Λεῖπει τὸ περισσότερο μέρος τοῦ χεῖλους μὲ τμήμα τοῦ σώματος.

Ῥψ. 0,062 μ., διάμ. βάσ. 0,042 μ., διάμ. χεῖλ. 0,095 μ.

Πηλὸς καστανός, ἀκάθαρτος.

Βάση ἀδιαμόρφωτη, ἐπίπεδη. Περίγραμμα γωνιῶδες μὲ τὰ ἀνώτερα τοιχώματα κάθετα καὶ τὰ κατώτερα πλάγια.

N 1403. «Θησαυρὸς» ἀπὸ ἔντεκα (11) χάλκινα νομίσματα μέσα στὸ σκυφίδιο καὶ μὲ τὴν ἐξῆς σύνθεση:

7 Ἀμφίπολης: 2 Κεφάλι Δία/Ἄετός.

1 Κεφάλι Διονύσου/Κατσίκα (AMNG, 37 ἀρ. 51 πίν. IX, 25).

1 Κεφάλι Ἄρτεμης/Ἄρτεμις Ταυροπόλος (AMNG, 37 ἀρ. 53 πίν. IX, 27).

3 Κεφάλι Αὐγούστου/Ἄρτεμις Ταυροπόλος (SNG Corp., 89-91).

3 Θεσσαλονίκη: Κεφάλι Διονύσου/Κατσίκα (AMNG, 120 ἀρ. 15 πίν. XXIII, 6).

Κεφάλι Ἀθηνᾶς/Ἀγελάδα (AMNG, 119 ἀρ. 12 πίν. XXIII, 3).

Κεφάλι Ἰαννοῦ/Δύο Κένταυροι (AMNG, 121 ἀρ. 20 πίν. XXIII, 10).

1 Πέλλας: Κεφάλι Ἀθηνᾶς/Ἀγελάδα (AMNG, 96 ἀρ. 14,15 πίν. XIX, 4).

Ὁ ἐνταφιασμός τοῦ «θησαυροῦ» τοποθετεῖται στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου (27 π.Χ. - 14 μ.Χ.) καὶ στὸ ἴδιο διάστημα χρονολογοῦνται τὸ μυροδοχεῖο καὶ τὸ σκυφίδιο.

12. Γιὰ τὴ χάλκινη νομισματοκοπία στὴ Μακεδονία μετὰ τὸ 168 π.Χ. βλ. P. MACKAY, *Bronze Coinage in Macedonia, 168-166 B.C.*, *ANSMN* 14, 1968, 5-13.

13. Βλ. *ΑΔ* 39, 1984 (1989) Β', Χρον., 273.

Συμπεράσματα

Ο κánθαρoς A 414 ανήκει σe έναν τύπο διαδεδομένο σe όλο τον έλληνιστικό κόσμο του 3ου αϊ π.Χ.¹⁴ και σύμφωνα με την κατάταξη των άγγειων από τη Μακεδονία των Δρούγου - Τουράτσογλου θα πρέπει να ένταχθεί σe μία τρίτη παραλλαγή του τύπου B¹⁵. Ός προς την απόδοσή του σe κάποιο έργαστήριο, νομίζω ότι θα πρέπει μάλλον να αναζητήσουμε ένα περιφερειακό κέντρο παραγωγής κεραμικών άγγειων στη Μακεδονία, παρά τις ομοιότητες που έχει με τους άττικούς κανθάρους αυτού του τύπου και οι όποιες θα πρέπει να οφείλονται σe μίμηση προτύπων από την Άττική. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κανθάρου που συνηγορούν για κάτι τέτοιο δέν έχουν να κάνουν τόσο με το σχήμα του, που σe γενικές γραμμές είναι παρόμοιο με τα άττικά, όσο με την ποιότητα κατασκευής του και τη διακόσμησή του. Το γάνωμά του δέν είναι μαύρο στιλπνό, αλλά άμαυρό και το ψήσιμο όχι τόσο καλό, με άποτέλεσμα τις σκούρες και άνοιχτες άποχρώσεις. Για τη διακόσμηση της κατηγορίας «δυτικής κλιτύος» δέν μπορούμε να πούμε πολλά πράγματα, άφου σώζεται έλάχιστα, αλλά από το γεγονός ότι είναι εξέιτηλη συμπεραίνουμε ότι δέν ήταν και τόσο καλής ποιότητας. Ένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό στοιχείο για την ποιότητα κατασκευής του κανθάρου είναι οι αυλακώσεις στο σώμα του, που δέν είναι άνάγλυφες ραβδώσεις όπως στους άττικούς, έχουν λοξή κατεύθυνση κι όχι κάθετη και σβήνουν στο κάτω μέρος.

Ο κánθαρoς A 1146 άποτελεί εξέλιξη του σχήματος του προηγούμενου κανθάρου και αναφέρεται ως μία από τις δύο παραλλαγές του τύπου B στην έργασία των Δρούγου - Τουράτσογλου¹⁶. Το πρασινωπό έπίχρισμα μεταλλικής χροιάς δείχνει άπομίμηση μεταλλικών άγγειων, ένω όλα τα στοιχεία του άγγείου (σχήμα, ποιότητα κατασκευής, αυλακώσεις στο σώμα) μαρτυρούν μια ντόπια προέλευσή του και ή απόδοσή του σe κάποιο τοπικό κεραμικό έργαστήριο της περιοχής που βρέθηκε, νομίζω ότι δέν άπέχει και πολύ από την πραγματικότητα.

Τους κανθάρους A 4049, A 4037 και A 4353 θα τους εξέτασουμε μαζί, έπειδή το σχήμα τους ανήκει στον ίδιο τύπο. Ο τύπος αυτός αναφέρεται ως C1 στην έργασία των Δρούγου - Τουράτσογλου, όπου άπεικονίζεται ο κánθαρoς A 4049¹⁷. Ξεκινώντας από αυτόν τον τελευταίο μπορούμε να πούμε ότι ισχύουν τα ίδια με τον κánθαρo A 414, ως προς την ποιότητα κατασκευής και διακόσμησης. Το άπλο γραμμικό θέμα της διακόσμησης του τύπου «δυτικής κλιτύος» και ή άμέλεια στην απόδοσή του ύποδηλώνουν ότι το άγγείο δέν πρέπει να προέρχεται από κάποιο μεγάλο πολιτισμικό κέντρο του έλληνιστικού κόσμου, αλλά από ένα περιφερειακό στη Μακεδονία. Ός προς το σχήμα του, βλέπουμε τις σχέσεις και επιδράσεις που έχει από παραπλήσια σχήματα κανθάρων από την Άθήνα, Κόρινθο, Αίγινα¹⁸, τα όποια πρέπει να άποτέλεσαν τα πρότυπα για τη δημιουργία του. Στους κανθάρους A 4037 και A 4353 διαπιστώνουμε την εξέλιξη του σχήματος από το τέλος του 3ου στο β' τέταρτο του 2ου αϊ. π.Χ., χωρίς βέβαια μεγάλες μορφολογικές διαφοροποιήσεις. Αυτές περισσότερο έντοπίζονται στο γάνωμα και τη διακόσμηση, άφου οι δύο τελευταίοι έχουν μόνο έπίχρισμα. Πάντως ο A 4037 ως σχήμα, έκτος από τη βάση, βρίσκεται πιο κοντά στον A 4049 και ίσως αυτό να σημαίνει ότι πιθανόν να προέρχονται από το ίδιο έργαστήριο. Άπό την άλλη οι έπιμέρους μορφολογικές διαφοροποιήσεις άνάμεσα στον A 4037 και τον A 4353, όπως π.χ. στη διαμόρ-

14. Για τον τύπο του κανθάρου βλ. Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ, Κεραμική του τύπου της «δυτικής κλιτύος» από τη Ρόδο, *ΑΔ* 38, 1983 (1990) Μελ., 168-171 άρ. 89-90, 92-93 πίν. 62 σχέδ. 18, σ. 171 άρ. 91, 94 πίν. 63, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

15. Βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *AntK* 34, 1991, 17 και πίν. στις σ. 23, 26.

16. Αὐτόθι.

17. Αὐτόθι.

18. Βλ. τις παραπομπές στην περιγραφή του άγγείου.

φωση τῆς βάσης, τῆς κοιλιᾶς καὶ τῶν λαβῶν, ἐὰν δὲν ὀφείλονται σὲ κάποια μικρὴ χρονικὴ ἀπόσταση μεταξύ τους, ἀφοῦ χρονολογοῦνται γενικὰ στὴν ἴδια περίοδο, τότε θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι μᾶλλον ἀποτέλεσμα διαφορετικῆς ἐργαστηριακῆς προέλευσης.

Γιὰ τὰ ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα, ποῦ ἡ ἀνεύρευσή τους σὲ τάφους εἶναι πολὺ συχνή, ἔχουν γραφεῖ πολλὰ καὶ οἱ ἀπόψεις διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξη καὶ χρονολόγηση τῶν διαφορῶν τύπων¹⁹. Ἔχω τὴν ἄποψη ὅτι αὐτὸ ὀφείλεται στὴ διαφορετικὴ προέλευση τῶν μυροδοχείων καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲ θὰ πρέπει νὰ ἀκολουθεῖται μιὰ γενίκευση στὴν ἐξέλιξη τῶν τύπων, ἀλλὰ τὰ ἐργαστήρια ποῦ ἐντοπίζονται θὰ πρέπει νὰ ἐξετάζονται μὲ βάση τὶς ἰδιομορφίες, τὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματα καὶ τὸν προσωπικὸ χαρακτήρα ποῦ διαμορφώνει τὸ καθένα, στοιχεῖα ποῦ ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ διαφέρουν μεταξύ τους καὶ νὰ δημιουργοῦν διαφορετικὰ σχήματα στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο ἢ τὰ ἴδια σχήματα σὲ διαφορετικὴ χρονικὴ περίοδο²⁰. Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση τοῦ μυροδοχείου Α 4050 θὰ συναντοῦσε μεγάλες δυσκολίες, ἂν δὲν ὑπῆρχε ὁ «θησαυρὸς» τῶν νομισμάτων καὶ στηριζόταν ἀποκλειστικὰ στὴ σύγκριση μὲ ἄλλα δημοσιευμένα ὁμοίου τύπου, λόγω ἀκριβῶς τῆς διαφορετικῆς χρονολόγησής ἴδιων περίπου σχημάτων ἀπὸ διαφορετικὲς περιοχές. Δυστυχῶς ἡ παρουσία ἑνὸς μόνο μυροδοχείου στοὺς τάφους ποῦ ἐξετάζουμε δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξη τῶν τύπων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου ἕως τὰ μέσα περίπου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Γιὰ τὴν ἀπόδοσή του σὲ συγκεκριμένο κεραμικὸ ἐργαστήριον, αὐτὸ ποῦ μποροῦμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι ἡ ποιότητα κατασκευῆς του εἶναι τέτοια ποῦ μᾶς κάνει νὰ ὑποθέτουμε ὅτι προέρχεται ἀπὸ περιφερειακὸ κέντρο τῆς Μακεδονίας κι ὄχι ἀπὸ κάποιο τοπικόν.

Γιὰ τὰ μυροδοχεῖα χωρὶς πόδι δὲν ὑπάρχουν μεγάλες ἀποκλίσεις στὴ χρονολόγησή τους, ὅπως στὰ ἀτρακτόσχημα, καὶ οἱ περισσότεροι μελετητὲς συμφωνοῦν ὅτι ἐμφανίζονται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ μετὰ²¹. Στὴν περίπτωση ὅμως ἑνὸς μυροδοχείου ἀπὸ τὴν Πύλο ὁ Ν. Καλτσᾶς τὸ χρονολογεῖ στὸ τέλος 2ου - ἀρχὲς 1ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ ἄλλα δύο στὸν πρῶμον 1ο αἰ. π.Χ.²². Αὐτὰ τὰ τρία μυροδοχεῖα τὰ θεωρεῖ ἐπίσκακτα ἀπὸ τὴν Ἰταλία, τὰ κατατάσσει στὰ πρωιμότερα παραδείγματα τοῦ τύπου καὶ συμπεραίνει ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος τῶν μυροδοχείων εἶναι δημιούργημα τῶν ἰταλικῶν ἐργαστηρίων, ποῦ διαδόθηκε στὶς ἀνατολικὲς περιοχές. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ μυροδοχείου Α 4117 σὲ κάποιο ἐργαστήριον ἰσχύουν τὰ ἴδια μὲ τὸ Α 4050.

Ὁ ἄμφορέας Α 3101 ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν λεγόμενων «μακεδονικῶν ἀμφορέων»²³. Ὁ Μ. Ἀνδρόνικος στὴ δημοσίευση τῶν εὐρημάτων ἀπὸ ἑλληνιστικὸ τάφο στὴ Βέροια²⁴ τοὺς χωρίζει σὲ τρεῖς κατηγορίες, μὲ βάση τὸ μέγεθός τους. Σύμφωνα μὲ τὸν διαχωρισμὸ

19. Γενικὰ γιὰ τὰ μυροδοχεῖα βλ. Η. Α. THOMPSON, *δ.π.* 472-474, Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *δ.π.* 33-36, L. FORTI, *Gli unguentari del primo periodo ellenistico*, *RendAceNapoli* N.S. 37 (1962) 143-157, Κ. ΤΣΑΚΟΣ, *δ.π.* 345-347, 409-413, ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (1980) 123-129, Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, *δ.π.* 56-63, S. I. ROTROFF, *The Origins and the Chronology of the Hellenistic Gray Unguentaria*, *AJA* 88, 1984, 258 κέ., *Ἰωάννινα* 1986, 58-68, V. R. ANDERSON-STOJANOVIC, *The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria*, *AJA* 91, 1987, 105-122.

20. Γιὰ τὰ προβλήματα ποῦ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν μυροδοχείων βλ. Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, *δ.π.* 56, Κ. ΤΣΑΚΟΣ, *δ.π.* 409.

21. Γιὰ τὰ μυροδοχεῖα χωρὶς πόδι (βολβόσχημα) βλ. Κ. ΤΣΑΚΟΣ, *δ.π.* 413, Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, *δ.π.* 63, *Ἰωάννινα* 1986, 67-68 καὶ τὴν παραπομπὴ στὴν *Agora V* στὴν περιγραφή τοῦ Α 4117.

22. Βλ. Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, *δ.π.* 63.

23. Γιὰ τοὺς λεγόμενους «μακεδονικοὺς ἀμφορεῖς» βλ. ΑΝΤ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ, Ἐνασκαφαὶ καὶ ἐρευναι ἐν τῇ Ἄνω Μακεδονίᾳ, *ΑΕ* 1932, 48-133 καὶ εἰδικὰ γιὰ τοὺς ἀμφορεῖς σ. 64, 122, 126, Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *δ.π.* 43-44, *ΑΔ* 21, 1966 (1968) Β2, Χρον., 345, Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, Ὁ νέος μακεδονικὸς τάφος τῆς Βεργίνας, *Μακεδονικὰ ΙΒ'*, 1972, 147-182 καὶ εἰδικὰ γιὰ τοὺς ἀμφορεῖς σ. 159, ΑΙΚ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ - ΙΩΑΝ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Ἐκ τῆς ἀρχαίας Βεροίας, *Μακεδονικὰ ΙΔ'*, 1974, 163-174, ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (1980) 117-120.

24. Βλ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *δ.π.* 43-44.

αυτό ο δικός μας αμφορέας ανήκει στην κατηγορία Β, όπου εντάσσονται αμφορείς μετρίου μεγέθους. Οί Δρούγου - Τουράτσογλου στη δημοσίευση έλληνιστικών λαξευτών τάφων της Βέροιας²⁵ διαπιστώνουν δύο παραλλαγές από τη διαμόρφωση ή όχι του ώμου. Σύμφωνα με αυτή την κατάταξη ο αμφορέας Α 3101 ανήκει στην παραλλαγή Α με το συνεχές περίγραμμα από τη βάση ως το χεῖλος, όπου δὲν δηλώνεται καθαρά ο ώμος. Ἡ ποιότητα τῆς κατασκευῆς του εἶναι πολὺ καλὴ καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀπομακρύνει τὴν ἐργαστηριακὴ του προέλευση ἀπὸ τὴν περιοχή πὺ βρέθηκε καὶ τὴν τοποθετεῖ σὲ ἓνα μεγαλύτερης σημασίας κέντρο παραγωγῆς κεραμικῶν ἀγγείων στὴ Μακεδονία.

Ἡ λήκυθος ἢ οἰνοχόη Α 1144 ἀνήκει σὲ ἓνα καθαρὰ ἑλληνιστικὸ σχῆμα ἀγγείου, πολὺ σπάνιο ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν παρουσία του ἢ μᾶλλον τὴν ἀπουσία του ἀπὸ δημοσιευμένο ὑλικὸ ἄλλων περιοχῶν καὶ με ἀδυναμία ἀπόδοσής του σὲ κάποια συγκεκριμένη κατηγορία ἀγγείων. Τὰ δύο ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Πέργαμο καὶ τὴν Ἀθηναϊκὴ Ἀγορά, πὺ δίνονται γιὰ παραβολὴ στὴν περιγραφή τοῦ Α 1144, θὰ μπορούσαν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ἴδια κατηγορία με τὸ δικό μας, ἀλλὰ σὲ διαφορετικούς τύπους. Ἐξᾶλλου ἡ χρονικὴ ἀπόσταση πὺ τὰ χωρίζει εἶναι μεγάλη, ἀφοῦ τὸ πρῶτο χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., τὸ δεύτερο στὸν ὕστερο 1ο αἰ. π.Χ. με πρῶιμο 1ο αἰ. μ.Χ. καὶ τὸ Α 1144 στὸ β' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Τὸ ἐντελῶς νέο καὶ σπάνιο σχῆμα του πρέπει νὰ εἶναι δημιούργημα ἑνὸς ἐργαστηρίου με παράδοση καὶ καλλιτεχνικὲς ἰκανότητες, ἴσως στὴ Μακεδονία ἢ κάπου ἄλλοῦ.

Τὸ ἄωτο σκυφίδιο Α 4118 ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν σκυφιδίων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ ὡς σχῆμα ξεχωρίζει ἐντελῶς ἀπὸ ὄλους τοὺς γνωστούς τύπους. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ με τὴν ὄχι καλὴ ποιότητα ἐργασίας καὶ τὸν ἀκάθαρτο πηλὸ μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ἄποψη ὅτι πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ κάποιον τοπικὸ ἐργαστήριον τῆς περιοχῆς πὺ βρέθηκε.

Οἱ σκύφοι Α 4354, Α 1145 καὶ Α 3100 παρουσιάζουν ἄρκετὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θὰ ἐξεταστοῦν μαζί. Ὁ Α 4354 ἔχει πὺ ἐπιμελημένη ἐργασία συγκριτικὰ με τοὺς ἄλλους δύο. Ἐπίσης καὶ μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο ὁ Α 1145 εἶναι περισσότερο προσεγμένος ἀπὸ τὸν Α 3100. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων ὁ σκύφος Α 3100 δὲν ἔχει καθόλου ἐπίχρισμα. Παρόλες ὄμως τὶς διαφορὲς στὴν ποιότητα κατασκευῆς τους καὶ οἱ τρεῖς ἀνήκουν στὸν ἴδιον τύπο σκύφου, πὺ δὲν τὸν συναντᾶμε σὲ ἄλλες περιοχές, ἀπ' ὄσο τουλάχιστον εἶμαι σὲ θέση νὰ γνωρίζω. Στὴν ἐργασία τῶν Δρούγου - Τουράτσογλου, ὄπου ἀναφέρονται οἱ Α 4354 καὶ Α 1145, ὀρίζεται ὡς τύπος Β²⁶. Αὐτὸ πὺ παρατηροῦμε εἶναι ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς ἔχει ὡς πρότυπό του τοὺς σκύφους καὶ τοὺς κωδωνόσχημους κρατῆρες τῆς ὕστεροκλασικῆς ἐποχῆς. Νομίζω ὅτι γενικὰ ὡς σχῆμα εἶναι πὺ κοντὰ στοὺς κρατῆρες παρὰ στοὺς σκύφους, ἀλλὰ τὸ μέγεθός τους, πὺ σημαίνει καὶ ἀνάλογη χρῆση, μᾶς ὀδηγεῖ στὸ νὰ τοὺς ὀνομάζουμε σκύφους. Εἰδικὰ στὸν Α 4354 τὰ κοινὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα με τοὺς κωδωνόσχημους κρατῆρες εἶναι περισσότερο ἐμφανῆ, ὄπως ἡ δισκόμορφη βάση, τὸ ἔντονα ἐξέχον χεῖλος καὶ οἱ λοξὲς πρὸς τὰ πάνω λαβές, ἀλλὰ καὶ τὸ εὐρὸ σῶμα με τὸ κυλινδρικό - χοανοειδὲς στέλεχος. Παρὰ τὶς ἐπιμέρους μεταξὺ τους διαφορὲς στὸ σχῆμα καὶ τὴν ποιότητα ἐργασίας, ἔχω τὴν ἄποψη ὅτι καὶ οἱ τρεῖς προέρχονται ἀπὸ ἓνα τοπικὸ ἐργαστήριον τῆς περιοχῆς πὺ βρέθηκαν. Μία πιθανότητα, ἡ ὄποια δὲν πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ ἐντελῶς, εἶναι ὁ Α 4354, λόγω τῶν ἐμφανῶν διαφορῶν πὺ παρουσιάζει στὸ σχῆμα καὶ στὴν ποιότητα κατασκευῆς ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο,

25. Βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (1980) 119.

26. Βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *AntK* 34, 1991, 17 καὶ πίν. στὶς σ. 23, 26, ὄπου ἀναφέρεται κι ἓνας τρίτος σκύφος με «θησαυρὸ» νομισμάτων ἀπὸ τὴν Πλατανιά Δράμας (βλ. *IGCH* 663 καὶ *BCH* 84, 1960, 486-7). Ὁ σκύφος ἀνήκει στὸν ἴδιον τύπο με τοὺς τρεῖς σκύφους πὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ. Ἡ Πλατανιά ἀπέχει ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ ποταμοῦ Ἀγγίτη περίπου 40 χλμ.

να είναι εισηγμένος από κάποιο μεγαλύτερο εργαστήριο και να αποτελέσει το πρότυπο για την κατασκευή των άλλων.

Η Προσοτσάνη, ή Μικρόπολη και η Γραμμένη, χωριά από τα οποία προέρχονται αγγεία που εξετάστηκαν παραπάνω, βρίσκονται σε μια περιοχή γύρω από τις πηγές του ποταμού 'Αγγίτη και την αρχή του ρου του, η οποία από τα Βόρεια, Δυτικά και Νοτιοδυτικά περικλείεται από βουνά. Η μεγαλύτερη απόσταση, 12 χλμ., είναι ανάμεσα στην Προσοτσάνη και τη Μικρόπολη. Εκτός από τα ευρήματα που παρουσιάστηκαν εδώ, προέρχονται κι άλλα, από τα ίδια χωριά ή άλλα της ίδιας περιοχής, όπως π.χ. από τη Χαριτωμένη, Καλλιθέα κ.ά.²⁷ Μέχρι φέτος δεν πραγματοποιήθηκε κάποια συστηματική ανασκαφική έρευνα στην περιοχή. Το καλοκαίρι που μās πέρασε όμως ξεκίνησε από την Καίτη Περιστέρη η ανασκαφή ενός πολύ σημαντικού αρχαίου κτιρίου, όπως φάνηκε ήδη από την αρχή της έρευνας, στην Καλή Βρύση²⁸, που επίσης εντάσσεται στην παραπάνω περιοχή. Όπως βλέπουμε δηλαδή υπάρχει μια περιοχή με σημαντική ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα στην αρχαία εποχή. Φυσικό λοιπόν είναι ότι αφού διαπιστώνουμε τοπικά στοιχεία σε όρισμένα αγγεία από αυτό τον χώρο, να οδηγούμαστε στη σκέψη για την ύπαρξη ενός κεραμικού εργαστηρίου στην περιοχή και να απορρίπτουμε την εισαγωγή τους από κάπου άλλο. Το εργαστήριο αυτό θα κάλυπτε ένα μέρος των αναγκών σε αγγεία, ενώ το υπόλοιπο, που δεν είμαστε σε θέση αυτή τη στιγμή να διαπιστώσουμε αν ήταν το περισσότερο ή το λιγότερο, θα καλυπτόταν με εισαγόμενα αγγεία. Από τα αγγεία που εξετάστηκαν εδώ αυτά που πρέπει να ανήκουν στο τοπικό εργαστήριο είναι οι σκύφοι A 1145 και A 3100, ο κάνθαρος A 1146, το άωτο σκυφίδιο A 4118 και ο σκύφος A 4354 με κάποια επιφύλαξη, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω.

Οι προτάσεις που διατυπώθηκαν στην ανακοίνωση αυτή για την απόδοση αγγείων σε κάποιο ή κάποια περιφερειακά κέντρα παραγωγής κεραμικών αγγείων και τοπικά εργαστήρια στη Μακεδονία, έχουν πάρει υπόψη τους τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί τα τελευταία χρόνια για τη δημιουργία περιφερειακών κέντρων και υποδεέστερων τοπικών εργαστηρίων, εκτός από τα μεγάλα παραδοσιακά κέντρα, στην ελληνιστική εποχή²⁹. Στην αρχή τα εισηγμένα αγγεία θα υπερερουσαν των τοπικών και τα σχήματα της ντόπιας κεραμικής θα δέχονταν τις άμεσες επιδράσεις και επιρροές από τα μεγάλα κέντρα, τα οποία και θα δημιουργούσαν τα νέα σχήματα και τους τύπους των αγγείων. Με την πάροδο του χρόνου όμως τα περιφερειακά και τοπικά κεραμικά εργαστήρια απέκτησαν μία αυτονομία και καλλιτεχνική ανεξαρτησία και δημιούργησαν το καθένα, κυρίως τα πρώτα βέβαια και σε κάποιο βαθμό και τα δεύτερα, τον προσωπικό χαρακτήρα του και τα ιδιαίτερα γνωρίσματα, που τα έκαναν να ξεχωρίζουν το ένα από το άλλο. Εκτός από τα σχήματα, διαφορές θα πρέπει να υπάρχουν στην ποιότητα κατασκευής των αγγείων (πηλός, διακόσμηση, γάνωμα ή επίχρυσμα, ψήσιμο), που όσο απομακρυνόμαστε από τα μεγάλα κέντρα τόσο θα μειώνεται. Αυτό μπορούμε να το διαπιστώσουμε στα αγγεία από την περιοχή του ποταμού 'Αγγίτη, που αποδίδονται σε κά-

27. Για άλλα ευρήματα που προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή, αλλά και για λείψανα κτισμάτων βλ. ΑΔ 23, 1968 (1969) Β2, Χρον., 356, ΑΔ 24, 1969 (1970) Β2, Χρον., 356, ΑΔ 25, 1970 (1973) Β2, Χρον., 402, IGCH 473, BCH 47, 1923, 61-70, όπου τα χωριά αναφέρονται με τις παλαιές ονομασίες, των οποίων η αντίστοιχία με τις νέες είναι η εξής: Ρεσίλοβον - Χαριτωμένη, Κουμπαλίστα - Κοκκινόγεια, Καρλίκοβα - Μικρόπολη, Γραμμέντζα - Γραμμένη.

28. Ένα τμήμα του κτιρίου είχε αποκαλυφθεί από μια ανασκαφική έρευνα της Γαλλικής 'Αρχαιολογικής Σχολής (βλ. BCH 46, 1922, 531-3, όπου η Καλή Βρύση αναφέρεται με την παλαιά ονομασία της Γκόρνιτσα).

29. Για τις απόψεις πάνω στο θέμα αυτό βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ (1980) 168 σημ. 171, Στ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, 'Ελληνιστική κεραμική από την αρχαία Βέροια. Η περίπτωση του οικοπέδου Γ. Χαρωνιτάκη, Β' Επιστημονική Συνάντηση για την 'Ελληνιστική Κεραμική, Ρόδος 22-25 Μαρτίου 1989 (Αθήνα 1990) 90-91.

ποιο τοπικό εργαστήριο, αλλά και στους δύο κανθάρους με διακόσμηση του τύπου «δυτικής κλιτύος» από το Ροδολείβος και τη Ν. Ζίχνη, πού η ποιότητα της διακόσμησης, του γανώματος και του ψησίματός τους είναι σαφώς κατώτερη από τα άττικά αγγεία και αποτελεί ένα βασικό λόγο για την απόδοσή τους σε ένα περιφερειακό κέντρο της Μακεδονίας.

Τò πρόβλημα με την απόδοση της έλληνοιστικής κεραμικής από την Ανατολική Μακεδονία σε συγκεκριμένο περιφερειακό κέντρο ή σε τοπικά εργαστήρια, πού θα επηρεάζονταν από τò κέντρο αυτό, θα εξακολουθήσει να ύφίσταται όσο διάστημα δέν θα ύπάρχει δημοσιευμένο ύλικό από έλληνοιστικά νεκροταφεία της περιοχής. Συγκεκριμένα αναφέρομαι στα έλληνοιστικά νεκροταφεία της Αμφίπολης, απ' όπου έχουμε ένα πλούσιο ύλικό από αγγεία, ή δημοσίευση τών οποίων θα έλυνε πολλά προβλήματα, αφού ή πόλη αυτή λόγω της μεγάλης ανάπτυξης και σπουδαιότητας πού είχε στην έλληνοιστική εποχή, όχι μόνο για την περιοχή, αλλά και για όλόκληρο τò μακεδονικό βασίλειο, θα πρέπει να ήταν και περιφερειακό κέντρο παραγωγής κεραμικών αγγείων.

Συνομογραφίες

Έκτος από τις γνωστές συνομογραφίες χρησιμοποιήθηκαν και οί παρακάτω:

<i>Agora V</i>	H. S. ROBINSON, Pottery of the Roman Period, <i>The Athenian Agora V</i> (Princeton 1959).
<i>Alt-Ägina II, 1</i>	R. SMETANA-SCHERRER, Spätklassische und hellenistische Keramik, <i>Alt-Ägina II, 1</i> (Mainz 1982) 56-91.
<i>AMNG</i>	<i>Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands III, Makedonia und Paeonia. 2. Abt.</i> (Berlin 1935).
<i>ANSMN</i>	<i>American Numismatic Society, Museum Notes</i> , New York.
<i>BAR</i>	<i>British Archaeological Reports</i> .
<i>Corinth VII, III</i>	R. G. EDWARDS, Corinthian Hellenistic Pottery, <i>Corinth VII, III</i> (Princeton 1975).
ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1980	ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, 'Ελληνοιστικοί λαξευτοί τάφοι Βερούας' (Αθήνα 1980).
DROUGOU - TOURATSOGLOU, <i>AntK</i>	S. DROUGOU - J. TOURATSOGLOU, Hellenistische Keramik aus Makedonien: Chronologische Indizien, <i>AntK</i> 34, 1991, 13-27.
<i>IGCH</i>	<i>An Inventory of Greek Coin Hoards</i> (New York 1973).
Ιωάννινα 1986	A. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Ταφικά σύνολα από τις νεκρόπολεις της αρχαίας Ρόδου, Α' 'Επιστημονική Συνάντηση για την 'Ελληνοιστική Κεραμική, Ιωάννινα 1986 (1989) 56-94.
<i>Kerameikos IX</i>	U. KNIGGE, Der Südhügel, <i>Kerameikos IX</i> (Berlin 1976).
Ρόδος 1989	Ö. ÖZYİĞİT, Céramiques hellénistiques d'après les fouilles de Pergame/Kestel, Β' 'Επιστημονική Συνάντηση για την 'Ελληνοιστική Κεραμική, Ρόδος 1989 (Αθήνα 1990) 94-97.
<i>SNG Cop.</i>	<i>Sylloge Nummorum Graecorum: The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Copenhagen</i> .

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΟΥΛΙΟΣ
'Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

Τὰ χρονολογημένα σύνολα Ἑλληνιστικῆς Κεραμικῆς ἀπὸ τῆ Μακεδονία

(Πίνακες 72-74)

Ἡ ἔρευνα κατέδειξε ὅτι τὰ κλειστὰ ἀνασκαφικὰ σύνολα πήλινων ἀγγείων στοιχειοθετοῦν τὴν ἀσφαλέστερη βάση χρονολόγησης τῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς — ὅπως φυσικὰ καὶ κάθε κεραμικῆς. Μὲ ἀφετηρία τὴν παρατήρηση αὐτὴ φαίνεται χρήσιμο καὶ σχεδὸν ἀναγκαῖο νὰ προσδιοριστεῖ ὀριστικὰ ἢ ἀκριβῆς ἔννοια τοῦ κλειστοῦ συνόλου κεραμικῆς.

Μιὰ ομάδα πήλινων ἀγγείων ἢ καὶ τμημάτων τους, γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πιστοποιεῖ τὴν ἠθελημένη ταυτόχρονη συναπόθεση (περίπτωση ταφικῶν κτερισμάτων), ἢ ἀποδεικνύει τὴ σταδιακὴ ἐπάλληλη καὶ μὲ σαφὴ στρωματογραφικὰ ὄρια ἐναπόθεσή τους (περίπτωση ὀστράκων σὲ ὑποστρώματα ὁδῶν ἢ σὲ ὑποθεμελιώσεις οἰκιῶν), ἢ ἀκόμα ἀπομονώνει τὶς συνθῆκες τῆς τυχαίας σὲ μιὰ δεδομένη χρονικὴ στιγμή μεταξὺ τους συνάφειας (περίπτωση κεραμικῆς ἀπὸ χώρους κατεστραμμένους λόγῳ πυρκαγιᾶς ἢ σεισμοῦ — ἀγγείων ποὺ ἀπεκρύβησαν ἐν ὄψει κάποιου κινδύνου)— ἀποτελεῖ ἓνα Κλειστὸ Σύνολο Κεραμικῆς.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ τρόπου διατήρησής τους στὸν χρόνο, τὰ Κλειστὰ Σύνολα διακρίνονται σὲ ἀδιατάρακτα καὶ σὲ διαταραγμένα, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς σύνθεσής τους σὲ ἀπλά (μόνον ἀγγεῖα) καὶ σὲ σύνθετα (ἀγγεῖα καὶ νομίσματα).

Τὰ Κλειστὰ Σύνολα κεραμικῆς ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ φύση ἀποτελοῦν ἱστορικὲς —τρόπον τινὰ— μαρτυρίες καὶ συνιστοῦν σταθερὰ σημεῖα ἀναφορᾶς γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς διαχρονικῆς ἐξέλιξης τῶν σχημάτων ποὺ αὐτὰ περιέχουν. Συνδυασμένη ἐπιπλέον ἐξέταση παρόμοιων συνόλων ἀπὸ διάφορες γεωγραφικὲς περιοχὲς τῆς αὐτῆς ἱστοριοκοινοπολιτιστικῆς ἐνότητας ὁδηγεῖ στὴν καταγραφή τοῦ τρόπου καὶ τῶν αἰτίων διακίνησης, ἐπιβίωσης, ἀλλὰ καὶ στὴν παρακολούθηση τῶν ἐπιδράσεων ὀρισμένων σχημάτων σὲ ἄλλα καὶ τῆς εἰσαγωγῆς νέων μορφῶν. Ἀκόμη στὴ διαπίστωση τῆς ὑπαρξῆς ἢ μὴ σχέσεων μὲ ἄλλα κέντρα παραγωγῆς.

Ἀπὸ τὰ Κλειστὰ Σύνολα τὶς περισσότερες προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ἀσφαλέστερη, σφαιρικότερη καὶ πληρέστερη χρονολογικὰ κατάταξη τῆς κεραμικῆς προσφέρουν ὅσα ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν ἀδιατάρακτων καὶ σύνθετων. Τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴ μελέτη τους εἶναι ἐκεῖνα ποὺ θὰ προσφέρουν τὴ βάση καὶ θὰ χρησιμεύσουν ὡς ὁδηγὸς γιὰ τὴν ἐξέταση καὶ τῶν ὑπολοίπων συνόλων — ἰδιαίτερα αὐτῶν τῆς κατηγορίας τῶν ἀδιατάρακτων καὶ ἀπλῶν.

Ἀναλυτικότερη διάκριση τῶν περιπτώσεων Κλειστῶν Συνόλων ἀποδίδει τὸ Διάγραμμα I.

ΚΛΕΙΣΤΑ ΣΥΝΟΛΑ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Α. ΤΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ

I.1 Μεμονωμένα αδιατάρακτα

- 1α Μὲ νόμισμα καὶ λύχνο
- 1β Μὲ νόμισμα
- 1γ Μὲ λύχνο
- 1δ Χωρὶς νόμισμα καὶ λύχνο

II.1 Πολλαπλὰ αδιατάρακτα

- 1α Μὲ νόμισμα καὶ λύχνο
- 1β Μὲ νόμισμα
- 1γ Μὲ λύχνο
- 1δ Χωρὶς νόμισμα καὶ λύχνο

I.2 Μεμονωμένα διαταραγμένα

- 2α Μὲ νόμισμα καὶ λύχνο
- 2β Μὲ νόμισμα
- 2γ Μὲ λύχνο
- 2δ Χωρὶς νόμισμα καὶ λύχνο

II.2 Πολλαπλὰ διαταραγμένα

- 2α Μὲ νόμισμα καὶ λύχνο
- 2β Μὲ νόμισμα
- 2γ Μὲ λύχνο
- 2δ Χωρὶς νόμισμα καὶ λύχνο

Β. ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ

Στρωματογραφικὴ ἐνότητα μὲ σαφὴ ὑπερκείμενα καὶ ὑποκείμενα ὄρια

- 1 Μὲ νόμισμα καὶ λύχνο
- 2 Μὲ νόμισμα
- 3 Μὲ λύχνο
- 4 Χωρὶς νόμισμα καὶ λύχνο

Διάγραμμα I

Ἡ ἑλληνιστικὴ Μακεδονία ἔχοντας νὰ παρουσιάσει ἕναν ὑπολογίσιμο ἀριθμὸ Κλειστῶν Συνόλων κεραμικῆς, ὄλων τῶν κατηγοριῶν, προσφέρεται κατεξοχὴν γιὰ μιὰ πολυδιάστατη διερεύνηση τῆς παραγωγῆς τοῦ κεραμικοῦ τροχοῦ στὸν χῶρο αὐτό, ἀλλὰ καὶ τῆς διακίνησης ἐκεῖ τῶν ἐπέισακτων προϊόντων ἄλλων ἐργαστηρίων. Τὸ γεγονός μάλιστα ὅτι τὰ σύνθετα σύνολα ἐμπεριέχουν νομίσματα τόσο μακεδόνων βασιλέων — ἡγεμόνων μὲ συγκεκριμένο διάστημα βασιλείας —, ὅσο καὶ ἐκδόσεις πόλεων καὶ περιοχῶν ἀκριβῶς χρονολογημένες, προσδίδει στὸ ἀντικείμενο ἔρευνας μιὰν ἰδιαιτερότητα ποὺ κατὰ κανόνα ἀπουσιάζει ἀπὸ τὶς ὑπολοιπες περιοχὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ κορμοῦ καὶ καθιστᾷ τὴν περίπτωσή ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα.

Ἡ κοινὴ ἀνακοίνωση τῶν συγγραφέων στὸ XIII Διεθνὲς Συνέδριο Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Βερολίνου¹ προσανατολίστηκε κυρίως στὸν 2ο αἰ. π.Χ. Ἡ ἔρευνα ὡστόσο τὴ φορὰ αὐτὴ ἐπικεντρώνεται στὸν 4ο καὶ 3ο αἰ. π.Χ. — στὴν ἀρχὴ δηλαδὴ τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου. Παράλληλα ἡ ἐμπειρία ποὺ ἀποκτήθηκε στὸ μεταξὺ, ἐπιτρέπει τὴν ἀπόπειρα γιὰ σύνθεση τῶν ἐπιμέρους παρατηρήσεων ποὺ καλύπτουν ὅλη τὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, οὕτως ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ διαγραφή μιᾶς σαφέστερης μεθόδου ἐργασίας.

Γιὰ τὴ θεώρηση τῆς Ἑλληνιστικῆς Κεραμικῆς στὴ Μακεδονία τοῦ 4ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἐπιλέχθησαν τὰ Σύνθετα Σύνολα, οἱ κλειστὲς ἐκεῖνες ομάδες ἀγγείων, στίς ὁποῖες ἡ

παρουσία τῶν νομισμάτων ἀποτελεῖ ἓνα πρωταρχικὸ καὶ ἀντικειμενικὸ στοιχεῖο χρονολόγη-
σης.

Ἀσφαλῶς ἡ μελέτη καὶ τῶν ὑπολοίπων ἀδιατάρακτων Συνόλων, ἐκείνων μὲ λύχνους ἢ
χωρὶς λύχνους καὶ νομίσματα, θὰ συμπλήρωνε τὴν εἰκόνα τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴν ἴδια χρο-
νολογικὴ περίοδο, ὅμως ἐπὶ τοῦ παρόντος ἡ ἔρευνα περιορίζεται στὰ Σύνθετα Ἀδιατάρακτα
Σύνολα, ἀφοῦ, ὅπως σημειώθηκε, αὐτὰ καὶ μόνο εἶναι ἐκεῖνα ποὺ προσφέρουν τὴν ἀσφαλὴ
καὶ αὐστηρὴ ἀφετηρία γιὰ τὸ ἐγχείρημα.

Μία πρώτη γενικὴ παρατήρηση ἀποτελεῖ ἡ διαπίστωση ὅτι τὰ σύνολα αὐτὰ στὴν πλειονό-
τητά τους ἀποτελοῦν ὁμάδες ταφικῶν κτερισμάτων, γεγονὸς ποὺ προσδίδει ἰδιαίτερο χαρα-
κτῆρα στὰ σχήματα καὶ στὶς κατηγορίες τῶν ἀγγείων ποὺ αὐτὰ περιλαμβάνουν.

Μία δευτέρη ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι στὸν 3ο αἰ. π.Χ. ἐμφανίζεται μιὰ φαινομενικὴ
χρονολογικὴ ἀσυμφωνία ἀνάμεσα στὴν κεραμικὴ καὶ τὰ νομίσματα ποὺ τὴν συνοδεύουν.
Ἀσυμφωνία, ὡστόσο, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευτεῖ ἀπὸ τοὺς ἰσχύοντες κανόνες νομισμα-
τικῆς κυκλοφορίας κατὰ τὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα: νομίσματα τοῦ Κασσάνδρου καὶ τοῦ
Ἀντιγόνου Γονατᾶ, ὅπως ἀπέδειξαν οἱ νομισματικοὶ «θησαυροὶ» καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδο-
μένα², ἀνευρίσκονται σὲ Κλειστὰ Σύνολα ἀκόμη καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Στὴν περί-
πτωση αὐτὴ τὴν ὀρθὴ ἐκτίμηση τῶν δεδομένων χρονολόγησής προσφέρει μόνον ἡ κριτικὴ
συνεξέταση τῶν στοιχείων σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴ μελέτη ἄλλων σύνθετων συνόλων χωρὶς
παρόμοια προβλήματα (π.χ. συνόλων μὲ νομίσματα βασιλέων μὲ βραχύβια ἀρχὴ ἢ ἡγεμόνων
μὲ περιορισμένη νομισματικὴ παραγωγή, ὅπως εἶναι οἱ περιπτώσεις τοῦ Πύρρου καὶ τοῦ
Δημητρίου Β').

Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα, καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Μεγά-
λου Ἀλεξάνδρου, ἡ θεώρηση τῶν χρονολογημένων συνόλων κεραμικῆς τῆς Μακεδονίας
ὁδηγεῖ σὲ ὀρισμένες βασικὲς διαπιστώσεις:

Α. Στὴν πλειονότητά τους, τὰ σχήματα καὶ γενικότερα οἱ κατηγορίες τῶν ἀγγείων ἀνή-
κουν κυρίως στὴν παράδοση τῆς ἄττικῆς παραγωγῆς, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι, χάρις στὸ ζωηρὸ
ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο ποὺ εἶχε ἀναπτύξει ἡ Ἀθήνα, πρωτοστατεῖ ἀκόμη στὶς προτιμήσεις τῶν
διαφόρων κέντρων τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἦδη τὸ χρονολογημένο ταφικὸ σύνολο ἀπὸ τὴ
Μεγάλῃ Τούμπα στὴ Βεργίνα — ὁ πλινθόκτιστος τάφος 1979.1 μὲ χάλκινο νόμισμα Φιλίππου
Β'³— ἀντιπροσωπεύει ἓνα δεῖγμα ἀνάλογων συνόλων, ὅπου τὰ παραδείγματα τῆς ὄψιμης
ἐρυθρόμορφης ἄττικῆς κεραμικῆς — κατὰ κανόνα πελίκες τῆς κατηγορίας Kertsch — κατέ-
χουν τὴν κεντρικὴ θέση. Ἀνάλογης σημασίας εἶναι καὶ ἡ μαρτυρία τῶν τάφων τοῦ τύμβου
τῆς Νικήσιανης στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία, χρονολογημένων ἀπὸ τοὺς νομισματικοὺς
«θησαυροὺς» ποὺ περιέχουν στὰ χρόνια τοῦ Κασσάνδρου: στὰ σύνολα αὐτὰ μὲ μελαμβαφεῖς
σκύφους χρονολογημένους, σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, στὸ διάστημα
330-320 π.Χ. συνυπάρχουν καὶ παραδείγματα τοῦ σχήματος αὐτοῦ τῆς κατηγορίας Kertsch,
καθὼς καὶ ἐγχώρια ἀπομίμηση τοῦ σχήματος⁴.

2. Νομίσματα Κασσάνδρου στοὺς «θησαυροὺς» (χρονολογία ἀπόκρυψης πρὸ τοῦ 168/7 π.Χ.): Βέροια/1972 (*Μα-
κεδονικὰ ἸΔ'*, 1974, 172), Μικρόπολη Δράμας/1952 (πρβ. *BAR* 326, 1987, 58, 64), Μικροχώρι Δράμας/1938 (*IGCH*
551). Νομίσματα Ἀντιγόνου Γονατᾶ στοὺς «θησαυροὺς» (χρονολογία ἀπόκρυψης πρὸ τοῦ 168/7 π.Χ.): Γραμμὴν
Δράμας/1927 (*IGCH* 473), Βέροια, οἰκ. Μαυρίδη, Λαξευτὸς τάφος II, κλίνη Β/1976 [ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟ-
ΓΛΟΥ, *Λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας* (1980) 106]. Νομίσματα Ἀντιγόνου Γονατᾶ στοὺς «θησαυροὺς» (χρονολογία ἀπόκρυ-
ψης μετὰ τὸ 168/7 π.Χ.): Φίλιπποι/1965 (*IGCH* 483).

3. ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ στὸ *Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ ἀπὸ τὴ Μακεδονία* (1991) 52 κέ.

4. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ - Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Ὁ τύμβος τῆς Νικήσιανης* (1992) 31 κέ. (τάφος Δ) καὶ 41
(τάφος ΣΤ).

Β. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγγείων ποὺ ἀπαρτίζουν τὰ σύνολα στὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο εἶναι σχετικὰ μικρὸς, ὅπως μικρὰ σὲ μέγεθος εἶναι καὶ τὰ σχήματα ποὺ χρησιμοποιοῦνται. Ὡστόσο, γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς πλήρους εικόνας τῶν ταφικῶν ἰδιαίτερα συνόλων θὰ πρέπει νὰ συνυπολογιστοῦν καὶ τὰ μετάλλινα ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα συχνότατα ἀποτελοῦν καὶ τὰ σπουδαιότερα κτερίσματα στὶς πλούσιες ταφές. Ἡ ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση τῆς τορευτικῆς καὶ τῆς μεταλλοτεχνίας στὴν κεραμικὴ τῶν χρόνων αὐτῶν εἶναι ἀκόμα ἀπτή καὶ σημαντικὴ. Εὐκόλα ἀναγνωρίζονται στὴ φάση αὐτὴ σχήματα ποὺ χρωστοῦν τὴν ἐκλεπτυσμένη τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τούς καὶ τὴν πρωτοτυπία τους στὰ σύγχρονα ἐπιτεύγματα προικισμένων τεχνιτῶν τοῦ χαλκοῦ καὶ τοῦ ἄργυρου. Καὶ οἱ λήκυθοι τοῦ τύπου Talcott⁵ —σὰν κι αὐτὴ ἀπὸ τὸν τάφο Η τοῦ τύμβου LXIX-LXXI (69-71) στὴ Βεργίνα (Πίν. 72α) — προσφέρουν ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπιτυχεστερα παραδείγματα⁶.

Μὲ τὴν παρατηρούμενη ἐναλλαγὴ στὴ χρῆση διαφόρων σχημάτων κατὰ περιοχές, δημιουργεῖται μία ἰδιόμορφη εἰκόνα τῆς κεραμικῆς, χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ. Κύριο γνώρισμα ἀποβαίνει ἡ σύγχρονη καὶ παράλληλη ἐμφάνιση σχημάτων, τῶν ὁποίων, ἐνῶ ἡ προέλευση ποικίλλει, ἡ χρῆση τους ἐμφανίζεται κοινή. Ἄλλοτε πρόκειται γιὰ τὴν κατάληξη μιᾶς παλαιότερης παράδοσης —κυρίως τῆς κλασικῆς— ἄλλοτε ὁμως γιὰ δημιουργήματα τῆς σύγχρονης πρὸς τὴν ἐποχὴ ἀντίληψης μὲ πρωταγωνιστὴ βέβαια τὴν πολυτέλεια καὶ τὴ σχέση μὲ τὴ μεταλλοτεχνία⁷.

Τὸ πανόραμα τῆς κατανομῆς τῶν σχημάτων τῶν ἀγγείων ἀπὸ τὰ Κλειστὰ Χρονολογημένα Σύνολα ἀποδίδει τὸ Διάγραμμα II στὶς σ. 132-133. Ἡ σχέση τῶν σχημάτων τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μὲ τὴν κλασικὴ παράδοση εἶναι ἀκόμη φανερὴ.

Στὰ σύνολα τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. τὰ ἄωτα σκεύη, δηλαδὴ τὰ πινάκια καὶ τὰ σκυφίδια μὲ ἔντονο καμπύλο περίγραμμα καὶ χοντρά τοιχώματα, συνεχίζουν τὸν χαρακτήρα τῆς ἀμέσως παλαιότερης ἐποχῆς, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι θὰ ἐπιζήσει ἕως καὶ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὸ Κλειστὸ Σύνολο τῆς ταφῆς ε τοῦ θαλαμωτοῦ τάφου III στὸ οἰκόπεδο Πισσᾶ⁸ στὴ Βέροια (Πίν. 72β, 74γ), μὲ χάλκινο νόμισμα Πύρρου ὡς βασιλέως τῆς Μακεδονίας⁹.

Ἐντίθετα ὁ δίωτος σκύφος-κοτύλη, κλασικὸ σχῆμα καὶ παλαιό, δὲν φαίνεται νὰ βρῆσκει συνεχιστὲς σὲ σύνολα μεταγενέστερα ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ τάφου Γ' στὸ Σέδες Θεσσαλονίκης (Πίν. 72γ) — σύνολο ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ μεταθανάτιο ὄγδοο στατήρα τοῦ Φιλίππου Β' στοὺς ἀμέσως πρὶν ἢ στοὺς ἀμέσως μετὰ τὸ 323 π.Χ. χρόνους¹⁰.

Μὲ καταγωγὴ ἀπὸ τὸν ἀττικὸ Κεραμεικὸ, διάδοση ὁμως, ὅπως φαίνεται, προσανατολισμένη κυρίως πρὸς τὸν βόρειο ἑλληνικὸ ἠῶρο, ὁ δίωτος ἄπους σκύφος, γνωστὸς μὲ τὴ συμβατικὴ του ὀνομασία Bolsal (Bologna-Salonica), εἶναι ἓνα σχῆμα, τὸ χρονολογικὸ ὄριο ζωῆς τοῦ ὁποῖου δὲν ὑπερβαίνει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν 4ο στὸν 3ο αἰ. π.Χ. Ἡ ἀραιὴ του

5. Βλ. γιὰ τὴν ὁμάδα ἰδιαίτερα Β. Α. SPARKES, *AntK* 20, 1977, 12 κέ. Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Ἀρχαία Μακεδονία* IV, 1983 (1986) 635 κέ.

6. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, *ΑΔ* 18, 1963, Β', Χρον., 223-224.

7. S. ROTROFF, *Hesperia* 51, 1982, 329 κέ.

8. Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *ΑΔ* 30, 1975, Β2, Χρον., 260 (πρώτη μνεία τοῦ εὐρήματος). Ἐκολουθεῖ δημοσίευση.

9. Τελευταία γιὰ τὴ νομισματοσκοπία τοῦ Πύρρου βλ. *SM* 36, 1986, 81 κέ.

10. Ν. ΚΟΤΖΙΑΣ, *ΑΕ* 1937, Γ', 891-892. — Ἡ χρονολόγηση τῶν νομισματικῶν ἐκδόσεων τοῦ Φιλίππου Β' σὲ πολύτιμο μέταλλο βασίστηκε στὸ ἔργο τοῦ G. LE RIDER, *Le Monnayage d'argent et d'or de Philippe II* (1977) *passim* καὶ στὴ βιβλιοκρισία τοῦ J. M. PRICE, *NC* 1979, 230-241.

	ΤΟΠΟΙ	ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ	ΑΥΧΝΟΙ	ΑΩΤΑ ΣΚΥΦΙΔΙΑ	ΠΙΝΑΚΙΑ	ΛΗΚΥΘΙΑ	ΑΣΚΟΙ	ΚΥΘΙΑ	ΠΡΟΧΟΙ- ΛΑΓΙΝΟΙ	ΠΑΛΛΑΚΟΤΤ GROUΠ	ΑΡΥΤΗΡΕΣ	ΨΕΥΔΑΜ- ΦΟΡΙΣΚΟΙ	ΚΑΝΘΑΡΟΙ	ΕΚΥΦΟΙ	ΚΥΠΡΙΑΚΟΙ ΑΜΦΟΡΕΙΣ	ΥΔΡΙΕΣ	ΟΙΝΟΧΟΕΣ	ΠΥΞΙΔΕΣ	BOLSAL	ΑΜΦΟΡΕΙΣ	ΜΥΡΟΔΟ- ΧΕΙΑ	ΛΟΙΠΑ ΕΣΧΗΜΑΤΑ
1.	ΑΝΩ ΚΩΜΗ	Χαλκό ΦΙΛΙΠΠΟΥ Β'	•	•	•	•	•															
2.	ΒΕΡΓΙΝΑ Μεγ. Τούμπα (Πλινθοκτ. 1979.1)	Χαλκό ΦΙΛΙΠΠΟΥ Β' (336 π.Χ. κέ.)		•	•		•															
3.	ΒΕΡΟΙΑ (οικόπ. Τζουβάνη/Τ.3)	Χαλκό ΦΙΛΙΠΠΟΥ Β' (πρό 336 π.Χ.)					•		•													
4.	ΑΗΤΗ (οικόπ. Γ. Τριανταφύλλου/Τ. 17)	Χαλκό ΦΙΛΙΠΠΟΥ Β' (-336 π.Χ.)					•							•								
5.	ISAR-MARVINCI Τάφος 18	Χαλκό ΦΙΛΙΠΠΟΥ Β' (πρό 336 π.Χ. κέ.)									•						•	•				
6.	ISAR-MARVINCI Τάφος 108	Χαλκό ΦΙΛΙΠΠΟΥ Β' (πρό 336 π.Χ. κέ.)									•											
7.	ΒΕΡΓΙΝΑ Τύμβος LXIX-LXXI/Η	Χαλκό ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Γ' (336-323 π.Χ.)	•	•					•	•	•	•										
8.	ΒΕΡΟΙΑ (οικόπ. Τζουβάνη/Τ.8)	Χαλκό ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Γ' (336-310 π.Χ.)					•															
9.	ΒΕΡΟΙΑ (οικόπ. Καραντουμένη)	Στατήρ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Γ' (330 π.Χ. κέ.)		•																		
10.	ΣΕΒΑΣΤΗ ΠΙΕΡΙΑΣ Τάφος 2	Δραχμή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Γ' (336 π.Χ.)											•									
11.	ΛΑΚΚΩΜΑ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ Κιβωτιόσχημος	Τέταρτο στατήρος ΦΙΛΙΠΠΟΥ Β' (-336 - -323 π.Χ.)											•									
12.	ΣΕΔΕΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Τάφος Γ	Όγδοο στατήρος ΦΙΛΙΠΠΟΥ Β' (-336 - -323 π.Χ.)	•											•				•				
13.	ΑΙΝΕΙΑ Τύμβος Α/Τάφος 2	Όγδοο στατήρος ΦΙΛΙΠΠΟΥ Β' (-336 - -323 π.Χ.)													•							
14.	ΜΑΚΡΥΓΙΑΛΟΣ (οικόπ. 936/Μακεδ. τάφος)	Στατήρ ΦΙΛΙΠΠΟΥ Β' (336 - -323 π.Χ.)																		•		•
15.	ΚΟΖΑΝΗ (πόλη) Τάφος Ι	Δραχμή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Γ' (323-319 π.Χ.)		•	•								•				•					
16.	ΛΕΥΚΑΔΙΑ (ἀγρός Μητσιάνη/Τ.7)	Χαλκό ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ					•															
17.	ΒΕΡΓΙΝΑ Τύμβος LXIX-LXXI/Ε	Χαλκό ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ	•	•													•					
18.	ΛΕΥΚΑΔΙΑ (ἀγρός Μητσιάνη/Τ.40)	Χαλκό ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ																		•		
19.	ΒΕΡΓΙΝΑ Τύμβος ΙΙ/Τάφος Α	Χαλκό ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ		•																		
20.	ΝΙΚΗΣΙΑΝΗ Τάφος ΣΤ	Απόκρυσση επί ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ (315 π.Χ. κέ.)												•								
21.	ΒΕΡΓΙΝΑ Τύμβος LXIX-LXXI/Μ	Χαλκό ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ																				• (c)
22.	ΒΕΡΓΙΝΑ Τύμβος XXX ΙΙΙ/Γ	Χαλκό ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ		•																		
23.	ΝΙΚΗΣΙΑΝΗ Τάφος Ε	Απόκρυσση επί ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ (315 π.Χ.)												•								
24.	ΝΙΚΗΣΙΑΝΗ Τάφος Β	Χαλκό ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ (306 π.Χ. κέ.)												•								
25.	ΝΙΚΗΣΙΑΝΗ Τάφος Δ	Χαλκό ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ (306 π.Χ. κέ.)												•								
26.	ΒΕΡΟΙΑ (οικόπ. Πισσά/Τ. ΙΙα)	Χαλκό ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ		•																•		•
27.	ΒΕΡΟΙΑ (οικόπ. Πισσά/Τ. ΙΙε)	Χαλκό ΠΥΡΡΟΥ		•																		
28.	ΚΑΒΑΛΑ (Καλαμίτσα)	Χαλκό ΑΝΤΙΓ. ΓΟΝΑΤΑ	•										•									
29.	ΒΕΡΟΙΑ (οικόπ. Πισσά/Τ. ΙΙβ)	Χαλκό ΑΝΤΙΓ. ΓΟΝΑΤΑ		•																		
30.	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ Τάφος Όδοι Μελεντικού	Χαλκό ΑΝΤΙΓ. ΓΟΝΑΤΑ	•	•									•								•	
31.	ΒΕΡΟΙΑ (οικόπ. Καραντουμένη, Τ. 76/Κύρια ταφή)	Χαλκό ΑΝΤΙΓ. ΓΟΝΑΤΑ		•													•			• (c)		•
32.	ΒΕΡΟΙΑ (οικόπ. Χαρωνιάκη/Όδος ΙΙ)	Χαλκό ΑΝΤΙΓ. ΓΟΝΑΤΑ	•	•	•								•									
33.	ΒΕΡΟΙΑ Διαπλάτυση Τ.3	Χαλκό ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Β'		•																	•	

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- ΑΔ 38, 1983, 308.
- Έλληνιστική Κεραμική από τη Μακεδονία (1991) 52 κέ. (Στ. Δρούγου).
- ΑΔ 35, 1980, 409.
- ΑΕΜΘ 3, 1989, 304-310 εικ. 9.
- V. SOKOLOVSKA, Isar-Marvinci 1986, 72.
- V. SOKOLOVSKA, δ.π.
- ΑΔ 18, 1963, 223-224 (Φ. Πέτσας).
- ΑΔ 36, 1981, 323.
- Α' Συνάντηση για την Έλληνιστική Κεραμική (1989) 34-35.
- ΑΕΜΘ 1, 1987, 212.
- ΑΕΜΘ 1, 1987, 264.
- ΑΕ 1937, Γ', 891-92 (Β. Καλλιπολίτης).
- I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας (1990) 25.
- ΑΔ 38, 1983, 276 (Μ. Μπέσιος).
- ΑΕ 1948/49, 108-111. Αρχαία Μακεδονία ΙΙ, 1977, 126.
- ΑΔ 28, 1973, Χρον. 440 και ΑΔ 29, 1973-74, Χρον. 719-20, 725.
- ΑΔ 18, 1963, 223 (Φ. Πέτσας).
- ΑΔ 28, 1973, Χρον. 440 και ΑΔ 29, 1973-74, Χρον. 719-20, 725.
- ΑΔ 17, 1961/62, Μελέται, 222.
- Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ - Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Ο Τύμβος της Νικήσιανης (1992) 41.
- ΑΔ 18, 1963, Β', Χρον. 226 πίν. 261.
- ΑΔ 17, 1961/62, Μελέται, 250.
- Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ - Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, δ.π. 40-41.
- Ό.π. 24-25.
- Ό.π. 32-33.
- ΑΔ 30, 1975, Β', Χρον. 260.
- Ό.π.
- ΠΑΕ 1937, 66-67.
- ΑΔ 30, 1975, Β', Χρον. 260.
- ΑΔ 25, 1970, Β', Χρον. 352. Θεσσαλονίκη. Όδηγός της Έκθεσης 1986, 108.
- Έλληνιστική Κεραμική από τη Μακεδονία 1991, 80 κέ.
- Β' Συνάντηση για την Έλληνιστική Κεραμική (1990) 83 κέ.
- ΑΔ 29, 1973/74, Β', Χρον. 715.

εμφάνιση στα χρονολογημένα σύνολα από τον μακεδονικό χώρο είναι μάλλον τυχαία: τον χρονολογικό του προσδιορισμό προσφέρει για το ανώτερο όριο το σύνολο από τον τάφο 40 στο αγρόκτημα Μητσιάνη στα Λευκάδια με νόμισμα Κασσάνδρου¹¹ και για το κατώτερο το σύνολο του τάφου 3 από τη διαπλάτυνση της οδού από τον Σιδηροδρομικό Σταθμό Βεροίας προς Βέροια, με νομίσματα Δημητρίου Β' (239-229 π.Χ.)¹².

Ίσως το χαρακτηριστικότερο σχήμα της περιόδου να είναι ο κανθάρος και μάλιστα η παραλλαγή με το απλό χεῖλος και τις λαβές με τις ελεύθερες αποφύσεις, που διαμορφώνεται στα τέλη του 4ου αἰ. για να επικρατήσει στον 3ο αἰ. π.Χ. Και ἐδῶ εἶναι πού ἀνήκουν τὸ παράδειγμα ἀπὸ τὸν τάφο Ι στο νεκροταφεῖο Κοζάνης (Πίν. 73α) με δραχμή Ἀλεξάνδρου Γ'¹³ και τὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴν ὑποθεμελίωση τῆς οδού ΙΙ στο οικόπεδο Χαρωνιτάκη στὴ Βέροια (Πίν. 73β) με νόμισμα Ἀντιγόνου Γονατᾶ¹⁴. Στὰ πρῶιμα χρονολογημένα σύνολα ἀπὸ τὴ Μακεδονία δὲν ἐμφανίζεται ἀκόμη τὸ σχήμα τοῦ κανθάρου με τὸ βαθὺ κύπελλο και τὶς δακτυλιωτὲς λαβές, παραλλαγή τόσο γνώριμη τῶν ὄψιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων¹⁵.

Ἀπὸ τὰ καλύτερα δείγματα τοῦ τύπου με κυλινδρικό πῶμα, ἢ μελαμβαφῆς πυξίδα με τὰ χρυσὰ κοσμήματα ἀπὸ τὸν τάφο Γ' στο Σέδες Θεσσαλονίκης¹⁶ (Πίν. 73γ), χρονολογημένη ἀπὸ τὸ μεταθανάτιο ὄγδοο στατήρα τοῦ Φιλίππου Β' στοὺς ἀμέσως πρὶν ἢ στοὺς ἀμέσως μετὰ τὸ 323 π.Χ. χρόνους, συνεχίζει μιὰ δημιουργία, ὅπως αὐτὴ διαμορφώνεται ὀριστικά στο δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐπικρατεῖ ὅμως — με σημαντικὲς ἀλλαγές — στοὺς ἐπόμενους 3ο και 2ο αἰῶνες¹⁷. Τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὴν ὑποθεμελίωση τῆς οδού ΙΙ στο οικόπεδο Χαρωνιτάκη (Βέροια, 3ος αἰ. π.Χ.)¹⁸ ἢ ἀκόμα τὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴν ταφή β τοῦ τάφου ΙΙΙ στο οικόπεδο Πισσᾶ (Βέροια)¹⁹ (Πίν. 73δ) με χάλκινο νόμισμα Ἀντιγόνου Γονατᾶ, προσφέρουν δείγματα ἀπὸ τὴ μεσοελληνιστικὴ ἐξέλιξη τοῦ σχήματος.

Πλούσιο σὲ παραλλαγές σχήμα και με χρονολογικὲς ἀντιστοιχίες ἢ οἰνοχόη· στὴ γενικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου παρουσιάζεται στα χρονολογικά σύνολα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴ Μακεδονία νὰ κατέχει μιὰ ὄχι εὐκαταφρόνητη θέση. Ἡ μελαμβαφῆς οἰνοχόη με κατακόρυφες πλαστικὲς ραβδώσεις ἀπὸ τὸν τάφο 18 στο Isar-Marvinci (χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β')²⁰ συνεχίζει ἀκόμη τὴν κλασικὴ παράδοση τοῦ σχήματος. Ὡστόσο, τὴν ἐποχὴ χαρακτηρίζουν εἴτε οἰνοχόες μελαμβαφεῖς με μικρὸ μέγεθος, ὅπως τὸ παράδειγμα (ὄλλη) τῆς ταφῆς Η τοῦ τύμβου LXIX-LXXI (69-71) στὴ Βεργίνα (Πίν. 73ε)²¹, ἐπηρεασμένο ὀπωσδήποτε ἀπὸ τὴ σύγχρονη μεταλλοτεχνία, εἴτε ἀβαφεῖς και μονοκόμματες, ὅπως ἡ οἰνοχόη τῆς ταφῆς Ε τοῦ ἴδιου τύμβου (Πίν. 73ς)²². Και ἡ μὲν πρώτη, χρονολογημένη στοὺς γύρω ἀπὸ τὸ 320 π.Χ.

11. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *ΑΔ* 28, 1973, Β', Χρον., 440· *ΑΔ* 29, 1973-74, Β', Χρον., 719-720.

12. Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *ΑΔ* 29, 1973/74, Β', Χρον., 715 πίν. 512δ. Κατὰ τὸν R. MATTHESEN, *SAN* 7, 1979, 2 κέ. ὁ τύπος τῶν νομισμάτων αὐτῶν θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Δημήτριο τὸν Πολιορκητὴ.

13. Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ, *ΑΕ* 1948-49, 108-111. Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ, *Ἀρχαία Μακεδονία* ΙΙ, 1977, 126.

14. ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαία Βέροια. Ἡ περίπτωση τοῦ οικόπεδου Γ. Χαρωνιτάκη, Β' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, *Ρόδος 1989* (Ἀθήνα 1990) 83 κέ.

15. *AntK*, ὁ.π.

16. *ΑΕ* 1937, Γ', ὁ.π.

17. *AntK*, ὁ.π.

18. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Β' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση, ὁ.π.

19. *ΑΔ* 30, 1975, ὁ.π.

20. V. SOKOLOFSKA, *Isar Marvinci* (1986) 72 πίν. 2, 6.

21. *ΑΔ* 18, 1963, ὁ.π.

22. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, *ΑΔ* 18, 1963, Β', Χρον., 223.

χρόνους από μεταθανάτιο χάλκινο νόμισμα του 'Αλεξάνδρου Γ', δὲν θὰ ἐπιζήσει ὡς σχῆμα στὰ κατοπιναῖα χρόνια, ἢ δεύτερη ὁμως, χρονολογημένη ἀπὸ χάλκινο νόμισμα τοῦ Κασσάνδρου, μάλλον στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., θὰ ἀποτελέσει τὸ κατεξοχὴν σχῆμα οἰνοχόης κατὰ τὸν 3ο καὶ 2ο αἰ. π.Χ. Ἀνάλογη σημασία ἔχουν τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸ ταφικὸ σύνολο I στὸ Isar-Marvinci μὲ τὸ χάλκινο νόμισμα 'Αλεξάνδρου Γ' ἢ 'Αντιγόνου Γονατᾶ²³: οἱ δύο οἰνοχόες τοῦ τάφου — ἢ μία τριφυλλόστομη καὶ μὲ χωριστὸ λαιμὸ, ἢ δεύτερη μὲ κατακόρυφο κυλινδρικό λαιμὸ — ἀποδίδουν καὶ μὲ τὴ συνυπαρξή τους τὴ μεταβατικὴ περίοδο ἀπὸ τὸν 4ο στὸν 3ο αἰ. π.Χ.

Τὰ ἀρυβαλλοειδῆ ληκῦθια, τὰ βραχύσωμα καὶ σφαιρικά μυροδοχεῖα καθὼς καὶ οἱ ἀνάλογοι σὲ χρῆση ψευδαμφορίσκοι μὲ τὴ σύγχρονη καὶ ἐπάλληλῃ τους ἐμφάνιση καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν σχημάτων τους στὴν περίοδο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ἐξῆς, ὄχι μόνον ἀποδίδουν, ὅσο ἐπιτρέπουν τὰ Κλειστὰ χρονολογημένα Σύνολα, χαρακτηριστικὲς μορφές κεραμικῆς παραγωγῆς τῆς περιόδου αὐτῆς προορισμένες γιὰ τὴν αὐτὴ χρῆση, κυρίως ὁμως καταδεικνύουν τὶς ἀλλαγές ποὺ συντελοῦνται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ τὴν εἴσοδο στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους.

Στὰ σύνολα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. περιλαμβάνονται κατὰ κύριο λόγο ἀρυβαλλοειδῆ ληκῦθια ("Ἄνω Κώμη²⁴ - Βέροια, οἰκόπεδο Ἰορδανίδη/τάφος 3²⁵ - Βέροια, οἰκόπεδο Τζουβάρα/τάφος 8²⁶ - Λευκάδια, ἀγροτεμάχιο Μητσιάνη/τάφος 7²⁷), ἐνῶ πρὸς τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα χρησιμοποιοῦνται συχνότερα οἱ ψευδαμφορίσκοι, ὅπως φανερώνει τὸ παράδειγμα τοῦ τάφου Η (τύμβος LXIX-LXXI) στὴ Βεργίνα (Πίν. 74α)²⁸.

Τὸ σχῆμα ὡστόσο ποὺ διαδέχεται καὶ ἀντικαθιστᾶ, μὲ ἀνάλογο προορισμὸ, τὰ κλασικὰ ἀρυβαλλοειδῆ ληκῦθια εἶναι αὐτὸ τῶν βραχύσωμων μυροδοχείων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ προέλθουν τὰ ἀντίστοιχα ἀτρακτόσχημα. Ἡ ἀλλαγὴ πρέπει νὰ συμπίπτει μὲ τὴ στροφὴ ἀπὸ τὸν 4ο στὸν 3ο αἰ. π.Χ. [ταφές α καὶ ε τάφου III οἰκοπέδου Πισσᾶ (Πίν. 72β καὶ 74β-γ) μὲ νομίσματα ἀντίστοιχα Κασσάνδρου καὶ Πύρρου], ὁμως ἡ κατεξοχὴν μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. μὲ τὰ μυροδοχεῖα τῆς ταφῆς β τοῦ ἴδιου τάφου (Πίν. 74δ) μὲ χάλκινο νόμισμα 'Αντιγόνου Γονατᾶ, μὲ ἐκεῖνα τοῦ τάφου τῆς ὁδοῦ Μελενίκου στὴ Θεσσαλονίκη μὲ χάλκινο νόμισμα 'Αντιγόνου Γονατᾶ²⁹ καὶ μὲ τὰ μυροδοχεῖα τοῦ τάφου 3 ἀπὸ τὴ διαπλάτυνση τῆς ὁδοῦ ἀπὸ τὸν Σιδηροδρομικὸ Σταθμὸ Βεροίας πρὸς Βέροια μὲ νόμισμα Δημητρίου Β'³⁰. Τὸ μέγεθος εἶναι μικρὸ μὲ τονισμένη τὴν κοιλία, καμιά φορὰ μάλιστα τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἔχουν τὴ μορφή ψευδαμφορίσκου.

Ὁ μακεδονικὸς ἀμφορέας δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ σχήματα ποὺ ἀπαντοῦν στὰ χρονολογημένα σύνολα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Μολονότι ἡ ἐμφάνισή του θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθεῖ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ εἶναι ποὺ ἡ χρονολογικὴ προσγραφὴ τοῦ σχήματος μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βέβαιη, μὲ βάση σύνολα ὅπως αὐτὸ τῆς ταφῆς β τοῦ τάφου III στὸ οἰκόπεδο Πισσᾶ (Πίν. 74ε) μὲ νόμισμα 'Αντιγόνου Γονατᾶ³¹. Στὰ χρόνια αὐτὰ ὁ

23. SOKOLOFSKA, *δ.π.* 73 πίν. 13, 1-2.

24. Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΟΥ, *ΑΔ* 38, 1983, Β2, Χρον., 308.

25. Κ. ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, *ΑΔ* 35, 1980, Β', Χρον., 409.

26. Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ, *ΑΔ* 36, 1981 Β', Χρον., 323.

27. *ΑΔ* 28, 1973, Χρον. 440. *ΑΔ* 29, 1973/74, Χρον., 719-720, 725.

28. *ΑΔ* 18, 1963, Β', Χρον., 223-224.

29. Μ. ΑΥΛΩΝΙΤΗ-ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ, *ΑΔ* 25, 1970, Χρον., 352. *Θεσσαλονίκη 2300 χρόνια. Ὁδηγὸς Ἐκθεσης* (1986) 108.

30. *ΑΔ* 29, 1973/74, *δ.π.* — Γιὰ τὴν πιθανὴ χρονολόγησή τοῦ τύπου τοῦ νομίσματος αὐτοῦ στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ βλ. σημ. 12.

31. *ΑΔ* 30, 1975, *δ.π.*

μακεδονικός άμφορέας έχει πιά άποκτήσει την όριστική μονοκόμματη μορφή του (Τύπος Α)³².

Με τόν άρυτήρα από τόν τάφο 108 στο Isar-Marvinci, χρονολογημένο με χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β΄, και με τó ανάλογο παράδειγμα, μικρού μεγέθους, από την ταφή Η του τύμβου LXIX-LXXI (69-71) στη Βεργίνα (Πίν. 74ς')³³, χρονολογημένο στην τελευταία είκοσαετία του 4ου αϊ. π.Χ. (μεταθανάτια χάλκινη κοπή Άλεξάνδρου Γ΄), επιβεβαιώνονται δύο παρατηρήσεις που είχαν διατυπωθεί στο παρελθόν: πρώτον, ή πρώτη εμφάνιση του σχήματος ήδη στον 4ο αϊ. π.Χ., και δεύτερον, ή σχεδόν χωρίς άλλαγές χρησιμοποίησή του ως και τόν 2ο αϊ. π.Χ.

Παρόλο ότι τὰ λιγοστά παραδείγματα λύχνων από τὰ γνωστά χρονολογημένα σύνολα δέν συμβάλλουν στη διαγραφή μιās ολοκληρωμένης εικόνας της διαχρονικής εξέλιξης τών διαφόρων τύπων τους από τόν 4ο αϊ. π.Χ. και εξής, σε αντίθεση βέβαια προς τόν 2ο αϊώνα, όποτε τὰ δείγματα είναι πολυάριθμα, επιβεβαιώνεται έντούτοις ή άρχική παρατήρηση της σχέσης με την άττική κεραμική παράδοση και μάλιστα με κυρίαρχο τύπο αυτόν του λεγόμενου μελανοδοχείου (inkwell type)³⁴.

Οί παρατηρήσεις που προτάχθηκαν σε συνδυασμό προς τὰ συμπεράσματα, στα όποια κατέληξε ή προηγούμενη έρευνα για τόν 2ο αϊώνα π.Χ.³⁵, διαγράφουν μιάν εξέλικτική πορεία της Έλληνιστικής Κεραμικής στη Μακεδονία με τὰ εξής χαρακτηριστικά:

1. Η άρχή τών έλληνιστικών χρόνων βρίσκει τή Μακεδονία ως προς την κεραμική έντελώς έναρμονισμένη προς την κλασική και ιδιαίτερα την άττική παράδοση. Στα Κλειστά χρονολογημένα Σύνολα, κυρίως του 4ου αϊ. π.Χ., εμφανίζονται τόσο προϊόντα εισηγμένα από τόν άττικό Κεραμικό, όσο και έγχώριες άπομιμήσεις και άντιγραφές τους³⁶.

2. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της Έλληνιστικής Κεραμικής στη Μακεδονία —άν πρέπει νά αναζητηθεί ένας τέτοιος χαρακτήρας ή άν είναι δυνατό νά ύπάρχει— διαμορφώνεται όριστικά στον 3ο αϊ. π.Χ., όποτε είναι αναγνώρισιμα τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της έγχώριας παραγωγής. Οί μαρτυρίες προέρχονται κυρίως από χρονολογημένα Σύνολα του τέλους του 3ου αϊ. π.Χ., φαίνεται όμως ότι αυτά άποδίδουν την εικόνα όλόκληρου του αϊώνα, όπως αφήνει νά έννοηθεί ή περίπτωση της ταφής ε του τάφου III στο οικόπεδο Πισσά χρονολογημένης στα χρόνια του Πύρρου³⁷.

Όρισμένα σχήματα, όπως τὰ μυροδοχεία, οί έλληνιστικοί κánθαροι και οί μακεδονικοί άμφορείς, επικρατούν ύποκαθιστώντας παλαιότερα κλασικά με όμοια με αυτά λειτουργικότητα.

Για τὰ άωτα ή άνοιχτά σχήματα, όπως τὰ σκυφίδια ή τὰ πινάκια, ή εικόνα είναι ακόμα άσαφής ιδιαίτερα για τόν 3ο αϊ. σε αντίθεση προς τόν 2ο αϊώνα με τὰ πολυάριθμα παραδείγματα του³⁸.

32. *AntK* 34, 1991, δ.π.

33. SOKOLOFSKA, δ.π. 72 πίν. 4, 8. *AD* 18, 1963, 223-224.

34. Πρβ. τόν πλήλιο λύχνο του τύπου αυτού από την ταφή LXIX-LXXI Η του νεκροταφείου της Βεργίνας. Βλ. *AD* 18, 1963, δ.π.

35. Πρβ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Β΄ Έπιστημονική Συνάντηση, δ.π. και *AntK* 34, 1991, δ.π.

36. Ένδεικτικά για τó θέμα βλ. Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ, Άρχαία Μακεδονία III, 1983, 117 κέ.

37. Βλ. παραπάνω σημ. 9.

38. *AntK* 34, 1991, δ.π.

3. Τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. και οι αρχές του 2ου αι. π.Χ. στη Μακεδονία σηματοδοτούνται από τη μετάβαση στην δψιμη φάση της κεραμικής. Η τεχνική της μήτρας θα παίξει πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του χαρακτήρα της κεραμικής παραγωγής, ενώ γενικότερα θα αναγνωριστούν με σαφήνεια πλέον οι σχέσεις με τα ελληνιστικά εργαστήρια στη Μικρά Ασία και την Ανατολική Μεσόγειο. Βέβαια η νέα αυτή τεχνική όσο και η στροφή προς την Ανατολή χαρακτηρίζουν —σε διαφορετικό όποσδήποτε βαθμό— και την κεραμική και άλλων περιοχών του ελληνιστικού κόσμου, στη Μακεδονία ωστόσο αποτέλεσαν τις καθοριστικές παραμέτρους για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα της κεραμικής στα χρόνια των τελευταίων μακεδόνων βασιλέων. Μολονότι ο νέος αυτός χαρακτήρας της κεραμικής στη Μακεδονία γίνεται άπτος στον 3ο κιόλας αιώνα π.Χ., μόνο στις αρχές του 2ου αιώνα αυτονομείται ή παραγωγή — κι αυτό καταφαίνεται στα πλούσια σύνολα της εποχής αυτής.

Το διάγραμμα αυτό για να αποκτήσει πληρότητα και απόλυτη έγκυρότητα χρειάζεται να εμπλουτιστεί με περισσότερα δεδομένα που θα προκύψουν όχι μόνο από τη δημοσίευση και άλλων Κλειστών χρονολογημένων Συνόλων, αλλά και από την επεξεργασία και αξιολόγηση των μαρτυριών των υπόλοιπων κατηγοριών των συνόλων κεραμικής.

Παράλληλα απαιτείται, ιδιαίτερα για την περίοδο που εξετάστηκε, να αναληφθεί μια ανάλογη εργασία με τα μετάλλινα άγγεϊα³⁹, αφού αυτά αποτελούν έναν σημαντικό παράγοντα στην εξέλιξη του χαρακτήρα της Έλληνιστικής Κεραμικής. Συγχρόνως ή λεπτομερειακή και συνεχής εξέταση των νομισματικών δεδομένων⁴⁰ θα πρέπει να αποτελέσει τη βασική προϋπόθεση για τη δημιουργία σταθερών σημείων αναφοράς για την περαιτέρω έρευνα και τελικά για την ιστορική αποτίμηση της Έλληνιστικής Κεραμικής⁴¹.

ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ

Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα

39. Οι συγγραφείς του κειμένου της ανακοίνωσης αυτής έχουν ήδη συγκεντρώσει μεγάλο μέρος του σχετικού υλικού ώστε σε εύθετο χρόνο να είναι σε θέση να παρουσιάσουν τα συμπεράσματα της σχετικής έρευνας.

40. Βλ. μια πρώτη προσπάθεια: Ι. TOURATSOGLOU, *BAR NS* 326, 1987, 53-72. Τώρα πληρέστερα: Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Η νομισματική κυκλοφορία στην Αρχαία Μακεδονία (περ. 200 π.Χ. — 268-286 μ.Χ.). Η μαρτυρία των «θησαυρών»* (1993).

41. Οι φωτογραφίες του σκύφου-κοτύλης και της πυξίδας από τον τάφο Γ στο Σέδες όφειλονται στον φωτογράφο του Μουσείου Θεσσαλονίκης Κ. Τουτουντζίδη και στη φροντίδα των συναδέλφων Δ. Ίγνατιάδου και Μ. Τσιμιπίδου.

Παρατηρήσεις για τὴν προσφορὰ τῆς Θάσου στὴ μελέτη τῆς πρώιμης ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς

Καταρχὴν θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω μὲ τὴ σειρά μου τοὺς ὀργανωτὲς τῶν διαδοχικῶν συναντήσεων γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ¹. Ἡ εὐκαιρία ποὺ δίνεται στοὺς κεραμολόγους νὰ συναντιοῦνται καὶ νὰ ἀνταλλάσσουν ἀπόψεις σὲ τακτὰ χρονικὰ διαστήματα ἀποτελεῖ, νομίζω, γιὰ ὅλους ἐμᾶς ἓνα σημαντικὸ κίνητρο, γιὰ νὰ βρίσκουμε τὴ δύναμη νὰ ἀντιμετωπίσουμε τοὺς σωροὺς ἀπὸ ὄστρακα ποὺ μᾶς παραμονεύουν καὶ μᾶς περιμένουν παντοῦ.

Τὸ θέμα ποὺ προτάθηκε φέτος ἀπὸ τὴ Σ. Δρούγου καὶ τὸν Γ. Τουράτσογλου μοῦ ἐπιτρέπει σήμερα νὰ παρουσιάσω σύντομα τὴ μελέτη ποὺ κάνω —ἐδῶ καὶ ἑπτὰ χρόνια ἤδη— πάνω στὰ σύνολα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὴ Θάσο (Εἰκ. 1 καὶ 2). Καθὼς τὸ ὑλικὸ βρίσκεται χρονολογικὰ στὰ ὄρια τῆς περιόδου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, θὰ δώσω ἔμφαση κυρίως στὴ μέθοδο καὶ στὴν προβληματικὴ τῆς προσέγγισής μου, καθὼς καὶ στὸ εἶδος τῶν ἀποτελεσμάτων ποὺ μπορούμε νὰ περιμένουμε. Θὰ τελειώσω μὲ λίγες λέξεις γιὰ τὴν κατάσταση τῆς κεραμικῆς στὴ Θάσο κατὰ τὶς ὕστερες φάσεις τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Οἱ πολλὲς ἀνασκαφὲς τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς στὴ Θάσο ἔδωσαν μερικὰ κλειστὰ σύνολα μὲ πλούσιο ὑλικὸ ἀπὸ τὸν 4ο, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., τὸ ὁποῖο εἶναι ἀκόμη λιγότερα μελετημένο². Γιὰ τὴν πόλη τῆς Θάσου ἡ περίοδος αὐτὴ ἦταν, ὅπως εἶναι γνωστό, μία περίοδος ἀκμῆς ποὺ ἐκδηλώνεται μεταξὺ ἄλλων³:

— στὴν ἐπιδιόρθωση καὶ στὴ διευθέτηση τῶν παλαιῶν ἱερῶν στὸ Ἡράκλειο, στὸ Ἐβραιόκαστρο καὶ στὸ Ἄρτεμισιο,

— στὴν κατασκευὴ νέων ἱερῶν, ὅπως τὸ Ποσειδῖο καὶ τὸ Διονύσιο,

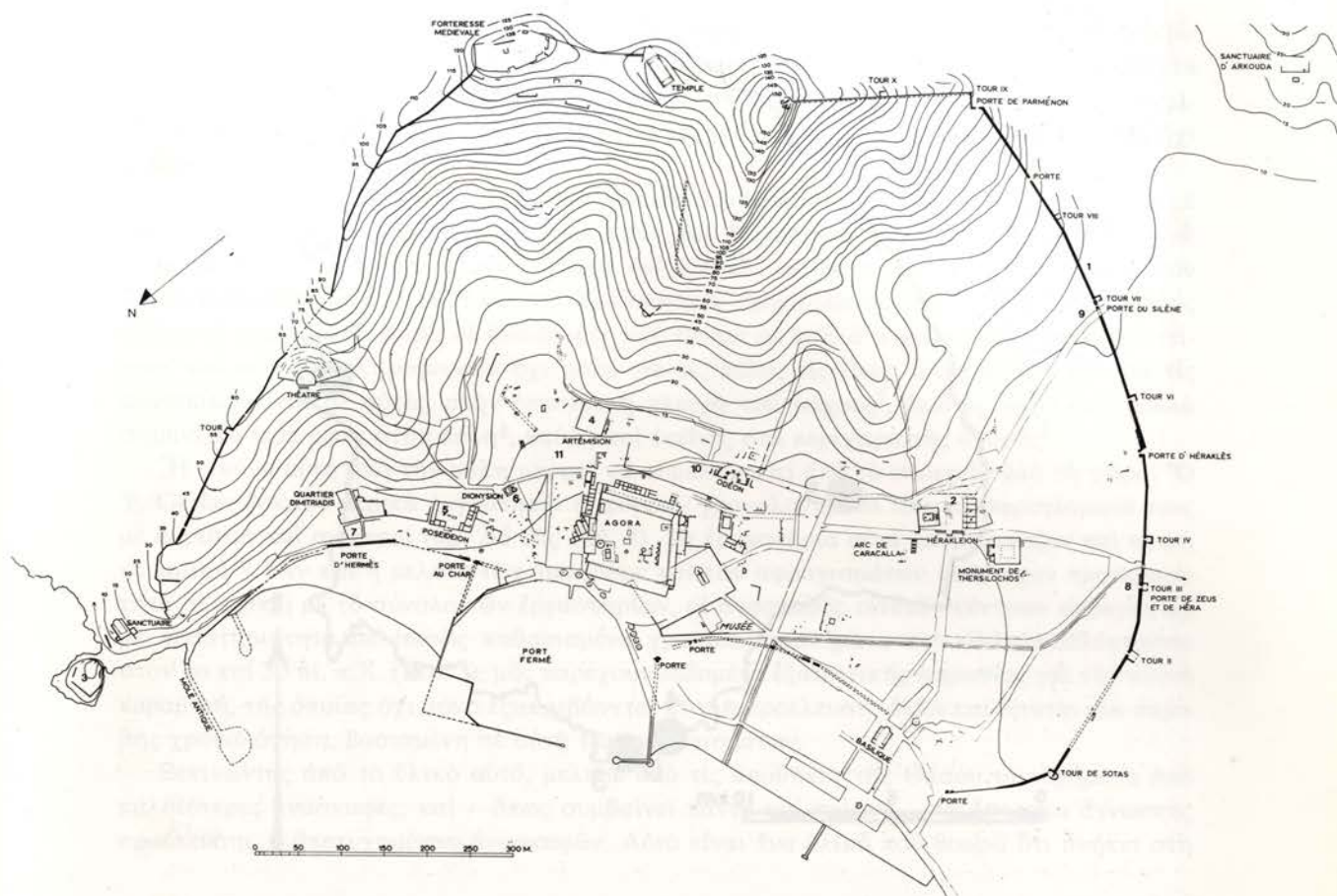
— στὶς πολλὰ ἀνακατασκευὲς καὶ στοὺς ἐξωραϊσμοὺς τοῦ τείχους, ὅπως γιὰ παράδειγμα κοντὰ στὶς πύλες τοῦ Ἑρμῆ, τοῦ Δία καὶ τοῦ Σιληνοῦ.

Παράλληλα μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς πόλης, παρατηροῦμε μία ἐντυπωσιακὴ ἀνάπτυξη τῶν συ-

1. Εὐχαριστῶ θερμὰ κυρίως τὴν Χ. Καραδήμα, καθὼς καὶ τὴν Ἄ. Κλωνιζάκη καὶ τὸν Γ. Βαραλῆ γιὰ τὴ βοήθειά τους στὴν ἑλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ κειμένου.

2. Βλ. ἐπίσης F. BLONDÉ, *Céramique du 4e s. av. J.-C.: matériel attique et local recueilli à Thasos*, *Proceedings of the 3rd Symposium on Ancient Greek and Related Pottery* (Copenhagen 1987) 51-61 εἰκ. 1-8.

3. Βλ. Y. GRANDJEAN, *Recherches sur l'habitat thasien à l'époque grecque*, *EtThas XII* (Paris 1988) 476-479 (στὸ ἐξῆς GRANDJEAN, *EtThas XII*).

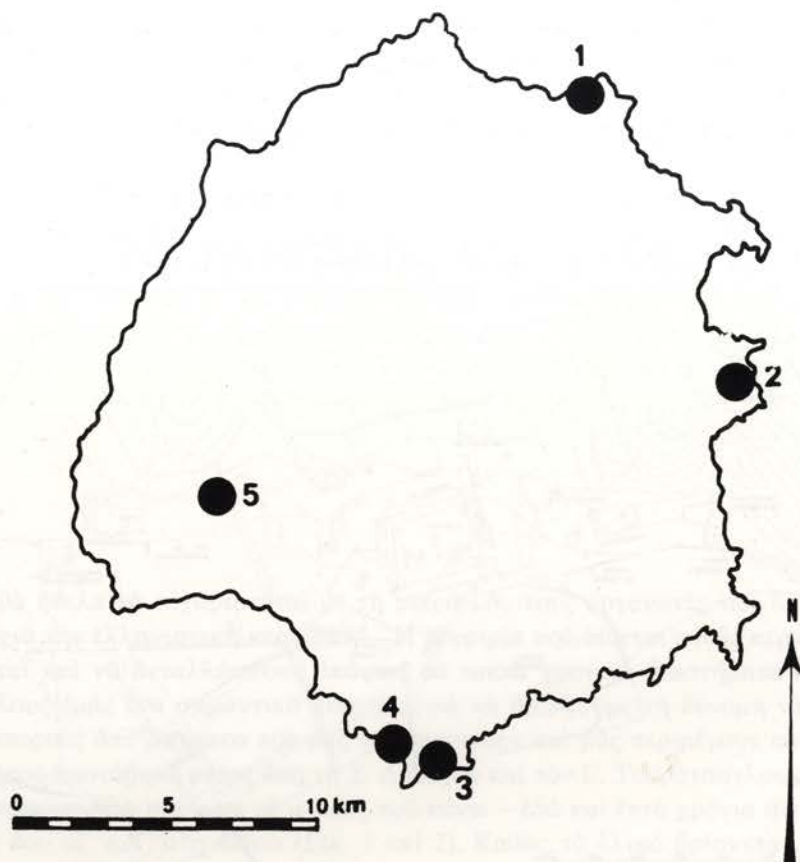
Εικ. 1: Ἡ πόλις τῆς Θάσου (σχέδιο Γ.Α.Σ.): 1. Τὸ τεῖχος, 2. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρακλῆ, 3. Ἐβραϊοκαστρο, 4. Ἀρτεμίσιο, 5. Ποσειδίο, 6. Διονύσιο, 7. Ἡ πόλις τοῦ Ἑρμῆ καὶ συνοικίαι, 8. Ἡ πόλις τοῦ Διὸς, 9. Ἡ πόλις τοῦ Σιληνοῦ καὶ συνοικίαι, 10. Κήπος τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς, 11. Δημόσια πλατεία.

νοικισμῶν. Ἡ δομημένη ἐπιφάνεια, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Grandjean, φθάνει στὸ ἀνώτερο ὄριο τῆς ἀνάπτυξῆς τῆς τόσο στὴν πεδιάδα ὅσο καὶ στὶς πλαγιές τῆς ἀκρόπολης, στὸν 4ο καὶ ἀκόμα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁴ Σὲ πολλὲς περιπτώσεις οἱ ἀνασκαφές μᾶς δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ καινούργιες κατοικίες ποὺ ξεχωρίζουν ἐμφανῶς ἀπὸ τὶς παλαιότερες.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰώνα, οἱ κατοικίες ὑποχωροῦν μὲ τὴν ἐγκατάλειψη ὀρισμένων περιοχῶν, ὅπως στὶς συνοικίες τοῦ Σιληνοῦ καὶ τοῦ Ἡρακλῆ. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις πρόκειται γιὰ ἐγκατάλειψη ὀριστικῆ ἢ μερικῆ, τουλάχιστον μέχρι τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Ἡ διακοπὴ αὐτὴ εἶναι βέβαια θετικὴ γιὰ τὸ ἔργο τῶν κεραμολόγων.

Ἀναζητώντας ὡς σημεῖο ἐκκίνησης τῆς μελέτης μου τὶς βασικὲς στρωματογραφικὲς ἐνότητες, ποὺ εἶναι οὐσιώδεις γιὰ τὴ σύσταση ἑνὸς ἀσφαλούς χρονολογικοῦ καὶ τυπολογικοῦ σκελετοῦ, ἔχω τὴ δυνατότητα νὰ μελετήσω πλήρως τὰ σύνολα τοῦ ὑλικοῦ τῶν περισσότερων ἀνασκαφῶν, ποὺ εἶναι πολὺ πλούσιο καὶ καλύπτει ὅλες τὶς φάσεις τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

4. GRANDJEAN, *EtThas* XII, 478.

Είκ. 2: Θάσος: 1. Ἡ πόλη τῆς Θάσου, 2. Καλονερό, 3. Κουκός, 4. Βαμβούρι Ἀμμουδιά, 5. Κουνοφιά.

Ἀναφέρω συνοπτικὰ τὶς πιὸ σημαντικὲς ἐνότητες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔχω ἤδη δημοσιεύσει μερικὲς:

— τὸ ὕλικὸ ἀπὸ ἓναν μεγάλο ἀποθέτη πὸν «ἔκλεισε» γύρω στὸ 360 π.Χ., καλύπτοντας κυρίως τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ πὸν προέρχεται ἀπὸ μίαν ἀνασκαφὴ τοῦ Y. Garlan στὸν κῆπο τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς στὴ Θάσο⁵ (σύνολο 1).

— ἓνας ἄλλος πολὺ μεγάλος ἀποθέτης, πὸν προέρχεται ἀπὸ μίαν δημόσια πλατεία στὰ ΒΑ ὄρια τῆς ἀγορᾶς: πρόκειται γιὰ τὸ γέμισμα ἑνὸς κοινόχρηστου πηγαδιοῦ, μὲ ὕλικὸ κυρίως ἀπὸ τὸ δεῦτερο τέταρτο καὶ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. μέχρι τὸ 330 π.Χ., τὸ ὁποῖο ἀνασκάφηκε ἀπὸ τοὺς A. Muller, D. Mulliez καὶ ἐμένα⁶ (σύνολο 2).

— τὸ ὕλικὸ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Grandjean ἀπὸ ἓναν συνοικισμό στὴν πύλη τοῦ Σιληνοῦ, ἐν μέρει δημοσιευμένο μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς συνολικῆς δημοσίευσης τῆς ἀνασκαφῆς του, τὸ ὁποῖο ὅμως περιλαμβάνει μίαν πολὺ εὐρείας κλίμακας κεραμικὴ πὸν ἔθεσε στὴ διάθεσή μου.

5. Βλ. F. BLONDÉ, *BCH* 109, 1985, 281-344.

6. Βλ. F. BLONDÉ *BCH* 113, 1989, 481-545 εἰκ. 1-27, μὲ παράρτημα τοῦ M. Picon πὸν ἀναφέρεται στὶς ἀναλύσεις αὐτῆς τῆς κεραμικῆς.

Ὁ Grandjean κατόρθωσε νὰ διακρίνει ἀρκετὰ διαδοχικὰ ἐπίπεδα κατοίκησης, πὸ συγκεκριμένα, σχετικὰ μὲ τὶς περιόδους πὸ μᾶς ἐνδιαφέρουν, μία φάση μέχρι τὸ 340 π.Χ. καὶ μία μεταγενέστερη ἀνάμεσα στὰ 340-250 π.Χ., στὴν ὁποία μποροῦμε μερικὲς φορὲς νὰ διακρίνουμε τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἂν καὶ ὄχι πάντοτε.

Στὴν ἴδια πόλη τῆς Θάσου μπορῶ νὰ παραβάλλω τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὕλικὸ μὲ ἐκεῖνο ἀρκετῶν ἄλλων ἀνασκαφῶν, γαλλικῶν καὶ ἑλληνικῶν, πὸ πραγματοποιήθηκαν μὲ ἐπιμέλεια καὶ ἔδωσαν ἓνα πλούσιο ὕλικὸ τοῦ 4ου αἰ., οἱ ὁποῖες ὁμως ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπλῶς ἀναφέρθηκαν στὸ *BCH* καὶ στὰ Χρονικὰ τοῦ *Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου*. Ἀνάμεσά τους ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν αὐτὲς οἱ ἀνασκαφὲς πὸ ἔγιναν σὲ πολλὰ σημεῖα κατὰ μῆκος τοῦ τείχους καὶ πὸ μᾶς πληροφοροῦν ὄχι μόνον γιὰ τὶς πύλες τὶς ἴδιες, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ γιὰ τὶς συνοικίες κοντὰ σὲ αὐτὲς, στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους⁷, ἐκεῖνες γύρω ἀπὸ πολλὰ σημαντικὰ ἱερὰ μέσα στὴν πόλη⁸, καθὼς καὶ ἐκεῖνες στὰ περίχωρα τῆς ἀγορᾶς⁹.

Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἀπὸ τὴν πόλη μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ χώρα. Ὁ Y. Garlan ἔσκαψε μερικὰ ἐργαστήρια ἀμφορέων χρονολογημένα ἀπὸ τὰ σφραγίσματά τους μὲ ἀκρίβεια καὶ σιγουριά (ἀρ. 2-5 τῆς Εἰκ. 2). Τὰ ἐργαστήρια αὐτὰ κατασκεύαζαν καὶ κοινὴ κεραμικὴ¹⁰. Ἄν καὶ ἡ μελέτη τῶν ἀμφορέων καὶ τῶν σφραγισμάτων τους εἶχαν προτεραιότητα σὲ σχέση μὲ τὸ σύνολο τῶν ἐργαστηρίων, οἱ ἀνασκαφὲς τέτοιων κέντρων παραγωγῆς, μὲ δραστηριότητα σὲ σαφῶς καθορισμένα χρονικὰ διαστήματα πὸ ἀλληλοκαλύπτονται στὸν 4ο καὶ 3ο αἰ. π.Χ. (Εἰκ. 3), μᾶς παρέχουν δεδομένα ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὴν κοινὴ κεραμικὴ, τῆς ὁποίας ὄχι μόνον ἐξακριβώνεται ἔτσι ἢ προέλευση, ἀλλὰ καὶ δίνεται μία ἀκριβῆς χρονολόγηση, βασισμένη σὲ αὐτὴ τῶν σφραγισμάτων.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ὕλικὸ αὐτὸ, μελετῶ ἀπὸ τὶς ἀποθήκες τῆς Θάσου τὰ εὐρήματα ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφὲς, καὶ —ὅπως συμβαίνει πάντα καὶ παντοῦ— τὰ ὄστρακα ἀγνωστῆς προέλευσης ἢ ἀποτυχημένων ἀνασκαφῶν. Αὐτὸ εἶναι ἓνα ὕλικὸ πὸ θεωρῶ ὅτι ἀνήκει στὴ

7. Βλ. ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, τὰ ἔχνη ἢ τὶς πολεοδομικὲς νησίδες:

— γύρω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Ἑρμῆ (F. SALVAT, *BCH* 86, 1962, 936-942· *BCH* 87, 1963, 846. Y. GARLAN, *BCH* 90, 1966, 596-611),

— κοντὰ στὴν πύλη τοῦ Διός, στὸν τομέα τῆς ἀρχαϊκῆς νεκρόπολης [H. KOUKOULI - CHRYSSANTHAKI, *AD* 32, 1977, 241-242· *BCH Suppl.* V (1979) 75-106] καὶ γύρω ἀπὸ τὴν πύλη (βλ. κυρίως Y. GARLAN, *BCH* 90, 1966, 586-595· *BCH* 102, 1978, 807-810).

— κατὰ μῆκος τοῦ τείχους, Δ-ΒΔ τῆς πύλης τοῦ Ἑρμῆ (βλ. Y. GRANDJEAN - H. KOUKOULI - R. MARTIN, *BCH* 102, 1978, 811-812),

— γύρω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Ἡρακλῆ (H. KOUKOULI-CHRYSSANTHAKI, *AD* 33, 1978, 285-286),

— μία ζώνη στὰ Δ τῆς πύλης τοῦ Σίληνοῦ, ὅπου ἡ κατοίκηση, ὅπως σημειώνει ὁ Grandjean, διακόπηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. Γιὰ βιβλιογραφία καὶ λεπτομερῆ συζήτηση αὐτῶν τῶν τομέων, καθὼς καὶ ἐκεῖνων πὸ ἀναφέρονται στὴ σημ. 8 βλ. GRANDJEAN, *EtThas* XII, 272-353, σποράδην.

8. — Γύρω ἀπὸ τὸ Ποσειδῖο (J.-J. MAFFRE, *BCH* 94, 1970· 831-844),

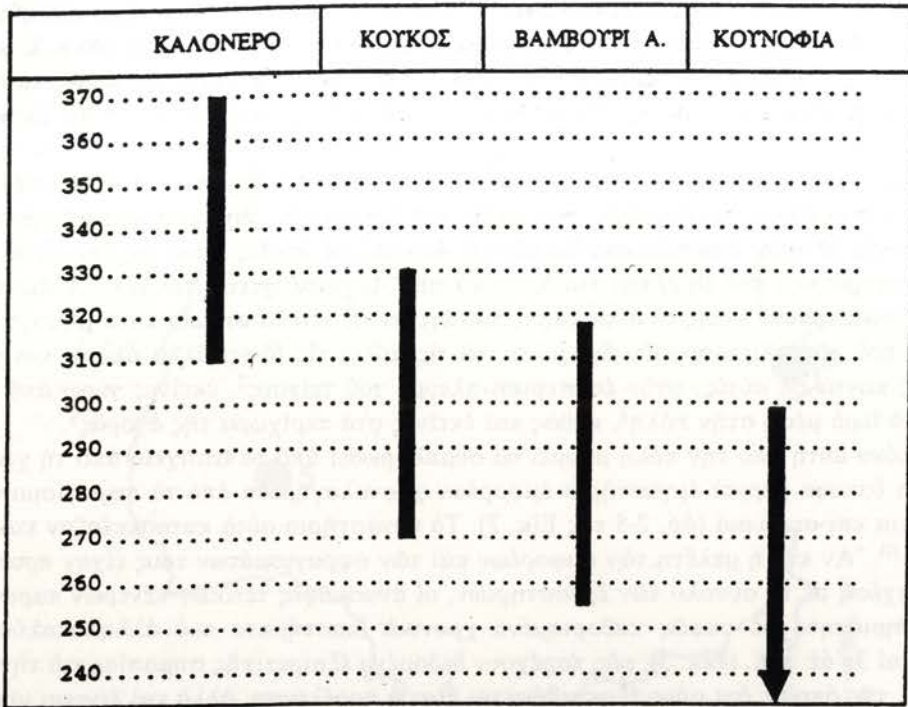
— στὸ ἱερὸ τοῦ Ἑβραϊοκάστρου (βλ. CL. ROLLEY, *BCH* 87, 1963, 858-861· *BCH* 88, 1964, 866-879· *BCH* 89, 1965, 441-483, 919-924),

— γύρω ἀπὸ τὸ Ἀρτεμίσιον (A. JACQUEMIN, *BCH* 104, 1980, 717-719· *BCH* 105, 1981, 942-946· *BCH* 106, 1982, 660-669· *BCH* 107, 1983, 867-875),

— γύρω ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο (B. HOLTZMANN, *BCH* 97, 1973, 576-577· O. PICARD, *BCH* 92, 1968, 1082-1083· *BCH* 94, 1970, 812-818) καὶ μεταξὺ τοῦ Ἡρακλείου καὶ τῆς πύλης τοῦ Σίληνοῦ (J.-J. MAFFRE, *BCH* 96, 1972, 950-956· *BCH* 97, 1973, 559-574. J.-J. MAFFRE - A. MULLER - V. HADJIMICHALI, *BCH* 103, 1979, 646-647. J.-J. MAFFRE, *BCH* 94, 1970, 823-831).

9. B. HOLTZMANN, *BCH* 100, 1976, 785-793· *BCH* 102, 1978, 814-821.

10. Βλ. ἀνάμεσα σὲ ἄλλα Y. GARLAN, *BCH Suppl.* XIII (1986) 201-276· M. PICON - Y. GARLAN, *ibid.*, 287-309.

Είκ. 3: Ἡ χρονολογία τῶν ἐργαστηρίων ἀμφορέων (σχέδιο Y. Garlan).

δεύτερη φάση τῆς ἐργασίας μου, δηλαδή ἓνα ὑλικὸ ποὺ πρέπει νὰ συγκρίνω μετὰ τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα, γιὰ νὰ ἀποφύγω κάποια ἐπόμενα κενά. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει, ἐπίσης, στὴν κατάστρωση ποσοτικῶν στοιχείων, ἂν καὶ βεβαίως λίγες εἶναι οἱ φορὲς ὅπου γνωρίζουμε τι ἀκριβῶς ἔχει πεταχτεῖ κατὰ τὶς ἀνασκαφές. Σὲ καμία περίπτωση, ὅμως, τὸ ὑλικὸ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ δώσει στοιχεῖα γιὰ τὸν χρονολογικὸ σκελετό.

Ἀπὸ κάθε «καθαρό» σύνολο μελετῶ τὸ ὑλικὸ ὀλοκληρωμένο, ἐπομένως καὶ τὴν ἐρυθρόμορφη καὶ τὴ μελαμβαφὴ καὶ τὴν κοινὴ καὶ χονδροειδῆ κεραμικὴ. Πρόκειται γιὰ πολλὲς χιλιάδες ὄστρακα. Βέβαια, ἡ ἐξέταση ὅλου τοῦ ὑλικοῦ ἑνὸς ἀνασκαφικοῦ συνόλου ἔχει ὡς μειονέκτημα τὸ γεγονός ὅτι δὲν μποροῦμε πάντα νὰ ἀναλύσουμε σὲ βάθος κάθε σχῆμα ἀγγείου, ὅπως συμβαίνει στὶς εἰδικὲς μονογραφίες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως τὰ πλεονεκτήματα εἶναι πολὺ σημαντικά:

— ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προφανῆ πλεονεκτήματα γιὰ τὴ σύσταση μιᾶς βασικῆς τυπολογίας καὶ χρονολογίας γιὰ κάθε κατηγορία κεραμικῆς καὶ γιὰ κάθε σχῆμα ἀγγείου, μόνο ἡ συνολικὴ διαπραγμάτευση τοῦ ὑλικοῦ μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσει σὲ σωστὰ στατιστικὰ δεδομένα, ἐργασία ποὺ πρέπει νὰ προηγηθεῖ ἀπὸ κάθε ἄλλη σὲ βάθος ἐρμηνεία γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν ἐργαστηρίων·

— εἶναι ἐπίσης, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὁ μόνος τρόπος, ἀφοῦ ξεκινώντας ἀπὸ σίγουρα δεδομένα σὲ πολὺ συγκεκριμένες χρονολογικὲς φάσεις μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν εὔρεση πραγματικῶν ποσοστῶν σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση τοῦ ὑλικοῦ.

Αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει, ἂν γίνεται συστηματικὰ καὶ σὲ ἀρκετὲς ἀνασκαφικὲς θέσεις, νὰ ἐπαληθεύσουμε τὴ μικρὴ ἢ τὴ μεγάλη πυκνότητα τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν οικονομικῶν σχέσεων ἀπὸ περίοδο σὲ περίοδο καὶ μᾶς βοηθᾷ νὰ κατανοήσουμε ἓνα μέρος τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἄς τὸ ἐξηγήσουμε: Ἡ κεραμικὴ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὴ Θάσο εἶναι κυρίως ἀττική (ἐρυθρόμορφη, μελαμβαφής) καὶ θασιακὴ (μελαμβαφής, κοινὴ καὶ χονδροειδῆς κεραμικὴ, κεραμικὴ λεπτὴ, ἀβαφής, κεραμικὴ γκριζα, ψημένη σὲ ἀναγωγικὴ ἀτμόσφαιρα). Στὸ ἄρθρο μου, ποὺ ἀναφέρεται παραπάνω στὴ σημείωση 2, ἔχω ἤδη προτείνει μερικοὺς προσωρινούς ἀριθμοὺς ποσοστῶν γιὰ κάθε ἐνότητα καὶ γιὰ κάθε χρονικὴ φάση. Κατὰ τὴν πρόοδο τῆς μελέτης μου ἔγινε σαφές ὅτι θὰ ἔσφαλλα, ἂν προέβαινα σὲ πρόωρα συμπεράσματα, πρὶν τὸ τέλος τῆς σύνθεσης¹¹: πράγματι, μοῦ λείπουν πρὸς τὸ παρὸν πολλοὶ ἀκριβεῖς ὑπολογισμοὶ πάνω στὸ σύνολο τοῦ ὕλικου, ἐνῶ μοῦ λείπει κυρίως ἡ βεβαιότητα γιὰ τὴν προέλευση ἐνὸς ἀρκετὰ μεγάλου ποσοστοῦ τοῦ ὕλικου, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀπόδοση σὲ ἐργαστήρια δὲν εἶναι τόσο προφανὴς ἀπὸ πρώτη ματιὰ. Οἱ ἀναλύσεις εἶναι ἐπιβεβλημένες, καθὼς καὶ μία καλύτερη γνώση τῆς παραγωγῆς τῶν ἐργαστηρίων ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἄττικὴ καὶ τὴ Θάσο. Θὰ ἐπανέλθω ἀργότερα σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο. Χωρὶς, λοιπόν, νὰ προσφέρω πρόωρα τέτοιους ἀριθμοὺς, τοὺς ὁποῖους προορίζω γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση, ἄς δώσω μόνο ἓνα παράδειγμα τῶν ἀποτελεσμάτων στὰ ὁποῖα μία λεπτομερὴς μελέτη μπορεῖ νὰ μᾶς καθοδηγήσει μὲ ἀρκετὰ καθαρὸ τρόπο στὸ ἐξῆς: κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ μελέτη τοῦ ὕλικου ὑποδεικνύει ὅτι σὲ μία πόλη, ὅπως ἡ Θάσος, τὰ τοπικὰ ἐργαστήρια παραμένουν δραστήρια, ἀλλὰ μᾶλλον αὐξάνουν τὴν ἐπιρροή τους σὲ ὅλη τὴ διάρκεια καὶ μέχρι τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἡ περίφημη «παρακμὴ» τῆς ἀθηναϊκῆς κεραμικῆς θὰ μπορούσε, ἐπομένως, νὰ συνεχίζει νὰ εἶναι μία εἰκόνα εὐχερῶς υἱοθετημένη καὶ ἐπαναλαμβανόμενη, χωρὶς νὰ ἔχει ἐξεταστῆ τὸ σύνολο τοῦ ὕλικου σὲ κάθε ἀρχαιολογικὸ χῶρο καὶ σὲ κάθε χρονικὴ περίοδο ξεχωριστά; Ἡ μελέτη μου πάνω σὲ αὐτὸ τὸ εἶδος τῶν προβλημάτων πρέπει ἀκόμη νὰ προχωρήσει σὲ βάθος, ἀλλὰ εἶναι ξεκάθαρο ὅτι δὲν μπορούμε νὰ φτάσουμε σὲ ἀκριβῆ ποσοστὰ καὶ γενικότερα σὲ ὀρθὰ στατιστικὰ συμπεράσματα, ἂν βασιστοῦμε μόνο στὰ ἤδη δημοσιευμένα δείγματα, τὴ στιγμὴ ποὺ ἀγνοοῦμε πῶς ἔγινε ἡ δειγματοληψία τους. Ἐπιμένω σὲ αὐτό, γιατί οἱ ἀκριβεῖς στατιστικὲς δὲν εἶναι ὅ,τι καλύτερο ὑπάρχει στὶς δημοσιεύσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κεραμικὴ, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν δικῶν μου.

Ἄλλὰ βέβαια, πρὶν νὰ ἔχουμε συμπεράσματα γιὰ τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις, ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι καταρχὴν ἡ ἐπίλυση τοῦ προβλήματος τῆς καταγωγῆς τῆς κεραμικῆς. Καὶ θὰ ἐπωφεληθῶ ἀπὸ τὴν εὐκαιρία αὕτη γιὰ νὰ θίξω τὸ θέμα καὶ νὰ προβάλω μία ἰδέα ποὺ μὲ δελεάζει ἐδῶ καὶ καιρὸ, ἀλλὰ ποὺ θὰ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ πιὸ σίγουρα στὸ ἐξῆς: ὀριστικὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν ὁμάδα τοῦ Ἐργαστηρίου Κεραμολογίας τῆς Lyon¹², ἐλπίζω σὲ ἓνα πρόγραμμα ἀνάλυσης μεγάλης κλίμακας γιὰ τὴν κεραμικὴ, τὴν κοινὴ καὶ τὴ μελαμβαφὴ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., μὲ τὴ συνεργασία ἀρκετῶν ἀπὸ ἐσᾶς —γιὰ νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴ Βόρεια Ἑλλάδα—, ἀλλὰ στὴ συνέχεια καὶ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους χώρους-κλειδιά ὁλόκληρης τῆς Ἑλλάδας. Μόνο μία συνεργασία μεταξὺ μας θὰ μπορούσε νὰ μᾶς προσφέρει ἓνα σύστημα σημείων ἀναφορᾶς ποὺ, μακροπρόθεσμα, θὰ μπορούσε νὰ διαλευκάνει, ἐν μέρει τουλάχιστον, τὰ ἐρωτηματικὰ ποὺ ὑπάρχουν στὶς δημοσιεύσεις σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγὴ τῆς κεραμικῆς καὶ ἔτσι νὰ φωτίσει τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν πόλεων. Θὰ τὸ τονίσουμε καὶ πάλι: αὐτὸς ὁ στόχος εἶναι μεγαλεπήβολος. Θὰ ἤθελα ἀπλῶς σήμερα νὰ σᾶς πῶ ὅτι ἡ δυνατότητα ἐκπλήρωσής του ὑπάρχει καὶ θὰ ἤμουν εὐχαριστημένη ἂν ἀντιμετωπίζαμε αὐτὸ τὸ πρόβλημα μὲ τὴ βοήθεια τοῦ καθενὸς ἀπὸ ἐσᾶς.

11. Ὅχι τόσο ἡ καταμέτρηση τῶν ὀστράκων, ἀλλὰ κυρίως ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγγείων ποὺ δημιουργεῖ ἀρκετὰ προβλήματα.

12. Τὸ Laboratoire de Céramologie, μὲ διευθυντὴ τὸν κ. M. Picon (CNRS, UPR 7524), ὅπου γίνονται οἱ χημικὲς (φασματοσκοπία μὲ ἀκτίνες X) καὶ οἱ πετρογραφικὲς ἀναλύσεις, ἔχει ἤδη συνδεθεῖ μὲ ἀρκετὰ προγράμματα στὴν Ἑλλάδα καὶ ἰδιαίτερα στὴ Θάσο.

Ἄς ἐπανεέλθουμε τώρα στὸ ὑλικό μας ἀπὸ τὴ Θάσο. Τὸ πλεονέκτημα τῆς μελέτης στὴ Θάσο εἶναι ὅτι μπορούμε νὰ βασιστοῦμε σὲ εὐρήματα προερχόμενα ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀνασκαφικὸ περιβάλλον, δηλαδή στὰ νομίσματα καὶ στὶς ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων, ποὺ εἶναι ἤδη πολὺ καλὰ μελετημένα καὶ χρονολογημένα μὲ ἐσωτερικὰ κριτήρια. Αὐτὸ μοῦ ἐπιτρέπει στὴ φάση τῆς σύνθεσης —σᾶς δηλώνω ἀμέσως ὅτι δὲν ἔχω φτάσει ἀκόμη σὲ αὐτὸ τὸ στάδιο— νὰ μὴν ἐξαρτῶμαι ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὶς χρονολογήσεις ποὺ μᾶς δίνει βέβαια ἡ ἀττική κεραμική, ἀλλὰ νὰ καταλήγω ἐπίσης σὲ ἓναν ἐσωτερικὸ ἔλεγχο, ποὺ βασίζεται σὲ στρωματογραφικὰ δεδομένα.

Βέβαια, κάθε κατηγορία κεραμικῆς δὲν παρουσιάζει τὸ ἴδιο πάντοτε ἐνδιαφέρον. Ἡ ἐρυθρόμορφη εἶναι περιορισμένη: σὲ κανένα ἀπὸ τὰ σύνολα δὲν ἀντιπροσωπεύει περισσότερο ἀπὸ τὸ 1%, ἀλλὰ προέρχεται καὶ ἀπὸ ἀττικά καὶ ἀπὸ ντόπια ἐργαστήρια, μέχρι τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς μελέτης τῆς κοινῆς κεραμικῆς μέσα σὲ μία ἐνότητα καθαρῶν στρωματογραφικῶν συνόλων εἶναι προφανές: πολὺ παραμελημένη ἀπὸ τοὺς προκατόχους μου στὴ Θάσο, μόνο μία τέτοια προσέγγιση θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ἐπιτρέψει, ἀξιολογώντας τὰ χρονολογικὰ δεδομένα ποὺ μᾶς προσφέρει ἡ πιὸ «ὀμίλητική» μελαμβαφῆς κεραμική, νὰ ἀποκτήσουμε μιὰ ἀντίληψη τῶν σχημάτων τῆς, ποὺ ἀποτελοῦν ὅπως ὁποῖτε σὲ κάθε ἀρχαιολογικὴ θέση τὴν πλειονότητα τοῦ ὑλικοῦ. Ἀπομένει νὰ ἀποδείξουμε ἂν ἡ ἀργὴ ἐξέλιξη ποὺ γενικὰ ἀποδίδεται σὲ αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς κεραμικῆς εἶναι βásiμη ἢ εἶναι ἓνα βιαστικὸ συμπέρασμα ποὺ συνάγεται ἀπὸ μιὰ βιαστικὴ καὶ ἐπιφανειακὴ ἐξέταση τοῦ ὑλικοῦ.

Γιὰ τὴ μελαμβαφῆ κεραμική θὰ προσπαθήσουμε, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τῶν συνόλων, νὰ ἀποκτήσουμε μιὰ ἀντίληψη τοῦ ἀριθμοῦ τῶν θασιακῶν ἐργαστηρίων, τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανομῆς τους. Μέχρι σήμερα, τὸ περισσότερο ἀπὸ τὸ μελετημένο ὑλικὸ φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ ἓναν περιορισμένο ἀριθμὸ ἐργαστηρίων, ποὺ βρίσκονται στὰ περίχωρα τῆς πόλης τῆς Θάσου. Γιὰ τὸν 4ο αἰώνα δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη ἀνασκαφικὰ δεδομένα ποὺ θὰ ἐπιβεβαίωναν τὴν ὑπαρξὴ ἐργαστηρίων στὴ χώρα, ἀλλὰ αὐτὴ ἢ πιθανότητα δὲν πρέπει καθόλου νὰ ἀποκλεισθεῖ: ἂς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ἓνα ἀρχαῖο ἐργαστήριο, ποὺ ἀνασκάφηκε στὸ Φαρί, στὴ ΝΔ παραλία τοῦ νησιοῦ, παρήγαγε ὄχι μόνο κοινὴ κεραμική καὶ κεραμίδια στέγης ἀλλὰ καὶ μελαμβαφῆ κεραμική. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, μήτρες ἀνάγλυφων ἀγγείων ἔχουν βρεθεῖ ὄχι μόνο στὴν ἴδια τὴν πόλη τῆς Θάσου, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Κουνοφιᾶς, τὸ κέντρο τῆς παραγωγῆς ἀμφορέων ποὺ ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω. Γιὰ τὸν 4ο αἰώνα ὁ κατάλογος τῶν σχημάτων τῶν ἀγγείων μοιάζει πολὺ μὲ αὐτὸν τῆς Ἀθήνας. Ἀντίθετα, στὸν 3ο αἰώνα ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ὑπάρχει ἓνας φανερός περιορισμὸς τῆς ποικιλίας τῶν σχημάτων τῶν ἀγγείων, ποὺ συχνὰ κατασκευάζονται μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς γκρίζας κεραμικῆς. Δὲν θὰ μπορέσω νὰ μελετήσω τὴν κεραμικὴ τοῦ 4ου καὶ τοῦ 3ου αἰώνα χωρὶς νὰ ἔχω πάντα ὑπόψη μου τὰ προβλήματα ποὺ ὑπάρχουν στὶς πόλεις-κλειδιά, τῶν ὁποίων ἔδωσε τὸ στίγμα, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ δικό της στυλ, τὸ τόσο ξεκάθαρο καὶ σύνθετο μαζί, ἡ S. Rotroff στὴν εἰσήγησή της στὸ Βερολίνο, πρὶν λίγα χρόνια¹³. Τὰ προβλήματα τῆς χρονολογίας καὶ μίας ἐνδεχόμενης ἀμφισβήτησης τῆς χρονολόγησης ἀρχαιολογικῶν θέσεων, ὅπως ἡ Ὀλυνθος, εἶναι πάρα πολὺ σημαντικὰ γιὰ νὰ τὰ ἀντιμετωπίσουμε μὲ ἐλαφρότητα. Ἀλλὰ ἔχω τὴ γνώμη ὅτι μεταξὺ τῶν ἄλλων μία θέση, ὅπως ἡ Θάσος, ὅπου ἡ πιθανότητα τῆς σύστασης μᾶς ἐσωτερικῆς χρονολόγησης εἶναι ἐφικτὴ, μπορεῖ νὰ προσκομίσει τὴ μικρὴ τῆς συμβολὴ γιὰ μιὰ νέα θεώρηση, σὲ συνάντηση μὲ τὰ σύνολα τῆς Ἀγορᾶς στὴν Ἀθήνα, τοῦ Κτιρίου Ζ στὸν

13. S. ROTROFF, Athenian Hellenistic Pottery: Toward a Firmer Chronology, *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988* (1990) 173-178 πίν. 24-25.

Κεραμεικό, τῆς Ὀλύνθου, τῆς Ἀλεξάνδρειας κ.ἄ. Χωρίς νὰ μποροῦμε νὰ πάρουμε ἤδη θέση, ἄς κάνουμε μερικές παρατηρήσεις στὶς ὁποῖες φαίνεται νὰ μᾶς ὀδηγοῦν τὰ δεδομένα τῆς Θάσου.

Τὸ σύνολο 1 ποῦ ἀναφέρεται παραπάνω, στὴ σ. 140, καὶ τοῦ ὁποῖου τὰ νομίσματα καὶ οἱ σφραγίδες δίνουν ἐνδείξεις χρονολόγησής γύρω στὸ 360 π.Χ., εἶναι ἀρκετὰ συγγενὲς μὲ τὸ ὑλικὸ τῆς Ὀλύνθου. Συμφωνῶ ἀπολύτως μὲ τὴ S. Rotroff ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑλικοῦ “can be left where it now is”. Θὰ μποροῦσα ἀκόμη νὰ προσθέσω ὅτι ἀνάμεσα στὴν κεραμική, ποῦ δικαιολογημένα ἀναφέρει ὡς πιθανὸν πρὸ ὄψιμη ἀπὸ τὸ 348 π.Χ., στὸ σύνολό μας ὑπάρχουν παράλληλα ἀπὸ τὰ σφαιρικά, ἀβαφὴ ἐξωτερικά, λυχνάρια: δηλαδὴ αὐτὸς ὁ τύπος λυχναριῶν δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ὄψιμο δείγμα γιὰ τὴν Ὀλυνθο.

Τὸ σύνολο 2, ποῦ φθάνει μέχρι τὸ 330 π.Χ., ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλῆθος τοῦ ὑλικοῦ ποῦ βρίσκει τὰ παράλληλά του σὲ ἐκεῖνο τῆς Ὀλύνθου, περιέχει ἐπίσης ἄλλο ὑλικὸ ποῦ λείπει ἀπὸ ἐκεῖ: ἡ πρώτη φάση τῶν πινακίων μὲ “rolled rim”, ἓνα ὑψηλὸ ποσοστὸ ἐπὶ τοῖς ἑκατὸ σφαιρικῶν λυχναριῶν μὲ συμπαγὴ κῶνο καὶ μερικὰ “inkwell” λυχνάρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρήκαμε ἓνα παράδειγμα μὲ ὀρισμένα —ἀλλὰ ὄχι ὅλα— τὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀνεπτυγμένου τύπου τῆς Ὀλύνθου.

Ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰῶνα θὰ σημειώσουμε μόνο τὴν ἐμφάνιση κανθάρου μὲ ὑψηλὸ στέλεχος καὶ ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τυπικὰ πινάκια μὲ “rolled rim”. Αὐτὸ τὸ ὑλικὸ χρειάζεται νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ ὑλικὸ τῆς τρίτης φάσης τοῦ Κτιρίου Ζ στὸν Κεραμεικὸ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο γνωρίζω μόνο τὰ λίγα δημοσιευμένα παραδείγματα, καὶ μὲ ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ Cross road Well στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχω δεῖ καθόλου.

Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐνότητες τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 3ου αἰῶνα ἔχουν πολὺ ἐντυπωσιακὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ ὑλικὸ τοῦ Menon's cistern στὴν Ἀθήνα. Μέχρι τώρα ἔχω πολὺ λίγο ὑλικὸ μὲ παράλληλα ἀπὸ τὴν Κορώνη, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ περίοδος στὸ σύνολό της χρειάζεται περισσότερη ἔρευνα. Μοῦ φαίνεται, ὅμως, καθησυχαστικὸ ὅτι τὰ χρονολογικὰ δεδομένα ποῦ προέκυψαν δείχνουν μᾶλλον νὰ ταιριάζουν μὲ τὴν εἰκόνα τῶν καλὰ χρονολογημένων συνόλων τῶν post Talcott καὶ Sparkes.

Τελειώνοντας αὐτὴ τὴ μικρὴ εἰσήγηση ἄς προσθέσουμε λίγα λόγια γιὰ τὴν κεραμικὴ στὴ Θάσο μετὰ ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰῶνα μέχρι τὸν 2ο καὶ τὸν 1ο αἰ. π.Χ. Σχετικὰ μὲ τὴν περίοδο αὐτὴ, δυστυχῶς, δὲν μποροῦμε νὰ παραθέσουμε πολλὰ δεδομένα. Γενικά, ἀναφερόμαστε σὲ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ σὰν νὰ ἦταν μία ἐλλιπῶς γνωστὴ περίοδος τῆς ἱστορίας τῆς Θάσου, ἂν καὶ ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι τὸ ἐμπόριο εὐημεροῦσε. Ὁ Grandjean δείχνει καθαρὰ ὅτι ἡ πολεοδομία αὐτῆς τῆς περιόδου δὲν ἐπιτρέπει νὰ μαντέψουμε τίποτε: «ὀρισμένα σπίτια εἶναι ἐγκαταλελειμμένα, σὲ ἄλλα πάλι σημεῖα πρόκειται γιὰ ἄθλια ἐρείπια ποῦ δὲν θυμίζουν σὲ τίποτε τὴ σπουδαιότητα τῶν προγενέστερων κατασκευῶν καὶ ποῦ σημειώνουν μία ἀσυνέχεια μὲ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες»¹⁴. Μία λεπτομερὴς μελέτη ἀρκετῶν συνόλων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα εἶναι καὶ αὐτὰ ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀγορὰ καὶ ἀπὸ τὰ περὶχωρα τῆς πύλης τοῦ Ἑρμῆ, πρόκειται νὰ γίνει, ἀφοῦ προβλέπεται ὡς ἀντικείμενο μελέτης τῶν νέων μελῶν τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς. Ὅταν θὰ ξαναρχίσουμε καὶ θὰ ἐπεκτείνουμε τίς ἀνασκαφὲς στὴν περιοχή τῆς πύλης τοῦ Ἑρμῆ, ἴσως νὰ μπορέσουμε νὰ βροῦμε μία καθαρὴ στρωματογραφία μὲ κλειστὲς ἀνασκαφικὲς ἐνότητες, ποῦ θὰ μᾶς δώσουν ἓνα χρήσιμο χρονολογικὸ σκελετὸ γι' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ, ποῦ ἔχει πολὺ λίγο μελετηθεῖ μέχρι σήμερα στὴ Θάσο.

FRANCINE BLONDÉ

14. GRANDJEAN, *EtThas* XII, 480.

Ὁ τάφος τῆς ἡλείας Φιλημήνας

(Πίνακες 75-88)

Ὁ τάφος

Ἐκτεταμένη σωστική ἀνασκαφική ἔρευνα πραγματοποιήθηκε μεταξύ τῶν ἐτῶν 1964 καὶ 1969 μὲ ἀφορμὴ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀναρρυθμιστικῆς δεξαμενῆς καὶ τῆς κεντρικῆς ἀρδευτικῆς διώρυγας τοῦ φράγματος τοῦ ἡλειακοῦ Πηνειοῦ, ἡ ὁποία διέσχισε τὴν ἀρχαία πόλη τῆς Ἡλίδος μὲ κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ¹. Ἡ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς οἰκοδομικὰ τετράγωνα ἰδιωτικῶν κατοικιῶν τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς περιόδου, συγκρότημα λουτροῦ, κεραμικοὺς κλιβάνους, ἐπαύλεις μὲ περιστύλια καὶ ψηφιδωτὰ δάπεδα (Εἰκ. 1). Στὰ Α τῆς ἀγορᾶς, ποὺ ἀνεσκαψε τὸ Αὐστριακὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο μεταξύ 1910 καὶ 1914 καὶ τὸ 1932², καὶ τοῦ θεάτρου, ποὺ ἀνασκάπτει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀπὸ τὸ 1960³, ἦλθε στὸ φῶς μεγάλο στωικὸ οἰκοδόμημα μῆκ. περίπου 50 μ.⁴ Ἡ ἴδια ἔρευνα ἔφερε ἀκόμη στὸ φῶς περίπου διακόσιους τάφους τῆς ὕστερης κλασικῆς καὶ τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου, ποὺ ἀνήκουν στὴ Δ νεκρόπολη τῆς πόλεως καὶ ἰσάριθμους περίπου τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου στὴν Α νεκρόπολη.

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1967, κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ πλευρικῆς τάφρου στοὺς Β πρόποδες τοῦ λόφου Σδοῦγα, στὰ ΒΑ τοῦ χωριοῦ Μπουχιώτη καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δημόσιο δρόμο, ἀποκαλύφθηκε τυχαῖα ἑλληνιστικὸς κιβωτιόσχημος τάφος⁵, ποὺ ἀνήκει στὴ Δ νεκρόπολη τῆς πό-

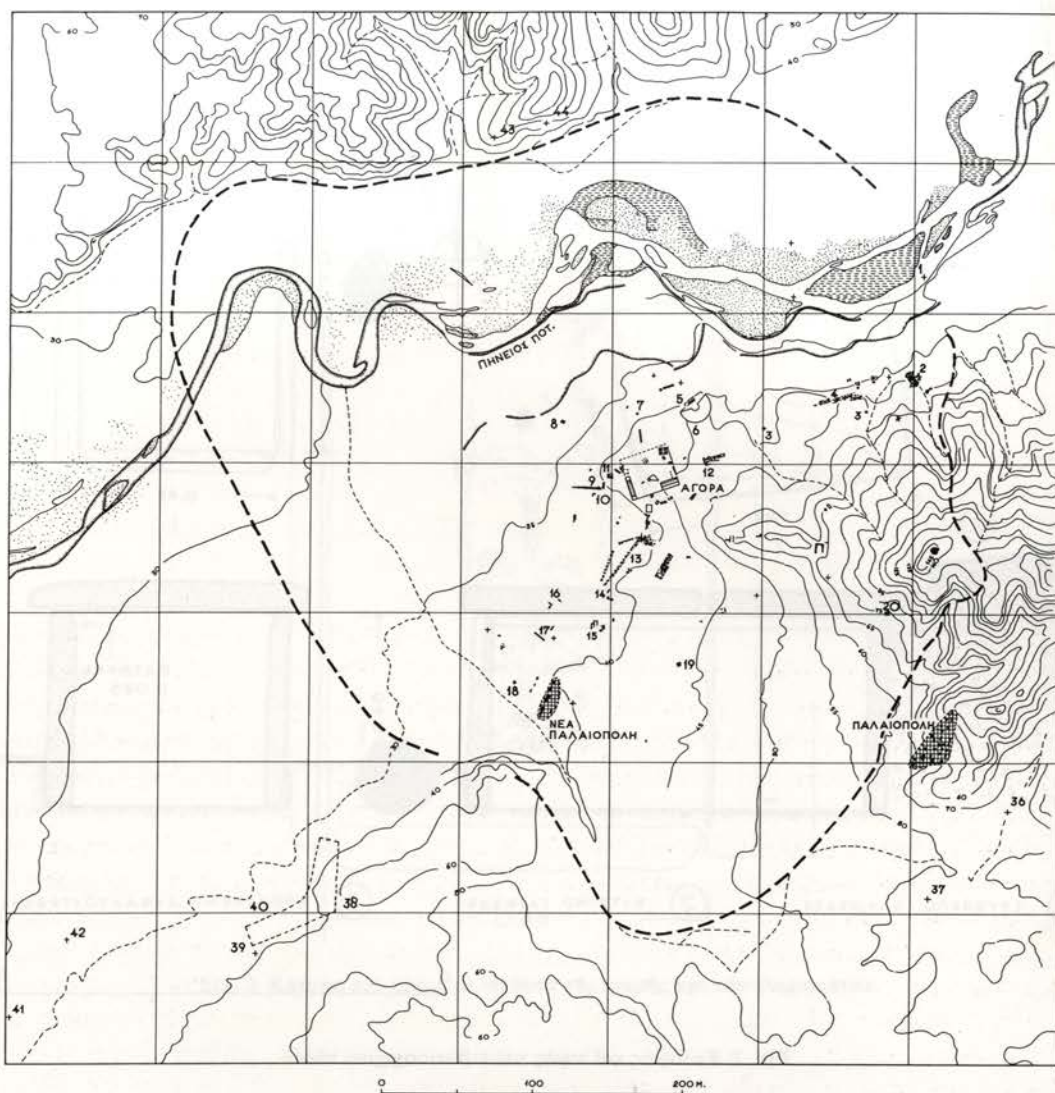
1. Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀνασκαφὴ εἰς ἀρχαίαν Ἡλίδα, *ΑΑΑ* I, 2, 1968, 128-135. Ὁ ἴδιος, Ψηφιδωτὸν Ἀπόλλωνος καὶ Μουσῶν εἰς Ἀρχαίαν Ἡλίδα, *ΑΑΑ* II, 1, 1969, 15-19. Η. ΑΝΔΡΕΟΥ, Ὁ Ἑρμῆς τῆς Ἡλίδος, *ΑΔ* 31, 1976 (Ἀθήνα 1980) Μελ., 260-264. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (1989) 329-334.

2. *ÖJh* 14, 1911, Beibl. 97 κέ. *ÖJh* 16, 1913, Beibl. 92, 145. *ÖJh* 18, 1915, Beibl. 61. *JdI* 1914, AA 137. F. TRITSCH, Die Agora von Elis und die altgriechische Agora, *ÖJh* 27, 1932, Beibl. 64-65. O. WALTER, Ausgrabungen in Elis, *VI. Internationaler Kongress für Archäologie, Berlin 1939*, 541-544.

3. Ν. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, Ἀνασκαφαὶ Ἡλίδος, *ΠΑΕ* 1960, 171-173. 1961, 180-183. 1962, 122-126. 1963, 137-140. 1964, 136-139. 1965, 99-101. 1966, 133-134. 1967, 20-21. 1969, 70-72. 1970, 142-145. 1972, 139-142. 1973, 112-118. 1975, 178-183. 1976, 210-212. 1977, 195-199. 1979, 130-137. 1980, 111-114. 1981, 185-189. 1982, 189-190. 1983, 163-166. Βλ. καὶ *ÖJh* ἀπὸ τὸ τεῦχος 45, 1960 ἕως τὸ 52, 1978-1980.

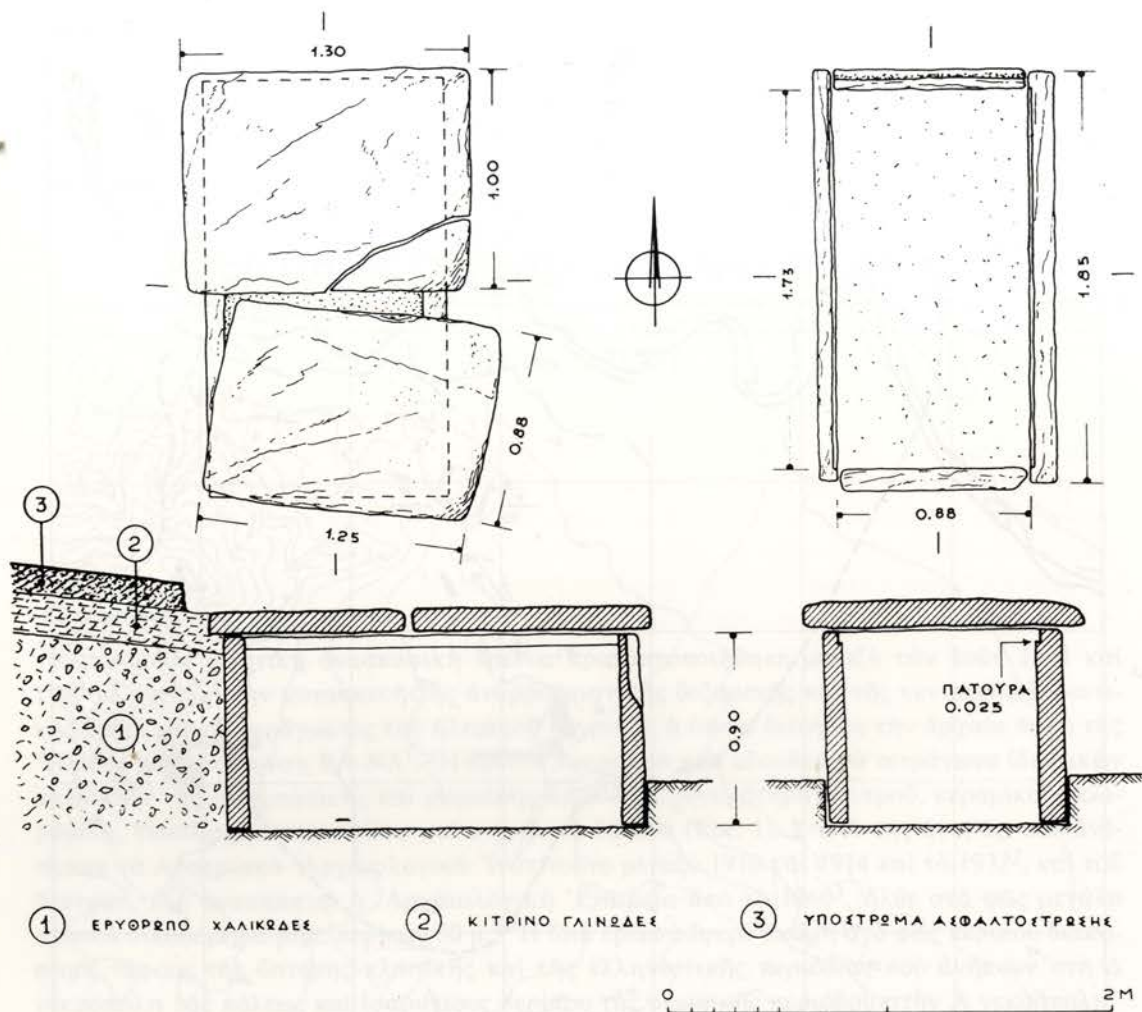
4. Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *δ.π.* (σημ. 1) 113.

5. Εἶναι ὁ μόνος κιβωτιόσχημος τάφος μεταξύ μεγάλου ἀριθμοῦ ταφικῶν πίθων ποὺ ἔφερε στὸ φῶς ἡ ἀνασκαφὴ τῶν ἀρχαιολόγων Ἰωάννας Ψυχογιουῦ καὶ Γεώργιου Μάντζιου στὴν ἴδια περιοχὴ. Οἱ ταφικοὶ πίθοι ἀπαντοῦν πολὺ συχνὰ στὴν Ἡλεία κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. καὶ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους: ΧΑΤΖΗ (1989) *passim*.

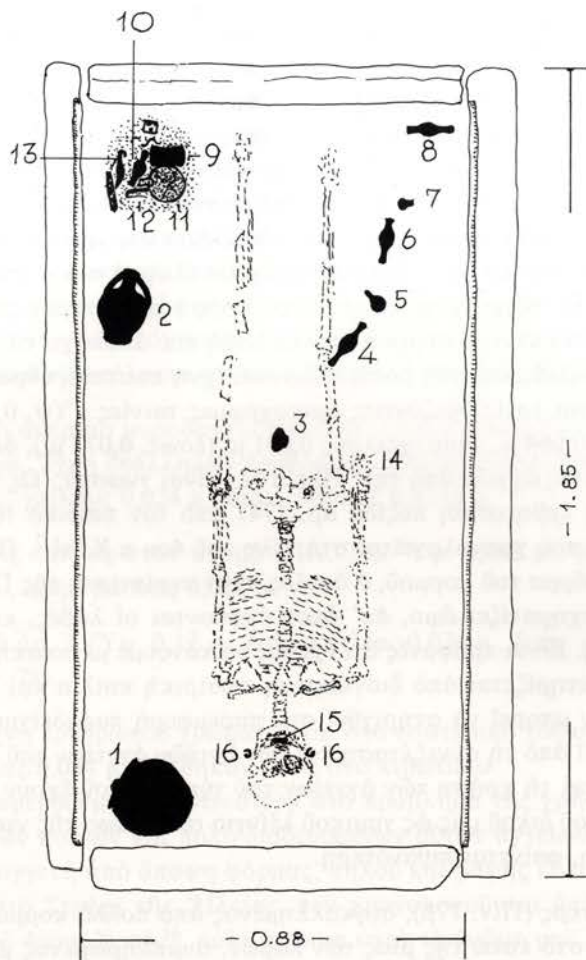
Εικ. 1: Τοπογραφικό τῆς ἀρχαίας Ἡλίδος (Ἀθηναϊκὸ Κέντρο Οἰκιστικῆς Γαλιούρης - Λαγοδήμος): 1: Γέφυρα Πηνειοῦ, 2: Κεραμικοὶ κλίβανοι, 3, 4, 5: Νεκροταφεῖα ρωμαϊκῶν χρόνων, 6: Θεάτρο. 7, 8, 17, 18: Μνημειώδεις τάφοι. 9: Γυμνάσιο. 10, 11: Λουτρά. 12: Δημόσιο οἰκοδόμημα. 13: Κατοικίες. 14, 15, 16: Λουτρικὲς ἐγκαταστάσεις, 19: Ὀκτάγωνο. 20: Πηγή. 38: ΤΑΦΟΣ ΦΙΛΗΜΗΝΑΣ, 39: Ἑλληνιστικὸ οἰκοδόμημα, 40: Περιοχὴ δυτικοῦ νεκροταφείου, 41: Τύμβος. 42: Τάφος Μακεδονικὸς(;).

λεως (Εἰκ. 1 ἀρ. 38). Ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ τέσσερις ὄρθιες μονολιθικὲς πλάκες ψαμμιτικοῦ ἀσβεστόλιθου ὕψ. 0,90 μ., πλ. 0,88 μ., μήκ. 1,73-1,85 μ. καὶ καλυπτόταν ἀπὸ δύο παρόμοιες διαστάσεων 1,00×1,30 μ. καὶ 0,88×1,25 μ. ἀντίστοιχα (Εἰκ. 2, Πίν. 75α). Οἱ δύο πλάκες τῶν μακρῶν πλευρῶν ἔφεραν κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς τους ἀκμῆς ἐγκοπὴ (πατούρα) πλ. 0,025 μ. γιὰ τὴν ἐδραση πιθανότατα σανιδώματος ὀροφῆς. Περιεῖχε τὸν ἀποσαθρωμένο, ἀλλὰ σαφῶς διακρινόμενο, σκελετὸ νεαροῦ ἀτόμου σὲ ὕπτια θέση, συνοδευόμενο ἀπὸ κτερίσματα κατανεμημένα σὲ δύο κυρίως συστάδες ἐκατέρωθεν τῶν ποδιῶν (Πίν. 75β,

Εικ. 2: Κατόψεις και τομές του κιβωτιόσχημου τάφου.

76α, Εικ. 3). Ένα μόνο αγγείο, ή λεβητοειδής πυξίδα αρ. 1 βρέθηκε στα άριστερά του κρανίου, ενώ το άωτο σκυφίδιο αρ. 3 ήταν τοποθετημένο ανάμεσα στους μηρούς (Εικ. 3). Στη ΒΔ γωνία του τάφου, παρά το άριστερό άκρο πόδι της νεκρής αποκαλύφθηκαν τα χωνεμένα λείψανα ξύλινου κιβωτιδίου (κίστης) με τα μεταλλικά του εξαρτήματα και τόν οστέινο διάκοσμο γύρω (Πίν. 76β), που περιείχε χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο (αρ. 11), σιδερένια τριχολαβίδα (αρ. 12), σιδερένιο ψαλίδι (αρ. 13), πήλινο μυροδοχείο (αρ. 10) και πήλινη πυξίδα (αρ. 9). Δίπλα στον δεξιό καρπό βρέθηκε χρυσός κρίκος δαχτυλιδιού (αρ. 14), ενώ έκαστέρωθεν του κρανίου ζευγος χρυσών ένωτίων (αρ. 16), που απολήγουν σε κεφάλι νέγρου από άνθρακα. Κάτω από όστα του κρανίου, τέλος, ήλθε στο φως χρυσό φύλλο μυρτιάς (αρ. 15) με χαραγμένο τὸ όνομα ΦΙΛΗΜΗΝΑ, που φαίνεται ότι είχε χρησιμοποιηθεί μάλλον ως «δανάκη» και όχι ως κόσμημα. Τὸ τελευταίο αυτό «λαλοῦν» κτέρισμα μᾶς διαφωτίζει τόσο για τὸ φύλο όσο και για τὸ όνομα τῆς νεαρῆς γυναίκα, τῆς ένταφιασμένης στον ιδιαίτερα φροντισμένο κιβωτιόσχημο τάφο. Τὸ γεγονός ότι ἡ νεκρὴ «φοροῦσε» τὰ ένώτια και τὸ δαχτυλίδι της μᾶς επιτρέπει νὰ υποθέσουμε ότι είχε ένταφιασθεῖ ένδεδυμένη. Ίχνη ξύλινου φερέτρου ἢ κλίνης

Εικ. 3: Κάτοψη του τάφου με τη θέση της νεκρής και των κτερισμάτων.

δέν διαπιστώθηκαν. Ο Β-Ν προσανατολισμός του τάφου και η θέση του κρανίου στη Ν πλευρά δέν φαίνεται να ακολουθοῦν κάποιο κανόνα⁶.

Τὰ δέκα ἀγγεῖα, πού ἀντιπροσωπεύουν ἐπτὰ διαφορετικά σχήματα καί φαίνεται νά προέρχονται ἀπό τοπικό ἡλειακό ἐργαστήριο, εἶναι αὐτὰ πού κυρίως δικαιολογοῦν τήν παρουσία τοῦ τάφου τῆς Φιλημῆνας σέ ἕνα συνέδριο γιά τήν ἑλληνιστική κεραμική. Ἡ μὴ εἰσέτι δημοσίευση τοῦ συνόλου τῶν τάφων τῆς Ἡλίδος καί ἡ ἀπουσία γενικά δημοσιευμένων συνόλων ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς, πλὴν ἐλάχιστων ἐξαιρέσεων, ἀπό τήν Ἡλεία δέν ἐπιτρέπουν πρὸς τὸ παρὸν τὸν καθορισμὸ ἑνὸς διαγράμματος μορφολογικῆς ἐξέλιξης τῶν ἐγχώριων σχημάτων μέσα στὸν χρόνο, ὅπου θὰ εὑρισκαν τὴ θέση τους καί τὰ ἀγγεῖα μας. Κατὰ συνέπεια ἡ προτεινόμενη παρακάτω χρονολόγηση ἔχει ἀναγκαστικά προκαταρκτικό χαρακτήρα.

Τὰ πήλινα ἀγγεῖα

1. Λεβητοειδῆς πυξίδα με πῶμα (Πίν. 77α), συγκολλημένη ἀπὸ ἐπτὰ τεμάχια. Λεῖπει μικρὸ τμήμα τῆς κοιλιᾶς, συμπληρωμένο με γύψο. Σὲ σημεῖο τῆς κοιλιᾶς, ὅπου ἡ μεγαλύτερη διά-

6. *Olynthus* XI, 159, 174-207. KURTZ - BOARDMANN (1971) 203. ΚΑΛΤΣΑΣ (1983) 74-75.

μετρος, φέρει όριζόντια ρωγή (σκάσιμο) που δημιουργήθηκε πριν από τό ψήσιμο και έπουλώθηκε πρόχειρα με πηλό. Τό πώμα συγκολλημένο από έπτά κομμάτια και συμπληρωμένο με γύψο. Πηλός άνοικτός καστανός, μαλακός και εύθριπτος με όμοιόχρωμο έπίχρισμα.

Ό κορμός του άγγείου διογκωμένος σε σχήμα συμπιεσμένης έλαφρά σφαίρας, με τη μέγιστη διάμετρο στο μέσον της κοιλιās, έδράζεται πάνω σε μικρή σχετικά δισκοειδή βάση, ή όποια προς τό έσωτερικό του πυθμένα δημιουργεί μαστοειδή όξυκόρυφη προεξοχή. Η λεπτή στεφάνη του χείλους γέρνει έλαφρά προς τά μέσα. Δύο άτροφικές κατακόρυφες ταινιωτές λαβές, προσαρμοσμένες ψηλά στον ώμο, προεξέχουν έλαφρά πάνω από τό περιχέλωμα και έφάπτονται σε αυτό. Τό πώμα είναι σκυφτό σε μορφή εύρύστομου ρηχού κυαθίου με έπίπεδη βάση και φέρει στο κέντρο συμφυή κάθετη λαβή που άπολήγει σε σφαιρίδιο (Πίν. 77α). Στο κάτω μισό της κοιλιās και στη βάση σώζονται ίχνη καστανέρυθρου χρώματος, ένω στο πάνω μισό διακρίνονται τρεις όριζόντιες όμοιόχρωμες ταινίες. Ύψ. 0,127 μ., διάμ. κοιλιās 0,18 μ., διάμ. βάσεως 0,064 μ., διάμ. χείλους 0,091 μ. (έσωτ. 0,077 μ.), διάμ. πώματος 0,089 μ.

Παρόμοιοι σχήματος άγγεία από την Ήλεία δέν είναι γνωστά. Ός τύπος άγγείου μπορεί να παραβληθεί με τη λεβητοειδή πυξίδα άρ. 1747 από τον παιδικό τάφο 10 της περιοχής Βοϊδοκοιλιās Πύλου, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου π.Χ. αϊ.⁷ Παρουσιάζει όμως βασικές διαφορές στη φόρμα του κορμού, ό όποιος στην περίπτωση της Πύλου έχει τη μεγάλη διάμετρο ψηλά και σχηματίζει ώμο, άπ' όπου εκφύονται οί λαβές, καθώς και στη διακόσμηση της επιφάνειας. Είναι προφανές ότι έχουμε να κάνουμε με τοπική ήλειακή παραλλαγή του τύπου, που χαρακτηρίζεται από διογκωμένη σφαιρική κοιλία και άτροφικές λαβές. Η χρονολόγησή του δέν μπορεί να στηριχθεί στα παρεμφερή παραδείγματα των άλλων έργαστηρίων θα έξαρτηθεί από τη συνεξέταση και των λοιπών άγγείων του τάφου. Για την καταγωγή του σχήματος και τη χρήση των άγγείων του τύπου αυτού έχουν διατυπωθεί διάφορες άπόψεις⁸. Η χρήση του δικού μας ως γαμικού λέβητα στον τάφο της νεαρής Φιλημήνας, που πέθανε πιθανώς άγαμη, φαίνεται πιθανότερη.

2. Δίωτος άμφορίσκος (Πίν. 77β), συγκολλημένος από πολλά κομμάτια, έλλιπής σε τμήματα της κοιλιās και στο κάτω της μίας των λαβών, συμπληρωμένος με γύψο. Πηλός άνοικτός καστανός, εύθριπτος. Τοιχώματα λεπτά, σχέδον ώοκέλυφα, κορμός σφαιρικός με τη μεγάλη διάμετρο στο μέσον, που συνεχίζεται με μαλακές καμπύλες προς τον κοντό κωνικό λαιμό, άπ' όπου εκφύεται διευρυμένο καλυκωτό στόμιο. Οί κατακόρυφες λοξές λαβές είναι λεπτές, ταινιωτές με κυρτή αύλακωμένη ράχη και έφάπτονται στο σημείο πρόσφυσης του στόμιου. Βάση δακτυλοειδής κοίλη. Καλυπτόταν όλόκληρος από καστανωπή βαφή που έχει αφήσει διάσπαρτα μόνο ίχνη. Ύψ. 0,17 μ., διάμ. κοιλιās 0,135 μ., διάμ. βάσεως 0,062 μ., διάμ. στόμιου 0,048 μ., διάμ. λαιμού 0,022 μ., πλ. λαβών 0,018 μ.

Παρόμοιος άμφορίσκος, ύψους 0,19 μ. (άρ. Π 3480), έχει βρεθεί σε πιθοειδή ταφή κοντά στο χωριό Μάζι Σκυλλουντίας, ή όποια περιείχε όκτώ πήλινα άγγεία και δύο χάλκινους κάδους και χρονολογήθηκε από την ανασκαφέα στα τέλη του 4ου με άρχές του 3ου π.Χ. αϊ.⁹ Οί λαβές του δέν είναι τόσο έντονα λοξές όσο στον δικό μας και τό σχήμα του κορμού πλησιάζει προς τό άμφικωνικό. Η ανασκαφέας τον παραβάλλει, όρθά κατά τη γνώμη μας, με τους γνωστούς «μακεδονικούς» άπίοσχημους άμφορίσκους, που άπαντούν στον όψιμο 3ο και

7. ΚΑΛΤΣΑΣ (1983) 18, 71-72 σχ. 32 πίν. 25γ.

8. *Agora XXII*, 195-196. *Olynthus V*, 38-39. ΔΡΟΥΤΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, 159-160. ΚΑΛΤΣΑΣ (1983) 71.

9. ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ (1979) 114 πίν. 47δ.

κυρίως στὸν 2ο π.Χ. αἰ.¹⁰. Τὰ πρῶμα γνωστὰ παραδείγματα τοῦ τύπου εἶναι ἐλάχιστα: ἓνα θραῦσμα ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.¹¹ καὶ ἓνας ἀμφορίσκος τοῦ πρῶμου 3ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ μακεδονικὸ τάφο ποῦ ἀνασκάφηκε τὸ 1957 κοντὰ στὴν πλατεία Συντριβανίου Θεσσαλονίκης¹². Τὰ δύο αὐτὰ παραδείγματα ἔχουν τὴ μεγάλη διάμετρο χαμηλὰ καὶ τὶς λαβὲς κατακόρυφες, ὅπως καὶ τὰ νεώτερα τοῦ ἴδιου τύπου τοῦ τέλους τοῦ 3ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὴ Βέροια¹³ καὶ ἀλλοῦ¹⁴. Τὰ δύο ἐντούτοις ἠλειακὰ παραδείγματα, Ἕλιδος καὶ Μάζι, ἀποτελοῦν τοπικὲς παραλλαγές τοῦ τύπου καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ἴδια μορφολογικὴ ἐξελικτικὴ πορεία μὲ τὰ μακεδονικά. Τὸ ὄγκυρόν τοῦ σχήματος καὶ ἡ θέση τῆς μεγάλης διαμέτρου ψηλὰ ἀποτελοῦν ἐγχώριες ἐπιλογές, ποῦ δὲν σημαίνουν κατ' ἀνάγκην πρωιμότητα. Ἡ χρονολόγησή τους στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. φαίνεται πιθανότερη, ὅπως δεῖχνουν καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα τοῦ τάφου τῆς Φιλημένης.

3. Ἀτρακτόσχημο ἀκέριο μυροδοχεῖο (Πίν. 78). Πηλὸς φαιὸς καθαρὸς μὲ ὁμοίχρωμο σκουρότερο ἐπίχρισμα. Ἰχνη ἐπάλληλων ἐρυθρωπῶν ταινιῶν στὸν κορμό. Ὑψ. 0,12 μ., διάμ. κοιλίας 0,047 μ., διάμ. χείλους 0,024 μ., διάμ. βάσεως 0,0215 μ.

4. Παρόμοιο χωρὶς ταινίες στὸν κορμό (Πίν. 78). Ὑψ. 0,088 μ., διάμ. κοιλίας 0,033 μ., διάμ. χείλους 0,019 μ., διάμ. βάσεως 0,018 μ.

5. Παρόμοιο μὲ τὸ ἀρ. 3. Ὑψ. 0,12 μ., διάμ. κοιλίας 0,036 μ., διάμ. χείλους 0,021 μ., διάμ. βάσεως 0,019 μ. (Πίν. 78).

6. Παρόμοιο μὲ ἴχνη ἐρυθρωποῦ χρώματος καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ στομίου (Πίν. 78). Ὑψ. 0,0135 μ., διάμ. κοιλίας 0,054 μ. Βρέθηκαν μέσα στὸ κιβωτίδιο.

Περιτετεῖ νὰ ἀναφερθοῦμε ἀναλυτικότερα στὸ πρόβλημα τῆς χρήσης, τῆς ἐξέλιξης καὶ τῆς χρονολόγησής τῶν κοινῶν καὶ πολὺ διαδεδομένων αὐτῶν ἀγγείων στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια¹⁵. Συγγενὴ ἀπὸ ἄποψη φόρμας, πηλοῦ καὶ βαφῆς εἶναι τέσσερα μυροδοχεῖα ἀπὸ πιθοειδὴ τάφο στὸ Στρέφι τῆς Ἡλείας, ποῦ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴα στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.¹⁶, πολὺ πρῶμα κατὰ τὴ γνώμη μας. Ἡ χρονολόγησή τῶν δικῶν μας στὸν 3ο π.Χ. αἰ. φαίνεται περισσότερο πιθανή¹⁷.

7. Μυροδοχεῖο βολβόσχημο μὲ δισκοειδὴ βάση (Πίν. 79β), συγκολλημένο ἀπὸ τρία κομμάτια, ἐλλιπὲς τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανὸς μὲ ὠχροκίτρινο ἐπίχρισμα, ἐξίτηλο. Ὑψ. 0,047 μ., διάμ. κοιλίας 0,028 μ., διάμ. βάσεως 0,019 μ., διάμ. χειλέων 0,014 μ. Τὸ μικρὸ αὐτὸ ἀγγεῖο μόνο ὡς πρὸς τὰ πολὺ γενικὰ χαρακτηριστικὰ του μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὴν κατηγορία τῶν βολβόσχημων μυροδοχείων. Φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ μία ιδιόμορφη ἐγχώρια παραλλαγή τοῦ γενικοῦ τύπου, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς βάσεως καὶ τὸν σχεδὸν κωνικὸ κορμὸ ποῦ ἀπολήγει μὲ πολὺ ἐλαφρὰ καμπύλη στὸ ἀνεπαίσθητα διευρυ-

10. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, 177 κέ.

11. *Agora XXII*, 192, 341 ἀρ. 1499 πίν. 63. ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ (1979) 114.

12. ΔΡΟΥΓΟΥ (1988) 85-88 εἰκ. 8α.

13. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια*, πίν. 63 (Π 2152).

14. *Demetrias I*, 124, πίν. 44,1.

15. THOMPSON (1934) 472. *Laubrandia II*, 1, 23-24. FORTI, *Unguentari*, 143-157. ΚΑΛΤΣΑΣ (1988) 56. ΤΣΑΚΟΣ (1977) 345-347, 400-413.

16. ΧΩΡΕΜΗΣ (1969) 210.

17. Πρβ. καὶ ΚΑΛΤΣΑΣ (1987) 61 ἀρ. 1720 σχ. 21 πίν. 20β.

μένο χεῖλος, χωρίς κατ' οὐσίαν νὰ μεσολαβεῖ λαϊμός. Ἡ ἀπουσία συγκρίσιμων παραδειγμάτων ἀπὸ τὴν Ἡλεία καὶ τὶς ἐγγύς περιοχὲς δυσχεραίνει τὴ χρονολόγησή.

8. Κυάθιο ἀκέραιο (Πίν. 79α) ἀπὸ τὸν ἴδιο ὅπως τὰ παραπάνω ἀγγεῖα πηλό, μὲ καλὰ διατηρημένο τὸ καστανὸ ἐπίχρισμα, ποὺ καλύπτει τὸ ἄνω μισὸ τῆς κοιλιᾶς καὶ τὸ χεῖλος ἕως καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνειά του. Οἱ μελανὲς κατὰ τόπους κηλίδες ὀφείλονται σὲ ἀνομοιομερῆ ὀπτηση. Βάση δακτυλιοειδῆς μὲ μαστοειδῆ στὸ κέντρο προεξοχή. Ὑψ. 0,041 μ., διάμ. βάσ. 0,03 μ., διάμ. χεῖλ. 0,065 μ., πάχ. χεῖλ. 0,007 μ. Παρόμοιου τύπου κυάθια μὲ μελανὸ ἐπίχρισμα ἔχουν βρεθεῖ σὲ τάφους στὸ Μάζι Ὀλυμπίας καὶ στὸν Ἀμπελώνα τῆς Ἡλείας καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς στὰ τέλη τοῦ 4ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.¹⁸. Τὸ δικό μας φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ ἐξελιγμένη μεταγενέστερη μορφή, ὅπως δείχνουν τὸ «βαθύτερο» σχῆμα, τὸ ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ ἡ κακὴ ποιότητα τοῦ ἐπιχρίσματος. Ἡ χρονολόγησή του στὸν 3ο π.Χ. αἰ. φαίνεται δικαιολογημένη.

9. Πυξίδα ἀκέραια μὲ πῶμα (Πίν. 79γ). Βρέθηκε μέσα στὸ ξύλινο κιβωτίδιο τοῦ τάφου. Πηλὸς ὅμοιος μὲ τῶν προηγούμενων, ποὺ καλύπτεται ἐξωτερικὰ ἀπὸ καστανομέλανο ἐπίχρισμα. Σῶμα κυλινδρικό ποὺ στενεύει σταδιακὰ πρὸς τὸ μέσον τοῦ ὕψους καὶ διευρύνεται ἐλαφρὰ πρὸς τὸ χεῖλος. Ἡ δισκοειδῆς βάση διευρύνεται πρὸς τὰ ἄνω καὶ σχηματίζει πρεξέχοντα δακτύλιο. Γύρω στὸ στόμιο ἐγκοπὴ (πατούρα) γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ καλύμματος, ποὺ ἔχει ἐλαφρῶς κυρτῆ, ἀσπιδόμορφη τὴν ἄνω ἐπιφάνειά του μὲ ἀνάγλυφη σπεῖρα στὸ κέντρο καὶ σχηματίζει παρόμοιο μὲ τῆς βάσης δακτύλιο γύρω στὴν ἄνω μεγαλύτερη διάμετρό του. Ὑψ. 0,085 μ., διάμ. κάτω 0,07 μ., διάμ. ἄνω 0,06 μ., διάμ. δίσκου βάσ. 0,055 μ., διάμ. χεῖλ. 0,048 μ., διάμ. πώματος 0,067 μ., ὕψ. πώματος 0,015 μ. Ὡς πρὸς τὸ γενικὸ σχῆμα (κυλινδρικό σῶμα, βάση, χαμηλὸ πῶμα) μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὸν τύπο τῶν κλασικῶν πυξίδων τοῦ 4ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.¹⁹. Διαφέρει ὥστόσο ὡς πρὸς τὴ ραδιόνητα τοῦ σχήματος, τὴν παρουσία δακτυλίου στὴ βάση καὶ τὸ πῶμα καὶ τὸ κακῆς ποιότητος ἐπίχρισμα. Πλησιέστερα στὴ δική μας βρίσκεται μιὰ ἡλειακὴ πυξίδα ἀπὸ πιθοειδῆ τάφο στὸ Στρέφι τῆς Ἡλείας, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα στὸν 3ο π.Χ. αἰ.²⁰ καὶ παραβάλλεται μὲ ἕνα συγγενὲς παράδειγμα ἀπὸ τὴ νεκρόπολη Sciatbi τῆς Ἀλεξάνδρειας²¹. Σὲ σύγκριση μὲ αὐτὴν ἡ πυξίδα μας εἶναι ραδιότερη, ἐπὶ πλέον ἡ κυρτότητα τοῦ πώματος εἶναι πιὸ ταπεινὴ καὶ ὁ δακτύλιος τῆς βάσεως ὑπερυψωμένος. Θὰ πρέπει κατὰ συνέπεια νὰ χρονολογηθεῖ χαμηλότερα στὸν 3ο π.Χ. αἰ., σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐξέλιξης τῶν σχημάτων πρὸς ραδιότερες φόρμες, ἢ ὅποια φαίνεται νὰ ἰσχύει γιὰ τὸ συγκεκριμένο σχῆμα καὶ τὸν συγκεκριμένο χῶρο. Θὰ πρέπει βέβαια νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ προϊόντα τοπικοῦ ἐργαστηρίου, τοῦ ὁποῖου ἀγνοοῦμε πρὸς τὸ παρὸν τὴν παραγωγή, τὶς τυχόν ἐπιδράσεις ποὺ δέχεται, τὰ εἰδικότερα χαρακτηριστικὰ καὶ τὴ διάρκειά του.

10. Λύχνος ἀκέραιος (Πίν. 80α). Πηλὸς ὅμοιος μὲ τῶν προηγούμενων. Ἐλάχιστα ἴχνη καστανοῦ ἐπιχρίσματος διατηροῦνται στὸν δίσκο τοῦ ὄμου. Σῶμα κυλινδρικό, συγκλίνον σταδιακὰ πρὸς τὰ μέσα μὲ τὴ μεγάλη διάμετρο χαμηλὰ περὶ τὴ δισκοειδῆ βάση. Ὅπῃ πλη-

18. ΠΑΡΑΑΜΑ (1972) 223 (Π 1966) εἰκ. 25. ΧΑΤΖΗ (1989) 355 πίν. 2η. Πρβ. καὶ Ν. ΥΑΛΟΥΡΙΣ, Unusual form of Tombs and Burial Customs, AAA 1968, 2, 192, εἰκ. 3,3 (2ου π.Χ. αἰ.).

19. ΔΡΟΥΓΟΥ (1988) 80-82 εἰκ. 4 σημ. 30 καὶ 31. Γιὰ τὶς ἑλληνιστικὲς πυξίδες βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Βέροια, 140-148. ΑΛΛΑΜΑΝΗ-ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ (1990) 154 κέ.

20. ΧΩΡΕΜΗΣ (1969) 209 πίν. 33α.

21. BRECCIA, Sciatbi, 45 ἀρ. 87 πίν. XIV, 64.

ρώσεως εύμεγέθους. Ἡ στενή ἐπιφάνεια τοῦ δίσκου τοῦ ὄμου γέρνει πρὸς τὴν ὀπὴ πληρώσεως. Ὁ μυκτήρας, ἀρκετὰ ἐπιμήκης, βρίσκεται χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ὄμου καὶ φέρει ἑλλειψοειδῆ ὀπὴ θρυαλλίδος. Ὑψ. 0,035 μ., διάμ. ἄνω 0,04 μ., διάμ. κάτω 0,05 μ., διάμ. ὀπῆς πληρώσεως 0,022 μ., διάμ. βάσης 0,038 μ. Τὰ πλησιέστερα παραδείγματα προέρχονται, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀπὸ τὴν Ἡλεία καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τοὺς πλούσια κτερισμένους πιθοειδεῖς τάφους στὸ Στρέφι, τὸ Μάζι Σκυλλουντίας καὶ τὸν Ἀμπελώνα²². Οἱ ἀνασκαφεῖς, μολονότι ὀρθῶς σημειώνουν ὅτι οἱ λύχνοι εἶναι ντόπιοι ἡλειακοὶ καὶ δὲν μποροῦν νὰ καταταχθοῦν στοὺς γνωστοὺς ἀπὸ τὸ Ἄργος, τὴ Δῆλο, τὴν Κόρινθο καὶ τὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, ἐντούτοις τοὺς χρονολογοῦν χωρὶς δισταγμὸ στὰ τέλη τοῦ 4ου - ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰ. καὶ βρίσκουν συγγένεια μὲ τοὺς τύπους IX-XII τῆς Κόρινθου καὶ τοὺς τύπους 28A καὶ 35A prime τῆς Ἀγορᾶς, καθὼς καὶ μὲ τὸν ἀρ. 106 τοῦ Ἄργους²³. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἡλειακὰ προϊόντα, πὺ μπορεῖ νὰ ἔχουν κάποια μορφολογικὴ σχέση μὲ τὸν τύπο 25B τῆς Ἀγορᾶς, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾶται παραλλαγμένως καὶ σὲ τοπικὰ δείγματα ἀπὸ τὴ Μακεδονία²⁴, ὄχι ὅμως μὲ τοὺς τύπους 28A καὶ 35A prime. Οἱ ἡλειακοὶ λύχνοι φαίνονται συγγενέστεροι πρὸς τὸν τύπο 34A τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, ἰδιαίτερα μὲ τοὺς λύχνους αὐτοῦ τοῦ τύπου, πὺ ἔχουν κοίλη τὴ στεφάνη τοῦ ὄμου καὶ κεκλιμένη πρὸς τὴν ὀπὴ πληρώσεως, ἐμφανίζονται δὲ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.²⁵ Οἱ λύχνοι ὡστόσο ἀπὸ τὸ Μάζι καὶ τὸ Στρέφι καὶ ὁ δικός μας ἀπὸ τὴν Ἡλίδα στεροῦνται λαβῶν καὶ προσφύσεων (ὠτίων) καὶ ἔχουν σχεδὸν εὐθύγραμμα πρὸς τὰ ἄνω κεκλιμένα τὰ τοιχώματα τοῦ ὑψηλοῦ σχετικὰ κορμοῦ τους. Ὁ λύχνος ἀπὸ τὸν τάφο τῆς Φιλημήνας φαίνεται νὰ ἀνήκει σ' ἓνα ἐξελικτικὸ στάδιο ἐλαφρῶς πιὸ προχωρημένο ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν λύχνων Στρέφι καὶ Μάζι, ὅπως δηλώνει, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ μεγαλύτερη ὀπὴ πλήρωσης, ἡ ἐντονότερα κεκλιμένη στεφάνη τοῦ ὄμου καὶ ὁ χαμηλότερα τοποθετημένος μυκτήρας του. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι ἐκεῖνοι μπορεῖ νὰ χρονολογηθοῦν στὸν πρῶμο 3ο π.Χ. αἰ.²⁶, τότε ὁ λύχνος τῆς Ἡλίδος μπορεῖ συγκριτικὰ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Μιὰ τέτοια χρονολόγηση φαίνεται νὰ συμφωνεῖ μὲ τὴν πιθανὴ χρονολόγηση καὶ τῶν ὑπόλοιπων ἀγγείων πὺ ἐξετάσαμε.

Τὰ μεταλλικὰ ἀντικείμενα

11. Χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο, διάμ. 0,115 μ. (Πίν. 81). Βρέθηκε μέσα στὸ ξύλινο κιβωτίδιο. Ὁ χυτὸς τορνευτὸς δίσκος του εἶναι πολὺ ὀξειδωμένος, ἐνῶ τὸ σφυρήλατο ἀπὸ λεπτὸ ἔλασμα κάλυμμα σπασμένο σὲ πολλὰ κομμάτια καὶ ἑλλειπές. Λεῖπει ὁ γύγγλιμος πὺ ἐφήρμοξε σὲ ἐντομὴ τῆς περιφέρειας τοῦ δίσκου. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ δίσκου διασώζει τοὺς κύκλους τοῦ τόρνου καὶ φέρει τυφλὴ ὀπὴ στὸ κέντρο. Ἡ παρυφὴ τῆς περιφέρειας προεξέχει ἐλαφρὰ πρὸς τὴν κάτω ἐπιφάνεια. Ἐλασματίο ἀπὸ τὸ κάλυμμα εἶναι ἐπικολημένο σὲ τμῆμα τῆς περιφέρειας. Ἐπὶ τῆς ἄνω ὄψεως τοῦ δίσκου δύο μόνο νησίδες διατηροῦνται ἀνέπαφες

22. ΧΩΡΕΜΗΣ (1969) 210 πίν. 33δ. ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ (1979) 112-113, Π 3475 καὶ Π 3478, πίν. 46γ-δ (μέσον καὶ δεξιὰ). ΧΑΤΖΗ (1989) 355 πίν. 2ε. Πρβ. καὶ R. EILMANN, *Olymp.Bericht* III, 1938-1939, 59 εἰκ. 62. COLEMAN (1986) 98-99 (D89) πίν. 41. *ÖJh* 51, 1976-1977, Beibl. 211 εἰκ. 22, A3.

23. ΧΩΡΕΜΗΣ (1969) 210 σημ. 9, 10 καὶ 11.

24. *Agora* IV, 72 κέ. 301-317. *Kerameikos* XI, 35 κέ., 37 κέ. O. BRONEER, *Terracotta Lamps, Isthmia* III (1977) 15, 17 κέ. ΔΡΟΥΓΟΥ (1988) 85 σημ. 41-43.

25. *Agora* XXII, 101 κέ., ἀρ. 433-442, πίν. 15, 42.

26. Καὶ ὄχι ἀργότερα, ὅπως δείχνει τὸ σύνολο τῶν κτερισμάτων, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν χαλκῶν ἀγγείων, πὺ θὰ μπορούσαν βέβαια νὰ εἶναι πρῶιότερα ἀπὸ τὰ πῆλινα.

ἀπὸ τὴν ὀξειδωσὴ, ἐπὶ τῶν ὁποίων διακρίνονται κατάλοιπα ἐπάλειψης μελανόφαιου διαλύματος, πιθανῶς ἀργύρου, πρὸς δημιουργία στίλβουσας ἐπιφάνειας κατοπτρισμοῦ. Τὸ ἔλασμα τοῦ καλύμματος, πᾶχ. 1/2 χιλ., κάμπτεται κατακόρυφα περὶ τὴν περιφέρεια κατὰ 0,004 μ. προκειμένου νὰ ἐφαρμόσει ἐπὶ τοῦ δίσκου. Σὲ σημεῖο τῆς περιφέρειάς του εἶναι κολλημένο τραπεζιόσχημο διπλὸ ἔλασμα, ποῦ προεξέχει κατὰ 0,002 μ. καὶ συγκρατεῖ τὴν κρικοειδῆ λαβή (Πίν. 81γ). Παρόμοιου τύπου κάτοπτρα ἐμφανίζονται στὶς ἀρχές τοῦ 4ου καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ παράγονται καὶ στὸν 3ο π.Χ. αἰ.²⁷

12. Σιδερένια λαβίδα (Πίν. 80β). Βρέθηκε μέσα στὸ κιβωτίδιο. Ὁξειδωμένη καὶ σπασμένη σὲ τρία κομμάτια, ἔλλιπής στὸ ἓνα ἄκρο. Πλατύτερη ἄνω στὸ σημεῖο τῆς ἀναδίπλωσης καὶ στενότερη στὰ ἄκρα²⁸. Μῆκ. 0,085 μ.

13. Σιδερένιο ψαλίδι, ἔλλιπές κατὰ τὸ ἥμισυ (Πίν. 82α). Σῶζει ὑπολείμματα τῆς δερμάτινης θήκης του, ἐπικολημένα πάνω στὴν ὀξειδωμένη ἐπιφάνεια τῆς κόψης. Μῆκ. 0,14 μ.

14. Χρυσὸς κρίκος δακτυλιδιοῦ μὲ περιελιγμένο ἐπ' αὐτοῦ λεπτότατο χρυσὸ ἔλασμα (Πίν. 80γ). Διάμ. 0,017 μ.

15. Χρυσὸ φύλλο μυρτιάς(;) μὲ μέρος μίσχου, ποῦ σχηματίζεται ἀπὸ τὴν περιέλιξη τοῦ χρυσοῦ ἐλάσματος (Πίν. 82β). Μῆκ. 0,04 μ., πλ. 0,012 μ. Ἐπὶ τῆς μιᾶς ἐπιφάνειας φέρει χαραγμένη τὴν ἐπιγραφή²⁹:

ΦΙΛΗΜΗΝΑ

Τὸ ὄνομα ἀμάρτυτο. Ἡ γραφή μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ αὐτὴν τῶν παπύρων καὶ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 3ο π.Χ. αἰ. Ἡ θέση εὑρεσης, κάτω ἀπὸ τὰ ὀστά τοῦ κρανίου, δείχνει ὅτι τὸ χρυσὸ φύλλο εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς «δανάκη» καὶ ὄχι ὡς κόσμημα. Ἡ ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τῆς νεκρῆς τοῦ δίνει ἐπὶ πλέον τὸν χαρακτήρα τοῦ σήματος ἀναγνώρισής της, ὄχι ὅμως ἀπὸ τοὺς παροδίτες, ὅπως συμβαίνει μὲ τὶς ἐπιτύμβιες στήλες, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Χάροντα ἢ τοὺς Νέρτερους. Παρεμφερῆ λειτουργία φαίνεται πὼς εἶχε ἢ ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τῶν νεκρῶν πάνω σὲ τεφροδόχες ὑδρίες τύπου Hadra³⁰.

16. Ζεῦγος χρυσῶν ἐνωτίων ἀπὸ διπλό, σφικτὰ περιελιγμένο σύρμα, ποῦ σχηματίζει ἀνοικτὸ κρίκο (Πίν. 82γ-δ). Τὸ κάτω προοδευτικὰ διευρυνόμενο ἄκρο τοὺς ἀπολήγει σὲ καλυκόςχημο κολλάρο, ἀπ' ὅπου ἐκφύεται κεφάλι νέγρου ἀπὸ μαυροκόκκινο ἄνθρακα. Τὰ χαρακτηριστικὰ σγουρὰ νέγρικα μαλλιά δηλώνονται μὲ χρυσὲς κοκκίδες (φιλιγκράν), κολλημένες πάνω σὲ χρυσὸ σκυφωτὸ ἔλασμα, ποῦ ἐφαρμόζει στὸ κρανίο. Στὴν κορφή τοῦ ἐλάσματος εἶναι προσαρμοσμένος κρίκος, ὅπου ἀγκιστρωνόταν ἡ ἄνω λεπτότερη ἀπόληξη τοῦ κρίκου. Μέγ. διάμ. 0,02 μ., ἐλάχ. διάμ. 0,016 μ., ὕψ. κεφαλῆς νέγρου 0,009 μ.

Ὁ τύπος αὐτὸς κρικοειδῶν ἐνωτίων (hoorearings), ποῦ ἔλκει πιθανῶς τὴν καταγωγὴ ἀπὸ τὴν Ἑτρουρία, παραλαμβάνεται ἀπὸ μακεδονικὰ ἐργαστήρια στὰ χρόνια τοῦ Φιλίππου Β'

27. W. ZÜCHNER, *Griechische Klappspiegel* (Berlin 1942) 129 κέ. Πρβ. ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ (1979) 114, M 1118. *Museo di Taranto*, 477 (37.6f) πίν. XCIX.

28. Πρβ. *Museo di Taranto*, 203 (17.8ag), πίν. XLI.

29. Πρβ. τὸ χρυσὸ ἐνεπίγραφο πλακίδιο ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ Ἁγίου Ἀθανασία στὴ Δ. Μακεδονία: Φ. ΠΕΤΣΑΣ, *Χρονικὰ Ἀρχαιολογικὰ 1966-1967, Μακεδονικὰ 9* (Θεσσαλονίκη 1969) 167-168 πίν. 75,6.

30. KURTZ - BOARDMANN, 249 εἰκ. 74.

καί κυρίως του Ἀλεξάνδρου καί διαδίδεται στὸν ἑλληνικὸ κόσμον μὲ τὴν ἐξάπλωση τῶν Μακεδόνων³¹. Πρωιότερα καί πιὸ κοινὰ εἶναι τὰ ἐνώτια ποὺ ἀπολήγουν σὲ κεφάλι λιονταριοῦ. Στὰ μέσα τοῦ 3ου καί στὸν 2ο π.Χ. αἰ. ὁ τύπος γνωρίζεται μὲ μεγάλη δημοτικότητα καί ἀντιγράφεται ἀπὸ τοπικὰ ἐργαστήρια. Τὸ ρεπερτόριο ἐμπλουτίζεται μὲ κερασφόρους γρυπολέοντες, ἀντιλόπες, τράγους, ἐλάφια, μοσχάρια, ταῦρους, λύγκες καί σκύλους. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ἐμφανίζονται παράλληλα καί κεφάλια μαινάδων καί νέγρων (ἀρσενικοῦ καί θηλυκοῦ γένους), ποὺ δὲν ἀποτελοῦν ὁμως ἀπολήξεις τοῦ ἄνω μέρους τοῦ κρίκου, ἀλλὰ τοῦ κάτω, ὥστε ν' ἀντικρίζουν τὸν θεατὴ, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ ἐνώτια τῆς Ἥλιδος. Ἡ παραγωγή ἐνωτίων μὲ κεφάλι νέγρων, ποὺ ἀπαντοῦν κυρίως στὴν Ἰλλυρία (Δ. Γιουγκοσλαβία καί Ἀλβανία), τὴ Δ. Μακεδονία, τὸν Τάραντα καί τὴν Ἐτρουρία, ὅπου καί οἱ ἔδρες τῶν ἐργαστηρίων, διακόπτεται γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.³². Τὸ ζεύγος ἐνωτίων μὲ κεφάλια νέγρων τῆς Ἥλιδος, προϊόντα μακεδονικοῦ ἐργαστηρίου, εἶναι τὰ μόνα ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρον ἐκτὸς Μακεδονίας καί ἀποτελοῦν μαζί μ' ἓνα παρόμοιο ζεύγος τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου ἀπὸ τὸν μακεδονικὸ τάφο τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου (Τόψιν), ποὺ ἀπολήγει σὲ κεφάλια νέγρας³³, τὰ πρωιότερα παραδείγματα τοῦ εἴδους. Ἡ χρονολόγησή του στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. φαίνεται δικαιολογημένη καί σύμφωνη μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ συνόλου τῶν κτερισμάτων τοῦ τάφου.

31. HIGGINS, *Jewellery*, 155-161. HOFFMANN - DAVIDSON, *Gold*, 1-2. B. PFEILER-LIPPITZ, Späthellenistische Goldschmuckarbeiten, *AntK* 15, 2, 1972, 107 κέ. DEPERT - LIPPITZ, *Griechischer Goldschmuck* (1985) 222 κέ. PFROMMER, *Goldschmuck*, 144-187.

32. PFROMMER, *Goldschmuck*, 185-187 (VI/12.3), 258. Ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς δὲν βλέπει τυπολογικὴ ἐξέλιξη στὴν ὁμάδα αὐτὴ ἐνωτίων. Λεπτομερὴς ἐντούτοις ἐξέταση τοῦ συνόλου τῶν σωζόμενων ἐνωτίων μὲ κεφάλια νέγρων (27 ζεύγη καί μονὰ ποὺ τοὺς λείπει τὸ ταίρι) καί ἡ ταξινομήσή τους σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ τεκμήρια (βλ. διάγραμμα Πίν. 88) ἀποδεικνύει, ὅπως πιστεύουμε: α. ὅτι ὑπάρχει ἐξέλιξη σὲ γενικὰ χαρακτηριστικά τοῦ τύπου (κυλινδρικό, χαμηλό, ἀκόσμητο κολλάρο μὲ ἐπιμελημένα σαφῶς χωριζόμενα σέπαλα, ἱκανοῦ πάχους κρίκος μὲ σφικτὲς κανονικὲς περιελίξεις στὰ πρωιότερα παραδείγματα, διακοσμημένο κολλάρο μὲ λοξὴ τὴν κάτω παρυφὴ του καί πυκνότερα πιὸ δευκόρυφα σέπαλα, λεπτότερος σχετικὰ κρίκος μὲ περιελίξεις ἀπὸ λεπτότερα ζεύγη ἢ δέσμες συρμάτων στὰ νεώτερα παραδείγματα) καί β. ὅτι μέσα σὲ καθμιὰ ἀπὸ τις τέσσερις μεγάλες γεωγραφικὲς ὁμάδες ἐνωτίων, Δ. Μακεδονίας, Ἰλλυρίας, Τάραντα καί Ἐτρουρίας, οἱ ὁποῖες φαίνεται ὅτι ἀντιστοιχοῦν καί σὲ ἐργαστηριακὲς, διακρίνονται καί εἰδικὰ τοπικὰ - ἐργαστηριακὰ χαρακτηριστικά. Τὸ πρωιότερο καί πιὸ σημαντικὸ ἐργαστήριο εἶναι ἐκεῖνο τῆς Δ. Μακεδονίας, ποὺ ἀρχίζει τὴν παραγωγή του λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. μὲ τὰ ἐνώτια τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου καί τῆς Ἥλιδος καί συνεχίζει μὲ τὰ ἐνώτια τῆς Βέροιας, τοῦ τέλους τοῦ 3ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Προϊόντα τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου ἢ ἄμεσα ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὸ μακεδονικὸ εἶναι τὰ ἐνώτια ἀπὸ τὸν τάφο 3 τοῦ Celge στὸ Μουσεῖο τῶν Τιράνων (Πίν. 88, ἀρ. 6-10), ἐνῶ ἀπὸ ἄλλο συγγενικὸ τὰ ὑπόλοιπα τῆς Ἀλβανίας. Καί τὰ ἐνώτια τοῦ Τάραντος φαίνονται ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὸ μακεδονικὸ ἐργαστήριο, παρὰ τις διαφορὲς στὴ διαμόρφωση τοῦ κολλάρου (Πίν. 88, ἀρ. 19-20). Κλειστὴ ἰδιόμορφη ἐργαστηριακὴ ὁμάδα συνθέτουν τὰ ἐνώτια τῆς περιοχῆς τῆς Ἐτρουρίας (Πίν. 88, ἀρ. 21-25), κυρίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὸ κρᾶνόμορφο κάλυμμα τῆς κεφαλῆς. Ἡ ἐμφάνισή τους στὰ τέλη τοῦ 3ου μὲ ἀρχὲς 2ου π.Χ. αἰ., καθὼς καί τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τοῦ κολλάρου καί τοῦ κρίκου στὰ πρωιότερα παραδείγματα (ἀρ. 21 καί 23) δείχνουν ὅτι κατὰγονται μάλλον ἀπὸ τὰ ἰλλυρικὰ ἐργαστήρια. Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ρώμης γιὰ τὴν περιοχὴ κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι γνωστό. Στὸν κατάλογο τοῦ PFROMMER (*Goldschmuck*, 387-389) πρέπει νὰ προστεθοῦν: ἓνα ἀδημοσίευτο ζεύγος ἐνωτίων μὲ κεφάλι νέγρων στὸ Μουσεῖο τῆς Γενεύης ἀπὸ ἰδιωτικὴ Συλλογὴ (Βιτρίνα 20, ἀρ. 6) καί ἓνα ἀκόμη στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀγνωστης προέλευσης (Marshall, *Br. Mus. Cat.*, ἀρ. 1696). Ἀπὸ τὸν ἴδιο κατάλογο πρέπει νὰ ἀφαιρεθεῖ τὸ ἀρ. OR 463 ἀπὸ τὴ Θεοδοσία τῆς Ν. Ρωσίας, γιατί δὲν εἶναι ἐνώτιο, ἀλλὰ περόνη ποὺ ἀπολήγει σὲ κεφάλι νέγρου. Θὰ πρέπει τέλος νὰ ἀναφερθοῦν δύο ἄλυσσιδωτὰ περιδέραια ποὺ ἀπολήγουν σὲ κεφάλια νέγρων, ἓνα ἀπὸ τὴ Φοινίκη τῆς Ἀλβανίας [W.-G. THIEME, *Goldschmuck*, στί: A. EGGELBRECHT (ἐκδ.), *Albanien, Schätze aus dem Land der Skiptaren* (1988) 311, ἀρ. 194 εἰκ. 194α-β] καί ἓνα ἀγνωστης προέλευσης στὸ Museum of Fine Arts τοῦ Houston (DEPERT - LIPPITZ, *Griechischer Goldschmuck*, 221 εἰκ. 157).

33. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, *δ.π.* 167 ἀρ. 68 πίν. 75.

Το ξύλινο κιβωτίδιο

Στή ΒΔ γωνία του τάφου της Φιλημήνας αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή, όπως σημειώσαμε παραπάνω, σαφή ίχνη αποσαθρωμένου ξύλου, που ξεχώριζαν οπτικά με τη φωτεινότερη καφετί τους απόχρωση μέσα στο σκούρο καστανό αργιλώδες περιβάλλον (Πίν. 76β). Ήταν απλωμένα σε περιορισμένη έκταση, διάστ. περίπου 30×40 εκ., μέσα στην οποία βρέθηκε ή πυξίδα αρ. 9, το μυροδοχείο αρ. 6, το χάλκινο κάτοπτρο αρ. 11, ή σιδερένια λαβίδα αρ. 12 και ή σιδερένια ψαλίς αρ. 13, όλα αντικείμενα γυναικείας τουαλέτας, που βρίσκονταν τοποθετημένα μέσα στο ξύλινο κιβωτίδιο. Το μυροδοχείο θα περιείχε προφανώς κάποιο άρωματικό έλαιο, ενώ ή πήλινη πυξίδα θα δεχόταν τὰ χρυσὰ κοσμήματα της νεαρής Φιλημήνας, όταν αυτή δεν τὰ φορούσε. Σε έπαφή με τη συστάδα των πέντε αντικειμένων, κυρίως παρά τή βόρεια και τή δυτική πλευρά της, βρέθηκαν τὰ έξής εξαρτήματα του κιβωτιδίου:

α) Χάλκινο τετράγωνο έλασμα, διαστ. 0,05×0,05 μ., που ανήκει στην έξωτερική επένδυση της κλειδαριάς (Πίν. 83). Φέρει τέσσερις όπες προσήλωσης στα άκρα, οί δύο άνωτερες από τις όποιες σώζουν γύρω τους ίχνη προσαρμογής ήμισφαιρικών δισκαρίων. Το ένα βρέθηκε σχεδόν άκέραιο και προσαρμόστηκε στη θέση του, φέρει στο κέντρο όπή με χάλκινο δίχαλο που συγκρατεί χάλκινο συμπαγή κρίκο. Από τὰ δύο άνισομεγέθη όρθογώνια άνοιγματα του έλάσματος, τὸ μεγαλύτερο κάτω, διαστ. 0,009×0,014 μ., δεχόταν τὸ κλειδί, ενώ τὸ μικρότερο, διαστ. 0,003×0,010 μ., πιθανώς τὸ γλωσσίδι του έσωτερικού μηχανισμού ασφάλισης. Από τὸν σιδερένιο μηχανισμό τής κλειδαριάς, που φαίνεται πὸς ήταν προσαρμοσμένος στο πίσω μέρος του έλάσματος, έλάχιστα άσαφή λείψανα έχουν σωθει³⁴.

β) Σιδερένιο κλειδί, μήκ. 0,044 μ., σχήματος Γ και τετράγωνης διατομής 0,006×0,006μ., που φέρει αὐλακα κατά μήκος τής έσωτερικής παρεΐας των κεραιών (Πίν. 83). Η άνω όξυκόρυφη άπόληξη τής μεγάλης κεραιάς φέρει ίχνη χαλκής επένδυσης και χάλκινο κρικέλιο για άνάρτηση.

γ) Άργυρή τοξωτή λαβή σε θραύσματα, διάστ. 0,025×0,035 μ., με δύο συμμετρικές άγκιστροειδείς άπολήξεις, ή μία από τις όποιες συγκρατεί άργυρὸ δίχαλο για τή στερέωσή της επί ξύλου (Πίν. 83).

δ) Σιδερένια λάμα έντονα όξειδωμένη, μήκ. 0,16 μ., πλ. 0,06 μ., ή όποία άπολήγει μπροστά σε δίδυμο τρίγωνο σχήματος Μ (Πίν. 84). Στην άνω έπιφάνειά της είναι προσαρμοσμένοι, σε κανονικές μεταξύ τους άποστάσεις, τέσσερις συμπαγείς χάλκινοι κρίκοι. Γύγγλιμος χωρίζει τή λάμα σε δύο άνισα κινητά μέρη, διάστ. 0,007 μ. και 0,009 μ. αντίστοιχα.

ε) Πέντε θραύσματα σιδερένιων ήλίσκων (Πίν. 83), τὰ δύο σώζουν τις σχετικά μεγάλες πεπλατυσμένες κεφαλές τους, διαμ. 0,008 μ. Είχαν πιθανώς χρησιμοποιηθει για τήν προσήλωση τής κλειδαριάς.

στ) Είκοσιπέντε όστείνιοι διάτρητοι κυλινδρίσκοι, οί δώδεκα μεγαλύτερου μεγέθους, όστείνιο φακοειδές κομβίον με όπή στο μέσον, όστείνη ράβδος σε δύο κομμάτια, όστείνιο καρδίοσχημο φύλλο κισσοῦ και φακοειδής ύαλομάζα βαθυκύανης απόχρωσης, διαμ. 0,014 μ., πάχ. 0,005 μ. (Πίν. 85α). Ανήκουν στη διακόσμηση τής ξύλινης κίστης. Οί κυλινδρίσκοι φέρουν άνα μία όπή στην περιφέρεια για τή στερέωσή τους με ήλους(;) πάνω στο ξύλο (Πίν. 85β).

Τὰ μεταλλικά εξαρτήματα σε συσχετισμό με τὰ διασωθέντα *in situ* ίχνη του ξύλου και με βάση τὰ γνωστά παράλληλα έπιτρέπουν τή γραφική αποκατάσταση του ξύλινου κιβωτιδίου

34. Έλάσματα κλειδαριών και λοιπά εξαρτήματα από κιβωτίδια βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Βέρεια 79 (Μ 976). Museo di Taranto, 148 (13.15h) πίν. XXXIV, 209 (17.12a) πίν. XLIX.

μέ το περιεχόμενό του (Πίν. 86, 87). Οί διαστάσεις αποδίδονται κατά προσέγγιση. Ἡ προτεινόμενη λύση γιὰ τὴ μορφή τοῦ καλύμματος εἶναι ὑποθετική. Τὸ σταθερὸ πάντως πίσω τμήμα του, πλ. 0,07μ., ἀντιστοιχεῖ στὸ μήκος τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὰ δύο κινητά, ἑκατέρωθεν τοῦ γύγγλιμου σκέλη τῆς σιδερένιας λάμας. Τοποθέτηση τῆς ὀστέινης διακόσμησης δὲν ἐπιχειρήθηκε.

Ἐο χαρακτήρας τῆς κεραμικῆς

Τὰ δέκα ἀγγεῖα, ἑπτὰ διαφορετικῶν σχημάτων, τοῦ τάφου τῆς Φιλημήνας ἀποτελοῦν προϊόντα ἠλειακοῦ ἐργαστηρίου, ἐγκατεστημένου πιθανότατα στὴν ἴδια τὴν Ἥλιδα, ὅπου ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ καὶ κεραμικοὶ κίβανοι διαφόρων περιόδων³⁵. Ἐπὶ τοῦ πηλὸς ποῦ χρησιμοποιεῖ τὸ ἐργαστήριον εἶναι σχετικὰ καθαρὸς, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ ἐγκλείσματα, στερεῖται ἐντούτοις συνεκτικότητας, λόγω ἀτελοῦς πιθανῶς ὀπτησης, με ἀποτέλεσμα νὰ γίνεται εὐθριπτος καὶ νὰ μὴ συγκρατεῖ τὸ ἐπίχρισμα, τὸ ὁποῖο ἀπολεπίζεται εὐκολὰ μαζὶ με τὸ ὑπόστρωμα. Γενικῶς ἡ ὀπτηση δὲν εἶναι ἰδιαίτερα προσεγμένη, ὅπως δείχνει ἡ χρωματικὴ ἀνομοιομέρεια τῆς βαφῆς, ὅπου αὐτὴ διατηρεῖται. Ἡ διακόσμηση περιορίζεται σὲ ἐπάλειψη τῆς ἐπιφάνειας με καστανομέλανη βαφὴ καὶ σὲ περιορισμένη χρῆση ὁμοιόχρωμων ὀριζόντιων ταινιῶν (λεβητοειδῆς πυξίδα καὶ μυροδοχεῖα). Ἰδιαίτερη προσοχὴ δίνεται στὸ πλάσιμο καὶ στὴ φόρμα τῶν ἀγγείων, ὅπως δείχνουν τὰ λεπτὰ τοιχώματα καὶ τὰ προφίλ τῶν βάσεων καὶ τῶν στομιῶν. Οἱ ἠλεῖοι κεραμεῖς τοῦ τρίτου τέταρτου τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ἀρέσκονται ἀκόμη στὰ ὀγκυρὰ σχήματα, ποῦ φαίνονται πρωιμότερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τους καὶ δὲν διαφέρουν οὐσιαστικὰ ἀπὸ αὐτὰ τοῦ τέλους τοῦ 4ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ὅπως δείχνουν τὰ λίγα ἔστω παραδείγματα ἀπὸ τοὺς πιθοειδεῖς τάφους στὸ Στρέφι καὶ τὸ Μάζι. Δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν δυνατὸν νὰ διακρίνουμε ἐπιδράσεις ἀπὸ ξένα κεραμικὰ ἐργαστήρια, μποροῦμε ὅμως νὰ ἀποκλείσουμε τὰ ἀθηναϊκά. Γενικῶς τὸ ἐργαστήριον τῆς Ἥλιδος μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ συντηρητικὸ, ἐμφανίζεται νὰ συνεχίζει ἐν μέρει τὴν ὑστεροκλασικὴ παράδοση καὶ νὰ προσαρμόζεται δυναμικὰ στὰ ἑλληνιστικὰ στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς του, φαινόμενο ποῦ παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλα περιφερειακὰ ἐργαστήρια τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο.

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

Συντομογραφίες

Agora IV	R. H. HOWLAND, Greek Lamps and their Survivals, <i>The Athenian Agora</i> IV (Princeton 1958).
Agora XXII	S. I. ROTROFF, Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Bowls, <i>The Athenian Agora</i> XXII (Princeton 1982).
ΑΛΛΑΜΑΝΗ-ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ (1990)	Πήλινες πυξίδες ἀπὸ τὴ Βέροια. Χρονολογικὲς ἐνδείξεις, Β' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ. Χρονολογικὰ προβλήματα τῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς (Ἀθήνα 1990) 151-159.
BRECCIA, <i>Sciatbi</i>	E. BRECCIA, <i>La Necropoli di Sciatbi</i> .
COLEMAN, <i>Pylos</i>	J. E. COLEMAN, Excavations at Pylos in Elis, <i>Hesperia</i> : Suppl. XXI (Princeton, New Jersey 1986).

35. Βλ. σημ. 1.

- Corinth VII, III* G. R. EDWARDS, *Corinthian Hellenistic Pottery, Corinth VII, III* (Princeton 1975).
- ΔΡΟΥΓΟΥ (1988) ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ, Τὰ πήλινα κτερίσματα τοῦ μακεδονικοῦ τάφου στὴν πλατεία Συντριβανοῦ Θεσσαλονίκης. Μικρὴ συμβολὴ στὴν πρώιμη ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ, *AE* 127, 1988 (Ἀθήνα 1991) 71-93.
- ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Βέροια* ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας* (Ἀθήνα 1980).
- Demetrias I* V. MILOJČIĆ - D. THEOCHARIS (ed.), *Demetrias I* (Bonn 1976).
- FORTI, *Unguentari* L. FORTI, *Gli unguentari del primo periodo ellenistico, Rendiconti. Acc. Napoli*, N.S. 37 (1962).
- HIGGINS, *Jewellery* R. A. HIGGINS, *Greek and Roman Jewellery* (London 1962).
- HOFFMANN - DAVIDSON, *Gold* H. HOFFMANN - P. F. DAVIDSON, *Greek Gold. Jewellery from the Age of Alexander* (Mainz am Rhein 1965).
- ΚΑΛΤΣΑΣ (1983) Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, Ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ νεκροταφεῖα τῆς Πύλου, *ΑΔ* 38, 1983 (Ἀθήνα 1990).
- Kerameikos XI* I. SCHEIBLER, *Die Lampen, Kerameikos XI* (Berlin 1976).
- KURTZ - BOARDMAN (1971) D. C. KURTZ - J. BOARDMAN, *Greek Burial Customs, Aspects of Greek and Roman Life* (London 1971).
- Labraunda II, 1* P. HELLSTRÖM, *Pottery of Classical and Later Date, Terracotta Lamps and Glass, Labraunda II, 1* (Lund 1965).
- Museo di Taranto* *Il Museo di Taranto, cento anni di archeologia. Catalogo della mostra per il Centenario dell' Istituzione del Museo Archeologico Nazionale di Taranto* (Taranto 1987).
- Olynthus XI* D. M. ROBINSON, *Necrolynthia, Olynthus XI* (Oxford 1942).
- ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (1989) Ε. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Στοιχεῖα τῆς Ἀγορᾶς τῆς Ἡλίδος, Ἀρχαία Ἀχαΐα καὶ Ἡλεία, Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ πρῶτο Διεθνὲς Συμπόσιο, Ἀθήνα 19-21 Μαΐου 1989, Κέντρο Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος Ε.Ι.Ε., Μελετήματα ἀρ. 13 (Ἀθήνα 1991) 329-334.
- ΠΑΡΛΑΜΑ (1972) Λ. ΠΑΡΛΑΜΑ, Νεκροταφεῖον τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. παρὰ τὸ Μάζι Ὀλυμπίας, *ΑΑΑ* V, 2, 1972, 206-223.
- ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ (1979) Ρ. ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, Δύο χάλκινοι κάδοι ἀπὸ τὴν Σκιλλουντία Ἡλείας, *ΑΔ* 34, 1979 (Ἀθήνα 1986) 110-126.
- PFROMMER, *Goldschmuck* M. PFROMMER, *Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks, Istanbul Forschungen* 27 (Tübingen 1990).
- THOMPSON (1934) Η. THOMPSON, *Two Centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia* III, 1934, 311-480.
- ΤΣΑΚΟΣ (1977) Κ. ΤΣΑΚΟΣ, Ἑλληνιστικοὶ τάφοι στὴ Σάμο, *ΑΔ* 32, 1977 (Ἀθήνα 1982) Μελ., 344-420.
- ΧΑΤΖΗ (1989) Γ. ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Ταφικοὶ πίθοι στὴν Ἡλεία κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, Ἀρχαία Ἀχαΐα καὶ Ἡλεία, Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ πρῶτο Διεθνὲς Συμπόσιο, Ἀθήνα 19-21 Μαΐου 1989 (Ἀθήνα 1991) 351-363.
- ΧΩΡΕΜΗΣ (1969) Α. Κ. ΧΩΡΕΜΗΣ, Χαλκαὶ ὕδρῳι ἐξ Ἡλείας, *AE* 1969 (Ἀθήνα 1970) 208-214.

Keramik der klassischen und nachklassischen Zeit aus der Stadt Elis

(Tafeln 89-105)

Einleitung

Die Präsentation von Gefäßen vorwiegend klassischer Zeit im Rahmen eines Kongresses über hellenistische Fundkomplexe bedarf einer Erklärung: zum Verständnis der hellenistischen Keramik an einem Ort ist es Voraussetzung, auch die Gefäße der vorhergehenden Zeit zu untersuchen, zu verstehen, auf ihre Eigenart hinzuweisen.

Eine Gruppe relativ gut erhaltener Gefäße aus den alten österreichischen Grabungen in der Stadt Elis (1910-1914)¹ bietet sich dazu an.

Gefäße bzw. Gefäßfragmente von gefirnisierter Feinware sowie getunkter und ungefirnisierter Gebrauchsware sind während der alten und der neuen Grabungen in der Stadt Elis² in reichem Maße zutage getreten; Beispiele aus der klassischen und hellenistischen Zeit überwiegen, doch auch Älteres und Jüngerer ist vertreten.

Geschlossene Fundkomplexe sind selten, sie sind vor allem noch nicht untersucht; chronologische Fragen können nach dem heutigen Stand der Forschung somit noch nicht aus dem Fundmaterial von Elis beantwortet werden, weshalb eine derartig ausgerichtete Untersuchung auch nicht das Thema des hier vorliegenden Berichtes sein kann und soll. Die Bruchstücke stehen in Material und Formen jedoch entsprechenden Beispielen in Olympia nahe und jeder Datierungsversuch wird konsequenterweise von den für Olympia aufgestellten chronologischen Fixpunkten ausgehen.

Andere Überlegungen stehen vorerst im Vordergrund, welche sich beim Studium des bisher bekanntgemachten Materials aus der Provinz herauskristallisieren: gab es eine regional- bzw. lokal-elische Keramikproduktion? Wenn ja, wo lagen die Produktionszentren? Welche Rolle kam der Hauptstadt Elis zu. Die Gefäße aus den alten Grabungen des Österreichischen Archäologischen Instituts in der *Stadt Elis* führt möglicherweise zu dieser Fragestellung einen Schritt weiter; unter diesem Gesichtspunkt erscheint ihre Präsentation im heutigen Rahmen gerechtfertigt.

1. KEIL-PREMERSTEIN, *ÖJh* 14, 1911, Bbl. 97ff. O. WALTER, *ÖJh* 16, 1913, Bbl. 145ff. ders. *ÖJh* 18, 1915, Bbl. 61ff.

2. Ab Ἐργον 1960, 120ff und ΑΔ 17, 1961, 124ff.; ab *ÖJh* 45, 1960, Bbl. 99ff.; *ÖJh* 52, 1978-80, Bbl. 6599, 110ff.; *ÖJh* 53, 1981/82, Grab. 1978-1981, 1699.

Forschungsstand in der Provinz Elis

Um den Fragenkomplex behandeln zu können, sei zuerst ein kurzer Blick auf das Vorkommen schwarzgefirnißter Gefäße der klassischen Zeit in der Provinz Elis gerichtet.

Derartige Gefäße sind uns vor allem aus dem Heiligtum Olympia bekannt: Funde aus den Brunnen³, aus der Phidiaswerkstadt⁴, von der Südhalle⁵ usw. gehen uns einen klaren Überblick über verschiedene Gattungen und ihre Kennzeichen. Die Funde aus einer dörflichen Siedlung, aus Pylos am Peneios⁶, treten ergänzend hinzu. Schließlich erweitern Grabfunde unsere Kenntnis, so die Funde aus Mazi Skylountias bei Olympia⁷ und von Palouki bei Amaliada⁸. Die sehr eng zu fassende Gruppe elischer stempelverzierter Lekythen in zusammenfassender Weise ausgehend von Funden aus dem Artemisheiligtum von Kombothekra bei Olympia⁹ bekanntgemacht und durch Neufunde von Palouki bereichert¹⁰, sind anzufügen.

Die Bearbeiter der genannten Fundgruppen lassen durchwegs dasselbe Thema anklingen: die große Masse der Gefäße wird als "einheimisch elisch", "lokal-elisch", "elisch" angesprochen¹¹. Die Überlegungen stützen sich dabei in erster Linie auf die Einheitlichkeit des Materials¹². Der Ton ist bräunlich (in allen Schattierungen) und fein, oft weich.

Die Firnisqualität erreicht nie die Vollkommenheit attischer Stücke: grau-schwarz oder schwarz-braun, splittert der Firnis leicht und verliert den Glanz.

Eine weitere Eigenart wird in der Feinheit von Wandung und Henkeln gesehen oder im "exakten Rhythmus des Profils, "hierin teilweise noch attische Erzeugnisse übertreffend und außerdem nicht leicht von weither transportierbar"¹³.

Bestimmte Gefäßgruppen waren bis jetzt Ziel der eingehenden Untersuchungen z.B. Teller, flache zweihenkelige Schalen, Trinkschalen auf höherem und niederem Fuß, Skyphoi, Lampen, beutelförmige Kännchen, verschiedene Schüsseltypen schließlich die elischen Lekythen und Riefelkännchen.

Als Anlaß für das plötzliche Aufblühen dieser elischen Gattung wird ein politisches Ereignis "größter Bedeutung" gesehen, nämlich der Synoikismos von Elis im Jahre 471¹⁴; die Werkstätten müssen eingerichtet worden sein, um dem Bedürfnis nach einer feineren städtischen Keramik entgegenzukommen¹⁵. Dabei sei eine Distanzierung vom attischen Kunstgewerbe im letzten Drittel des 5. Jhs. noch durch die Feindseligkeiten des peloponnesischen Krieges zusätzlich begründet¹⁶.

3. W. GAUER, Die Tongefäße aus den Brunnen unterm Stadion-Nordwall und im Südost-Gebiet, *OIF* VIII, 1975.

4. W. SCHIERING, Die Werkstätte des Pheidias in Olympia, *Archäologischer Befund, OIF* V, 1964, 137ff.

5. R. EILMANN, Die Südhalle, Der keramische Befund, *OIBer* III, 1938/9, 37ff.

6. J. COLEMAN, Excavations at Pylos in Elis, *Hesperia* Suppl. 21 (1986).

7. L. PARLAMA, Νεκροταφείον τοῦ Δ' αἰ. π.Χ. παρὰ τὸ Μάζι Ὀλυμπίας, *AAA* V, 1972, 212ff.

8. G. CHATZI, Κεραμική ὑστεροκλασσικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἀμαλιάδα, *ΑΔ* 35 (1980) 1986 A, 37-59; G. CHATZI-SPILIOPOULOU, Ταφικοί πίθιοι στὴν Ἡλεία κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, *Μελετήματα* 13, 1991, 351-364.

9. U. SINN, Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra. Elische Lekythen, *AM* 93, 1978, 45ff., 50ff.

10. CHATZI 48ff., Abb. 15-19.

11. SCHIERING 143f.; GAUER 212 und passim; CHATZI 57; COLEMAN 106ff.

12. SCHIERING 144; GAUER 211; CHATZI 38; COLEMAN 106;

13. SCHIERING 142.

14. GAUER 212.

15. GAUER ebda.

16. SCHIERING 144, 169.

Der kurzgefaßte Überblick weist nun in ein und dieselbe Richtung: ob wir von provinzieller Keramikproduktion sprechen mit Werkstätten und einem starken Absatzmarkt im Heiligtum (im Prytaneion, im Theokoleion von Olympia, anlässlich der olympischen Spiele sowie in der Zeit zwischen den Spielen¹⁷); oder von einer stadt-elischen Produktion, welche zumindest den benachbarten Markt versorgt haben könnte (wie z.B. Pylos¹⁸): die Frage erhebt sich nach der Rolle, welche der Hauptstadt Elis zukommt für die Produktion klassischer und hellenistischer Feinkeramik und Gebrauchsware.

Bis jetzt war die Hauptstadt Elis in diesem Zusammenhang erst sporadisch zu Worte gekommen¹⁹. In der Folge sollen demnach einige speziell auf die Stadt Elis bezogene Aspekte behandelt werden: die hier vorgestellten Funde stammen aus verschiedenen Fundorten (oft nur Sondagen), die im Laufe der alten österreichischen Grabungen untersucht worden waren; von der Hand O. Walters inventarisiert, in Säckchen verpackt und schließlich in großen Holzkisten untergebracht, hatten sie beide Weltkriege relativ wohlbehalten im Dörflein Bouchiotti, jetzt Avgeion, überstanden. Da die Kisten allerdings vorübergehend als Rednerpult im Schulhaus gedient hatten und außerdem die Säckchen teilweise von Mäusen angenagt waren, konnten nicht mehr alle Fundangaben und Inventarnummern erkannt werden²⁰.

Größtenteils also ohne Fundangabe, auf jeden Fall nicht stratifiziert, gestatten die Gefäße nicht, eine chronologische Reihung vorzunehmen. Die gut erhaltenen bzw. ergänzbaren Gefäße zeigen einen gewissen Formenreichtum und geben Aufschluß über die für Elis charakteristischen Gattungen.

Vorgestellt werden: Trinkschalen (Kylix, Fußschalen, zweihenkelige Schalen, Bolsals, Skyphoi), Einhenkler, Salznapfchen, Teller und elische Lekythen. Die Zahl der vorgestellten Stücke ist natürlich nicht statistisch auszuwerten oder als repräsentativ anzusehen: erstens ist die Sammlung zufällig zustande gekommen und zweitens erfolgte die endgültige Auswahl nach dem Erhaltungszustand und den hervorstechenden Merkmalen; (so kam z.B. nur eine zweihenkelige Schale zur Auswahl, da sich gegenüber den übrigen Bruchstücken keine wesentlichen Unterschiede erkennen lassen; dasselbe gilt für die Skyphoi, die nur sehr fragmentarisch erhalten sind, auch hier genügt ein Vertreter jeder Gattung. Hingegen zeigen die Teller größere Variation.

Die Beispiele aus den österreichischen Grabungen 1910-1914 im Bereich der Stadt Elis

Die Kylix 1-4 (Taf. 89, 97)

Charakteristisch für die Form sind die flache Standplatte und der kurze Stamm mit dem "Lötring", welcher Stamm und Schale verbindet; der Schalenrand steigt schräg an, die Henkel sind horizontal angesetzt und biegen scharf nach oben, wobei sie auch die Lippe überragen können. Lötring, Henkelform sowie die Dicke des Stammes sind Veränderungen unterworfen, die einerseits auf verschiedene Werkstätten zurückgehen, andererseits auf eine zeitliche Entwicklung der Form weisen.

17. SCHIERING 147f.

18. COLEMAN 7; Chatzi 57.

19. V. MITSOPOULOS-LEON, *ÖJh* 49, 1968-71, Bbl. 103ff.; dies. *ÖJh* 50, 1972-75, Bbl. 199ff.; dies. *ÖJh* 51, 1976-77, Bbl. 185ff.; dies. *ÖJh* 52, 1978-80, Bbl. 117ff.; dies. und R. SCHERRER, *ÖJh* 52, 1978-80, Bbl. 81ff., 92ff.; zu den rotfigurigen Fragmenten aus den alten Grabungen s. I. McPHEE, *ÖJh* 60, 1990, Bbl. 17-53.

20. V. LEON, *ÖJh* 45, 1960 Bbl. Sp. 109; J. ANDREOU, *AAA* XIII, 1980, 183-194, 185.

Nach Schiering ist die Form in der Toreutik heimisch und aus einer archaischen Grundform abgeleitet. Die ältesten Beispiele aus Olympia gehen in die Mitte des 5. Jhs. zurück, die meisten werden als jünger angesehen. Nicht zuletzt wegen ihrer Zerbrechlichkeit betrachtet Schiering diese Gattung als "elisch", wobei er für die Funde aus Olympia an "am Ort arbeitende Werkstätten" denkt.

Aus der Stadt Elis sind vier Beispiele erhalten; davon ist 1 weitgehend ergänzbar; die Schale ist feinwandiger, mit hohem Fuß und hoch aufgezogenen Henkeln. Die Füße von 2 und 3 sind dagegen gedrungener, schwerer; dieser Umstand sowie die Behandlung der Unterseite weist sie als älter aus. Die Beispiele 1, 2, 4 sind auf der Innenseite mit Kreis- und Stempeldekor verziert. Ton und Firnis können in allen Fällen als einheimisch angesehen werden.

Lit.: Eilmann 43, Abb. 32; Schiering 519ff. Taf. 74; Gauer 196; für Athen: Sparkes-Talcott 88ff., 93 Taf. 20 Nr. 438 (Vicup) und Nr. 440 (Acrocup mit flacher Schale), beide mit Lötring.

Die Trinkschale mit hohem Fuß 5-7 (Taf. 90, 98)

Die Form: auf einer außen profilierten Standplatte ragt der Stamm auf, welcher sich in der Mitte zu einem Ring verbreitert (der auch doppelt sein kann): die zweiteilige Schale besteht aus dem flachen Boden und einem geschwungenen Rand, der in eine durch eine tiefe Kehle abgesetzte Lippe endet. Wie bei der Kylix biegen die waagrecht angesetzten Henkel nach auswärts und dann nach oben. Im Laufe der Zeit wird eine Streckung des Gefäßes beobachtet: Schalen und Fußdurchmesser verringern sich, die Höhe nimmt zu, die Henkel werden über die Lippe hinaufgezogen. Attische Parallelen und damit attischer Einfluß fehlen für die Form, die Gefäße sind ein beliebtes elisches Produkt (ab 450 bis erste Hälfte 4. Jh.). Stempelpalmetten mit oder ohne Girlandenbögen sind fast immer belegt.

Aus der alten Grabung in Elis sind uns drei beinahe komplette Stücke erhalten, davon Nr. 5 und Nr. 6, einmal mit gekehltem und einmal mit glattem Rand, aus demselben Grab stammend. Trotz gewisser Unterschiede, wie der Stärke und der Unterschneidung des Stammes bzw. dem Randverlauf sowie der Ausbildung der Lippe wirken die Gefäße einheitlich. Alle drei Schalen sind auf der Innenseite mit Stempeldekor (Palmetten und Kreisrillen) verziert.

Lit.: Eilmann 44ff. Abb. 34-39; Schiering 220ff. Abb. 64, 4, die Variante b mit höherem Fuß und mehrgliedrig profiliertem Rand; Gauer 197f. Abb. 29 Nr. 11, 12 Taf. 40 Nr. 8; Coleman 109f. Taf. 43, D199, D200; Parlama 212ff. Abb. 6, II 1979, II 1980; 223, Abb. 25, II 1995. vgl. auch Kommentar Sparkes-Talcott, Katalog zu Nr. 650, Abb. 6.

Napfschalen mit niederem Fuß und zwei aufgebogenen Henkeln 8-9 (Taf. 91, 99)

Von derartigen Schalen sind in Elis zahlreiche, oft jedoch nur fragmentarisch erhaltene Beispiele vorhanden. Dabei lassen sich zwei Formen festhalten:

a) Bei dieser Gruppe (Nr. 8) läuft die Wandung in eine glatte Lippe aus; der zweiteilige Fuß mit einer vorspringenden Kante am oberen Ende ist von der Schale durch eine teilweise tongrundig belassene Kehle getrennt; die Henkel greifen weit aus und biegen am Ende nach oben um, dabei über den Schalenrand ragend.

Der Fuß ist zu vergleichen mit Schierings Variante a der reichen Form der Napfschale, während die Lippenbildung an andere Schälchen bzw. Schüsseln mit glatter Lippe erinnert.

Allgemein weist die Gefäßform Parallelen auf zu den attischen "light-walled cup-skyphoi" (Lit. s.u.), allerdings fehlt bei unseren Schälchen die innen abgesetzte Lippe; auch greifen bei dem elischen Beispiel die Henkel erst weiter aus, bevor sie scharf nach oben umbiegen.

Lit.: Schiering 220 f. Taf. 75, 2-3; Gauer 178 f. Abb. 29 Nr. 8-10; Chatzi 41 Abb. 4, II 3609, Abb. 5, II 3622. Parlama 213, Abb. 7 II 1983 (jünger) Für Athen: Sparkes-Talcott 109 Abb. 6 Nr. 593, 608.

b) Die zweite Gruppe (Nr. 9) ist durch ein etwas gedrungeneres Profil gekennzeichnet; auch die Henkel sind breiter und ragen weniger weit nach auswärts, sie sind im ganzen ebenfalls gedrungener. Der knappe Ringfuß schließt ohne Kehle direkt an die Schale an; die Lippe biegt leicht nach außen.

Für diese Gefäßform besteht eine Parallele zu den "heavy-walled cup-skyphoi" in Athen. In Olympia ist die Form ab der archaischen Zeit vertreten, in den Brunnen.

Lit.: Gauer, 180 Taf. 39,7 Abb. 24,6; Abb. 29,9, 10.

Flache dünnwandige Schalen 10 (Taf. 91)

Dieses Beispiel wurde stellvertretend aus einer Gruppe von neun im allgemeinen sehr fragmentarisch erhaltenen Schälchen ausgewählt, die einander mit einer Ausnahme sehr verwandt sind.

Die Wand ist leicht geschwungen, die abgesetzte Lippe biegt nach aussen. Soweit erhalten kommen niedrige Ringfüsse oder flache, leicht konkave Standflächen vor. Die Horizontalhenkel ragen leicht über den Schalenrand hinaus.

Die Beispiele entsprechen den bei Schiering angeführten Schalen "mit abgesetztem Rand", eine Form, die ihre Vorstufen in der einheimischen elischen archaischen Keramik hat (Schiering 185 Anm. 47). Schalen ohne abgesetzten Rand scheinen diejenigen mit abgesetztem Rand abzulösen (Schiering). Nach Gauer weist die präzise Form auf Metallvorbilder. Unter dem Repertoire attischer flacher Schälchen ("stemless") ist vor allem die "Rheneia-cup" zum Vergleich heranzuziehen, eine beliebte Form, geschaffen im zweiten Viertel des 5. Jhs., die vor 400 zu einem Ende kommt.

Lit.: Schiering 185ff. Abb. 58 Taf. 66; Gauer 194ff. Abb. 29 Nr. 2-5 Taf. 41, 1-2, 4; für Athen: Sparkes-Talcott 98ff. Abb. 5 Taf. 21 Nr. 456-463; dazu Anm. 12 Hinweis auf die in Olympia hergestellte Version.

Der Bolsal 11, 12 (Taf. 92, 100)

Die Bezeichnung geht auf Beazley zurück (Bologna-Salonica)²¹. Kennzeichnend für das Gefäß ist der relativ gerade ansteigende Wandverlauf, der in eine glatte Lippe endet. Der Ringfuss ist durch eine leichte Kehle von der Schale abgesetzt. Die beiden Horizontalhenkel sitzen knapp unter der Lippe an: die Innenseite der Schale kann mit Stempeldekoration verziert sein.

In Athen entsteht die Form im dritten Viertel des 5. Jhs., wird im Laufe des 4. Jhs. durch die Kantharos -Typen verdrängt, doch noch gegen Ende des 4. Jhs. mit Tonschlicker und Ritzung verziert hergestellt. Ein nahestehendes, in Palouki Amaliadas gefundenes Beispiel (II 3611) wird als schlecht gebrannt bezeichnet, eine Tatsache, die für die lokale Herstellung des Gefäßes spricht.

Lit.: für Athen: Sparkes-Talcott 107 Nr. 532-561 Taf. 24, 53 Abb. 6, 22. Amalias: Chatzi, 39/40, II 3611, Abb. 2, Anm. 8 (dazu II 3610).

Einhenkler 13, 14 (Taf. 91, 100)

Die beiden Beispiele wurden ausgewählt aus 18 inventarisierten Schälchen mit kleinem Fuss und konkaver Standfläche. In Elis, ebenso wie in Olympia, finden sich "steilwandige" sowie "gewölbte" Formen: der Wandverlauf steigt steil an oder läßt weit aus; der Boden ist breit oder

21. s. TALCOTT-SPARKES 107.

schmal; der Henkel setzt horizontal an oder ist schräg nach oben, die Lippe überragend, geführt. Die Unterseite aller Schälchen ist tongrundig belassen, manchmal mit rötlichem Überzug versehen. Diese Kriterien sind einerseits mit der jeweiligen Form verbunden, werden jedoch auch als zeitlicher Anhalt gewertet. Beide Formen entstehen nach Schiering gleichzeitig, dabei bleibt allerdings die gewölbte eher auf die zweite Hälfte des 5. Jhs. begrenzt, während sich die steilwandige Variante bis in den Hellenismus hinein hält. Einhenkler sind in klassischer Zeit im gesamten griechischen Raum beliebt, wobei die kleinsten als Schöpfkellen angesehen werden, die meisten der mittleren als Trinkgefäße und die grössten für verschiedene feste Speisen.

Laut Schiering sind auf der Bodenunterseite, seltener auf dem Rand, eingeritzte Besitzernamen häufig. Bei uns tritt nur auf dem Schälchen Nr. 14 auf der Unterseite die Ritzung ΣΟ auf.

Lit.: Eilmann 55f. Abb. 56; Schiering 191ff. Taf. 68; Gauer 198ff; Parlama 213 Abb. 6, II 1982; Coleman 108f. D 184-188 Taf. 42. Athen: Sparke -Talcott 124ff. Taf. 30-31 Abb. 8.

Henkellose Schälchen, "Salznäpfe" 15, 16 (Taf. 91)

Insgesamt sind sechs Beispiele aus den alten Grabungen bekannt. Auch bei dieser Form, vielseitig verwendbar und weit verbreitet in klassischer Zeit, tritt eine steilwandige und eine gewölbte Reihe auf.

Lit.: Schiering 225ff. Taf. 68; Gauer 202f. Parlama 213f. Abb. 7, II 1984, 1985; 223 Abb. 25, II 1956; Coleman 107 f. D 172 - D 179 Taf. 42. Athen: Sparkes-Talcott 132ff. Taf. 33-34 Abb. 12.

Skyphoi 17, 18 (Taf. 92)

Je ein Beispiel vom "attischen" und eines vom "korinthischen" Typ werden ausgewählt aus einer Reihe von insgesamt 12, teilweise nur sehr unvollkommen erhaltenen Exemplaren; hierbei lassen sich vier Bodenfragmente des "attischen" Typus und drei des "korinthischen" Typus erkennen.

Nach Gauer gehören die Skyphoi "zu den charakteristischsten Erzeugnissen der stadtelischen Werkstätten".

Unser Becher 17 steht nahe der olympischen Reihe Gauer Abb. 22, Nr. 11, 13 und Abb. 23, Nr. 1 und 4; unser "korinthischer" Typ 18 reiht sich an Gauer Abb. 23, Nr. 2 im Wandverlauf und Abb. 23 Nr. 8 in der Fußbildung.

Lit.: Eilmann 48ff. Abb. 40-44; Schiering 187ff.; Gauer 173ff. Abb. 22, 23 Taf. 36,1-5; Athen: Sparkes-Talcott 81ff. Taf. 14-17 Abb. 4.

Teller 19-30 (Taf. 93-94, 101-102)

Diese 12 Beispiele wurden ausgewählt aus einer Reihe von 30 Fragmenten, wobei nur Bruchstücke mit vollkommen erhaltenem oder ergänzbarem Profil herangezogen werden.

Obwohl datierende Anhaltspunkte fehlen, können doch einige Tendenzen, die für Olympia gelten, hervorgehoben werden.

Merkmale der älteren Teller zeigen 19-25, bei denen der glatte Wandverlauf vorherrscht, die "schlichte" Form, die nach Schiering (211ff.) im beginnenden 4. Jh. in Olympia fast ganz ausser Gebrauch kam. Allein die Teller 21 und ev. noch 24 zeigen die "reiche" Form Schierings. Die Lippe wird im allgemeinen dadurch gebildet, dass der Rand an der Oberseite flach ist und sich leicht nach innen und nach aussen verbreitert; dabei bleibt die Oberkante glatt oder wird durch eine bzw. mehrere Furchen gegliedert. Diese für die elischen Teller charakteristische breite Lippe findet sich in betontem Ausmass bei der jüngeren Tellerreihe wieder (26-30). Die auffällige Einziehung der Füsse (Teller 19-21, 23) ist zu vergleichen mit Beispielen aus Olympia (Schiering Nr. 10, 15 auf Abb. 62; Eilmann Abb. 28); bei der jüngeren Reihe sind die Füsse

hoch und starr (Eilmann Abb. 29). Hierbei ist der Wandverlauf flach und die Lippe scharf vom Rand abgesetzt. Im allgemeinen lässt sich die Tendenz zur Verkleinerung des Fussdurchmessers gegenüber dem Lippendurchmesser beobachten.

Ein Vergleich mit den gegen 430 in Attika geschaffenen "rilled-rim" Tellern führt einige Unterschiede in der Struktur vor Augen.

Dekor: die Teller 22-22 sind mit einem Aufhängeloch in der Wandung versehen²². Auf der Unterseite von 20 ist ein X eingeritzt.

Rädchenverzierung und Stempelung wird vor allem auf den älteren Beispielen äusserst zurückhaltend gehandhabt; allein mit konzentrischen Kreisen verziert sind die Teller 19, 22, 23; zwei feine Kerbkreise laufen nahe dem Rand auf Teller 25²³; diese einfache Art der Strichelung wird in Athen als die früher auftretende angesehen, etwa gegen 390/380 aufkommend. Bei Teller 21 befindet sich ein einfacher Strichelkreis auf der Unterseite²⁴. Mit Palmetten sind die Teller 20 und 24 gestempelt, davon sitzen die Palmetten von Teller 20 zwischen Kreisrillen (eine weitere ist auf der Unterseite angebracht) und sind durch Kreisbögen verbunden; diese sind unregelmässig, enden spitz und überschneiden sich teilweise. Hier sind die Palmetten klein, jedoch vollkommen ausgeprägt, bei 24 rund und fächerförmig.

Bei der jüngeren Gruppe zeigt sich ein deutlicher Wandel: Anordnung und Ausführung der einzelnen Elemente sind vereinheitlicht und vereinfacht. Die Palmetten, meist vier bis fünf, sind um einen kleinen Mittelkreis angeordnet (26-28, 30) oder durch starre Kreisbögen verbunden (29); Kreisrillen bzw. breite Strichelkreise umschliessen die Komposition (26, 29)²⁵. Derselbe Stempelabdruck lässt sich auf den Tellern 26, 27, 29, 30 verfolgen, anfangs noch schwungvoll und organisch, mit feinen Blättchen und ausladenden Voluten (bei 26) ist die letzte Stufe der Erstarrung bei 27, 29 erreicht. Bei 26 und 27 sitzen kleine Rosetten zwischen bzw. unter den Palmetten.

Chronologischer Reihungsversuch: 20-25: spätes 5. und 4. Jh.;

26-30: 3. und 2. Jh.

Lit.: Eilmann 41ff. Abb. 28, 29; Schiering 211ff. Abb. 26; Gauer 161 Abb. 19; Chatzi 42f. Abb. 6, II 3607, II 3619; dort auch Anm. 11 ein Vergleich mit attischen Tellern, wobei die Unterschiede betont werden; weiters Hinweise auf weitere Teller aus dem elischen Raum. Für Athen: Sparkes-Talcott 144ff. Nr. 1033, 1040-1044 Taf. 36, 59 Abb. 10; H. Thompson, D. Thompson, repr. with prefaces by S. Rotroff, 1987, Abb. 116.

Riefelware, elische Lekythen 31-43 (Taf. 95, 96, 103, 104)

Diese schwarzgefirnissten Lekythen sind auf der Aussenseite mit Stempeldekoren verziert; dabei treten immer wieder dieselben Motive auf: Halbkreisbögen, Palmetten und Zungen, die mit Punkten bzw. kleinen Kreisen gefüllt sind. Sinn, der diese Gruppe eingehend untersucht hat, weist auf das Vorkommen der Dekorations-Elemente in der attischen Schwarzfirnis-Keramik, führt jedoch die Verbindung der einzelnen Motive, reduziert verwendet, auf die elischen Werkstätten zurück. Er hält es für "am wahrscheinlichsten, dass die Werkstätten in einem entspre-

22. SCHIERING 146 f, 211 hält das Hängeloch, zusammen mit den selten vorkommenden Besitzerzeichen sowie der einheitlichen Größe der in Olympia gefundenen Teller für Hinweis auf eine vorwiegend sakrale und offizielle Verwendung der Teller im Theokoleon, Prytaneion, bei Kulthandlungen der *technitai* und im Heiligtum selbst.

23. Diese einfache Art der Strichelung wird in Athen als die früher auftretende (gegen 390/380) angesehen, SPARKES-TALCOTT, *a.O.* 30.

24. Vgl. auch SCHIERING 214.

25. Die Verbindung von breitem Strichelkreis mit Kreisbögen und Palmetten wird ab Mitte des 4. Jhs. in Athen üblich, vgl. SPARKES-TALCOTT, *a.O.* 30-31.

chenden Handwerksviertel im Ort Elis angesiedelt waren" (S. 79) und sieht den zeitlichen Rahmen zwischen dem späten 5. Jh. und der Errichtung der Südhalle um die Mitte des 4. Jhs. (S. 81).

Da unsere Beispiele den von Sinn behandelten Exemplaren entsprechen, folgen wir seiner Einteilung und ordnen unsere Beispiele nach folgender Typologie:

zu Typus I, hochovale Form: 31 (fassförmig); 32-34 (eiförmig) (Taf. 95, 103);

zu Typus II, flache Form: 35-38 (Taf. 95, 103);

zu Typus III, Sonderformen: 39-43 (Taf. 95, 103).

In Ton, Firnis sowie den Palmettenstempeln bestehen enge Parallelen zwischen den elischen Lekythen und den anderen elischen Gefäßgruppen.

Lit.: U. Sinn, *AM* 93, 1978, 45 ff, 50ff.; Chatzi 48ff.; Eilmann 50ff. Abb. 45-47; Coleman 113, D 221, Taf. 44. D 230-D 236, Taf. 43, 44.

Zusammenfassend lässt sich festhalten

Die stadt-elischen schwarzgefirnissten Gefäße bilden eine weitgehend einheitliche Gruppe; in Material, Formen und Verzierung sind sie zu den elischen Gefäßen zu reihen, die wir aus dem Heiligtum Olympia, sowie aus der Provinz (der Ortschaft Pylos und den Gräbern) kennen. Petrologische und chemische Materialuntersuchungen sind zu erwägen. Wir sind somit berechtigt, als ersten Schritt unserer Überlegungen Elis als gleichwertiges Absatzzentrum neben die anderen Fundorte zu reihen.

Für den nächsten Schritt, der Frage nach einer ev. stadt-elischen Produktion, seinen folgende Hinweise angeführt²⁶.

1. In sämtlichen Schuttschichten, sowohl innerhalb des Theaters als auch im Häuserbereich nördlich des Theaters sowie in den Füllschichten der Südtoa-Fundamente treten Fehlbrandstücke auf; dabei handelt es sich um klingend hart gebrannte, grautonige, durch den Brand verzogene Gefäßfragmente, deren Form kaum zu erkennen oder zu ergänzen ist. Die Tatsache allein spricht jedoch dafür, dass sich in nächster Nähe ein Abfallplatz mit Brennofenschutt befunden haben muss.

2. Vereinzelt treten Brennofenstützen auf²⁷.

3. Vereinzelt Auftreten von Modeln spricht für die Herstellung von hellenistischen Reliefbechern.

4. Brennöfen, allerdings vorwiegend zur Herstellung der elischen Tonplatten, wurden im Laufe der Notgrabungen im Bereich südlich der Strasse beobachtet²⁸; Reste eines Ofens konnten auch im N des Theaters 1961 angeschnitten werden²⁹.

5. Ein kleiner Stempel für eine einfache Palmette³⁰, bei der die Voluten fehlen, spricht eben-

26. Hierzu wird auf Beobachtungen zurückgegriffen, welche ich im Laufe meiner 20-jährigen Grabungstätigkeit in Elis aufstellen konnte; ich danke Prof. Yalouris für die Erlaubnis, die Neufunde erwähnen zu können.

27. A. KALOGEROPOULOU, *AAA* 1970, 434, Abb. 6-9; TH. KARAGIORGA, *AAA* 4, 1971, 29ff. Abb. 1 Taf. 4; W. BIERS, *AAA* 4, 1971, 414ff.; K. DESPINI, *AE* 1982, 68; COLEMAN, D 170, Taf. 40.

28. G. PAPATHANASOPOULOS, *AAA* 1, 1968, 128ff.; ders. *AA* 23, 1968, B-1, 162ff.; KARAGIORGA, *a.O.* 27ff.

29. V. LEON, *ÖJh* 46, 19 Bbl. 43 Abb. 21.

30. Tgb. vom 16.10.1963, Graben 16, bei B/13.

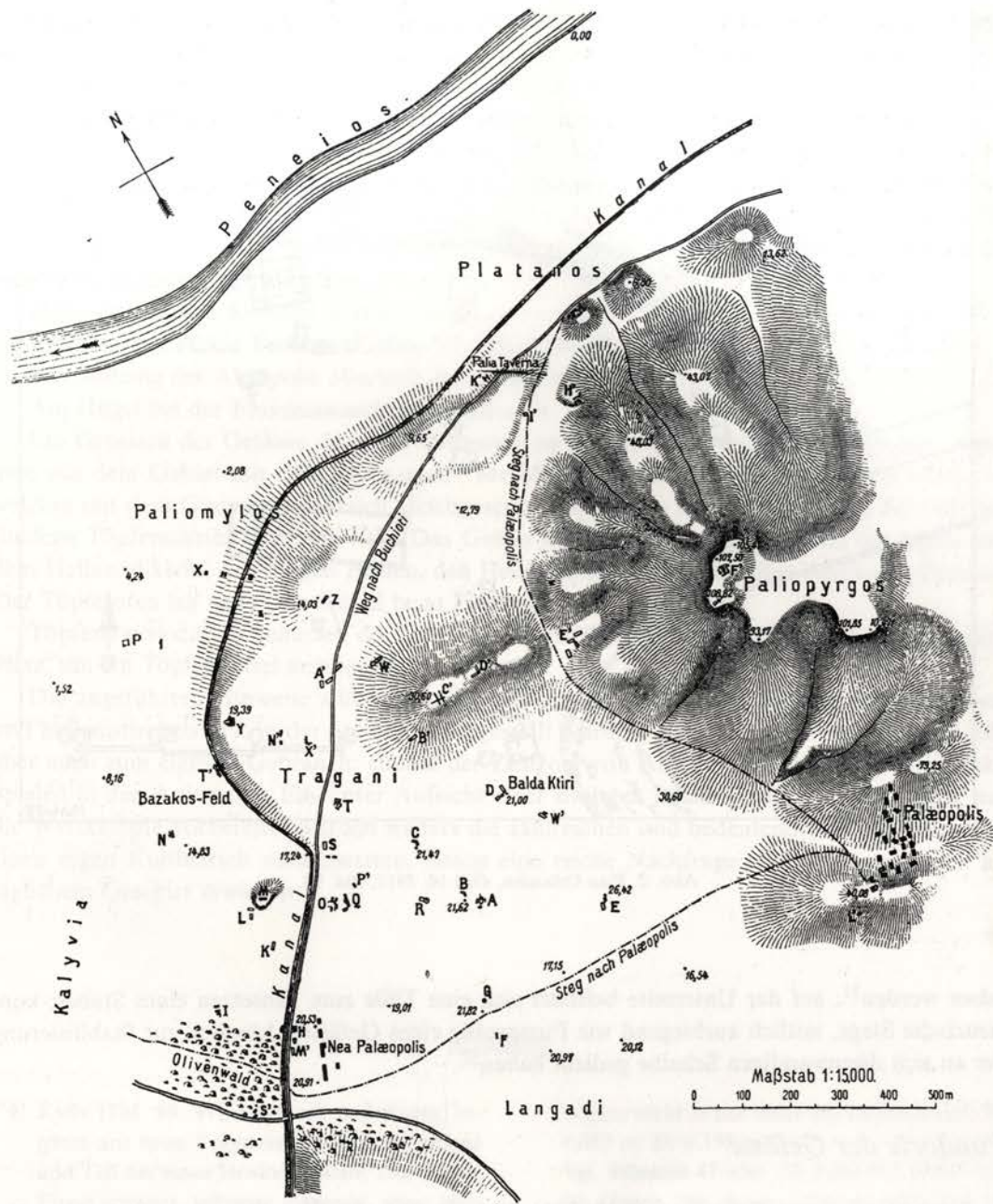

Abb. 1: Aus Papachatzis, *Ἠλιακὰ* Abb. 359

falls für Keramikproduktion in nächster Umgebung; der Stempel diente zum Eindrücken der Palmette auf der Innenseite der offenen Gefäße; das Beispiel gehört bereits in die hellenistische Zeit und ist etwa zu vergleichen mit dem Abdruck auf Teller 27.

6. Eine Tonscheibe mit einem Durchmesser von ungef. 60 cm kann als Töpferscheibe ange-

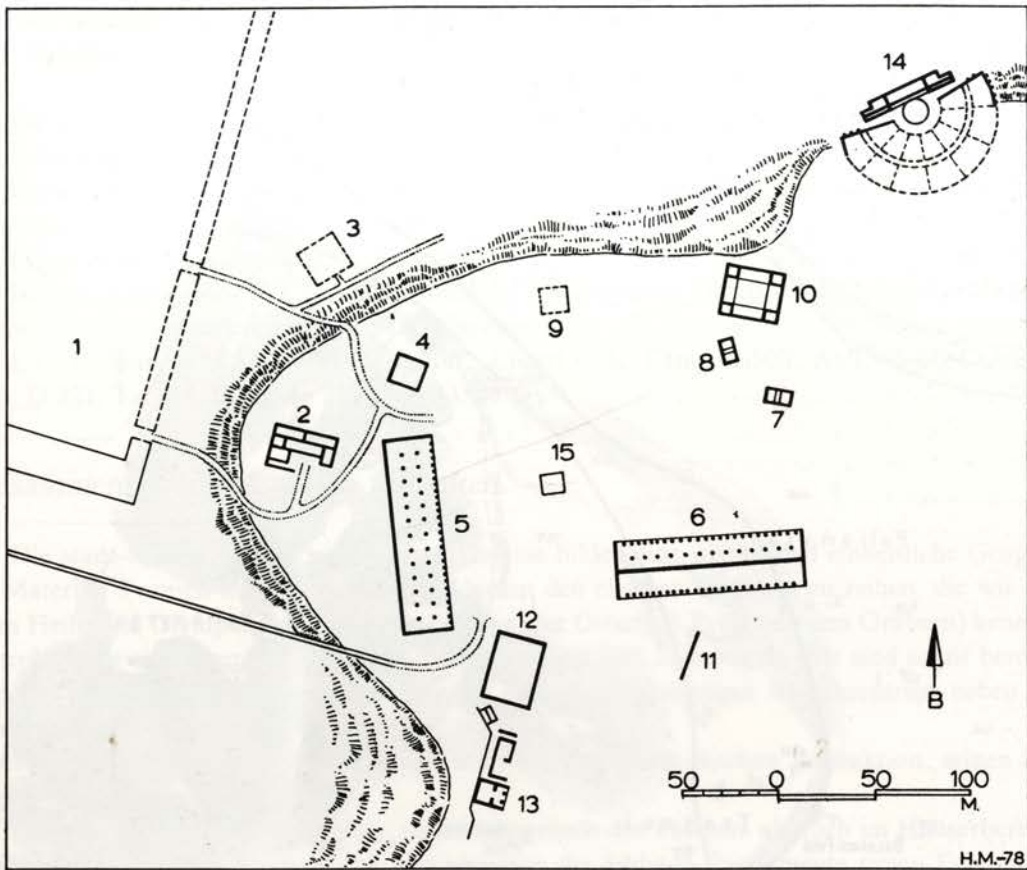

Abb. 2: Plan Orlandos, *ÖJh* 14, 1911, Bbl. 99.

sehen werden³¹: auf der Unterseite befindet sich eine Tülle zum Einsetzen eines Stabes; konzentrische Stege, seitlich ausbiegend wie Fussprofile eines Gefäßes, könnten zur Stabilisierung der an sich dünnwandigen Scheibe gedient haben³².

Fundorte der Gefäße

Grab westlich von Kalyvia, *ÖJh* 14, 1911, Bbl. 99. Abb. 54, Plan Orlandos (die Gefäße Nr. 5, 6), Abb. 1.

31. Für die Photographien danke ich B. Hameter-Eder, für die Zeichnung R. Kastler. Die Scheibe wurde im Gymnasiums-bereich gefunden; *ÖJh* 45, 1960, Bbl. Sp. 108; vgl. bereits *ÖJh* 16, 1913, Bbl. Sp. 245f.

32. R. HAMPE - A. WINTER, *Bei Töpfern und Töpferinnen in Kreta und Zypern* (1962) Abb. 1, 11-14, 60 Taf. 23, 33; für antike Beispiele s. Anhang 117f., Abb. 60; D. P. S. PEACOCK, *Pottery in the Roman World, an ethno-archaeological approach* (1982) 57 Abb. 23, 24; K. D. WHITE, *Greek and Roman Technology* (1984) 27f. Abb. 27; V. G. SWAN, *The Pottery Kilns of Roman Britain* (1984) 50ff. Taf. 14; für ein Beispiel aus Zominthos in Kreta vgl. *Έργον* 1988, 169 Abb. 137; freundlicher Hinweis von B. Hameter-Eder.

Brunnenschacht westlich der Tempelfront, *ÖJh* 14, 1911, a.O., Abb. 54, C (Gefäss Nr. 22), Abb. 1.

Treppe in SW der Agora, *ÖJh* 14, 1911, a.O. Abb. 54, J (Gefässe Nr. 32-34), Abb. 1.

Temenos, *ÖJh* 14, 1911, a.O., Abb. 54, bei J (Gefäss Nr. 27).

Meridha, Gymnasiumsanlage, *ÖJh* 16, 1913, Bbl. Sp. 145, Abb. 38,1; darauf aufbauend N. Papachatzis, *Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Ἡλιακά*, 1979, S. 369, Abb. 359,1 (Gefäss Nr. 1 (?), 3, 19-21, 24, 25, 28, 29, 35-37).

Versuchsgraben östlich vom Nordgebäude, *ÖJh* 16, 1913, a.), Abb. 38, D; Papachatzis, a.O., Abb. 359, 10 (Gefäss Nr. 38), Abb. 2.

Halle östlich vom Kentron (Gefäss Nr. 7).

Rundbau bei Palaia Taverna (Gefäss Nr. 15), Abb. 1.

Nordabhang der Akropolis oberhalb des Theaters (Gefäss Nr. 11).

Am Hügel bei der Flussauswaschung (Gefäss Nr. 30).

Ein Grossteil der Gefässe, darunter besonders zahlreiche Teller und Riefelkännchen, stammen aus dem Gebiet mit dem Flurnamen "Meridha", nördlich vom Bazakos-Feld (Abb. 1), welches mit dem Gymnasiumbereich gleichgesetzt wird³³. Von dort stammt auch die 1961 gefundene Töpferscheibe (Taf. 96, 105). Das Gebiet ist im Süden begrenzt durch die Agora mit dem Hellanodikeon, den langen Hallen, den Heiligtümern und im Norden durch den Peneios. Der Töpferofen lag nahe dem Kanal beim Fluss.

Töpfereiwerkstätten bedürfen des Wassers und ein Gebiet in Flussnähe wäre der geeignete Platz, um ein Töpferviertel anzulegen.

Die angeführten Hinweise stützen zweifellos die Annahme³⁴, dass Gefässe der klassischen und hellenistischen Zeit in der Stadt Elis hergestellt wurden, zum Versand in die Provinz Elis aber auch zum eigenen Gebrauch: einmal der Zustrom von Athleten, die vor den olympischen Spielen in den Anlagen in Elis unter Aufsicht einer strengen Behörde (den Hellanodiken), auf die Wettkämpfe vorbereitet wurden weiters die zahlreichen und bedeutenden Heiligtümer, die einen regen Kultbetrieb voraussetzten, lassen eine reiche Nachfrage an feinem und auch an täglichem Geschirr erwarten.

Katalog

1. Kylix (Taf. 89, 97); Herkunft unbekannt; ergänzt aus neun Fragmenten; Teile der Wand und Teil des einen Henkels fehlen; Ton braun; Firnis schwarz, teilweise glänzend, sonst grau bis rötlich gefleckt, fein; Unterseite gefirnisst; Dekor auf Innenseite: zwischen zwei mit Kymation gefüllten Doppelkreisen zehn 7-blättrige Palmetten mit nach unten gerollter Volute, durch regelmässige Kreisbögen verbunden (nur einmal trifft die Spitze des Kreisbogens nicht in der Mitte der Palmette auf) H: 0,085 m; D: 0,155 m.
Vgl. Eilmann 43 Abb. 32; Schiering 519ff. Taf. 74; Gauer 196; Sparkes-Talcott 88ff. Taf. 20 Nr. 438 (Vicup) Nr. 440 (Acrocup) beide mit Lötring.
2. Kylixfragment (Taf. 89, 97); Herkunft unbekannt; erhalten die Standplatte, der Stamm mit Lötring, zwei Fragmente des Schalenbo-

33. Meridha: "Feld im Privatbesitz des Skinopoulos, nördlich vom Bazakos-Acker", vgl. Tagebuch O. WALTER, 1911; auch *ÖJh* 16, 1913, Bbl. 145f die Gleichsetzung mit dem Gymnasiumgebiet;

34. Vgl. bereits O. WALTER in: *6. Internationaler Kongress für Archäologie, Berlin 1939*, 341-344, 343f.: "So könnte z.B. auch die Frage der einheimischen elischen Keramik durch die in Elis reichlich vorhandenen, in Olympia naturgemäss fehlenden, Grabfunde geklärt werden".

- dens, an der einen Seite Henkelansatz; Ton und Firnis wie Nr. 1; auf Innenseite Verfärbung durch Stapeln; Unterseite der Standplatte tongrundig mit schwarzem Kreis, geringe Miltsreste; Dekor auf Innenseite: vier von urspr. fünf Palmetten um zwei konzentrische Kreise (9-blättrig mit abwärts gerollten Voluten). D. Standfläche: 0,06 m.
3. Kylixfragment (Taf. 89, 97); Herkunft: Meridha; erhalten die Standplatte, der Stamm mit Lötring, Teil des Schalenbodens; Ton braun, teilweise grau; Firnis braun-grau, etwas heller in der Mitte, fleckig; Unterseite tongrundig mit einem feinen, dunklen Streifen; Reste von Rot; Ritzung †; D. Standfläche: 0,065 m.
 4. Kylixfragment (Taf. 97); Herkunft unbekannt; erhalten Fragment des Schalenbodens und des Stammes mit Lötring; Ton wie Nr. 3; Firnis schwarz glänzend, Stapelspur in der Mitte der Innenseite: dunkles Mittelfeld, umgebende Fläche grau-schwarz, metallisch glänzend; Dekor auf Innenseite: Rosette, umgeben von Kreis, darauf sechs 9-blättrige Palmetten mit abwärts gerollter Volute; erh. H.: 0,03 m.
 5. Trinkschale mit hohem Fuss (Taf. 90, 98); von einem griechischen Pithosgrab westlich von Kalyvia, nördlich des Avlaki, 1910; erhalten 10 Fragmente, fast vollkommen bis auf Teile der Wand und des einen Henkels; Ton braun, hart; Firnis schwarz, fein, teilweise etwas abgestossen. Dekor auf Innenseite: zwischen zwei Doppelkreisen sieben Palmetten (9-blättrig, ungenau, durch nicht genau aufsitzende Kreisbögen verbunden; Unterseite gefirnisst, Standfläche abgerieben, Fussring tongrundig; H: 0,10 m; D Lippe: 0,125 m.
 6. Trinkschale (Taf. 90, 98) wie Nr. 5; Fundort ebenso; vollkommen erhalten bis auf ein Lippenfragment und Teil des einen Henkels; Ton und Firnis wie Nr. 5. Unterseite gefirnisst, abgerieben; zwei Kreisrillen laufen unterhalb der Henkelzone; Dekor auf Innenseite verletzt: Rest von fünf flüchtig abgedrückten Palmetten, 9-blättrig, mit abwärts geneigter Volute, zwischen zwei Doppelkreisen. H: 0,085 m; D Lippe: 0,12 m.
 7. Trinkschale (Taf. 90, 98) wie Nr. 5 und 6; von Halle östlich vom Kentron; zusammengesetzt aus vier Fragmenten, Teil des einen Henkels fehlt; Ton braun; Firnis grau-schwarz, fleckig, matt; Dekor auf Innenseite: um einen Doppelkreis vier flüchtige, schlecht abgedrückte Palmetten. H: 0,098 m; D Lippe: 0,135 m.
 8. Napfschale (Taf. 91, 99); Herkunft unbekannt; vollkommen erhalten bis auf die Hälfte des einen Henkels; Ton braun, hart; Firnis auf der Aussenseite schwarz, glänzend, auf der Innenseite rotbraun bis schwarz gefleckt; die Innenseite zeigt einen exzentrisch gesetzten Stapelkreis; die Kehle über dem Fuss und der Rand des Fusses sind tongrundig; auf der Unterseite ein schwarzer Kreis in der Mitte, umgeben alternierend von je einem schwarzen und einem tongrundigen Kreis; H: 0,06 m; D Lippe: 0,13 m.
Gauer Abb. 29 Nr. 8-9; Chatzi 41 Abb. 4, II 3609 Abb. 5, II 3622.
 9. Napfschale (Taf. 91, 99); Herkunft unbekannt; aus zwei Fragmenten ungef. die Hälfte der Schale erhalten, dazu ein Henkel komplett sowie der Ansatz des zweiten; Lippe nach aussen geneigt; Ton braun; Firnis auf der Aussenseite schwarz bis rot gefleckt, auf der Innenseite rotbraun mit schwarzen Flecken am Rand; Feld zwischen den Henkeln tongrundig mit Spuren roter Farbe; die Innenseite der Henkel tongrundig; ebenso der Standring und die Unterseite, dort in der Mitte ein rotbrauner Punkt; Firnisstreifen an der Fussinnenkante; H: 0,055 m; D Lippe: 0,122 m.
Vgl. Sparkes-Talcott 109 Nr. 569 Abb. 6, dat. 500-480, für den Wandverlauf, die Lippe und den kompakten Ringfuss; anders der Henkelverlauf, die Wanddicke.
 10. Flache Schale (Taf. 91); Herkunft unbekannt; drei Fragmente und Teil des einen Henkels erhalten; Ton braun, fein; Firnis rotbraun bis schwarz, fleckig; Unterseite tonfarben; H: 0,045 m; D Lippe: 0,14 m. vgl. Schiering, Taf. 66; Gauer, Taf. 41,1-2, 4.
 11. Bolsal (Taf. 92, 100); Herkunft unbekannt; vollkommen erhalten bis auf ein Randfragment sowie Teil des einen Henkels; Ton braun; Firnis braunschwarz gefleckt, teilweise abgerieben; Unterseite tongrundig bis auf breiten Firnisstreifen, Innenseite des Ringfusses gefirnisst; ein Henkel setzt direkt unterhalb der Lippe an, der andere etwas tiefer; H: 0,055 m;

- D Lippe 0,10 m;
Vgl. Chatzi Π 3611 Abb. 3.
12. Bolsal (Taf. 92); vom Nordabhang der Akropolis, oberhalb des Theaters; ungef. ein Drittel der Wandung aus fünf Fragmenten erhalten, ein Henkel; Ton braun; Firnis braun-schwarz, matt, auf der Innenseite ein Stapelkreis; Unterseite schwarz gefirnisst; H: 0,047 m; D Lippe: 0,09 m.
 13. Einhenkler (Taf. 91, 100); Herkunft unbekannt; vollkommen aus drei Fragmenten zusammengesetzt; Ton braun-rosa; Firnis braun bis schwarz, matt, fleckig, etwas abgestossen; Boden-Unterseite tongrundig; H: 0,04 m; D Lippe: 0,105 m.
Gauer Abb. 30, Nr. 8, 9, 5.Jh.
 14. Fragment eines Einhenklers (Taf. 100); Herkunft unbekannt; Bodenfragment mit Wandansatz; Rand fehlt; Ton braun, Firnis auf Innenseite schwarz, sehr abgestossen, auf Aussenseite braun. schwarz, teilweise abgerieben, leicht glänzend; Standfläche leicht konkav, tongrundig; Ritzung ΣΟ; D Lippe: 0,105 m.
 15. Salznapf (Taf. 91); vom Rundbau bei Palaia Taverna; ungefähr die Hälfte erhalten; Ton braun-rosa, mittelhart bis hart, Firnis braun-grau gefleckt, stumpf, auch Unterseite gefirnisst, Standfläche bestossen; D Lippe: 0,0722 m.
 16. Salznapf (Taf. 91); Fundort: Meridha; ungef. zwei Drittel erhalten, Boden komplett; Ton braun-rosa, mittelhart; Firnis rotbraun, unregelmässig aufgetragen, in der Mitte der Innenseite dunkles Feld, rundherum rötlich mit dunklen Flecken, die Rand-Innenseite dunkel, Lippe teilweise tongrundig, teilweise gefirnisst; auf Aussenseite ein breites dunkleres Band; Boden-Unterseite teilweise tongrundig; H: 0,03 m; D Boden: 0,05 m.
 17. Skyphos, "attischer" Typ (Taf. 92); Herkunft unbekannt; drei Fragmente, Lippe bis Boden Ton grau-rosa, hart, fein; Firnis grauschwarz, leicht glänzend, z. T. bestossen, Unterseite tongrundig; H: 0,08 m; D Lippe: 0,09 m.
 18. Zwei Fragmente, ev. vom selben Stück (Taf. 92)? Skyphos, "korinthischer" Typ; Herkunft unbekannt; Boden- Wandfragment und Randteil; Ton breige-grau bis grau, hart, fein; Firnis grau-schwarz auf Aussenseite, etwas bestossen; Unterseite gefirnisst; Henkel horizontal angesetzt, schräg nach oben geführt, über Lippe hinaufgehend; H: 0,085; D Lippe: 0,087 m.
 19. Teller (Taf. 93); Fundort: Meridha; erhalten ungef. ein Drittel; Ton braun-rosa; Firnis schwarz mit braunen Streifen; etwas Glanz; Dekor auf Innenseite: je zwei Doppelkreise; D Lippe: 0,18 m.
 20. Teller (Taf. 93, 101); Herkunft: Meridha; zwei Fragmente, ungef. ein Drittel erhalten; Ton braun-rosa; Firnis schwarz, glänzend, teilweise abgestossen; Dekor auf Innenseite: je zwei konzentrische Kreise, dazwischen neun kleine Palmetten, durch Halbkreisbögen verbunden; auf Unterseite Graffito X; D Lippe: 0,24 m.
 21. Teller (Taf. 93); Fundort: Meridha; drei Fragmente; ungef. ein Viertel des Tellers erhalten; Ton braun; Firnis schwarz, glänzend, dicht, gut erhalten; Dekor auf Innenseite: rädchenverzierter Kreis auch auf Unterseite; D Lippe: 0,22 m.
 22. Teller (Taf. 93); Fundort: Brunnen - oder Einstiegschacht, westlich der Tempelfront, 1914; drei Fragmente, ungef. ein Drittel erhalten; Ton braun; Firnis schwarz, glänzend, teilweise grau, matt, teilweise schimmert der Tongrund durch. Ein Hängeloch; Dekor auf Innenseite: je dreimal zwei konzentrische Kreise; D Lippe: 0,18 m.
 23. Teller (Taf. 93, 101); Fundort unbekannt; komplett erhalten bis auf Teil des Randes; Rest des Hängelochs; Ton braun-rosa; Firnis braun, matt, einige schwarze, glänzende Flecken, teilweise schimmert der Tongrund durch; auf der Innenseite zweimal je zwei konzentrische Kreisrillen. D Lippe: 0,20 m.
 24. Teller (Taf. 93, 101); Fundort: Meridha, 1911; erhalten ungef. ein Drittel; Hängeloch; Ton braun-rosa; Firnis braun-schwarz, glänzend, teilweise bestossen; Dekor auf Innenseite: zwei rädchenverzierte Kreise, dazwischen zwei kleine Palmetten erhalten; D Lippe: 0,18 m.
 25. Teller (Taf. 93, 101); Fundort: Meridha; zwei Fragmente, Rand fehlt an zwei Stellen, sonst komplett; Ton braun-rosa, Firnis braun, seitlich ein dunkler Stapelfleck, Tongrund scheint

- teilweise durch; auf Innenseite zwei rädchenverzierte Kreise; D Lippe: 0,17 m.
26. Teller (Taf. 94, 102); Fundort unbekannt; aus zwei Fragmenten fast vollständig erhalten; Rand fehlt an zwei Stellen; Ton braun-rosa; Firnis rotbraun, matt, etwas abgesplittert; Dekor auf Innenseite: rädchenverzierter Kreis, darin vier Palmetten und dazwischen vier Rosetten; D Lippe: 0,19 m.
27. Teller (Taf. 94, 102); Fundort: Temenos; ungef. die Hälfte erhalten aus drei Fragmenten; Ton braun-rosa; Firnis schwarz, metallisch glänzende Flecken; auf Innenseite ein breiter Kreis, darin drei Palmetten erhalten, darunter je eine Rosette; D Lippe: 0,21 m.
28. Teller (Taf. 94, 102); Fundort: Meridha; grösstenteils erhalten aus vier Fragmenten, bis auf fehlende Randteile; Ton braun, ritzbar; Firnis braungrau, grob, matt, abgesplittert; Dekor auf Innenseite: fünf flüchtige Palmetten zwischen Doppel- und kleinem unregelmässigem Kreis; D Lippe: 0,21 m.
29. Teller (Taf. 94, 102); Fundort: Meridha; ungef. ein Viertel erhalten; Ton braun-rosa; Firnis grau-schwarz, braune Flecken; Stapelkreis exzentrisch; Dekor auf Innenseite: rädchenverzierter Kreis, darin Palmetten, verbunden durch Kreisbögen, die in Spitzen enden; D Lippe: 0,192 m.
30. Teller (Taf. 94, 102); Fundort: am Hügel bei der Flussauswaschung; ungef. ein Drittel erhalten aus drei Fragmenten; Ton braun; Firnis braun-grau, matt, abgesplittert; konische Erhebung in der Mitte der Innenseite; Dekor: vier Palmetten um kleinen Mittelkreis innerhalb eines dreifachen Kreises; D Lippe: 0,206 m.
31. Lekythos (Taf. 95, 103); Herkunft unbekannt; erhalten aus fünf Fragmenten vom Boden bis zur Halsmitte; Ton braun-rosa; Firnis schwarz, glänzend, einige matte braune Flecken; Unterseite tongrundig mit rosa Farbe; Wanddekor: plastische Vertikalriefelung; unterer Abschluss Mäanderband; erh.H.: 0,11 m; D Fuss: 0,077 m.
32. Lekythos (Taf. 103); von der Treppenanlage im SW der Agora, 1911; komplett erhalten bis auf Hals, Mündung und Henkel; Ton braun-rosa; Firnis schwarz bis braun, matt, abgesplittert; Wand vertikalgerieft; in der Henkelzone ein eingeritztes X; erh. H.: 0,085 m; D Boden: 0,037 m.
33. Lekythos (Taf. 103); Fundort wie 32; komplett erhalten bis auf Mündung, Henkel; Ton und Firnis w.o.; erh. H.: 0,09 m;
34. Lekythos (Taf. 103); Fundort wie 32, 33; erhalten aus 11 Fragmenten, Teile von Wand, Mündung und Hals sowie Henkel fehlen; Ton und Firnis w.o.; erh. H.: 0,075 m; D Fuss: 0,04 m.
35. Lekythos (Taf. 95, 103); Fundort: Meridha; zwei Fragmente; erhalten Teil der Wand vom Hals bis zum Boden mit Henkelansatz; Ton braun-rosa; Firnis rotbraun, abgesplittert auf Wandung, schwarz auf Hals; Dekor; auf Schulter alternierend Palmette und Halbkreisbogen zwischen zwei Stegen; auf Wand mit Kreisen gefüllte Kolben, am oberen Abschluss herzförmig geteilt und in eine Palmette mündend; erh.H.; 0,08 m; D Fuss: 0,11 m.
36. Lekythos (Taf. 95); Fundort: Meridha; erhalten Teil von Wand und Boden; Form w.o.; Ton braun-rosa; Firnis braun bis schwarz, glänzend; tongrundige Rille über Fuss; Bodenunterseite abwechselnd tongrundig mit rosa Farbe überzogen und braun; Dekor; auf Schulter zwischen Stegen Rest von Palmette und Halbkreisbogen, w.o.; auf Wand Kolben mit Kreisstempeln gefüllt, oben durch Kreisbogen geschlossen; D Boden: 0,11 m.
37. Lekythos (Taf. 95); Fundort: Meridha; Hals und Mündung mit Henkel fehlen; Ton rosa; Firnis grau-braun, matt; Dekor; Vertikalkerben, breit abstehend; D Boden: 0,064 m; erh. H.: 0,04 m.
38. Lekythos (Taf. 95, 103); Fundort: Versuchsgraben östlich vom Nordgebäude, 1914; vollkommen erhalten aus fünf Fragmenten, bis auf Mündung und Teil des Henkels; Ton braun-rosa; Firnis braun, teilweise abgerieben; sonst feiner Glanz; Fuss teilweise aussen tongrundig; Unterseite auf dem Absatz braun, sonst tongrundig; Dekor: Zungen, oben gerundet, unten nicht ganz zusammenlaufend; unter dem Henkelansatz eine Schrägkerbe; D Boden: 0,075 m; erh. H.: 0,065 m.

39. Lekyθος (Taf. 96, 104); Herkunft unbekannt; erhalten Wandfragment von Schulter bis Fussansatz; Ton rosa; Firnis schwarz, glänzend bis braun, matt, teilweise bestossen; Dekor: Palmetten auf Schulter; zwei Rillen am Übergang zum Wanddekor; Zungen oben gerundet, unten spitz, gefüllt mit Doppelkreisen; erh. H.: 0,115 m.
40. Lekyθος (Taf. 96, 104); Herkunft unbekannt; Fragment von Hals bis Wand mit Henkelansatz; Ton rosa; Firnis schwarz, glänzend, leicht bestossen; Dekor: Kymation, darunter Zone mit Doppelkreisen; Steg; darunter eine Zone mit zwei Reihen Palmetten, schräg gestellt, wobei durch die untere Palmettenreihe eine doppelte Linie läuft; erh. H.: 0,035 m.
41. Lekyθος (Taf. 104); Herkunft: Versuchsgraben westlich der Treppenanlage, 1912; Wandfragment; Ton braun; Firnis schwarz, glänzend; Dekor: oberer Abschnitt Riefen, plastisch durchgeführt; darunter Zungen, herzförmiger Bogen am oberen Abschluss mit
- hängenden Palmetten; Punkte in den Zwischenräumen zwischen den Zungen; erh. H.: 0,065 m.
42. Lekyθος (Taf. 96); Herkunft unbekannt; zwei Fragmente; erhalten der hohe Fuss, von dem ein Teil fehlt, und die Wand bis ungef. auf die halbe Höhe; Ton braun-rosa; Firnis braun, matt; Dekor: Zungen mit herzförmigem oberem Abschluss, darin hängende Palmette; darüber Zungen, unten gerundet, dazwischen Rest einer mit Kreisen gefüllten Zunge; erh. H.: 0,11 m; H Fuss: 0,035 m; D Fuss: 0,058 m.
43. Lekyθος (Taf. 104); Herkunft unbekannt; vollkommen erhaltenes Gefäß bis auf Hals und Mündung; Ton rosa; Firnis braun bis schwarz glänzend, leicht bestossen; zweiteiliger Fuss, die konkaven Teile jeweils tongrundig belassen; die Zweiteiligkeit im oberem Teil wiederholt, hier jedoch einheitlich gefirnisst; Dekor: Kreise auf Schulterwulst; Zungen mit Kreisstempelung auf Wandung; darüber doppelte Kreisbögen und Palmetten; erh.H.: 0,09 m.

BEPONIKA LEON-MHTΣOΠΟΥΛΟΥ

Αυστριακό 'Αρχαιολογικό 'Ινστιτούτο

Ein späthellenistischer Fundkomplex aus Olympia*

(Tafeln 106-126)

Der Fundkomplex, den ich vorstellen will, stammt aus dem Bereich des kaiserzeitlichen Gebäudes nördlich des Prytaneion von Olympia. Grabungen unter der Leitung von U. Sinn begannen dort 1987 und wurden bis 1991 jährlich fortgesetzt¹.

Unter dem kaiserzeitlichen Bau stellten wir bereits 1988 eine hellenistische Vorgängerphase fest. Die hellenistische Konstruktion, soweit bis jetzt bekannt, hat ungefähr die gleiche Ausrichtung wie der römische Bau, jedoch etwas geringere Breite, sodaß ihre Grenzen innerhalb des Nachfolgebaus liegen.

Die im Verhältnis zur Ausdehnung schwachen Fundamente bestehen in ihrer obersten Lage aus Sandsteinblöcken, die ursprünglich mit Schwalbenschwanzklammern verbunden waren. Stellenweise sind Aufmauerungen aus Ziegeln erhalten. Ein Estrich im Westteil geht teilweise über die Kanten der Steine hinweg und ist daher wohl sekundär. Die spärliche unter dem Estrich gefundene Keramik weist in mittelhellenistische Zeit².

Der Verlauf der N-Mauer konnte 1990 bis an die neu ausgegrabenen Räume der sog. Kronionthermen im Osten verfolgt werden. Die Ausdehnung des hellenistischen Baus ist somit etwas über 21 m in N-S-Richtung und mindestens 34,5 m in W-O-Richtung.

Wahrscheinlich in dieselbe Phase gehört ein aus Formziegeln gemauerter Brunnen (Br. 8 N) im N-Flügel der hellenistischen Anlage, der größte bisher bekannte Brunnen in Olympia. Er wird von Mauern auf Sandsteinfundamenten eingeschlossen, scheint daher Bestandteil des hellenistischen Baukomplexes gewesen zu sein.

Der Brunnentrakt ist westlich einer Mauer, die sich an der Brunnen lehnt, von einem massi-

* Für Publikationserlaubnis und sonstige Unterstützung danke ich U. Sinn.

Für ihren Anteil am Zustandekommen danke ich: Birgit Hagenburger, Popi Riga (Restaurierung); Ingrid Geske-Heiden (Fotos); Barbara Greiner (Tuschzeichnungen, außer K 4404, K 4405, K 4425; alle nach Vorlagen der Verf.).

Hinweise verdanke ich: U. Hausmann, U. Hübinger, J. Schilbach.

1. Die Gesamtpublikation soll im 12. *Olympiabericht* erfolgen.

2. Charakteristisch: Fragment eines figürlichen Reliefbeckers (K 4113), Randfragment eines frühen Bechers mit Vertikalhenkeln (K 4112); beide: DAI Athen, Inst. Neg. 88/841.

ven Estrich versiegelt und in der späteren Kaiserzeit von einem Teil einer Beckenanlage³ überbaut worden. Der Estrich sollte zu einer der kaiserzeitlichen Bauphasen gehören.

1. DIE KERAMIK AUS DER SCHUTTPACKUNG (SCHICHT A)

Die Auffüllung unterhalb des Estrichs bzw. des Beckenbodens enthielt im obersten Bereich (hier als A* innerhalb der Schicht A bezeichnet) wenige Scherben. Etwas tiefer verdichteten sich die Keramikfunde; es begann eine dicke Schuttpackung (Schicht A).

Außer der Dichte, mit der die Scherben zutage kamen, fiel v.a. die gleichmäßige Zusammensetzung der Schuttpackung auf.

Sie bestand, wie sich bald zeigte, hauptsächlich aus Teilen zerschlagener geschlossener Gefäße, meist von Kannen und Krügen, außerdem kleineren Fragmenten von Amphoren. Besonders die Kannen waren gleich zu Beginn wegen der charakteristischen Henkelform leicht zu erkennen.

Schon wegen der Nähe zum Brunnen liegt die Bestimmung der Gefäße als Wasserbehälter nahe.

Kannen und Krüge

Der am häufigsten vertretene Kannentyp (Taf. 106-107; 122 α - β) ist bauchig, fußlos mit leicht eingezogenem Boden. Die Mündung erhält ihren Schwung durch die Anbringung des Henkels. Der Rundstabhenkel wölbt sich hoch über die Mündung empor mit einer charakteristischen zweilappigen Applik, einem zum Ornament stilisierten Daumenaufleger, an der Mündung.

Von diesen Kannen mit hochgezogenem Rundstabhenkel ließ sich bei unseren Rekonstruktionsversuchen zwar kein Exemplar vollständig zusammensetzen, jedoch ist deutlich, daß sie den Hauptanteil der zerschlagenen Gefäße ausmachen. Am besten erhalten ist eine Kanne aus eher untypischem, gemagertem Ton (K 4433, Taf. 106 ϵ , 122 β), von der jedoch die Mündung und der Henkel fehlen. Die Form einer weiteren Kanne (K 4578, Taf. 106 ζ) läßt sich zeichnerisch rekonstruieren. Außerdem wurden aus Schicht A zehn Mündungen mit Henkel oder vollständige Henkel sowie acht Böden derselben Form inventarisiert. Im Kontext befanden sich außerdem zahlreiche kleinere, nicht inventarisierte Fragmente.

An den Kannen lassen sich die Variationen in Form und Tonfarbe, die innerhalb desselben Typs produziert wurden, besonders deutlich beobachten. Der Ton ist bei den besseren Stücken beige bis orangebraun und hart, gelegentlich aber auch grünlich und weich; der Überzug der Randzone und der oberen Henkelhälfte je nach Brand bräunlich, rötlich oder braunschwarz, teilweise gut haftend, teilweise abgeplatzt und kaum mehr zu erkennen. Daß auch innerhalb der Form eine gewisse Spannbreite gegeben ist, deuten die besser erhaltenen Fragmente an. Schon die Randhöhe variiert, ebenso scheint der unterschiedlichen Krümmung der Henkel eine unterschiedliche Schulterneigung und damit Gefäßform entsprochen zu haben.

Außer den Kannen ist eine Krugform gut dokumentiert, die durch ihren schmalen zylindrischen Hals, innen abgestuften Rand und Bandhenkel charakterisiert ist (Taf. 108 α - γ). Ein Krug (K 4432, Taf. 108 γ , 122 γ) ist bis auf den Henkel fast vollständig, ein zweiter (K 4513, Taf. 108 β) kann rekonstruiert werden. Die Form des Henkels mit kleinen Rotellen an der Mündung ist

3. Vgl. vorläufig *AREPLondon* 1989/90, 30f. Abb. 22.

durch ein kleineres Fragment (K 4512, Taf. 108a) bezeugt und erlaubt zusammen mit dem henkellosen Krug K 4432 die Rekonstruktion eines Prototyps.

Einen anderen Typ vertritt der Krug K 4518 (Taf. 108δ) mit Rundstabhenkel und Ringfuß. Wahrscheinlich ist der in der Zeichnung angefügte Rand mit dreieckigem Querschnitt zugehörig.

Ein größeres Fragment vom Rand bis zur Schulter hat sich von einem einhenkeligen Krug mit konvexem Rand und konischem Hals (K 4514, Taf. 109α) erhalten;⁴ ebenso von einer kleinen Kanne (K 4431, Taf. 109β) mit konvexem Rand, Horizontallippe und kompliziert gebildetem Ausguß. Die Kanne besteht aus dem gleichen feinen orangefarbenen Ton wie der Rand einer kleinen Tafelamphora (K 4550, Taf. 109δ)⁵.

Amphoren

Von Vorratsamphoren sind nur kleinere Fragmente vertreten, u.a. ein Randfragment (K 4531, Taf. 109γ) von einer Amphore rhodischer Form mit zugespitzt hochgezogenen Henkeln⁶, dazu mehrere Randfragmente von Amphoren mit gerundeter Lippe (als Beispiel K 4539, Taf. 109ε) und in einem Fall Rillen am Hals (K 4561, Taf. 109ζ'), außerdem der Rand mit einem Henkel einer Amphore aus grobem Ton mit abfallender Lippe (K 4510, Taf. 110α).

Unterteile geschlossener Gefäße

Außer den fußlosen Böden, die den Kannen mit Rundstabhenkel zugeordnet wurden (z.B. K 4557, K 4560, Taf. 107ε-ζ') sind weitere Böden von geschlossenen Gefäßen mit Standring (K 4553, K 4522, K 4554, Taf. 110δ-ζ') vertreten.

Mitfunde

In der Packung mit den geschlossenen Gefäßen gab es kaum Mitfunde. Die einzige Münze⁷ aus diesem Bereich dürfte älter sein und lag im obersten Teil der Schuttpackung.

Auch zwei Schüsselränder, der eine mit Wellenband an der Mündung (K 4520, Taf. 110β), der andere leicht abgestuft (K 4519, Taf. 110γ) geben für die chronologische Einordnung nicht viel her.

Ein kleines Henkelfragment (K 4570, Taf. 111α) mit rotem Überzug stammt von einem Bechertyp, der in der Verfüllung des Brunnens daneben in mindestens fünf Exemplaren begegnet⁸. Die Becherform —nach der Becherfragmenten aus dem Brunnen rekonstruiert— ist breit und bauchig und sollte ins 1. Jh. v. Chr. gehören⁹.

Ein Bodenfragment von einem Teller aus grauem Ton, mit einem Kerbband um das Zen-

4. Ein ähnlicher Krug, wenn auch mit anderer Randform, lag in der Füllung des Schwimmbads, die 1. Jh. v. bis 1. Jh. n. Chr. datiert wird. Vgl. R. EILMANN, *Olympiabericht* IV, 80ff.

5. Für die Randform sind zu vergleichen: der obere Teil einer schwarzgefirnißten Amphora aus dem hell. Brunnen nördl. Raum G-H von Bau C (Inst. Neg. Athen, Ol. 4293); der obere Teil einer Tafelamphora aus dem 'Mosaiksaal', gef. 27.II.1939; der Amphorenrand K 4509 (Taf. 114β) aus der Schicht unter der Schuttpackung.

6. Vgl. H. S. ROBINSON, *Pottery of the Roman Period. Chronology, Agora V* (1959) Nr. F 94 Taf. 3.

7. Mü K 90/43.

8. Fragmente Inv. K 4436-4442, gefunden 1990 im mittleren Teil der Brunnenverfüllung.

9. Vgl. EILMANN, *Olympiabericht* IV, 82 Abb. 51; Tassen mit konvexem Steilrand ferner z.B. bei M. T. M. MOEVS, *The Roman Thin Walled Pottery from Cosa*, *MemAmAc* 32, 1973, Form 25/75; PH. BRUNEAU, *L'ilot de la Maison des Comédiens, Délos XXVII* (1970) 242 Nr. D 28 Abb. 24 Taf. 41; 261 Nr. D 231 Taf. 49; vgl. auch G. R. EDWARDS in: G. D. WEINBERG u.a., *The Antikythera Shipwreck Reconsidered*, *TransactAmPhilosSoc* 55, 3, 1965, 20f. Nr. 7, 8 Abb. 5-7, 28; L. MAZZEO SARACINO, *EAA, Atlante delle forme ceramiche II* (1985) 220ff. Form 12 D, 13 D Taf. 73-77 (ab augusteisch, nordital. TS).

trum (K 4424, Taf. 111β) und niedrigem Standring, läßt sich vielleicht der Campana C zuordnen¹⁰. Der Teller wird ebenfalls im 1. Jh. v. Chr. entstanden sein.

Aus der Schuttpackung kommen auch zwei Fragmente von Kragenlampen (K 4547, Taf. 111γ; K 4636) mit niedrigem Rand und beutelförmigem Körper, der anscheinend späteren Variante, die in Olympia vorkommt. Diese Variante ist in der Verfüllung des Schwimmbads unter den Kladeosthermen geläufig und wird dadurch ins 1. Jh. v. Chr. bis frühere 1. Jh. n. Chr. datiert. Der Typ ist auch in der augusteischen Schicht im Südost-Gebiet vertreten; eine Datierung unserer beiden Fragmente ins 1. Jh. v. Chr. ist daher wahrscheinlich¹¹.

Das pyramidenförmige Bleigewicht (V 322, Taf. 111δ) hat ungefähre Parallelen in Delos in Kontexten des 2. Jh. v. Chr.¹².

Die charakteristischen Mitfunde der Wassergefäße scheinen also Typen anzugehören, die im späteren 2. Jh. v. Chr. einsetzen und ihre Hauptverbreitung im 1. Jh. v. Chr. haben.

Um diese Datierung abzusichern, sollen zuerst die über und unter der Schuttpackung liegenden Schichten betrachtet werden.

Anschließend werden andere Kontexte aus Olympia genannt, in denen Kannen unseres Haupttyps begegnen.

2. ZUR CHRONOLOGIE

2.1 Die untere Zeitgrenze: die jüngste Keramik unter dem Estrich (Schicht A*)

Die untere zeitliche Grenze für die Schuttpackung ist durch die Anlage des Estrichs gegeben. Bald unter dem Estrich lagen zwischen hellenistischen Scherben ein kleines Bodenfragment eines italischen Sigillata-Tellers (nicht abgebildet), Bruchstücke von rot bis braun gefirnißten Tellern mit Steilrand der Form Samaria 1 (K 4449, K 4426, Taf. 112γ-δ) und Fragmente von zwei Sigillata-Tassen mit konischer Wand und Vertikalrand (K 4420, K 4423, Taf. 112α-β). Nach dem im Ton enthaltenen Glimmer und der Art des Überzugs zu schließen, sind die Tassen wahrscheinlich östlicher Provenienz, am ehesten ESB¹³.

Eine ähnliche Tasse in ESB, ein Einzelstück aus Ephesos, setzt J. W. Hayes ins mittlere 1. Jh. n. Chr.¹⁴.

10. Vielleicht von einem Teller mit Steilrand wie N. LAMBOGLIA, *Atti del 1o Congresso Internazionale di Studi Liguri* (1952) 159, Form 7.

11. EILMANN, *Olympiabericht* IV, 90 Abb. 65 rechts, 66c: 'übliche Lampenform während der Verschüttungszeit des Schwimmbads' (1. Jh. v. - 1. Jh. n. Chr.); J. SCHILBACH, Die Datierung der Schichten im SO-Gebiet, *Olympiabericht* XI (in Vorbereitung). Vgl. O. BRONEER, *Corinth* IV, II (1930) Typ XV. N. ΚΑΛΤΕΑΣ, *ΑΔ* 38, 1983 Μελ., Iff. datiert die Kragenlampen aus Pylos Nr. 1667-1669 Taf. 6 nach den mitgefundenen Gefäßen Ende 2. Jh./frühes 1. Jh. v. Chr.; die ähnliche Lampe Nr. 1757 nach einer augusteischen Münze ins frühere 1. Jh. n. Chr. Die Kragenlampe vom Schiffswrack von Antikythera, dessen Untergang zwischen 80-50 v. Chr. datiert wird, ist von einem anderen Typ, mit dem hohen Kragen jedoch näher dem älteren Typ aus Olympia (*Olympiabericht* IV, 90 mit Abb. 65 links, 66b; SCHILBACH, *a.O.*, augusteische Schicht); vgl. EDWARDS, *a.O.* (Anm. 9) 25 Nr. 34 Abb. 27, 29.

12. W. DÉONNA, Le mobilier délien, *Délos XVIII* (1938) 155ff. Taf. 56 Abb. 443-446; A. BOVON, *Délos XXVII*, Taf. 36 Nr. C 185 mit weiteren ähnlichen (Kontext letztes V. 2. Jh. -88/69 v. Chr.).

13. K 4420 aus hartem glimmerhaltigem Ton, mit glänzendem, als seifig zu bezeichnendem Überzug läßt sich gut der ESB zuordnen. K 4423 besteht dagegen aus orangefarbenem weichem Ton mit Glimmer und rotem ebenfalls seifigem Überzug. Bei beiden Tassen ist der Steilrand außen nicht abgesetzt (eine unübliche Variante); im Fall von K 4423 ist er innen durch 2 Rillen profiliert.

14. ESB: HAYES, *EAA, Atlante* II, 60 Taf. 13, 6 Form 36 (= FiE I, 173, 52) "wahrscheinlich um Mitte 1. Jh.". In arretinischer TS treten konische Tassen [Haltern 8, 9; Ritterling (Hofheim) Form 5] ab augusteischer Zeit auf. Arretina: vgl. MAZZEO SARACINO, *EAA, Atlante* II (s. Anm. 9) 197 Taf. 58, 1-4; Ritterling Form 5, Typ B; ca. 10 v. Chr. -

Nach Ausweis der Sigillata-Tassen sollte der Estrich daher frühestens im mittleren 1. Jh. n. Chr. angelegt sein. In tieferen Lagen der Schuttpackung mit den Kannen und in den darunter folgenden Schichten kommt jedoch keine Sigillata vor, daher scheint es gerechtfertigt, die Sigillata-Fragmente als jünger zu betrachten und bei der Datierung der übrigen Gefäße außer Acht zu lassen.

Zu den charakteristischen Stücken unter dem Estrich gehört auch ein Tellerrand mit horizontaler Lippe der ESA- Form Samaria 5 (K 4430, Taf. 112ε). Er wurde bei der Reinigung der O-Wand gefunden und kann leider keiner bestimmten Schicht zugeordnet werden. Die Laufzeit liegt jedoch etwa Mitte bis Ende des 1. Jh. v. Chr.¹⁵.

2.2 Die Schichten unter der Schuttpackung

2.2.1 Aufschüttung B

Unter der Schuttpackung, in einer Tiefe ab ca. 45 cm unter der Oberkante des Estrichs, folgte eine dunklere Schicht mit verbrannten Tonklumpen und sonstigen Brandresten.

Die Keramik kann zeitlich nicht weit entfernt sein von jener der Schuttpackung. Auch eine Kanne mit Rundstabhenkel ist vertreten (K 4533, Taf. 114α). Bei der zeitlichen Eingrenzung helfen die folgenden Stücke.

Eine bis auf den Henkel vollständige Kruglampe (K 4398, Taf. 113α, 123γ) ist wohl im 1. Jh. v. Chr. entstanden. Die Lampe ist etwas breiter und artikulierter, damit wohl etwas älter als die Kruglampe aus dem Schwimmbad, die Eilmann im 4. Olympiabericht publizierte¹⁶. Von einer zweiten, ähnlichen Lampe wurde der Boden gefunden (K 4548, Taf. 113β).

In Schicht B fanden sich wieder zwei Randfragmente von Schalen oder kleinen Tellern mit konvexem Steilrand; das eine (K 4549, Taf. 113γ) besteht aus grauem Ton mit grauschwarzem Überzug, gehört also vielleicht zur Campana C; das andere (K 4551, Taf. 113δ) ist hellbraun mit rötlichem Überzug.

Von einem Becher/Kännchen mit Steilrand, ohne Überzug, hat sich ein Randfragment mit dem Henkel erhalten (K 4403, Taf. 113ε). Ein kleines Wandfragment eines rot gefirnißten Bechers oder Kännchens (K 4571, Taf. 113ζ') trägt Kerbdekor, wie er ab dem 1. Jh. v. Chr. in Olympia häufiger anzutreffen ist¹⁷.

Bei Amphorenrändern kommt außer der runden Lippenform (K 4541, Taf. 114δ; K 4521, Taf. 114γ) wie in der Schuttpackung auch ein wohl älterer Typ mit dreieckiger Lippe vor (K 4562, Taf. 114ζ'). Eine kleine fußlose Lekythos (K 4399, Taf. 115α, 123α), von der die Mündung und der Henkel fehlen, steht in älterer Tradition. Die Zickzackritzungen auf dem Körper und die bei der Auffindung noch deutlichen Punkte aus Tonschlicker sind letzte Ausläufer von Westabhangdekor.

Mehrere Terrakotta-Bruchstücke mit kantigem Profil und vorspringenden Randleisten (T

claudisch. ESA: J. W. HAYES, *EAA, Atlante II*, Taf. 6, 11. 12 Form 45, ca. 1/10-50/60 n. Chr. - Auch die verwandten Formen Hayes Form 46, 47 werden ins 1. Jh. n. Chr. datiert. Die Datierungen der Tassenform in verschiedenen Fabrikaten, westlich und östlich, erstrecken sich im wesentlichen auf das 1. Jh. n. Chr.

15. K. M. KENYON, *The Objects from Samaria, Samaria-Sebaste III* (London 1957) 309 Form 5 Abb. 68, 3; 77, 3-5; HAYES, *EAA, Atlante II*, Form 7 Taf. 2 S. 18, ca. 50-1 v. Chr.; P. M. KENRICK, *Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice) III 1* (1985) 227 f. Nr. B 317.

16. Vgl. oben Anm. 11.

17. EILMANN, *Olympiabericht IV*, 82 Abb. 52 (aus dem Schwimmbad, 1. Jh. v. Chr.).

1363, Taf. 115γ-ε) lassen sich vielleicht zu einem kleinen Ton-Altärchen ergänzen.

Ein kleines Gefäßschulterfragment (K 4453, Taf. 115β) trägt Ritzbuchstaben.

Zusammenfassung

Für die Datierung der Aufschüttung wichtig sind die Fragmente von Tellern und Schalen mit konvexem Steilrand; diese Form tritt in datierten Kontexten zwar schon ab der Mitte des 2. Jh. auf; auf der Athener Agora begegnet die Form in Gruppe E¹⁸, die nach S. Rotroff¹⁹ um 110 v. Chr. déponiert wurde²⁰. Die Hauptverbreitung liegt jedoch im 1. Jh.²¹.

Charakteristisch sind außerdem die Tassen mit konvexem Rand sowie die Kragenlampen. Diese Formen setzen ebenfalls im 2. Jh. ein und sind v.a. im 1. Jh. v. Chr. üblich.

2.2.2 Aufschüttung C

Ab einer Tiefe von ca. 52 cm unter dem Estrich änderte sich wieder die Zusammensetzung der Aufschüttung. Es folgte eine massivere dunklere Schicht mit Brandspuren. Darin kamen zwar immer noch Fragmente von Kannen mit Rundstabenkel vor, doch bestand die Fundkeramik nun hauptsächlich aus kleineren Gefäßen, Tafelgeschirr und Kochkeramik. Insgesamt scheint die Keramik aus dieser Schicht etwas älter als die Wassergefäße aus der oberen Schicht.

Münzen

In der dunkleren Erde lagen acht Münzen. Davon lassen sich zwei elische Münzen mit dem Kopf des Zeus und dem Ethnikon (*FAAEIΩN*) im Ölkranz (Mü K 90/13, Mü K 90/14)²² der Phase 146-43 v. Chr.²³ zuweisen. Die übrigen Münzen sind wohl älter, einige stark abgegriffen.

Reliefbecher

In Schicht C wurden Fragmente von drei hellenistischen Reliefbechern gefunden. Mindestens die beiden größeren Fragmente stammen von figürlichen Bechern.

Wahrscheinlich lokal erzeugt ist der Reliefbecher, von dem sich ein Randfragment mit einem Gespann aus einem Wagenrennen erhalten hat (K 4404, Taf. 116α, 124α). Fragmente mit der gleichen Szene sind in Olympia schon bekannt²⁴. Im Randfries erscheinen bei dem neugefundenen Fragment Delphine nach rechts zwischen Volutenpalmetten.

Der besser erhaltene Reliefbecher (K 4405, Taf. 116β-γ, 124β) zeigt im Hauptfries prozessionsartig gereichte Figuren zwischen Stierköpfen in Vorderansicht; die Figuren wenden sich zum größeren Teil nach rechts; einige sind frontal dargestellt. Von den ursprünglich elf Gestal-

18. H. A. THOMPSON, *Hesperia* III, 1934, Nr. E 151, 152, 154 Abb. 116; Neudruck in: *Hellenistic Pottery and Terracottas* (1987).

19. S. I. ROTROFF, *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Moldmade Bowls, Agora XXII* (1982) 110; dies., Vorwort in: *Hellenistic Pottery and Terracottas*, 6.

20. Ferner kommen solche Teller z.B. unter der Keramik vom Schiffswrack von Antikythera in der 1. Hälfte des 1. Jh. vor, vgl. H.S. ROBINSON in: *The Antikythera Shipwreck Reconsidered, TransactAmPhilosSoc* 55, 3, 1965, 28 f. Abb. 1-6 (ca. Mitte 1. Jh.).

21. Mit rotem Überzug in ESA anscheinend ebenfalls bereits ab Mitte 2. Jh. (Samaria Form 1; HAYES, *EAA, Atlante* II, Taf. 1 Form 3, 4; KENRICK, *Berenice*, 223, 225 Nr. B 313 und B 314 Abb. 40). Bei den Fragmenten aus Olympia ist der Rand schärfer abgesetzt als bei Tellern aus Gruppe E aus Tenos (R. ETIENNE in: R. ETIENNE u.a., *Ténos I* (1986) 220ff. Nr. Eb 1, Eb 2), die um 50 v. Chr. datiert ist. (Dort Hinweis auf *Délos XXVII*, Nr. D 50 bzw. D 64).

22. Mü K 90/13 und Mü K 90/14. Elis, 146 v. Chr./1. Jh.; Av.: Kopf des Zeus r.; Rv.: Ölkranz, darin *FA/AEI/ΩN*.

23. Vgl. P. R. FRANKE, *AW* 15, 1984, 20 Abb. 26 (146/1. Jh. v. Chr.).

24. Becher aus dem hellenistischen Brunnen nördlich von Bau C: Inst. Neg. Athen Ol. 4142; Becherfragmente K 2801 aus der hell. Schicht im SO-Gebiet: SCHILBACH, *a.O.* (Anm. 11); Fragment, gefunden 1986: K 3985.

ten sind drei ganz, sechs weitere teilweise erhalten. Die fragmentierten Figuren wiederholen anscheinend abwechselnd die Standmotive der vollständig erhaltenen. Die drei Standmotive gehen auf Typen zurück, die von einer Gruppe von Terrakotta-Altärchen bekannt sind²⁵ und auf Reliefbechern häufig übernommen wurden²⁶. Das ein Tropaion schmückende Mädchen, die frontale weibliche Figur aus der Poseidon-Amymone-Gruppe sind jeweils einzeln vertreten; die Figur dazwischen kann auf das Motiv des sitzenden Apoll auf denselben Altärchen zurückgeführt werden, scheint hier jedoch weiblich zu sein. In unserem Fall sind die Figuren wohl zu einem Festzug umgedeutet.

Im Randfries erscheinen liegende S-Spiralen und kleine Volutenpalmetten in schwachem Relief. Das Medaillon besteht aus 3 schlichten plastischen Ringen, der Blattkranz aus kleinen und größeren spitzen Blättern mit Mittelrippe ('*nymphaea caerulea*') sowie Akanthusblättern (mit verdickten Stielen oder Knospen davor?).

Der Becher ist in Olympia ohne Parallele²⁷. Eher selten bei Reliefbechern aus Olympia ist auch der rote Überzug. Jedoch ist peloponnesische Herkunft nach dem Gefäßprofil und den Figurentypen wahrscheinlich.

Zu den beiden figürlichen Bechern kommt ein Randfragment (K 4429, Taf. 116δ, 124γ), wo vom Dekor nur die Randleiste mit Punkten im Relief erhalten ist. Charakteristische späte Becher (Langblattbecher) kommen in dem Kontext nicht vor, obwohl die Aufschüttung nach der Aussage der Münzen in die Hauptverbreitungszeit der Langblattbecher fällt.

Lampen

Die Schnauze einer hellenistischen Matrizenlampe (K 4428, Taf. 117β, 124δ) stammt von einem bisher nur aus Olympia bekannten Typ. Aus der Bau C datierenden Schicht G publizierte Schiering drei vollständig erhaltene Relieflampen und zwei Räuchergefäße mit der gleichen Art von Reliefdekor, die er ins späte 2. oder frühe 1. Jh. setzte²⁸.

Zwei Fragmente einer Relieflampe²⁹ stammen auch aus der hellenistischen Schicht im Südost-Gebiet, deren Inhalt J. Schilbach für den 11. Olympiabericht zusammengestellt hat.

Bis auf die Schnauzenspitze vollständig ist eine Steilschulterlampe mit abgesetztem Fuß (K 4401, Taf. 117α, 123γ), die einen älteren Typ vertritt als die Kragenlampen und im 2. Jh. entstanden sein dürfte³⁰. An kleineren Lampenfragmenten fanden sich außerdem ein fußloser Boden (K 4548, ohne Abb.) und eine langgezogene Schnauze (K 4579, Taf. 117δ).

25. P. WUILLEUMIER, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 46, 1929, 43-76.

26. W. SCHWABACHER, *AJA* 45, 1941, 182ff.; G. R. EDWARDS, *Corinthian Hellenistic Pottery*, *Corinth* VII, III (1975) 163ff.; G. SIEBERT, *Recherches sur les ateliers de bols à reliefs du Péloponnèse à l'époque hellénistique*, *BEFAR* 233 (1978) 6, 240ff.; ROTROFF, *Agora* XXII, 20ff.

27. Die Figurentypen kommen nach Siebert, *a.O.* 6 in Athen, auf der Peloponnes, bes. in Argos und Korinth, auf Korfu, aber auch in Kleinasien vor. Nach Auskunft von U. Hausmann sind die Figuren korinthisch-argivischen verwandt; während die Typen ursprünglich wahrscheinlich aus dem Attischen stammen. Für die im Hinblick auf eine Werkstattzuweisung sicher aufschlußreichere Gestaltung des Randfrieses und die Komposition des Bodenmedaillons kann ich keine Parallelen nennen.

28. W. SCHIERING, *Die Werkstatt des Pheidias in Olympia*, *OFV* (1964) 267f. Taf. 93, 92. Daß sie wahrscheinlich noch etwas jünger sind, geht aus neueren Forschungen von U. Hausmann und U. Hübinger hervor.

29. SCHILBACH, *a.O.* (Anm. 11) Inv. K 1913.

30. Vgl. R. EILMANN, *Olympiabericht* III, 57ff. Abb. 59c, 62 links (nach Bauzeit der Südhalle); SCHILBACH, *a.O.* (Anm. 11) Inv. K 1683 aus hell. Schicht. Vgl. O. BRONEER, *Terracotta Lamps*, *Corinth* IV, II (1930) Typ XII Nr. 185-189 Abb. 14, 45 Taf. 4 (am wahrscheinlichsten Ende 3./Anfang 2. Jh.); R. H. HOWLAND, *Greek Lamps and their Survivals*, *Agora* IV (1958) Typ 33A/34 (letztes V. 3. Jh. - 3. V. 2. Jh.); I. SCHEIBLER, *Die griechischen Lampen*, *Kerameikos* XI (1976) Nr. 291-298 (220-140 v. Chr.).

Tafelgeschirr

An Tafelgeschirr ist wie in der Schicht darüber wieder ein Fragment von einem Teller mit Steilrand und rötlichem Überzug vertreten (K 4427, Taf. 118α, 123β)³¹.

Die Form des fragmentierten Tellers mit ausschwingendem Rand (K 4421, Taf. 118β wohl auch K 4425, Taf. 118γ) begegnet ähnlich schon im 3. Jh., dann in Campana A mit Hauptverbreitung im 2. Jh. und Ausläufern bis ins 1. Jh.³². In Brunnen 8 N sind in der mittleren Füllung Bruchstücke von zwei verwandten Tellern gefunden worden.

Der Teller mit abgetrepptem Rand (K 4577, Taf. 118δ) ist zur Zeit der Aufschüttung bereits eine auslaufende Form.

Die konischen Schalen (K 4416, Taf. 119α, 125α; K 4417, Taf. 119β), die Salznäpfe (K 4418, Taf. 119δ, 125γ; K 4452, Taf. 119γ), der einhenkelige Napf (K 4460, Taf. 119ε, 125δ) haben wie die oben angeführte Steilschulterlampe (K 4401, Taf. 117α, 123γ) ungefähre Parallelen in der hellenistischen Schicht des 2. Jh. v. Chr. im Südost-Gebiet³³.

Parallelen zu dem Becherfuß K 4524 (Taf. 119ζ', 125γ) von einem Becher mit Vertikalhenkeln finden sich dort ähnlich erst in der augusteischen Schicht³⁴.

Erwähnung verdient auch ein Doppelfäß (K 4400, Taf. 117ε, 123δ) aus zwei Kännchen mit zylindrischem Körper und konischer Mündung, von denen das ein Überzug und Bemalung trägt, das andere aber tongrundig belassen ist; der Schlaufenhenkel fehlt jetzt. Ein zweites ähnliches Gefäß wurde 1990 mit mittel- und frühhellenistischer Keramik gefunden³⁵.

In älterer Tradition steht ein fragmentiertes tongrundiges Beutelkännchen (K 4538, Taf. 117ζ')³⁶.

Das Fragment eines Kyathos (K 4419, Taf. 117ζ) rundet das Formenrepertoire an Schwarzfirnisgefäßen ab.³⁷

Gebrauchskeramik

Bei den Kochtöpfen wird der mittelhellenistische Typ mit Klappkragenrand (vgl. K 4415 aus Schicht A*, Taf. 120α)³⁸ von einer neuen Variante mit konvexem Steilrand abgelöst, hier vertreten durch den kleinen Kochtopf K 4470 (Taf. 120β, 125β)³⁹.

Wohl älter ist ein gekehlter Randtyp (K 4573, Taf. 120γ).

Außerdem haben sich in Schicht C Fragmente einer großen (italischen?) Transportamphora

31. Vgl. oben Anm. 18, 20.

32. LAMBOGLIA, *a.O.* (Anm. 10) 183 Form 36; D. M. TAYLOR, *Cosa: Black Glaze Pottery*, *MemAmAc* 25, 1957, 146; KENRICK, *Berenice* III 1, 14f. Nr. B 4 Abb. 2 (3. - 1. Jh.); J.-P. MOREL, *La céramique campanienne: les formes* (1981) Nr. 2254-2287.

33. SCHILBACH, *a.O.* (Anm. 11) Inv. K 1910 (konische Schale); K 1911, K 1724 (Salznäpfe); K 1909 (Einhenkler).

34. SCHILBACH, *a.O.* Inv. K 1872-1874 sind gegenüber K 4524 jedoch manierierter und damit sicherlich etwas jünger.

35. K 4476, gefunden in einer Anschüttung an der SW-Ecke des Peristyls.

36. Zu klassischen Beutelkännchen Schiering, *OF* V, 208ff. Taf. 65; W. GAUER, *Die Tongefäße aus den Brunnen unterm Stadion-Nordwall und im Südost-Gebiet*, *OF* VIII (1975) 113f.

37. Vgl. EDWARDS, *Corinth* VII, III, Nr. 191, ferner Nr. 192 Taf. 8, 48. Edwards schlägt eine Datierung ins späte 4. / frühe 3. Jh. vor, betont jedoch, daß aus dem Kontext nur ein Datum vor 146 zu erschließen sei.

38. Vgl. EILMANN, *Olympiabericht* IV, 97 Abb. 77, 83 Taf. 15, 21; H. WALTER, *Olympiabericht* VI, 48 Abb. 27; SCHILBACH, *a.O.* (Anm. 11) Inv. K 1793 aus hell. Schicht im SO-Gebiet.

39. Ähnlich: Kochtöpfe aus Brunnen nördl. Bau C: Inst. Neg. Athen Ol. 4295; ferner Kochtöpfe von Kochstellen im aufgegebenen Schwimmbad: EILMANN, *Olympiabericht* IV, 97 Abb. 78, 80; Kochtopf aus der hellen. Schicht im SO: SCHILBACH, *a.O.* (Anm. 11); außerdem zwei 1991 im Bereich des hellenistischen Baus in einer Kochstelle in situ gefundene Töpfe.

(K 4552, Taf. 120δ) mit spitzem Fuß und kantig abgesetzter Schulter erhalten⁴⁰.

Ein Einzelstück ist eine Tonspule aus grünlichem Ton (K 4402, Taf. 117γ).

Zusammenfassung

Schicht C ist der hellenistischen Schicht des Südost-Gebiets in ihrer Zusammensetzung verwandt, aber sicherlich etwas jünger.

Da von den Münzen mindestens zwei in die Zeit nach 146 v. Chr. bis 43 v. Chr. gehören, sollte die Schicht frühestens im späteren 2. Jh. oder aber im früheren 1. Jh. aufgeschüttet worden sein. Diese Tatsache stellt auch für die Datierung der Schuttpackung mit den Kannen ein wichtiges Indiz dar.

2.2.3 Niveau zum hellenistischen Bau

Das Niveau zum hellenistischen Bau war bei ca. 85 cm unter der Estrich-Oberkante erreicht; auf dieser Höhe endete auch der Verputz des Brunnens. Unter diesem Niveau fanden sich zwei Münzen, von denen eine wahrscheinlich zwischen 271 und 191 geprägt ist⁴¹ und damit die Anlage des Komplexes in mittelhellenistische Zeit zu bestätigen scheint. Die mitgefundene spärlichere Keramik soll uns hier nicht mehr beschäftigen.

3. VERGLEICHsstÜCKE ZU DEN KANNEN

Vergleichsstücke zu den geschlossenen Gefäßen sind mir außerhalb Olympias nicht bekannt. In Olympia waren Kannen mit Rundstabhenkel und zweilappiger Applik offenbar häufig, im einzelnen variieren die erhaltenen Beispiele jedoch stark.

Die Füllung eines aus Porossteinen gemauerten Brunnens im SO-Gebiet von Olympia (beim jetzt als Hestiaheiligtum identifizierten Südost-Bau) fand schon bei den alten Ausgräbern Aufmerksamkeit. Furtwängler beschreibt im 4. Band der alten Olympiapublikation⁴² den Inhalt, der hauptsächlich aus zerschlagenen Kannen bestand. Neben einer nahezu vollständigen Kanne (K 4434 = Tc 4644, Taf. 121α, 126β) enthielt der Brunnen, wie Furtwängler schreibt, weitere sieben 'woherhaltene Henkel und sehr zahlreiche Scherben von Bauch und Mündung ganz gleicher Kannen'.

Die vollständige Kanne (K 4473, Taf. 121β, 126α) aus einem Brunnen nördlich von Bau C, deren Einbeziehung Prof. Hausmann mir freundlicherweise erlaubte, hat eine gedrückte, niedrige Körperform; Rand und Henkel sind jedoch den Gefäßteilen aus der Aufschüttung nah verwandt. In der Brunnenfüllung lagen noch mehrere Henkel desselben Typs.

Nach der Mitte des 2. Jh. datierte G. Siebert einige Reliefbecher aus der Füllung und schlug für die Brunnenverfüllung insgesamt einen Zeitraum zwischen 130 und 80 v. Chr. vor.⁴³

40. Scharfkantig abgesetzte Schulter haben die republikanischen Amphoren Dressel 1-5; vgl. N. LAMBOGLIA, *RivStLig* 21, 1955, 241ff. (2.-1. Jh.).

41. Mü K 90/32. Elis, vor 191 v. Chr.; Av.: Kopf r. (Apoll). Rv.: Blitzschleuderer. Vgl. FRANKE, *AW* 15, 1984, 20 Abb. 25.

42. A. FURTWÄNGLER, Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia, *Olympia* IV (1890) 199 nach den Tegabüchern der Grabung.

43. Nach den Reliefbechern nach Mitte 2. Jh.: SIEBERT *a.O.* (Anm. 26) 107, 174-176, bes. 175 f. Brunnenverfüllung gleichzeitig mit Schicht G von Bau C (Ende 2./Anfang 1. Jh.): SCHIERING, *OF* V, 267 f. Taf. 92, 93; *a.O.* 267 setzt Schiering die Lampen und Räuchergefäße ins frühe 1. Jh. Nach freundlicher Mitteilung von U. Hausmann ist die Brunnenfüllung inhaltlich jedoch nicht einheitlich und enthält viel älteres Material.

Eine ähnliche, zur Hälfte erhaltene Kanne lag in der hellenistischen, datierenden Schicht zu Bau C.

Auf der Suche nach weiteren vergleichbaren Keramikkomplexen in Olympia stößt man auf die Füllung eines weiteren gemauerten Brunnens im Südost-Gebiet (Br. 2 SO)⁴⁴. Die Keramik dort entspricht etwa der hellenistischen Schicht im Südosten, doch ist auch ein Kannenhenkel enthalten.

Auch aus der Füllung des Schwimmbads unter den Kladeosthermen, die Eilmann 1. Jh. v. - 1. Jh. n. Chr. ansetzte, stammt ein Kannenhenkel desselben Typs.

Die Kannen aus der Schuttschicht neben dem Brunnen haben oft eine relativ niedrige Mündung, gleichen aber der Körperform nach anscheinend eher Furtwänglers Kanne aus dem Brunnen im Südosten als der niedrigen Kanne aus dem Brunnen bei Bau C. Trotzdem ist es schwierig zu schließen, ob zwischen beiden Gefäßen ein deutlicher zeitlicher Abstand anzunehmen ist.

Schlußfolgerung

Wegen der Fundlage und Zusammensetzung der Schuttpackung ist es wahrscheinlich, daß die zerschlagenen Gefäße in Schicht A von einem antiken Aushub des Brunnens stammen. Das bedeutet zwar theoretisch, daß der Inhalt dieser umgelagerten Schicht nicht unbedingt jünger sein muß als die darunterliegenden Aufschüttungen, sondern u.U. auch älter sein könnte. Für einen relativ geringen zeitlichen Abstand sprechen jedoch Fragmente von Kannen bis in Schicht C; die Kragenlampen in Schicht A und B; Fragmente von Tellern mit Steilrand in allen drei Schichten. Mit gewissen Vorbehalten können daher die besser datierten Keramiktypen aus den anders zusammengesetzten Schichten B und C den zeitlichen Ansatz unserer Schicht A stützen.

Dem Typeninventar nach gehört unser Komplex, sieht man von den kaiserzeitlichen Fragmenten direkt unter dem Estrich ab, zeitlich zwischen die Füllung des Brunnens bei Bau C und die augusteische Schicht im Südost-Gebiet. Die hellenistische Schicht im Südost-Gebiet und Brunnen 2 SO sind deutlich älter.

Die zerschlagenen Kannen und Krüge aus der Schuttpackung lassen sich anhand der Mitfunde und verglichenen Kontexte frühestens ins späte 2. Jh., wahrscheinlicher aber ins 1. Jh., und zwar in voraugusteische Zeit, setzen. Da ähnliche Kannen immer wieder in Brunnenfüllungen gefunden werden, waren sie sicherlich als Wasserbehälter in Gebrauch. Als Parallelbefund ist v.a. die von Furtwängler geschilderte Brunnenfüllung im Südosten interessant.

Die Gefäße stellen offenbar lokale Produktion dar. Die Aufschüttung neben dem Brunnen gibt, wenn auch kein genaues Datum für die Gefäße, so doch eine geschlossene Gruppe von Gebrauchsgefäßen, die während der in der Geschichte Olympias dunklen Zeit des späten Hellenismus etwa gleichzeitig in Verwendung standen.

Anhang

Nach Bearbeitung des Befunds von 1990 und Fertigstellung dieses Manuskripts wurde Anfang September 1991 der Brunnen bis an den Grund ausgehoben. Dabei fanden sich im Grundwasserbereich außer verschiedenen zerschlagenen geschlossenen Gefäßen zwei vollständige, ungebrosen erhaltene Kannen mit Rundstabenhenkel und Appliken, des Haupttyps, der in

44. E. KUNZE, AA 18, 1963, Xpov. 108; GAUER, OF VIII, 1.

der Schutzpackung A vorkommt; dazu drei nur gering beschädigte Kragenlampen desselben Typs, der schon in und unter Schicht A begegnete. Dieser Befund bestätigt die Gleichzeitigkeit von Kannen und Kragenlampen und liefert, da keine älteren Typen von Lampen vertreten sind, ein weiteres Argument für die Datierung der Kannen und der mitgefundenen geschlossenen Gefäße des Kontexts ins 1. Jh. v. Chr.

Die Restaurierung der übrigen, zerschlagenen Gefäße aus dem Brunnen hat vor kurzem begonnen. Sie bekanntzumachen, muß auf einen späteren Zeitpunkt verschoben werden.

CHRISTA SCHAUER
Deutsche Grabung, Olympia

Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Πάτρας*

(Πίνακες 127-141)

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν τῶν τελευταίων χρόνων στὴν Πάτρα, ἦρθαν στὸ φῶς, ἐκτὸς ἀπὸ σημαντικὰ κατάλοιπα τῆς ρωμαϊκῆς πόλεως καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς τάφων, ποὺ χρονικὰ καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου ὡς τὸ τέλος τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα. Ἀνήκουν οἱ περισσότεροι σὲ δύο ὀργανωμένα νεκροταφεῖα¹, ποὺ ἀναπτύχθηκαν ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἢ ὁποῖα ἐκτείνεται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ νότια ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη² καὶ ἀποκαλύφθηκαν κάτω ἀπὸ τὶς ρωμαϊκὲς κατασκευές. Τὸ βόρειο κλασικὸ ἑλληνιστικὸ νεκροταφεῖο, τὸ παλαιότερο καὶ περισσότερο ὀργανωμένο, ἐντοπίσθηκε στὰ βόρεια τῆς σημερινῆς πόλεως, στὸν ἀρχαῖο δρόμο πρὸς Αἶγιο. Τὸ νότιο, τὸ νεώτερο, τοῦ ὁποῖου ἡ χρῆση ἀρχίζει μόλις στὰ ὑστεροελληνιστικὰ χρόνια, ἐντοπίσθηκε νότια ἀπὸ τὰ Ψηλαλώνια, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ ἀρχαίου δρόμου πρὸς Δύμη³.

* Ἡ παρούσα ἀνακοίνωση ἀποτελεῖ τμῆμα μόνο τῆς μελέτης μου στὴν κλασικὴ καὶ ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ τῶν τάφων τῆς Πάτρας, ποὺ ἔχω ἀναλάβει, στὰ πλαίσια τῆς συλλογικῆς δημοσιεύσεως, με τοὺς συναδέλφους Ν. Ἀξιότη, Μ. Σταυροπούλου, Μ. Πετρόπουλο καὶ με τὴ συμμετοχὴ καὶ ἐποπτεία τοῦ καθηγητῆ Ἰ. Ἀ. Παπαποστόλου, τῶν νεκροταφείων τῆς προρρωμαϊκῆς Πάτρας. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ Ἰ. Ἀ. Παπαποστόλου γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ ὕλικου καὶ τὶς ἐν γένει ὑποδείξεις του καθὼς καὶ τὴν καθηγήτρια Στέλλα Δρούγου, τὴν Dr. V. Mitsourios-Leon καὶ τὸν Dr. J. Schilbach γιὰ τὶς χρήσιμες συζητήσεις ποὺ εἶχα μαζί τους κατὰ τὴν πρώτη φάση τῆς ἐργασίας μου. Ἰδιαιτέρα θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὴν συνάδελφο Ἐφη Μπαζιωτοπούλου γιὰ τὴν πολὺτιμη βοήθειά της καθὼς καὶ τὸν συνάδελφο Μ. Πετρόπουλο γιὰ τὴ στενὴ του συνεργασία, ἰδιαιτέρα πάνω στὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τῶν τάφων. Τὰ σχέδια τῶν τομῶν τῶν ἀγγείων ἔγιναν ἀπὸ τὴ σχεδιάστρια τῆς ΣΤ' Ἐφορείας Πατρῶν κ. Μ. Φιλιπποπούλου-Πετροπούλου.

1. Γιὰ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Πάτρας βλ. ἐκτὸς ἀπὸ τὶς εἰδήσεις στὰ ΑΔ, Ἰφ. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ, *Ρωμαϊκὸ Μανωλεῖο στὴν Πάτρα. Στήλη. Τόμος εἰς Μνήμη Νικ. Κοντολέοντος*, 556 κέ. καὶ Ἰ. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ἑλληνιστικοὶ τάφοι τῆς Πάτρας I, ΑΔ 32, 1977, Α, 284 καὶ σημ. 17 καὶ 19.

2. ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ, V 52,2 καὶ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Ἀλκιβιάδης* XV, 3, 15,6. Γιὰ τὴ θέση καὶ ἔκταση τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν βλ. ἐπίσης Ἰ. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *Τοπογραφικὰ τῶν Πατρῶν*, ΑΑΑ IV, 1971, 311-312.

3. Σύμφωνα με τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τῶν τελευταίων χρόνων, τὸ βόρειο νεκροταφεῖο ἐκτείνονταν ἀπὸ τὴν ὁδὸ Πατρέως πρὸς Ν ὡς τὶς ὁδοὺς Θεσσαλονίκης καὶ Κεφαλληνίας πρὸς Β, σὲ μῆκος περίπου 1650 μ. με πυκνότερες ταφές στὸ νότιο τμῆμα, μεταξὺ τῶν ὁδῶν Πατρέως, Σατωμβριάνδου, Καραϊσκάκη καὶ Κορίνθου, ἐνῶ τὸ νότιο ἀπὸ τὰ Ψηλὰ Ἀλώνια ὡς τὴν περιοχὴ τοῦ ρέματος Διακονιάρη, σὲ μῆκος 750 μ. Οἱ πληροφορίες ὀφείλονται στὸν συνάδελφο Μ. Πετρόπουλο.

Οί τάφοι, συνήθως άπλοί λάκκοι όρύγματα, είχαν συχνά έν μέρος ή και όλοσχερώς καταστραφεί άπό τή διάνοιξη τών μεταγενέστερων ρωμαϊκών τάφων, με άποτέλεσμα σέ όρισμένες περιπτώσεις τήν ύπαρξή τους νά ύποδηλώνει μόνο ή άνεύρεση μεμονωμένων κτερισμάτων.

Ή μεγάλη χρονική διάρκεια τών τάφων άπό τόν 4ο ώς τόν 1ο αϊ. και ό ίκανός αριθμός τών άγγείων πού περιέχουν, προσφέρουν τή δυνατότητα τις περισσότερες φορές για άκριβή χρονολόγηση, επιτρέπουν δέ σέ όρισμένες περιπτώσεις, κυρίως στόν 4ο και λιγότερο στούς επόμενους αϊώνες, τή διαγραφή τής εξέλιξης τών σχημάτων.

Άπό τό περιεχόμενο τών 182 συνολικά τάφων, κλασικών και έλληνοιστικών, πού είχαν βρεθεί στήν Πάτρα ώς τό 1983, εξετάζεται έδώ ή κεραμική τών έλληνοιστικών χρόνων, πού άποτελεί μιá ενδιαφέρουσα ένότητα, αντιπροσωπευτικό δείγμα αúτης τής κατηγορίας στή βορειοδυτική Πελοπόννησο.

Επιλέγονται και παρουσιάζονται όρισμένα αντιπροσωπευτικά μόνο σχήματα, γίνονται ώστόσο αναφορές και σέ άγγεία ύστεροκλασικών χρόνων, πού ούσιαστικά άποτελούν μιá ένότητα με τά πρώιμα έλληνοιστικά.

Λυχνάρια

Τά λυχνάρια άπό τά ταφικά σύνολα τής Πάτρας όχι μόνο βοηθούν στήν άσφαλέστερη χρονολόγηση τών ίδιων τών τάφων και τοϋ συνόλου τής κεραμικής πού περιέχουν, αλλά προσφέρουν και αξιόλογα στοιχειά στή μελέτη τής κατηγορίας τους, στήν περιοχή τής Ήραχίας. Άκολουθοϋν τύπους γνωστούς άπό διάφορα ύστεροκλασικά και έλληνοιστικά έργαστήρια, παρουσιάζουν ώστόσο διαφορές και συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, πού μποροϋν νά θεωρηθοϋν παραλλαγές όρισμένων τύπων.

Στήν ίδια κατηγορία εξετάζονται τά ύστεροκλασικά και τά πρώιμα έλληνοιστικά, επειδή τυπολογικά ανήκουν στήν ίδια ένότητα, πού παρουσιάζει όμοιότητες με τά λυχνάρια τών ήλειακών έργαστηρίων⁴. Είναί όλα μονόμυξα, άχρησιμοποίητα, κατασκευασμένα άπό πηλό ροδόχρωμο ή άνοικτό καστανό, με επίχρισμα μέτριας ποιότητας πολλές φορές φθαρμένο ή άπολεπισμένο. Τά μορφολογικά τους χαρακτηριστικά συνοψίζονται στα έξής: σφαιρικό σωμα, με ένιαίο περίγραμμα, χείλος πρós τά μέσα στα πρώιμα (4164, 4144, 5049, 5829, 5828, 5827, Πίν. 127), ύψηλό σωμα με εϋθύγραμμα τοιχώματα, πού συγκλίνουν έλαφρά πρós τά μέσα στα ύστερα (6638, 5826, Πίν. 127). Χαρακτηριστικό σέ όλα ό βραχύς χαμηλωμένος μυκτήρας. Άκολουθοϋν δηλαδή τις ίδιες βαθμίδες εξέλιξης τοϋ τύπου πού αναπτύχθηκε στα έργαστήρια τής Όλυμπίας και τής άρχαίας Ήλιδας στόν 4ο π.Χ. αϊ. και θεωρείται εξέλιξη τοϋ τύπου IV τοϋ Bronner⁵. Ή ύπαρξη όμως στα πατρινά ταινιωτής λαβής⁶ καθώς και τό

4. Για ήλειακά λυχνάρια τοϋ 4ου π.Χ. αϊ. άπό τό Ίερό τής Όλυμπίας βλ. E. EILMANN, *Olymp. Bericht* III, 1938-39, 57 εικ. 59b, c, d, 58 εικ. 61, 59 εικ. 62 και εικ. 63 και άπό τήν Ήλιδα: V. MITSOPOULOS-LEON, *Bericht, ÖJR* 50, 1972-75, 212, 2 εικ. 23a-b, V. MITSOPOULOS-LEON - ERWIN ROCHMARSKI, *Bericht, ÖJR* 51, 1976-77, 211-212 άρ. A8, A9, A11 (κλασικά) A1, A3 (έλληνοιστικά), *ÖJR* 51, 1976-77, 211-212 άρ. A8, A9, A11 (κλασικά), A1, A3 (έλληνοιστικά), Ν. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, *ΑΔ* 21, 1966, Β1, πίν. 164α (Γιάλοβα Κορυφασίου), Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΑΔ* 23, 1968, Β1, πίν. 128α (Επιτάλιο Ήλείας), Γ.Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *ΑΔ* 25, 1970, Β1, πίν. 167α (Μακρύσια Ήλείας), Λ. ΠΑΡΑΛΑΜΑ, *Νεκροταφείον τοϋ 4ου αϊ. π.Χ. παρά τό Μάζι Όλυμπίας, ΑΑΑ* V 2, 1972, 214 εικ. 8, 216 εικ. 12, 217 εικ. 14, 220 εικ. 21 και 22, Ρ. ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, Δϋο χάλκινοι κάδοι άπό τήν Σκυλλουντία Ήλείας, *ΑΔ* 34, 1979, Α1, 112-113 πίν. 46γ-δ, J. E. COLEMAN, *Excavations at Pylos in Elis, Hesperia*, Suppl. XXI (1986) 98 πίν. 41.

5. *Corinth* IV, II, 39-42 εικ. 14 άρ. 19-21 πίν. II. *Olymp. Bericht* III, 57 κέ. εικ. 57 και 59.

6. Τά ήλειακά λυχνάρια τοϋ τύπου IV τοϋ Bronner δέν έχουν λαβές. Ταινιωτές λαβές ύπάρχουν μόνο σέ λυχνάρια τοϋ 5ου, *Bericht* III, 57 εικ. 57, 59 εικ. 63 (δεξιά).

μικρό μέγεθος του μυκτήρα διαφοροποιεί τα λυχνάρια αυτά από τους γνωστούς ήλειακούς τύπους. Τελευταία στη σειρά εξέλιξης είναι τα λυχνάρια 2390 και 1606 (Πίν. 127) με όμοιο σῶμα, αλλά βάση πολύ χαμηλή, δισκόμορφη και έγκοπη στην ένωση χείλους και σώματος, που παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με την ομάδα VII του Broneer⁷.

Μεγαλύτερη ποικιλία παρουσιάζουν τα λυχνάρια της μέσης και ύστερης έλληνιστικής περιόδου, που είναι στην πλειονότητα άχρησιμοποίητα, κατασκευασμένα από ροδόχρου πηλό, σε μιὰ περίπτωση γκρίζο, με επίχρισμα μέτριας ποιότητας καστανέρυθρο ή έρυθρωπό. Άνήκουν με μικροδιαφορές στους έπτά ακόλουθους τύπους:

1. Το λυχνάρι 5830 (Πίν. 128) αντιπροσωπεύει ένα προχωρημένο στάδιο εξέλιξης του τύπου IX του Broneer. Σύμφωνα με τα τυπολογικά του γνωρίσματα —άρτσχημο σῶμα, δισκόμορφη βάση, επιμήκη μυκτήρα τετράγωνης διατομής— μπορεί να τοποθετηθεί στο τέλος της σειράς της ομάδας IX A από τη θέση Ράχη, στην Ίσθμια, που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 3ου π.Χ. αιώνα⁸.

2. Στον τύπο X του Broneer⁹ κατατάσσεται το μικρό λυχνάρι 5832 (Πίν. 128), που βρέθηκε μαζί με τεφροδόχο πρόχου πάνω από πυρά του τέλους του 3ου π.Χ. αί. Έχει σῶμα πεπιεσμένο σφαιρικό, χωρίς βάση, με άβαθή αὐλάκωση γύρω από την όπη πληρώσεως και μυκτήρα βραχὺ με τριγωνική απόληξη. Άντιπροσωπεύει έναν τύπο άρκετά διαδεδομένο στην Πάτρα, την έποχή αυτή, που άπαντάται συχνά στις επιχώσεις τῶν οικόπέδων. Χρονολογείται στο α' μισό του 2ου π.Χ. αί.

3. Στον τύπο 39 της Άθηναϊκής Άγοράς¹⁰ μπορούν να καταταχθούν τα λυχνάρια 4774, 4184, 2039, 3591 (Πίν. 128) που παρουσιάζουν τα έξής κοινά χαρακτηριστικά: σῶμα σφαιρικό με επίπεδη βάση, άβαθή αὐλάκωση γύρω από την όπη πληρώσεως και ως ιδιαίτερο γνώρισμα, άναγνωρίσιμο του τύπου, τὸν εὐρὺ και βραχὺ μυκτήρα με διογκωμένη πάνω την κυρτή επιφάνεια. Έκπροσωπεί τὸν πιὸ διαδεδομένο τύπο στην Πάτρα κατά την έλληνιστική έποχή¹¹. Χαρακτηριστικό του άθηναϊκού τύπου είναι ή έλλειψη λοβῶν και λαβῶν. Η παρουσία όμως δακτυλιόσχημης λαβῆς σε όρισμένα λυχνάρια αυτής της ομάδας στην Πάτρα, διαφοροποιεί τα πατρινά παραδείγματα από τὸν άθηναϊκό τύπο.

Στὸν ίδιο τύπο πρέπει να ανήκει και τὸ λυχνάρι 3591 (Πίν. 128) με σῶμα σφαιρικό πεπιεσμένο. Η παρουσία όμως χαμηλῆς δακτυλιόσχημης βάσης, που διακρίνεται από τὸ σῶμα με γωνίωση, οδηγεί σε μιὰ πιὸ πρώιμη χρονολόγηση στο δεύτερο μισό του 2ου π.Χ. αί.

Τὸ μεγάλο τροχήλατο έρυθροβαφές λυχνάρι 4191 (Πίν. 128), που ακολουθεῖ τὸν ίδιο τύπο, έχει σῶμα σφαιρικό πεπιεσμένο, μυκτήρα εὐρὺ και βραχὺ με άγκιστροειδή απόληξη, λαβή στὸν ὦμο δακτυλιόσχημη, ταινιωτή. Θυμίζει επίσης στὰ γενικά του χαρακτηριστικά την κατηγορία τῶν τροχήλατων κνιδιακῶν¹², διαφέρει όμως από τὰ τελευταία ως πρὸς τὴ

7. *Corinth IV*, II, 45-46, *Agora IV*, 70, τύπος 25A (prime), *Kerameikos XI*, 26-27, ομάδα RSL4, *Isthmia III*, 16-17, τύπος VIc άρ. 125 πίν. 3 και 17.

8. *Isthmia III*, 20, τύπος IXA άρ. 205 πίν. 4 και 18.

9. *Corinth IV*, II, 145, άρ. 157 εικ. 71, άρ. 160 εικ. 72 πίν. IV, άρ. 154 και 163, *Isthmia III*, 22 άρ. 218 πίν. 4 και πίν. 18 (250 π.Χ.), *Kerameikos XI*, 93-94, άρ. 579 πίν. 84-85 (200-150 π.Χ.), *EADelos XXVI*, 26, άρ. 275 πίν. 5 (125 π.Χ. έως άρχές του 1ου π.Χ. αί.), ALZINGER, *ÖJR* 56, 1985, 11 εικ. 1.

10. *Agora IV*, 124 άρ. 515-517 πίν. 19, 45, Broneer, τύπος XIV.

11. Ίκανός αριθμός λυχναριῶν αυτής της κατηγορίας βρέθηκε σε επιχώσεις οικόπέδων της Πάτρας. Ο ίδιος τύπος άπαντάται επίσης και στην Πύλο, βλ. Ν. ΚΑΛΙΤΣΑΣ, Άπό τὰ Έλληνιστικά Νεκροταφεία της Πύλου, *ΑΔ* 38, 1983 A, 49, άρ. 1731 σχ. 15.

12. D. BAILEY, *Catalogue of the Lamps in the British Museum* (1977) 136, Q272-Q361 (τέλος 3ου - α' τέταρτο του 1ου π.Χ. αί.), CHRISTIANE LYON-CAEN, *Musée du Louvre: Catalogue des lampes en terre cuite grecques et chrétiennes*, 48-49, άρ. 103 άπου και βιβλιογραφία.

διαμόρφωση του δίσκου, που είναι έδω έλαφρά κυρτός, διακρινόμενος από τον ὄμο με άβαθή αλάκωση καθώς και στο χρώμα του επιχρίσματος.

4. Στην τελευταία βαθμίδα εξέλιξης του τύπου 27C της Ἀθηναϊκής Ἀγοράς¹³, μπορούν να καταταχθούν τα λυχνάρια 5833, 6648, 4176 (Πίν. 129) με κεντρικό διάτρητο στέλεχος. Τα λυχνάρια 5833, 6648 έχουν σῶμα σφαιρικό και βάση δακτυλιόσχημη κωνική, ενώ το λυχνάρι 4176 έχει σῶμα με γωνιώδες περίγραμμα, βάση επίπεδη, δισκόμορφη, χεῖλος έλαφρά προς τὰ ἔξω. Ἀπό ὅμοια παράλληλά τους στη Δήλο¹⁴ και την Πέλλα¹⁵ χρονολογούνται στο τέλος του 2ου - αρχές 1ου π.Χ. αἰ.

5. Στον τύπο XV του Broeneer¹⁶ ανήκουν τα λυχνάρια με περιχέλιωμα τῶν τάφων τῆς Πάτρας 4778, 5834, 2090, 3805 (Πίν. 129). Ἔχουν σῶμα σφαιρικό με επίπεδη βάση, χαμηλό περιχέλιωμα γύρω από τον ὑποτυπώδη δίσκο, δίσκο, μυκτήρα επιμήκη με μεγάλη ὠοειδή ὀπή. Χρονολογούνται τα περισσότερα στον 1ο π.Χ. αἰώνα, από ανάλογα παραδείγματα στην Ὀλυμπία¹⁷, τὴ Θήβα¹⁸, τὴν Πύλο¹⁹.

Στο τέλος του 1ου π.Χ. - αρχές 1ου μ.Χ. αἰ. μπορεί να χρονολογηθεῖ το λυχνάρι 5834 με ὑψηλότερο περιχέλιωμα, που προέρχεται από ταφικό θάλαμο τῶν πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων. Ὅμοιο λυχνάρι από τὴν Πύλο βρέθηκε μαζί με νομίσματα τῆς ἴδιας ἐποχῆς²⁰.

6. Στον τύπο XIV του Broeneer²¹ ανήκει το λυχνάρι 4750 (Πίν. 129). Λυχνάρι με ὅμοια χαρακτηριστικά, ἔκτος από τὴ διαμόρφωση τῆς λαβῆς, από τὸ Ἱερό του Ποσειδῶνος στην Ἰσθμία²² χρονολογεῖται στο 50 π.Χ.

7. Τέλος το λυχνάρι 2387 είναι το μοναδικό κατασκευασμένο με μήτρα λυχνάρι στους τάφους τῆς Πάτρας. Ἀκολουθεῖ στα γενικά χαρακτηριστικά τον τύπο 51C τῆς Ἀθηναϊκής Ἀγοράς²³ ἢ τὴν κατηγορία SML/II του Κεραμεικοῦ²⁴, χωρίς ὅμως τὸ ἔκτυπο κόσμημα του ὄμου. Ὁ μυκτήρας είναι ἔδω ἰδιαίτερα επιμήκης, με τριγωνικὴ ἀπόληξη, ἢ λαβὴ ταινωτὴ δακτυλιόσχημη, ενώ στη θέση του λοβοῦ ὑπάρχει κέρας τῆς Ἀμαλθείας. Ἡ γωνιώδης μετάβαση στον ὄμο συνηγορεῖ σὲ μιὰ χρονολόγηση στον 1ο π.Χ. αἰώνα²⁵.

Λήκυθοι ἡλειακοῦ τύπου

Ὁ τύπος τῶν λεγόμενων ἡλειακῶν ληκύθων²⁶, γνωστὸς κυρίως από τὴν Ἥλιδα²⁷, που

13. Agora IV, 88, ἀρ. 385-386 πίν. 13, 40. Για τὸν ἴδιο τύπο βλ. ἔτισης BAILEY, ὁ.π. 134, ἀρ. Q272 πίν. 46 καὶ 47, CHRISTIANE LYON-CAEN, ὁ.π. 40 ἀρ. 66, με βιβλιογραφία, V. ΜΙΤΣΟΡΟΥΛΟΣ-LEON, Ὁ.Ἰ.Ρ. 50, 1972-75, 211 ἀρ. L7/73 εἰκ. 22a-b, Salamine de Chypre VII, 40 ἀρ. 67 πίν. 56,5 κ.ἄ.

14. EADélos XXVI, 31-32, ἀρ. 1671, 1679 πίν. F καὶ 8.

15. Πρβ. παρόμοιο λυχνάρι από τὴν Πέλλα, που ὅμως ἔχει ὑψηλό στέλεχος ἀνάρτησης, Ἀρχαία Μακεδονία, Ὀδηγὸς ἐκθέσεως, Melbourne, Brisbane, Sydney, 1988-89 (Ἀθήνα 1988) 336 ἀρ. 293.

16. Corinth IV, II, 55 ἀρ. 195 πίν. V. εἰκ. 14, ἀρ. 49. Βλ. ἔτισης Agora IV, 121 ἀρ. 504 πίν. 19 (τύπος 37c), Kerameikos XI, 96 ἀρ. 592-594 πίν. 86-87 κ.ἄ.

17. R. EILMANN, Olymp.Bericht IV, 1940/41, 89-90 εἰκ. 65, 66b-66c.

18. Kabirion III, 96 ἀρ. 786 πίν. 54.

19. N. ΚΑΛΤΣΑΣ, ὁ.π. 49-51 ἀρ. 1667-1669 σχ. 13, 16 πίν. 6a-στ', ἀρ. 1683-85 πίν. 18ε-ι, 1695 πίν. 2στ'-ζ.

20. N. ΚΑΛΤΣΑΣ, ὁ.π. 50 ἀρ. 1757 σχ. 16 πίν. 32ε-στ'.

21. Corinth IV 2, 55 ἀρ. 193 καὶ 194 εἰκ. 14 ἀρ. 48.

22. Isthmia III, 25 ἀρ. 338 πίν. 4, 19.

23. Agora IV, 177 ἀρ. 693-694 πίν. 50.

24. Kerameikos XI, 72 ἀρ. 419-427 πίν. 70, 71 (120-40 π.Χ.).

25. Kerameikos XI, 117-118.

26. Για τὸ σχῆμα βασικὴ παραμένει ἡ μελέτη του U. SINN, Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra, AM 93, 1978, 45-82 πίν. 21-26.

27. Γ. ΧΑΤΖΗ, Κεραμικὴ Ὑστεροκλασικῶν Χρόνων από τὴν Ἀμαλιάδα, AD 35, 1980, A, 55 κέ. σχ. 20 με χάρτη

υπήρξε κέντρο παραγωγής αυτής της κατηγορίας σε τοπικά εργαστήρια, αλλά και από τη Δυτική Στερεά²⁸, την Ήπειρο²⁹ και τα νησιά του Ίονίου πελάγους³⁰, αντιπροσωπεύεται στους τάφους της Πάτρας από αρκετά παραδείγματα. Οί ήλειακοί λήκυθοι της Πάτρας ανήκουν στην ομάδα των άρυβαλλόσχημων³¹, που κατατάσσονται σύμφωνα με τα τυπολογικά τους χαρακτηριστικά σε δύο επί μέρους τύπους, τόν ύστεροκλασικό και τόν πρώιμο έλλημιστικό.

Κύριο γνώρισμα του ύστεροκλασικού τύπου (4166, 4163, 6630, 6631, Πίν. 130, 139α) είναι στα παλαιότερα παραδείγματα οί βαθιές και πλατιές κατακόρυφες αυλακώσεις στο σῶμα, άμέσως κάτω από τόν λαιμό ως πάνω από τη βάση, που έναλλάσσονται με ανάγλυφες κατακόρυφες ζώνες. Φροντισμένο είναι τὸ πλάσιμο της βάσεως και του λαιμού. Ανήκουν τυπολογικά στην έπόμενη βαθμίδα εξέλιξης από τις κλασικές ληκύθους της ίδιας κατηγορίας του Ίεροῦ της Ἀρτέμιδος Λιμνάτιδος στην Κομποθέκρα της Ἡλείας³², που διακρίνονται για τὴν πλαστικότερη απόδοση τῶν μερῶν του σώματος. Μπορουν να χρονολογηθουν, σύμφωνα με τα τυπολογικά τους χαρακτηριστικά αλλά και τα συνευρήματα³³, στα μέσα του 4ου π.Χ. αϊ.

Στὸν έλλημιστικό τύπο (6647, 6621, 6619, 6620, 5045, 4149, Πίν. 131-132) οί κατακόρυφες αυλακώσεις γίνονται πυκνές εγγάρακτες γραμμές, που περιορίζονται στο σῶμα σε μιὰ στενή ζώνη, ενώ ὁ ὄμος αποτελεί ἕνα ξεχωριστό τμήμα με κοίλο περίγραμμα.

Για πρώτη φορά εμφανίζεται στη ζώνη του ὄμου ἡ διακόσμηση της κατηγορίας της «δυτικής κλιτύος»³⁴. Αποτελείται από μιὰ εγγάρακτη κυματοειδή γραμμὴ ἢ από βλαστό κισσοῦ, κόσμημα ιδιαίτερα αγαπητὸ σε ὅλη τὴ διάρκεια της έλλημιστικής κεραμικῆς, ἤδη γνωστὸ στὸν 4ο αϊ. από παραδείγματα στην Ἀθήνα³⁵, τὴν Κόρινθο³⁶, τὴν Αἴγινα³⁷, τὴν Ἐρέτρια³⁸ κ.ά. Χρονολογοῦνται μετὰ τὸ 340 π.Χ., ὅπως επιβεβαιώνεται και από τὰ λυχνάρια³⁹ που βρέθηκαν μαζί.

του νομοῦ Ἡλείας — ὅπου σημειώνονται οί θέσεις εύρέσεως ληκύθων ήλειακοῦ τύπου — και με νεώτερη βιβλιογραφία.

28. *Agora XII*, 155 σημ. 20-21 (Γαλαξειδί), ΡΗ. ΖΑΡΗΙΟΡΟΥΛΟΥ, *Tombe in Etolia, Magna Graecia*, Anno XIV, ἀρ. 5, 6, *Maggio-giugno* 1979, 8-9.

29. Σύμφωνα με πληροφορία του συναδέλφου Μ. Πετρόπουλου, λήκυθοι ήλειακοῦ τύπου έχουν βρεθεί σε τάφους στην Ἄρτα.

30. U. SINN, *δ.π.* 54.

31. U. SINN, *δ.π.* 63-64 τύπος II εϊκ. 3.

32. Βλ. σημ. 31.

33. Οί λήκυθοι 4166, 4163 βρέθηκαν στὸν ἴδιο τάφο με τὸ λυχνάρι 4161, που χρονολογεῖται στο 350 π.Χ., ενώ οί λήκυθοι 4142, 4146 στὸν ἴδιο τάφο με τὸ λυχνάρι 5829 του 340 π.Χ.

34. Λήκυθοι ήλειακοῦ τύπου, με διακόσμηση «δυτικής κλιτύος», δὲν έχουν βρεθεί στις ανασκαφές της Ν. στοῆς της Ὀλυμπίας, που χτίστηκε στα μέσα του 4ου αϊ. π.Χ. Αντίθετα πολλὰ ὄστρακα ληκύθων του ἴδιου τύπου με διακόσμηση της κατηγορίας, «της δυτικής κλιτύος», προέρχονται από τὴ στοῶ της Ἡχοῦς, που χρονολογεῖται μετὰ τὸ 340 π.Χ. Οί πληροφορίες για ὑλικὸ από τις ανασκαφές της Ὀλυμπίας ὀφείλονται στὸν κ. J. Schilbach.

35. Βλ. ένδεικτικά: G. KOPCKE, *Golddecoriert attische Schwarzfirniskeramik des Vierten Jahrhunderts v. Chr.*, *AM* 79, 1964, πίν. 12,1 πίν. 13,1 πίν. 31,2-9.

36. *Corinth VII*, III, 82, 83, ἀρ. 453 ἀρ. 15, 53.

37. *Alt-Ágina II*, 1, 70, ἀρ. 486 πίν. 37, ἀρ. 495 πίν. 38, ἀρ. 512 πίν. 39, *Alt-Ágina II*, 3, 40, 76, ἀρ. 295, ἀρ. 296, ἀρ. 297 πίν. 27.

38. *Eretria II*, πίν. 16, ἀρ. 9 πίν. 18, ἀρ. 30, 16 πίν. 19, ἀρ. 34, 35.

39. Οί λήκυθοι 6620, 6647 βρέθηκαν στὸν ἴδιο τάφο με τὸ λυχνάρι 5827, που χρονολογεῖται γύρω στο 340, ενώ οί λήκυθοι 6619, 6621, ἡ λήκυθος 5045 και ἡ λήκυθος 6636 προέρχονται από τούς ἴδιους τάφους με τὰ λυχνάρια 5826, 5046 και 6638 αντίστοιχα, που χρονολογοῦνται μεταξύ 335-315 π.Χ.

Περισσότερο εξελιγμένη είναι η μεγάλη αρυβαλλόσχημη λήκυθος 4149. Παρουσιάζει σχηματικότερη απόδοση του σώματος, ξηρότερο περίγραμμα, ευθύγραμμο στόμιο, τριγωνική υπερυψωμένη λαβή. Μπορεί να χρονολογηθεί στο τέλος του ίδιου αιώνα.

Κάνθαροι

Οι ύστεροκλασικοί και έλληνοιστικοί κάνθαροι των τάφων της Πάτρας αντιπροσωπεύουν τύπους που συνδέονται με τα γειτονικά εργαστήρια τόσο της Ήλιδας όσο και της Κορίνθου.

Οι κάνθαροι 6642, 6645, 6637, 2781 (Πίν. 133) ανήκουν στην κατηγορία των ήλειακων⁴⁰. Παρουσιάζουν δηλαδή όμοια χαρακτηριστικά γνωρίσματα «το βαθύ ήμισφαιρικό σώμα με το συνεχόμενο ταινιωτό χεῖλος», εκπροσωπούν ωστόσο διαφορετικές βαθμίδες εξέλιξης του σχήματος στο β' μισό του 4ου π.Χ. αἰ.

Πρωιμότερος ο κάνθαρος 6642 έχει εὐθὺ τοίχωμα, ὄρθιο χεῖλος, βάση σε σχῆμα ἀνεστραμμένου ἔχινου. Στὴν ἐπόμενη βαθμίδα ἀνήκει ὁ δεύτερος, 6645, με κυματοειδὲς περίγραμμα σώματος, χεῖλος ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, βάση ὑψηλότερη τοῦ προηγούμενου. Περισσότερο εξελιγμένοι τυπολογικὰ εἶναι οἱ δύο τελευταῖοι 6637, με σιγμοειδὲς περίγραμμα, ὑψηλὴ βάση. Μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν ἀνάμεσα σὲ δύο παραδείγματα ἀπὸ τὴ Νότια Στοὰ τῆς Ὀλυμπίας, πὺ χρονολογοῦνται τὸ πρῶτο⁴¹ στὰ μέσα καὶ τὸ δεύτερο⁴² στὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Προῖον τοπικοῦ ἐργαστηρίου εἶναι πιθανότατα ὁ κάνθαρος 3574 (Πίν. 134, 139β), πὺ μιμεῖται, ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τοῦ κατώτερου τμήματος τοῦ σώματος καὶ τὴν κωνικὴν βάση, τὴν παραλλαγὴ Β τῶν κανθάρων τῆς Ὀλυμπίας⁴³. Διαφορετικὴ ὅμως εἶναι ἡ διάπλαση τῆς κυρτῆς ζώνης, πὺ εἶναι ἐδῶ περισσότερο ἀναπτυγμένη. Διαφορετικὲς εἶναι ἐπίσης καὶ οἱ λαβές.

Στὸν γνωστὸ τύπο τῶν κανθάρων με «ἐνιαῖο περίγραμμα»⁴⁴ ἀνήκουν οἱ κάνθαροι 5043 καὶ 5044 τῆς Πάτρας (Πίν. 134, 140α). Ὁ πρῶτος, ὁ πρωιμότερος, παρουσιάζει συγγενὴ χαρακτηριστικὰ με κάνθαρο ἀπὸ τὴν Κόρινθο⁴⁵, πὺ χρονολογεῖται μετὰ τὸ 300 π.Χ. Οἱ διαφορὲς ἐντοπιζοῦνται στὴν βάση, πὺ εἶναι στὸ παράδειγμα τῆς Πάτρας κωνικὴ, δακτυλιόσχημη, περισσότερο περιορισμένη. Τὴ χρονολόγηση τοῦ κανθάρου στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου ἐνισχύει μιὰ συνεχῆς βλαστόσπειρα με φύλλα δρυὸς καὶ στικτὰ ἄνθη⁴⁶, στὴ ζώνη τῶν λαβῶν, πὺ ἀποδίδονται ἐδῶ με ἐπίθετο λευκό.

Ὁ δεύτερος ἀποτελεῖ μεταγενέστερη παραλλαγὴ τοῦ ἴδιου σχήματος. Ἡ κωνικὴ δακτυλιόσχημη βάση εἶναι ἐδῶ στενότερη, τὸ σώμα περισσότερο ὠοειδές, οἱ λαβὲς κωνικὲς με τραπεζιόσχημα ἐπιθέματα στὶς ἄκρες. Ἡ γενικὴ δηλαδὴ τάση στὴν ἐξέλιξη τοῦ σχήματος ἀπὸ τὸ σφαιρικὸ στὸ ὠοειδές⁴⁷ διαπιστώνεται καὶ στὰ παραδείγματα τῆς Πάτρας. Ἡ χρῆση

40. Βλ. R. EILMANN, *Olymp.Bericht* III, 1938-39, 52-55, V. ΜΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ-ΛΕΟΝ, *ÖJR* 50, 1972-73, 212-213 εἰκ. 24. *ÖJR* 51, 1976-77, 213-214. Β. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΛΕΟΝ, Κεραμεικὴ ἀπὸ τοὺς Λουσοῦς, Α' *Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμεικὴ* (Ἰωάννινα 1989) 23.

41. R. EILMANN, *δ.π.* 52 εἰκ. 48.

42. R. EILMANN, *δ.π.* 53 εἰκ. 50.

43. R. EILMANN, *Olymp.Bericht* IV, 27-29 εἰκ. 16.

44. Γιὰ τὸν τύπο αὐτὸ τῶν κανθάρων βλ. *Corinth* VII, III, 74-76 ἀρ. 378-388 πίν. 15 καὶ πίν. 52, *Médéon* V, 38, ἀρ. 41.5 εἰκ. 38 καὶ 39. Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, *δ.π.* 36 ἀρ. 1655 σχ. 6 πίν. 9α.

45. *Corinth* VII, III, 76 ἀρ. 378 πίν. 15 καὶ 52.

46. Πρβ. ΚΟΡΣΚΕ, *δ.π.* εἰκ. 46, 9, *Alt-Ägina* II, 1, 172, ἀρ. 523 πίν. 40, *Demetrias* I, 108 ἀρ. 86 πίν. 38, 1, *FdD* V, 172 εἰκ. 720.

47. *Corinth* VII, III, 75.

ἐξάλλου μεικτῆς τεχνικῆς στὴ διακόσμηση⁴⁸, ποὺ ἀποδίδεται ἐδῶ μὲ ἐγχάραξη στὸν ἑλικοειδῆ βλαστὸ καὶ ἐπίθετο λευκὸ, σήμερα ἐξίτηλο στὰ φύλλα, ἐπιβεβαιώνει τὴ χρονολόγηση τοῦ κανθάρου στὸ τέλος τοῦ 3ου μὲ ἀρχῆς τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα.

Τέλος ὁ κἀνθαρος 4121 τῆς Πάτρας (Πίν. 134, 140β) μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὴν κατηγορία τῶν κανθάρων ποὺ ὁ Edwards ὀνομάζει *Cyma Kantharos*⁴⁹. Παρουσιάζει ἀκριβῶς τὸ ἴδιο σχῆμα μὲ ἀνάλογο παράδειγμα ἀπὸ τὴν Κόρινθο⁵⁰, ποὺ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἡ βάση εἶναι στὸν πατρὶνὸ κἀνθαρο κωνικὴ, περισσότερο ἐξελιγμένη, στοιχεῖο γιὰ μεταγενέστερη χρονολόγηση στὸν πρῶμο 3ο π.Χ. αἰ.

Λάγυνοι

Σὲ τρεῖς διαφορετικοὺς τύπους λαγύνων⁵¹, γνωστοὺς ἀπὸ διάφορα ἑλληνιστικὰ κέντρα τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου⁵² καὶ τῆς Πελοποννήσου⁵³, ἀνήκουν οἱ λάγυνοι τῆς Πάτρας: στὸν τύπο α, μὲ τὸ κωνικὸ σῶμα, στὸν τύπο β, μὲ τὸ ἀμφικωνικὸ καὶ στὸν τύπο γ, μὲ τὸ σφαιρικόν.

Στὸν πρῶτο τύπο ἀνήκει ἡ λάγυνος 3573 (Πίν. 137, 140γ), μὲ στενοῦς, ἐλαφρὰ καμπύλους ὄμους, μικρὴ βάση καὶ ἔντονη ἄρθρωση στὸν ὄμο. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ λαγύνους ἀπὸ τὸν Κεραμεϊκόν⁵⁴, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. Παρόμοιο ἐπίσης σχῆμα ἔχει λάγυνος μὲ γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ τὴ Ρόδο⁵⁵ τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση συνδέεται μὲ τὴν κατηγορία τῆς «δυτικῆς κλιτύος»⁵⁶, ποὺ δὲν εἶναι συνήθης σὲ ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου. Στὸν ὄμο πεντάφυλλο, σχηματοποιημένο φυτικὸ κόσμημα ἀποδίδεται μὲ ἀραιὸ πηλὸ καὶ ἐγχάραξη. Θυμίζει θέματα τῆς ἴδιας κατηγορίας στὶς τελευταῖες ἐκφυλισμένες φάσεις τοῦ ρυθμοῦ⁵⁷, γεγονὸς ποὺ ἐνισχύει τὴν ὕστερη χρονολόγηση τοῦ ἀγγείου. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. ἀνήκουν ἐπίσης καὶ τὰ μυροδοχεῖα 3568-3572⁵⁸ ποὺ βρέθηκαν στὸν ἴδιο τάφο.

Οἱ δύο ἄλλες λάγυνοι, μὲ τὸ ἀμφικωνικὸ καὶ τὸ πεπιεσμένον σφαιρικόν σῶμα (6741 καὶ

48. *Demetrias* I, 100-101 ἀρ. 56.

49. *Corinth* VII, III, 76 κέ. Βλ. ἐπίσης Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, ὁ.π. 36 ἀρ. 1656 σχ. 6.

50. *Corinth* VII, III, 79 ἀρ. 400 πίν. 15 καὶ 52.

51. Γιὰ τὸ σχῆμα βασικὴ παραμένει ἡ μελέτη τοῦ G. LEROUX, *Lagynos, Recherches sur la céramique et l'art ornamental Hellénistiques* (1913). Βλ. ἐπίσης R. PIEROBON, *Lagynos: funzione e forma, Rivista di Studi Liguri* 45, 1975, 27-50, μὲ πρὸ πρόσφατη βιβλιογραφία, καθὼς καὶ EAA, *Atlante delle forme ceramiche* II, tav. IX, 3, forma 102, 43.

52. *Exp. Sieglin* II, 3, 30-32, *SCE* IV 3, 59, 65, 75, J. K. ANDERSON, *Excavation on the Kofina Ridge, Chios, BSA* 49, 1954, 153-157, P. W. LAPP, *Palestinian Ceramic Chronology 200 B.C.-A.D. 70* (New Haven 1961) 210, τύπος 228 A, *Labraunda* II, 17, *PergForsch* 2, 105, Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ, *Κεραμικὴ «δυτικῆς κλιτύος» ἀπὸ τὴ Ρόδο*, *ΑΔ* 38, 1983, A, 124 μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία.

53. Ph. BRUNEAU, *Tombes d'Argos, BCH* 94, 1970, 513 κέ., *Alt-Ägina* II, 1, 83-85 πίν. 51, 52, Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ ὁ.π. 37-41 σχ. 8, 9.

54. *Kerameikos* IX, 167, τάφος 403 πίν. 71, 1.

55. Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, *Χρονολογικὰ προβλήματα γραπτῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴν Ρόδο*, Β' *Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ* (Ἀθήνα 1990) 175, ἀρ. Π 7258 πίν. 89α.

56. Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ, ὁ.π. 124-125 καὶ 124 σημ. 90, ὅπου παλαιότερη βιβλιογραφία.

57. Πρβ. S. I. ROTROFF, *Attic West Slope Vase Painting, Hesperia* 60, 1991, 90, ἀρ. 86 εἰκ. 19 πίν. 35, 95, ἀρ. 105 εἰκ. 28 πίν. 43.

58. Τὰ ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα 3568-3572 τοῦ ἴδιου τάφου χρονολογοῦνται ἀπὸ ὁμοία παράλληλά τους στὸν Κεραμεϊκόν, στὸ Ἄργος, στὴ Χίο κ.ά. στὸ β' τέταρτο τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.

3115, Πίν. 135-136, 140γ) παρουσιάζουν όμοια τυπολογικά γνωρίσματα με ανάλογα παραδείγματα από τὸ Ἴαργος⁵⁹, τοῦ 3ου καὶ 2ου π.Χ. αἰ. Στὸν ἴδιο μάλιστα τάφο μετὴ λάγυνο 6741 ἀνήκει τὸ λυχνάρι 6648, μετὴ διάτρητο στέλεχος⁶⁰, ποῦ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 2ου-άρχες 1ου π.Χ. αἰ.

Ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση οἱ λάγυνοι ἀκολουθοῦν πορεία παράλληλη μετὴ τῶν λευκῶν⁶¹. Στὴ ζώνη τοῦ ὄμου ἀναπτύσσονται τὰ γνωστὰ γιὰ τὴν κατηγορία θέματα, ὅπως τὸ σχηματοποιημένο φυτικὸ κόσμημα φύλλων, μίσχων καὶ στιγμῶν, στὴ λάγυνο 6741, γιρλάντα μετὴ ταινίες καὶ κόμβους στὴ λάγυνο 3115. Ὅμοια θέματα γνωρίζουμε ἀπὸ ἀνάλογα παραδείγματα στὴν Αἴγινα⁶² καὶ τὴν Ἀθηναϊκὴ Ἀγορά⁶³. Συνδέονται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, μετὴ συνηθισμένα στὰ συμπόσια καὶ στὴς γιορτὲς ἀληθινὰ στεφάνια ἢ ταινίες, ποῦ κοσμοῦσαν συχνὰ τὰ ἴδια τὰ σκεῦη⁶⁴.

Πυξίδες

Οἱ τρεῖς πήλινες πυξίδες⁶⁵ 2848, 4162, 4179 (Πίν. 138, 141α) εἶναι τριποδικές⁶⁶, ἀνήκουν δηλαδὴ στὸν λιγότερο διαδεδομένο τύπο, μετὴ πλαστικὰ πόδια στηρίγματα, ποῦ στὴν Πάτρα εἶναι λεοντοπόδαρα⁶⁷.

Ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τους ἀποτελεῖ ζώνη καστανῆ στὸ μέσον περίπου τοῦ σώματος, πάνω, στὴν ἀνοικτόχρωμη ἐπιφάνεια τοῦ πηλοῦ. Κοινὸ γνώρισμα καὶ στὴς τρεῖς εἶναι ἐπίσης ἢ διαμόρφωση τῆς θόλου μετὴ πλαστικούς ἀναβαθμούς, τόσο στὸν ἀσπιδόμορφο θόλο τῆς πυξίδας 2848, ὅσο καὶ στὸν ἐπίπεδο σχεδὸν θόλο τῶν δύο ἄλλων. Ὁ τύπος ἀναγνωρίζεται σὲ πυξίδα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀπὸ τὴ Βεγγάζη⁶⁸ ἢ σὲ πυξίδα τοῦ Πανεπιστημίου Reading ἀπὸ τὴ Βδιωτία⁶⁹, ποῦ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τους στὸν 3ο π.Χ. αἰ. Ὅμοια διαμόρφωση σώματος παρουσιάζει ἐπίσης μιὰ πυξίδα ἀπὸ τὴ Λαμία⁷⁰, ποῦ ἀνήκει ὅμως στὸν τύπο τῶν πυξίδων μετὴ κωνικὴ βάση.

Σύμφωνα μετὴ τὴς ἀναλογίες τοῦ σώματος, πρωιμότερη ἴσως εἶναι ἡ πυξίδα 2848, ποῦ ἔχει εὐρύτερο σῶμα, χαμηλότερα πόδια καὶ πυθμένα σὲ σχῆμα ἡμιτόμου σφαίρας. Παρουσιάζει τυπολογικὴ συγγένεια μετὴ πυξίδα ἀπὸ τὴ Stoddard Collection⁷¹, ποῦ ἀντιπροσωπεύει ἓνα μεταβατικὸ στάδιο τῶν δύο τύπων.

59. Ph. BRUNEAU, ὁ.π. 514 ἀρ. 59, 29 εἰκ. 208 (ἀμφικωνικὸ σῶμα) καὶ 509, ἀρ. L 188, I εἰκ. 175 (σφαιρικὸ σῶμα).

60. Βλ. σημ. 13, 14, 15.

61. *PergForsch* 2, 105, H. A. THOMPSON, Two Centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia* III, 1934, 450, Ph. BRUNEAU, ὁ.π. 496 εἰκ. 162, 503 εἰκ. 175-176, *Alt-Ágina* II, I, 83-85 ἀρ. 667-672 πίν. 51-52.

62. *Alt-Ágina* II, I πίν. 51 ἀρ. 669 καὶ πίν. 52 ἀρ. 670.

63. THOMPSON, ὁ.π. 403, E70, E71 εἰκ. 92.

64. Ἀθην. VII, 276, b.

65. Γιὰ τὸ σχῆμα βλ. Στ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας (1980) 140 κέ. ποῦ ἀποτελεῖ καὶ τὴν πληρέστερη διαπραγμάτευση τοῦ θέματος μετὴ παλαιότερη βιβλιογραφία, καθὼς καὶ Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ - Κ. ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, Πήλινες πυξίδες ἀπὸ τὴ Βέροια. Χρονολογικὲς ἐνδείξεις, Β' *Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ* (Ἀθήνα 1990) 151-160, μετὴ νεώτερη βιβλιογραφία.

66. Στ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, ὁ.π. 146 καὶ 147 σημ. 97.

67. Γιὰ πυξίδες μετὴ λεοντοπόδαρα βλ. σημ. 66 καὶ τελευταία Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ - Κ. ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, ὁ.π. πίν. 81β, Κ. ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, *ΑΔ* 35, 1980, Β2, 410 πίν. 242δ, Α. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Ὁ λαξευτὸς τάφος Δ τῆς ἀρχαίας Πέλλας, *Μακεδονικὰ ΚΓ'*, 1983, 211 εἰκ. 11.

68. D. H. BAILEY, Grow's tomb at Benghazi, *BSA* 67, 1972, 9 πίν. 3b-c.

69. CVA, Great Britain, University of Reading, 60, πίν. 40, 5α-β, 3ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὴν Κοπαῖδα.

70. Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ, *ΑΔ* 33, Β1, 1978, 133 πίν. 45α.

71. V. C. BAUR, *Catalogue of the R. D. Stoddard Collection of Greek and Italian Vases in Yale University* (1972) 235 ἀρ. 492 εἰκ. 105.

Ἡ καστανὴ ζώνη φέρει διακόσμηση τῆς κατηγορίας «τῆς δυτικῆς κλιτύος», γεωμετρικοῦ κοσμήματος⁷² στὶς πυξίδες 4179, 2848, συνεχοῦς βλαστόσπειρας⁷³ στὴν πυξίδα 4162. Τόσο τὰ θέματα ὅσο καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς ὄψιμης φάσεως τοῦ ρυθμοῦ. Κυριαρχεῖ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐγγάραξης, ἐνῶ ἡ χρῆση τοῦ λευκοῦ εἶναι περιορισμένη.

Ὁ περίγυρος τοῦ καλύμματος καὶ τῶν τριῶν κοσμεῖται μὲ ἰωνικὸ κυμάτιο, ἐναλλασσόμενο μὲ φυτικὸ κόσμημα, μοτίβο γνωστὸ ἤδη στὸν 3ο αἰ. (Πέλλα⁷⁴, Κόρινθο⁷⁵, Δημητριάδα⁷⁶), ποὺ ἀπαντᾶται συχνὰ καὶ στὸν 2ο π.Χ. αἰ. (Βέροια⁷⁷, Ρόδο⁷⁸, Πέργαμο⁷⁹, Πέλλα⁸⁰). Περισσότερο σχηματοποιημένο εἶναι τὸ κόσμημα τῆς πυξίδας 4162. Σχεδὸν ὅμοιο κόσμημα σὲ πυξίδα ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια⁸¹ χρονολογεῖται στὸν 2ο π.Χ. αἰ.

Ἡ χρονολόγηση τῶν πυξίδων στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὰ συνευρήματά τους. Ἡ πυξίδα 2848 π.χ. βρέθηκε μαζὶ μὲ πῆλινο κώδωνα 3121⁸², ποὺ χρονολογεῖται στὸ α' τέταρτο τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., προέρχεται ἀπὸ τὴν παλαιότερη παραμερισμένη ταφὴ τοῦ τάφου τῆς ὁδοῦ Κορίνθου καὶ Πουκεβίλ, ἐνῶ τὰ μυροδοχεῖα 3119-3120⁸³ τῆς νεώτερης ταφῆς χρονολογοῦνται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (Πίν. 141β).

Τέλος, στὸν ἴδιο τύπο ἀνήκουν καὶ ἄλλες ἑλληνιστικὲς πυξίδες⁸⁴, ποὺ βρέθηκαν σὲ πρόσφατες ἀνασκαφὲς στὴν Πάτρα, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐντοπιότητα τοῦ σχήματος.

Συμπεράσματα

Ὑστερα ἀπὸ τὴν παρουσίαση ἐδῶ ὀρισμένων μόνο σχημάτων ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξέταση τῶν ὑπολοίπων ἀγγείων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ ἴδια ταφικὰ σύνολα, προέκυψαν ὀρισμένες παρατηρήσεις ποὺ συνοψίζονται στὰ ἐξῆς:

Ἐπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὕπαρξη τοπικοῦ ἐργαστηρίου κεραμικῆς στὴν Πά-

72. Γιὰ γεωμετρικὰ κοσμήματα τῆς κατηγορίας «δυτικῆς κλιτύος» βλ. ἐνδεικτικὰ, ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *δ.π.* 75, ἀρ. Π 1422 πίν. 69,4 καὶ 162 σημ. 148, ὅπου παλαιότερη βιβλιογραφία, *Alt-Ägina* II, 1, 73-74, ἀρ. 545, 547-549 πίν. 41 (τέλος 3ου αἰ. π.Χ.), *Alt-Ägina* II, 3, 40, 77 ἀρ. 317-320 πίν. 28 (2ος π.Χ. αἰ.), Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ, *δ.π.* 168 ἀρ. 86-88 (3ος-2ος π.Χ.) μὲ νεώτερη βιβλιογραφία.

73. Τὸ μοτίβο παραλλάσσει ἀπὸ τὸ γνωστὸ σὲ ἀγγεῖα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. κόσμημα τῆς βλαστόσπειρας μὲ φύλλα ἢ ἄνθη κισσοῦ. Βλ. ἐνδεικτικὰ παραδείγματα βλαστόσπειρας ἀπὸ τὴ Μακεδονία, ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *δ.π.* πίν. 68 Π 1342, πίν. 69 Π 1421, ἀπὸ τὸ Πέργαμο, *PergForsch* 2, 61 ἀρ. D33 καὶ D35 πίν. 13, ἀπὸ τὴ Δημητριάδα, *Demetrias* I, 100 ἀρ. 53 πίν. 34,1 καὶ 102 ἀρ. 60 πίν. 37,1, ἀπὸ τὴ Ρόδο, Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ, *δ.π.* 166 ἀρ. 80 πίν. 60γ (β' μισὸ 3ου π.Χ.), 184 ἀρ. 145 σχ. 25 πίν. 71α, στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

74. *The Search for Alexander* (Washington 1981) 175 ἀρ. 146 (3ος-2ος π.Χ.) καὶ πίν. 23.

75. *Corinth* VII, III, 92 ἀρ. 535 πίν. 55 (250-225 π.Χ.).

76. *Demetrias* I, 100, ἀρ. 56 πίν. 36, 1.

77. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, 75 ἀρ. Π 1422 πίν. 69, 2.

78. Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ, *δ.π.* 199 ἀρ. 200.

79. D. BEHR, Neue Ergebnisse zur pergamenischen Westabhangkeramik, *IstMitt* 38, 1988, 173 ἀρ. 22 (3ος-2ος π.Χ.).

80. *Ἀρχαία Μακεδονία*, *δ.π.* 341 ἀρ. 300.

81. *Eretria* II, 62 ἀρ. 68 πίν. 21 καὶ 40.

82. Πρβ. ὅμοιο παράλληλο ἀπὸ τὸ Πέργαμο, ÖMER ÖZYİĞİT, Céramiques hellénistiques d'après les fouilles de Pergame/Kestel, Β' *Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ* (1990) 97 πίν. 58d.

83. Πρβ. ὅμοια μυροδοχεῖα ἀπὸ τὸν Τάραντα, ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 2ο π.Χ. αἰ. E. M. DE JULLIS, *Ori di Taranto in Eta Ellenistica* (Milano 1984) 475-476 ἀρ. CXXXIV 8-12 (200-150 π.Χ.), 487 ἀρ. CXXXVIII 45-47 (150-125), 498-501 ἀρ. CXLII 37-39, 39-68 (150-100 π.Χ.).

84. Πρβ. π.χ. πυξίδες 6721 καὶ 4778 ἀπὸ ἀνασκαφῆς οἰκοπέδων Διακονιάρη καὶ Ἑρμοῦ ἀντίστοιχα. Ἡ τελευταία μάλιστα προέρχεται ἀπὸ ἀποθήκη, πιθανότατα κεραμικοῦ ἐργαστηρίου.

τρα, τόσο στα κλασικά, όσο και στα έλληνοιστικά χρόνια, όπως διαπιστώθηκε από την εξέταση του πηλού⁸⁵ αλλά κυρίως από τα ιδιαίτερα μορφολογικά γνωρίσματα των αγγείων.

Ο πηλός παρουσιάζει στη σύστασή του ιδιαίτερη ομοιογένεια σύμφωνα με τα αποτελέσματα πετρογραφικής και χημικής ανάλυσης, ποικίλλει μόνο ως προς το χρώμα, αποτέλεσμα πιθανότατα διαφορετικής θερμοκρασίας στην όπτηση.

Στους πολυάριθμους τάφους του β' μισού του 4ου π.Χ. αι. περιλαμβάνονται όλα τα γνωστά για την εποχή σχήματα των μελαμβωτών, κυρίως, αγγείων. Παρουσιάζουν κοινά τυπολογικά γνωρίσματα με την κεραμική των ήλειακων εργαστηρίων καθώς και των εργαστηρίων της Δυτικής Στερεάς Ελλάδος και της Κορίνθου. Διαπιστώθηκαν ωστόσο διαφοροποιήσεις στις λεπτομέρειες, όπως στους κανθάρους και στα λυχνάρια, που συνηγορούν στη κατασκευή των αγγείων αυτών σε τοπικά πατρικά εργαστήρια.

Λίγα είναι τα αγγεία που απαντώνται στους ολιγάριθμους τάφους του 3ου π.Χ. αι., κυρίως μυροδοχεία με σφαιρικό σώμα και κώνοι με ένιατο περίγραμμα, που συνεχίζουν την παράδοση των κλασικών τύπων. Μικρός είναι επίσης και ο αριθμός των τάφων του α' μισού του 2ου π.Χ. αι. Ήδη όμως από τα τέλη του 3ου και τις αρχές του 2ου μιλά σημαντική αλλαγή σημειώνεται στα σχήματα των αγγείων, όπως και σε άλλα έλληνοιστικά εργαστήρια⁸⁶. Έγκαταλείπονται τα παλαιά και εμφανίζονται νέα σχήματα: οι τριποδικές πυξίδες, οι πρόχοι, όρισμένες κατηγορίες μυροδοχείων και λυχνάρων. Από τα εύρηματα λείπουν οι μεγάροι σκύφοι. Δεν απαντώνται στους τάφους, ούτε και στα οικιστικά σύνολα. Ελάχιστα μόνο όστρακα έχουν βρεθεί σε επιχώσεις. Μικρή επίσης ομάδα απαρτίζουν τα αγγεία με διακόσμηση της κατηγορίας «της δυτικής κλιτύος», που περιλαμβάνει αρυβαλλοειδή ληκύθια και πυξίδες. Από τα θέματα αυτής της κατηγορίας στην πρώιμη φάση απαντώνται ή κυματοειδής εγγάρια γραμμή, απλή ή με φύλλα κισσού, και ή βλαστόσπειρα, ενώ χαρακτηριστικό της όψιμης φάσης είναι τα γεωμετρικά κοσμήματα και το στεφάνι με ιωνικό κυμάτιο. Ως προς τον τρόπο απόδοσης και στις δύο φάσεις χρησιμοποιείται περισσότερο ή εγγάραξη.

Συμπερασματικά στο τοπικό εργαστήριο της Πάτρας υιοθετούνται νέα σχήματα, ενώ παράλληλα παρουσιάζονται όρισμένες ιδιαιτερότητες σε μερικούς τύπους, όπως π.χ. στις πυξίδες και στα λυχνάρια. Σε γενικές γραμμές πάντως ακολουθείται ο κοινός χαρακτήρας της έλληνοιστικής κεραμικής.

Την ανάπτυξη της πόλεως των Πατρών στους ύστεροέλληνοιστικούς χρόνους⁸⁷ μαρτυρεί ο μεγάλος αριθμός τάφων, που παρουσιάζουν περισσότερο φροντισμένη κατασκευή, ενώ μερικοί περιέχουν πλούσια κτερίσματα, όπως χρυσά κοσμήματα⁸⁸. Η κεραμική ωστόσο των τάφων αυτών περιλαμβάνει άβαφη χρηστικά κυρίως αγγεία, με επικρατέστερο κτέρισμα τα μυροδοχεία, ενώ λίγα είναι τα παραδείγματα των αγγείων με γραπτή διακόσμηση όπως οι λάγυνοι. Η χαμηλή ποιότητα της κατασκευής των ύστεροέλληνοιστικών αγγείων έρχεται σε αντίθεση με την ανάπτυξη της μεταλλοτεχνίας και της κοσμηματοτεχνίας, που σημειώνεται την ίδια εποχή στα τοπικά εργαστήρια της πόλης⁸⁹.

85. Οι αναλύσεις έγιναν στα εργαστήρια της Γεωλογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, από τον καθηγητή Κ. Σιδέρη.

86. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *δ.π.* 167-168.

87. Α. ΡΙΖΑΚΙΣ, *Études sur l' Achaïa Romaine* II (άδημοσίευτη διδακτορική διατριβή Πανεπιστημίου, Lyon 2), 1979, II, 38, 41.

88. Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *δ.π.* 287-323.

89. Η άνθηση της κοσμηματοτεχνίας και της μεταλλοτεχνίας δεν συνεπάγεται και τη συνακόλουθη ανάπτυξη των κεραμικών εργαστηρίων την εποχή αυτή.

Οι ἀλληλοεπιδράσεις ἀνάμεσα στὰ ἐργαστήρια τῆς Πάτρας μὲ ἄλλα τοπικὰ ἐργαστήρια τῆς Πελοποννήσου συνεχίζονται καὶ στὰ ὑστεροελληνιστικὰ χρόνια. Ἦδη ἔχουν ἐπισημανθεῖ ὁμοιότητες μὲ ἐργαστήρια τῆς Πύλου καὶ τοῦ Ἄργους.

Νέες μελέτες ἀπὸ ἀδημοσίευτο ὑλικὸ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας θὰ μπορέσουν πιθανότατα νὰ προσδιορίσουν καλύτερα τὸ βαθμὸ τῆς ἐμπορικῆς ἀκτινοβολίας τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Πάτρας στὴν εὐρύτερη περιοχή.

ΔΩΡΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ

Γ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων

Σύνολα έλληνιστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς ἀρχαίας Λευκάδος*

(Πίνακες 142-151)

Ἡ πόλη τῆς Λευκάδος ἰδρύθηκε ἐπίσημα ὡς ἀποικία τῶν Κορινθίων παράλληλα μὲ τὴν Ἀμβρακία καὶ τὸ Ἀνακτόριο, γύρω στὸ 625 π.Χ., ἀπὸ τοὺς Κυψελίδες¹. Ὁ ἀποικισμὸς τῶν τριῶν πόλεων εἶχε σκοπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς ναυσιπλοΐας πρὸς τὸ Ἴόνιο, τὴν Ἀδριατικὴ καὶ τὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδα καὶ τὴ διευκόλυνση τοῦ κορινθιακοῦ ἐμπορίου. Ἡ ἀνάγκη ἐλέγχου τῶν θαλάσσιων καὶ χερσαίων ὁδῶν τῆς ΒΔ Ἑλλάδος, ὥστε νὰ προσταστεύονται τὰ κορινθιακὰ συμφέροντα, ἔγινε ἐπιτακτικότερη μετὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., ὅταν ἡ Κέρκυρα ἀναπτύχθηκε σὲ ναυτικὴ δύναμη², ἱκανὴ ὄχι μόνον νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν κυριαρχία τῆς θαλασσοκρατείας Κορίνθου ἀλλὰ καὶ νὰ καταναυμαχήσῃ τὸν στόλον τῆς στὴν «παλαιτάτη ναυμαχία» ποὺ ἔγινε στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. σύμφωνα μὲ τὸν Θουκυδίδη³.

Ἡ Λευκάς, χτισμένη σὲ χαμηλοὺς λόφους στὸ ΒΑ ἄκρον τοῦ ὁμόνυμου νησιοῦ, εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐλέγχει τὴ ναυσιπλοΐα πρὸς τὸν Ἀμβρακικὸ καὶ τὸ βόρειο Ἴόνιο, νὰ προσφέρει ἀσφαλὴ ἐλλιμενισμό στὰ πλοῖα, νὰ ἀπορροφᾷ ἔργα τῶν κορινθιακῶν ἐργαστηρίων ἀλλὰ καὶ νὰ παράγει ἀγροτικὰ καὶ κτηνοτροφικὰ προϊόντα. Ἡ πόλη ὀργανώθηκε ἐξαρχῆς, ὅπως ἄλλωστε ἡ Ἀμβρακία⁴ καὶ σχεδὸν τὸ σύνολο τῶν πόλεων τοῦ Β' ἀποικισμοῦ⁵, μὲ πολεοδομικὸ σύστημα ὀρθογώνιων οἰκοδομικῶν νησίδων προσαρμοσμένο τόσο στοὺς χερσαίους καὶ θαλάσσιους ἄξονες ἐπικοινωνίας ποὺ προϋπῆρχαν στὴν περιοχὴ, ὅσο καὶ στὴ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους ποὺ συνδυάζει λοφώδη, πεδινὰ καὶ παραθαλάσσια τμήματα (Εἰκ. 1).

* Οἱ φωτογραφίες τῶν εὐρημάτων ποὺ συνοδεύουν τὸ κείμενο, ἔγιναν ἀπὸ τὸν Βασίλη Πτηνόπουλο, φωτογράφο τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων.

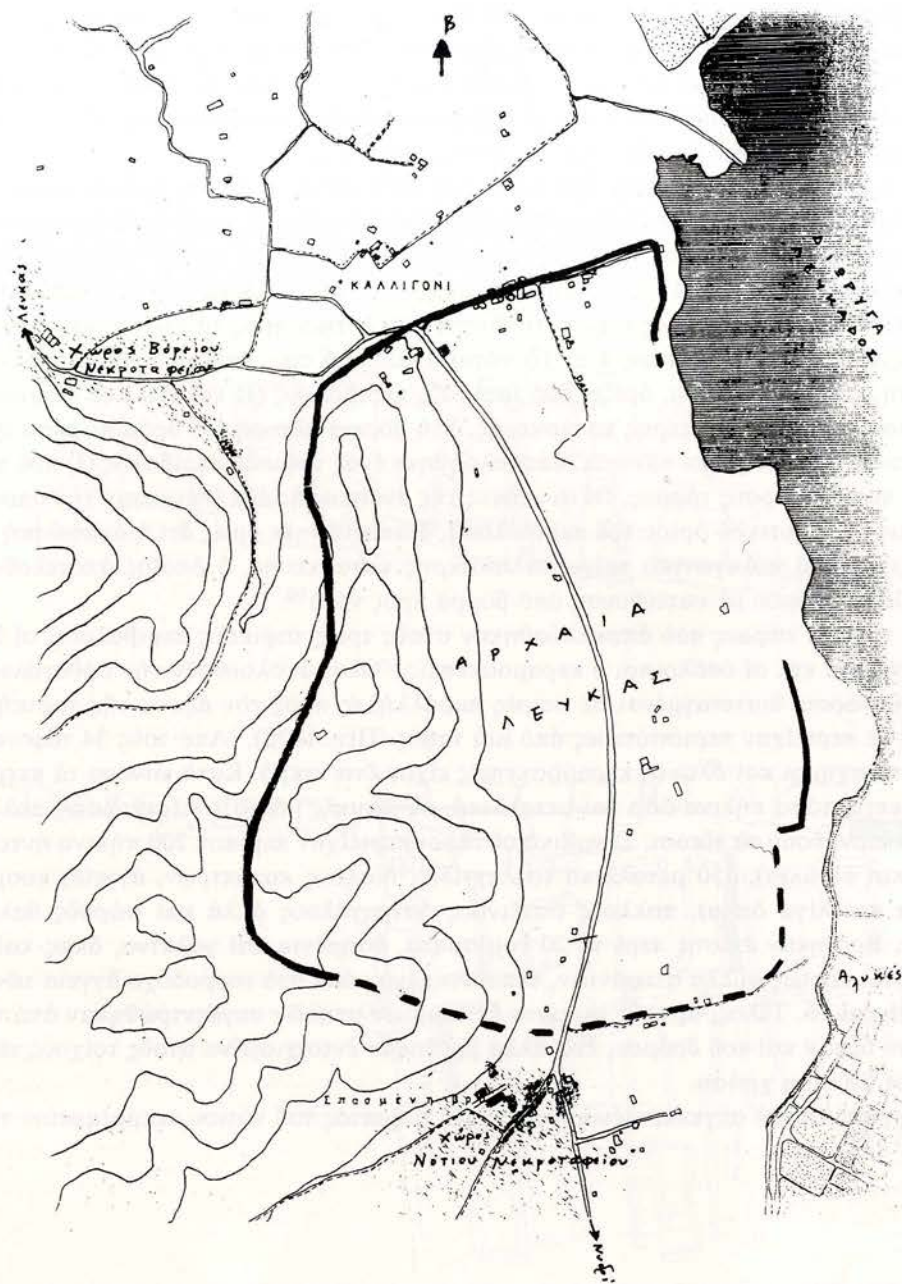
1. Ὁ Πυλάδης ἱδρυσε τὴ Λευκάδα, ὁ Ἐχιάδης τὸ Ἀνακτόριο καὶ ὁ Γόργος τὴν Ἀμβρακία, ΣΤΡΑΒΩΝ VII, 7, 6, *Ψευδοσκύμνος* στ. 453-455, Ν. Δάμα Fr. 58.

2. E. WILL, *Korinthiaka*, 1955, 523.

3. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ I, 13, 4.

4. I. ANDRÉOU, *Ambracie, Actes du IIème Colloque "L' Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité"*, II, Clermont-Fd 1990, 91-101.

5. *Sicilia Antica*, I², 239-247. R. MARTIN, *Problèmes de l'urbanisme dans les cités grecques de Sicile, Κώκαλος*, τ. 18-19, 1972-73, 353.

Είκ. 1: Τοπογραφικό περιοχής αρχαίας Λευκάδος.

Ἡ ὀργάνωση αὐτῆ τῆς πόλης προδιέγραψε καὶ τὴ θέση τῶν νεκροταφείων, τὰ ὅποια ἰδρύθη-
καν στὶς ἀμέσως βόρεια καὶ νότια τῆς πόλης πεδινὲς περιοχὲς καὶ συμβατικὰ ὀνομάζουμε
βόρειο καὶ νότιο νεκροταφεῖο.

Στὸ βόρειο νεκροταφεῖο ἔχουν ἐρευνηθεῖ μεμονωμένοι τάφοι στὶς θέσεις Τσεχλιμποῦ καὶ
Φραγκοκκλησιὰ τῆς σημερινῆς Λευκάδος, ποὺ χρονολογοῦνται στοὺς ἀρχαίους, κλασικούς

καὶ ἑλληνιστικούς χρόνους⁶. Περισσότεροι τάφοι κλασικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἄλλοτε μεμονωμένοι καὶ κυρίως σὲ σύνολα, ἀποκαλύφθηκαν στὴν περιοχὴ τοῦ νότιου νεκροταφείου καὶ ἰδιαίτερα στὶς θέσεις Σπασμένη Βρύση καὶ Αὐτάντζες Καρυωτῶν⁷. Τάφοι σὲ πυκνὴ διάταξη ἐρευνήθηκαν κατὰ μῆκος σύγχρονων ὀδικῶν ἀρτηριῶν πού, κατὰ πάσα πιθανότητα, ἀκολουθοῦν τὴν πορεία σημαντικῶν ἀρχαίων δρόμων.

Στὴν περιοχὴ τῆς Σπασμένης Βρύσης, μέσα στὸν μέχρι πρότινος ἐλαιώνα (καὶ σήμερα πλέον οἰκόπεδα) Λουκᾶ Θιακοῦ, ἐρευνήθηκαν τμήματα ταφικῶν περιβόλων καὶ μεμονωμένοι τάφοι τὸ 1981, μὲ ἀφορμὴ τὴ διάνοιξη ὑδρευτικῆς τάφρου⁸, ἐνῶ τὸ 1987 ἐργασίες θεμελιώσεως νέας οἰκοδομῆς ἀποκάλυψαν τμήμα ταφικῆς ὁδοῦ μὲ περιβόλους στὶς δύο πλευρὲς τῆς⁹ (Εἰκ. 2, Πίν. 142α). Ὁ δρόμος εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἐρευνήθηκε σὲ μῆκος 18 μ. καὶ ἔχει πλάτος 4 μ. Τὸ νότιο ἀνάλημμά του, μαζί μὲ τοῖχο παράλληλο σὲ ἀπόσταση 4.50 μ. νοτιότερα, ὀρίζει δύο ταφικούς περιβόλους (II καὶ III) πού διαχωρίζονται μὲ ἐγκάρσιο τοῖχο ἀμελέστερης κατασκευῆς. Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δρόμου, μέσα στὰ ὄρια τοῦ χώρου πού ἐρευνήθηκε πάντοτε, ἀποκαλύφθηκε ἕνας ταφικός περίβολος (I) πού περιεῖχε καὶ τοὺς περισσότερους τάφους. Οἱ συνθήκες τῆς ἀνασκαφῆς δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἀποκάλυψη τοῦ βόρειου καὶ δυτικοῦ ὀρίου τοῦ περιβόλου I, διαπιστώθηκε ὅμως ὅτι ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ του ὀρίζεται ἀπὸ πολυγωνικὸ τοῖχο παλαιότερης κατασκευῆς, ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦσε ἀνάλημμα ἄλλου δρόμου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ βορρὰ πρὸς νότο¹⁰.

Ἀπὸ τοὺς 34 τάφους πού ἀποκαλύφθηκαν στοὺς τρεῖς ταφικούς περιβόλους, οἱ 29 εἶναι κιβωτιόσχημοι καὶ οἱ ὑπόλοιποι 5 κεραμοσκεπεῖς. Ὅλοι ἀκολουθοῦν τὴν ὀρθογώνια ὀργάνωση τοῦ χώρου, διατεταγμένοι σὲ σειρὲς παράλληλες πρὸς τὸν ἄξονα τῆς ταφικῆς ὁδοῦ, συνήθως δὲ περιεῖχαν περισσότερες ἀπὸ μιὰ ταφές (Πίν. 142β). Ἀπὸ τοὺς 34 τάφους μόνον ἕξι κιβωτιόσχημοι καὶ ὅλοι οἱ κεραμοσκεπεῖς εἶχαν ἕνα νεκρό. Κατὰ κανόνα τὰ κτερίσματα ἦσαν ἀρκετά, τόσο πῆλινα ὅσο καὶ μεταλλικά, σὲ μερικὲς μάλιστα περιπτώσεις πολλαπλῶν ταφῶν ξεπερνοῦσαν τὰ εἴκοσι. Συνολικὰ οἱ τάφοι περιεῖχαν περίπου 200 πῆλινα ἀντικείμενα (ἀγγεῖα καὶ εἰδῶλια), 150 μεταλλικά (στλεγγίδες, δίσκους κατόπτρων, ἀγγεῖα, κοσμήματα, ἐργαλεῖα καὶ λίγα ὄπλα), πολλοὺς ὀστέινους ἀστραγάλους ἀλλὰ καὶ σωροὺς θαλάσσιων ὀστρέων. Βρέθηκαν ἐπίσης περὶ τὰ 20 νομίσματα, ἀσημένια καὶ χάλκινα, ὅπως καὶ χρυσὰ κοσμήματα, κυρίως φύλλα στεφανιῶν, τοποθετημένα μέσα στὰ τεφροδόχα ἀγγεῖα τῶν τάφων ἀρ. 23, 25 καὶ 26. Τέλος, ἀρκετὰ τμήματα ἐπιτυμβίων στηλῶν συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῶν τάφων καὶ τοῦ δρόμου, ἐνῶ ἄλλα βρέθηκαν ἐντοιχισμένα στοὺς τοίχους τῶν περιβόλων, σὲ δευτέρη χρήση.

Ἡ ὀργάνωση τοῦ συγκεκριμένου χώρου, ὡς τμήματος τοῦ νότιου νεκροταφείου τῆς Λευ-

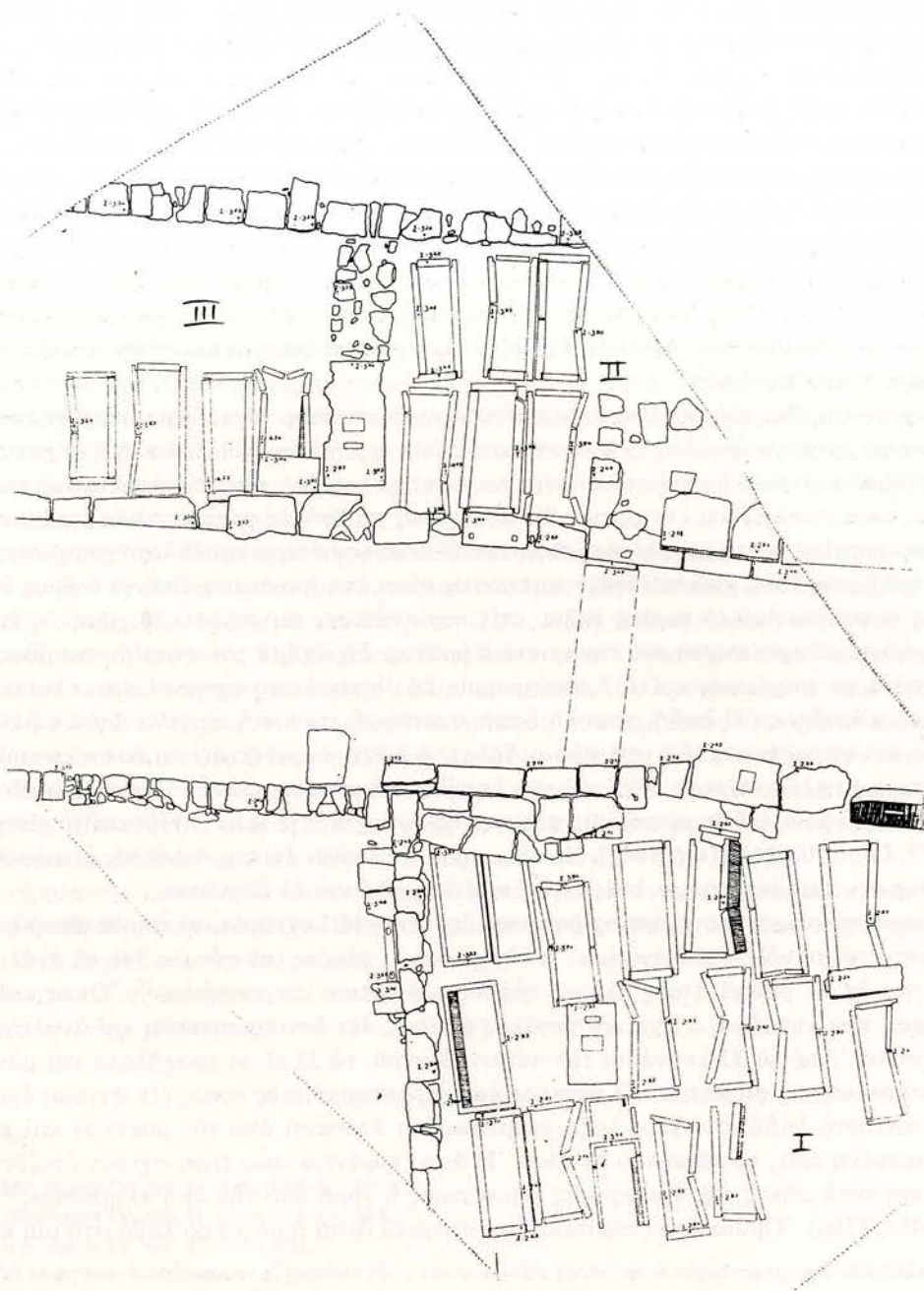
6. ΑΔ 23, 1968, Χρονικά, 321. ΑΔ 24, 1969, Χρονικά, 278. ΑΔ 29, 1973-74, Χρονικά, 590. ΑΔ 42, 1987, Χρονικά, 320.

7. ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, 329-332. ΑΔ 26, 1971, Χρονικά, 351-357. ΑΔ 27, 1972, Χρονικά, 486-493. ΑΔ 28, 1973, Χρονικά, 428-429. ΑΔ 29, 1973-74, Χρονικά, 591. ΑΔ 32, 1977, Χρονικά, 156. ΑΔ 33, 1978, Χρονικά, 184. ΑΔ 34, 1979, Χρονικά, 269. ΑΔ 36, 1981, Χρονικά, 277-278. ΑΔ 38, 1983, Χρονικά, 233. ΑΔ 39, 1984, Χρονικά, 188. ΑΔ 42, 1987, Χρονικά, 320.

8. ΑΔ 36, 1981, Χρονικά, 277-278.

9. ΑΔ 42, 1987, Χρονικά, 320. Ἡ ἔρευνα ἔγινε μὲ τὴν ἐπιμελὴ παρακολούθηση τῆς ἀρχαιολόγου Ἄν. Ὀρφανίδη, ἐνῶ πολὺτιμη ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ Παν. Κονιδάρη, φύλακα Ἀρχαιοτήτων Λευκάδος.

10. Νεκροταφεῖα μὲ ταφικὲς ὁδοὺς καὶ δημόσιους ἢ οἰκογενειακοὺς περιβόλους ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ καὶ σὲ ἄλλες ἀρχαῖες πόλεις τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, ὅπως στὴν Ἀμβρακία (ΑΔ 27, 1973, Χρονικά, 401· ΑΔ 39, 1984, Χρονικά, 181· ΑΔ 41, 1986, Χρονικά, 103), στὸ Ἀνακτόριο (ΑΕ 1955, Παράρτημα, 16), στὴν ἀταύτιστη μέχρι στιγμῆς πόλη τῆς περιοχῆς Μιχαλιτισίου Πρεβέζης (ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, 308 καὶ ΑΑΑ III, 1970, 41), στὴν Ἀλυζία (ΑΕ 1930, 141).

Είκ. 2: Κάτοψη ταφικής οδού και περιβόλων στὸν ἐλαιώνα Λ. Θιακοῦ.

κάδος, τοποθετείται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.¹¹, ἡ χρήση του ὅμως —μὲ κατασκευὴ νέων τάφων ἢ ἐπαναχρησιμοποίηση τῶν παλαιῶν— συνεχίστηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 3ου αἰ. καὶ πιθανότατα στὸν 2ο αἰ. π.Χ.¹² Τὰ ἀγγεῖα τῶν τάφων, σχεδὸν στὸ σύνολό τους, ἀποτε-

11. Βλ. σκύφους τάφων 27 καὶ 15 (Πίν. 146α, 150α) καὶ λήκυθο τάφου 31 (Πίν. 144α).

12. Πρβ. μυροδοχεῖα τάφου 28 (Πίν. 146β), λύχνους τάφου 10 (Πίν. 145α), λάγνους τάφου 25 (Πίν. 147α) κλπ.

λοῦν προϊόντα τοπικῶν ἐργαστηρίων καὶ συνυπάρχουν μὲ ἐλάχιστα «εἰσηγμένα», κυρίως ἀμφορεῖς χρησιμοπονημένους ὡς τεφροδόχους, παράλληλα μὲ λίθινα καὶ χάλκινα ἀγγεῖα ἀνάλογης χρήσης.

Τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα παρουσιάζουν ὡς συνηθέστερο κτέρισμα τὸν τύπο τοῦ ἀγγείου ποῦ χαρακτηρίζεται ὡς οἰνοχόη στοὺς καταλόγους τῆς Κορίνθου¹³, θὰ ὀνομάζουμε ὁμως ληκύθους στὴν κεραμικὴ τῆς Λευκάδος γιὰ τρεῖς λόγους: καταρχὴν ἐξαιτίας τῆς ὁμοιότητος τοῦ σχήματος μὲ ἀρχαιότερα δείγματα ληκύθων ἀπὸ τὴν Ἀθήνα¹⁴ καὶ τὴν Κόρινθο, ἔπειτα σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὶς οἰνοχόες καὶ πρόχους ποῦ βρέθηκαν στοὺς τάφους τῆς Λευκάδος καί, κυρίως, λόγῳ τῆς παρουσίας τοῦ εἴδους σὲ ὄλους ἀνεξαιρέτως τοὺς τάφους. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ λήκυθοι τῶν τάφων τοῦ οἰκοπέδου Θιακοῦ ἀποτελοῦν περίπου τὸ ἕνα τρίτο τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγγείων, ἐνῶ ἐξίσου συχνὰ ἀπαντῶνται καὶ στοὺς ἄλλους τάφους τοῦ νότιου νεκροταφείου¹⁵.

Ὅλες οἱ λήκυθοι τοῦ συγκεκριμένου συνόλου, ἐκτὸς μιᾶς, εἶναι ἔργα τοπικῶν ἐργαστηρίων καί, μὲ μικρὲς παραλλαγές, ἀνήκουν στὸν ἴδιο τύπο (Πίν. 143, 144 κλπ.). Ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ κίτρινο ἢ μπῆζ πηλό, συνήθως ἄσχημα ψημένο, καὶ καλύπτονταν μὲ καστανὸ γάνωμα, τώρα ἐντελῶς ἀπολεπισμένο. Τὸ σῶμα τους σὲ γενικὲς γραμμὲς εἶναι σφαιρικὸ, συνήθως πεπιεσμένο, μὲ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο ἄλλοτε ψηλότερα καὶ ἄλλοτε χαμηλότερα τοῦ μέσου τοῦ ὕψους τους, ἐνῶ σὲ λίγες περιπτώσεις εἶναι ἐπιμηκυσμένο. Σπάνια ὁ ὄμος διακρίνεται μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὸ κυρίως σῶμα, στὶς περισσότερες περιπτώσεις ὁ χαμηλὸς πάντοτε λαιμὸς ἀποτελεῖ προέκταση τοῦ σφαιρικοῦ σώματος. Τὸ σχῆμα τοῦ στομίου συνήθως εἶναι ἀπλὴ χοάνη μὲ τοιχώματα κοῖλα ἢ εὐθύγραμμα, ἐνῶ σπανιότερα σχηματίζεται κλιμακωτὰ ἢ ὡς ἀπλὸς κύλινδρος. Ἡ λαβὴ, χαμηλὴ δακτυλοειδῆς ἢ ταινιωτὴ, ἀρχίζει ἀπὸ τὴ βάση τοῦ στομίου καὶ καταλήγει ψηλὰ στὸ σῶμα. Τέλος, ἡ βάση κατασκευάζεται δακτυλοειδῆς καὶ σπανιότερα ἐντελῶς ἐπίπεδη. Τὸ ὕψος τῶν ληκύθων κυμαίνεται μεταξὺ 10 καὶ 12 ἑκατοστῶν, μὲ ἐξαίρεση ἕνα μόνο δείγμα τοπικῆς παραγωγῆς ὕψους 0,18 μ. (Πίν. 143β) καὶ τὸ εἰσηγμένο ἀττικὸ¹⁶, ὕψους 0,16 μ. (Πίν. 144α). Ἡ διάμετρός τους εἶναι ἐπίσης σταθερὴ, μεταξὺ 8,5 καὶ 10 ἑκατοστῶν καί, ἀντίστοιχα, στὶς δύο ἐξαίρεσεις 12,5 καὶ 11 ἑκατοστά.

Δεύτερα σὲ σειρὰ προτιμήσεως φαίνεται ὅτι εἶναι τὰ λυχνάρια, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ ἕνα πέμπτο τοῦ συνόλου τῶν ἀγγείων. Ὑπῆρχαν σὲ 21 τάφους (σὲ σύνολο 34), σὲ ἀνάλογη δὲ συχνότητα ἔχουν βρεθεῖ στοὺς ἄλλους τάφους τοῦ νότιου νεκροταφείου¹⁷. Ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῶν ληκύθων, ὁ σχετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς δὲν ἀντιπροσωπεύει καὶ ἀνάλογη ποικιλία τύπων. Ἀπὸ τὰ 33 λυχνάρια τῶν τάφων Θιακοῦ, τὰ 32 εἶναι τροχήλατα καὶ μόνο ἕνα ἔχει κατασκευαστεῖ σὲ μήτρα. Ὁ βασικὸς καὶ χαρακτηριστικὸς τύπος (19 ἀγγεῖα) ἔχει ὀριζόντια ταινιωτὴ λαβὴ, συνήθως λοξὰ ὑπερυψωμένη ἀπέναντι ἀπὸ τὸν μυκτήρα καὶ παράλληλα πιεσμένη πρὸς τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου. Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά τους εἶναι σχεδὸν ὀριζόντια μὲ αὐλάκωση κατὰ μήκος τῆς ἐξωτερικῆς περιφέρειας ἢ γύρω ἀπὸ τὴν ὀπὴ πληρώσεως¹⁸ (Πίν. 143α, 148α, 150α). Ὅμοια ἄνω ἐπιφάνεια ἔχουν μερικὰ ἄλλα ἢ μὲ μικρὸ λοβὸ στὴ μία πλευρὰ

13. *Corinth* XIII, 136-137.

14. *Hesperia* XXII, 1953, 114 πίν. 31. *Agora* XII, 2 πίν. 38.

15. Ἀναφέρονται στὶς δημοσιεύσεις τῶν Χρονικῶν τοῦ ΑΔ τουλάχιστον εἴκοσι πέντε ἀγγεῖα τοῦ ἴδιου τύπου (βλ. παραπάνω, σημ. 7 καὶ 8).

16. *Agora* XII, 2 πίν. 38 ἀρ. 1107. Γιὰ τὸ σχῆμα πρβ. καὶ *Corinth* XIII, πίν. 74 ἀρ. 454-3, πίν. 75 ἀρ. 461-2, πίν. 92 ἀρ. 480-3.

17. Συνολικὰ περίπου τριάντα λυχνοὶ (βλ. σημ. 7 καὶ 8).

18. Πρβ. *Corinth* IV, II, σ. 45 εἰκ. 21 καὶ σ. 40 εἰκ. 65 τύπος VII.

λυχνάρια¹⁹ (Πίν. 144β), ενώ τρία δείγματα έχουν κατακόρυφη λαβή με αὐλακώσεις και κοίλη ἄνω ἐπιφάνεια²⁰ (Πίν. 145α). Τὸ μοναδικὸ κατασκευασμένο σὲ μήτρα λυχνάρι (Πίν. 145α) διακοσμεῖται με ἀκτινωτὰ γραμμίδια γύρω ἀπὸ τὴν ὀπὴ πληρώσεως²¹. Ὁ πηλὸς ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν λυχνარიῶν εἶναι κίτρινος ἢ μπέζ, ὅπως καὶ στὶς ληκύθους, καλύτερα ὀπωσδήποτε ψημένος, καὶ τὸ γάνωμα καστανὸ ἢ μαῦρο, ἐπίσης καλύτερα διατηρημένο. Οἱ διαστάσεις, σχεδὸν σταθερές, κυμαίνονται μεταξύ 0,10 καὶ 0,13 μ. στὸ μήκος καὶ 0,05-0,06 μ. στὴ διάμετρο.

Τὴν τρίτη θέση καταλαμβάνουν τὰ μυροδοχεῖα ποὺ ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ 26 ἀγγεῖα καὶ καλύπτουν σχεδὸν ὀλόκληρη τὴ διάρκεια χρήσεως τοῦ νεκροταφείου. Τὰ παλαιότερα δείγματα ἔχουν καστανὸ γάνωμα καὶ εὐρὴ σφαιρικὸ ἢ ὠοειδὲς σχῆμα, καθόλου ἢ χαμηλὸ στέλεχος καὶ ἐλαφρὰ εὐρυνόμενο λοξότμητο χεῖλος (Πίν. 145β, 146α), ἐνῶ τὰ μεταγενέστερα παρουσιάζουν τὸν γνωστὸ ἀτρακτόσχημο τύπο²² (Πίν. 145α, 146β, 147α). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν μερικὰ διαφοροποιημένα σχήματα²³ (π.χ. ὠοειδὲς χωρὶς στέλεχος, Πίν. 145α, κωνικὸ καὶ φαρδὺ κυλινδρικό με μαῦρο γάνωμα καὶ ἐγχάρακτη γραμμικὴ διακόσμηση, Πίν. 146β), τὰ ὁποῖα ἐντάσσουμε στὰ μυροδοχεῖα, ὅπως καὶ τὸν χαρακτηριστικὸ ψευδοαμοφορίσκο με τὶς ἐπίθετες πλαστικὲς λαβές²⁴ (Πίν. 147β).

Οἱ πρόχοι καὶ οἱ οἰνοχόες ἀντιπροσωπεύονται με δεκάδα ἀγγείων, ὅλα τοπικῆς παραγωγῆς. Οἱ πρόχοι ἔχουν σφαιρικὸ ἢ ἐπιμηκυμένο σῶμα, βάση ἐπίπεδη καὶ κυλινδρικό στενὸ λαιμό (Πίν. 145, 146α, 147γ), με μία ἐξαίρεση (Πίν. 148α), ἐνῶ οἱ λαβὲς εἶναι ἀπλὲς ταινιωτές, με νεύρωση ἢ στρεπτές. Προέρχονται ὅλες ἀπὸ τοπικὰ ἐργαστήρια ὅπως καὶ δύο μικρῶν διαστάσεων τριφυλλόσχημες οἰνοχόες²⁵. Στὴν κατηγορία τῶν πρόχων πρέπει νὰ συμπεριληφθεῖ καὶ τὸ ἀγγεῖο τοῦ τάφου 9 ποὺ ἀποτελεῖ μίμηση τοῦ σχήματος τῶν χάλκινων πρόχων κορινθιακῆς προελεύσεως (Πίν. 148β), διαδεδομένο στὴ ΒΔ Ἑλλάδα ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ.²⁶. Στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ὁ τύπος τοῦ ἀγγείου εἶναι ἄρκετὰ συνηθισμένος στοὺς τάφους τῆς Μακεδονίας κυρίως, γνωστὸς ὡς ἀρυτήρας, ὁ ὁποῖος στὸ ἐξεταζόμενο σύνολο ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἓνα μόνο δείγμα, τοπικῆς παραγωγῆς²⁷ (Πίν. 145β).

Τὸ σχῆμα τῆς λοπάδος ἐκπροσωπεῖται με δύο δείγματα, ἓνα πῶμα μεγάλων διαστάσεων ἀπὸ γκρίζο ἀκάθαρτο πηλὸ (Πίν. 147γ) καὶ μία μικρὴ λοπάδα με τὸ πῶμα της, κατασκευα-

19. Πρβ. *Agora IV*, πίν. 38 τύπος 25B ἀρ. 307-309.

20. Πρβ. *Agora IV*, πίν. 41 τύπος 33A καὶ 34A.

21. Πρβ. *Agora IV*, πίν. 47 τύπος 45B.

22. Γιὰ τὸ σχῆμα, διακόσμηση καὶ χρονολόγηση τῶν τύπων βλ. *Πρακτικὰ Α' Συνάντησης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ* (Ἰωάννινα 1989) 58 κέ.

23. Ὅλα τὰ ἀσυνήθιστης μορφῆς μυροδοχεῖα εἶναι φροντισμένης κατασκευῆς, με γάνωμα ἄρκετὰ καλὰ διατηρημένο καὶ γραμμικὴ ἐγχάρακτη διακόσμηση. Παρόμοια με τὰ κυλινδρικοῦ τύπου μελαμβαφῆ μυροδοχεῖα ἔχουν βρεθεῖ στὸ Πωγώνι Ἰωαννίνων (βλ. *ΑΔ 35*, 1980, *Χρονικά*, 306 πίν. 149α) καὶ σὲ τάφους τῆς Ἀμβρακίας, ἀδημοσίευτα.

24. Πρβ. Στ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας* (Ἀθήνα 1980) 123 πίν. 16 ἀρ. Π 1260.

25. Τόσοι οἱ πρόχοι ὅσο καὶ οἱ οἰνοχόες ἀνήκουν στὸν συνηθισμένο τύπο τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ., ὅπως καὶ μερικὰ ὅμοια ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν σὲ ἄλλους τάφους τοῦ νότιου νεκροταφείου τῆς Λευκάδος, βλ. *ΑΔ 25*, 1970, *Χρονικά*, 332 πίν. 280ε καὶ *ΑΔ 27*, 1972, *Χρονικά*, 490 πίν. 418β.

26. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Χαλκαῖ Κορινθιουργεῖς Πρόχοι* (Ἀθήνα 1975) 159. Πρβ. καὶ ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *δ.π.* 120-122.

27. Λίγα δείγματα πρόχων-ἀρυτήρων βρέθηκαν στοὺς τάφους τῆς Λευκάδος ποὺ ἐρευνήθηκαν παλαιότερα, βλ. *ΑΔ 27*, 1972, *Χρονικά*, 488 πίν. 418γ.

σμένα από κόκκινο χονδρόκοκκο πηλό, με ταινιωτή λοξά υπερυψωμένη λαβή²⁸ (Πίν. 149α).

Δύο μόνον κάρφαροι βρέθηκαν στους τάφους του οικοπέδου Θιακού, και οι δύο τοπικού εργαστηρίου. Μιμούνται κορινθιακά πρότυπα, ο ένας τον τύπο των Έξαμιλιών²⁹ και ο δεύτερος τον σχετικά σπάνιο τύπο Άκροκορίνθου³⁰, των πρώιμων έλληνοιστικών χρόνων (Πίν. 148α).

Οι πυξίδες, σχετικά ολιγάριθμες, αντιπροσωπεύονται από δύο πλήρη δείγματα, δύο πώματα και μερικά κομμάτια. Άνήκουν στον κοινό τύπο των κυλινδρικών με έλαφρά κοίλα τοιχώματα πυξίδων, είναι μικρού μεγέθους και δεν παρουσιάζουν γραπτή, αλλά μόνον εγγράφη διακόσμηση, πάνω στο καστανόμαυρο γάνωμά τους³¹ (Πίν. 146β, 148α).

Σχετικά λίγα είναι και τα δείγματα των λαγύνων. Πρόκειται και πάλι για έργα τοπικών εργαστηρίων, κατασκευασμένα από τον γνωστό κιτρινωπό εύθρυπτο πηλό με καστανό γάνωμα ή καστανόχρωμες ταινίες, έντελως άπολεπισμένα (Πίν. 147α). Ένδιαφέρουσα είναι ή λάγνος του τάφου 23, μεγάλων διαστάσεων, με άμφικωνικό άπετρογγυλεμένο ύψηλο σώμα, κυλινδρικό χονδρικά λαιμό που στενεύει στο μέσον του ύψους του και χοανοειδές στόμιο³² (Πίν. 149β).

Άσκος βρέθηκε μόνον ένας (Πίν. 147α), άμφικωνικού τύπου, με καστανό γάνωμα, χωρίς διακόσμηση³³. Η άκριβής χρονολογική ένταξή του δεν είναι δυνατή, δεδομένου ότι ο τ. 25, στον όποιο ανήκει, περιείχε τουλάχιστον τρεις ταφές και ποικιλία άγγείων τοπικής παραγωγής του β' μισού του 3ου και των άρχων του 2ου αι. π.Χ.

Οι τέσσερις σκύφοι που βρέθηκαν στους τάφους του οικ. Θιακού είναι εισηγμένοι και ανήκουν στον γνωστό κορινθιακό τύπο, άττικού όμως εργαστηρίου, με την κωνική βάση και την έξηρημένη ταινία στο κατώτερο τμήμα του σώματος³⁴ (Πίν. 146α, 150α). Διατηρούν καλά το μαύρο γάνωμα πάνω στον λεπτόκοκκο, καθαρό και καλοψημένο κοκκινωπό πηλό και περιλαμβάνονται στα πρωιμότερα άγγεία του ταφικού συνόλου.

Το μοναδικό δείγμα σκύφου με άνάγλυφη φυτική διακόσμηση σε ζώνες είναι λιγότερο καλά διατηρημένο με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό το σχήμα του, ήμισφαιρικό σχεδόν κάτω, με άπότομα συγκλίνοντα τοιχώματα προς τα πάνω³⁵ (Πίν. 147α).

Πινάκια συγκολλήθηκαν έλάχιστα τοπικών εργαστηρίων, ένω βρέθηκαν θραύσματα εισηγμένων με έντυπη διακόσμηση άνθεμίων. Άκέραιο διασώθηκε ένα, διακοσμημένο με άνάγλυφη παράσταση νύμφης πάνω σε δελφίνο (Πίν. 150β), κατασκευασμένο από γκρίζο πηλό³⁶.

28. Ο τύπος είναι κοινός από τον 4ο μέχρι τον 2ο αι. π.Χ., πρβ. *Agora XII*, 2 πίν. 95 άρ. 1974-1975.

29. Βλ. *Corinth VII*, III, πίν. 53 άρ. 456 και *Agora XII*, 2 πίν. 29 άρ. 723. Άγγεία του ίδιου τύπου, άδημοσίευτα, έχουν βρεθεί σε άλλους τάφους της Λευκάδος, όπως και της Άμβρακίας.

30. Δύο όμοιοι κάρφαροι, άδημοσίευτοι, βρέθηκαν στους τάφους του οικ. Θιακού που έρευνήθηκαν το 1981, πρβ. επίσης *Corinth VII*, III, πίν. 54 άρ. 515 και *Hesperia* 54, 1985, πίν. 79 άρ. 61-37.

31. Ο αριθμός των πυξίδων γενικά είναι περιορισμένος στους τάφους της Λευκάδος, σε αντίθεση με άλλες περιοχές, τα γνωστά όμως δείγματα ανήκουν στον ίδιο τύπο, βλ. *AD* 27, 1972, Χρονικά, 490 πίν. 418ε.

32. Για τον θεωρούμενο ως πρώιμο τύπο της άβαφης λαγύνου βλ. *Πρακτικά Β' Συνάντησης για την Έλληνοιστική Κεραμική* (Άθήνα 1990) 176 πίν. 89γ άρ. Π 11288. Πρβ. και την ένσφράγιση λάγνου της Χίου *Hesperia*, Suppl. X (1956) πίν. 73 και την άναλόγου σχήματος από την Κορώνη Άττικής, *Hesperia XXXI*, 1962, 39 πίν. 21 άρ. 50.

33. Για την προβληματική χρονολόγηση και κατάταξη των άσκων τύπου guttus βλ. *Πρακτικά Α' Συνάντησης για την Έλληνοιστική Κεραμική* (Ιωάννινα 1989) 73.

34. Πρβ. *Corinth XIII*, πίν. 74 άρ. 4526, 453-9, 454-5 και *Agora XII*, 2 πίν. 15 άρ. 326-328.

35. Είναι άξιοσημείωτη ή σχεδόν παντελής άπουσία σκύφων με άνάγλυφη διακόσμηση από τους τάφους της Λευκάδος, χαρακτηριστική ίσως της πρώιμης χρονολόγησής τους.

36. Χρονολογούνται γενικά στον 3ο-2ο αι. π.Χ., ως μιμούμενα μεταλλικά πρότυπα του 4ου αι. π.Χ. βλ. F. COURBY, *Les vases grecs en reliefs* (Paris 1922) 238 κέ., ιδιαίτερα δε την άναφορά σε θραύσμα από τη Δωδώνη, 239.

Πολύ μικρός είναι και ο αριθμός τών φιαλιδίων, τὰ ὁποῖα γενικὰ σπανίζουν στοὺς τάφους τῆς Λευκάδος³⁷ (Πίν. 143α).

Τελευταία, ἀλλὰ ὄχι ἀσήμαντη κατηγορία, ἀποτελοῦν οἱ τεφροδόχοι ἀμφορεῖς, τοπικοὶ ἢ εἰσηγμένοι. Δύο μεγάλου μεγέθους ἀμφορεῖς εἶναι ἴσως παραγωγή τοπικῶν ἐργαστηρίων, κορινθιακοῦ ὅμως τύπου, μὲ ἐξίτηλο καστανὸ γάνωμα (Πίν. 147γ, 149γ). Ἔχουν ὠοειδὲς σῶμα, κυλινδρικό λαιμὸ μὲ ἐλαφρὰ προεξέχον χεῖλος, ἐπίπεδη βάση καὶ κατακόρυφες λαβές³⁸. Τρεῖς μικρῶν διαστάσεων, ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὄξυπύθμενος, εἶναι ἐπίσης τοπικὰ ἔργα ποὺ μιμοῦνται κορινθιακὰ πρότυπα³⁹ (Πίν. 145α, 148α, 150α).

Οἱ μελαμβαφεῖς ἀμφορεῖς, συνήθως μὲ ραβδώσεις στὸ σῶμα, παρὰ τὶς ἐπὶ μέρους διαφορὲς στὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμηση, ἔχουν πανομοιότυπες διαστάσεις ὕψους (0,40 μ.) καὶ μέγιστης διαμέτρου (0,22 μ.) (Πίν. 151α-β). Ἐνὸς ἢ βάσης τῶν λαβῶν διακοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφες προτομὲς γυναικείας μορφῆς (Πίν. 151γ), ἐνῶ ἄλλος σώζει στὴν ἐπιφάνεια τοῦ λαιμοῦ ἴχνη διακοσμῆσεως τύπου δυτικῆς κλιτύος σὲ τέσσερις ἐπάλληλες ζῶνες, τρεῖς μὲ φυτικὰ σχηματοποιημένα κοσμήματα καὶ μία μὲ κυματοειδεῖς γραμμές⁴⁰ (Πίν. 151δ). Τὸ γεγονός ὅτι ἀρκετοὶ ἀμφορεῖς τοῦ ἴδιου τύπου ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀμβρακία, ἢ ὁποῖα ἄλλωστε ἀποτελοῦσε κέντρο παραγωγῆς καὶ ἔδρα ἐργαστηρίων κεραμικῆς καὶ χαλκουργίας, συνηγορεῖ στὴν εἰσαγωγή ἀμφορέων ἀπὸ τὴν Ἀμβρακία στὴ Λευκάδα.

Συνοψίζοντας, παρατηροῦμε ὅτι τὰ ταφικὰ σύνολα τῆς Λευκάδος περιλαμβάνουν ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους τύπους ἀγγείων ἑλληνιστικῶν χρόνων, κοινούς στὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸ χῶρο, ποὺ παράγονται ὅμως σὲ τοπικὰ ἐργαστήρια. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸς καὶ διαδεδομένος ἐδῶ εἶναι ὁ τύπος τῆς ληκύθου ποὺ περιγράφηκε προηγουμένως, ἀσυνήθιστος μᾶλλον σὲ ἄλλες περιοχές, ἀκόμα καὶ στὶς γειτονικὲς κορινθιακὲς ἀποικίες τοῦ Ἀμβρακικοῦ.

Τὰ τοπικὰ κεραμικὰ ἐργαστήρια τῆς Λευκάδος χρησιμοποιοῦν βασικὰ τὸν κιτρινόλευκο πηλό, συχνὰ ψημένο σὲ χαμηλὲς θερμοκρασίες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀπολεπίζεται, νὰ εἶναι εὐθρυπτος καὶ νὰ μὴν παρουσιάζει τὴ χαρακτηριστικὴ πυκνότητα, σκληρότητα καὶ στιλπνότητα τοῦ πηλοῦ τῶν κορινθιακῶν ἀγγείων. Τοποθεσίες μὲ πηλὸ λευκοκίτρινου χρώματος εἶναι ἐμφανεῖς σὲ τμήματα τῶν λοφωδῶν τμημάτων τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ καὶ στὶς νότιες καὶ δυτικὲς ἀκτὲς τοῦ ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴ λευκὴ ὄψη τῶν διαβρωμένων πρᾶνων, στὴν ὁποῖα πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ἡ ὀνομασία τῆς Λευκάδος.

Ἡ διακόσμηση ὄλων τῶν ἀγγείων τῆς τοπικῆς παραγωγῆς περιορίζεται μόνον στὴ χρῆση γανώματος, κακῆς ὅμως ποιότητας, ποὺ ἀπολεπίζεται εὐκόλα, σὲ συνδυασμὸ μάλιστα μὲ τὸν εὐθρυπτο πηλό. Εἶναι πιθανὸν ὅμως ἡ κακὴ ποιότητα νὰ ὀφείλεται καὶ στὸ γεγονός ὅτι τὰ

37. Ἀντίθετα, οἱ τάφοι τῆς Ἀμβρακίας περιέχουν ἀρκετὰ φιαλίδια, ὅπως καὶ οἱ τάφοι τῆς πρώιμης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς τοῦ νεκροταφείου στὴν Πανεπιστημιούπολη Ἰωαννίνων, ὅπου ὅμως συνοδεύουν ἀποκλειστικὰ παιδικὲς ταφές, βλ. ΑΔ 35, 1980, Χρονικά, 302.

38. Πρβ. *Corinth* VII, III, 111, ἀρ. 628.

39. Οἱ ἀμφορίσκοι μὲ ἐπίπεδη βάση, μεγαλύτεροι ὅμως σὲ μέγεθος, εἶναι ἰδιαίτερα διαδεδομένοι στοὺς ἑλληνιστικούς τάφους τῆς Μακεδονίας (βλ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *δ.π.* 117-120), ἐνῶ οἱ ὄξυπύθμενοι, μικρῶν ἢ μεγάλων διαστάσεων, χαρακτηρίζουν τοὺς ροδιακοὺς τάφους (βλ. *Πρακτικὰ Α' Συνάντησης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ*, 68).

40. Φαίνεται ὅτι ἡ χρῆση τῶν τεφροδόχων μελαμβαφῶν ἀμφορέων εἶναι διαδεδομένη στὴ Λευκάδα (βλ. καὶ ΑΔ 26, 1971, Χρονικά, 354 πίν. 336), ὅπως καὶ στὴν Ἀμβρακία κατὰ τὴν πρώιμη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ (βλ. Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *Κεραμικὴ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἠπειρο, Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. 29, 1988-89, 99 κέ., ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία, καὶ ΑΔ 34, 1984, Χρονικά, 182).

συγκεκριμένα αγγεία προορίζονταν για τη συγκεκριμένη ειδική χρήση και όχι για καθημερινές ανάγκες. Όλα τα αγγεία που βρέθηκαν στους τάφους της Λευκάδος ήσαν άχρησιμοποίητα, ακόμα και τα μη αποκλειστικά ταφικής χρήσης, όπως οί αμφορείς, οί πρόχοι, οί λύχνοι, οί λοπάδες κλπ.

Οί μέχρι στιγμής έρευνες, σωστικής μόνο μορφής, στον χώρο της αρχαίας πόλης δέν έχουν έντοπίσει εργαστήρια κεραμικής· άλλωστε ελάχιστα τμήματα έχουν έρευνηθεί σε σχέση με την έκτασή της. Είμαι όμως σχεδόν βέβαιο ότι πρέπει να τοποθετηθούν στις νότιες και βόρειες παρυφές της πόλης, κοντά στο τείχος, στα λιμάνια και στις ύδρευτικές πηγές που ταυτίζονται με τις σημερινές Σπασμένη Βρύση και Μεγάλη Βρύση, άμέσως νότια και βόρεια της αρχαίας πόλης αντίστοιχα. Οί ίδιες πηγές αποτελούν και σήμερα τους βασικούς ύδρευτικούς πόρους της Λευκάδος και των Καρωτών, παράλληλα με τα πηγάδια. Ήδη, ή ύπαρξη εργαστηρίου ή εργαστηρίων για την κατασκευή αμφορέων στο νότιο άκρο της αρχαίας πόλης έχει ύποτεθεί μετά την ανάκλυψη σωρών σπασμένων αμφορέων, χρησιμοποίημένων για την άνύψωση της στάθμης αρχαίου δρόμου και πλατείας, ακριβώς δίπλα στο τείχος της Λευκάδος⁴¹. Ή περιοχή άλλωστε προσφέρεται για έγκατάσταση κεραμικών εργαστηρίων και λόγω γεινιάσης με τον χώρο του νότιου νεκροταφείου και τον δρόμο που οδηγούσε προς την πυκνοκατοικημένη (και κατά τους αρχαίους χρόνους) ανατολική πλευρά του νησιού.

Ή χρονολόγηση των τύπων της έλληνιστικής κεραμικής της Λευκάδος γίνεται προς το παρόν με έξωτερικά κριτήρια, δεδομένου ότι μάς λείπουν ακριβή στρωματογραφικά δεδομένα από τον χώρο της αρχαίας πόλης. Ήξίσου ανεπαρκής είναι ο συσχετισμός με τα νομίματα των τάφων, άφ' ενός έπειδή συνυπάρχουν με αγγεία διαφορετικών ένταφιασμών και άφ' ετέρου έπειδή ή χρονολόγηση των νομισματικών τύπων της Λευκάδος καλύπτει αρκετά μακροχρόνια διαστήματα⁴². Ανύπαρκτη είναι επίσης ή δυνατότητα συγκρίσεως με την κεραμική των αρχαίων πόλεων της άπέναντι άκαρνανικής άκτής, οί όποιες είναι ουσιαστικά άνεξερεύνητες. Είμαι όμως πιθανόν ότι θα προκύψουν χρήσιμα συμπεράσματα όταν και έφύσον προχωρήσει ή μελέτη του άφθονου έλληνιστικού ύλικού της Ήμβρακίας, ή ιστορική πορεία της όποίας παρουσιάζει άντιστοιχία με αυτή της Λευκάδος.

Ή εξέταση της κεραμικής των ταφικών συνόλων της Λευκάδος άποδεικνύει ότι ήδη στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. λειτουργούν τοπικά εργαστήρια και ότι κατά τον 3ο αι. ή παραγωγή τους πολλαπλασιάζεται και σχεδόν έκτοπίζει τα εισαγόμενα προϊόντα, ύποκαθιστώντας και άντιγράφοντας τους καθιερωμένους τύπους αγγείων. Δημιουργούνται μάλιστα δύο τουλάχιστον χαρακτηριστικοί τοπικοί τύποι, ή άκόσμητη σφαιρική λήκυθος με την επίπεδη βάση και τον χαμηλό λαιμό και ή λύχνος με την πλατιά επίπεδη άνω έπιφάνεια, αύλακωμένη κατά μήκος της περιφέρειας, και την ύπερυψωμένη όριζόντια ταινιωτή λαβή.

ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

41. Βλ. ΑΔ 43, 1988, Χρονικά, ύπό έκδοση και *Πρακτικά Β' Συνάντησης για την Έλληνιστική Κεραμική* (Αθήνα 1990) 57.

42. Ή χρονολόγηση των νομισμάτων παρουσιάζει τα ίδια προβλήματα και για την Ήμβρακία, βλ. και Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *δ.π.* 102.

Un atelier de la céramique hellénistique en Apollonie d'Illyrie

(Planches 152-159)

La ville antique d'Apollonie fait partie des plus anciennes colonies grecques du côté illyrien. Selon les données archéologiques la fondation d'Apollonie a eu lieu pendant la seconde moitié du VIIème s. av. J.-C. Le rôle principale dans sa fondation a été joué par Corinthe.

Dans ce contexte il était normal que les premiers vases utilisés par les habitants de la ville étaient des vases corinthiens. Mais la croissance rapide d'Apollonie faisait nécessaire la création des ateliers locaux de poterie. Une raison de plus pour la naissance de la poterie apollonienne était la demande des vases de la part de la population illyrienne de l'entourage d'Apollonie.

Le début de la poterie apollonienne remonte au VIème s. av. J.-C. Mais c'est seulement au IVème s. av. J.-C. que cette production parvient à satisfaire les besoins de la ville et d'une partie du territoire illyrien de l'entourage, avec des vases en argile. La céramique apollonienne de la période hellénistique est témoinnée jusqu' à présent par deux ateliers de céramique que nous avons appelés conventionnellement A et B. C'est le second atelier qui fait l'objet de notre étude.

Le matériel archéologique de cet atelier est trouvé pendant les fouilles de l'année 1958, réalisées par S. Anamali, et pendant des fouilles plus récentes réalisées par L. Koçi¹.

Les fouilles en question sont réalisées à l'extérieur du rempart au Nord-Est de la ville. Pendant les fouilles de l'année 1958 le matériel archéologique de l'atelier B a été trouvé dans la cinquième couche d'un jet de céramique qui comportait des vases datés du VIème s. av. J.-C. au IIème s. ap. J.-C.

Dans cette couche on a trouvé des milliers de débris et de fragments des vases et aussi des vases, des scories et des déchets.

Si on prend en considération les dimensions et la fonction pratique des vases de l'atelier B on peut distinguer des vases d'utilisation quotidienne et des vases miniatures ou ex-votos. Ce sont ces derniers qui ont été trouvés par milliers.

1. S. ANAMALI, *Studime Historike* (Tirane 1964) 127-153. L. KOÇI, *Rapport des fouilles en Apollonie, 1989-1991*, Institut Archéologique à Tirana.

Les vases d'utilisation quotidienne

I. Des cols des amphores ou des hydries relativement étroits à lèvre ronde (Pl. 152:1, 2, 3).

II. Fragments des vases fermées à fond plat (Pl. 152:4, 6) ou à fond plat allongé vers l'extérieur (Pl. 152:5, 7). La plupart de ces fragments portent des bandes de vernis marron en rouge, sans éclat.

III. D'une quantité plus grande sont des vases fermées à une anse verticale et à parois convexo-concaves plus accentuées (Pl. 152:8, 11, 12) ou moins accentuées (Pl. 152:9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 19. Pl. 153:18). Ces vases ont une forme particulièrement apollonienne héritée de l'atelier précédent. Par rapport à des vases de l'atelier A on constate une tendance des parois moins accentuées dans les vases de l'atelier B. Parfois ces vases ont des dimensions considérables comme c'est le cas du fragment no. 7 (Pl. 152). Dans le cas des vases ci-dessus on a à faire à une forme qui ne trouve pas des ressemblances dans le répertoire hellénistique.

Vases à deux anses horizontales

I. Skyphoi semblables à ceux de la série 4342 de Morel² (Pl. 153:20, 21).

II. Skyphoi "quasi tronconiques larges" à pied bas et large (Pl. 153:22, 23).

III. Vases à corps "quasi tronconique large" et à fond plat allongé vers l'extérieur (Pl. 153:24, 25).

Une partie des skyphoi portent des bandes de vernis marron ou orange. La décoration en bandes de vernis est présente aussi dans des skyphoi de même forme de l'atelier A.

IV. Bols à deux anses horizontales, à paroi anguleuse, à bord non simple pas profond (Pl. 154:31, 33, Pl. 156:46.)

V. Bols à paroi concavo-convexe, à bord non simple (Pl. 155:43, 44. Pl. 156:45, 51).

VI. Bols à deux anses horizontales, à bord non simple (Pl. 153:26, 27, 28, 29. Pl. 154:30, 32, 34, 35. Pl. 155:37, 39, 40, 42. Pl. 156:47, 48, 49, 50).

VII. Bol à deux anses doubles qui sortent sur le rebord non simple (Pl. 155:37).

Vases sans anses

I. Bol à rebord non simple (Pl. 154:36. Pl. 155:38, 41. Pl. 156: Pl. 157:53).

II. Patère semblable à celle de la série 2234 de Morel³ (Pl. 157:54).

Vases "apodes"

I. Coupe à fond épais (Pl. 157:56, 57, 58, 59).

II. Coupes à fond non épais (Pl. 157:55, 60).

Les vases sans anses sont des vases sans vernis.

Les vases miniatures ou ex-votos

Comme nous avons souligné ci-dessus les vases miniatures ont été produits par milliers mais d'un répertoire qui n'est pas riche.

I. Cruches à embouchure "trilobée", à anse verticale nettement surélevée.

2. J.-P. MOREL, *La céramique campanienne: les formes* (École Française de Rome 1981), pl. 128, p. 307.

3. MOREL, *op. cit.* pl. 36-2233 dl, p. 150.

Dans ce groupe on peut distinguer des cruches à corps bombé au-dessous du col (Pl. 157:61, 62, 63), des cruches à col large (Pl. 157:64, 65, 66) et des cruches à col plus étroit (Pl. 157:67, 68, 69, 70, 71, 72. Pl. 158:73).

II. Cruches à embouchure ronde, à anse nettement surélevée. Même dans ce groupe il y a des cruches à col large (Pl. 158:74, 75, 76, 77) et des cruches à col moins large (Pl. 158:78, 79, 80, 81, 82, 83, 84).

Toutes les cruches sont apodes et à un profil en forme de -S plus ou moins accentué selon la largeur du col. Chez les cruches à embouchure ronde le point du rencontre de l'anse avec l'embouchure est épatée. Cela donne l'impression d'une embouchure "trilobée" mais qui n'est pas typique "trilobée" comme dans les cruches précédentes.

III. Cruches à embouchure ronde et à paroi concavo-convexe (Pl. 158:85).

À l'exception de la cruche no. 66, qui est peinte dans la moitié supérieure, du vernis marron au rouge et de la cruche à paroi concavo-convexe (no. 85) qui porte des taches de vernis marron, les autres cruches sont sans vernis.

Vases à deux anses verticales non nettement surélevées

I. Gobelets à lèvre ronde et à col non distinct, à panse ovoïde renflée dans sa partie médiane (Pl. 158:86, 88, 89, 90).

II. Gobelets à lèvre ronde, à col non distinct et à panse ovoïde renflée légèrement au-dessous (Pl. 158:87, 91, 92. Pl. 159:93, 94, 95).

Tous les gobelets sont apodes et sans vernis.

Vases miniatures

I. Ce sont des vases à diamètre maximale jusque à 25 mm et à hauteur jusqu'à 15 mm. Elles sont des vases non tournés qui semblent comme des imitations des kylikes. Les anses, qui sont d'une asymétrie flagrante par rapport au corps, sont décollées d'une telle manière qu'elles semblent comme des ajouts artificiels. Ces vases très petits ressemblent à des jouets d'enfants.

II. Vases semblables à ceux déjà mentionnés mais plus grands et de meilleure qualité. Parmi eux il y a des vases à fond bas (Pl. 159:96, 97, 103) et à fond haut tronconique (Pl. 159:98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110). Ces derniers sont semblables à des vases trouvés dans une nécropole du dernier quart du IIIe s. av. J.-C. - première moitié du IIe s. av. J.-C.⁴

Des vases semblables ont aussi été trouvés à l'entourage d'Apollonie dans des maisons datées de la seconde moitié du IVe s. av. J.-C. - première moitié du IIIe s. av. J.-C.⁵

Coupes apodes

I. Coupes apodes à paroi relativement épais (Pl. 159:111, 112, 116, 119, 120).

II. Coupes apodes à paroi moins épaisse que ci-dessus (Pl. 159:113, 114, 115, 117, 118, 121, 122, 123, 124).

La pâte

La pâte des vases de l'atelier B a une couleur ocre au jaune ou marron clair. À cause de la

4. D. BASLER, *Nekropoli na Velim Ledinama u Gostilju*, pl. 1-3 (Sarajevo 1969).

5. B. VREKA, Trois habitations des IV-III s. av. J.-C. à Mashkjeze, *Iliria* 1987, 1 p. 123 pl. IV-64, 65.

mauvaise cuisson une partie des vases a pris parfois une couleur grise ou dans le même vase on trouve une partie à couleur ocre et une autre partie à couleur grise. En générale la pâte est un peu poreuse. Après la cuisson la plupart des vases de l'atelier B laissent des traces si on touche leur parois. Par rapport à des vases de l'atelier A on voit que la pâte des vases de l'atelier B garde les mêmes caractéristiques générales telles que la couleur, la propreté, les traces après la cuisson etc. Cela veut dire que les potiers de l'atelier B ont utilisé l'argile de la même région mais pas du même endroit que celui des potiers de l'atelier A.

La technologie

Du point de vue de la qualité, les vases de l'atelier B sont d'une qualité inférieure à celle du reste de la céramique apollonienne de la période hellénistique. On voit cette infériorité dans la renonciation du vernis, dans le mauvais traitement du fond au-dessous, dans une asymétrie moins exacte etc. Mais même dans les vases de l'atelier A on peut distinguer des vases d'une qualité moyenne (les vases d'utilisation quotidienne) et des vases d'une mauvaise qualité (les vases miniatures).

Il faut souligner que c'est la première fois que les rencontrons parallèlement avec des vases tournés.

La chronologie

L'atelier B se présente comme la suite de l'activité de l'atelier A dont l'activité est située à la seconde moitié du IVème s. av. J.-C. ou première moitié du IIIème s. av. J.-C. Parmi les deux ateliers il y a des points communs qui se voient dans la production par l'atelier B des vases semblables à celles de l'atelier A telles que les skyphoi, les vases à une anse verticale d'une forme particulière, les bols, les cruches à bouche ronde, les cruches à lèvres "trilobée" etc. Si on ajoute ici les caractéristiques communes de la pâte nous avons des raisons suffisantes de croire que les deux ateliers ont exercés leur activité l'un après l'autre. Dans ces conditions il est probable que le début de l'activité d'atelier B a été lié avec la fin de l'activité de l'atelier A. L'atelier B a donc commencé son activité pendant la deuxième moitié du IIIème s. av. J.-C. et a continué même à la première moitié du IIème s. av. J.-C. En faveur de cette chronologie sont aussi cinq monnaies et deux timbres d'amphores rhodiennes datés dans les années 180-150 av. J.-C. qui ont été trouvées dans la même couche que le matériel de l'atelier B.

Conclusions

L'atelier B représente la fin de la céramique apollonienne de la période hellénistique. Cet atelier a donné des vases d'utilisation quotidienne sans vernis (à des rares exceptions) et des vases miniatures non tournées et tournées. En générale les vases sont d'une qualité médiocre qui est plus évidente dans les vases miniatures et surtout dans les plus petits vases miniatures. La production massive des vases miniatures doit être liée à leur destination comme des ex-votos. En faveur de cette idée vient l'existence du temple d'Artémis sur la même colline où a été trouvé le matériel de l'atelier B. Cela donne la possibilité de croire que les vases miniatures ont été destinées comme des ex-votos pour le temple en question.

Toutes les données archéologiques telles que la quantité des vases, les débris, les déchets, les scories, la présence des sources d'eau à voisinage du lieu où est trouvé le matériel que nous avons présenté sont suffisantes à croire que on a à faire à un atelier de poterie de la seconde moitié du IIIème s. av. J.-C. - première moitié du IIème s. av. J.-C.

Catalogue

1. Fragment du col d'une amphore à lèvre non simple (Pl. 152:1).
La pâte est en couleur jaune.
2. Col d'une amphore à lèvre non simple (Pl. 152:2).
La pâte en couleur ocre au marron est un peu poreuse.
3. Col d'une amphore à lèvre non simple (Pl. 152:3).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
4. Fragment d'une amphore ou hydrie apode (Pl. 152:4).
La pâte est en couleur jaune au ocre. À l'extérieur il porte deux bandes de vernis marron au rouge. Le fond est de mauvaise qualité.
5. Fond d'un vase fermé qui appartient aux vases apolloniennes à paroi anguleux et à une anse verticale (Pl. 152:5).
La pâte est ocre au marron un peu poreuse. Il y a une bande de vernis marron au rouge.
6. Fragment d'un vase à paroi convexe qui appartient peut-être à la même forme comme ci-dessus (Pl. 152:6).
La pâte est en couleur gris à cause de la cuisson. Deux larges bandes de vernis noir au marron sont peintes à l'extérieure.
7. Fragment d'un vase à paroi concavo-convexe qui appartient à la forme apollonienne (Pl. 152:7).
La pâte est ocre au marron, un peu poreuse. Au-dessous des épaules il y a une bande de vernis marron.
8. Fragment d'un vase à paroi anguleux qui appartient à la forme apollonienne (Pl. 152:8).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
9. Vase à paroi concavo-convexe, à fond allongé à l'extérieur et à une anse verticale (Pl. 152:9). Elle appartient à la forme apollonienne.
La pâte en couleur ocre au jaune est un peu poreuse.
10. Vase à col étroit, à corp piriforme et à une anse verticale (Pl. 152:10).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
11. Vase semblable à celui ci-dessus mais à col plus large (Pl. 152:11).
La pâte est en couleur ocre au orange.
12. Vase à paroi concavo-convexe accentués (Pl. 152:12). Elle représente une variante des vases apolloniennes.
La pâte est en couleur ocre au rose ou gris à cause de la cuisson.
13. Vase à paroi concavo-convexe, qui s'élargit vers le fond (Pl. 152:13).
Elle appartient aussi à la forme apollonienne. La pâte en couleur gris au jaune est une peu poreuse.
14. Vase semblable à celle ci-dessus mais à paroi moins accentué et à col plus large (Pl. 152:14).
La pâte est en couleur beige au jaune.
15. Vase qui appartient à la forme apollonienne mais à largeur maximale près du fond (Pl. 152:15).
La pâte en couleur ocre au jaune est un peu poreuse.
16. Vase semblable à celui ci-dessus mais à fond plus large (Pl. 152:16).
La pâte est en couleur beige au gris.
17. Vase à paroi concavo-convexe, à fond large anguleux (Pl. 152:17).
La pâte en couleur ocre au rose est un peu poreuse.
18. Vase semblable à celui ci-dessus mais à col qui s'ouvre vers l'extérieur et à élargissement plus accentué près du fond (Pl. 153:18).
La pâte en couleur ocre est un peu poreuse.
19. Vase à paroi concavo-convexe (Pl. 152:19).
La pâte en couleur gris au beige est un peu poreuse.
20. Fragment d'un skyphos concavo-rectiligne à bombement maximale au haut de la paroi (Pl. 153:20).
La pâte ocre au orange est un peu poreuse.
21. Fragment d'un skyphos semblable à celui ci-dessus mais à pied plus anguleux (Pl. 153:21).

- La pâte est en couleur jaune au ocre. Le pied au-dessous et le fond près de lui sont peints de vernis marron au orange.
22. Fragment d'un skyphos "quasi tronconique large" à pied bas et large (Pl. 153:22).
La pâte en couleur ocre au marron claire est un peu poreuse. Dans la partie inférieure il y a une bande de vernis marron au noir, tandis qu'une bande pareille de vernis se trouve au-dessous du pied.
 23. Fragment d'un skyphos semblable à celui ci-dessus (Pl. 153:23).
La pâte en couleur ocre au jaune est un peu poreuse. À l'extérieur il y a deux bandes de vernis orange au marron tandis qu'une bande pareille se trouve au-dessous du pied.
 24. Fragment d'un vase à corps "quasi tronconique large" et à pied plat allongé vers l'extérieure (Pl. 153:24).
La pâte est en couleur ocre au marron. À l'extérieure il y a des traces de vernis orange au marron.
 25. Fragment d'un vase semblable à celui ci-dessus mais à pied plus allongé vers l'extérieur (Pl. 153:25).
La pâte en couleur ocre au rose est un peu poreuse.
 26. Bol à deux anses horizontales, à rebord non simple, non profond (Pl. 153:26).
La pâte en couleur jaune au ocre est un peu poreuse. Les anses sont de qualité faible.
 27. Bol profond, à deux anses horizontales et à rebord non simple (Pl. 153:27).
La pâte en couleur ocre au rose est un peu poreuse.
 28. Bol non profond, à deux anses horizontales et à rebord non simple (Pl. 153:28).
La pâte en couleur ocre au jaune est un peu poreuse.
 29. Bol non profond, à deux anses horizontales et à rebord non simple (Pl. 153:29).
La pâte est en couleur marron au ocre.
 30. Bol profond, à deux anses horizontales et à rebord non simple (Pl. 154:30).
La pâte en couleur marron au ocre est un peu poreuse.
 31. Bol non profond, à paroi anguleux, à rebord simple et deux petites anses horizontales qui ne sont pas fonctionnelles (Pl. 154:31).
La pâte en couleur jaune au ocre est un peu poreuse.
 32. Bol profond à corps presque hémisphérique, à deux anses horizontales et à rebord non simple (Pl. 154:32).
La pâte est en couleur marron au beige.
 33. Bol non profond, à paroi anguleux, à deux anses horizontales et à rebord non simple (Pl. 154:33).
La pâte en couleur jaune au beige est un peu poreuse.
 34. Bol grand et profond, à corps presque hémisphérique, à rebord non simple et à deux anses horizontales (Pl. 154:34).
La pâte est en couleur beige au gris.
 35. Bol profond, à parois anguleux, bord non simple et à deux anses horizontales (Pl. 154:35).
La pâte est en couleur ocre.
 36. Bol profond, à corps presque hémisphérique, à anses horizontales et à rebord non simple (Pl. 154:36).
La pâte en couleur jaune au ocre est un peu poreuse.
 37. Bol non profond, à rebord non simple et à anses verticales doubles (Pl. 155:37).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
 38. Bol non profond et à rebord non simple (Pl. 155:38).
La pâte est en couleur marron au ocre.
 39. Bol profond, à rebord non simple qui s'allonge vers l'extérieur (Pl. 155:39).
La pâte en couleur marron au ocre est un peu poreuse. La partie supérieure du bord garde des traces de vernis rouge au marron.
 40. Bol non profond, à deux anses horizontales et à rebord non simple (Pl. 155:40).
La pâte est en couleur ocre au marron.
 41. Bol non profond, à rebord non simple (Pl. 155:41).
La pâte en couleur gris au jaune est un peu poreuse.
 42. Bol profond, à anse mi-horizontales et à rebord non simple (Pl. 155:42).
La pâte est en couleur jaune au ocre.

43. Bol profond, à paroi anguleux, à anses horizontales et à rebord non simple (Pl. 155:43).
La pâte en couleur jaune au ocre est un peu poreuse.
44. Bol non profond, à deux anses horizontales et à rebord non simple (Pl. 155:44).
La pâte en couleur gris comporte des petites corpuscules du sable.
45. Bol profond, à profil en forme de -S, à anses massives horizontales et à rebord non simple (Pl. 156:45).
La pâte en couleur marron au gris est un peu poreuse.
46. Bol profond, à paroi anguleux non accentué, à deux anses horizontales et à rebord non simple (Pl. 156:46).
La pâte en couleur ocre au orange est un peu poreuse.
47. Bol profond, à paroi anguleux et à rebord non simple (Pl. 156:47).
La pâte en couleur ocre au marron est un peu poreuse.
48. Bol profond à corps presque hémisphérique, rebord non simple et à deux anses horizontales (Pl. 156:48).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
49. Bol profond à corps presque hémisphérique, rebord non simple et à anses horizontales (Pl. 156:49).
La pâte en couleur marron au ocre est un peu poreuse.
50. Bol grand et profond, à anses massives horizontales et à rebord non simple (Pl. 156:50).
La pâte ocre au jaune est un peu poreuse.
51. Bol grand et profond à paroi concavo-convexe et à rebord non simple (Pl. 156:51). Les anses sont massives et horizontales.
La pâte est en couleur ocre au jaune.
52. Bol grand et profond à paroi concavo-convexe et à rebord non simple (Pl. 156:52).
La pâte en couleur ocre au jaune est un peu poreuse.
53. Bol semblable à celui ci-dessus mais à paroi anguleux plus accentué (Pl. 157:53).
La pâte en couleur beige au gris est un peu poreuse.
54. Patère à fond sans accident, à paroi presque rectiligne et à pied renflé dans la partie médiane de la face externe (Pl. 157:54).
La pâte en couleur ocre au jaune est un peu poreuse.
55. Coupe à cupule centrale, apode, à rebord bombé à la face externe (Pl. 157:55).
La pâte en couleur gris au beige est un peu poreuse.
56. Coupe apode à fond épais (Pl. 157:56).
La pâte est en couleur gris clair.
57. Coupe apode, à fond épais et à rebord simple (Pl. 157:57).
La pâte en couleur ocre au jaune est un peu poreuse.
58. Coupe apode, à fond épais et à rebord non simple un peu bombé à la face externe (Pl. 157: 58).
La pâte en couleur ocre au beige est un peu poreuse.
59. Coupe apode à fond épais (Pl. 157:59).
La pâte en couleur gris au jaune est poreuse.
60. Coupe apode à rebord simple (Pl. 157:60).
La pâte en couleur gris au beige est un peu poreuse.
61. Cruche à embouchure "trilobée", à anse verticale nettement surélevée (Pl. 157:61).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
62. Cruche à embouchure "trilobée", à anse verticale nettement surélevée, à col relativement large et à largeur maximale au-dessous du col (Pl. 157:62).
La pâte est en couleur gris.
63. Cruche à embouchure "trilobée", à anse verticale nettement surélevée et à largeur maximale au-dessous du col relativement large (Pl. 157:63).
64. Cruche à embouchure "trilobée", à anse verticale nettement surélevée à col large et à largeur maximale dans la partie médiane (Pl. 157:64).
La pâte est en couleur jaune au ocre.
65. Cruche à embouchure "trilobée", à anse verticale nettement surélevée à col large et à corps bombé (Pl. 157:65).
La pâte est en couleur jaune au ocre.
66. Cruche à embouchure "trilobée", à anse nettement

- surélevée et à col large (Pl. 157:66).
La pâte est en couleur ocre au jaune. La partie supérieure jusque au niveau inférieur de l'anse est peinte à vernis rouge au marron.
67. Cruche à embouchure "trilobée", à anse nettement surélevée et à col relativement étroit (Pl. 157: 67).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
68. Cruche à embouchure "trilobée" et à col relativement étroit (Pl. 157:68). L'anse est nettement surélevée.
La pâte en couleur ocre est un peu poreuse.
69. Cruche à embouchure "trilobée", à anse surélevée, à col étroit et à corps piriforme (Pl. 157:69).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
70. Cruche à embouchure "trilobée", corps piriforme, à anse verticale nettement surélevée et à col relativement étroit (Pl. 157:70).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
71. Cruche à embouchure "trilobée", à anse verticale et à col relativement étroit (Pl. 157:71).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
72. Cruche à embouchure "trilobée", corps bombé dans la partie médiane, à anse verticale nettement surélevée et à col étroit (Pl. 157:72).
La pâte est en couleur beige au jaune.
73. Cruche semblable à celle ci-dessus (Pl. 158: 73).
La pâte est en couleur jaune au ocre.
74. Cruche à embouchure ronde épaté dans le point de rencontre avec l'anse verticale surélevée et à col large (Pl. 158:74).
La pâte en couleur ocre au jaune est poreuse.
75. Cruche à embouchure ronde, à corps piriforme et à anse verticale nettement surélevée (Pl. 158: 75).
La pâte est en couleur jaune au marron.
76. Cruche à embouchure ronde épaté dans le point de rencontre avec l'anse verticale nettement surélevée, à col large et à corps bombé dans la partie supérieure (Pl. 158:76).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
77. Cruche semblable à celle ci-dessus mais à corps bombé dans la partie médiane (Pl. 158: 77).
- La pâte est en couleur ocre au marron.
78. Cruche à embouchure ronde épatée dans le point de rencontre avec l'anse verticale surélevée (Pl. 158:78).
La pâte en couleur ocre au jaune est un peu poreuse.
79. Cruche à embouchure ronde un peu épatée dans le point de rencontre avec l'anse verticale nettement surélevée, à col étroit et à corps bombé dans la partie médiane (Pl. 158:79).
La pâte en couleur ocre au jaune est poreuse.
80. Cruche à embouchure ronde épatée dans le point de rencontre avec l'anse verticale surélevée, à col étroit et à corps bombé au-dessous du partie médiane (Pl. 158:80).
La pâte est en couleur jaune au ocre.
81. Cruche à embouchure ronde épaté dans le point de rencontre avec l'anse verticale nettement surélevée et à corps bombé au-dessous de la partie médiane (Pl. 158:81).
La pâte est en couleur gris au beige.
82. Cruche à embouchure ronde épatée dans le point de rencontre avec l'anse verticale nettement surélevée, à corps bombé dans la partie médiane et à fond épais (Pl. 158:82).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
83. Cruche à embouchure ronde épatée dans le point de rencontre avec l'anse verticale surélevée, à col relativement large et à corps presque sphérique (Pl. 158:83).
La pâte est en couleur marron au ocre.
84. Cruche à embouchure ronde épatée dans le point de rencontre avec l'anse verticale surélevée, à col relativement large et à corps bombé au-dessous de la partie médiane (Pl. 158:84).
La pâte en couleur ocre au marron est un peu poreuse.
85. Cruche à embouchure ronde épatée dans le point de rencontre avec l'anse verticale nettement surélevée et à corps concavo-convexe (Pl. 158: 85).
La pâte est en couleur ocre au jaune. Au niveau inférieur de l'anse il y a des taches du vernis marron au noir.
86. Gobelet à deux anses verticales non nettement surélevées, à embouchure ronde, à col non distinct et à panse ovoïde renflée dans sa partie médiane

- (Pl. 158:86).
La pâte est en couleur gris au jaune, un peu poreuse.
87. Gobelet semblable à celui ci-dessus mais à panse ovoïde renflée légèrement au-dessous de la partie médiane (Pl. 158:87).
La pâte en couleur ocre au jaune est un peu poreuse.
88. Gobelet à embouchure ronde, à deux anses verticales non nettement surélevées, à col non distinct et à panse ovoïde renflée légèrement au-dessous de la partie médiane (Pl. 158:88).
La pâte en couleur jaune au ocre est un peu poreuse.
89. Gobelet semblable à celui ci-dessus mais à panse ovoïde renflée dans sa partie médiane (Pl. 158:89).
La pâte en couleur marron au ocre.
90. Gobelet semblable à celui ci-dessus (Pl. 158:90). Les anses sortent presque près du fond.
La pâte en couleur beige au gris clair est poreuse.
91. Gobelet à deux anses verticales, à embouchure ronde, col non distinct et à panse ovoïde renflée au-dessous de sa partie médiane (Pl. 158:91).
La pâte est en couleur jaune au ocre.
92. Gobelet à deux anses horizontales, à embouchure ronde, col non distinct et à corps ovoïde renflée légèrement dans sa partie supérieure (Pl. 158:92).
La pâte en couleur ocre au jaune est poreuse.
93. Gobelet à deux anses verticales, à embouchure ronde, col non distinct et à panse ovoïde renflée légèrement au-dessous de sa partie médiane (Pl. 159:93).
La pâte en couleur beige au gris est un peu poreuse.
94. Gobelet à une anse verticale surélevée, col large non distinct et à corps presque hémisphérique (Pl. 159:94).
La pâte en couleur jaune au ocre est un peu poreuse.
95. Gobelet à deux anses verticales non nettement surélevées, à embouchure ronde, col non distinct et à panse ovoïde renflée légèrement au-dessous de sa partie médiane (Pl. 159:95).
La pâte en couleur beige au gris est poreuse.
96. Imitation de kylix à fond bas creux à l'intérieur (Pl. 159:96).
La pâte en couleur ocre au jaune est un peu poreuse.
97. Imitation de kylix à fond bas un peu creux à l'intérieur (Pl. 159:97).
La pâte est en couleur jaune au ocre.
98. Imitation de kylix à fond haut de type piedestale creux à l'intérieur et à anses demi-horizontalement (Pl. 159:98).
La pâte est en couleur jaune au ocre.
99. Imitation de kylix à deux anses horizontales, à fond haut tronconique creux à l'intérieur (Pl. 159:99).
La pâte en couleur ocre au jaune est poreuse.
100. Imitation de kylix à deux anses horizontales, à fond tronconique creux à l'intérieur (Pl. 159:100).
La pâte est en couleur jaune au ocre.
101. Imitation de kylix semblable à celui ci-dessus (Pl. 159:101).
La pâte en couleur ocre au jaune est poreuse.
102. Imitation de kylix semblable à celui du no. 101 (Pl. 159:102).
La pâte est en couleur marron clair au jaune.
103. Imitation de kylix à deux petites anses horizontales et à fond bas creux à l'intérieur (Pl. 159:103).
La pâte en couleur marron au jaune est un peu poreuse.
104. Imitation de kylix à deux anses horizontales, à fond tronconique large creux à l'intérieur (Pl. 159:104).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
105. Imitation de kylix à deux anses horizontales et à fond tronconique relativement haut creux à l'intérieur (Pl. 159:105).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
106. Imitation de kylix à deux anses horizontales et à fond tronconique creux à l'intérieur (Pl. 159:106).
La pâte en couleur jaune au ocre est poreuse.
107. Imitation de kylix à deux petites anses horizontales et à fond tronconique large creux à l'in-

- térieur (Pl. 159:107).
La pâte en couleur ocre au marron est un peu poreuse.
108. Imitation de kylix à deux petites anses horizontales et à fond tronconique creux à l'intérieur (Pl. 159:108).
La pâte est en couleur beige au gris.
109. Imitation de kylix à deux anses horizontales, à fond haut tronconique et à paroi épais (Pl. 159:109).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
110. Imitation de cylix à deux petites anses horizontales et à fond bas tronconique creux à l'intérieur (Pl. 159:110).
La partie anguleux des anses est peinte de vernis noir.
La pâte en couleur marron au beige est un peu poreuse.
111. Petite coupe apode à paroi relativement épais (Pl. 159:111).
La pâte est en couleur ocre.
112. Petite coupe apode à paroi épais (Pl. 159:112).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
113. Petite coupe profonde et apode (Pl. 159:113).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
114. Petite coupe apode relativement profonde (Pl. 159:114).
La pâte est en couleur jaune au ocre.
115. Petite coupe apode relativement profonde (Pl. 159:115).
La pâte est en couleur jaune au ocre.
116. Petite coupe apode, non profonde et à fond relativement bombé au-dessus (Pl. 159:116).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
117. Petite coupe apode relativement profonde (Pl. 159:117).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
118. Petite coupe semblable à celle ci-dessus (Pl. 159:118).
La pâte est en couleur ocre au orange.
119. Petite coupe apode à corps hémisphérique et à fond relativement épais (Pl. 159:119).
La pâte est en couleur gris au beige.
120. Petite coupe apode profonde et à fond relativement épais (Pl. 159:120).
La pâte en couleur marron au jaune est un peu poreuse.
121. Petite coupe apode profonde et à paroi fine (Pl. 159:121).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
122. Petite coupe semblable à celle ci-dessus (Pl. 159:122).
La pâte est en couleur ocre au jaune.
123. Petite coupe semblable à celle du no. 121 (Pl. 159:123).
La pâte en couleur ocre au jaune est un peu poreuse.
124. Petite coupe semblable à celle du no. 121 (Pl. 159:124).
La pâte en couleur marron au ocre est un peu poreuse.

BASHKIM VREKA
Berthama Arkeologjike
Fier - Albanie

Some pottery finds from Isar-Marvinci

(Plates 160-165)

The systematic archaeological research at Isar-Marvinci near Valandovo was continuously conducted from 1977 to 1985¹. During these works part of the acropolis and a portion of the South necropolis were researched, leading to the discovery of some important hellenistic pottery finds.

It was determined that this pottery follows the late hellenistic strata of the settlement. Besides the pottery decorated in the West Slope style, quite numerous are the echinus bowls, the fish plates, dishes with incurved rim, the shallow plates decorated with impressed palmettes, amphoras and other kind of vessels, which are typical of this period. A large number of examples of moulded bowls with relief decoration were preserved, and the last living horizon has given a number of shallow plates with low vertical rim, a few lamps and fusiform unguentaria. In the graves of this period, besides the terracotta figurines, the jewellery and other offerings, some fine examples of pyxides have been found.

On this occasion we shall look into a few integral grave finds, which are important according to their content and the possibility they give for a precise dating.

Grave 17. A rectangular pit, size 1,96 × 0,86 m, with an east-west orientation. Inhumation.

Finds:

1. A female terracotta figurine, height 31,5 cm, dressed in a chiton and himation, with a diadem on the head. The left hand is placed on the hip, the right one beside the body (Pl. 160α).
2. A female terracotta figurine, height 25,5 cm, dressed in a chiton and himation. Partially damaged (Pl. 160β).
3. A lower part of a female terracotta figurine, dressed in a long chiton, height 13,5 cm (Pl. 160γ).
4. A pair of golden earrings in a dove-like form, with a twisted ring, made in the filigree technique (Pl. 161α).

1. V. SOKOLOVSKA, *Isar-Marvinci and the Vardar Valley in Ancient Times* (Skopje 1986).

- 5-8. Three fusiform unguentaria, height: 17,8; 17,6; 6,10 cm (Pl. 161β).
9. A pyxis with two vertical handles, made of pale-red clay, covered with diluted dark glaze. On the body the West Slope decoration is preserved. Height 16,5 cm (Pl. 161γ).
10. A pyxis, height 18,5 cm, with three legs in the form of lion paws. On the lid a relief female bust with a child; around it an ivy wreath in the West Slope style. Made in a pale-red clay, with same colour glaze (Pl. 161δ-ε).
11. A pyxis, height 12 cm, made of a fine orange-red clay, covered with shiny orange-red glaze. Placed on a conical foot. The lid is decorated with a relief bust of Dionysos, around it an ivy wreath in the West Slope style (Pl. 162α-β).
- 12-13. Two identical pyxides on a conical foot, height 11,5 cm. On the lid a relief male head, probably Dionysos. Made of pale-yellow clay (Pl. 162γ-ζ').
14. The leg of a pyxis in the form of a lion paw (Pl. 162ζ).
- 15-98. 84 astragals².

Grave 25. A deep rectangular pit, dug in the rock, size 1,92 × 0,80 m, covered with stone slabs. The orientation is east-west. The grave was plundered, but at its very bottom the following finds were discovered:

1. A golden earring in the form of Eros.
2. A golden earring in the form of Eros, slightly different from the previous one.
3. A carnelian gem with the ingraved figure of an athlete.
4. An echinus bowl and fusiform unguentarium (Pl. 163α-β).
5. The lid of a pyxis (Pl. 163γ).
6. A loom-weight (Pl. 163ε).
7. A bronze coin — Ob. Apollo's head with a laurel wreath. Rs. *ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ*, in the middle a tripod (Pl. 163δ)³.

Grave 123. Damaged to a larger degree.

Finds:

- 1-10. Ten female terracotta figurines, dressed in chiton and himation, some well preserved, others in a fragmentary state (Pl. 164α-ε).
11. A fusiform unguentarium in a light brown clay, height 17 cm.
12. A pyxis of pale-red clay, covered with a diluted dark glaze and remains of the West Slope decoration. On the lid a relief head of Athena wearing a helmet (Pl. 164ζ'-ζ)⁴.

Grave 142. A rock-cut tomb with chamber, anti-chamber and steps. The orientation is north-south. From the level of the ground, come down, 1,86 m wide, lead into a rectangular anti-chamber, size 1,90 × 2,20 m. The entrance, 0,85 m wide, leads to the chamber with a size 2,15 × 2,20 m. After the destruction and the plundering of the tomb, the following offerings remained:

1. A female terracotta figurine with chiton and himation. The right hand is placed behind the hip, the left beside the body holding one end of the garment. On the head she wears a diadem. Height 28 cm (Pl. 165α).

2. *Ibid.*, pl. 14-16.

3. *Ibid.*, pl. 17 figs. 1-7.

4. *Ibid.*, pl. 16 fig. 7; pl. 19-20.

2. A female terracotta figurine, identical to the previous one, with its head missing. The preserved height 22,5 cm (Pl. 165β).
3. A female terracotta figurine, similar to the previous ones, but with the opposite position of the arms (Pl. 165γ).
4. An amphora, height 27,6 cm, made of pale-red clay, on the upper part decorated with a horizontal and a wavy lines in red colour (Pl. 165δ).
5. The lower part of a large pyxis with three legs in the form of lion paws. On the protruding part of the pyxis, above each leg, a miniature pyxis is set of the same type as the large one. Height 12 cm. The pyxis is made of slightly rough red clay (Pl. 165ε)⁵.

In the context of the discovered finds of the referred graves, of special interest to us are the pyxides. From the stated, we can conclude that among them there are two basic types: pyxides with a conical foot and pyxides with three legged lion paws. It is assumed that this type of pyxides emerged as a hellenistic innovation⁶, confirmed by the finds from Beroia⁷, and seen in the finds from Isar-Marvinci as well.

Judging by the difference of the quality we can conclude that they were produced in a number of workshops and in various ceramic centers. For the pyxis from grave 142 we can be sure that it was a local product.

According to the general characteristics which are typical of the hellenistic period, a more precise dating of the pyxides can be given by the numismatic finds. In grave 25 a Macedonian coin was discovered that, according to Touratsoglou, was minted in the time of Philip V and Perseus⁸. In grave 142 an amphora was discovered of the same type and quality as the one in grave 143, dated by the coin, which is also minted under Philip V and Perseus⁹. The same type of amphora is found in grave 26, dated by the coin of Amphipolis minted in 187-168 B.C.¹⁰ Therefore, the pyxides can be dated in these chronological frames.

VIKTORIJA SOKOLOVSKA

5. G. MIKULČIK, Hellenistička grobnica od Marvinci, *Kulturno nasledstvo XII-XIII*, Skopje 1988, 71f.

6. ST. DROUGOU - I. TOURATSOGLOU, Hellenistische Keramik aus Makedonien: Chronologische Indizien, *AntK* 34, Jahrgang 1991, Heft 1, 21.

7. ΑΙΚ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ - Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, 'Εκ τῆς ἀρχαίας Βέροιας (Θεσσαλονίκη 1974) πίν. Ια, β.

8. TOURATSOGLOU, The Coinage of the Roman World in the Late Republic, *BAR International Series* 326, 1987, pl. 7,7.

9. *Ibid.*, pl. 7,3.

10. *Ibid.*, pl. 9,10.

La céramique de la maison n° 2 de Golem Grad

(Planches 166-169)

Les fouilles systématiques que l'on exécute depuis assez longtemps sur l'île de Golem Grad, sur le lac de Prespa, ont offert des trouvailles de l'époque hellénistique échelonnées de la fin du IVe au Ier siècle, qui sont importantes moins par leur nombre que par leur diversité chronologique et typologique. La couche culturelle étudiée est très mince et mêlée de céramique romaine à cause de quoi on a pu difficilement distinguer certains ensembles stratigraphiques bien définis. L'agglomération avait une longue continuité, ce qui a été constaté par voie d'une stratigraphie horizontale, mais des dimensions modestes¹. De l'époque hellénistique, on a découvert deux maisons à fondations plates de pierres sèches et des murs en lattis enduits d'une épaisse couche d'argile mélangée de restes végétaux. Il me paraît que la céramique découverte dans la maison n° 2 est intéressante dans une grande mesure car on a découvert, au cours des fouilles, une couche culturelle fermée. De la vaisselle en céramique a été trouvée dans cette couche, plus précisément dans l'espace entre le sol de la maison et la couche qui est appuyée sur la vaisselle et qui est formée par les murs brûlés du bâtiment. Cette dernière couche, qui a entre 40 et 50 cm de haut, représentait une masse compacte de cendre et d'argile, ce qui nous fait penser qu'il s'agit exactement d'une construction de lattis enduits d'argile. Cette technique de construction se rencontre toujours sur terre, chez les anciennes maisons du village le plus proche nommé Konjsko et qui servent aujourd'hui de dépôts.

Passons maintenant à notre sujet. Comme le bâtiment est composé d'une grande pièce au-dessus de laquelle on avait posé une nécropole au cours de la période romaine tardive, certaines parties de la cendre, c'est-à-dire de la couche culturelle, ont été fouillées et perdues. Je ne m'arrêterai que sur une partie du bâtiment en question où la couche culturelle était avec une grande certitude intacte.

1. Au cours des fouilles on a découvert une partie de l'agglomération de l'époque hellénistique et romaine, une grande partie de la nécropole romaine et médiévale, des églises paléochrétiennes et médiévales, V. BITRAKOVA GROZDANOVA, Arheološki istraživanja na Prespa 1967/68 god., *Maced. A.A.* 9, Skopje 1988, 193-202; Iskopivanja na Golem Grad vo 1980 god., *Maced. A.A.* 9, Skopje 1988, 203-210; *Ibid.*, Iskopivanja na Golem Grad od 1981-86 god., *Maced. A.A.* 10, Skopje 1989, 101-133.

Dans la maison on avait enterré un pithos (1,05 m de haut et 56 cm de diamètre) dont le bord se trouvait au même niveau que le sol de la maison fait de terre battue. Le pithos était couvert d'une plaque de pierre circulaire (21 cm de diamètre) et dans son intérieur on a trouvé du blé carbonisé, ce qui signale qu'il avait été utilisé par le propriétaire avant l'incendie. Le pithos est exécuté en argile sans décor la couleur de laquelle va d'un ocre foncé au brun, avec un récipient piriforme et un court pied cylindrique (Pl. 166α). Au groupe de céramique de cuisine à facture grossière, mais d'une surface à exécution molle, appartient aussi le vase ayant un récipient fort (36 cm de diamètre) décoré de compléments rubanés, collés en deux rangées et coupés verticalement par un objet dur, travaillé sur roue. J'ose remarquer que, si on trouvait un tel artefact de céramique en tant que trouvaille superficielle lors de la reconnaissance du terrain, on penserait qu'il s'agissait d'une céramique plus ancienne (Pl. 166β, 168α). Il est certain que la couche culturelle fermée témoigne de la "céramique locale" qui maintenait longtemps les vieilles tradition².

La deuxième catégorie de vases est constituée par ceux qui imitent les formes hellénistiques déjà connues, telles stamnos ou lebetes-chitres, plats à poisson, bols, patères. Le fragment d'un stamnos-pyxide (?) avec une anse lunulaire a été exécuté en argile ocre à vernis ocre maigre et dilué (Pl. 166γ, 168ς'). Comme on le sait, on trouve cette forme au cours d'une période chronologique assez longue et sur un territoire assez vaste — du IVe siècle jusqu'à la deuxième moitié du IIe s³. Le deuxième vase ayant la même forme de stamnos-pyxide ou lebetes-chitre⁴ est une exécution "locale" intéressante, avec décor incisé allant de la gorge basse jusqu'aux épaules du récipient décoré de deux lignes ondulée et incisées entre lesquelles sont posées horizontalement des feuilles stylisées sur branche (Pl. 166δ, 168γ). Les anses sont tordues, ce qui est une manière qui n'était pas inconnue à l'époque hellénistique, même préférée (comme dans la céramique Gnathia, West slope)⁵, bien qu'elle fût également connue chez les vases des VIe et Ve s., exécutés en bronze et en céramique⁶. Elle a été cependant un détail décoratif préféré dans la céramique locale ou régionale de la région d'Ohrid (Deboj, Crvejnca) et sur le territoire illyrien (Selce, Dyrachion etc.)⁷.

Les patères à profil varié constituent un groupe assez nombreux. Il faut distinguer les trouvailles les plus nombreuses, découvertes dans toute la localité et dans la maison n° 2, c'est-à-dire les plats à poisson qui appartiennent au type "attique"⁸, aux côtés infléchis vers le haut

2. P. KUZMAN, *Trebeništa 1972* (Ohrid 1985) T. XXV, 3.

3. D. M. ROBINSON, *Olynthus V*, 38-39, P. 36; ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, 'Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας' (Αθήναι 1980) 157; Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, 'Ελληνιστικός τάφος Βεροίας, *ΑΕ* 1955, 46 πίν. 25, 3; G. R. EDWARDS, *Corinthian Hellenistic Pottery* (Princeton 1975) 120; V. SOKOLOVSKA, *Marvinci* (Skopje 1987) T. 2, 3, 16, gr. 33, 74, 17, cette forme se rencontre dans les tombes du IVe au IIe s. avec de petites différences de profil.

4. Il est possible qu'il y ait eu aussi un couvercle, c'est-à-dire qu'il a été utilisé comme stamnos-pyxide, étant donné qu'il est décoré et qu'il n'y a pas de signe d'avoir été utilisé dans la cheminée; ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Hellenistische Keramik aus Makedonien: Chronologische Indizien*, *AntK* 34, Jahrgang 1991, 24.

5. M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Nekropol Olvii* (Kiev 1974) 124; L. FORTI, *La ceramica di Gnathia* (Napoli 1965) T. XVI; H. THOMPSON, *Hesperia* III, 1934, 335.

6. B. A. SPARKES - L. TALCOTT, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th cent. B.C.*, *The Athenian Agora XII* (Princeton 1970) 195-9 n. 1541, 1537; Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Βίτσα* (Αθήνα 1986) 26, 30, T. 66, 72, fig. 30-32, 39.

7. Dans les necropoles de Struga, Ohrid, Crvejnca, V. ΒΙΤΡΑΚΟΒΑ GΡΟΖΔΑΝΟΒΑ, *Spomenici od helenističkiot period vo SRM* (Skopje 1987) 45; S. ANAMALI, *La necropole hellénistique d'Epidamne*, *Buletini Shk. Shogërore* 1, Tirana 1948, 38.

8. B. A. SPARKES - L. TALCOTT, *op. cit.* 175 n. 1061, datées de 425 à 310.

au-dessus du pied annulaire, avec un creux à l'intérieur, avec le fond encerclé d'un anneau et le bord tiré à l'extérieur, mais presque verticalement posé (Pl. 167α, 168δ). Il s'agit certainement d'un atelier local qui avait longtemps imité l'ancienne forme attique du IVe s. Les exemplaires sont les mêmes jusqu'au dernier détail, faits en argile ocre clair couverte d'une couche d'ocre plus foncé; le bord a 1 cm de large et sa forme est légèrement sphérique, ce qui l'écarte de son ancienne position complètement verticale. Une ligne côtelée peu profonde marque le commencement du bord; des lignes concentriques sont marquées à l'intérieur du fond et une ligne tordue en spirale et côtelée à l'extérieur du fond. Pour le moment, je connais des plats à poisson semblables de Thasos de la couche hellénistique, de l'Apollonie de la Mer Noire du IIIe s., de Tarsus de l'hellénisme moyen⁹. Pourtant, des plats semblables provenant de la céramique campanienne A en usage en plein IIIe s., ont été définis par J.-P. Morel comme céramique rétrograde¹⁰.

Des patères creuses *ὄξυβάφων* ou bien une variante de plats à poisson ont été découvertes sur le sol de la maison. Elles ont un corps semi-sphérique et un bord légèrement semi-sphérique vers l'extérieur et un petit creux au fond qui est peu profond (Pl. 167β-δ). On a découvert de telles patères à Héracléa, dans l'agglomération de Selce (en Albanie), dans des tombes du IIe s. à Veria ou à l'Agora Athénienne, groupées selon Thompson dans les groupes D et E, ou à Argos, découvertes dans le contexte des IIe et Ier s., ce qui présente en tout une chronologie plus large¹¹.

Les patères avec un large fond horizontal et un récipient à profil vertical ou légèrement oblique sont exécutées en argile rouge ou grise, enduite de vernis noir ou gris, épais mais sans lustre (Pl. 167ζ-η). Par leur forme, elles nous font penser à la céramique pergamienne qui se rapporte à l'époque allant de l'année 150 à l'année 50¹², mais en même temps à la céramique romaine par le profil et en quelque sens par le désir de les peindre en noir et gris, c'est-à-dire à la céramique pré-arétine et la campanienne B¹³. Une autre variante de patères à fond plat et à paroi qui se termine par un bord sphérique (Pl. 167θ, 168η), faites d'argile grise à vernis maigre gris-brun se rapprochent des exemplaires de Corinthe et sont datées selon leur forme dans le troisième quart du IIIe s.¹⁴ ou de la céramique campanienne (Lamb. B 6 b) ou de celle découverte au Palatin à vernis noir datée de la deuxième moitié du IIe s.¹⁵ qui apparaîtra plus tard comme une variante de la céramique arétine "archaïque" du Ier siècle avant J.-Ch.¹⁶. Nous

9. L. GHALI-KAHIL, La céramique grecque, *Études thasiennes* (Paris 1960) n. 37, pl. LXI; T. IVANOV, Antičkata keramika od nekropolata na Apolonia, *Apolonia* (Sofia 1963) n. 626, 625a, sans anneau à l'intérieur du fond; H. GOLDMAN - F. JONES, *Excavation at Gözlu Kule* (Princeton 1950) 112 n. 23b, c; J. SCHÄFER, Hellenistische Keramik aus Pergamon, *PergForsch* 2 (Berlin 1968) T.I, C-4.

10. J.-P. MOREL, Céramiques d'Italie et céramiques hellénistiques (150-50 av. J.-C.), Hellenismus in Mittelitalien, *Abhandlungen DAWG* nr. 97 (Göttingen 1976) 489 fig. 12a; P. LÉVÊQUE - J.-P. MOREL, Céramique hellénistique et romaine, *Annuel. litt. de l'Univ. de Besançon* 242 (Paris 1980) 103.

11. E. MANEVA, *Nekoi tipovi i formi na elinistička i rimska keramika od Herakleja* (Bitola 1979) 37 n. 62; ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *op. cit.* Π 1350; N. CEKA, *Qyteti iliir prane Selces se Posthime* (Tirana 1985) T. L 10; H. A. THOMPSON, Two Centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia* III, 1934, 370, 394, E1 E16, D1, fig. 82, 55; K. BRAUN, Der Dipylon-Brunnen B1, *AM* 85, 1970, 158 n. 193; PH. BRUNEAU, Tombes d'Argos, *BCH* LXIX, 1970, 519, 521.

12. F.O. WAAGE, Hellenistic and Roman Tableware of North Syria, *Antioch on the Orontes IV/I* (1948) n. 122, 125.

13. CH. GOUDINEAU, *La céramique arétine lisse* (Paris 1968) 325, types 1, 2. J.-P. MOREL, *Céramique campanienne: les formes* (Rome 1981).

14. J. R. EDWARDS, Corinthian Hellenistic Pottery, *Corinth* VII, III (Princeton, New Jersey 1975) 39 n. 120.

15. J.-P. MOREL, *La céramique à vernis noir du forum romain et du Palatin* (Paris 1965) 31 n. 5.

16. CH. GOUDINEAU, *op. cit.* 283 type 6.

trouverons également des formes semblables chez la céramique “pergamienne”, c’est-à-dire dans les ateliers syriens, datée de l’hellénisme tardif¹⁷.

Les bols échinus (Pl. 167ε-ζ’, 168ε, ζ) faits en argile ocre clair ou en argile cuite grise à veris ocre plus foncé et avec des traces de laque argentée ou vernis gris épais et mat, découverts ici et connus de la basse époque classique à la basse époque hellénistique¹⁸. Sur le bol gris à parois plus épaisses a été incisé par une roue dentée, de l’intérieur, un décor fait de cercles concentriques. Un exemplaire identique, avec la même facture, a été découvert à Héracléa¹⁹.

Quand il faut dater la maison n° 2 et avec elle la céramique qui avait été en usage, il paraît qu’on doit prendre également en considération le fragment du bol mégarien dont le fond est décoré tour à tour de motifs de coquille et de branchette de pin et qui est exécuté en argile grise avec un très mince enduit de vernis gris mat (Pl. 169α). Ce fragment a été découvert à 10 cm de profondeur sous le sol de terre, dans la couche où le pithos mentionné avait été enterré. Le motif des trois coquilles plastiques posées comme base des bols est connu dans la céramique à vernis noir et qui est décorée aussi de West slope du IIIe s.²⁰; il est également présent sur les bols à relief d’Athènes de la fin du IIIe au milieu du IIe s.²¹, bien que le décor ne soit pas identique. Ce motif n’a pas d’analogies dans les bols de Pella en tant que localité — atelier le mieux connu et étudié de Macédoine. Il s’agit probablement d’un atelier de Macédoine Supérieure ou d’Épire (?). Le bol n’avait certainement pas été en usage au moment où la maison était construite et détruite, si nous avons en vue la datation par S. Rotroff et si nous l’appliquons dans ces régions assez éloignées des influences d’Athènes.

Nous voudrions mentionner encore une catégorie d’objets en céramique qui n’ont pas été étudiés chronologiquement, mais qui ont été découverts dans la couche en question. Ce sont les poids qui servaient certainement pour la pêches, vu la proximité de l’eau. Ils ont plusieurs formes: celles de pyramide coupée, de poire et d’astragale sont particulièrement présentes, toutes moulées (Pl. 166ε). Découvertes dans le contexte mentionné avec les vases, je crois que les études ultérieures de cette catégorie de céramique aboutiront à des résultats plus précis du point de vue chronologique²².

Un autre groupe d’artefacts en céramique, complètement différent, découvert dans la maison n° 2, est constitué par les tuiles de toiture, bien qu’elles aient été peu utilisées. Elles appartiennent à la catégorie du “type corinthien” avec des lignes droites du profil (Pl. 169β-γ). Ce qui est intéressant ici, ce sont les deux estampilles, c’est-à-dire l’inscription des ateliers ou des artisans: *KPITOLAΟΥ*, *ΠΡΕΥΡΑΤΟ* (*Πρευρατο[υ]*). Je connais jusqu’à présent quelques trouvailles provenant probablement de la même époque et trouvées sur St. Achil, qui semblent appartenir au même atelier²³. Les tuiles de toiture de forme analogue, découvertes à Dyrra-

17. F. O. WAAGE, *op. cit.* 22 n. 102.

18. Formes connues et décor, voir à *Tarsus*, H. GOLDMAN - F. JONES, 82, T. 24, 71, à *Marvinci*, V. SOKOLOVSKA, T. 71, 12.

19. E. MANEVA, *op. cit.* 36 n. 46.

20. ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ, ‘Ημίτομοι σκύφοι με πλαστικές επίθετες άχιβάδες, *Recherches franco-helléniques I* (Thessaloniki 1990) 89-96, présente les bols, qui se tiennent sur trois coquilles plastiques, exécutés en céramique à vernis noir et à décor West slope, datés du IIIe siècle.

21. S. ROTROFF, Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Moldmade Bowls, *The Athenian Agora XXII* (1982) 16 pl. I, 1, 2.

22. V. SOKOLOVSKA, *op. cit.* 88, dans le contexte du IVe au IIIe s., T. 36, 76.

23. Θ. ΡΙΞΑΚΗΣ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, ‘Επιγραφές άνω Μακεδονίας (‘Αθήναι 1985) 163, 164 n. 179.

chion et datées du IIe s., portent des estampilles avec les noms des prytanes de la ville²⁴.

Encore une preuve en faveur de la datation de la céramique découverte est certes la monnaie en bronze d'Apollonie, découverte sur le sol de la maison, au-dessous de la couche de cendre, du type Apollon/obélisque, datée largement du IIIe au Ier s.²⁵

L'analyse des formes, de la facture, du décor et de la peinture de la céramique découverte dans la couche culturelle fermée de G. Grad impose plusieurs problèmes et suscite plusieurs questions auxquelles il faut trouver des réponses. Le premier problème est certes celui relatif à l'origine de la céramique, c'est-à-dire comment repérer les ateliers où on exécutait, dans la même argile ou dans une autre, des formes variées et avec diverses techniques de décor. Le deuxième problème, beaucoup plus complexe et plus large, est celui de l'origine des formes et des variantes, c'est-à-dire comment résoudre la question de la présence des impulsions autochtones ou découvrir dans quelle mesure elle a été influencée par certaines formes du koiné hellénistique qui avaient été déjà définies, ou bien chercher la pénétration déjà possible des courants de l'artisanat romain.

Le terme "céramique locale" dans le cas de Golem Grad me paraît inadéquat. En effet, en connaissant la petite ampleur de cette agglomération (20 ha), il ne peut pas être question d'ateliers qui auraient existé même dans les environs les plus proches sur terre. On doit peut-être remplacer ce terme par celui de "céramique régionale", en pensant par cela aux ateliers qui exécutaient des produits pour les acheteurs de la région plus large, parmi d'autres ceux de l'agglomération de Grad.

Un autre problème dominant est celui relatif aux directions des influences. Pour une partie du répertoire de la céramique en question, je me référais aux formes analogues de la céramique campanienne et pergamiennne. Des problèmes semblables ont été soulignés par le respectable professeur J.-P. Morel qui a montré les rapports entre la céramique d'Italie et les formes bien connues des ateliers orientaux au cours de l'époque hellénistique et a posé la question "Qui imitait qui?" Je me demanderais de quel côté arrivaient ici avec certitude les influences sur la céramique de cette région. Si cela était de l'Orient ou de l'Occident ou cet espace était, je pense ici bien sûr à la région plus large de la Macédoine, de la Péonie et de l'Illyrie, un carrefour des deux influences dans l'hellénisme tardif.

En ce moment, il sera difficile de répondre avec certitude à ces questions. Tout d'abord, il faudra faire des recherches et publier le matériel de céramique de plusieurs localités de la Macédoine antique (je pense ici à la Macédoine Supérieure et Inférieure) et ensuite celui du territoire voisin, illyrien et épirote. Pour pouvoir citer certains ateliers locaux ou régionaux, il paraît nécessaire de comparer la structure de l'argile, de même que certains détails du mode de fabrication.

J' estime que nos efforts aux symposiums vont porter des fruits.

VERA BITRAKOVA GROZDANOVA

Filosofski fakultet Skopje

24. F. TARTARI, Une maison antique sur la place du parc "Rinia" à Durrës, *Iliria* XVI, 1988, 108-112; B. DAUTAI, Dimale à la lumière des données archéologiques, *Iliria* IV (Tirana 1976) 390.

25. H. CEKA, *Questions de numismatique illyrienne* (Tirana 1982) 62.

Importations grecques et imitations locales. La céramique hellénistique en Thrace: chronologie et centres de production

(Planches 170-176)

Dans plusieurs régions du monde antique, la production céramique était marquée par l'influence active de formes grecques sur la poterie locale. La production locale de la Thrace ancienne a aussi éprouvé, entre la fin du VIe et le Ier siècle avant notre ère, cette forte influence extérieure qui rallie son étude aux problèmes généraux de l'artisanat céramique antique des époques classique et hellénistique. Les recherches sur la céramique thrace soulèvent en même temps un nombre de questions spécifiques, non propres à ses modèles grecs, qui révèlent une originalité régionale déterminée par l'ambiance locale et les conditions culturels et historiques.

La colonisation des littoraux thraces par les grecs anciens au cours des VIIe et VIe siècles av. n. è. et les processus de synthèse culturelle qu'elle avait suscité ont influencé profondément l'évolution de l'art céramique en Thrace ancienne qui allait subir des changements capitaux après le milieu du VIe siècle. Son développement ultérieur se caractérisait, pendant les cinq siècles qui suivirent, par deux tendances essentielles et simultanées: 1) une tendance traditionaliste et conservatrice qui relevait les anciennes traditions de la production potière locale du premier âge du fer et qui était beaucoup plus évidente dans la céramique fabriquée à la main; et 2) une tendance créatrice ou plutôt réproductrice propre surtout à la poterie travaillée au tour. Trois circonstances préalables avait provoqué et conditionné l'évolution de cette deuxième tendance: l'introduction, vers le milieu ou plutôt vers la fin du VIe siècle, du tour de potier; l'accroissement de l'importation céramique provenante, du VIe au IIIe siècle, surtout de l'Attique; et la présence des potiers grecs dans les ateliers des colonies cotières.

Le répertoire des vases céramiques locales faits au tour embrasse une variété considérable de différentes formes destinées à l'usage courant ou cultuel¹. Ils sont fabriqués en argile pur et ont une couleur grise ou, plus rarement, rouge de nuances variables. Cette différence de couleur est occasionnée par les conditions de cuisson (réductrices ou oxidantes) et n'a pas de signification typologique. La décoration est sobre et comporte surtout des lignes incisées ou en relief et,

1. M. ČIČIKOVA, La céramique thrace, *VIIIe Congrès international d'archéologie classique* (Paris 1965) p. 341-344; P. ALEXANDRESCU, Les modèles grecs de la céramique thrace tournée, *Dacia XXI*, 1977, p. 113-137.

moins souvent, des ornements estampillés. La surface lustré des vases et l'usage d'un engobe en argile liquide sont aussi coutumiers.

Développés dès la fin du VIe et au cours du Ve siècle av. n. è., ces traits caractéristiques de la céramique thrace sont restés valables durant l'âge hellénistique malgré les changements profonds typologiques survenus après le milieu du IVe siècle av. n. è. qui ont modifié considérablement le répertoire des ateliers thraces. Ce processus de renouvellement typologique était le résultat naturel de l'importation croissante de vases attiques à vernis noir qui étaient devenus très populaires en Thrace pendant l'haute époque hellénistique². Les formes des produits importés étaient d'ordinaire adoptées sans délai par les artisans locaux qui les reproduisaient en imitations fidèles ou plus libres. En même temps, on continuait la fabrication de certaines formes établies auparavant et devenues habituelles pour la clientèle thrace qui étaient aussi influencées plus ou moins étroitement par des prototypes grecs déjà obsolètes. Ainsi, la mise au point chronologique devienne un objectif essentiel de l'analyse des processus d'influence et de perception dans le domaine de la production céramique, ce qu'on essaiera de démontrer dans l'examen typologique de la céramique hellénistique en Thrace qui suit.

Les exemples cités pour illustrer les différentes formes proviennent pour la plupart des complexes fermés (funéraires), et leur datation est faite à la base de:

- a) la chronologie générale du complexe établie par les monnaies (qui sont extrêmement rares), les timbres amphoriques, la céramique grecque importée ou les autres articles de l'inventaire;
- b) des parallèles grecs dans les cas où la forme est très proche ou identique;
- c) le développement typologique de la forme respective dans un plan chronologique.

I. Amphores à fond plat

L'amphore à fond plat est une des formes céramiques grecques qui ont pénétré en Thrace très tôt, dès la fin du VIe siècle et probablement sous l'influence de prototypes de la Grèce orientale. Les amphores de l'haute époque hellénistique sont clairement différenciées de leurs prédécesseurs plus anciens; leur forme évolue dans la direction des proportions plus allongées et la silhouette du corps se transforme de sphérique en ovoïde. Une variante transitoire est illustrée par l'amphore de Slavianin³ qui date du milieu du IVe siècle (Pl. 170a). Trois exemplaires provenant respectivement de Mezek⁴ (Pl. 170β), de Galičé⁵ (Pl. 170γ) et de Krušovitsa⁶ représentent les formes caractéristiques de la fin du IVe et de la première moitié du IIIe siècle av. n. è. Des vases de ce type d'une date certaine plus tardive ne me sont pas connus.

II. Cratères

Le cratère en cloche à anses implantées sur la panse est une autre forme typiquement grecque qui a été assez souvent l'objet d'imitations par les potiers thraces. Connu dans des versions locales en argile grise dès le VIe siècle à Histria, le cratère est devenu particulièrement populaire en Thrace entre le Ve et le milieu du IIIe siècle av. n. è. Une évolution semblable différencie les

2. A. BOZKOVA, Atičeska čerňofirnisova keramika v Trakia (V-III v. pr. n. e.), *Arheologia* XXXI, 1989, 2, p. 1-10.

3. H. BUJUKLIEV, Dve rannotrakiiski pogrebenia ot Starozagorsko, *Arheologia* VI, 1964, 4, p. 62 n° 2 fig. 2b.

4. B. FILOV, Kupolnite grobnitsi pri Mezek, *Bull.Inst.Arch.Bulg.* XI, 1937, fig. 83.

5. B. NIKOLOV, Trakiiski pametnitsi vav Vračansko, *Bull.Inst.Arch.Bulg.* XXVIII, 1965, p. 187 fig. 27b.

6. *Ibid.* p. 194 fig. 39a.

cratères de l'haute époque hellénistique des exemplaires plus anciens avec leurs proportions basses et raccourcies; la silhouette du corps devienne plus allongée (par exemple le cratère de Galičé⁷, Pl. 170δ) et le pied plus haut (comme dans le cas du cratère de Kazanlak⁸ (Pl. 170ε) daté près de la fin du IVe ou dans la première moitié du IIIe av. n. è.).

En outre des formes allongées l'haute époque hellénistique a continué à reproduire les anciennes modèles du Ve siècle sans changement perceptible — une tendance conservatrice et retrograde qui était manifeste non seulement dans un milieu purement thrace, mais aussi dans les ateliers des colonies grecques du littoral. Un exemplaire caractéristique provenant d'Apollonie⁹ est daté à la fin du IVe ou au début du IIIe siècle av. n. è. (Pl. 170ζ).

III. Cruches

Malgré toute leur diversité les nombreuses cruches hellénistiques de la Thrace ne présentent que des variantes de deux types principaux.

1. Les cruches à col conique et à corps arrondi ovoïde ou biconique apparaissent vers le milieu du IVe siècle av. n. è. (Slavianin¹⁰, Pl. 170ζ). Elles remplacent les types plus anciens à anse surélevée et restent très répandues durant l'haute époque hellénistique. Un exemplaire de Seuthopolis¹¹ (Pl. 170η) appartient à la deuxième moitié du IVe siècle; un autre de Madara¹² (Pl. 171α) — au dernier quart du même siècle; encore deux provenant d'Apollonie (Pl. 171β) et de Cabylé — respectivement au commencement et au milieu du IIIe siècle av. n. è.¹³. Les cruches les plus tardives de ce type datent de la fin du IIIe ou du commencement du IIe siècle av. n. è., comme un exemplaire d'Apollonie¹⁴ (Pl. 171γ). La forme de ces cruches a subi très peu de changements dans le plan chronologique. Seulement la forme et la manière d'accrochage des anses présentent une évolution plus marquée: les exemplaires de la deuxième moitié du IVe et du commencement du IIIe siècle ont une anse recourbée et élevée légèrement au-dessus de l'embouchure; au cours de la première moitié du IIIe siècle l'anse s'arrête près de l'embouchure; tandis qu'à l'époque hellénistique avancée elle devienne plus droite et n'atteint plus le niveau de l'embouchure.

2. Les cruches du second type ont un col cylindrique et un corps sphérique arrondi. Elles sont apparues pendant l'haute époque hellénistique sous l'influence des cruches grecques de pareille caractéristique typologique, connues de l'Agora d'Athènes (les groupes A et B de H. Thompson)¹⁵ et de la citerne B 1 de Dipylon (couches 1-8)¹⁶. Aux rares exceptions (telle la cruche de Cabylé datée au milieu du IIIe siècle av. n. è.¹⁷), les versions locales en Thrace ont

7. *Ibid.* p. 187 fig. 27v.

8. L. GETOV - G. TSANOVA, *Naroden muzej Kazanlak* (Sofia 1967) n° 47.

9. T. IVANOV, *Antična keramika ot nekropola na Apolonia*, *Apolonia* (Sofia 1963) n° 726 p. 253 pl. 128.

10. H. BUJUKLIEV, *op. cit.*, p. 62 n° 1 fig. 2a.

11. M. ČIČIKOVA, *Antična keramika, Sevtopolis*, t. I (Sofia 1984) p. 36-38 n°s I 85-100 fig. 11.

12. R. POPOV, *Mogila n. 1, Madara. Razkopki i proučvania*, t. I (Sofia 1934) p. 216 n° 9 fig. 210a et 211b.

13. T. IVANOV, *op. cit.*, p. 165 n° 342 pl. 88; L. GETOV, *Mogilen nekropol ot elinističeskata epoha pri Cabyle, Cabyle*, t. II (Sofia 1991) p. 168 fig. 3.

14. T. IVANOV, *op. cit.*, p. 167 n° 356 pl. 88.

15. H. A. THOMPSON, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, *Hesperia* III, 1934, 4, A 53; B 39.

16. K. BRAUN, *Der Dipylon-Brunnen B1*, *AM* 85, 1970, Taf. 82.

17. L. GETOV, *op. cit.*, p. 168 fig. 2.

une silhouette plus lourde que celle des prototypes grecs; le col est plus épais, la panse a la forme d'une sphère aplatie. Ces cruches n'ont jamais atteint en Thrace la grande popularité dont elles jouissaient en Grèce contemporaine. Un exemplaire typique provenant d'une nécropole de la Bulgarie de nord-est date du troisième quart du IVe siècle av. n. è. (Iankovo¹⁸, Pl. 171δ); un autre, de la nécropole d'Apollonie, est du commencement du IIIe siècle¹⁹ (Pl. 171ε).

3. A part de ces deux types de cruches, on doit mentionner un groupe très restreint à traits typologiques spécifiques — les cruches biconiques à deux anses. Elles ont une panse biconique arrondie, un col conique, un pied large et bas et deux anses accrochées du même côté du col. On ne connaît que quelques exemplaires — un provenant de la nécropole de Seuthopolis²⁰ (Pl. 171ζ), un autre de Plovdiv²¹. On a fabriqué ce type de vase pendant une période très courte qui comprend le dernier quart du IVe et les premières décades du IIIe siècle av. n. è. Les modèles sont grecs; une parallèle proche quoique non identique provient de l'Agora d'Athènes (le groupe B de Thompson)²².

IV. Ōnochoés

L'ōnochoé est une forme nouvelle pour la poterie thrace qui s'ajoute au répertoire local après le milieu du IVe siècle av. n. è. et qui reste à la mode durant l'haute époque hellénistique (jusqu'au milieu du IIIe siècle approximativement). Les ōnochoés de Seuthopolis²³ (Pl. 172α-β), de Panagurište²⁴, du tombeau de Kazanlak²⁵ etc. datent du IVe siècle tardif ou des premières décades du IIIe siècle av. n. è. (des données pour une datation plus précise font défaut); elles présentent des variantes locales de l'ōnochoé attique du type III de Beazley, appelée aussi 'chous' par B. Sparkes et L. Talcott²⁶. À la différence des prototypes grecs les ōnochoés thraces ont pour la plupart des parois épaisses; une surface bien polie et une bande plastique sur la partie supérieure des épaules sont aussi des traits fréquents. Après le deuxième quart du IIIe siècle av. n. è., la production des ōnochoés semble avoir été réstrainte dans les ateliers coloniaux, comme témoigne un exemplaire à forme bizarre d'Apollonie²⁷ (Pl. 172γ), découvert dans une tombe avec une monnaie d'Apollonie datée au troisième quart du même siècle(?).

V. Canthares

Parmi les vases attiques importés, la clientèle thrace donnait une préférence évidente aux différentes formes de tasses à vin qui ont provoqué la création des nombreuses imitations locales. Au cours du Ve et de la première moitié du IVe siècle on rencontrait en Thrace des skyphoi attiques et locaux, des kylix et d'autres tasses, remplacés complètement à l'époque hellénistique par les canthares qui jouissaient d'une popularité incontestée. Parmi les canthares

18. TS. DREMSIZOVA, Nadgrobni mogili pri s. Iankovo, *Bull.Inst.Arch.Bulg.* XIX, 1955, p. 71 n° 2 fig. 15/2.

19. T. IVANOV, *op. cit.*, p. 166-167 type VIII pl. 88.

20. L. GETOV - G. TSAANOVA, *op. cit.*, n° 53.

21. P. DETEV, Razkopki na Nebettepe v Plovdiv, *Bull.Muz.Arch.Plovdiv* V, 1963, p. 36 fig. 11.

22. H. A. THOMPSON, *op. cit.*, B 33.

23. M. ČIČIKOVA, *op. cit.*, p. 40-44 fig. 11-12.

24. D. TSONČEV, Sivata trakiiska keramika v Bulgaria, *Bull.Muz.Arch.Plovdiv* III, 1959, p. 101 fig. 17.

25. V. MIKOV, *Antičnata grobnitsa pri Kazanlak* (Sofia 1954) p. 25 fig. 29.

26. B. A. SPARKES - L. TALCOTT, Black and Plain Pottery, *The Athenian Agora* XII (1970) p. 58 sq. pl. 6-7.

27. T. IVANOV, *op. cit.*, p. 159 n° 312 fig. 67.

thraces il y en a qui répètent exactement la forme des modèles importés à vernis noir ou du moins sont assez proches aux prototypes grecs, tandis que d'autres traitent très librement la forme imitée et ne conservent que ses traits les plus généraux. Les parallèles proches attiques permettent de dater les canthares thraces de la première catégorie avec une certaine précision; ainsi les exemplaires de Braničevo²⁸ (Pl. 172δ) et de Malko Drianovo²⁹ peuvent être datés au troisième quart du IVe siècle; celui de Sveštari³⁰ (Pl. 172ε) — au premier quart du IIIe siècle; celui de Plovdiv³¹ (Pl. 173α) — vers le milieu du IIIe siècle; ceux de Cabylé³² (Pl. 173β) — à la deuxième moitié du IIIe et au commencement du IIe siècle av. n. è.

Les canthares de Zgalevo³³ (Pl. 173γ-δ), de la grotte de Devetaki³⁴, etc. présentent des problèmes d'identification typologique et chronologique beaucoup plus difficiles. Ils présentent des formes hybrides singulières, influencées par deux types de canthares du IVe siècle tardif et du commencement du IIIe siècle av. n. è.³⁵ Un canthare de Malak Preslavets³⁶ (Pl. 173ε) est aussi d'une forme tout à fait spécifique et extraordinaire: un corps biconique arrondi, pas de pied, deux hautes anses verticales recourbées. Trouvé dans un contexte archéologique du IIe siècle av. n. è., le canthare de Malak Preslavets ne préserve des modèles grecs qu'une idée très sommaire.

VI. Lékanés

Le répertoire des ateliers thraces comporte aussi des imitations de différents types de lékanés grecques, utilisées depuis leur apparition au VIe siècle av. n. è. surtout comme des urnes funéraires. La production des lékanés locales en Thrace, assez active durant l'époque classique, a décliné considérablement vers la fin du IVe siècle. Les variantes tardives de l'haute époque hellénistique sont attestées par deux exemplaires à corps hémisphérique datants du troisième quart du IVe siècle qui proviennent de nécropoles dans la Bulgarie de nord-est — l'un, sans anses, de Braničevo³⁷ (Pl. 174α), l'autre, à deux anses implantées sur la panse, de Iankovo³⁸ (Pl. 174β).

VII. Soucoupes et salières

Les versions thraces des soucoupes et des salières de petites dimensions sont le résultat des inspirations directes provoquées par des modèles attiques à vernis noir. Durant l'haute époque hellénistique deux types de soucoupes ont été l'objet d'imitation — celles au bord tourné vers

28. TS. DREMSIZOVA, Nadgrobná mogila pri s. Braničevo, *Izledvania v čest na akad. D. Dečev* (Sofia 1950) p. 452 fig. 8.

29. D. TSONČEV, *op. cit.*, p. 99-101 fig. 13.

30. Non publié.

31. D. TSONČEV, *op. cit.*, p. 96 fig. 4.

32. L. GETOV, *op. cit.*, p. 175-176 fig. 58, 69.

33. M. ČIČIKOVA, Nahodka ot glineni sadove pri s. Zgalevo, *Bull.Inst.Arch.Bulg.* XVIII, 1952, p. 345 fig. 345 et 346.

34. V. MIKOV - N. DJAMBAZOV, *Devetaškata peštara* (Sofia 1960) p. 147 fig. 106a-b.

35. H. A. THOMPSON, *op. cit.*, A 31; B. A. SPARKES - L. TALCOTT, *op. cit.*, nos 711-714, 719-722.

36. S. GEORGIEVA, Razkopki na obekt 'S' v 'Gorno Gradište' pri s. Kadakioi, *Bull.Inst.Arch.Bulg.* XVIII, 1952, fig. 356.

37. TS. DREMSIZOVA, Trakiiski pogrebenia v Kolarovgradsko, *Bull.Muz.Kolarovgrad* II, 1963, p. 3 n° 3 pl. III/5.

38. *Idem*, Nadgrobní mogili pri s. Iankovo, p. 71 n° 1 fig. 14.

l'intérieur (Pl. 174γ, de Seuthopolis³⁹) et celles au bord tourné vers l'extérieur (Pl. 174δ, d'Apollonie⁴⁰), ainsi que les salières à pied (Pl. 174ε, d'Apollonie⁴¹). Plus tard, le répertoire céramique thrace est enrichi par les soucoupes à marli large horizontal ou incliné vers l'extérieur (Pl. 174ζ', d'Apollonie⁴², daté vers la fin du IIIe ou au commencement du IIe siècle av. n. è.).

Un groupe intéressant de soucoupes découvert dans un contexte funéraire datant probablement du Ier siècle av. n. è. (accompagné d'une monnaie de Dyrhachion) près de Douvanli, représente probablement des types assez tardifs de la céramique hellénistique en Thrace⁴³. En outre des soucoupes de forme caractéristique pour cette période (Pl. 174ζ-η, avec des parallèles dans les groupes tardifs de H. Thompson⁴⁴), cette trouvaille contient aussi une forme nouvelle (Pl. 174θ, peut-être influencée par la céramique pergamine?) dont la diffusion est lié surtout à l'époque impériale romaine.

VIII. Plats à poisson

L'introduction de la forme du plat à poisson est typique pour les tendances innovatrices de la production céramique thrace à l'haute époque hellénistique. Jusqu'à présent, les recherches archéologiques ont mis à jour trois centres importants de la production de cette catégorie de vaisselle — Apollonie, Seuthopolis et Cabylé. Les imitations locales sont caractérisées par leur profil lourd et le pied concave. Les plats à poisson de Seuthopolis⁴⁵ (Pl. 175α-δ) ont un marli large et une inclinaison légère vers l'enfoncement central; le pied est le plus souvent massif. Ils sont datés au dernier quart du IVe et deux premières décades du IIIe siècle av. n. è.

Les plats à poisson d'Apollonie⁴⁶ (Pl. 175ε-ζ') présentent une forme très particulière sans marli, évidemment une spécificité locale. L'enfoncement central assez profond et la silhouette générale des plats d'Apollonie suggèrent une datation probable dans la première moitié du IIIe siècle av. n. è.⁴⁷

IX. Askoi à deux anses

Les askoi hauts ou bas à une anse recourbée et les askoi type guttus sont les formes typiques de l'importation attique en Thrace durant le Ve et le IVe siècles. Ces formes ne sont pourtant attestées dans le répertoire local; à l'haute époque hellénistique (du dernier quart du IVe siècle au milieu du IIIe siècle av. n. è.) les ateliers thraces ont fabriqué en grande quantité des askoi à deux anses et à corps lenticulaire. Dans les colonies, on connaît des versions à vernis noir et à fond arrondi sans pied (Pl. 176α, d'Apollonie⁴⁸), tandis que les trouvailles à l'intérieur du pays présentent surtout des exemplaires sans vernis et à pied haut (Pl. 176β, de Kazanlak⁴⁹).

39. M. ČIČIKOVA, *Antična keramika*, p. 34-35 n° I 81 fig. 10.

40. T. IVANOV, *op. cit.*, p. 229, n° 612b fig. 89.

41. *Ibid.*, p. 229, n° 615, fig. 89.

42. *Ibid.*, p. 228 n° 610a pl. 119.

43. B. FILOV, *Nadgrobnite mogili pri Duvanli, Plovdivsko* (Sofia 1934) p. 147-148 fig. 172-173.

44. H. A. THOMPSON, *op. cit.*, fig. 83, E 22, 37, 42.

45. M. ČIČIKOVA, *op. cit.*, p. 48-49, n° I 129-131 fig. 14-15 pl. IX.

46. T. IVANOV, *op. cit.*, p. 232-233 n° 626-629 fig. 90.

47. CP. E. VANDERPOOL - J. R. MCCREDIE - A. STEINBERG, Koroni: A Ptolemaic Camp on the East Coast of Attica, *Hesperia* 31, 1962, fig. 8.

48. T. IVANOV, *op. cit.*, p. 141-142 fig. 57.

49. G. TABAKOVA-TSANOVA, *Antična keramika ot Kazanlaškia muzei, Arheologia* III, 1961, 1, p. 55 n° 4 fig. 2g.

X. Lécythes

À l'haute époque hellénistique, un type spécifique de lécythes aryballisques à couleur rouge ou grise étaient très répandus en Thrace. On les connaît aussi bien dans les colonies du littoral (Pl. 176γ, d'Apollonie⁵⁰) que dans un nombre de complexes funéraires thraces de l'intérieur datants de la deuxième moitié du IVe au premières décades du IIIe siècle av. n. è.⁵¹ La plupart de ces vases sont à vernis mat de couleur noire, grise ou brune qui ne recouvre ordinairement que leur partie supérieure.

Fig. 1: 1. Mezek, 2. Philippopolis (Plovdiv), 3. Douvanli, 4. Panagurište, 5. Slavianin, 6. Malko Drianovo, 7. Seuthopolis, 8. Kazanlak, 9. Cabylé, 10. Iankovo, 11. Madara, 12. Braničevo, 13. Sveštari, 14. Malak Preslavets, 15. Devetaki, 16. Zgalevo, 17. Galičé, 18. Krušovitsa.

50. T. IVANOV, *op. cit.*, p. 134 n° 208 v, pl. 59.

51. Cp. par ex.: R. POPOV, *op. cit.*, p. 245-246, n°s 3-4 fig. 206k, 209a.

XI. Bols à reliefs

Les bols à reliefs qui étaient une des formes céramiques les plus typiques et répandues dans le monde hellénistique restent très peu connus en Thrace. Un exemplaire de Zgalevo⁵² témoigne que les potiers locaux ne sont pas restés indifférents à la production de bols à reliefs, mais l'absence de trouvailles montre assez clairement que cette production n'a jamais connu un très grand essor. Certains ateliers thraces ont utilisé la forme des bols pour des vases sans décoration⁵³.

L'analyse des catégories principales de vases thraces travaillés au tour qui suivent et reproduisent des modèles grecs justifie quelques conclusions concernant la chronologie et les centres de leur production.

1. Les particularités spécifiques de la céramique thrace et le degré atteint par son étude ne permettent pas pour le moment de créer un système chronologique plus précis et détaillé pour toutes les catégories de vases, ainsi qu'on l'a déjà fait par exemple pour la céramique attique.

2. Des difficultés chronologiques sont aussi engendrées par la tendance retardive et retrograde assez forte dans la production céramique thrace qui retient en usage certaines formes locales très longtemps (parfois plus d'un siècle) sans changements typologiques perceptibles. Cette tendance se manifeste vigoureusement après le milieu du IIIe siècle av. n. è. quand l'absence de nouveaux modèles céramiques causée par l'interruption de l'importation attique contraint les potiers thraces de reproduire les types vieux et traditionnels.

3. La répartition géographique des trouvailles sur tout le territoire de la Thrace ancienne témoigne l'existence de centres de production multiples (Fig. 1). Les ateliers localisés dans les colonies grecques du littoral (et surtout ceux d'Histria et d'Apollonie Pontique) semblent avoir eu une importance particulière; il est évident qu'ils satisfaisaient aussi en partie les demandes de la clientèle thrace de l'intérieur du pays.

Les grandes centres urbains de l'intérieur de la Thrace (Seuthopolis, Cabylé, Philippopolis) ont aussi connu un développement active de la production céramique pendant l'époque hellénistique. Un haut niveau de spécialisation technologique est atteint par exemple par les potiers locaux de Cabylé qui produisaient durant toute l'époque hellénistique une céramique fine de très bonne qualité à couleur rouge claire, souvent couverte de vernis rouge ou brun.

Beaucoup d'autres centres de production céramique ont sans aucune doute existé en Thrace, mais leur localisation reste encore impossible. De tels centres doivent être cherchés par exemple dans la Bulgarie du nord et du nord-est où la concentration considérable des trouvailles permet de prédire leur future découverte.

ANELIA BOZKOVA

Institut d'Archéologie

Sofia-Bulgaria

52. M. ČIČIKOVA, Nahodka ot glineni sadove pri s. Zgalevo, *Bull.Inst.Arch.Bulg* XVIII, 1952, p. 348 fig. 352-353.

53. T. IVANOV, *op. cit.* p. 240 n° 666 d fig. 95.

Ἔργαστήριο ἐλληνιστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τῆ Μύρινα Λήμνου¹

(Πίνακες 177-180)

Ἡ πρόσφατη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν οἰκοπέδων Σοφρᾶ καὶ Ποντική στὴ θέση Τσὰς τῆς Μύρινας Λήμνου ἔφερε στὸ φῶς ἐργαστήρια κεραμικῆς καὶ κοροπλαστικῆς τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων², ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ εἶδος καὶ τὸ πλῆθος τῶν εὐρημάτων τῆς ἐπίχωσης: τὶς μεγάλες ποσότητες τοῦ ἀποθηκευμένου πηλοῦ σὲ μικροὺς χώρους τῶν εὐτελοῦς κατασκευῆς κτηριακῶν ἐγκαταστάσεων, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σὲ ὀλόκληρη τὴν ἔκταση τῆς ἀνασκαφῆς, τὰ κομμάτια τοῦ μισοδουλεμένου ἢ μισοψημένου πηλοῦ, τὰ στηρίγματα γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ἀγγείων στὸν κλίβανο, τὶς μῆτρες τῶν εἰδωλίων καὶ τὰ εἰδώλια τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων³. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων τοῦ ἐλληνιστικοῦ στρώματος, διακρίνονται γιὰ τὸ πλῆθος καὶ τὴν ποιότητά τους οἱ μῆτρες τῶν ἀνάγλυφων σκύφων, ποὺ βρέθηκαν μαζὶ μὲ σφραγίδες καὶ κομμάτια ἀνάγλυφων σκύφων. Ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ ὕλικου, ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, προκύπτει ὅτι οἱ ἀνάγλυφοι σκύφοι, οἱ μῆτρες καὶ οἱ σφραγίδες ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἴδιον ἀνοιχτόχρωμο καστανὸ καὶ καστανέρυθρο καλοψημένο πηλὸ με μαρμαρυγία· ἐπομένως ὅλα εἶναι προϊόντα τοῦ ἴδιου ἐγχώριου ἐργαστηρίου.

Τὸ σχῆμα τῶν σκύφων, τὸ εἶδος καὶ ὁ τύπος τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἐργαστήριό τῆς Λήμνου ἔχει τὴν ἐπίδραση τῶν ἀνάλογων ἀγγείων τῆς Ἀττικῆς, μὲ τὴν ὁποία ὑπῆρχε συνεχῆς ἐπικοινωνία λόγῳ τῶν φιλικῶν δεσμῶν τῆς Λήμνου μὲ τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ 510 π.Χ. καὶ ἐξῆς.

Τὸ σχῆμα τῶν ἀνάγλυφων σκύφων τῆς Μύρινας, ὅπως καὶ τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, εἶναι τὸ βαθὺ κύπελλο ποὺ γωνιάζει ἐλαφρᾶ κοντὰ στὴν ἐπίπεδη βάση, τὸ χεῖλος εἶναι ἐλαφρᾶ

1. Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς τρίτης συνάντησης γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ κεραμικὴ γίνεται ἡ πρώτη παρουσίαση τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ ἐργαστήριό παραγωγῆς ἐλληνιστικῶν ἀνάγλυφων σκύφων, ποὺ θὰ παρουσιαστῆ σύντομα· μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς θὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἐμπεριστατωμένης μελέτης.

2. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ποὺ ἄρχισε ὡς σωστικὴ ἀνασκαφὴ τὸ 1991 στὸ οἰκόπεδο Σοφρᾶ, συνεχίζεται μέχρι σήμερα στὸ ὁμοιο οἰκόπεδο Ποντική.

3. Τὰ ἀρχαιολογικὰ στρώματα τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν δύο: τὸ ἀρχαϊκὸ καὶ τὸ ἐλληνιστικὸ, χωρὶς ἐνδιάμεσες φάσεις.

γυρισμένο πρὸς τὰ ἔξω καὶ τὸ μετάλλιο τῆς βάσης περιβάλλεται ἀπὸ ἓναν καὶ πολλὰς φορὰς ἀπὸ δύο καὶ τρεῖς δακτυλίους⁴.

Θέμα γνωστὸ ἀπὸ τὰ ἀνάλογα ἀγγεῖα τῆς Ἀγορᾶς⁵ εἶναι τὰ λογχοειδῆ φύλλα τοῦ σκύφου BE 11390, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνονται οἱ συστρεφόμενοι βλαστοί, καὶ τὰ φύλλα τῆς φτέρης τῶν σκύφων BE 11379 καὶ BE 11257, που καλύπτουν ὀλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου. Θέματα γνωστὰ ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον τοῦ Ἀπολλοδώρου τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς⁶ εἶναι τὰ μακριὰ πλαισιωμένα μὲ κουκίδες φύλλα τοῦ σκύφου BE 11393, καὶ τῆς μήτρας BE 10845, μὲ τὶς ἀποστρογγυλεμένες ἀπολήξεις, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ βλαστοὶ ἀποδίδονται μὲ ζίγκ-ζάγκ, καὶ ἀπολήγουν σὲ ρόδακες, ὅπως καὶ ἡ ἀνάλογη διακόσμηση τοῦ σκύφου BE 11415.

Τὸ γοργόνειο, γνωστὸ θέμα ἀπὸ τὰ μετάλλια τῶν σκύφων τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Βίωνος⁷, ἐπαναλαμβάνεται στὸ μετάλλιο τοῦ σκύφου BE 11257, καὶ ἡ προτομὴ τῆς Ἀθηναίας Παρθένου, γνωστὸ θέμα ἀπὸ τὰ μετάλλια τοῦ ἴδιου κεραμέα⁸, ὑπάρχει καὶ στὸ μετάλλιο τῆς μήτρας BE 11576 τῆς Μύρινας (Πίν. 180γ). Ἡ διακόσμηση τοῦ χεῖλους τῶν σκύφων BE 1139 καὶ 11419, μὲ βούκρανα συνδεόμενα μὲ γιρλάντες, ρόδακες καὶ ἀνθέμια εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰ ἀνάλογα ἀγγεῖα τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Hausmann⁹. Ἡ διακόσμηση τοῦ χεῖλους τοῦ σκύφου BE 11419 μὲ τὸ ὀριζόντιο S καὶ τοῦ σκύφου BE 11245 μὲ ὀριζόντια S, ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ φύλλο, εἶναι θέματα γνωστὰ ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον τοῦ Βίωνος¹⁰ καὶ τοῦ λεγομένου ἐργαστηρίου Α' τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς¹¹. Γνωστὰ διακοσμητικὰ θέματα ἀπὸ τοὺς σκύφους τῶν ἐργαστηρίων τῆς Ἀγορᾶς εἶναι τὰ δελφίνια¹², τὰ πουλιὰ καὶ οἱ ἔρωτες, ποὺ ἐπαναλαμβάνονται στοὺς σκύφους τῆς Λήμνου BE 11243, BE 11245 καὶ BE 11241, ὅπως καὶ ἡ ταινία μὲ τὸν πλοχμὸ στὸ χεῖλος τῶν BE 11241, BE 11388, BE 11244.

Ἡ γνωστὴ παράσταση ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον Α'¹³ καὶ ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον τοῦ Μονογράμματος ἀπὸ τὴν Ἀγορά¹⁴, τοῦ κρατήρα μεταξὺ τράγων, ἐπαναλαμβάνεται στὸν σκύφο BE 11241, στὸν κρατήρα τοῦ ὁποίου ἔχει προστεθεῖ φύλλο. Ἡ παράσταση τῆς ἀρπαγῆς τοῦ Γανυμήδη τοῦ σκύφου BE 11241 ἀπὸ τὴ Μύρινα τῆς Λήμνου εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰ ἀνάλογα ἀγγεῖα τοῦ ἐργαστηρίου Α' τῆς Ἀγορᾶς¹⁵, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ὁ Ζεὺς τοῦ λημνιακοῦ σκύφου εἶναι ἀγένειος.

Χρονολόγηση μὲ τὰ δεδομένα τοῦ ἀνασκαφικοῦ στρώματος, πρὸς τὸ παρόν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιχειρήσω μὲ αὐτὴ τὴ σύντομη παρουσίαση τοῦ ὕλικου, διότι ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίζεται, τὸ στρῶμα, ὅπου βρέθηκαν οἱ ἀνάγλυφοι σκύφοι, οἱ μήτρες καὶ οἱ σφραγίδες βρί-

4. S. ROTROFF, Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Moldmade Bowls, *The Athenian Agora* XXIIIC, Princeton 1982) 14 κέ.

5. Ὁ.π. 51, 52 πίν. 9, σ. 50.

6. Ὁ.π. 21, 26, 34, πίν. 73, σ. 47 - ἐργαστήριον Α' καὶ ἐργαστήριον τοῦ Βίωνος.

7. Ὁ.π. 336 κέ. πίν. 61 καὶ 62.

8. Ὁ.π. 170, 171, πίν. 31, 92, 79, 98 σ. 64.

9. Ὁ.π. 103, 104, πίν. 18, 98, 75 σ. 56.

10. Ὁ.π. 20, 117 πίν. 3, 4, 98 καὶ σ. 46, 47.

11. Ὁ.π. 193, 104, 103; 243 καὶ πίν. 36, 90, 98, 18, σ. 67, 56.

12. Ὁ.π.

13. Ὁ.π. 139 πίν. 77, σ. 60, 147 πίν. 78 σ. 61 καὶ 179 πίν. 33.

14. Ὁ.π. 112, 113, 114, πίν. 20, 94, 76 καὶ σ. 57.

15. Ὁ.π. 198, 200, 202 πίν. 38 καὶ σ. 68 κέ.

16. Τὰ σχέδια ἔγιναν ἀπὸ τὴ σχεδιάστρια τῆς Κ' Ἐφορείας κ. Μαίρη Κοκκινοφόρου καὶ οἱ φωτογραφίες ἀπὸ τὸν φωτογράφο κ. Γιάννη Πατρικιάνο, τοὺς ὁποίους καὶ εὐχαριστῶ.

σκειται σὲ 0,20-0,40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους καὶ ἔχει διαταραχθεῖ ἀπὸ τὸν μηχανικὸ ἐκσκαφέα καὶ τὴ συνεχῆ καλλιέργεια, γεγονός που κατέστρεψε τὰ βεβαιωμένα γιὰ τὴ χρονολόγηση στρωματογραφικὰ δεδομένα.

Κατάλογος

- BE 11390:** τμήμα ἀνάγλυφου σκύφου μὲ φυτική διακόσμηση (Πίν. 177α)¹⁶. Λογχόσχημα φύλλα, μεταξὺ τῶν ὁποίων συστρεφόμενοι βλαστοί.
Πηλὸς πορτοκαλόχρους πολὺ ἀνοιχτὸς μὲ mica 7,5 YR 8/4.
Γάνωμα καστανέρυθρο στὴν ἐξωτερικὴ καὶ καστανὸ στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια.
Ύψος μέγ.: 0,08 μ., πλ. μέγ.: 0,094 μ.
- BE 11379:** τμήμα ἀνάγλυφου σκύφου· ὅλη ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ἀπὸ φύλλα φτέρης (Πίν. 177β).
Πηλὸς ἐρυθρὸς ἀνοιχτόχρωμος με mica 7,5 YR 8/4.
Γάνωμα μέσα καὶ ἔξω καστανό.
Χεῖλος ἑλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω.
Ύψος μέγ.: 0,71 μ., πλ. μέγ.: 0,054 μ.
- BE 11257:** τμήμα ἀνάγλυφου σκύφου· ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται μὲ φύλλα φτέρης (Πίν. 177γ).
Μετάλλιο σὲ διπλὸ δακτύλιο μὲ παράσταση γοργονείου.
Πηλὸς ἐρυθροκίτρινος μὲ mica 7,5 YR 7/6.
Γάνωμα ἐρυθρὸ μέσα καὶ ἔξω.
Ύψος μέγ.: 0,103 μ., μήκος μέγ. 0,098 μ.
- BE 11393:** τμήμα ἀνάγλυφου σκύφου, διακοσμημένο μὲ μακριὰ φύλλα μὲ στρογγυλεμένες ἀπολήξεις (Πίν. 177δ): γύρω ἀπὸ κάθε φύλλο κουκίδες· μεταξὺ τῶν φύλλων βλαστοί, ποὺ ἀποδίδονται μὲ ζίγκ-ζάγκ, καταλήγουν σὲ ρόδακα.
Μετάλλιο σὲ διπλὸ δακτύλιο διακοσμημένο μὲ τέσσερα φύλλα.
Πηλὸς πορτοκαλόχρους με mica 5 YR 7/6.
Χεῖλος ἑλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω.
Ύψος: 0,12 μ., μήκος: 0,07 μ.
- BE 11419:** τμήμα ἀνάγλυφου σκύφου (Πίν. 178α).
Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ζώνη διακοσμημένη μὲ S ὀριζόντιο, ἀπὸ κάτω ζώνη μὲ βούκρανα συνδεόμενα μὲ γιρλάντες, μέσα στὶς ὁποῖες ὑπάρχουν ἀνθήματα.
Χεῖλος ἑλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω.
- Πηλὸς καστανοκίτρινος μὲ mica 5 YR 7/6.
Μέσα καὶ ἔξω βερνίκι μαῦρο.
Ύψος μέγ.: 0,063 μ., μήκος μέγ.: 0,0216 μ.
- BE 11439:** τμήμα ἀνάγλυφου σκύφου (Πίν. 178β).
Ὅλη ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται μὲ φύλλα φτέρης· στὴ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος βούκρανα, ποὺ συνδέονται μὲ γιρλάντες, μέσα στὶς ὁποῖες ρόδακες· ἀπὸ κάτω ἰωνικὸ κυμάτιο.
Πηλὸς ἐρυθρὸς μὲ mica 2,5 YR 6/6.
Γάνωμα μέσα καὶ ἔξω καστανέρυθρο.
Ύψος μέγ.: 0,074 μ., μήκος: 0,107 μ.

Μῆτρες

- BE 11245:** τμήμα μήτρας ἀνάγλυφου σκύφου (Πίν. 179α).
Στὸ χεῖλος ταινία μὲ ὀριζόντια S μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν φύλλα. Ἀπὸ κάτω ζώνη μὲ ἔρωτες καὶ πτηνά.
Πηλὸς πορτοκαλόχρους ἀνοιχτὸς μὲ mica 7,5 YR 8/4.
Ύψος μέγ.: 0,07 μ., μήκος: 0,035 μ.
- BE 11244:** τμήμα μήτρας ἀνάγλυφου σκύφου (Πίν. 179β), διακοσμημένου στὸ κατώτερο τμήμα μὲ λογχόσχημα φύλλα· στὴν κύρια ζώνη ἡ παράσταση τῆς ἀρπαγῆς τοῦ Γανυμήδη, ὅπου ὁ Ζεὺς ἀγένειος κρατᾷ τὸν Γανυμήδη κάθετα πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ σώματός του, ἐνῶ γυρίζει τὸ κεφάλι πάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὄμο, ὅπου στέκεται ὁ ἀετός· γύρω τους ἔρωτες καὶ γυναικεῖες μορφές. Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ταινία μὲ ἰωνικὸ κυμάτιο καὶ πλοχμό.
Πηλὸς πορτοκαλόχρους ἀνοιχτόχρωμος μὲ mica 7,5 YR 8/4.
Ύψος μέγ.: 0,104 μ., μήκος μέγ.: 0,123 μ.
- BE 11243:** τμήμα μήτρας ἀνάγλυφου σκύφου (Πίν. 180α).
Ἡ διακόσμηση μὲ φύλλα ἀκάνθης ἐναλλασσόμενα μὲ φύλλα φτέρης σὲ τριγωνικὸ σχηματισμό· στὰ κενὰ δελφίνια.
Πηλὸς πορτοκαλόχρους ἀνοιχτὸς μὲ mica 7,5 YR 6/4.
Ύψος μέγ.: 0,07 μ., μήκος 0,11 μ.
- BE 11241:** τμήμα μήτρας ἀνάγλυφου σκύφου

(Πίν. 180β).

Διακόσμηση: κρατήρας μεταξύ ὄρθων τράγων στον ὅποιο ἔχει τοποθετηθεῖ φύλλο φτέρης. Μάσκες καὶ δελφίνια ὡς παραπληρωματικὰ κοσμήματα. Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ταινία μὲ πλοχμὸ πλαισιούμενο πάνω καὶ κάτω μὲ φύλλα. Πηλὸς πορτοκαλόχρους ἀνοιχτόχρωμος μὲ mica.

Ύψος 0,063 μ., μῆκος 0,126 μ.

BE 11576: τμήμα μήτρας ἀνάγλυφου σκύφου διακοσμημένου μὲ καρδιόσχημα φύλλα (Πίν. 180γ). Στὴ βάση ἐντὸς διπλοῦ δακτυλίου προτομὴ τῆς Ἀθηνᾶς.

Πηλὸς πορτοκαλόχρους ἀνοιχτόχρωμος μὲ mica 7,5 YR 8/4.

ΑΓΛΑ·Γ·Α ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ
Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Μυτιλήνης

Δήλος - Κεραμική ἀπὸ τὸν δρόμο βόρεια τοῦ Ἐνδῆρου τῶν Λεόντων*

(Πίνακες 181-202)

I. Ἡ ἀνασκαφή

Ὁ δρόμος ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ Ἐνδῆρο τῶν Λεόντων στὴν κεντρικὴ ὁδὸ νότια τοῦ Ἰδρύματος τῶν Βηρυτίων Ποσειδωνιαστῶν εἶχε ἀνασκαφῆ στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα¹ μόνον στὸ βόρειο καὶ νότιο ἄκρο του, μὲ ἀποτέλεσμα ἢ πρόσβαση τῶν ἐπισκεπτῶν στὴ Συνοικία Σκαρδανᾶ νὰ γίνεται ἀνορθόδοξα, πάνω ἀπὸ τοὺς τοίχους τῶν μνημείων.

Ἡ Ἐφορεία, γιὰ νὰ διευκολύνει τὴν ὁμαλὴ κίνηση τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ νὰ προστατεύσει τὰ μνημεῖα, ἀποφάσισε τὴ διάνοιξη τοῦ δρόμου σὲ ὅλο τὸ μῆκος του. Σκάφτηκε τὸ κεντρικὸ τμήμα, μήκους περίπου 12 μ. καὶ πλάτους 3 μ., καὶ ἔγινε καθαρισμὸς τοῦ ἤδη ἀνασκαφέντος τμήματος ἀπὸ τὰ χῶματα ποὺ εἶχαν κυλήσει στὸ διάστημα τῶν περίπου 85 χρόνων ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ (Πίν. 181-182).

Ἡ ἐπίχωση, ὕψους 1.40 ὠς 1.90 μ., διακρινόταν σαφῶς, κυρίως ἐξαιτίας τῆς ὕψους τοῦ χῶματος, σὲ τέσσερα στρώματα:

Στρώμα Α, ὕψους ± 0.50 μ. Τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, καστανοῦ χρώματος, ἀνακατεμένο μὲ πολλὰ πέτρες. Βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀμφορεῖς.

Στρώμα Β, ὕψους ± 0.20 μ. Κοκκινωπὸ, καθαρὸ χῶμα στὸ ὁποῖο βρέθηκαν ἐλάχιστα ὄστρακα.

Στρώμα Γ, ὕψους ± 0.60 μ. Χῶμα ἔντονα καμένο, μὲ διαλυμένες πλίνθους κατὰ τόπους, στὸ ὁποῖο βρέθηκε πλῆθος ἀγγείων καὶ μικροαντικειμένων.

Στρώμα Δ, ὕψους ± 0.60 μ. Χῶμα ἀνοικτὸ καστανό, μὲ πολλὰ μικρὰ πέτρες, στὸ ὁποῖο βρέθηκαν ἐπίσης πολλὰ ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα. Ἡ σκαφὴ δὲν ἔφθασε μέχρι τὸν φυσικὸ βράχο ἐπειδὴ ὑπῆρχε κίνδυνος πτώσης τῶν παρειῶν ἐνὸς ἀγωγοῦ ποὺ διατρέχει τὸν δρόμο σὲ ὅλο

* Τὰ μέρη I ἕως III τῆς ἀνακοίνωσης ἔγραψε ὁ Π. Χατζηδάκης καὶ τὸ IV ἢ Φ. Ζαφειροπούλου. Τὰ σχέδια ὀφείλονται στὴ σχεδιάστρια κ. Εὐαγγελία Τσακναρίδου.

1. Μεταξὺ τοῦ 1904 καὶ τοῦ 1906. Βλ. *EADélos* VI (1921) 3 εἰκ. 3 καὶ *EADélos* XXIV (1959) πίν. I-II.

τὸ μῆκος του. Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς ξεκινᾷ ἀπὸ μιὰ μικρὴ δεξαμενὴ στὸ νότιο ἄκρο τοῦ δρόμου καὶ καταλήγει στὸν ἀγωγὸ τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ, νότια τοῦ Ἰδρύματος τῶν Ποσειδωνιαστῶν. Ἀνατολικά καὶ δυτικὰ τοῦ δρόμου ἔχει ἀποκαλυφθεῖ τὸ περίγραμμα δύο νησίδων κτιρίων, ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος τῶν ὁποίων ἔχει ἐπίσης ἀνασκαφεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα. Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ δρόμου τρεῖς μικρότεροι ἀγωγοί, πὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὰ κτίρια τῆς δυτικῆς νησίδας, καταλήγουν στὸν κεντρικὸ ἀγωγὸ τῆς ὁδοῦ. Στὸ ἴδιο τμήμα, τέσσερις μεγάλες πέτρες πὺ ἐδράζονται σὲ ξηρολιθικὲς κατασκευές, ἀποτελοῦν ἴσως βάσεις ὑποστυλωμάτων ἑνὸς μεταγενέστερου ὑποστέγου.

Ὅπως ἤδη σημειώθηκε, στὰ στρώματα Γ καὶ Δ βρέθηκε μιὰ μεγάλη ποσότητα ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς καὶ πλῆθος μικροαντικειμένων — ἢ συντήρηση τῶν ὁποίων βρίσκεται ἀκόμη στὰ ἀρχικὰ στάδια — πὺ μελετῶνται γιὰ τὴν τελικὴ, συνολικὴ δημοσίευση τοῦ εὐρήματος. Ἡ ἀνακοίνωση αὐτὴ ἔχει μονάχα τὴν ἔννοια μιᾶς πρώτης παρουσίας — καὶ δοκιμασίας — τῶν συμπερασμάτων στὰ ὁποῖα καταλήξαμε γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ εὐρήματος, καὶ τῆς παρουσίας μικροῦ, ἐνδεικτικοῦ, ἀλλὰ ὄχι αὐστηρὰ ἀντιπροσωπευτικοῦ, μέρους τῆς κεραμικῆς.

II. Οἱ ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων

Στὸν Δρόμο Β τῶν Λεόντων βρέθηκαν συνολικὰ 83 λαβὲς ἢ τμήματα ἀμφορέων πὺ φέρουν σφραγίσματα. Προέρχονται:

55 ἀπὸ κνιδιακοὺς ἀμφορεῖς
14 ἀπὸ ροδιακοὺς ἀμφορεῖς
5 ἀπὸ χιακοὺς ἀμφορεῖς
3 ἀπὸ ἰταλικοὺς ἀμφορεῖς
3 ἀπὸ καρχηδονιακοὺς ἀμφορεῖς
2 ἀπὸ κωακοὺς ἀμφορεῖς
<u>1 ἀπὸ παριανὸ ἀμφορέα</u>
83 συνολικὰ

Στοὺς καταλόγους 1 καὶ 2 πὺ ἀκολουθοῦν δίνονται τὰ ὀνόματα πὺ ἀπαντοῦν στὶς ἐνσφράγιστες λαβὲς τῶν κνιδιακῶν καὶ τῶν ροδιακῶν ἀμφορέων μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ τῶν ἐπωνύμων ἀρχόντων. Τὰ ὀνόματα πὺ εἶναι σὲ ἀγκύλες δὲν ἀναφέρονται στὶς λαβὲς, εἶναι ὅμως τεκμηριωμένα ἀπὸ ἀμφορεῖς πὺ διασώζουν καὶ τίς δύο λαβὲς². Οἱ ἀριθμοὶ Β..... εἶναι οἱ ἀριθμοὶ καταγραφῆς τῶν ἀντικειμένων στὸν κατάλογο τοῦ Μουσείου Δήλου.

2. Οἱ βιβλιογραφικὲς παραπομπὲς ἔχουν περιοριστεῖ στὸ ἐλάχιστο, ἐπειδὴ δὲν πρόκειται γιὰ δημοσίευση τοῦ εὐρήματος. Βιβλιογραφία γιὰ τοὺς ἑλληνικοὺς ἀμφορεῖς βλ. *BCH Suppl.* XIII (1986) σ. VII-VIII.

Κατάλογος 1

Λαβές κνιδιακῶν ἀμφορέων

Ἄρ. Κατ.	Ἐπώνυμος	«Κατασκευαστής»	Duoniri	Περίοδος
B 14848	Ἄγαθοκλῆς	Ἐρμογένης		V
B 14847	Ἄγίας	Ἡρακλέων	[Ἄριστοκλῆς - Ἀρτέμων]	VI.B
B 14886	Ἀπολλωνίδα	Ἄριστων		IV.A
B 14892	[Ἄριστόδαμος Πισίνος]		Ἀπολλόδωρος - Διόγνητος	VI.B
B 14936	Ἄριστοκλῆς (;)	Ἀπολλώνιος		IV.B
B 14851	[Ἄριστομήδης	Αἰνέας]	Πολύχαρμος - Εὐκράτης	VI.A
B 14846	Δαμόκριτος	Εὐφρόσυνο	[Κράτης - Πολίτης Κράτης - Πονοσυλέτης]	VI.A
B 14948	[Δαμόκριτος]	Ἀντίγονος	— » —	VI.A
B 14840	[Διονύσιος	Ἀρχαγόρας]	Ἄγαθοκλῆς - Θεύκριτος	VI.B
B 14842	Δίων	Ἀθήναιος		V
B 14870	Εὐφραγόρας I	Χαρμοκράτης		IV.B
B 14845	Εὐφραγόρας III	Διοσκουρίδας	[Εὐπόλεμος - Λάχης]	VI.B
B 14893	Εὐφραγόρας III	Διοσκουρίδας	[Εὐπόλεμος - Λάχης]	VI.B
B 14940	[Θεαΐδητος, Νικασίβουλος Φίλιππος]	Ἄριστογένης		III-IV
B 14880	K.....	Θράσων		III-IV
B 14898	Καλλιδάμας	[Ἐρμογένης]		V.a
B 14890	Κλεύπολις		[Πυθόκριτος - Τηνάδης]	VI.A
B 14877	Κλεύπολις	Ἐρμόφαντος (;)	[Πυθόκριτος - Τηνάδης]	VI.A
B 14895	[Πισίνος	Διοσκουρίδας]	Καρνηάδας - Εὐβουλος	VI.B
B 14944	Πολίτας	Ἀρχαγόρας	[Ἰάσων - Κάλλιππος]	VI.A
B 14871,	Πολίτης	Δαμοκράτης	Φιλόπολις - Διονύσιος	VI.A
B 14872				
B 14937	Πτολεμαῖος	Ἀσκλαπιάδας		V (;)
B 14844	Πτολεμαῖος	Ἀσκλαπιάδας		V (;)
B 14894	[Στρατοκλῆς	Γοργίας]	Εὐκράτης - Κλεύπολις	VI.A
B 14896	Σωσίφρων	Διονύσιος	[Δημήτριος - Κυδοσθένης]	VI.A
B 14859		Διονύσιος (;)		V-VI.A
B 14935		Διοσκουρίδας		VI.B
B 14882		Διοσκουρίδας		VI.B
B 14868		Διοσκουρίδας		VI.B
B 14873		Διοσκουρίδας		VI.B
B 14899		Διοσκουρίδας		VI.B
B 14947		Δαμοκράτης (;)		VI.A
B 14897		Ζήνων		III
B 14838		Κλεύπολις (;)		IV.A

Κατάλογος 2

Λαβές ροδιακῶν ἀμφορέων

Ἄρ. Κατ.	Ἐπώνυμος	Μήνας	«Κατασκευαστής»	Περίοδος
B 14875	Ἀνάξανδρος	ιος		IV.β
B 14865	Ἀνδρίας	Σμίνθιος		V
B 14888	Εὐάνωρ	Πάναμος		V
B 14852	Λαφείδης	Πάναμος		V
B 14885	[Νικόμαχος	Ἰακίνθιος]	Νίκαρχος	VI
B 14850	[Παυσανίας III	Ἰακίνθιος]	Ἰφαιστίων	IV.β
B 14889	Τιμόδικος	Δάλιος		V
B 14945	Χρυσάωρ	[Ἰακίνθιος	Φιλοστέφανος]	VI
B 14867			Θεμίσων	V (;
B 14941			Δρακοντίδας	VI (;

Στρωμα Α. Στο στρωμα Α βρέθηκε μόνο μία ἐνσφράγιση λαβῆ κνιδιακοῦ ἀμφορέως (B 14896 - KT 456) τοῦ κατασκευαστῆ Διονύσιου, ποῦ ἀναφέρει τὸν ἐπώνυμο Σωσίφρονα³ καὶ χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τῆς περιόδου τῶν Duoniri (107-98 π.Χ.)⁴.

Στρωμα Β. Δὲν βρέθηκε καμία ἐνσφράγιση λαβῆ.

Στρωμα Γ. Στὸ στρωμα Γ βρέθηκαν συνολικὰ 18 λαβές:

1. Δώδεκα προέρχονται ἀπὸ κνιδιακοὺς ἀμφορεῖς. Δύο ἀναφέρουν τοὺς ἐπώνυμους Πτολεμαῖο (B 14844) καὶ Δίωνα (B 14842) καὶ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τῆς περιόδου V (146-108 π.Χ.). Δύο ἀναφέρουν τοὺς ἐπώνυμους Δαμόκριτο (B 14846 - KT 658) καὶ Πολίτη (B 14871, 14872 - KT 360, 1569) καὶ χρονολογοῦνται στὰ μέσα τῆς περιόδου τῶν Duoniri, ἐνῶ δύο ἄλλες ποῦ ἀναφέρουν τοὺς ἐπώνυμους Ἀγία (B 14847) καὶ [Πισίνο] (B 14895 - KT 1578) χρονολογοῦνται στὴν περίοδο VI.B. Ἡ τελευταία, καθὼς καὶ δύο ἀκόμη, εἶναι τοῦ κατασκευαστῆ Διοσκουρίδα⁵, τοῦ ὁποῖου ἡ δράση καλύπτει τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς περιόδου τῶν Duoniri (97-88 π.Χ.). Τρεῖς λαβές ποῦ δὲν ἔχουν διαβαστεῖ ἀκόμη ἀνήκουν στὴν περίοδο VI.

2. Δύο εἶναι ροδιακὲς καὶ ἀναφέρουν τὸν ἐπώνυμο Ἀνδρία⁶ (B 14865), ποῦ τοποθετεῖται στὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., καὶ τὸν ἐπώνυμο Χρυσάωρα⁷ (B 14945) ποῦ χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.

3. V. GRACE - M. PETROPOULAKOU, Les timbres amphoriques grecs, *EADélos* XXVII (1970) E 130, σ. 340, E 88, σ. 332.

4. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν κνιδιακῶν ἀμφορέων βλ. V. GRACE, *Hesperia* 54, 1985, 31-35.

5. GRACE - PETROPOULAKOU, *δ.π. Ε.* 131, σ. 340.

6. Ὁ.π. σ. 301 σημ. 1. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ροδιακῶν ἀμφορέων βλ. J.-Y. EMPEREUR, *Πρακτικὰ Β' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμεικὴ, Ρόδος 1989* (Ἀθήνα 1990) 199-209.

7. Ὁ.π. 205, 209.

3. Μία από παριανό αμφορέα (B 14874) με επιγραφή ΠΑΡΙΩΝ, χρονολογείται στις αρχές του 2ου αϊ. π.Χ.⁸

4. Μία λαβή από χιακό αμφορέα (B 14857) και μία από λάγυνο (B 14869).

5. Μία λαβή από ιταλικό αμφορέα με επιγραφή GLAV(CIA) χρονολογείται λίγο πριν το 86 π.Χ.⁹

Καμιά από τις λαβές που βρέθηκαν στο στρώμα Γ δεν μπορεί να χρονολογηθεί μετά το 88 π.Χ., ενώ οι περισσότερες τοποθετούνται στα τέλη του 2ου - αρχές 1ου αϊ. π.Χ. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι σε όλο το στρώμα παρατηρήθηκαν έντονα ίχνη φωτιάς, κάνουν φανερό ότι πρόκειται για το στρώμα καταστροφής του Μιθριδάτη.

Στρώμα Δ. Στο στρώμα Δ βρέθηκαν οι περισσότερες ενσφράγιστες λαβές — 56 συνολικά:

1. Σαράντα δύο από κνιδιακούς αμφορείς, από τις οποίες:

- μία είναι του κατασκευαστή Ζήωνος (B 14897)¹⁰ και χρονολογείται στα τέλη του 3ου - αρχές 2ου αϊ. π.Χ.

- ξέι χρονολογούνται στην περίοδο IV (188-146 π.Χ.). Αναφέρονται οι επώνυμοι Ἀριστοκλῆς (B 14936), Ἀπολλωνίδας (B 14886), Εὐφραγόρας I (B 14870), οι κατασκευαστές Θράσων (B 14880)¹¹ και Ἀριστογένης (B 14940), οι οποίοι εμφανίζονται από την προηγούμενη περίοδο, και ὁ κατασκευαστής Κλεῦπολις (B 14838) που χρονολογείται στο τέλος τῆς περιόδου.

- πέντε χρονολογούνται στην περίοδο V (146-108 π.Χ.). Αναφέρονται οι επώνυμοι Ἀγαθοκλῆς (B 14848), Καλλιδάμας (B 14898), Πτολεμαῖος (B 14937) και ὁ κατασκευαστής Διονύσιος (B 14859), του οποίου ἡ δραστηριότητα συνεχίζεται και στην ἐπόμενη περίοδο.

- τριάντα χρονολογούνται στην περίοδο VI (107-88 π.Χ.). Αναφέρονται οι επώνυμοι [Δαμόκριτος] (B 14948), Πολίτας (B 14944), [Στρατοκλῆς] (B 14984 - KT 1583), [Ἀριστομήδης] (B 14851 - KT 1589), Κλεῦπολις (B 14877, B 14890) και ὁ κατασκευαστής Δαμοκράτης (B 14947), που χρονολογούνται στην περίοδο VI.A (107-98 π.Χ.) και οι επώνυμοι Εὐφραγόρας III (B 14845, B 14893 - KT 488), [Ἀριστόδαμος] (B 14892), [Διονύσιος] (B 14840 - KT 1490), που μαζί με τρεῖς λαβές του κατασκευαστή Διοσκουρίδα (B. 14873, B. 14868, B. 14882) χρονολογούνται στην περίοδο VI.B (97-88 π.Χ.).

2. Ὀκτώ λαβές από ροδιακούς αμφορείς:

- δύο ἀναφέρουν τοὺς επώνυμους Ἀνάξανδρο (B 14875) και [Παυσανία III] (B 14850), που χρονολογούνται γύρω στο 150 π.Χ.¹²

- τέσσερις ἀναφέρουν τοὺς επώνυμους Λαφείδη (B 14852), Τιμόδικο (B 14889), Εὐάνωρα (B 14888) και μία τὸν κατασκευαστή Θεμίσωνα (B. 14867) και χρονολογούνται στην περίοδο V (145-108 π.Χ.).

8. B. ADAMSHECK, *Kencreai. Eastern port of Corinth* (Leiden 1979) 36, GR. 98.

9. E. L. WILL, *EADélos XXVII* (1970) E 10, σ. 395.

10. J.-Y. EMPEREUR - M. PICON, *BCH Suppl.* XIII (1986) 123 εἰκ. 32.

11. V. GRACE, *Hesperia* III, 1934, ἀρ. 97-100, 242-243.

12. I. NIKOLAOU - J.-Y. EMPEREUR, *BCH Suppl.* XIII (1986) ἀρ. 7, 10, σ. 522, 525.

- μία του κατασκευαστή Νίκαρχου (B 14885), που χρονολογείται γύρω στο 100 π.Χ.¹³ και μία του κατασκευαστή Δρακοντίδα (B 14941), που χρονολογείται ίσως στους ίδιους χρόνους.

3. Μία δίδυμη λαβή κωακού αμφορέα (B 14860), δύο λαβές ιταλικών αμφορέων, εκ των οποίων ή μία φέρει την επιγραφή *DICAE(R)*¹⁴ (B 14946), και τρία τμήματα καρχηδονιακών αμφορέων¹⁵, με μικρά στρογγυλά σφραγίσματα, χρονολογούνται στις αρχές του 1ου π.Χ. αϊ.

Συγκεντρωτικά οι λαβές του στρώματος Δ χρονολογούνται:

τέλη 3ου - αρχές 2ου αϊ. π.Χ.	1
188-146 π.Χ.	8
145-108 π.Χ.	9
107-88 π.Χ.	<u>38</u>
	56

Το στρώμα Δ θα πρέπει να χρονολογηθεί στους χρόνους 107-88 π.Χ. Οι παλαιότερες λαβές είτε έχουν απορριφθεί, είτε ανήκουν σε αμφορείς που παρέμειναν σε χρήση για αρκετά χρόνια, πράγμα που δεν είναι περιεργο, επειδή οι αμφορείς είναι λιγότερο εύθραστοι απ' ό,τι τα άλλα αγγεία και δεν μετακινούνται συχνά.

III. Σκύφοι με ανάγλυφη διακόσμηση

Από το πλήθος των σκύφων με ανάγλυφη διακόσμηση παρουσιάζονται ενδεικτικά μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα από τα στρώματα Γ και Δ.

Στρώμα Γ. Στο στρώμα Γ αναγνωρίζονται σκύφοι των εργαστηρίων του Μενεμάχου, ΝΙ, του Μονογράμματος, του Ἀθήναιου (B 14776 με υπογραφή στη βάση, Πίν. 183δ), αρκετοί της κατηγορίας των επιμηκυσμένων πετάλων (B 14980, Πίν. 183α)¹⁶, και πολλοί του Ἡραίου (B 14773, Πίν. 183δ)¹⁷.

Στρώμα Δ. Αίσθητά περισσότεροι είναι οι σκύφοι που βρέθηκαν σε αυτό το στρώμα. Αναγνωρίζονται σκύφοι της κατηγορίας των επιμηκυσμένων πετάλων, του Ἀντιγραφέως (B 14738, Πίν. 183δ), του Ἡραίου (B 14810, Πίν. 183β), του Φίλωνος (B 14979, Πίν. 183γ)¹⁸, του εργαστηρίου του Μονογράμματος, και των Ὠραίων Μεδουσῶν (B 14767, Πίν. 183δ). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ή περίπτωση ἑνός μικροῦ κλειστοῦ ἀγωγοῦ ποῦ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ δυτικὴ νησίδα κτιρίων καὶ καταλήγει στὸν κεντρικὸ ἀγωγό. Βρέθηκε γεμάτος με καθαρό λεπτό χῶμα, ἀλλὰ στὸ ἄκρο του, ὅπου με μικρὲς πέτρες εἶχε δημιουργηθεῖ ἕνα εἶδος φίλτρου, βρέθηκαν πάρα πολλοὶ σκύφοι με ἀνάγλυφη διακόσμηση. Περιλαμβάνονται τμήματα ἀπὸ εἴκοσι τουλάχιστον σκύφους τοῦ Μενεμάχου (B 14726, B 14736, Πίν. 184α), οἱ περισσότεροι τῶν ὁποίων ἔχουν στὴ βάση τὴν υπογραφή *MENEMACHOU* ἢ τὸ συμπίλημα *ME*, ἀρκετοὶ σκύφοι τοῦ εργαστηρίου τοῦ Μονογράμματος, δύο τοῦ Γοργία (B 14737, Πίν. 184α), ἐλάχιστοι τοῦ Ἡραίου καὶ τρεῖς εἰσηγμένοι ἀθηναϊκοὶ σκύφοι τῆς κατηγορίας τῶν ἐπιμηκυσμένων πετάλων (B 14730, B 14739, Πίν. 184β) ποῦ χρονολογοῦνται γύρω στὸ 100-85 π.Χ.¹⁹. Μαζί με τοὺς σκύφους βρέθηκε ὁ λύχνος B 14827 (Πίν. 186β, 188β).

13. GRACE - PETROPOULAKOU, *δ.π.* E 46, σ. 317.

14. *Ὁ.π.* E 5, E 6, σ. 385.

15. V. GRACE, *Amphoras and the Ancient Wine Trade* (1979) εἰκ. 38.

16. A. LAUMONIER, *EADélos XXXI* (1977) πίν. 104 ἀρ. 4744, 4938.

17. *Ὁ.π.* πίν. 69 ἀρ. 4761, 4857.

18. *Ὁ.π.* πίν. 60 ἀρ. 4051.

19. S. I. ROTROFF, *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Bowls, The Athenian Agora XXII* (Princeton, New Jersey 1982) πίν. 61 ἀρ. 340-341 σ. 85.

Τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα ἔχει καταλήξει ἡ μέχρι τώρα ἔρευνα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν σκύφων μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση τῶν ἰωνικῶν ἐργαστηρίων τοποθετοῦν τὸ ἐργαστήριον τοῦ Μενέμαχου «ἴσως λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Ἀκολουθεῖ τὸ ἐργαστήριον τῶν Ὁραίων Μεδουσῶν, ἐνῶ τὸ ἐργαστήριον τοῦ Μονογράμματος στέκει μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο ἐργαστηρίων καὶ τὴν ὕστερη παραγωγή πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τοῦ Φίλωνα καὶ τοῦ Ἑραίου»²⁰.

Πιθανὸν ἡ ὀλοκλήρωση τῆς μελέτης τοῦ εὐρήματος ἀπὸ τὸν Δρόμο βόρεια τῶν Λεόντων νὰ ὀδηγήσει σὲ νέες σκέψεις γιὰ τὴ διάρκεια ζωῆς — ἂν ὄχι γιὰ τὴ χρονολόγηση — τῶν ἐργαστηρίων.

IV. Λύχνοι καὶ κεραμικὴ

Οἱ λύχνοι ἀπὸ τὸ νέο εὐρημα στὸ μεγαλύτερο μέρος εἶναι μὲ μήτρα, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ ἄρκετοὶ τροχήλατοι, κυρίως στοὺς «δηλιακοὺς» τύπους καὶ στοὺς συγγενικοὺς. Ὁ πηλὸς εἶναι συνήθως ἀνοικτὸς πορτοκαλέρυθρος, χωρὶς προσμίξεις, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δηλιακοὺς. Ὑπάρχουν φυσικὰ καὶ πολλοὶ ἀπὸ τεφρὸ πηλὸ, συχνὰ μὲ φυλλόσχημη πλαστικὴ διακόσμηση. Τὸ γάνωμα εἶναι κακῆς ποιότητας, θαμπὸ καὶ στοὺς «δηλιακοὺς» καὶ συγγενικοὺς δὲν ὑπάρχει. Μιὰ ἄλλη ὁμάδα ἀνήκει στὸν τύπο μὲ ἐσωτερικὸ, κεντρικὸ σωλήνα πού προεξέχει, οἱ περισσότεροὶ ὅμως ἀνήκουν σὲ τύπους μὲ λοβούς· λαβὲς ἔχει περίπου τὸ 1/3 τῶν λύχνων τοῦ εὐρήματος.

Ἐδῶ παρουσιάζονται μερικὰ μόνο δείγματα λύχνων πού θεωρήθηκαν ὡς τὰ πιὸ ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴν τυπολογία καὶ τὴ χρονολόγηση.

Οἱ λύχνοι B 14953, 14924 (Πίν. 185γ καὶ 188α) προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀττικὸ ἐργαστήριον τοῦ Ἀρίστωνος μὲ τὸ ὄνομά του σὲ κύκλο στῆ βάση καὶ τὸ συνηθισμένο γιὰ τὸ ἐργαστήριον ἀνάγλυφο διάκοσμο στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ δίσκου²¹. Τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρίστωνος δὲν ἐμφανίζεται μετὰ τὸ 86 π.Χ.²².

Οἱ λύχνοι B 14952, 14957, 14929, 14925, 14934 (Πίν. 185α-β καὶ 187) εἶναι χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τοῦ «τύπου Ἐφέσου»²³, μὲ αὐλακώσεις στὸ περίγραμμα. Τὴν ἀνάγλυφη διακόσμηση τοῦ δίσκου ἀποτελοῦν στὸν πρῶτο τῆς ὁμάδας αὐτῆς σπειροειδῆ μὲ κεφάλι σατύρου στὴν ἀρχὴ τοῦ μυκτῆρα, στὸν δεύτερο φυλλοειδῆ μὲ ἀνθέμιο ἀντίστοιχα καὶ στοὺς ἄλλους λογχωτὰ φύλλα μὲ ἀνθέμιο ἐπίσης στὴν ἀρχὴ τοῦ μυκτῆρα. Ὁ πρῶτος εἶναι ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον τοῦ Ἀσκληπιάδου καὶ ἔχει τὸ ὄνομά του στῆ βάση του. Στῆ Δήλο ἔχουν βρεθεῖ στίς γαλλικὲς ἀνασκαφές²⁴ 41 λύχνοι μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀσκληπιάδου σὲ δύο παραλλαγές· σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη ἔχει γραφεῖ τὸ ὄνομα στὸν νέο αὐτὸν λύχνο²⁵. Στὴν πλουσιότατη σειρὰ τῶν λύχνων τῆς Δήλου ἡ ὁμάδα τῶν λύχνων «τύπου Ἐφέσου» ἀριθμεῖ 1168 λύχνους,

20. Κ. ΤΣΑΚΟΣ, Σκύφοι μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀπὸ τὴ Σάμο, Β' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Ρόδος 1989 (Ἀθήνα 1990) 144.

21. BRUNEAU 1965, 44 εἰκ. 1 ἀρ. 4.

22. Στὸ ἴδιο 47.

23. Στὸ ἴδιο 50 κέ. καὶ ἰδιαίτερα στῆ σ. 53 γιὰ τὴ χρονολόγηση· τὸ περίγραμμα τῶν B 14592 καὶ B 14957 θυμίζει τὸ ἀντίστοιχο ἀρ. 267 πίν. D, ἀλλὰ σὲ πιὸ σύνθετη παραλλαγὴ. Γιὰ τὴ διακόσμηση τοῦ πρώτου πρβ. πίν. 13,2384 καὶ 2879 πίν. 16, τοῦ δευτέρου πίν. 14,2439 καὶ 2620.

24. Ὡς τὸ 1965 πού ἔχουν δημοσιευτεῖ.

25. BRUNEAU 1965, 52-54 εἰκ. 2 ἀρ. 1.

στοιχούς όποιους ήλθε νά προστεθεϊ ένας ίκανός αριθμός από τις νέες περιστασιακές ανασκαφές τής Έφορείας και ιδιαίτερα από αυτήν πού αποτελεί τó θέμα τής σημερινής ανακοίνωσης. Χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 2ου με τó α' τέταρτο του 1ου αι. π.Χ. από τόν Bruneau πού θεωρεί ως τόπο καταγωγής τους τή Μ. Άσία.

«Τύπου Κνίδου» είναι ó επόμενος λύχνος Β 14950 (Πίν. 185δ)· ανήκει σε μιá ομάδα πού επίσης άφθονεί στη Δήλο, ιδιαίτερα στην κατηγορία Ι του Bruneau, με ανάγλυφη διακόσμηση φύλλων και κυκλίσκων. Χρονολογείται στο β' μισό του 2ου και στις άρχές του 1ου αι. π.Χ.²⁶.

Ό λύχνος Β 14956 αποτελεί παράδειγμα πού εκπροσωπείται σε μεγάλο ποσοστό στο νέο εύρημα και πρόκειται για έναν τύπο με καμπύλα τοιχώματα και κεντρικό σωλήνα (Πίν. 185ς'), γνωστό από τήν Άγορά των Άθηνών άρκετά νωρίς — β' μισό 4ου ως τις άρχές του 2ου αι. π.Χ. Τα δηλιακά παραδείγματα θεωρούνται κατά τόν Bruneau μορφολογικά νεώτερα από τήν παραλλαγή 27C τής Άγοράς και με βάση τόν τόπο εύρεσής τους — οικίες Κωμωδών, Φούρνων κλπ.— τα χρονολογεί στο β' μισό του 2ου αι. και στο α' τρίτο του 1ου αι. π.Χ.²⁷. Κατά τόν R. Howland ó τύπος 27C μοιάζει άττικός, αλλά ή παραλλαγή του 27B μπορεί νά είναι από τή Σάμο ή τή Μ. Άσία²⁸.

Άκαθόριστος είναι επίσης ó τόπος προέλευσης του επόμενου τύπου λύχνου από τεφρό μαλακό πηλό, συνήθως με αυλακώσεις άκτινωτά γύρω από τήν όπη πλήρωσης και ταινίες με ψαροκόκκαλο στην άρχή του μυκτήρα Β 14962, 14827, 14828 (Πίν. 186α-β και 188β). Και παρόλο πού έχει βρεθεί στη Δήλο σε μεγάλη άφθονία²⁹ δέν είναι εύκολο νά προσδιοριστεί ακριβώς ή προέλευσή του — Αίγυπτος, Μ. Άσία ή Άνατολική Μεσόγειος κατά τόν R. Howland³⁰— άφοϋ είναι γνωστό πώς ή Δήλος διατηρούσε πολλές έμπορικές σχέσεις με διάφορες περιοχές. Χρονολογείται στο β' μισό του 2ου με άρχές 1ου αι. π.Χ.³¹.

Στήν ίδια εποχή τής άθηναικής άποικίας, πιθανόν τόν 1ο αι. π.Χ., προτείνει ó Bruneau, πρέπει νά χρονολογηθεί και ó τύπος του λύχνου Β 14951 (Πίν. 185ε και 188γ), πού αποτελεί παραλλαγή τύπου, του όποιου τó περίγραμμα σχηματίζει όξύτερη γωνία, αλλά είναι άπλούστερο από αυτό τής νέας ανασκαφής³².

Οί λύχνοι Β 14958, 14915, 14911, 14909 (Πίν. 186δ-ς') ανήκουν στον πολύ κοινό «δηλιακό» λεγόμενο τύπο, πού, φαίνεται, ήταν ιδιαίτερα άγαπητός και εκτός Δήλου, άφοϋ πάνω από 1.200 έχουν βρεθεί στην Άθηναική Άγορά. Οί γαλλικές ανασκαφές τής Δήλου έδωσαν 1.238 λύχνους, στους όποιους ήλθε νά προστεθεϊ ένας ίκανός αριθμός νέων. Τα παραδείγματα πού εξετάζουμε εντάσσονται στην πρώτη ομάδα του Bruneau πού περιλαμβάνει λύχνους με μεγάλη ζήτηση και των όποιων τó σχήμα ποικίλλει από γωνιώδες ως καθαρά ήμισφαιρικό, αλλά πάντα βαθύ και ίσως γι' αυτό ιδιαίτερα εύχρηστο. Χρονολογείται ó τύπος στο β' μισό του 2ου αι. με άρχές 1ου αι. π.Χ.³³.

26. Στο ίδιο 33-34, ομάδα Ι, πίν. F άρ. 1716.

27. Στο ίδιο 31, τύπος Ι, πίν. F άρ. 1600.

28. R. HOWLAND, *Greek Lamps and their Survivals, The Athenian Agora IV* (Princeton, New Jersey 1958) 88.

29. BRUNEAU 1965, 81-83 και ειδικότερα πρβ. τó περίγραμμα του 4039, πίν. F.

30. HOWLAND, *δ.π.* 144 και BRUNEAU 1965, 83 σημ. Ι.

31. Στόν Πίν. 188β εικονίζεται ó λύχνος πού βρέθηκε στόν άγωγό με τους μεγαρικούς σκύφους (βλ. παραπάνω σ. 240).

32. BRUNEAU 1965, 24, πρβ. τó περίγραμμα του 192 στόν πίν. C.

33. Στο ίδιο 29-30, βλ. πίν. 7,362 και πρβ. πίν. F 362.

Ὁ τελευταῖος τύπος λύχνου πού θά μᾶς ἀπασχολήσει Β 14954 ἀναπαράγει ἕναν τύπο συγγενικό μὲ τοὺς «δηλιακοὺς» (Πίν. 186γ καὶ 188γ). Ὁ πηλός του εἶναι σχεδὸν ὁμοῖος, τὸ σχῆμα του ἐπίσης βαθύ, ἀλλὰ μὲ κάθετο περίγραμμα τοιχωμάτων. Χρονολογεῖται στὸν 1ο αἰ. π.Χ.³⁴.

Ἡ κεραμικὴ στὸ μεγαλύτερο μέρος ἀποτελεῖται ἀπὸ χρηστικά ἀγγεῖα καὶ στὸ ὑπόλοιπο ἀπὸ ἐπιτραπέζια.

1) Τὰ *βαθιά πινάκια* (Πίν. 189) μὲ τὸ ἔντονα σχηματισμένο χεῖλος πού κλίνει πρὸς τὰ ἔξω ἢ ἀπλῶς στρέφεται μὲ κυμάτια πρὸς τὰ μέσα, τὸ ἀπλωτὸ κύφωμα καὶ τὸν ἀναπτυγμένο δακτύλιο τοῦ ποδιοῦ ὀδηγοῦν στὴν ὁμάδα E τοῦ Thompson, πού ὡς γνωστὸ χρονολογεῖται στὴ στροφὴ τοῦ 2ου αἰ. πρὸς τὸν 1ο αἰ. π.Χ. καὶ στὰ πρῶιμα χρόνια τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.³⁵.

2) Τὰ *ρηχὰ πινάκια* (Πίν. 190) μὲ τὰ σχεδὸν κάθετα τοιχώματα, τὸ χαμηλὸ σχετικὰ δακτύλιο τῆς βάσης, τὴν ἐσωτερικὴ ἐμπέιστη διακόσμηση λοξῶν κεραιῶν καὶ ἀνθεμίων, ἀλλὰ κυρίως τὸν ἀνοικτόχρωμο πηλὸ μὲ τὸ ἔντονο στιλπνὸ κόκκινο γάνωμα ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς περγαμηνῆς κεραμικῆς, πού ἐμφανίζεται στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ., χρησιμοποιεῖται ὅλο τὸν 1ο αἰ. π.Χ. καὶ «ὑπεραφθονεῖ» κατὰ τὸν Bruneau στὴ Δῆλο³⁶. Ὑπάρχουν καὶ μαῦρα πινάκια περγαμηνά, ἀλλὰ σὲ πολὺ μικρότερη ἀναλογία (π.χ. τὸ Β 14967, Πίν. 190γ)³⁷.

3) Τὰ *ἄωτα σκυφίδια*, ἀγγεῖα χωρὶς ἀκόμη γνωστὴ χρῆση, ἐντάσσονται σὲ τρεῖς διαφορετικὲς ὁμάδες: μὲ τὸ χεῖλος α) πρὸς τὰ μέσα (Πίν. 191α-ε), β) σχεδὸν κάθετο ὡς φυσικὴ ἀπόληξη τοῦ ἡμισφαιρικοῦ κυφώματος (Πίν. 191ζ-ζ καὶ 192α), γ) πρὸς τὰ ἔξω, διαφοροποιημένο ἀπὸ τὸ κύφωμα (Πίν. 192β-δ καὶ 201α). Τῆς πρώτης ὁμάδας παράλληλα, εἰδικὰ τοῦ Β 14972 (Πίν. 191α), ἔχουν ἤδη ἔλθει στὸ φῶς ἀπὸ τὶς γαλλικὲς ἀνασκαφὲς σὲ μεγάλη ἀφθονία καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ συνευρήματα στοὺς 2ο-1ο αἰ. π.Χ.³⁸. Τῆς δεύτερης ὑπάρχουν στὴν Ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ στοὺς ὕστερους τύπους — ὁμάδα E³⁹. Τῆς τρίτης ἀνήκουν στὴν «περγαμηνή» λεγόμενὴ κεραμικὴ, ὅπως καὶ ἕνα καλυκόσχημο σκυφίδιο (Πίν. 193α)⁴⁰.

4) Σὲ μιὰ συγγενικὴ πρὸς τὴν «περγαμηνή» κατηγορία ἀνήκουν δύο ἄλλα ὠραῖα ἀγγεῖα: α) ἕνας σκύφος μὲ ἡμισφαιρικὸ σῶμα, χεῖλος πρὸς τὰ ἔξω καὶ στενὴ δισκόμορφη βάση (Πίν. 193β). Καλύπτεται σὲ ὅλη τὴν ἐσωτερικὴ του ἐπιφάνεια καὶ στὴν κάτω ἐξωτερικὴ ἀπὸ κόκκινο στιλπνὸ καὶ λεῖο γάνωμα, ἐνῶ μαῦρο γάνωμα, παρόμοιας ποιότητος, καλύπτει τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κυφώματος καὶ τὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ καθὼς καὶ τὴν ἀκμὴ του ἐσωτερικά, β) μιὰ βαθιὰ κύλικα μὲ λαβὲς ἀναδιπλωμένες, χεῖλος κάθετο ἀναπτυγμένο, περίγραμμα γωνιῶδες καὶ διακόσμηση μὲ κόκκινο καὶ μαῦρο γάνωμα κατὰ τὸ ἴδιο σύστημα (Πίν. 194α).

Παρόμοια ἀγγεῖα ἔχουν ἤδη βρεθεῖ στὶς γαλλικὲς ἀνασκαφὲς καὶ ἐντάσσονται ἀπὸ τὸν Bruneau σὲ μιὰ κατηγορία «μὲ στιλπνὸ κόκκινο καὶ μαῦρο γάνωμα» πού ἀποδόθηκε παλαιότερα ἀπὸ τὸν Courby σὲ περγαμηνὸ ἐργαστήριον, μετὰ παρέμεινε μόνον ἡ κατηγορία τῆς κεραμικῆς πού προαναφέρθηκε ὡς περγαμηνή, γιὰ νὰ ἀρχίσει νὰ θεωρεῖται καὶ πάλι ὅτι ἡ δεύτερη αὐτὴ κατηγορία ἴσως προέρχεται ἀπὸ περγαμηνὰ ἐργαστήρια. Πάντως τῶρα εἶναι

34. Στὸ ἴδιο 27, πίν. E καὶ ἀρ. 320.

35. Πρβ. THOMPSON, 433 εἰκ. 116 περιγράμματα πινάκων ὁμάδας E, ἀλλὰ καὶ 395 εἰκ. 82.

36. Στὸ ἴδιο 245-246 καὶ εἰκ. 126 D 43 καὶ D 50. Ἐπίσης PH. BRUNEAU, *Céramiques hellénistiques et romaines*, CNRS τόμ. 36, 1980, 12, 111.

37. Βλ. τὸ ὅμοιο D 64 τῆς Δήλου, BRUNEAU 1970, 249 εἰκ. 127 καὶ σ. 248.

38. Στὸ ἴδιο 253 καὶ 256 εἰκ. 129, D 167.

39. Πρβ. THOMPSON, εἰκ. 117, E 46.

40. BRUNEAU 1970, 246 εἰκ. 126, D 46 καὶ πίν. 42· γιὰ τὸ καλυκόσχημο ποτήρι D 49 καὶ πίν. 42.

γνωστή ως κεραμική με «στιλπνό γάνωμα, κόκκινο και μαύρο» και θεωρείται σύγχρονη με την περγαμηνή⁴¹. Στη Δήλο τὰ ἀγγεία τῆς κατηγορίας αὐτῆς βρίσκονται σὲ μικρὸ ἀριθμὸ, ἔχουν ἀσφαλῶς εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴν Πέργαμο καὶ πρόκειται μάλλον γιὰ σκευὴ ὄχι κοινὰ· ἀντίθετα οἱ βαθιῆς κύλικες μὲ τὸ λίγο διαφορετικὸ περίγραμμα, τὸν καστανέρυθρο ὡς φαιδὸ πηλὸ, τὸ θαμπὸ γάνωμα, ἐσωτερικὰ τεφρὸ καὶ ἐξωτερικὰ καστανέρυθρο, ποὺ γίνεται κατὰ τόπους μελανό, ἐξαιτίας τῆς κακῆς ὀπτησης (π.χ. ἡ Β 14813 Πίν. 194β), ἀποτελοῦν ταπεινότερες μιμήσεις καὶ ὑπάρχουν κατὰ ἑκατοντάδες στὴ Δήλο. Τὸ σχῆμα στὴν Ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ μαρτυρεῖται σὲ στρῶμα, ποὺ χρονολογεῖται, ἀπὸ τὸν Thompson στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. —ὁμάδα D⁴²—, ἐνῶ ἀπὸ τὸν Bruneau παρόμοια ἀγγεία δὲν κατατάσσονται σὲ εἰδικὴ ὁμάδα⁴³. Τὸ σχῆμα ὁμως συνεχίζεται στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, γιὰτὶ φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ εὐχρηστο, κοινὸ καὶ φτηνὸ ἀγγεῖο, τὸ ὁποῖο ὁ Hayes ὀνομάζει «κωακό»⁴⁴, ἐνῶ ἡ Wright «κωακό-κνιδιακό»⁴⁵, ἐπομένως δὲν ἀποκλείεται τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν εὐτελῶν αὐτῶν ἀγγείων τῆς Δήλου νὰ προέρχεται ἀπὸ δωδεκανησιακὸ ἐργαστήριο, στὴν ἀσφαλῆ ἐντόπιση τοῦ ὁποίου θὰ βοηθήσει ἴσως μιὰ μελλοντικὴ ἀνάλυση πηλῶν.

5) Οἱ δύο κánθαροι Β 14984 καὶ Β 14975 (Πίν. 195β-γ) εἶναι δύο ἀκόμη ὕστεροελληνιστικὰ ἀγγεία πόσης, στὰ ὁποῖα ἡ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν προχωρημένη ἐποχὴ διακόσμηση τοῦ τύπου δυτικῆς κλιτύος —λευκὲς ἐπιθετεσ στιγμὲς καὶ ἐγχάρακτα φύλλα— ὀδηγεῖ στὴν ὁμάδα Ε τοῦ Thompson⁴⁶. Τὸ βαθὺ σχῆμα τοῦ ἐνὸς μὲ τὸ ἔντονα γωνιῶδες περίγραμμα σὲ μορφή S φαίνεται ὅτι συνηθίζεται περισσότερο ὄχι μόνον μὲ διακόσμηση δυτικῆς κλιτύος, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐπιθετὴ πλαστικὴ στὶς λαβὲς καὶ στὸ κύφωμα τοῦ ἀγγείου⁴⁷. Στὴν Πέργαμο ὑπάρχουν συγγενικὰ σχήματα μὲ ἀντίστοιχη διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος» ποὺ τοποθετοῦνται χρονολογικὰ στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.⁴⁸, ἐνῶ τῆς Δήλου, ὅπως συνηθίζεται ἀπὸ τὸν τόπο εὕρεσης, χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 2ου - ἀρχὲς 1ου αἰ. π.Χ. Ὁ δεῦτερος τύπος κανθάρου μὲ τὰ κάθετα τοιχώματα καὶ τὸ εὐρὸ στόμιο ἴσως εἶναι λίγο μεταγενέστερος, γιὰτὶ τὸ σχῆμα συνεχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ διάφορες μικρὲς παραλλαγές, κυρίως στὶς λαβὲς, στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ἰδιαίτερα σὲ γυάλινα καὶ μεταλλικὰ ἀγγεία⁴⁹. Στὴ Δήλο ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφὲς ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς δύο παρόμοιοι ὡς πρὸς τὸ σχῆμα κánθαροι, ὁ ἕνας τελείως ὁμοῖος καὶ ὁ ἄλλος μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση. Πάντως καὶ τὰ δύο σχήματα τῶν κανθάρων Β 14984 καὶ Β 14975, σύμφωνα μὲ τὰ πρόσφατα εὐρήματα πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ περγαμηνὰ ἐργαστήρια.

6) Ἀπὸ τὶς διακοσμητικότερες ἴσως κατηγορίες ἀγγείων ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς εἶναι ἀναμφίβολα αὐτὴ, στὴν ὁποία ὅλη ἡ ἐπιφάνεια ἐξωτερικὰ καλύπτεται ἀπὸ παχὺ λευκὸ ἢ ὀχρόλευκο ἐπίχρισμα ἐπάνω στὸ ὁποῖο ζωγραφίζεται μὲ ἔντονο καστανὸ ἢ καστανέρυθρο

41. Στὸ ἴδιο 242-245 καὶ εἰκ. 125, D 39.

42. THOMPSON 437, εἰκ. 118, D 17 καθὼς καὶ 370.

43. BRUNEAU 1970, 256 εἰκ. 130, D 174.

44. J. W. HAYES, Four Early Roman Groups from Knossos, *BSA* 66, 1971, 258 ἀρ. 8.

45. K. S. WRIGHT, A Tiberian Pottery Deposit, *Hesperia* 49, 1980, 158-159 ἀρ. 95-97.

46. Πρβ. γιὰ τὴ διακόσμηση THOMPSON 399, E 59.

47. Πρβ. τὸν τύπο ἀγγείων τῆς Δήλου BRUNEAU 1970, 242, D 28 καὶ τὰ ὄστρακα D 76-77, πίν. 44 ἀλλὰ καὶ J. SCHÄFER, Hellenistische Keramik aus Pergamon, *Pergamenische Forschungen* 2 (Berlin 1968) πίν. 35, ἰδιαίτερα τὸ E 76.

48. SCHÄFER, ὁ.π. D 31, πίν. 9, σ. 60 καὶ σ. 58 ὅπου χρονολογικὸς πίνακας.

49. D. E. STRONG, *Greek and Roman Gold and Silver Plate* (1979), 134 εἰκ. 27ε καὶ σ. 135 κέ., ἀλλὰ καὶ SCHÄFER, ὁ.π. 68.

γάνωμα ή διακόσμηση, πού περιορίζεται συνήθως σε ταινίες στον ώμο ή σχηματοποιημένα φυτικά κοσμήματα. Τα σχήματα των αγγείων περιλαμβάνουν στο μεγαλύτερο μέρος λαγύνους, θυμιατήρια κ.ά. Το νέο εύρημα έδωσε μερικά ενδιαφέροντα δείγματα όπως τμήματα θυμιατηρίων, λαγύνων κλπ. (Πίν. 199)⁵⁰. Οί λευκές λάγυνοι κατά τον Thompson έχουν τόπο εισαγωγής την Αίγυπτο, χωρίς να αποκλείεται ο χώρος της ανατολικής Ελλάδας, Κύπρος, έλληνικά νησιά ή Μ. Άσία⁵¹. Νεώτερα εύρηματα περιλαμβάνουν μεγάλο αριθμό λευκών λαγύνων στην Κύπρο και στην Πέργαμο⁵². Στην ανασκαφή αυτή έχει βρεθεί επίσης και μιá άλλη λάγυνος Β 14831 χωρίς επίχρισμα, αλλά με πολύ καλής ποιότητας πηλό, ώχρορόδινο και ταινία πλατιά από καστανέρυθρο γάνωμα στον ώμο (Πίν. 199α), καθώς και δύο άλλες, οί Β 14959 και Β 14811 (Πίν. 195α και 200α), ή πρώτη με καθαρά καμπύλο περίγραμμα⁵³, μάλλον σπάνιο για τή Δήλο και ή δεύτερη με αναπτυγμένο σωμα, αλλά όχι ιδιαίτεραγωνιώδη άκμή στο σημείο σύνδεσης του ώμου με τó σωμα⁵⁴, ταπεινότερης κατασκευής· ό πηλός είναι ανοικτόχρωμος ώχρος καστανός με ταινίες γανώματος καστανέρυθρες.

7) Δεν λείπει φυσικά και ή κεραμική τής δυτικής κλιτύος με χαρακτηριστικά σχήματα αγγείων για τήν κατηγορία, όπως ό άμφορέας σε θραύσματα Β 14824 (Πίν. 200β), παρόμοιος με έναν από τήν Άθηναϊκή Άγορά τής ομάδας Ε του Thompson⁵⁵.

8) Τα δύο επόμενα σχήματα αγγείων —τα ψηλά ποτήρια Β 14998 και Β 14797— άνήκουν στη λεγόμενη «κεραμική με λεπτά τοιχώματα» πού στη Δήλο φαίνεται ότι δεν συνηθιζόταν. Το πρώτο (Πίν. 196γ) έχει ένα άλλο όμοιο από τις παλαιές ανασκαφές, ενώ υπάρχει και ένα δεύτερο με λίγο διαφορετικό περίγραμμα⁵⁶. Όμως στην Κεντρική Ιταλία, πού είναι μάλλον ό κύριος τόπος παραγωγής τους, κατά τήν εποχή του Αδγούστου⁵⁷, υπάρχουν άκριβώς ίδια ποτήρια, καθώς και του άλλου τύπου —Β 14797— με τήν κοκκιώδη διακόσμηση (*barbotine*)⁵⁸ από τον όποιο, ως τις πρόσφατες ανασκαφές, υπήρχε ένα μόνο στη Δήλο· τó νέο εύρημα έδωσε ένα μεγάλο αριθμό παρόμοιων αγγείων.

9) Τα δύο μικρά αγγεία πού ακολουθούν —Β 14901, Β 14903— (Πίν. 196α-β και 201β) άνήκουν πιθανότατα, άν κρίνει κανείς από τα παχιά σχετικά τοιχώματα πού περιορίζουν τήν περιεκτικότητα του αγγείου, στην κατηγορία των φαρμακευτικών (τό πρώτο μάλιστα είχε και πώμα) για τα όποια έχουν πολλά γραφεϊ. Ός γνωστό για τή χρήση τους, πού άρκετοι άκόμη μελετητές εξακολουθούν να θεωρούν άγνωστη, βοήθησε άρκετά ή άνεύρεση 54 παρόμοιων μικρών αγγείων στη Morgantina, πολλά από τα όποια είχαν τήν έπιγραφή ΛΥΚΙΟΝ⁵⁹. Χρονολογούνται στον 3ο αϊ. π.Χ., αλλά όρισμένοι τύποι τους φτάνουν και ως τον 2ο αϊ. π.Χ.⁶⁰.

50. Βλ. σχετικά BRUNEAU 1970, 251 κέ.

51. THOMPSON, 450 και 404 εικ. 92, Ε 73 παρόμοια με τή Β 14831, Πίν. 194β.

52. R. SMETANA-SCHERRER, Spätclassische und hellenistische Keramik, *Alt-Ágina* II, 1 (Mainz 1982) 83 κέ.

53. Πρβ. μιá λάγυνο με παρόμοιο περίγραμμα από τó Άργος ΡΗ. BRUNEAU, Tombes d'Argos, *BCH* 94, 1970, 515 εικ. 209, 188.1· γενικότερα για τήν εξέλιξη του σχήματος των λαγύνων και τήν άδυναμία χρονολόγησης του αγγείου με βάση τó σχήμα του βλ. στο ίδιο 513 κέ. και BRUNEAU, Céramiques hellénistiques, *δ.π.* (σημ. 36) σ. 11, II.

54. Πρβ. SMETANA-SCHERRER, *δ.π.* πίν. 51, 667 και σ. 84, πού χρονολογείται στο β' μισό του 2ου αϊ. π.Χ.

55. THOMPSON, 399, Ε 51.

56. BRUNEAU 1970, 257 πίν. 47, D 180.

57. F. MAYET, *Céramiques hellénistiques*, 204 κέ.

58. Στο ίδιο 224 άρ. 3. Υπάρχουν επίσης τμήματα από παρόμοιο ποτήρι τής πρώτης ρωμαϊκής εποχής (β' μισό 1ου αϊ. π.Χ.) στην Άθηναϊκή Άγορά.

59. BRUNEAU 1970, 259, όπου και ή ως τότε σχετική βιβλιογραφία.

60. G. EDWARDS, Corinthian Hellenistic Pottery, *Corinth* VII, III (1975) 99-100.

Στή Δήλο υπάρχει ήδη ένα όμοιο με τὸ πρῶτο, ἀπὸ τῆ νησίδα τῶν Κωμωδῶν⁶¹, ἐνῶ τὸ δεύτερο, μετὸ σχεδὸν ἀρτόσχημο σῶμα καὶ τὴν κάθετη λαβὴ ἀποτελεῖ μοναδικὸ δείγμα.

10) Ἀπὸ τὰ σκευὴ μαγειρείου (Πίν. 197) παρουσιάζονται μιὰ λεκάνη, ἕνας ἀμφορίσκος, δύο μόνωτα χυτροειδῆ —τὸ ἓνα μετὸ πλατυσμένο σῶμα⁶² καὶ τὸ ἄλλο μετὸ αὐγόσχημο—, καθὼς καὶ δύο χύτρες μετὸ κάλυμμά τους· τὸ σχῆμα τῆς μιᾶς χύτρας, ἀνοικτὸ καὶ πλατὺ ὀδηγεῖ στὴν ὁμάδα E τοῦ Thompson⁶³ ὅπως καὶ αὐτὸ τοῦ ἀμφορίσκου. Παρουσιάζονται ἐπίσης τρία τμήματα πυραύνων ἀπὸ τὰ πολλὰ ποὺ βρέθηκαν· χρονολογοῦνται στίς ἀρχές τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.⁶⁴.

11) Τελευταῖο σχῆμα γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται ἐδῶ λόγος εἶναι τὰ γνωστὰ ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα, τὰ περισσότερα τεφρά, μετὴ χωρὶς διακόσμηση λευκῶν ταινιῶν⁶⁵, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ κεραμέρυθρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα ἔχει ἐντονα σφαιρικὸ σῶμα καὶ πλατιὰ βάση (Πίν. 198 καὶ 202), ποὺ δίνει μεγαλύτερη σταθερότητα στὸ ἀγγεῖο· παρόμοια μετὸ αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἔχουν ἤδη βρεθεῖ ἄλλα δύο στὴ Δήλο⁶⁶.

Ἡ σύντομη αὐτὴ ἐπισκόπηση τῶν λύχνων καὶ τῆς κεραμικῆς τοῦ νέου εὐρήματος δείχνει ὅτι πρόκειται στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ γιὰ ἔργα τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. μετὰ ἀρχές τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. σύμφωνα μετὴ χρονολόγηση ποὺ ἰσχύει ὡς τώρα. Ἡ περιστασιακὴ ὅμως ἀνασκαφὴ τοῦ δρόμου στὴ Δήλο, μετὰ τὰ συγκεκριμένα χρονολογικὰ ὄρια, θὰ βοηθήσει στὸν καθορισμὸ ἀκριβέστερων χρονολογιῶν γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς τύπους ἀγγείων καὶ λύχνων, ὅπως φαίνεται καὶ στὴν Εἰκόνα 1, ὅπου παρουσιάζονται συγκεντρωτικὰ κατὰ στρώματα.

Στὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα Α μαζί μετὴ λαβὴ τοῦ κνιδιακοῦ ἀμφορέα ποὺ ἀναφέρει τὸν ἐπώνυμο Σωσίφωνα (107-98 π.Χ.) βρέθηκαν δύο λύχνοι, ἕνας δηλιακοῦ τύπου καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τεφρὸ μαλακὸ πηλὸ —B 14909 καὶ 14962, Πίν. 186ε καὶ 188β, ἀντίστοιχα—, ὁ ἀμφορίσκος B 14970 (Πίν. 197β), ὄστρακα τῆς ὁμάδας τῶν ἀγγείων μετὸ λευκὴ ἐπιφάνεια, ὄστρακα περγαμνηῆς κεραμικῆς καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ ἀνοικτόχρωμο μυροδοχεῖο μετὴ τὴν πλατιὰ βάση (Πίν. 198δ καὶ 202α).

Στρῶμα Β: ὄστρακα χωρὶς ἐνδιαφέρον.

Στὸ στρῶμα Γ, στρῶμα καταστροφῆς τοῦ Μιθριδάτη, οἱ ἐπιγραφές τῶν ἐπωνύμων ἐπιτρέπουν μιὰ χρονολόγηση τουλάχιστον στὴ στροφή τοῦ αἰῶνα πρὸς τὰ ἑπάνω καὶ τὸ 88 π.Χ. πρὸς τὰ κάτω. Ἐδῶ βρέθηκαν λύχνοι δηλιακοῦ τύπου, Κνίδου, ἀλλὰ καὶ ἀττικοὶ τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Ἀρίστωνος, τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα δὲν ἐμφανίζεται μετὰ τὸ 86 π.Χ., μαζί με πινάκια βαθιὰ καὶ ρηχὰ περγαμνηνά, σκυφίδια, ὁ ἡμισφαιρικὸς σκύφος B 14968 (Πίν. 193β), ἡ βαθιὰ κύλικα μετὸς ἀναδιπλωμένες λαβές B 14994 (Πίν. 194α), ἡ λάγυνος B 14831 (Πίν. 199α), τὸ καλυκόσχημο σκυφίδιο B 14969 (Πίν. 193α), τὰ ἀγγεῖα τῆς λευκῆς κατηγορίας, ὁ κάρθαρος B 14975 (Πίν. 195γ), οἱ λάγυνοι (Πίν. 200α), τὸ ψηλὸ ποτήρι B 14998 (Πίν. 196γ), τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μαγειρικὰ σκευὴ (Πίν. 197), τὰ ἀνοικτόχρωμα μυροδοχεῖα (Πίν. 198δ-ε καὶ 202α).

61. BRUNEAU 1970, πίν. 49 D 223 (τὸ σωστὸ εἶναι 233· βλ. σημ. 1 στή σ. 261).

62. Στὸ ἴδιο, πρβ. τὸ παρόμοιο D 214 πίν. 48, σ. 258.

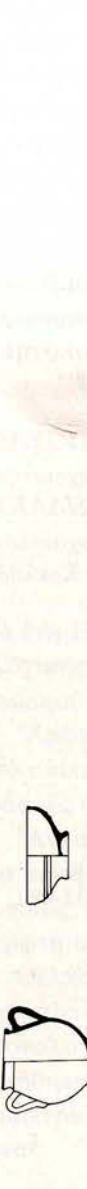
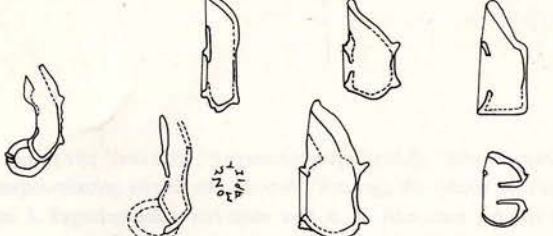
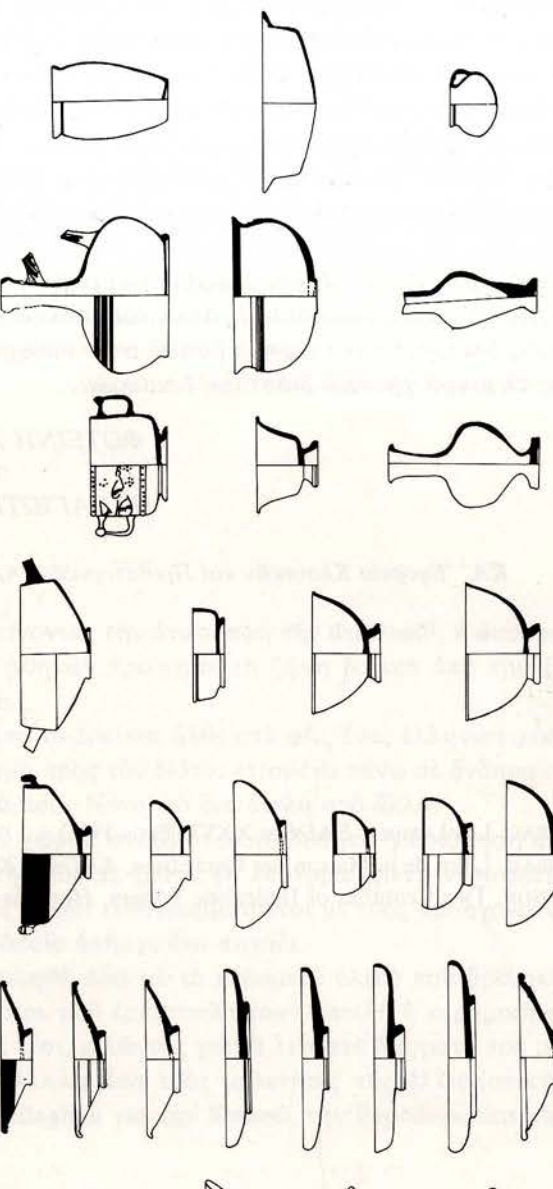
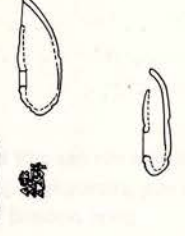
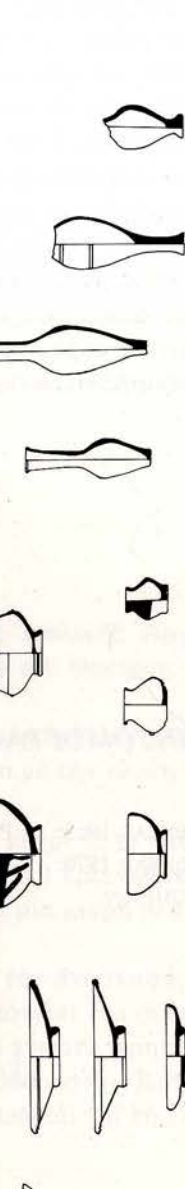
63. THOMPSON 467, εἰκ. 121 E 141.

64. Σύμφωνα μετὴ τὴν κ. Ν. Didelot ποὺ μελετᾷ τὰ πύρανα καὶ πρόκειται σύντομα νὰ παρουσιαστοῦν στὴ σειρά τῆς *EADélos*.

65. BRUNEAU 1970, πίν. 46 D 154 D 156 καὶ σ. 254-255.

66. Πρβ. στὸ ἴδιο πίν. 47 D 165, 166 καὶ σ. 254-255.

Τύποι λύχνων και αγγείων

Στρώματα	Χρονολόγηση από ενσφραγιστές λαβές	Τύποι λύχνων και αγγείων	
Α	Επιφανειακό στρώμα		
Β	97 - 88 π.Χ		
Δ	107 - 88 π.Χ		

Εικ. 1.

Στὸ στρῶμα Δ, δηλαδή στὸ ἐπίπεδο πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή, τὰ κινητὰ εὐρήματα ἦταν λύχνοι τύπου Ἐφέσου, Κνίδου, μαζί μὲ μερικά πινάκια καὶ ἓνα περγαμηνό, λίγα τῆς λευκῆς κατηγορίας, ὁ κάρθαρος Β 14984 (Πίν. 195β), ὁ ἀμφορέας καὶ τὰ ὄστρακα τῆς κατηγορίας τῆς «δυτικῆς κλιτύος» (Πίν. 200β), τμήματα ἀπὸ κύλικες μὲ ἀναδιπλωμένες λαβές (Πίν. 194β), λίγα σκυφίδια, τὸ ποτήρι μὲ τὴ διακόσμηση *barbotine*, τὰ μικρὰ ἀγγεῖα γιὰ φαρμακευτικὴ χρῆση (Πίν. 196α-β), τὰ τεφρὰ κυρίως μυροδοχεῖα (Πίν. 198α-γ καὶ 202β). Συμπῆρχαν οἱ ἐνσφράγιστες λαβές ποὺ χρονολογοῦν τὸ στρῶμα στὸ διάστημα περίπου ἀπὸ τὸ 108 ὠς τὸ 88 π.Χ.

Ὑστερα ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται ὅτι τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ δίνει ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ ἀφοροῦν κυρίως τοὺς σκύφους μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς τύπους ὑστεροελληνιστικῆς κεραμικῆς, γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ νέο εὐρημα βοηθεῖ στὸν καθορισμὸ χρονολόγησής μὲ ἀκριβέστερα ὄρια, ἴσως σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα δεκαετιῶν.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

Ἀρχαιολόγος

ΚΑ' Ἐφορεία Κλασικῶν καὶ Προϊστορικῶν Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- BRUNEAU 1965: PH. BRUNEAU, *Les Lampes*, *EADélos* XXVI (Paris 1965).
BRUNEAU 1970: PH. BRUNEAU, *L'ilot de la Maison des Comédiens*, *EADélos* XXVII (1970).
THOMPSON: H. THOMPSON, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, *Hesperia* III, 1934, 311-480.

Κεραμικὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὰ πατώματα τῶν οἰκιῶν δυτικὰ τῆς πλατείας τοῦ θεάτρου στὴ Φαιστὸ

(Πίνακες 203-207)

Τὰ ἔτη 1965-66, κλείνοντας τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Φαιστοῦ¹, ἡ ἀποστολὴ τῆς Ἱταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν ἐρεύνησε τὴ ζώνη δυτικὰ ἀπὸ τὴν Πλατεία τοῦ Θεάτρου τοῦ μινωικοῦ ἀνακτόρου.

Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια ἦλθε στὸ φῶς ἓνας ἐλληνιστικὸς οἰκισμὸς ποὺ ἀποτελεῖτο ἀπὸ σπίτια μὲ ἄνοιγμα πρὸς τὸν Νότο, κτισμένα πάνω σὲ ἄνδηρα σύμφωνα μὲ τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους (ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο) τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο.

Ἀνασκάφηκαν 9 χῶροι, στοὺς ὁποίους δόθηκε ἡ ἀρίθμηση ἀπὸ τὸ α μέχρι τὸ m καὶ σὲ μία τομὴ στὰ ΝΔ τῆς κύριας ζώνης (ἡ ἐπονομαζόμενη νοτιοδυτικὴ τάφος) ἐρευνήθηκαν, μερικῶς, ἄλλοι τρεῖς χῶροι εὐθυγραμμισμένοι μὲ τοὺς προηγούμενους καὶ μία μικρὴ πλακόστρωτη αὐλὴ στὴν ὁποία ὑπῆρχε ἓνα πηγάδι.

Θέλησα νὰ ἀσχοληθῶ ἐδῶ μὲ τὸ κεραμικὸ ὑλικὸ ποὺ βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ, τὴ δημοσίευση τοῦ ὁποίου μοῦ ἐμπιστεύθηκαν², ἐπειδὴ ἡ κεραμικὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ ἓνα σύνολο χρονολογημένο, καὶ ἔτσι, μιλώντας γιὰ τὰ λιγοστὰ δείγματα ποὺ μᾶς εἶναι γνωστά, χρησιμοποιήθηκαν ὡς παράλληλα ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου στὴν Κρήτη, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Callaghan γιὰ τὴν Κνωσό, τὴν Papadopoulos καὶ τὴν Rendini γιὰ τὴ Γόρτυνα³.

* Εὐχαριστῶ τὸν Διευθυντὴ τῆς Ἱταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν καθ. κ. Α. Di Vita καὶ τὸν καθ. κ. V. La Rosa γιὰ τὴν ἄδεια παρουσίας αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ. Ἐπίσης, θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τὶς εὐχαριστίες μου στὶς dott.sse Ἰ. Σιμακάκης καὶ J. Papadopoulos, καὶ στὸν καθ. κ. N. Bonacasa γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά τους.

1. D. LEVI, La conclusione degli scavi a Festòs, *Annuario* 43-44, 1965-66, 313 κέ., ἰδιαίτερα 376 κέ.

2. Ὑπὸ ἐκτύπωση στὸ *Annuario* 66-67, 1988-89. Στὸ ἴδιο θὰ παρουσιαστεῖ ἡ τελικὴ ἐκθεση τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὸν V. La Rosa.

3. P. J. CALLAGHAN, The Little Palace Well and Knossian Pottery of the Later Third and Second Centuries B.C., *BSA* 76, 1981, 89 κέ. Τοῦ ἴδιου, Three Hadra Hydriae in the Merseyside County Museum, *BICS* 30, 1983, 123 κέ. J. PAPAPOULOS, Ceramica a vernice nera, *Gortina I*, Monografie della Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni italiane in Oriente, III (Roma 1988) 169 κέ. P. RENDINI, Ceramica comune ellenistica, στὸ ἴδιο, 230 κέ. Pithoi, στὸ ἴδιο, 241 κέ. Τῆς ἰδίας, Ceramica comune e da cucina a Gortina. Presenze e cronologia, *B' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ* (βλ. σημ. 5) 195 κέ.

Γνωρίζουμε, πράγματι, από τον Στράβωνα⁴ ότι η Φαιστός καταστράφηκε ολοκληρωτικά από την αντίπαλο κοντινή πόλη, τη Γόρτυνα. Χάρη σε κάποιες άλλες μαρτυρίες μπορούμε να χρονολογήσουμε αυτό το γεγονός στην περίοδο ανάμεσα στο 183 και το 150 π.Χ.⁵ και ως εκ τούτου το 150 π.Χ., φυσικά και λίγο πριν ή μετά, αποτελεί έναν *terminus post quem* non για το ύλικό που προέρχεται από τον οικισμό.

Από αυτό γεννιέται η σπουδαιότητα μιᾶς περισσότερο λεπτομεροῦς παρουσίασης τῆς κεραμικῆς πού ἀφορᾷ τὴν τελευταία περίοδο ζωῆς τῆς πόλης. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο, παραλείποντας τὸ ὑλικὸ τῶν ἀρχαιοτέρων φάσεων, τὸ ὁποῖο βέβαια μᾶς ἐπιτρέπει νὰ φτάσουμε σὲ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα⁶, θὰ ἀσχοληθοῦμε μόνο μὲ τὸ ὑλικὸ πού βρέθηκε στὸ δάπεδο, ὑλικὸ πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσουμε τὴν τελευταία στιγμή χρήσης τῶν δαπέδων καὶ τῶν σπιτιῶν.

Διαλέξαμε τὸ πῶς ἐνδιαφέρον ὑλικό, τὸ ὁποῖο καὶ ὁμαδοποιήσαμε μὲ βάση τὸν χῶρο εὔρεσης, περιορίζοντας τὴν ἐξέτασή μας στοὺς χώρους τοῦ μεσαίου ἀνδῆρου πού διατηροῦνται σὲ καλύτερη κατάσταση. Θὰ ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸν ἀνατολικότερο χῶρο προχωρώντας πρὸς τὰ δυτικά.

Ὁ χῶρος "ε"

Ἦταν ὁ χῶρος πού βρισκόταν στὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τοῦ ἀνασκαμμένου τομέα (Πίν. 203α). Ἄνοικτός, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι, πρὸς τὸν νότο, εἶχε διαστάσεις 5,50 × 6,60 μ. Στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία εἶχε σκαφεῖ, προκαλώντας ζημιές στὸν περιμετρικὸ νότιο τοῖχο καὶ ὡς ἐκ τούτου σὲ κάποια φάση ὑστερότερη ἀπὸ ἐκείνη τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς τοῦ χώρου, ἕνα πηγάδι βάθους 3,75 μ. Τὸ δάπεδο, ὅπως καὶ ὅλων τῶν ἄλλων χώρων πού θὰ ἀναφερθοῦν, ἦταν φτιαγμένο ἀπὸ πατημένο χῶμα.

Τὰ εὐρήματα τοῦ δαπέδου εἶναι σχετικὰ λίγα. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα⁷:

1. Τμῆμα ἑνὸς Medusa Bowl (ἀρ. εὐρ. 5670)⁸ (Πίν. 203β), μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ διακοσμητικὸ θέμα τῶν ταινιῶν μὲ κρόσσια, οἱ ὁποῖες δένονται σὲ φιόγκο, ἐπιχρωματισμένες μὲ λευκὸ χρῶμα στὸ ἐσωτερικὸ τους.

Πρόκειται γιὰ ἕναν κρητικὸ τύπο, ὅπως ἀπέδειξε ἡ μελέτη τοῦ Callaghan⁹, πού βρέθηκε καὶ στὴ Φαιστό¹⁰. Σύμφωνα μὲ τὶς συγκρίσεις πού ἔγιναν¹¹ καὶ ἀνάμεσα στὰ ἴδια τὰ ἀγγεῖα

4. STRABO, X, 479.

5. Ἡ φιλολογικο-επιγραφικὴ τεκμηρίωση ἔχει ἐξετασθεῖ ἀπὸ τὴν M. GUARDUCCI, *Inscriptiones Creticae* I (Roma 1935) 268 κέ.; ἐπίσης G. MANGANARO, στὸ *Antichità Cretesi*, Studi in onore di Doro Levi, II (Catania 1978) 55. Πάνω στὸ ἴδιο θέμα μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα, V. LA ROSA, *Ceramiche ellenistiche da Festòs: per il problema della distruzione finale della città, B' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ. Χρονολογικὰ προβλήματα τῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς. Πρακτικά, Ρόδος 22-25 Μαρτίου 1989* (Ἀθήνα 1990) 160 κέ. Γενικὰ γιὰ τὴν Κρήτη κατὰ τὸν 2ο αἰῶνα βλ. H. VAN EFFANTERRE, *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe* (Paris 1968) 260 κέ.

6. V. LA ROSA, ὁ.π. (σημ. 5) γιὰ τὴν ὑπόθεση μιᾶς καταστροφῆς τῆς πόλης κατὰ τὴν περίοδο τοῦ πολέμου τῆς Λύκτου. Ἡ πιθανότητα αὐτὴ φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ ὑλικοῦ τοῦ σχετικοῦ μὲ τὴ φάση πού προηγεῖται αὐτῆς τὴν ὁποία ἐξετάζουμε, πέρα ἀπὸ τὶς ἀρχιτεκτονικὲς καὶ στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις.

7. Γιὰ μιὰ πλήρη τεκμηρίωση βλ. *Annuario* 66-67, 1988-89 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

8. Ἀρνητικὰ SAIA 12384, 13675. Παρουσιάστηκε ἤδη ἀπὸ τὸν V. LA ROSA, ὁ.π. (σημ. 5) 162 σημ. 17 πίν. 82d:α. Μέγ. ὕψος 6,2 ἐκ., μέγ. πλάτος 13,1 ἐκ.

9. P. J. CALLAGHAN, *The Medusa Rondanini and Antiochus III*, *BSA* 76, 1981, 59 κέ.

10. V. LA ROSA, ὁ.π. (σημ. 5) 161 κέ., πίν. 82b, c, d:b, d:d.

11. Δεῖγμα τοῦ Little Palace Well, *BSA* 76, 1981, 51, ἀρ. 59 (χρονολόγηση 150-125 π.Χ.). Γιὰ τὸ σχῆμα στὸ Kiln site, *BSA* 45, 1950, 179 κέ. εἰκ. 16A, 19A καὶ στὴ Γόρτυνα *Gortina* I, εἰκ. 175 ἀρ. 67.

αυτής της ομάδας —ένα αγγείο από το Little Palace Well της Κνωσού— και με σκύφους άπλωσ βαμμένους της Κνωσού (Kiln site) και της Γόρτυνας, το συγκεκριμένο κομμάτι μπορεί να χρονολογηθεί στο 150 π.Χ., τελευταίο δηλ. χρονολογικά από όλη την ομάδα. "Ας προσέξουμε πράγματι την άπλουστευμένη διακόσμηση, το θέμα των εγχάρακτων αὐλακώσεων που περιορίζονται στη βάση και στο χείλος —αὐλακώσεις που πιθανώς αρχικά ήταν επιχρωματισμένες— στη θέση του κοινότερου rouletting, την πιθανή ἔλλειψη του ἀνάγλυφου ἐμβλήματος, την «αὐστηρή» μορφή του αγγείου.

2. Μία λεκανίδα με μαύρο χρώμα στο ἔσωτερικό (ἀρ. εὐρ. 5130a, ὕψος 10,5 ἐκ., διάμ. βάσης 7,3 ἐκ., διάμ. στόμιου 10,5 ἐκ.) (Πίν. 203γ). Κύριο χαρακτηριστικό αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι τὸ προεξέχον χείλος με ραβδώσεις στὴν ἔξωτερική πλευρά και ἡ μίμηση μεταλλικοῦ αγγείου. Πολὺ συχνὰ ὑπάρχει βαφή, σὲ μαύρο ἢ ἐρυθρωπὸ χρώμα, στὸ ἔσωτερικό. Ὑπάρχουν πολλές ποικιλίες, γνωστὲς στὴν Κρήτη, εἰδικὰ σὲ σχέση με τὴ διατομή τοῦ χείλους. Γιὰ τὸ δικό μας αγγείο δὲν λείπουν τὰ παράλληλα¹² και ἀπὸ τὴ Φαιστό και γενικὰ ἀπὸ τὴν Κρήτη και ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἀπ' ὅπου και ξεκίνησε αὐτὸς ὁ τύπος.

Γι' αὐτό, ὅπως και γιὰ ἄλλα αγγεία αὐτοῦ τοῦ τύπου, πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ χρονολογικὴ «ποικιλία» τῶν συγκρινόμενων, που ἐξηγεῖται ἂν σκεφτοῦμε τὸν ἔντονο συντηρητισμὸ που χαρακτηρίζει τὰ κρητικὰ ἐργαστήρια κεραμικῆς.

3. Κύπελλο τοῦ αὐτόχθονος τύπου (ἀρ. εὐρ. 5130b, ὕψος 6,3 ἐκ., διάμ. στομίου 9,3 ἐκ., διάμ. βάσης 4,2 ἐκ.) (Πίν. 203δ), μόνωτο "cup with everted rim" σύμφωνα με τὴν κλασικὴ πιὰ ὀρολογία τοῦ Callaghan¹³. Καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση βλέπουμε τὴν αὐστηρὴ προσήλωση τῶν κρητικῶν ἐργαστηρίων στὶς τυπολογίες που ἔχουν ἤδη καθιερωθεῖ. Ἐλάχιστες εἶναι, πράγματι, ἂν τὸ ἐξετάσουμε, οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα σὲ αγγεία που ἀπέχουν χρονολογικά¹⁴. Τὰ χρονολογικά κριτήρια που ἔντοπίστηκαν, τὸ σχῆμα τῆς λαβῆς και οἱ ἀναλογίες τοῦ σώματος μᾶς ἐπιτρέπουν πάντως νὰ χρονολογήσουμε τὸ αγγείο στὸ β' τέταρτο τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Μποροῦμε, λοιπόν, νὰ προτείνουμε μιὰ χρονολόγηση 175-150 π.Χ. γιὰ αὐτὴ τὴν ομάδα που ὀπωσδήποτε συνδέεται με τὴν τελικὴ φάση τῆς πόλης.

"Ας ἐξετάσουμε ξεχωριστὰ τὸ ὑλικὸ που προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπιχρωμάτωση τοῦ πηγαδιοῦ.

Ἡ ἐπιχρωμάτωση αὐτὴ ἀποτελεῖτο ἀπὸ πολλοὺς λίθους και ὄστρακα πίθων και κεραμιδιῶν που μοιάζουν νὰ εἶναι κατάλοιπα κάποιας ἀρκετὰ βίαιης καταστροφῆς. Στὸ βάθος, στὸν πυθμένα τοῦ πηγαδιοῦ (Πίν. 204α), βρίσκονταν μερικὰ αγγεία «σφραγισμένα» ἀπὸ τὸ παραπάνω ὑλικό, αγγεία ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ περισσότερα εἶχαν ἄμεση σχέση με τὴ χρῆση τοῦ πηγαδιοῦ.

1. Μιὰ μελαμβραφῆς ὄλλη με ἐγχάρακτα πεντάγωνα (ἀρ. εὐρ. 5453)¹⁵ (Πίν. 204γ) σύμφωνα με τὴ διαδεδομένη δικτυωτὴ διακόσμηση (net pattern)¹⁶. Τὸ σχῆμα τοῦ αγγείου ἔχει πολλὰ

12. Παράλληλα ἀρ. εὐρ. F. 4417, F. 4630 ἀπὸ τὰ Χάλαρα, ἀδημοσίευτα. "Ἄλλα αγγεία ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Γλαύκου στὴν Κνωσό: BSA 73, 1978, πίν. 7 ἀρ. 88, τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ. και ἀρ. 91, 150-50 π.Χ. Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα: *Hesperia* III, 1934, 348, C6, δεύτερο τέταρτο τοῦ 2ου αἰῶνα π.Χ.

13. BSA 73, 1978, 17 κέ. BSA 76, 1981, 44 κέ.

14. Βλ. τὴν εἰκόνα στὴ σ. 17 στὸ BSA 73, 1978 και τὰ ὑστερότερα δείγματα στὸ BSA 45, 1950, 50 εἰκ. 20, καθὼς και: J. PAPADOPOULOS, *La ceramica tardo-ellenistica di Gortina (Creta), A' Συνάντηση γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ κεραμεικὴ, Ἰωάννινα, Δεκέμβρης 1986* (Ἰωάννινα 1989) 43 πίν. 27. L. GUERRINI, *Vasi di Hadra, Studi Miscellanei* 8, 1961-62, πίν. Xe. Γιὰ τὸ αγγείο μας σύγκρινε ἰδιαίτερα BSA 73, 1978, 17 ἀρ. 58, τοῦ 175-150 π.Χ.

15. Ἀρνητικὰ SAIA 11918, 13697, 13718. V. LA ROSA, *δ.π.* (σημ. 5) 162 κέ. σημ. 27, 28, 29 πίν. 83a, ὕψος 15,5 ἐκ., διάμ. στομίου 8,2 ἐκ., διάμ. βάσης 6,2 ἐκ.

16. Ἡ διακόσμηση αὐτὴ εἶναι γνωστὴ στὴν Κρήτη ἀπὸ ἓνα δείγμα τῆς Γόρτυνας (*Gortina I*, ἀρ. 70) και ἀπὸ ἓναν ἡμισφαιρικὸ σκύφο και αὐτὸς με διακοσμητικὸ θέμα τὰ πεντάγωνα, που βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου (ἀδημοσίευτο) ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φαίστια ὄλλη με ἀρ. εὐρ. F. 4414 (ἀδημοσίευτη).

παράλληλα στην Κρήτη¹⁷, π.χ. μιὰ ὄλπη ἀπὸ τὸ πηγάδι τοῦ “Kiln site” στὴν Κνωσό. Εἰδικὰ ἓνα ἀγγεῖο ἀδημοσίευτο ἀπὸ τὸν φαίστειο οἰκισμὸ «Χάλαρα» εἶναι οὐσιαστικὰ πανομοιότυπο καὶ ὅσον ἀφορᾷ στὸ θέμα τῆς διακόσμησης μὲ φανερὴ ἐπίδραση ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς τορευτικῆς.

Ἡ γυαλάδα τῆς βαφῆς, ἡ γενικὴ διάρθρωση τοῦ ἀγγείου καὶ ἡ δίλοβη λαβὴ μὲ τὸν πλαστικὸν κόμβο μᾶς θυμίζουν μεταλλικὰ ἀγγεῖα.

Μέσα στὸ πλαίσιο τῶν κρητικῶν δειγμάτων¹⁸ τὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ δικοῦ μας ἀγγείου μᾶς ὑποδεικνύουν μιὰ χρονολόγηση περίπου στὰ μισὰ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., πάντως πρὶν ἀπὸ αὐτὰ τοῦ “Kiln site” ποῦ ἀναφέραμε. Γιὰ μιὰ χρονολόγηση πρὶν ἀπὸ τὸ 150 π.Χ. φαίνεται νὰ συνηγορεῖ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ πανομοιότυπου ἀγγείου στὴ Φαιστό.

2. Μιὰ ἐρυθροβαφῆς μικρὴ πρόχους, μόνωτη μὲ ἐπίπεδο πυθμένα (ἄρ. εὐρ. 5572, ὕψος 7,9 ἐκ., διάμ. βάσης 3,1 ἐκ., διάμ. στομίου 5,7 ἐκ.) (Πίν. 204β), ποῦ μπορεῖ μόνον γενικὰ νὰ συγκριθεῖ μὲ ἀττικά ἀγγεῖα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.¹⁹.

3. Μιὰ ἄχρωμη πρόχους (ἄρ. εὐρ. 5454, ὕψος 16 ἐκ., διάμ. βάσης 5,3 ἐκ.) (Πίν. 204δ), μὲ ἐπάλειψη στὴν ἐπιφάνεια καὶ λειασμένη, ὅπως πολλὰ ἄλλα ἀγγεῖα τοπικῆς παραγωγῆς, ἀνάμεσα τοὺς καὶ οἱ ὑδρίες τύπου Hadra.

Συνηθισμένος στὴν τοπικὴ παραγωγὴ εἶναι καὶ ὁ τύπος τοῦ «ἀρνητικοῦ», θὰ λέγαμε, πυθμένα, στὸν ὁποῖο τύπο τὰ τοιχώματα τοῦ ἀγγείου λειτουργοῦν καὶ ὡς πόδι, ἐνῶ ὁ πυθμένας εἶναι λίγο ἀνυψωμένος σὲ σχέση μὲ αὐτὰ²⁰. Ἀντίθετα, ὅσον ἀφορᾷ στὸ σχῆμα, ποῦ εἶναι κολουροκωνικὸ ἐπάνω καὶ σφαιρικὸ στὸ κάτω μέρος, ὑπάρχει μόνον ἓνα παράλληλο σὲ ἓνα ἀγγεῖο τοῦ κοντινοῦ χῶρου “I”.

4. Μιὰ τρίλοβη ἄχρωμη οἰνοχόη (ἄρ. εὐρ. 5455, ὕψος 23 ἐκ., διάμ. βάσης 6,6 ἐκ.) (Πίν. 204ς'). Καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἓνα σχῆμα ἀγγείου τοπικὸ, ποῦ τὸ συναντᾶμε καὶ ἄχρωμο καὶ βαμμένο²¹. Τὰ καλύτερα παράλληλα τὰ συναντᾶμε πάντα στὰ ἀγγεῖα τοῦ “Kiln site” στὴν Κνωσό, ἂν καὶ εἶναι λιγότερο σφαιρικά²². Ὁ πυθμένας εἶναι καὶ ἐδῶ «ἀρνητικός».

5. Ἐνας κάδος μὲ ἀνάγλυφα κωνικὰ ἐξάρματα (ἄρ. εὐρ. 5456, ὕψος 18,8 ἐκ., διάμ. βάσης 10,3 ἐκ.) (Πίν. 204ε), πανομοιότυπος μὲ ἀγγεῖα τοῦ “Kiln site” στὴν Κνωσό²³. Ὁ Homan Wedeking ὑποθέτει ὅτι τὰ ἐξάρματα ὑπῆρχαν γιὰ νὰ προστατεύουν τὸ δοχεῖο ἀπὸ τὰ κτυπήματα πάνω στὰ τοιχώματα τοῦ πηγαδιοῦ.

Ὅπως εἶδαμε, οὐσιαστικά, τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ “main deposit” τοῦ “Kiln site”, ποῦ ἔχουν τῶρα χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸν Callaghan στὸν ὕστερο 2ο αἰῶνα²⁴, ἀποτελοῦν τὰ παράλληλα γιὰ σύγκριση. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸν ἀνάλογο προορισμὸ —πρόκειται καὶ στὶς δύο περιπτώσεις γιὰ πηγάδια— καὶ δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὸ νὰ θεωρηθοῦν σύγχρονα ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὴ φύση τοῦ ὑλικοῦ, ποῦ ἀφορᾷ παραδοσιακοὺς τύπους στὴν Κρήτη.

Γιὰ τὴν ἐπίχωση, λοιπόν, τοῦ πηγαδιοῦ μιὰ χρονολόγηση πρὶν καὶ μέχρι τὸ 150 π.Χ. παραμένει ἡ πιὸ πιθανή.

17. BSA 45, 1950, 182 εἰκ. 21A, 21C.

18. BSA 76, 1981, σ. 47 ἄρ. 29-30, σ. 55 κέ. ἄρ. 59, σ. 64 εἰκ. 2.

19. Hesperia III, 1934, σ. 348, C8 σ. 373, D19.

20. BSA 45, 1950, 180 εἰκ. 19, σ. 182, εἰκ. 22.

21. Δεῖγμα βαμμένο ἀπὸ τὴ Φαιστό· V. LA ROSA, ὁ.π. (σημ. 5) πίν. 83b.

22. BSA 45, 1950, 184 εἰκ. 25A.

23. BSA 45, 1950, 177 πίν. 13B, a.

24. BSA 76, 1981, 51.

‘Ο χώρος “Γ”

Δίπλα στον προηγούμενο. Οί διαστάσεις του ήταν 4×5,20 μ. Τò κοινό χαρακτηριστικό με τόν χώρο “ε” που περιγράψαμε παραπάνω είναι τò λιγοστό ύλικò που βρέθηκε στο δάπεδο, που ήταν όμως «σφραγισμένο» από τὰ πιò εμφανή κατάλοιπα τῆς τελικῆς καταστροφῆς (κεραμίδια τῆς στέγης που κατέρρευσε).

Ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ ὄστρακα, οὐσιαστικά, ἀπὸ ἐκεῖ ἔχουμε δύο μόνο εὐρήματα:

1. Ἐνα λυχνάρι με τρεῖς μύξες (ἀρ. εὐρ. 5009)²⁵ (Πίν. 205α). Τò σχῆμα συναντᾶται σπάνια στὴ Φαιστό καὶ γενικότερα στὴν Κρήτη. Ἡ Mercando στὴ μελέτη της γιὰ τὰ λυχνάρια τῆς Φαιστοῦ²⁶ τὸ συγκρίνει με δύο λυχνάρια ἀπὸ τὴ Δῆλο. Ἡ χρονολόγησή του μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἀναχθεῖ στὰ μισὰ τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα.

2. Ἐνα μελαμβαφὲς πινάκιο (ἀρ. εὐρ. 4895)²⁷ (Πίν. 205β) βαθύ, με προεξέχον χεῖλος τοῦ τύπου που συνηθίζεται εὐρέως σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν ἴδια τὴν Κρήτη²⁸. Ἡ ἀρχικὴ χρονολόγηση στὰ τέλη τοῦ 3ου - ἀρχὲς τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα, που βασίστηκε σὲ συγκρίσεις με πινάκια τῆς Κνωσοῦ που βρέθηκαν στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας²⁹, πρέπει νὰ διορθωθεῖ ἔπειτα ἀπὸ τὴ νέα χρονολόγηση τοῦ Callaghan³⁰, καὶ νὰ φτάσει στὰ μισὰ τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα. Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ ὑποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν κακὴ ποιότητα τῆς βαφῆς. Ἡ χρονολόγηση τῶν δύο ἀγγείων στὸ 150 π.Χ., ἢ πάντως στὰ τέλη τοῦ β’ τέταρτου τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα, συμπίπτει, λοιπὸν, με τὴ χρονολογία ἐγκατάλειψης τοῦ διπλανοῦ χώρου.

Ἀφήνουμε τὸν χώρο “κ” που βρίσκεται δυτικά, ἀμέσως δίπλα ἀπὸ τὸν προηγούμενο, γιατί τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ὄστράκων που βρέθηκαν ἐκεῖ προέρχονταν ἀπὸ τὸ στρῶμα τῆς ἐπιφάνειας περισσότερο παρὰ ἀπὸ τὸ στρῶμα τοῦ δαπέδου. Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχε καὶ ἓνα θραῦσμα ἀπὸ λέβητα με διακόσμηση τύπου Hadra³¹.

‘Ο χώρος “Ι”

Ἦταν χωρὶς ἄλλο ὁ πιò μνημειώδης χώρος τοῦ οἰκισμοῦ με διαστάσεις 5,55×7,90 μ. Εἶχε στὸ κέντρο μιὰν ἐσχάρα (1,15×1,40 μ.) καὶ μπροστά του, νότια, βρισκόταν μιὰ μικρὴ πλακόστρωτη αὐλή.

Τὸ ύλικò που βρέθηκε προέρχεται ὅλο ἀπὸ τὸ ἀρκετὰ παχὺ στρῶμα καταστροφῆς που βρέθηκε ἄθικτο κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους καὶ τὰ κεραμίδια τῆς κατέρρευσης που εἶχαν δημιουργήσει ζημιὲς σὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ δαπέδου. Ἦταν, λοιπὸν, ἓνα σύνολο ὁμοιογενές. Παρόλα αὐτά, ἀκριβῶς στὸν χώρο “Ι”, δίπλα σὲ ἓνα ἄλλο ἑλληνιστικὸ ἀγγεῖο, στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ χώρου (Πίν. 205γ), βρέθηκε ἓνας πίθος (ἀρ. εὐρ. 5725), γνωστὸς στοὺς

25. *Annuario* 52-53, 1974-75, 135 εἰκ. 124, ἀρ. 42, ὕψος 6,5 ἐκ., πλάτος 14,8 ἐκ.

26. L. MERCANDO, *Lampade, lucerne, bracieri di Festòs*, *Annuario* 52-53, 1974-75, 121 κέ. Ὁ δικός μας λύχνος ἔχει συγκριθεῖ με τὸ *EADélos* 26, 1970, ἀρ. 1598, 4423.

27. V. LA ROSA, *Ceramiche del tipo Hadra da Festòs, Alessandria e il mondo ellenistico-romano, Studi in onore di Achille Adriani*, III, Roma 1984, 804, 817 σημ. 44 εἰκ. 2 καὶ πίν. CXXIX, 12, ὕψος 5,2 ἐκ., διάμ. χεῖλους 17 ἐκ.

28. Π.χ. *BSA* 76, 1981, σ. 51, ἀρ. 40 κέ., σ. 57, ἀρ. 60-62. Στὴ Φαιστό δείγμα, ἀδημοσίευτο, ἀπὸ τὰ Χάλαρα, ἀρ. εὐρ. F. 4169, καὶ διάφορα ὄστρακα.

29. *BSA*, Suppl. 8 (1973) ἀρ. F 15. Βλ. ἐπίσης, γενικά, *BSA* 76, 1981, 89 κέ. ἀρ. 278 εἰκ. 5 (1ος π.Χ. αἰ.).

30. *BSA* 76, 1981, 51.

31. V. LA ROSA, ὁ.π. (σημ. 27) 804 κέ. ἀρ. 5 ἀρ. εὐρ. 5688b. Τὸ ὄστρακο ἀρ. 4 στὸ ἴδιο, ἀρ. εὐρ. 5692a, κολλάει με ἄλλα (ἀρ. εὐρ. 5688a) που προέρχονται ἀπὸ τὸν χώρο δίπλα στὸ “m”, στὸν ὁποῖο, ὁμως, δὲν ἐντοπίστηκε, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς κάποιον στρῶμα δαπέδου.

ἐπιγραφικούς³² ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή πού φέρει στὸν λαιμὸ καὶ ὁ ὁποῖος ἀνάγεται στὸν 8ο αἰώνα π.Χ. Ὁ πίθος αὐτὸς ἦταν σίγουρα σὲ χρήση τῆ στιγμῆ τῆς καταστροφῆς τοῦ σπιτιοῦ. Πρόκειται γιὰ ἓνα εὔρημα πού προκαλεῖ ἐκπληξή, ἀλλὰ συναντᾶται σὲ ἑλληνιστικὰ σύνολα στὴ Φαιστό καὶ σὲ ἄλλα μέρη τοῦ νησιοῦ³³. Δίπλα του ἄλλοι πολυάριθμοι πίθοι βρέθηκαν στὸ δάπεδο τοῦ χώρου. Ἀνήκουν σὲ ἓναν συνηθισμένο τύπο τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου³⁴ πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ σῶμα ὠοειδές, κοντὸ κυλινδρικό λαιμὸ, ἐπίπεδο χεῖλος καὶ ραβδοειδεῖς λαβές. Ὑπάρχουν παραλλαγές μὲ σῶμα λιγότερο ἢ περισσότερο σφαιρικό, μὲ χεῖλος διακοσμημένο μὲ ἐγγράμματα «ὠὰ» ἢ μὲ ραβδώσεις ἢ σκέτο, χωρὶς διακόσμηση. Γιὰ νὰ γίνει κατανοητὸ τὸ θέμα δείχνουμε τὸν πίθο (ἀρ. εὔρ. 5726)³⁵ (Πίν. 206α) πού βρέθηκε δίπλα στὸν γεωμετρικὸ πίθο πού ἀναφέραμε. Παρόμοιο σχῆμα ἔχει καὶ ἓνα σταμνοειδές δοχεῖο (ἀρ. εὔρ. 5663, ὕψος 39,8 ἐκ., διάμ. βάσης 14,3 ἐκ., διάμ. στόμιου 20,8 ἐκ.) (Πίν. 206β), μικρότερων ὅμως διαστάσεων καὶ φτιαγμένο ἀπὸ λεπτὴ ἄργιλο.

Βρέθηκε ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς χρηστικῶν ἀγγείων σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴ χρήση τοῦ χώρου. Ἀπὸ τίς πρόχους ἀναφέρουμε δύο: ἡ πρώτη (ἀρ. εὔρ. 5700, ὕψος 32,7 ἐκ., διάμ. βάσης 10,7 ἐκ.) (Πίν. 206γ) εἶναι τοῦ συνηθῆους τύπου πού συναντᾶμε στὸν οἰκισμὸ, δηλ. μὲ κυλινδρικό λαιμὸ, ὠοειδές σῶμα, στρογγυλεμένους ὤμους. Ἡ ἄλλη (ἀρ. εὔρ. 5682, ὕψος 25 ἐκ., διάμ. βάσης 10,6 ἐκ.) (Πίν. 206δ), ἀντίθετα, πού τὸ σχῆμα τῆς εἶναι ὠοειδές, δὲν ἔχει παράλληλο στὸ σύνολό μας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς λεκάνες πού φέρουν βαφή στὸ ἐσωτερικὸ τους, τοῦ τύπου πού ἤδη ἀναφέραμε, ὑπάρχουν δύο ἄχρωμες, μὲ ἐπιφάνεια ἀπλὰ λειασμένη καὶ μὲ ἐπάλειψη, διαφορετικοῦ σχήματος (ἀρ. εὔρ. 5696, ὕψος 8,5 ἐκ., διάμ. βάσης 8,1 ἐκ., διαμ. ἄνω μέρους 22,3 ἐκ. — ἀρ. εὔρ. 5277, ὕψος 9,8 ἐκ., διάμ. βάσης 8,45 ἐκ., διάμ. ἄνω μέρους 25,4 ἐκ.). Ἡ μιὰ (Πίν. 207β) ἔχει σῶμα ἡμισφαιρικό καὶ ἐπίπεδο χεῖλος καὶ εἶναι ὅμοια μὲ ἓνα ἀγγεῖο τῆς Κνωσοῦ μὲ πιθανὴ ὑστεροελληνιστικὴ χρονολόγηση³⁶. Ἡ ἄλλη (Πίν. 207γ), ἀντίθετα, ἔχει σῶμα σχεδὸν κολουροκωνικό, πράγμα τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ σημεῖο τυπολογικῆς ἐξέλιξης σὲ σχέση μὲ τὰ πιὸ στρογγυλά σχήματα τοῦ 3ου αἰώνα, ἂν ἡ παρουσία τους καὶ πολὺ ἀργότερα, π.χ. στὸ σύνολο τοῦ 1ου αἰώνα π.Χ. τῶν τειχῶν τῆς Γόρτυνας³⁷, δὲν ἀποδείκνυε ἀκόμη μιὰ φορὰ τὸν συντηρητισμὸ τῶν τοπικῶν ἐργαστηρίων.

Στὴν ἐσχάρα, στὸ κέντρο τοῦ χώρου, βρέθηκαν δύο ἀγγεῖα (ἀρ. εὔρ. 5276, ὕψος 17 ἐκ. — ἀρ. εὔρ. 5267b, ὕψος 6,1 ἐκ., διάμ. βάσης 4 ἐκ., διάμ. χεῖλους 9,1 ἐκ.) (Πίν. 207α): 1) μιὰ ὠοειδῆς μελαμβαφῆς ὄλη (tulip jug)³⁸ (Πίν. 207ε), μὲ διακόσμηση πού ἀποτελεῖτο ἀπὸ ἓνα θέμα ἐγγράμματος τριπλοῦ σχηματικοῦ κλήματος. Τὸ δείγμα μας, μαζὶ μὲ ἓνα ἄλλο πού προέρχεται ἀπὸ τὰ Χάλαρα³⁹, παίρνοντας ὑπόψη τὴ γραμμὴ ἐξέλιξης ὅπως ὀρίστηκε ἀπὸ τὸν

32. D. LEVI, Un pithos iscritto da Festòs, *Κρητικά Χρονικά* 21, 1969, 153 κέ. (ἀρ. εὔρ. 5725). M. GUARDUCCI, *L'epigrafia greca dalle origini al tardo impero* (Roma 1987) 57 κέ. μὲ προγενέστερη βιβλιογραφία.

33. Στὸν ἴδιο οἰκισμὸ ὄστρακα πού βρέθηκαν στοὺς χώρους "m", "I", "e", καὶ στὴ νοτιοδυτικὴ τάφρο. Στὰ Χάλαρα: *Annuario* 45-46, 1967-68, 94 εἰκ. 44. Στὴ Λύττο: *ΑΔ* 27, 1971, 495 καὶ Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ, *Λύκτος* I, 1984, 58. Στὴν Κνωσὸ *BSA* 76, 1981, 36 (ὄλα τοῦ 7ου καὶ 6ου αἰώνα π.Χ.).

34. D. LEVI ὁ.π. (σημ. 32). P. RENDINI στὸ *Gortina* I, 241 κέ.

35. D. LEVI ὁ.π. (σημ. 32) 174, πίν. ΚΑ', 3. Ὑψος 95 ἐκ., διάμ. στόμιου 46,5 ἐκ., διάμ. βάσης 21,5 ἐκ.

36. Βλ. *BSA* 78 1983, 138 ἀρ. 224 καὶ εἰκ. 17.

37. J. PAPAIOPOULOS, ὁ.π. (σημ. 14) 43, πίν. 30,2.

38. V. LA ROSA ὁ.π. (σημ. 5) 162 σημ. 24. D. LEVI, *Κρητικά Χρονικά* 21, 1969, 154 πίν. Χ,2 καὶ ΧΙ,1, ὕψος 17 ἐκ., διάμ. στόμιου 13 ἐκ., διάμ. βάσης 6,5 ἐκ.

39. *Annuario* 45-46, 1967-68, 154, εἰκ. 112, 115. ἀρ. εὔρ. F. 4363.

Callaghan⁴⁰, βρίσκεται ανάμεσα σε εκείνο της 'Αγίας Πελαγίας (α' τέταρτο του 2ου αιώνα) και τα τρία που προέρχονται από το Little Palace Well της Κνωσού (γ' τέταρτο του αιώνα), 2) και ένα κύπελλο (cup with everted rim) (Πίν. 207ς') της κατηγορίας που ήδη αναφέραμε και που συναντάται συχνά στη Φαιστό. Σύμφωνα με τα παράλληλα που βρέθηκαν ανάμεσα στο κνώσιο υλικό από τον Γλαῦκο⁴¹, μπορεί να χρονολογηθεί στην εικοσιπενταετία 175-150 π.Χ.

Σημειώνουμε, όμως, ότι πάνω στο δάπεδο του χώρου βρέθηκε και ένα κύπελλο (άρ. εύρ. 5267a, ύψος 7,3 εκ., διάμ. βάσης 4,1 εκ., διάμ. χείλους 9,6 εκ.) (Πίν. 207δ), που σύμφωνα με τα κρητικά παράλληλα⁴² θα έπρεπε να χρονολογηθεί στο α' τέταρτο του 2ου αιώνα π.Χ. αλλά, λαμβάνοντας υπόψη τον συσχετισμό του στρώματος, δύσκολα μπορούμε να το χρονολογήσουμε σε κάποια φάση αρχαιότερη από το άλλο. Πράγματι, όπως παρατήρησε ο ίδιος ο Callaghan⁴³, η ταξινόμηση του υλικού του ιεροῦ του Γλαύκου δεν βρίσκει ακριβή επαλήθευση στα settlement deposits της Κνωσού. Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για τη Φαιστό έχοντας υπόψη μας όμως ότι οι γραμμές εξέλιξης που παρατηρήθηκαν σχετικά με το συγκεκριμένο σχήμα συναντώνται στο υλικό της Φαιστού.

Όπως είδαμε, το υλικό ανάγεται ουσιαστικά στο, ήδη αρκετά γνωστό, πλαίσιο της ελληνιστικής Κρήτης. Το σύνολο των αγγείων, βασικά, ανήκει στην τοπική παραγωγή, όπως αποδεικνύουν οι πολυάριθμες συγκρίσεις, ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση, με άλλο υλικό της κρητικής παραγωγής, ως προς τον τύπο της αργίλου και της βαφής που χρησιμοποιήθηκαν και που είναι ίδιες με αυτές της Γόρτυνας, και ως προς τα χαρακτηριστικά και την τεχνική των αγγείων.

Οι επαληθεύσεις είναι «κανονικές». Μπορεί μόνο να παρατηρηθεί η απουσία, ίσως τυχαία, του διαδεδομένου τύπου του κυλινδρικού κυπέλλου⁴⁴, στη θέση του οποίου βρίσκουμε να χρησιμοποιούνται, ως βασικό δοχείο πόσης, τα μόνωτα κύπελλα. Λείπουν σχεδόν εντελώς οι υδρίες, σχήμα πολύ διαδεδομένο στην Κρήτη, και χωρίς βαφή και με διακόσμηση τύπου Hadra⁴⁵, ενώ στα σύνολά μας μπορούμε να αριθμήσουμε μόνο λίγα θραύσματα με άπλοποιημένη διακόσμηση με ταινίες από το δάπεδο του "I". Σπάνια είναι ή κεραμική με διακόσμηση του τύπου "west slope". Όσον αφορά στη χρονολογία, η ενδιάμεση ταξινόμηση ανάμεσα στην καταστροφή της 'Αγίας Πελαγίας (171 π.Χ.) και το "Little Palace Well" (150-125 π.Χ.), όπως όριστηκε από τον Callaghan για τα λίγα φαίστεια θραύσματα που του ήταν γνωστά, και στα όποια μπορεί να προστεθεί ένα λυχνάρι⁴⁶, επιβεβαιώνεται ουσιαστικά από το υλικό του δαπέδου του χώρου "I" και, λιγότερο αλλά σε συμφωνία, των άλλων χώρων.

Ενώ όμως ο Callaghan είναι σίγουρος ότι η καταστροφή της Φαιστού έγινε το 150 π.Χ., θυμίζουμε ότι αυτή η χρονολογία δεν είναι απόλυτη και τίποτα δεν αποκλείει, καταρχήν, να είναι λίγο αρχαιότερο το γεγονός.

Τώρα πάντως η σύγκριση με κρητικό υλικό, σχετικά ύστερο, του 2ου αιώνα από το Little Palace Well και από το Kiln site της Κνωσού, κυρίως, και λιγότερο εκείνο της 'Αγίας Πελαγίας, μάς κάνουν να θεωρούμε πιδόπιθανή την ύστερότερη χρονολόγηση. Άν, λοιπόν, όπως

40. BSA 76, 1981, 47 κέ.

41. BSA 76, 1981, 44 κέ. άρ. 22 (150-125 π.Χ.), BSA 73, 1978, 17 κέ. άρ. 58 (175-150 π.Χ.).

42. BSA 73, 1978, 17 κέ. άρ. 57 (220-200 π.Χ.). ΑΔ 29, 1973-74, πίν. 671δ (200-175 π.Χ.).

43. BSA 76, 1981, 46 σημ. 34.

44. BSA 73, 1978, 15 κέ. BSA 76, 1981, 37 κέ.

45. Η τοπική τεκμηρίωση έχει περισυλλεγεί από τον V. La Rosa, ό.π. (σημ. 27).

46. Annuario 52-53, 1974-75, 129 κέ. άρ. 25 (άρ. εύρ. 5703a, ύψος 3,2 εκ., διάμ. βάσης 4 εκ.).

ὄλα δείχνουν, τὸ γεγονός ποὺ κατέστρεψε ὀριστικά τὴ ζωὴ στὸν οἰκισμό μας μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν τελικὴ καταστροφὴ τῆς Φαιστοῦ, τότε ἡ καταστροφὴ αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ κοντὰ στὸ 150 π.Χ.

ELISA CHIARA PORTALE

Ἰταλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή

Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν πολωνικὴ ἀνασκαφὴ στὴν Πάφο τῆς Κύπρου

Δεξαμενὴ W/73*

(Πίνακες 208-217)

Οἱ ἐργασίες τῆς πολωνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἀποστολῆς στὴ Νέα Πάφο τῆς Κύπρου ἄρχισαν τὸ 1965 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ κ. Michałowski καὶ συνεχίζονται ἀπὸ τὸ 1966 μέχρι σήμερα ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ W. A. Daszewski. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν ἦταν μεταξὺ ἄλλων ἡ ἀποκάλυψη δύο οἰκοδομημάτων ποὺ ὀνομάστηκαν «Οἰκία τοῦ Θησεά» καὶ «Οἰκία τοῦ Αἰώνα». Αὐτὲς οἱ οἰκίαι κτίστηκαν πάνω στὰ ἐρείπια παλαιότερων οἰκοδομημάτων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς¹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολλὰ καὶ σημαντικὰ εὐρήματα, ὅπως λόγου χάρις μεγάλος ἀριθμὸς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ψηφιδωτῶν, ἀγαλμάτων καὶ τοιχογραφιῶν, ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε ἐπίσης στὸ φῶς πολλὰ ἀγγεῖα καὶ θραύσματα ἀγγείων, τὰ ὅποια ὅμως δὲν δημοσιεύτηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς σύντομες ἀναφορὲς σὲ ὀρισμένα πρακτικὰ τῶν ἀνασκαφῶν². Αὐτὴ ἐδῶ ἡ παρουσί-

* Θερμὲς εὐχαριστίες θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ στὸν διευθυντὴ τῆς πολωνικῆς ἀνασκαφῆς στὴν Κύπρο καθηγητὴ W. A. Daszewski γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ δημοσιευόμενου ὕλικου.

Ἐπίσης εὐχαριστῶ θερμὰ τὸ Conseil Régional τῆς Région Rhône-Alpes γιὰ τὴ χορήγηση δίμηνης ὑποτροφίας τῆς Fondation Scientifique de Lyon et du Sud-Est, ποὺ μοῦ ἐπέτρεψε τὴν παραμονὴ στὸ Maison de L'Orient Méditerranéen τῆς Λυῶν διευκολύνοντας ἔτσι τὴν πραγματοποίησή αὐτῆς τῆς ἐρευνας. Εὐχαριστίες ὀφείλω ἐπίσης στὸν Δρ. J.-F. Salles γιὰ τὴν παντοειδῆ βοήθειά του σὲ ἐπιστημονικῆς καὶ πρακτικῆς φύσεως θέματα καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἄδεια χρησιμοποίησης τῆς ἀδημοσίευτης μελέτης του γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ τοῦ Κιτίου.

Γιὰ τὴ βοήθειά τους στὴ σύνταξη αὐτῆς τῆς δημοσίευσης στὰ ἑλληνικά, εὐχαριστῶ πολὺ τὴ δ. Φ. Χατζηχριστοφόρη, τὸν κ. Ἄ. Νικολάου καὶ τὴ συνάδελφο ἐπικ. καθηγ. Γ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ.

Τέλος, εὐχαριστῶ πολὺ καὶ τοὺς συναδέλφους καὶ συνεργάτες στὴν πολωνικὴ ἀνασκαφὴ στὴν Πάφο γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων σχετικὰ μὲ προβλήματα ποὺ προέκυπταν κατὰ τὴ διάρκειά τῆς μελέτης τοῦ ὕλικου.

1. Βλ. ἐκθέσεις ἀνασκαφῶν: W. A. DASZEWSKI στὸ V. KARAGEORGHIS, *Chronique de fouilles à Chypre, BCH* ἀπὸ 1967 κέ.· ὁ ἴδιος στὰ *RDAC* ἀπὸ τὸ 1968 κέ.· ὁ ἴδιος *Researches at Nea Paphos 1968-1984*, στὸ *Archaeology in Cyprus 1960-1985* (Nicosia 1985) 277-291 (συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς εἰκοσιπενταετοῦς ἐρευνας). Βλ. ἐπίσης *Nea Paphos. Fouilles Polonaises*.

2. Ἡ ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ κεραμικὴ τῆς Πάφου ἔχει παρουσιαστῆ πολὺ γενικὰ καὶ σύντομα στὶς δύο πρῶτες ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν ἀπὸ τὸν W. A. DASZEWSKI, *RDAC* 1968, 59-61, *RDAC* 1970, 138-141· μερικὰ θραύσματα ἀγγείων τῆς κλασικῆς καὶ ὑστεροκλασικῆς ἐποχῆς δημοσίευσε ἡ J. MEYNARCZYK, *RDAC* 1984, 309-311.

Πρὶν τρία χρόνια ὁ διευθυντὴς τῆς ἀνασκαφῆς καθηγ. W. A. DASZEWSKI παραχώρησε γιὰ δημοσίευση τὴν ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ τῆς ἀνασκαφῆς στὴ συγγραφέα αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ ἀρθροῦ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ στὸν κ. H. Meyza. Ἡ κεραμικὴ αὐτὴ θὰ δημοσιευθεῖ σὲ αὐτοτελεῖς τόμους τῆς σειρᾶς *Nea Paphos. Fouilles Polonaises*.

αση τῆς κεραμικῆς ἀπὸ μία δεξαμενὴ ἀποτελεῖ μέρος τῆς δημοσίευσης τοῦ συνόλου τῶν κεραμικῶν εὐρημάτων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἐργασίες τῆς πολωνικῆς ἀποστολῆς στὴν ἀρχαία πόλη τῆς Νέας Πάφου.

Ἡ δεξαμενὴ ποὺ ὀνομάστηκε στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς “Well/73 Room 66” βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1973 κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ *praefurnium* τῶν ρωμαϊκῶν λουτρῶν, ποὺ βρίσκονται στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τῆς Οἰκίας τοῦ Θησέα (αἴθουσα 66)³.

Ἡ δεξαμενὴ ἦταν λαξευμένη στὸν βράχο. Τὸ κυκλικὸ στόμιό της ἔχει διάμετρο 86 ἐκαστὰ καὶ τὸ βάθος της φτάνει τὰ πέντε μέτρα. Σὲ τομὴ μοιάζει μὲ «μπουκάλι», ὥστόσο δὲν γνωρίζουμε πῶς ἦταν ἀκριβῶς οἱ πλευρὲς της. Δεξαμενὲς λαξευμένες στὸν βράχο ἔχουν βρεθεῖ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς πολωνικῆς ἀνασκαφῆς καθὼς καὶ σὲ ἄλλες ἀνασκαφὲς στὴν Κύπρο.

Ἡ δεξαμενὴ W/73 χρονολογεῖται στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, δὲν ξέρουμε ὅμως ἂν ἔχει σχέση μὲ ἄλλα οἰκοδομήματα τῶν χρόνων αὐτῶν. Ὁ χῶρος ποὺ βρίσκεται ἀκριβῶς γύρω στὴ δεξαμενὴ δὲν μποροῦσε μέχρι σήμερα, γιὰ τεχνικοὺς λόγους, νὰ ἀνασκαφεῖ ὡς τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο βρίσκεται ἡ δεξαμενὴ. Ἡ μόνη δοκιμαστικὴ τομὴ ποὺ ἀνοίχτηκε κοντὰ στὴ δεξαμενὴ ἦταν αὐτὴ ποὺ ἔγινε τὸ 1965, περίπου 20 μέτρα νοτιοδυτικὰ τῆς δεξαμενῆς, καὶ ἡ ὁποία ἔφερε στὸ φῶς τμῆμα οἰκοδομήματος, ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία εἶναι οἰκία χτισμένη κατευθεῖαν πάνω στὸν βράχο. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα, ποὺ ἦταν νομίσματα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ἀρριδαίου καθὼς καὶ εἰσηγμένη ἀττικὴ κεραμικὴ, ἡ οἰκία χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ.⁴ Δὲν ἀποκλείεται ἡ δεξαμενὴ νὰ εἶχε κάποια σχέση μὲ αὐτὸ τὸ οἰκοδόμημα, πρέπει ὅμως νὰ γίνῃ περαιτέρω ἐρευνα στὶς ἐπόμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους γιὰ νὰ δοθεῖ ἀπάντηση σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα⁵.

Τὸ περιεχόμενον τῆς δεξαμενῆς περιελάμβανε ἐκτὸς ἀπὸ θραύσματα ἀγγείων, τὰ ὁποῖα θὰ ἀναφερθοῦν στὴ συνέχεια, καὶ μεταλλικὰ ἀντικείμενα, ὅπως ἓνας μικρὸς μολύβδιнос ἀναθηματικὸς τροχός⁶, μία χάλκινη αἰχμὴ βέλους⁷, χάλκινα καὶ σιδερένια καρφιά⁸, καθὼς καὶ τέσσερα νομίσματα, δυστυχῶς ἐντελῶς κατεστραμμένα καὶ δυσανάγνωστα⁹.

Ἡ δεξαμενὴ περιεῖχε ἐπίσης λίθινα ἀντικείμενα, ὅπως μία μικρὴ βάση βωμοῦ ἀπὸ ἀσβεστόλιθο μὲ ἐγχάρακτη ἐπιγραφὴ *ΕΡΜΑΓΟΡΟΥ*, ἡ ὁποία πιθανῶς νὰ ἀναφέρεται στὸν ἀναθέτη του¹⁰, καὶ ἓνα κομμάτι μικρῆς ἀβαθοῦς λεκάνης ἐπίσης ἀπὸ ἀσβεστόλιθο¹¹.

3. W. A. DASZEWSKI, *RDAC* 1976, 315.

4. K. MICHAŁOWSKI στὸ V. KARAGEORGHIS, *Chronique de fouilles à Chypre en 1965*, *BCH* 90, 1966, 355-356· ὁ ἴδιος, *Poland* 4 (140) 1966.

5. Σχετικὰ μὲ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς νότια τῆς οἰκίας τοῦ Θησέα καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς πολωνικῆς ἀνασκαφῆς βλ. W. A. DASZEWSKI - Z. SZTYETYSKO, *RDAC* 1988 (2), 195-203.

6. *RF* 37/73. Ἐνας παρόμοιος τροχὸς βρέθηκε ἐπίσης τὸ 1969 (*RF* 22/69), βλ. DASZEWSKI, *RDAC* 1970, 138· θραῦσμα ὁμοίου τροχοῦ ἐξάλλου βρέθηκε τὸ 1973 (*RF* 30/73).

7. *RF* 54/73, βλ. *Samaria* III, 453, type E 2· M.-J. CHAVANE, *Les petits objets, Salamine de Chypre VI* (Paris 1975) 107-108 ἀρ. 329-330 πίν. 31 (époque hellénistique).

8. Ἡ κεφαλὴ ἐνὸς καρφιοῦ θεωρήθηκε ἀρχικὰ νόμισμα καὶ συμπεριελήφθηκε στὸ εὐρετήριο τῶν νομισμάτων τῆς ἀνασκαφῆς μὲ τὸν ἀρ. 289.

9. Πρόκειται γιὰ τὰ νομίσματα μὲ τοὺς ἀρ. 290, 293-295 στὸ εὐρετήριο τῶν νομισμάτων τῆς ἀνασκαφῆς. Ὅλα αὐτὰ τὰ νομίσματα φυλάσσονται στὸ Μουσεῖο τῆς Πάφου.

10. *RF* 49/73.

11. Χωρὶς ἀρ. εὐρετηρίου. Τέτοιου τύπου λεκάνες ἀπὸ διάφορες ἐποχὲς δημοσιεύει ἡ Chavane, *ὁ.π.* 12-15 πίν. 1.

Τὴν ἐπόμενη ομάδα εὐρημάτων ἀποτελοῦν 7 λύχνοι ποὺ δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὴν κ. J. Młynarczyk, ἡ ὁποία τοὺς χρονολόγησε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὸν 2ο αἰ. π.Χ.¹².

Ἡ δεξαμενὴ περιεῖχε ἐπίσης δέκα ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων. Οἱ τρεῖς ἦταν πολὺ κατεστραμμένες καὶ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ἐφτὰ οἱ δύο ἀνήκαν στὸν ἴδιο ἀμφορέα. Οἱ λαβὲς προέρχονται ὅλες ἀπὸ τὸ ροδιακὸ ἐργαστήριον καὶ δημοσιεύτηκαν στὴ μελέτη “*Nea Paphos I*”¹³. Τώρα ὁμως ἡ κ. Sztetyło τὶς χρονολογεῖ διαφορετικὰ, ὡς ἑξῆς:

N.P. I, κατ. 83, ἐργαστηρίου Διοδό[του],	210-175 π.Χ. ¹⁴ .
N.P. I, κατ. 104, ἐπώνυμος Καλλικρατίδας,	188-183 π.Χ. ¹⁵ .
N.P. I, κατ. 142, ἐπώνυμος Ἀνδρόν[ικος]	175-146 π.Χ. ¹⁶ .
N.P. I, κατ. 89, ἐργαστηρίου Δρακοντίδα	150-140 π.Χ. ¹⁷ .
N.P. I, κατ. 188,α/ ἐπώνυμος Θέρσανδρος	141-135 π.Χ.
210,β/ ἐργαστηρίου Τιμαράτ[ου]	141-135 π.Χ. ¹⁸ .
N.P. I, κατ. 10, ἐργαστηρίου Εὐφρανόρου	125-120 π.Χ. ¹⁹ .

Συνεπῶς ἡ ἀρχαιότερη σφραγίδα ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ ἡ νεώτερη στὰ 125-120 π.Χ. — χρονολογία ποὺ ἀποτελεῖ τὸ *terminus post quem* γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κλεισίματος τῆς δεξαμενῆς. Τὰ κεραμικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ συμπίπτουν μὲ τὴ χρονολογία ποὺ δίνεται ἀπὸ τὶς λαβὲς καὶ τοὺς λύχνους καὶ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου ὡς τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἀνήκουν κυρίως στὸν 2ο αἰῶνα π.Χ.

Ἡ κεραμικὴ τῆς δεξαμενῆς περιλαμβάνει διάφορες κατηγορίες ἀγγείων: τὴν πιὸ μεγάλη ομάδα ἀποτελοῦν τὰ ἀγγεῖα μὲ γάνωμα ἢ ἐπίχρῖσμα, τὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἀκόσμητα ἀγγεῖα κατὰ κανόνα μὲ ἐπίχρῖσμα ἀνοιχτοῦ χρώματος ἢ καὶ χωρὶς ἐπίχρῖσμα (“*Plain White*”), καὶ τὴ

12. J. NEYNARCZYK, *RDAC* 1978, 235-253 ἀρ. κατ. 24, 30, 33, 35, 37, 39, 41.

13. *NP I*, ἀρ. κατ. 10, 83, 89, 104, 142, 188, 210, κατεστραμμένες: ἀρ. κατ. 323, 324, 277.

14. C. SCHUCHHARDT, *Die Inschriften von Pergamon, Altertümer von Pergamon VII*, 2 (Berlin 1895) ἀρ. 1001. V. R. GRACE, *The Stamped Amphora Handles, Tarsus I*, ἀρ. I.

15. JU. S. BADALJANC, *On the Chronological Position of Some Personal Names at the Rhodes Amphora, SA* 1980 (2), 165. V. R. GRACE, *Die gestempelten Amphorenhenkel aus stratigraphisch gesicherten Fundzusammenhängen, Altertümer von Pergamon XI*, I, *Das Asklepieion I* (Berlin 1968) 175, ἀρ. 2-3. Ἡ ἴδια, *The Middle Stoa Dated by Amphora Stamps, Hesperia* 54, 1985, 8-9. A. BRUGNONE, *Bolli anforari Rodi della necropoli di Lilibeo, Kokalos XXXII*, 1986, 23-24, ἀρ. 33-34. Στὴν πολωνικὴ ἀνασκαφὴ τῆς Πάφου βρέθηκε τὸ 1986 κι ἄλλη σφραγίδα μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα ἐπώνυμου, *RF* 18/86, βλ. Z. SZTETYŁO, *Stamped Amphora Handles (1975-1989), Nea Paphos IV* (Warszawa 1991) ἀρ. κατ. 51.

16. GRACE στὸ *Tarsus I*, ὁ.π. ἀρ. 41. Ἡ ἴδια, *Timbers amphoriques trouvés à Délos, BCH* 76, 152, 527.

17. GRACE, *Stamped Wine Jar Fragments, Hesperia Suppl. X, Small Objects from the Pnyx II* (Princeton 1956) 175. Ἡ ἴδια, *Excavations at Nessana I*, H. D. Colt ed. (London 1962) 116. C. NACHTERGAEL, *La collection Marcel Homberg, I timbres amphoriques et autres documents écrits acquis en Égypte, Papirologica Bruxellensia* 115 (Bruxelles 1978) 40 σημ. 10. BRUGNONE, ὁ.π. ἀρ. 5, 11, 12.

18. Ἐπώνυμος Θέρσανδρος εἶναι γνωστὸς ἐπίσης ἀπὸ ἐνσφράγιστες λαβὲς μὲ ὀνόματα ἰδιοκτητῶν ἐργαστηρίων ὅπως Ἀγαθοκλῆς, Κάλλων καὶ Εὐκλείτος γιὰ τὴν τελευταία περίπτωση βλ. J.-Y. EMPEREUR - I. NICOLAOU, *BCH Suppl. XIII* (1986) 529 ἀρ. 14. GRACE, *The Eponyms Named on Rhodian Amphora Stamps, Hesperia* 22, 1953, 123 ἀρ. 98. Ἡ ἴδια, *Hesperia* 54, 1985, 12, 13 σημ. 8. Γιὰ τὸν Τιμαράτο βλ. ὁ.π. καὶ GRACE, *Hesperia* 54, 1985, 13 σημ. 24.

19. Μαζὶ μὲ τὸν ἐπώνυμο Νικασαγορᾶ βλ. EMPEREUR - NICOLAOU, ὁ.π. 531 ἀρ. 531. GRACE, *The Commercial Amphoras from the Antikythera Shipwreck, Transactions of the American Philosophical Society* 55, 3, 1965, 7 σημ. 8. V. R. GRACE - M. SAVVATIANOU-PETROPOULAKOU, *Les timbres amphoriques grecs, EADélos XXVII, L'îlot de la Maison des Comédiens* (Paris 1970) 306, 317, ἀρ. E 45. GRACE, *Hesperia* 54, 1985, 11 σημ. 21. BRUGNONE, ὁ.π. ἀρ. 41.

μικρότερη ομάδα αγγεία λευκού εδάφους με γραπτή διακόσμηση σκοτεινού χρώματος ("White Painted"). Υπάρχει μόνο ένας ανάγλυφος σκύφος, αρκετά όστρακα της κατηγορίας Ανατολικής Sigillata A και ένα όστρακο της κατηγορίας αγγείων με λεπτότατα τοιχώματα ("parvetti sottili").

Όπως φαίνεται, το μεγαλύτερο μέρος των αγγείων είναι ντόπιας παραγωγής, δηλαδή παφιακής ή κυπριακής. Ένας από τους σκοπούς της μελέτης της έλληνοιστικής κεραμικής από τη Νέα Πάφο είναι ο ακριβέστερος καθορισμός των χαρακτηριστικών του υποτιθέμενου «παφιακού» κέντρου παραγωγής.

Αρχίσαμε συνεργασία με τους Γάλλους συναδέλφους μας J.-F. Salles (άποστολή στο Κίτιο Παμπούλα) και F. Alabe (άποστολή στην Αμαθούντα), οι οποίοι πήραν την πρωτοβουλία του προγράμματος των φυσικο-χημικών αναλύσεων δειγμάτων κεραμικής. Οι αναλύσεις γίνονται στο Laboratoire de céramologie της Λυών²⁰. Η πρώτη φάση του προγράμματος αποβλέπει στη διερεύνηση της ύπαρξης ή μη κυπριακών εργαστηρίων, στον καθορισμό των χαρακτηριστικών τους και στην αξιολόγησή τους. Η δεύτερη φάση θα προσδιορίσει το μέγεθος και τους άξονες διακίνησης της κεραμικής από υποτιθέμενα εργαστήρια στο νησί ή διακίνηση αυτή, υπό το φως των μέχρι στιγμής δεδομένων, φαίνεται να ήταν αρκετά έντονη.

Όμως, περιμένοντας τα αποτελέσματα των αναλύσεων μπορούμε, με βάση τις παρατηρήσεις με γυμνό μάτι και τη αφή, να καθορίσουμε τα χαρακτηριστικά της κεραμικής, την οποία μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως «παφιακή». Όσον αφορά την κεραμική από τη δεξαμενή, είμαστε σε θέση να διαπιστώσουμε ότι τα πιάδα πολλά αγγεία είναι κατασκευασμένα από πηλό χρώματος υποκίτρινου (beige) με διάφορες αποχρώσεις — ρόζ, κόκκινο, πορτοκαλί, καστανό και σταχτί, αναλόγως του βαθμού ψησίματος. Επειδή μερικά αγγεία είναι υποκίτρινα εξωτερικά, ενώ στην τομή τεφρά, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα τεφρόχρωμα αγγεία (με μερικές εξαιρέσεις) είναι ντόπιας παραγωγής και το τεφρό χρώμα τους οφείλεται στο ψήσιμο. Θα ήθελα να σημειώσω εδώ πως και ο άττικος πηλός —όπως παρατήρησε η Rotroff— μπορεί να πάρει τεφρό χρώμα ως αποτέλεσμα άποτυχημένου ψησίματος²¹. Ο «παφιακός» πηλός είναι με λεπτό κόκκο, συνήθως καθαρός, περιέχει κάποτε εγκλείσματα (λευκά και μελανά σωματίδια). Είναι συνεκτικός στη σύστασή του, ψημένος σκληρά, συνήθως μεταλλικού χαρακτήρα, δεν είναι πολύ βαρύς, αλλά όχι και τόσο ελαφρύς όσο λόγου χάρη ο πηλός του «εργαστηρίου της Λάρνακας».

Στην κεραμική με επίχρισμα δεν υπάρχουν πολλά αγγεία με επίχρισμα καλής ποιότητας, είτε μελανό είτε έρυθρό. Τα πιάδα πολλά πινάκια και άωτα σκυφίδια έχουν επίχρισμα με διαφοροποιημένο χρώμα. Κάποτε είναι μαυροκόκκινο, μαυροκάστανο, καστανό, καστανοπορτοκαλί, πορτοκαλί ή ρόζ, καμιά φορά με ιώδη απόχρωση. Συνήθως στην επιφάνεια του αγγείου σχηματίζονται κηλίδες σε αποχρώσεις αυτών των χρωμάτων. Συχνά το επίχρισμα καλύπτει το έσωτερικό μέρος και το επάνω μέρος της εξωτερικής επιφάνειας του αγγείου. Είναι συνήθως τριμμένο ή απολεπισμένο, σπάνια γυαλίζει, πιάδα συχνά είναι θαμπό ή ήμισυθαμπό.

Όπως σημειώσαμε παραπάνω, η πιάδα μεγάλη ομάδα μεταξύ των αγγείων της δεξαμενής είναι τα αγγεία με γάνωμα ή επίχρισμα. Όσον αφορά τα σχήματα των αγγείων αυτής της ομάδας είναι ως επί το πλείστον πινάκια και άωτα σκυφίδια. Σε μικρότερο αριθμό άπαντων

20. URA-3 du centre de recherches archéologiques, CNRS.

21. S. I. ROTROFF, Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Moldmade Bowls, *The Athenian Agora XXII* (Princeton 1982) 42, βλ. επίσης σ. 42-43 σχετικά με τις δυσκολίες διάκρισης των άττικών ανάγλυφων σκύφων από ανάγλυφους σκύφους άλλων εργαστηρίων. Βλ. επίσης THOMPSON, 172 σχετικά με άττικά μυροδοχεία από τεφρό πηλό.

κρατήρες και οίνοχόες. Ἡ περιορισμένη παρουσία ἄλλων σχημάτων, ἐκτὸς ἀπὸ πινάκια καὶ ἄωτα σκυφίδια, μπορεῖ νὰ εἶναι συμπτωματική.

Καταλογογραφήθηκαν ἐξήντα πινάκια καὶ ὄστρακα πινακίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα εἶναι χεῖλη καὶ βάσεις (πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὑπάρχουν ἄλλα τόσα ὄστρακίδια, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὸν κατάλογο).

Τὰ πινάκια εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τοῦ τύπου τῶν «ὄξυβάφων» (“fishplate”). Τὸ σχῆμα αὐτὸ θεωρεῖται τυπικὸ τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου καὶ εἶναι ιδιαίτερα συχνὸ στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Μερικὰ θραύσματα χεϊλέων τῶν «ὄξυβάφων» μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ τέλος τοῦ 3ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 2ου αἰώνα π.Χ. (Πίν. 208:88, 69, 68), ἀλλὰ τὰ περισσότερα ἀνήκουν στὸν 2ο καὶ τὸν 1ο αἰώνα π.Χ.

Ὁ Πίνακας 208:24 ἀπεικονίζει τὸν τύπο τῶν πινακίων ποὺ συναντᾶμε πιὸ συχνὰ στὴν Κύπρο στὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ περίοδο (150-50 π.Χ.)²². Τὸ γυρισμένο πρὸς τὰ κάτω κατακόρυφο χεῖλος, τὰ λεπτὰ τοιχώματα, ὁ πλαστικὸς δακτύλιος ποὺ περιβάλλει τὴν κυκλικὴ κοιλότητα στὸν πυθμένα καὶ τὰ ἐμπέστα ἀνθήμια εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πινακίου αὐτοῦ. Τὸ πινάκιο τοῦ Πίν. 208:23 δὲν ἀνήκει στὸν συνήθη τύπο πινακίων μὲ γάνωμα. Εἶναι κατασκευασμένο μὲ τὴν τεχνικὴ τῶν ἀκόσμητων ἀγγείων (“Plain White”), χωρὶς ἐπίχρισμα. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ ἐλαφρὰ ἐπικλινὲς χεῖλος μὲ δύο αὐλακώσεις καθὼς καὶ οἱ δύο βαθιὲς αὐλακώσεις ποὺ περιβάλλουν τὴν κυκλικὴ κοιλότητα στὸ κέντρο τοῦ πυθμένα. Αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ καθὼς καὶ ἡ λεπτοκαμωμένη βάση ἐπιβάλλουν τὴν ὕστερη χρονολόγηση τοῦ πινακίου, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰώνα π.Χ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ «ὄξυβάφα» ὑπάρχουν καὶ ἄλλα πινάκια ποὺ μοιάζουν μὲ αὐτὰ ἀλλὰ δὲν ἔχουν τὴν κυκλικὴ κοιλότητα. Πρέπει ἐπίσης νὰ τονίσουμε τὴν ποικιλία τῶν σχημάτων τοῦ χεῖλους. Τὸ πινάκιο τοῦ Πίν. 209:45 μὲ τὸ ἐπικλινὲς χεῖλος (beveled rim) μοιάζει μὲ τὸ πινάκιο ἀρ. 19 τῆς ὁμάδας Ε ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία ὁμάδα χρονολογεῖται τώρα γύρω στὸ 110 π.Χ., ἀλλὰ πιὸ πρόωγα πινάκια αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀπαντοῦν στὴν Ταρσό, ἐνῶ στὴν Κόρινθο τὰ συναντᾶμε στὴ χρονικὴ περίοδο 275-146 π.Χ.²³

Τὰ πινάκια μὲ τὸ γυριστὸ πρὸς τὰ μέσα χεῖλος (“rolled rim”) ἀντιπροσωπεύονται σὲ ἱκανὸ ἀριθμὸ μεταξὺ τῶν εὐρημάτων τῆς δεξαμενῆς. (Δεκατέσσερα θραύσματα πινακίων ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὸν κατάλογο, ὑπάρχουν ὅμως καὶ πολλὰ ἄλλα ὄστρακα ποὺ δὲν ἔχουν συμπεριληφθεῖ.) Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν κυρίως στὸν 2ο αἰώνα π.Χ.²⁴ (Πίν. 209:197). Τὰ παραδείγματα ὅμως μὲ τὰ πιὸ περίτεχνα χεῖλη πρέπει νὰ ἀνήκουν στὸν 1ο αἰώνα π.Χ.²⁵ (Πίν. 209:66).

Ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν πινακίων μπορεῖ νὰ εἶναι εἰσηγμένα τὰ ἀκόλουθα:

Ἄρ. 155 — θραῦσμα μεγάλου πινακίου κατασκευασμένου ἀπὸ πηλὸ χρώματος ἀκάθαρτου τεφροῦ, ἀρκετὰ βαρὺ, μὲ μαῦρο πυρήνα καὶ μελανὸ τριμμένο ἐπίχρισμα, ποὺ μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο.

22. SCE IV, 3, εἰκ. 27,5 (Hellenistic II)· Samaria III, εἰκ. 43,1. Αὐτὸν τὸν τύπο ἀντιπροσωπεύουν ἐπίσης καὶ ἄλλα πινάκια ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ μας, ἀρ. 64, 67, 72, 87.

23. THOMPSON, E 19, γιὰ τὴν καινούργια χρονολόγηση τῶν ὁμάδων τῆς Ἀγορᾶς βλ. ROTROFF, δ.π. 107-109· ἡ ἴδια, Preface to *Hellenistic Pottery and Terracottas*, by H. A. and D. B. Thompson (Princeton 1987) (reprint), 1-6. Tarsus I, εἰκ. 179 G, σ. 213, ὅμως στὸ δικό μας πινάκιο τὸ χεῖλος εἶναι περισσότερο ἐπίμηκες. Corinth VII, III, 41-42 πίν. 5, 46.

24. Tarsus I, εἰκ. 178 F, σ. 213 (Middle Level Middle Hellenistic Unit). Corinth VII, III, 37 σημ. 104 (ca. 200 B.C.), αὐτὸς ὁ τύπος ὅμως ἀπαντᾷ στὴν Κόρινθο μέχρι τὸ 146 π.Χ., στὸ ἴδιο ἀρ. κατ. 101-106.

25. Ὅμοια πινάκια μὲ τὰ πινάκια ἀρ. κατ. 66 καὶ 90 ἀπαντοῦν μεταξὺ τῶν κεραμικῶν εὐρημάτων στὴν Οἰκία τοῦ Διονύσου στὴν Πάφο· γιὰ τὴν πληροφορία αὐτὴ εὐχαριστῶ πολὺ τὸν κ. J. Hayes. Τὸ πινάκιο ἀρ. 66 μοιάζει μὲ τὸ πινάκιο τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, THOMPSON, E 1, εἰκ. 116, σ. 394.

Ἄρ. 152 — θραῦσμα ἀπὸ «ὀξύβαφο» ἄγγειο μὲ χοντρά τοιχώματα καὶ ἀνάγλυφο ἀνθέμιο, κατασκευασμένο ἀπὸ πηλὸ μὲ πολλή μίκα· φαίνεται νὰ εἶναι μάλλον εἰσηγμένο. Τὰ ἀνάγλυφα ἀνθέμια μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὸ χρονολογήσουμε γενικὰ στὸν 2ο καὶ 1ο αἰῶνα π.Χ.²⁶ (Πίν. 209:152).

Πολλή μίκα ἔχει ἐπίσης τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 35 θραῦσμα «ὀξύβαφου» ἄγγείου ἀπὸ ὑποκίτρινο πηλὸ μὲ γάνωμα καστανοκόκκινο καλῆς ποιότητας, τὸ ὁποῖο πιθανῶς δὲν εἶναι ντόπιας παραγωγῆς (Πίν. 209:35).

Μεγάλο μέρος τῆς κεραμικῆς μὲ γάνωμα ἢ ἐπίχρισμα ἀποτελοῦν τὰ ἄωτα σκυφίδια (εἴκοσι ἐπτὰ θραύσματα ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὸν κατάλογο, ἐνῶ πολλὰ ἄλλα μικρότερα δὲν συμπεριελήφθησαν).

Στὸν πρῶτο τύπο ἀνήκουν τὰ ἄωτα σκυφίδια μὲ χεῖλος γυρισμένο πρὸς τὰ μέσα (18 θραύσματα). Αὐτὰ τὰ ἄωτα σκυφίδια εἶναι συνήθως μικρὰ σὲ μέγεθος — ἡ διάμετρος τους κυμαίνεται μεταξὺ 8 καὶ 16 ἑκατοστῶν —, τὰ πιὸ πολλὰ ὅμως ἔχουν διάμετρο 9 μὲ 12 ἑκατοστά. Τὸ χεῖλος εἶναι περισσότερο ἢ λιγότερο γυρισμένο πρὸς τὰ μέσα. Τὸ γεγονός ὅτι στὰ περισσότερα σκυφίδια λείπουν οἱ βάσεις δυσκολεύει τὴ χρονολόγησή τους.

Φαίνεται ὅμως ὅτι τὰ ἄωτα σκυφίδια, ὅπως αὐτὸ τοῦ Πίνακα 210:8, ἀνήκουν στὸν 3ο αἰῶνα π.Χ.²⁷. Ἐνα ἄωτο σκυφίδιο ποὺ μοιάζει μὲ αὐτὸ τοῦ Πίνακα 210:1 βρέθηκε στὸ Κίτιο σὲ δεξαμενὴ χρονολογημένη μὲ μεγάλη ἀκρίβεια στὸ τέλος τοῦ 3ου - ἀρχῆς τοῦ 2ου αἰῶνα π.Χ. Ὁ J.-F. Salles πιστεύει ὅτι αὐτὸ τὸ ἄωτο σκυφίδιο μπορεῖ νὰ εἶναι παραγωγῆς Πάφου²⁸.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἄωτα σκυφίδια εἶναι πιὸ βαθιὰ καὶ ἀνήκουν στὸν 2ο αἰῶνα π.Χ. Τὰ ἄωτα σκυφίδια, ὅπως ἐκεῖνο τοῦ Πίνακα 210:196 μὲ τὸ ἡμισφαιρικό σχῆμα τῆς κοιλιᾶς καὶ τὴν ὑψηλὴ βάση, μὲ τὸ χεῖλος ἐλαφρὰ γυρισμένο πρὸς τὰ μέσα, φαίνεται νὰ εἶναι πιὸ πρῶιμα ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Πίνακα 210:28. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἄγγειο παρουσιάζει ἀναλογίες μὲ τὰ ἄωτα σκυφίδια ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα τῆς Κύπρου, τὴ Σαμάρεια κ.ἄ.²⁹. Ἄβασθι εὐρέα ἄωτα σκυφίδια, μὲ ἔντονα γυρισμένα πρὸς τὰ μέσα χεῖλη, θυμίζουν μερικὰ ἄωτα σκυφίδια ἀπὸ τὴν ὁμάδα Δ τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, ἢ ὁποῖα χρονολογεῖται, πρὸς τὸ παρόν, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰῶνα π.Χ.³⁰ (Πίν. 210:34).

Στὸ περιεχόμενο τῆς δεξαμενῆς συναντοῦμε ἐπίσης μερικὰ ἄωτα σκυφίδια μὲ τὰ χεῖλη γυρισμένα πρὸς τὰ μέσα, κατασκευασμένα ὅμως μὲ τὴν τεχνικὴ τῶν ἀκόσμητων ἄγγείων χωρὶς ἐπίχρισμα (Πίν. 210:131). Εἶναι συνήθως φτιαγμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο πηλὸ ὅπως τὰ ἄωτα σκυφίδια μὲ ἐπίχρισμα. Στὴ δεξαμενὴ βρέθηκαν θραύσματα ἀπὸ δέκα τέτοια ἄωτα σκυφίδια, ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης γνωστὰ ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τῆς πολωνικῆς ἀνασκαφῆς στὴν Πάφο. Πολλὰ τέτοια ἄγγεῖα προέρχονται ἀπὸ τὴ Σαμάρεια, τὸ Tel Michal καὶ ἄλλες περιοχὲς τῆς

26. *Samaria* III, εἰκ. 52,21-31, πλησιέστερο παράλληλο εἶναι τὸ ἀνθέμιο ἄρ. 30 αὐτοῦ τοῦ πίνακα.

27. *Tarsus* I, εἰκ. 180 B (Middle Level Middle Hellenistic Unit). L. JEHASSE, *La céramique à vernis noir du rempart méridional, Salamine de Chypre VII* (Paris 1978), τὸ σχῆμα 21/27 ἀπαντᾷ ἐδῶ κατὰ τὸν 3ο καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

28. J.-F. SALLES, Bassin, *Kition-Bamboula* IV, 417, ἄρ. εὐρ. K. 81.219 (τυπώνεται).

29. Z. HERZOG κ.ἄ., *Excavations at Tel Michal* (Israel Tel Aviv University 1989) εἰκ. 13.3:1 stratum V/IV, 3ος-2ος αἰ. π.Χ. *Corinth* VII, III, πίν. 2 καὶ 44, ἄρ. κατ. 32, σ. 32. J. SCHÄFER, *Hellenistische Keramik aus Pergamon* (Berlin 1968) C 20, πίν. 4 (περ. 100 π.Χ.). Τὸ ἄωτο σκυφίδιο ἄρ. κατ. 28 ἔχει βάση συγγενῆ μὲ τοῦ τύπου Jehasse, ὁ.π. εἰκ. 9 J ποὺ χρονολογεῖται στὸν 2ο αἰ. π.Χ. Στὴ Σαμάρεια αὐτὰ τὰ ἄωτα σκυφίδια εἶναι πολὺ συνήθη, βλ. *Samaria* III, εἰκ. 47,7 καὶ 38, 2.

30. THOMPSON, D 9· ROTROFF, ὁ.π. (σημ. 23).

Παλαιστίνης. Τὰ συναντοῦμε στὰ Λάβρανδα, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν σχεδὸν καθόλου στὴν Ταρσό. Χρονολογοῦνται στὸν 2ο καὶ 1ο αἰῶνα π.Χ.³¹.

Πιὸ σπάνιο εἶναι τὸ σχῆμα τῶν ἄωτων σκυφιδίων μὲ παχὺ καὶ διακριμένο ἐξωτερικὰ χεῖλος, γνωστὸ ὅμως ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τῆς ἀνασκαφῆς μας³². Τὸ σχῆμα αὐτό, ἂν καὶ λιγότερο γνωστὸ, ὑπῆρχε ἤδη στὴν κλασικὴ περίοδο στὸ Κίτιο, συμπεριλαμβάνεται στὰ ὕστερα κλασικὰ εὐρήματα τῆς Παλαιπάφου (τύπος V τοῦ Maier) καὶ σπάνια στὴ Σαλαμίνα, ὅπου καὶ χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ.³³. Τὸ ἄωτο σκυφίδιο ποὺ περιγράψαμε πιὸ πάνω μπορεῖ νὰ εἶναι μεταγενέστερο ἀπὸ αὐτὸ τῆς Σαλαμίνας, ἐπειδὴ τὸ προφίλ τοῦ χεῖλους εἶναι γωνιώδες (Πίν. 211:3).

Στὰ κεραμικὰ εὐρήματα τῆς δεξαμενῆς ἀπαντοῦν πολὺ λίγα ἄωτα σκυφίδια μὲ χεῖλη ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω. Τρία ἀπὸ αὐτὰ (ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἰκονίζουμε δύο πλήρη προφίλ — Πίν. 211:25, 36) θὰ μπορούσαν νὰ ὑπαχθοῦν στὴν ὁμάδα F 2600 τοῦ Morel (Lamboglia F 28), ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὴν κεραμικὴ A τῆς Καμπανίας καὶ χρονολογεῖται γενικὰ στὸν 2ο αἰῶνα π.Χ.³⁴. Ὅμως ὁ Morel, δημοσιεύοντας τὴν κεραμικὴ μὲ μελανὸ γάνωμα ἀπὸ τὴ Δῆλο, παρατήρησε ὅτι ὀρισμένες κατηγορίες τῆς ἀνατολικῆς κεραμικῆς μὲ μελανὸ γάνωμα μοιάζουν πάρα πολὺ μὲ τὴν κεραμικὴ τῆς Καμπανίας, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἰταλικά προϊόντα³⁵. Ὁ ἐρευνητὴς αὐτὸς θεωρεῖ αὐτὴ τὴν κεραμικὴ ἀπὸ τὴ Δῆλο ὡς πολὺ συγγενικὴ μὲ τὴν κεραμικὴ τῆς Καμπανίας καὶ ἀποκλείει τὴν πιθανότητα ταύτισης πολλῶν παρόμοιων εὐρημάτων ἀπὸ διάφορες περιοχὲς (Ἄγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, Κορώνη, Ἐρέτρια, Ἰστρος, Κύπρος καὶ πολλὲς ἄλλες) μὲ καμπανιακὰ προϊόντα³⁶. Κι ἔτσι καὶ τὰ δικά μας ἀγγεῖα μπορεῖ νὰ ἀνήκουν στὴν ἴδια κατηγορία (“céramiques proche de campaniennes”) καὶ χρονολογοῦνται πιθανῶς στὸν 2ο αἰῶνα π.Χ. Στὴν Πάφο αὐτὸ τὸ σχῆμα ἀγγείου δὲν φαίνεται νὰ εἶναι συχνό, τουλάχιστον στὴν παρούσα φάση τῆς ἔρευνάς μας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τρία παραδείγματα ποὺ ἀναφέραμε καὶ τὰ ὁποῖα θεωροῦμε ὅτι ἔχουν εἰσαχθεῖ, στὸ περιεχόμενο τῆς δεξαμενῆς δὲν ἀνήκουν ἀγγεῖα ντόπιας παραγωγῆς αὐτοῦ τοῦ σχήματος. Οὔτε στίς ἄλλες περιοχὲς τῆς πολωνικῆς ἀνασκαφῆς συναντᾶται συχνὰ αὐτὸ τὸ σχῆμα, γεγονός ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μεγάλη ποσότητα ἄωτων σκυφιδίων μὲ γυρισμένο πρὸς τὰ μέσα χεῖλος, ἐνῶ στὸ Κίτιο τὸ σχῆμα Lamboglia F 28 ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ., τόσο στὴν εἰσηγμένη παραλλαγὴ ὅσο καὶ στὴν ντόπια³⁷.

31. Samaria III, εἰκ. 56,9-11, *Household Ware*, 265, 2ος-1ος αἰ. π.Χ., αὐτὸς ὁ τύπος συνεχίζει νὰ ὑπάρχει μέχρι τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. W. LAPP, *Palestinian Ceramic Chronology, 200 B.C.-A.D. 70* (New Haven 1961) type 51.1. Αὐτὰ τὰ ἄωτα σκυφίδια ἀπαντοῦν στὸ Tel Michal στὸ στρῶμα V, βλ. HERZOG κ.ἀ., ὁ.π. εἰκ. 13.1:1, σ. 177, ἀλλὰ πιὸ συχνὰ στὸ στρῶμα IV, εἰκ. 13.2:1-5, πίν. 67:1-3. Στὴν Ταρσό βρέθηκε μόνο ἓνα δεῖγμα *Tarsus I*, εἰκ. 180 N (Hellenistic-Roman unit). P. HELLSTRÖM, *Pottery of Classical and Later Date, Terracotta Lamps and Glass, Labraunda II*, 1 (Lund 1965) 44, ἀρ. 351-357 πίν. 38,18.

32. DASZEWSKI, *RDAC* 1968, 58 εἰκ. 4,9.

33. SALLES, ὁ.π. ἀρ. 174, SOL XXI. F. G. MAIER - L. V. WARTBURG, *Excavations at Kouklia (Palepaphos)*, *RDAC* 1985, 109. JEHASSE, ὁ.π. ἀρ. 595.

34. J.-P. MOREL, *Céramique campanienne: les formes* (Paris 1981) genre 2600, τὰ ἄωτα σκυφίδια ἀρ. 25 καὶ 217 ἀνήκουν στὴν ὁμάδα espèce 2610, série 2611-2612 (= J.-P. MOREL, *BCH* 110, 1986, 465 εἰκ. 5): “probablement autour du milieu du 2ème siècle”. Τὸ ἄωτο σκυφίδιο ἀρ. 36 μὲ περισσότερο γωνιώδες προφίλ βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὸ MOREL, *Céramique campanienne: les formes*, σχῆμα 2654 A, B, C, ποὺ χρονολογεῖται στὰ τέλη 2ου καὶ στὸν 1ο αἰ. π.Χ. Βλ. ἐπίσης THOMPSON, E 33, εἰκ. 117.

35. MOREL, *BCH*, ὁ.π. 461 κέ., ἰδιαίτερα 478-480.

36. Ὁ.π. 480 σημ. 40.

37. SALLES, ὁ.π. *Bassin* 417.

Ἐκ τῶν ἀνω σκυφίδια μὲ τὰ ἔξω νεύοντα χεῖλη τὸ ἄνω σκυφίδιο τοῦ Πίνακα 211:178 μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ³⁸, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ ἀγγεῖο τοῦ Πίνακα 211:70, ἓνα ἄνω σκυφίδιο μὲ μελανὸ γάνωμα, ἡμισφαιρικοῦ σχήματος. Ἄγγεῖα ὅπως τὸ τελευταῖο τὰ συναντοῦμε παράλληλα στὴν παραλλαγή μὲ μελανὸ γάνωμα ἢ ἐρυθρὸ τοῦ τύπου Terra Sigillata (βλ. Πίνακα 217:42). Παραδείγματα χρονολογημένα στὸ β' μιστὸ τοῦ 2ου αἰώνα π.Χ. προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τὴν Πέργαμο, τὴν Ἡμα³⁹.

Ὁ σκύφος τοῦ Πίνακα 211:22, μὲ τὶς χαρακτηριστικὲς τοξωτὲς καὶ «πατημένες» στὸ κέντρο τοὺς πάνω στὸν λαιμὸ τοῦ ἀγγείου λαβὲς (“pinched bow handles”), μᾶς προβληματίζει. Ἄγγεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι γνωστὰ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς Μεσογείου, εἰδικὰ στὴ συρο-παλαιστινιακὴ περιοχὴ, ἀλλὰ μεμονωμένα εὐρήματα προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, τὴ Δῆλο, τὴ Σίφνο κ.ά.⁴⁰. Στὴν Κύπρο οἱ σκύφοι αὐτοὶ εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὴ λεγόμενη Οἰκία τοῦ Διονύσου στὴν Πάφο⁴¹, ἀπὸ τὸ Νυμφαῖο στὸ Καφίζιν, κοντὰ στὴ Λευκωσία (δυστυχῶς στὴν ὁμάδα ἀγγείων χωρὶς ἐπιγραφές, ἄρα δίχως ἀκριβὴ χρονολόγηση), καθὼς καὶ στὸ Κίτιο, καὶ πάλι δυστυχῶς ἀπὸ μὴ καθαρὴ στρωματογραφία⁴².

Δὲν εἶναι ὁ κατάλληλος χρόνος γιὰ νὰ ἐπιχειρήσω μιὰ πιὸ βαθιὰ ἀνάλυση, θὰ θυμίσω ὅμως πὼς ὁ J. Hayes διατύπωσε τὴ θεωρία ὅτι τὸ πρωτότυπο αὐτοῦ τοῦ τύπου προέρχεται ἀπὸ τὴ Ρόδο, ἐνῶ ὁ J.-F. Salles δὲν ἀποκλείει τὴν κυπριακὴ καταγωγή του⁴³. Ὁ δικός μας σκύφος (ἀρ. 22) φαίνεται ὅμως νὰ εἶναι εἰσηγμένος λόγω τῶν τεχνικῶν χαρακτηριστικῶν του.

Τὸ ἀγγεῖο τοῦ ἀρ. 179 εἶναι ἓνα πολὺ σπάνιο σχῆμα σκύφου μὲ ἔξω νεύον χεῖλος, γιὰ τὸ ὁποῖο μέχρι τώρα δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ παράλληλα. Σπάνιο εἶναι ἐπίσης τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου τοῦ Πίν. 212:86 καθὼς καὶ τοῦ ἀγγείου τοῦ Πίν. 212:43, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ κρατήρας.

Ἡ κατηγορία τῆς «δυτικῆς κλιτύος» δὲν ἀπαντᾷ συχνὰ στὴν Κύπρο. Στὴ δεξαμενὴ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ μερικὰ θραύσματα σκύφου μὲ τοιχώματα ποὺ ἔχουν ἐντονη κλίση πρὸς τὰ μέσα (Πίν. 213:26)⁴⁴. Ἡ πολωνικὴ ἀνασκαφὴ μᾶς ἔδωσε ἐπίσης καὶ ἄλλα δείγματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας⁴⁵.

Τὸ μοναδικὸ δείγμα ἀνάγλυφου σκύφου, Πίν. 213:33, φτιαγμένον ἀπὸ σκοῦρο τεφρὸ πηλὸ μὲ μελανότερο γάνωμα, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀττικὸ προϊὸν λόγω τοῦ σχήματός του. Τὸ πλησιέστερο λόγω σχήματος ἀγγεῖο εἶναι ἓνας ἀνάγλυφος σκύφος ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῶν

38. SCE IV, 3 εἰκ. 27,7.

39. A. P. CHRISTENSEN - CH. F. JOHANSEN, Les potteries hellénistiques et les terres sigillées orientales, *Hama* III, 2 (Copenhagen 1971) 12 κέ. ἀρ. 60-62 εἰκ. 6-7 ὅπου καὶ παράλληλα ἀπὸ ἄλλες ἀνασκαφές.

40. LAPP, ὁ.π. type 151.4. CHRISTENSEN - JOHANSEN, ὁ.π. 17 κέ. ὅπου καὶ παλαιότερες δημοσιεύσεις παρόμοιων εὐρημάτων J. EGLAVISH, The Level of Hellenistic Period - Stratum H, Season 1963-1970, *Archaeological Excavations at Shikmona* II (Haifa 1974) 28 πίν. IX (HA) ἀρ. 202 καὶ πίν. XX ἀρ. 243 (HD) — σύνολο χρονολογημένο γύρω στὸ 130 π.Χ. *Corinth* VII, III, 94 ἀρ. 554 πίν. 17,54 “final stage ca. 175 B.C.”.

41. Αὐτὴ τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν κ. J. Hayes ποὺ πρόκειται σύντομα νὰ δημοσιεύσει τὰ κεραμικὰ εὐρήματα ἀπὸ αὐτὴν τὴν οἰκία.

42. T. MITFORD, The Nymphaeum of Kafizin, *Kadmos*, Suppl. II (Berlin, New York 1980) 246 ἀρ. K 503. SALLES, ὁ.π., la fosse E, ἀρ. 324.

43. J. W. HAYES, *Greek and Italian Black-Gloss Vases and Related Wares in the Royal Ontario Museum* (Toronto 1984) 96 ἀρ. 167 εἰκ. 14 — “type copies one common in the eastern mediterranean in the 2nd c. B.C., apparently from Rhodos, or a neighbouring centre”. SALLES, ὁ.π.

44. Πιθανὸν αὐτὸ τὸ ἀγγεῖο νὰ χαρακτηρίσθηκε στὴν προκαταρκτικὴ ἐκθεση ἀνασκαφῆς, DASZEWSKI, *RDAC* 1976, 315, ὡς ἀγγεῖο τύπου Gnathia.

45. Θραύσματα μιᾶς ὄδριας ἀπεικονίζει ὁ Daszewski στὴν προκαταρκτικὴ ἐκθεση ἀνασκαφῆς *BCH* 111, 1987, 688 εἰκ. 417. Ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ ἄλλα ἀδημοσίευτα θραύσματα διαφόρων τύπων ἀγγείων αὐτῆς τῆς κατηγορίας.

Ἀθηναίων (ἀρ. 366), πού θεωρήθηκε ἀπὸ τὴν Rotroff ὡς εἰσηγμένος, καθὼς ἐπίσης ὁ ἀνάγλυφος σκύφος ἀπὸ τὸ Yale University, πού χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὴν Baur συριακὸ προϊόν καὶ χρονολογήθηκε στὸν 3ο αἰῶνα π.Χ.⁴⁶. Ἀπὸ τεχνικῆς πλευρᾶς ὁ σκύφος ἀρ. 33 θυμίζει τοὺς λεγόμενους ἐφεσιακοὺς καὶ κνιδιακοὺς λύχνους⁴⁷ καὶ μπορεῖ νὰ ἔχει σχέση μετὰ τὸ ἐργαστήριον τῶν τεφρῶν ἀγγείων (“l’Atelier des vases gris”), τὸ ὁποῖο ἐντόπισε ὁ Laumonier στὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὴ Δῆλο⁴⁸. Ὅμως τὸ σχῆμα τοῦ σκύφου αὐτοῦ καὶ ἡ διακόσμησή του δὲν βρίσκουν ἀκριβὲς παράλληλο στὰ προϊόντα αὐτοῦ τοῦ ἐργαστηρίου. Λόγω διακόσμησης ὁ σκύφος ἀρ. 33 ἀνήκει στὸν πολὺ γνωστὸ τύπο τῶν σκύφων μετὰ φολιδωτῆ διακόσμηση (“imbricated bowls”), ἀλλὰ τὰ φύλλα πού σχηματίζουν αὐτὲς οἱ φολίδες εἶναι τοῦ τύπου “rounded petal tips”, δηλαδὴ δὲν εἶναι αἰχμηρὰ ἀλλὰ στρογγυλεμένα, σὲ ἀραιὴ διάταξη καὶ χωρισμένα σὲ τέσσερις ὁμάδες μετὰ τέσσερα στενόμακρα φύλλα τοῦ τύπου “petal tips”. Τὸ πλησιέστερο παράλληλο στὴ διακόσμηση τοῦ δικοῦ μας σκύφου τὸ συναντᾶμε στὴν Κόρινθο: πρόκειται γιὰ δύο θραύσματα σκύφων χρονολογημένα γύρω στὸ 146 π.Χ.⁴⁹, ὅμως λόγῳ τοῦ πηλοῦ πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε ὅτι ὁ σκύφος ἀρ. 33 προέρχεται ἀπὸ τὰ κορινθιακὰ ἐργαστήρια. Γενικεύοντας, μποροῦμε νὰ συνοψίσουμε ὅτι ὁ σκύφος ἀρ. 33 ἀντιπροσωπεύει τὸν τύπο τῶν «τεφρῶν ἀγγείων», προέρχεται ἀπὸ κάποιον ἄγνωστο ἐργαστήριον, μάλλον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἢ τῆς Συρίας καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰῶνα π.Χ.

Ἡ κατηγορία τῶν ἀγγείων λευκοῦ ἐδάφους μετὰ γραπτὴ διακόσμηση σκοτεινοῦ χρώματος (“White Painted”) ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ μερικὰ θραύσματα λαγύνων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ὄστρακο τοῦ Πίν. 213:38 χρονολογεῖται στὴ δευτέρη φάση τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου⁵⁰. Ἄλλα ὄστρακα ἀνήκουν στὰ μεγάλα ἀγγεῖα μετὰ σχῆμα πού δύσκολα καθορίζεται — πυξίδα;— (Πίν. 213:139, 142)⁵¹.

Μία ἀπὸ τίς ἐνδιαφέρουσες ὁμάδες εἶναι αὐτὴ τῶν ἀκόσμητων ἀγγείων κατὰ κανόνα μετὰ ἐπίχρῖσμα ἀνοιχτοῦ χρώματος ἢ καὶ χωρὶς ἐπίχρῖσμα (“Plain White”). Τὰ ἀγγεῖα αὐτά, ντόπιας παραγωγῆς, χαρακτηρίζεται ἢ ποικιλία τῶν σχημάτων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν προηγούμενη φάση τῆς κυπριακῆς κεραμικῆς παραγωγῆς (Πίν. 215:132)⁵². Σ’ αὐτὴ τὴν ὁμάδα συναντᾶμε ἐπίσης λαγύνους. Ἡ λάγυνος τοῦ Πίν. 214:27 ἀνήκει στὸν δευτέρου τύπου τοῦ Westholm μετὰ ἀμφικωνικὸ σχῆμα κοιλιάς (“carinated shape”). Ὁ τύπος αὐτὸς κατὰ τὸν ἴδιον ἐρευνητὴ θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ ἀπὸ τὸν πρῶτο, ὅχι πολὺ νωρίτερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰῶνα π.Χ.⁵³.

Ὅμως ἡ ἔρευνα τοῦ J.-F. Salles στὸ Κίτιο, στὴν ὁποία ἤδη ἀναφερθήκαμε, μᾶς παρέχει καινούργια στοιχεῖα, πού μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναθεωρήσουμε αὐτὴ τὴν ἄποψη. Ἐνα τμῆμα λαγύνου τοῦ δευτέρου τύπου, τῆς κατηγορίας τῶν ἀκόσμητων ἀγγείων, πού βρέθηκε στὴν ἀναφερθεῖσα Δεξαμενὴ 417 τοῦ Κιτίου, ἀποδεικνύει κατὰ τὸν Salles ὅτι ἡ λάγυνος τοῦ δευτε-

46. ROTROFF, ὁ.π. 87, πίν. 65 καὶ σ. 42 δεξαμενὴ M 23:1, α’ τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. BAUR, *AJA* 1941, 243 ἀρ. 1930.255 πίν. XI εἰκ. 13 — ἀγγεῖο ἀγορασμένο στὸ Beirut τῆς Συρίας.

47. Λύχνος αὐτοῦ τοῦ τύπου βρέθηκε στὴ δεξαμενὴ W/73, βλ. ΜΥΝΑΡΤΣΥΚ, ὁ.π. (σημ. 12), ἀρ. κατ. 24.

48. A. LAUMONIER, *La céramique hellénistique à reliefs, ateliers “ioniens”*, *EADélos XXXI*, I (Paris 1977) 95 κέ. πίν. 21-24, 119-120, 131-132.

49. *Corinth VII*, III, 159-160 ἀρ. 786, 787 πίν. 65.

50. *SCE IV*, 3 εἰκ. 28,6-8.

51. G. LEROUX, *Lagynos, Recherches sur la céramique et l’art ornamental hellénistique* (Paris 1913) σ. 59 ἀρ. 121 καὶ σ. 52 κέ. ἀρ. 102-106.

52. *SCE IV*, 3, εἰκ. 24,14-15 σ. 60 (hellenistic I).

53. Ὁ.π. εἰκ. 23,4 σ. 75 καὶ σ. 59 εἰκ. 22,20-24.

ρου τύπου παρουσιάζεται τουλάχιστον στο τέλος του 3ου αιώνα π.Χ., όποτε εξελίσσεται παράλληλα με τον πρώτο τύπο, ή παρουσιάζεται λίγο αργότερα⁵⁴.

Στην κατηγορία των ακόσμητων άγγείων υπάρχουν τμήματα στομίων που θα μπορούσαν να ανήκουν σε κλειστά άγγεία (Πίν. 215:206, 123, 191, 95, 125). Άπαντούν επίσης θραύσματα άνοιχτών άγγείων (Πίν. 216:199α): τὸ δσπρακο ενὸς χείλους, άρ. 147, μάς θυμίζει άμφορέα. Μια πολὺ ενδιαφέρουσα βάση (Πίν. 216:151) παραπέμπει στις βάσεις των κανθάρων με μελανὸ γάνωμα⁵⁵ και επιβεβαιώνει αὐτὸ που παρατηρήσαμε πιὸ πάνω ὅσον άφορᾶ στὰ πινάκια και στοὺς ἄωτους σκύφους, ὅτι δηλαδὴ σχήματα που φέρουν γάνωμα άπαντούν και στὴν κατηγορία των ακόσμητων άγγείων με ἐπίχρισμα άνοιχτοῦ χρώματος ἢ και χωρὶς ἐπίχρισμα.

Άπὸ ἄλλα σχήματα μπορούμε να αναφέρουμε ἕνα θραῦσμα χείλους ἀπὸ ροδιακὸ άμφορέα (Πίν. 216:149) και ἕνα θραῦσμα που ἀνήκε πιθανῶς σε οἰνοχόη φτιαγμένη ἀπὸ τεφρὸ πηλό (Πίν. 215:206). Τὸ δσπρακο τοῦ Πίν. 216:41α ἀντιπροσωπεύει ἄλλον τύπο κλειστοῦ άγγείου με άσυνήθιστη διακόσμηση κοιλιᾶς: ἐξάλλου τὸ πῶμα τοῦ Πίν. 216:29, φτιαγμένο ἀπὸ κόκκινο πηλό, ἐντάσσεται στὴν κατηγορία των μαγειρικῶν σκευῶν. Τὸ μυροδοχεῖο τοῦ Πίν. 217:32 ἀνήκει στὴν Ἑλληνιστικὴ Περίοδο I τοῦ Westholm και στὸν δεῦτερο ἀπὸ τοὺς τρεῖς τύπους αὐτῆς τῆς περιόδου. Μπορεῖ να χρονολογηθεῖ στὸν 2ο αἰῶνα π.Χ.⁵⁶.

Ἡ δεξαμενὴ W/73 περιεῖχε ἄρκετὰ θραύσματα άγγείων τῆς κατηγορίας Ἐνατολικὴ Sigillata A τῆς ἑλληνιστικῆς σειρᾶς τοῦ J. Hayes⁵⁷. Ἐναμφίβολα, τὸ πιὸ ενδιαφέρον εἶναι τὸ πινάκιο τοῦ σχήματος 6 τοῦ Hayes με μελανὸ γάνωμα — γάνωμα πολὺ σπάνιο γι' αὐτὴ τὴν κατηγορία. Παρόλο που δὲν σώθηκε ὀλόκληρο τὸ πινάκιο, μπορούμε να σχηματίσουμε τὸ προφίλ, τὸ ὁποῖο συμπληρώνει ἕνα θραῦσμα πινακίου ἀπὸ τὴν Οἰκία τοῦ Διονύσου στὴν Πάφο δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Hayes, με τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ἀπόλυτη ἀναλογία (Πίν. 217:219)⁵⁸. Τὸ πινάκιο αὐτὸ μπορεῖ να χρονολογηθεῖ στὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου ἀπὸ τὴν ὁποία ἦταν γνωστὸ αὐτὸ τὸ σχῆμα, δηλαδὴ στὸ τέλος τοῦ 2ου αἰῶνα π.Χ.

Ἐντιπροσωπεύεται ἐπίσης τὸ σχῆμα 22 τοῦ Hayes (Πίν. 217:42), τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 2ου αἰῶνα π.Χ. ὡς τὸ 10 μ.Χ.⁵⁹. Ἐλλά, ὅπως και στὴν περίπτωση τοῦ πινακίου άρ. 219, τὰ πρωιμότερα δείγματα αὐτοῦ τοῦ σχήματος προέρχονται και πάλι ἀπὸ τὴν προαναφερθεῖσα Οἰκία τοῦ Διονύσου στὴν Πάφο, που ἀπέχει ἐλάχιστα ἀπὸ τὴν πολωνικὴ ἀνασκαφὴ⁶⁰.

Τὸ σχῆμα 23 τοῦ Hayes τῆς Ἐνατολικῆς Sigillata A (Πίν. 217:20, 44) χρονολογεῖται στὰ 100-50 π.Χ.⁶¹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θραύσματα Ἐνατολικῆς Sigillata A, ἕνα ἀπὸ τὰ ὕστερα δσπρακα στὸ περιεχόμενο τῆς δεξαμενῆς εἶναι ἕνα θραῦσμα τῆς κεραμικῆς με λεπτότατα τοιχώματα (τῆς προαναφερθεῖσας κατηγορίας "pareti sottili"), με διακόσμηση ἀνάγλυφων στιγμῶν (Πίν. 217:168). Αὐτὸ τὸ δσπρακο ἀνήκει στὸ σχῆμα I αὐτῆς τῆς κατηγορίας άγγείων και χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου ὡς τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰῶνα π.Χ.⁶².

54. SALLES, ὁ.π. Bassin 417, άρ. 56.

55. Βλ. π.χ. JEHASSE, ὁ.π. 24 εἰκ. 17 σχῆμα 22. Παρόμοια βάση βρέθηκε στὴν Οἰκία τοῦ Θεησᾶ κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1987.

56. SCE IV, 3, εἰκ. 24, 27-29 σ. 60.

57. J. W. HAYES, στὸ EAA, *Atlante delle forme ceramiche* II. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero) (Roma 1985) 9-48.

58. Ὁ.π. 17 πίν. II, 4.

59. Ὁ.π. 23-24 πίν. III.

60. Ὁ.π. 23 πίν. III, 11.

61. Ὁ.π. 24 πίν. III, 14.

62. F. MAYET, *Les céramiques à parois fines dans la péninsule Ibérique* (Paris 1975) 24-26. M. ALMAGRO, *Las*

Τὸ τελευταῖο ὄστρακο ποὺ ἀξίζει ἰδιαίτερης προσοχῆς, εἶναι ἓνα ὄστρακο μὲ μονόγραμμα Χι Ρο (Πίν. 217:31), τὸ ὁποῖο ὅταν βρέθηκε προβληματίσε τοὺς ἐρευνητές, οἱ ὁποῖοι τὸ θεώρησαν πιθανῶς παρεῖσακτο στὸ ὁμοιογενὲς ἑλληνιστικὸ ὑλικὸ τῆς δεξαμενῆς⁶³. Ὅμως συστηματικότερη μελέτη ἔδειξε ὅτι τὸ ὄστρακο αὐτό, φτιαγμένο ἀπὸ πηλὸ ὑποκίτρινο μὲ κιτρινωπὸ ἐπίχρισμα καὶ λεῖα ἐπιφάνεια, προέρχεται χωρὶς ἀμφιβολία ἀπὸ τοὺς ὄμους τοῦ προαναφερθέντος ροδιακοῦ ἀμφορέα μὲ ἐνσφράγιστες καὶ τὶς δύο λαβές, παρόλο ποὺ δὲν «κολλάει» ἄμεσα μὲ τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ ἀμφορέα⁶⁴. Τὸ grafitto Χι Ρο χαράχθηκε μετὰ τὸ ψήσιμο. Τὸ ὄστρακο αὐτὸ βρέθηκε στὴ δεξαμενὴ μαζὶ μὲ ἄλλα θραύσματα ἑλληνιστικῶν ἀγγείων σὲ βάθος 3,5-4 μέτρων. Ὅπως γράφει ἡ D. Forstner στὸ βιβλίον περὶ τῆς χριστιανικῆς συμβολικῆς, τὸ μονόγραμμα Χι Ρο τὸ χρησιμοποιοῦσαν ἤδη στὴν ἀρχαιότητα σὰν στενογραφικὸ σημεῖο γιὰ μερικὲς λέξεις ποὺ ἀρχίζουν μὲ τὰ γράμματα χι, ρο (λόγου χάρι χρόνος, χρυσός). Αὐτὸ τὸ γενικὰ χρησιμοποιούμενο σύμβολο ἄρχισαν νὰ τὸ χρησιμοποιοῦν οἱ χριστιανοὶ ἀπὸ τὸ α' μιστὸ τοῦ 2ου αἰώνα μ.Χ. ὡς συντομογραφία τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ⁶⁵. Τὸ μονόγραμμα Χι Ρο τὸ βρίσκουμε λόγου χάρι στοὺς παπύρους τῆς ρωμαϊκῆς Αἰγύπτου ὡς τυπικὴ συντομογραφία γιὰ τὴ λέξη «ἐκατόνταρχος»⁶⁶. Παραδείγματα χρησιμοποίησης τοῦ μονογράμματος Χι Ρο πάνω στὰ ἀγγεῖα βρίσκουμε στὸ ὑλικὸ τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν στὴ μορφή Grafitti καὶ Dipinti⁶⁷. Τὰ πιὸ πρόιμα δείγματα ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ εἶναι τὰ Dipinti σὲ ἀμφορεῖς ποὺ ἀπὸ τὰ συνευρήματα χρονολογοῦνται στὶς ἀρχές τοῦ 2ου αἰώνα μ.Χ. Στὴ δημοσίευσή τους στὴν *Athenian Agora* ἀναφέρεται: Πολὺ πρόιμα χρονολογικὰ γιὰ νὰ εἶναι χριστιανικὰ καί, συνεπῶς, πιθανότατα συντομογραφία τοῦ ὀνόματος τοῦ παραγωγοῦ ἢ τοῦ περιεχομένου (τοῦ ἀγγείου), π.χ. χρυσαστικὸν οἶνον ἢ χρίμα⁶⁸. Ἀκόμα πιὸ πρόιμη χρησιμοποίηση αὐτῆς τῆς συντομογραφίας βρίσκουμε σὲ δύο θραύσματα πινακίων τῆς κατηγορίας Ἀνατολικῆ Sigillata Α ἀπὸ τὴ Hama⁶⁹. Εἶναι πινάκια τοῦ σχήματος 4 τοῦ Hayes, χρονολογημένα στὸν 1ο αἰώνα π.Χ. μὲ ἀρχές τοῦ 1ου αἰώνα μ.Χ.⁷⁰. Ἐπομένως τὸ μονόγραμμα στὸ θραῦσμα ἀρ. 31, τὸ ὁποῖο θραῦσμα ἀνήκει ἀσφαλῶς στὴν ὁμάδα τῶν ἑλληνιστικῶν ἀγγείων ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ μας, ἀποτελεῖ πρόιμο δείγμα χρησιμοποίησης αὐτῆς τῆς συντομογραφίας.

Κλείνοντας θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ μὲ συντομία στὴν πιθανὴ χρονολογία γεμίματος τῆς δεξαμενῆς. Ἡ περίοδος χρησιμοποίησης τῆς δεξαμενῆς σὰν «σκουπιδότοπου» θὰ μπορούσε νὰ ἦταν πολὺ μακρόχρονη, ἀπὸ τὸν 3ο ὡς τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰώνα π.Χ. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσις ὅμως τὸ περιεχόμενο τῆς δεξαμενῆς θὰ ἐμφάνιζε κάποια διαδοχὴ στρωμάτων μὲ χρονολογικὴ σειρά. Ἐχομε ὅμως καταφέρει στὸ μεταξὺ νὰ συγκολλήσουμε πολλὰ ἀγγεῖα ἀπὸ

necropolis de Ampurias I, Introduccion y necropolis Griegas (Barcelona 1953) 395 ἀρ. 6. A. RICCI στὸ *EAA*, ὁ.π. 243-244, tipo I/I καὶ I/359, πίν. LXXVIII καὶ CL. Στὴν Κύπρο τὸ σχῆμα αὐτὸ βρέθηκε στὸ Κούριο G. M. McFADEN, *A Tomb at Ayios Ermoyannis at Kourion*, *AJA* 50, 1946, πίν. XLII, 75-80.

63. Βλ. σημ. 3 παραπάνω.

64. Βλ. σ. 259 καὶ σημ. 18 παραπάνω.

65. D. FORSTNER, *Świat symboliki chrześcijańskiej* (ἀπὸ τὴ μετάφραση στὰ πολωνικά) (Warszawa 1990) 35.

66. A. ŻUKASZEWICZ, *A Travesty of Signa Christi Reconsidered*, στὸ *Nubia et Oriens Christianus, Festschrift für C. Detlef G. Müller zum 60 Geburtstag*, 30 σημ. 3-4.

67. M. LANG, *Grafitti and Dipinti, The Athenian Agora XXI* (Princeton, New Jersey 1976) σ. 87, J4, πίν. 53-grafitto, ἄλλα παραδείγματα στὸ ἴδιο σ. 87-88, J1, J5, J9.

68. LANG, ὁ.π. 92, L 28, πίν. 57. Μονογράμματα σὲ σφραγίδες συναντᾶμε ἐπίσης σὲ χιώτικους ἀμφορεῖς στὴ Δῆλο τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, βλ. GRACE - SAVVATIANOU-PETROPOULAKOU, ὁ.π. 364, E 234. Z. SZTETYŹO, *Les timbres céramiques dans les collections du Musée National de Varsovie* 1983, σ. 185, ἀρ. 352 ἀπὸ τὸ Tell Atrib τῆς Αἰγύπτου.

69. CHRISTENSEN-JOHANSEN, ὁ.π. 61 ἀρ. 25α εἰκ. 78 μὲ τὸ μονόγραμμα Ϝ, βλ. ἐπίσης εἰκ. 78, P 17D.

70. Ὁ.π. καὶ HAYES, *EAA*, Atlante II, 15-16.

θραύσματα που προέρχονται από διαφορετικά βάθη, γεγονός που αποδεικνύει ότι τα αγγεία δεν έναποτέθηκαν σταδιακά στη δεξαμενή αλλά διαμιάς. Ένα άλλο στοιχείο είναι οι ήμερο-μηνίες κατά τις οποίες ανακαλύφθηκαν οι διάφορες ένσφραγιστες λαβές: Η πιό παλιά (N.P. I, κατ. 83) του έργαστηρίου του Διοδότου, που χρονολογείται στα 210-175 π.Χ., βρέθηκε πρώτη στις 29.10.73. Τελευταία, στις 3.11.73, σχεδόν στον πυθμένα της δεξαμενής, βρέθηκε ή N.P. I, κατ. 142, με τὸ ὄνομα τοῦ ἐπάνυμου Ἀνδρόνικου, που χρονολογείται στα 175-146 π.Χ.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι ή Δεξαμενή W/73 γεμίστηκε μιὰ και καλή μετά τὸ 125-120 π.Χ. —τὸ ἀναφερθὲν *terminus post quem*—, πιθανῶς στη διάρκεια τοῦ Ιου αἰῶνα π.Χ. Δὲν ἀποκλείεται αὐτὸ νὰ ἔχει σχέση με τὸν σεισμό που ἀναφέρει ὁ Κάσσιος Δίων και ὁ ὁποῖος ἔγινε περίπου τὸ 15 π.Χ.⁷¹.

Συμπέρασμα

Τὸ ὕλικὸ τῆς Δεξαμενῆς W/73 που παρουσιάσαμε ἀποτελεῖ ἕνα κλειστὸ σύνολο ἑλληνιστικῶν ἀγγείων, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ εἶναι ἐγχώριας παραγωγῆς.

Ὡς πρὸς τὰ σχήματα, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ μεγάλη ποσότητα πινακίων και ἄωτων σκύφων.

Ὡς πρὸς τὴν παρουσία κατηγοριῶν ἢ ὁμάδων ἀγγείων, καθὼς και σχημάτων, τὸ σύνολο αὐτὸ εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ ὄλου τοῦ ἑλληνιστικοῦ κεραμικοῦ ὕλικου τῆς πολωνικῆς ἀνασκαφῆς στὴν Πάφο.

Πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ἐπίσης ὅτι ἡ κεραμικὴ τῆς δεξαμενῆς παρουσιάζει ἐπιρροὲς και πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα με τὴν κεραμικὴ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς που προέρχεται ἀπὸ τὰ παράλια τῆς Συρίας, τῆς Παλαιστίνης και τῆς Μικρᾶς Ἀσίας· ἀπὸ τὴ μέχρι σήμερα πορεία τῆς ἀνασκαφῆς προκύπτει περιορισμένη μόνο σύνδεση με τὴν κεραμικὴ τῆς Δυτικῆς Μεσογείου.

ΕΥΔΟΞΙΑ ΠΑΠΟΥΤΣΗ-ΨΛΑΔΥΚΑ

Institute of Archaeology, Jagellonian University Cracow

Συντομογραφίες

Corinth VII, III	G. R. EDWARDS, Corinthian Hellenistic Pottery, <i>Corinth</i> vol. VII, part III (Princeton 1975).
NP I	Z. SZTETYŃCZO, Les timbres céramiques (1965-1973), <i>Nea Paphos I</i> (Warszawa 1976).
RF	<i>Register of Finds</i> — εὑρετήριο τῆς πολωνικῆς ἀνασκαφῆς στὴν Πάφο
Samaria III	J. W. CROWFOOT - G. M. CROWFOOT - K. M. KENYON, The Objects from Samaria, <i>Samaria-Sebaste III</i> (London 1957).
SCE IV, 3	O. VESSBERG - A. WESTHOLM, The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus, <i>The Swedish Cyprus Expedition</i> , vol. IV, part 3 (Stockholm 1956).
Tarsus I	H. GOLDMAN (ed.), The Hellenistic and Roman Periods Excavations at Gözlü Kule, <i>Tarsus I</i> (Princeton 1950).
THOMPSON	H. A. THOMPSON, Two Centuries of Hellenistic Pottery, <i>Hesperia</i> III, 1934, 311-480.

71. Δίων Κάσσιος, LIV, 23. Βλ. ΜΕΥΝΑΡΤΣΥΚ, Nea Paphos in Hellenistic Period, *Nea Paphos III* (Warszawa 1990) 33-35. S. ΜΕΔΕΚΣΑ, *Willa Tezeusza w Nea Paphos. Rezydencja antyczna* (Wrocław 1992) 8.

A Unique Hellenistic Juglet from Maresha (Marissa/Tell Sandahannah)

(Plate 218)

The ancient site of Maresha consists of a high mound (Tell) and a lower city. The high mound (24 dunams) was excavated in 1900 by Bliss and Macalister, who uncovered a planned and fortified Hellenistic city. The lower city, which extends over some 300 dunams and includes numerous caves in the immediate vicinity, has been investigated and excavated intermittently during the past twenty years. Remains from the Iron Age, the Persian and Hellenistic periods were uncovered.

It is generally agreed by scholars that Tel Maresha (Marissa is the Hellenistic form of the Hebrew name) is to be identified with Tell Sandahannah (Arabic name for the tel), located about 1,5 kilometers south of Beth Govrin and 39 kilometers east of Ashkelon. This identification is based on references in the Bible (O.T.) and in the works of Josephus Flavius where Marissa is mentioned in the vicinity of towns in the eastern Shephelah (the low foothills of the Hills of Judea). It is also corroborated by Eusebius, who located it 2 miles from Beth Govrin (Onomasticon 130:10). The identification was definitely verified by the excavations, especially from an inscription discovered in a tomb near the mound mentioning the Sidonian community "residing at Marissa" (Peters and Thiersch 1905:36-39; Avi-Yonah 1975:782).

Maresha is mentioned 8 times in the Bible. It appears among the cities of Judah (Joshua 15:44; Chronicles 2:42). During the region of Rehoboam, Maresha was one of the fortified cities defending the south western approaches of Judea. Zerah the Ethiopian, who invaded the country in the time of Asa, reached Maresha but was repulsed in the major battle fought in the Valley of Zephata [north of Maresha, according to the Septuagint (II Chronicles 14:8-9)]. After the destruction of the first Temple, Marissa, together with all southern Judea, became Edomite territory. In the Hellenistic period, it appeared as the main city of Idumea (Hellenistic name for Edom) (Zenon papyri, 259 B.C.). During the Hasmonean (Maccabean Dynasty) wars, Marissa served as a base for attacks on Judea, and therefore suffered acts of retaliation by the Maccabees. In the Hellenistic period, and perhaps even in the Persian period, a Sidonian community settled in Marissa. John Hyrcanus I captured Marissa together with all of Idumea (Josephus, *Antiquities* XIII, 257; *War* I, 63), and the city remained in Hasmonean hands (*Antiquities* XIII, 396) until Pompey's conquest of Judea (*Antiquities* XIV, 75; *War* I, 156).

In 40 B.C. the Parthians utterly destroyed the "strong city", which was never rebuilt (*Antiquities* XIV, 364; *War* I, 269). Thereafter Beth Govrin replaced Marissa as the capital of the district (Avi-Yonah, 1975:782).

Maresha was partially excavated in June-August 1900 by F. J. Bliss and R. A. S. Macalister, under the auspices of the British Palestine Exploration Fund. This was part of a series of excavations carried out in the Shephelah in the years 1898-1900. The sub-rectangular mound measures c. 152 m on a side. At its summit (357 meters above sea level) was found a stratified accumulation between 3,6 and 6,1 m thick. The excavators identified three strata, two Hellenistic and one Israelite ("Jewish").

The city in its last two phases was almost square in plan and covered an area of about 24 dunams. It was surrounded by a wall with square and rectangular towers (Bliss and Macalister 1902:52-58).

During the excavations of the fortified mound of Maresha, Macalister surveyed the caves surrounding the tel on all sides. He noted sixty-three subterranean complexes hewn in the Middle Eocene chalk, most of which are composed of Hall-like hollows interconnected where their perimeters intersect and by tunnels. The number of units exceeds thirty in some of the complexes. In the recent re-investigation, additional rooms and quarried spaces were found which Macalister did not encounter in his survey. Seventy five more complexes were added to those found by him; some of them were partially excavated in the last twenty years.

Five seasons of large scale excavations, lasting from 2 to 4 months each, were conducted in the years 1989, 1990-1993. These excavations are part of a long term project carried out by the author on behalf of the Israel Antiquities Authority. The task of recording and documenting additional caves and subterranean installations has also proceeded apace.

Twenty oil presses dated to the Hellenistic period were found throughout the lower city. The first description and recording of 3 oil presses at Maresha was made by Macalister (Bliss and Macalister, 1902:208-9). In our recent surveying another score of similar installations have been identified.

The presses were installed in large rooms cut into the bedrock. At Maresha a beam was placed in a niche and secured between two piers quarried from the local limestone. Stone weights hanging from the beam pressed baskets of crushed olives stacked one atop the other, above a circular collecting vat between the piers. (Kloner and Sagiv 1989.)

The capacity of these collecting vats is generally between 40 and 90 liters. The center of its floor usually bears a small depression which acts as a sedimentation sump. In some cases the entire collecting vat was plastered; in others, only the cracks were covered in this way. Only in rare instances was the vat left completely unplastered. The oil and water which accumulated in the vats was drawn by means of a juglet or bowl.

During the turn of the century excavations a large quantity of Hellenistic ceramics was recovered. It is the richest repertoire of this period discovered in Israel, however, the provenience of the pottery found during then is neither detailed according to excavation area nor to loci. These vessels are merely published as a group (Bliss and Macalister 1902:60; Pls. 58-63).

Included in the finds there is a group of distinctive juglets, unique to Maresha. They were first found during Bliss and Macalister's (1902: Pl. 60:5) excavations and later during our clearance of fill in columbaria caves (Kloner and Hess 1985:125, 131, fig. 3:8) at the site. This type of juglet is a common find, especially in caves and buildings in the lower city of Maresha.

Juglets of this type have an elongated body with small, flat, stump base. They vary in height from 12 to 15 cm (Pl. 218). The elongated form tapers from the wide hollow bottom to a somewhat narrow opening which ranges from 2 to 3 cm in diameter. Their single handles extend from the rim to midway down the body. Their special shape makes them eminently suitable for drawing the liquids from the collecting vats. A similar function may have been performed by very common, small bowls of a type found at Maresha in the thousands. (Bliss and Macalister 1902: Pl. 58; Kloner and Hess 1985:127, fig. 1:15-20; Oren and Rappaport 1984: fig. 12:13.)

The juglet type dealt with here is dated to the end of the third and to the second centuries B.C. Hidden in one such juglet was a hoard of 25 tetradrachms, recovered during the 1989 season. The hoard, found in a dwelling quarter of the lower city of Maresha, south of the higher mound, was left in a small depression prepared in the crushed limestone floor. The disposition of the coins within the juglet indicated that all were placed there simultaneously and were not collected there during any length of time.

The tetradrachms date from year 191 to year 200 of the Seleucid Era. The earliest coin is of Cleopatra Thea and Antiochus VIII Grypus, and the latest coin was minted during the reign of Antiochus IX, Cyzicenus. The remainder of the hoard dates to the time of Antiochus VIII. Thus, the hoard has a range of exactly ten years, from 122/121 until 113/112 B.C. clearly showing this type of juglet to have been in use throughout the second century B.C.

AMOS KLONER

Israel Antiquities Authority
and Bar Ilan University

Bibliography

- AVI-YONAH, M. 1975, Maresah, *Encyclopedia of Excavations in the Holy Land*, Jerusalem, vol. III, p. 782-791.
- BLISS, F. J. and MACALISTER, R. A. S. 1902, *Excavations in Palestine 1898-1900*, London, Palestine Exploration Fund.
- KLONER, A. and HESS, O. 1985, A Columbarium in Complex 21 at Maresha, *Atiqot XVII*, p. 122-133.
- KLONER, A. and SAGIV, N. 1989, Maresha: Olive Oil Production in the Hellenistic Period, *Niqrot Zurim* 15, p. 17-65 (Hebrew).
- OREN, E. D. and RAPPAPORT, U. 1984, The Necropolis of Maresha - Beth Govrin, *Israel Exploration Journal* 34, p. 114-153.
- PETERS, J. P. and THIERSCH H. 1905, *Painted Tombs in the Necropolis of Marissa (Maresah)*, London, Palestine Exploration Fund.

The Transitional Phase between the Persian and Hellenistic Periods at Marissa

(Plates 219-222)

This presentation deals with ceramics, 3 tomb groups and selected, stratified material from the transitional Persian to Hellenistic period at Marissa (Tel Maresha).

The bulk of the ceramic artifacts excavated in the extensive occupation of Marissa, comes from unstratified fills. However, there exist tombs in the Marissa region, the contents of which are easily dated and which were in use during a relatively short span of time.

The three tombs discussed here are similar in plan and all contain Greek inscriptions. Among the finds are unguentaria, jewelry and decorative ornaments as well as plain wares. In this presentation I shall relate the well-defined ceramic corpus of two tombs to the pottery from a third and to finds on the tell itself. Finally the results of these comparisons will be related to the finds from another site, Tel Michal, on the Mediterranean coast of Israel.

I would like to propose a likely development of bottles from their typical Levantine, Persian period forms through to Hellenistic unguentaria with hollow feet. E. Stern proposed such a development but was unable to prove it with the available evidence¹.

Now a Late Persian/Early Hellenistic tomb group clearly reflects this development. Found intact, this tomb yielded nine bottles, a jar, and a small quantity of simple, iron jewelry. The tomb also contained a short, problematic inscription in Greek which remains undeciphered. The jar dates to the end of the Persian period. Two of the bottles are clearly of the Persian period with wide bodies and pronounced shoulders (Pl. 219a:1, 4, 222a:1, 4). Another one is of a transitional type (Pl. 219a:5) between a bottle and an unguentarium. The remaining six bottles are early exemplars of unguentaria (Pl. 219a:2, 3, 6-9, 222a:2, 3). Individuals in this latter group vary in height between 8,8 and 11,8 cm and in diameter between 4,6 and 6,4 cm. The average ratio between height and maximum diameter is 1:1,89.

The second tomb was discovered by looters. A portion of the stolen contents were recovered by the Israel Museum and made available for this study. The remainder of the corpus, which was removed during our excavation, includes a minimum of 12 unguentaria, bowls, a jug and

1. E. STERN, *The Material Culture of the land of the bible in the Persian period* (Jerusalem 1973) 128 fig. 196.

amphoriskoi. It also contained gold jewelry, terracotta ornaments and inscriptions in Greek. The jewelry and ornaments are dated to the fourth century B.C. on the basis of parallels from Shatby and Naucratis in Egypt, Tarantum in Italy (terracotta ornaments), tombs in Cyprus, Passargada in Iran and Ashdod and Jerusalem in Israel (Pl. 219β).

The jug and amphoriskoi (Pl. 219γ-δ) also have clear parallels from the fifth and fourth centuries B.C. at Tell en-Nasbeh and Atlit in Israel and Vouni in Cyprus.

The discussion here focuses on two groups of vessels: bottles and bowls.

The bottles (Pl. 220α, 221) range in height between 15,3 and 31,2 cm and in diameter from 5,9 to 13,6 cm with an average height to diameter ratio of 1:2,5. Thompson's guidelines² concerning the development of unguentaria show that the type changed over a period of time from the hollow foot with bulbous body to the solid foot with narrower body. His work was further refined at Asine by Häge and Fossey who noted that the chronological changes were also reflected in the ratio between height and diameter as well as in form. On this basis the bottles from this cave are datable to the late fourth - early third centuries B.C.

The typical plain ware bowls of the Hellenistic period at Marissa fall into two groups. One is characterised by incurved rim, the other by straight sides and rim turned outside. Hundreds of these simple bowls with an average diameter of 10 cm were found at Marissa. Several such bowls were found in the tomb (Pl. 220β) together with a class of much larger straight-sided bowls averaging 30 cm in diameter. Exemplars of this latter group are often warped.

These larger bowls appear to be transitional between the typical Persian period mortaria and the Hellenistic simple bowls. They share similar attributes: size, ridged profiles and ring bases.

These bowls date apparently to the second half of the fourth century and the beginning of the third (Pl. 220γ-ε, 222β-γ).

The third tomb has a longer span of use. It includes Rhodian stamped amphorae, coins, jars, jugs, bottles, bowls and lamps. Most of this corpus, with the exception of the amphorae, is not closely dated within the Hellenistic period with most parallels suggesting a long time span. However, there are large bowls of both types mentioned above, that is, the incurved rim type and the straight-sided type, which in my opinion, should be dated, on the basis of the above mentioned parallels, to the end of the fourth and beginning of the third centuries B.C. Indeed, the preliminary study of the Greek inscriptions from this cave shows them to date from the beginning of the third century B.C. to the end of the second century B.C.

In the course of the most recent excavations at Marissa, preliminary investigations suggest that these bowls, of both types discussed above, appear in a fourth century context, together with Attic Black Glazed Ware with both rouletting and palmette designs as well as with red and black glazed exemplars.

On the basis of these observations at Tel Marissa, it is now possible to identify additional contemporary archaeological contexts in the Southern Levant. One example of such a context is at Tel Michal where, in the same locus, dated to the second half of the fourth century B.C., were found a bottle of the Persian period and a large bowl with incurving rim of the type specified above³.

2. H. A. THOMPSON - D. B. THOMPSON - S. I. ROTROFF, *Hellenistic Pottery and Terracottas* (Princeton, New Jersey 1987).

3. Z. HERZOG - G. RAPP - O. NEGBI, *Excavations at Tel Michal, Israel* (Tel-Aviv 1989) 136 fig. 9.13:3,12.

Ceramics from the transitional Persian/Hellenistic period, at Marissa, are characterised by a number of types of which several are the subject of this paper. They include a group of bottles or unguentaria which possess a specific ratio between height and diameter and a second group of large bowls of specific shapes. It appears that there may well exist additional ceramic characteristics of this period. They include a specific form of the table amphora and modes of ceramic decoration. Further study of the Marissa material and contemporary assemblages seems likely to provide even better diagnostic tools for identifying this transitional period.

DALIT REGEV

Israel Antiquities Authority

Bibliography

- HAGG, I.; FOSSY, J. M. 1980, Excavations in Barbona area at Asine. The Hellenistic nekropolis and later structures on the middle slopes, 1973-77. *Acta Universitatis Upsaliensis*, Bareas 4:4. Upsula.
- KLONER, A.; RAPPAPORT, U.; REGEV, D. 1992, Hellenistic burial cave at the Judean Shefela, *Atiqot* 21. Jerusalem.
- OREN, E.; RAPPAPORT, U. 1984, The Necropolis of Maresha-Beth Govrin, *Israel Exploration Journal* 34, 114-153. Jerusalem.

Phasen und Werkstätten mittelitalischer Reliefbecher

(Tafeln 223-224)

Wie Morel (Akten des Kongresses Berlin 1988¹) ausgeführt hat, ist das Verbreitungsgebiet der relativ kleinen Gruppe mittelitalischer Reliefbecher (etwas über 200 Stück) fast ganz auf Etrurien und Latium beschränkt; nur vereinzelte Exemplare stammen von außerhalb, so eines aus Emporion in Spanien. Umbrien, wo nach inschriftlichem Ausweis Werkstätten italischer Becher bestanden haben müssen, ist unter den Fundorten wenig vertreten. Aus dem Werkstattfund mit Matrizenmaterial in Tivoli, wo eine Signatur des Popilius in einer Formschüssel vorkommt, kann man auf wandernde Werkstätten der umbrischen Töpfer schließen.

Nachdem, vornehmlich durch die Publikation des Materials aus Cosa von Maria T. Marabini Moevs² der chronologische Rahmen der Produktion abgesteckt worden ist (Beginn: 1. H. 2. Jh. v. Chr. - Ende: ca. 70 v. Chr.), fragt es sich, ob erkennbare *Phasen* in Sinn einer zeitlichen Entwicklung der Dekorsyntax im Material festzustellen sind. Beim ersten Hinschauen scheint aus dem Aufbau der Dekoration keine in sich schlüssige formale Abfolge ablesbar. Für die Frage nach den *Werkstätten* bieten sich natürlicherweise als erste Differenzierung die Töpfersignaturen an. Aber allein die mit Popilius-Signaturen versehenen Becher, ergeben kein eindeutig charakteristisches Bild, ja sie umfassen recht verschiedene Dekorationssysteme, wobei auch zeitliche Diskrepanzen vorzuliegen scheinen, insofern man gewisse Systeme für früher oder später ansehnlich möchte, aufgrund einiger datierbarer Fundzusammenhänge. Daraus hat Marabini Moevs die Folgerung gezogen, Signaturen nicht mehr in jedem Fall als wirkliche Erzeugnisse des Signierenden anzusehen und an Weiterführung der Signatur durch Nachfolger der betreffenden Werkstatt, also an Firmenzeichen in weiterem Sinne zu denken.

Nehmen wir die Signaturen einmal als Zeichen von Werkstätten und nicht so sehr als solche von individuellen Töpfern, dann sollte eine Probe gemacht werden, inwieweit sich signierte Becher einer Werkstatt in charakteristischer Weise zusammenschließen. Der nächste methodi-

1. Les céramiques dans l'époque hellénistique en Italie: hellénisme et anhellénisme, in: *Akten des XIII. Internationalen Kongresses Klassische Archäologie, Berlin 1988* (1990) 168f.

2. *MAAR* 34, 1980, 181-229.

sche Schritt wäre dann, mit Hilfe charakteristischer Punzen unsignierte Becher den signierten Exemplaren zuzuordnen oder zumindest bei gemeinsamem Vorkommen bestimmter Punzen einen engeren Zusammenhang oder Austausch von Stempeln zwischen mehreren Werkstätten festzustellen, etwa nach der bewährten Methode der TS-Forschung und der Gruppenbildung von Laumonier für die sog. ionischen Becher des delischen Materials.

Daß die durch Signaturen überlieferten mittelitalischen Töpfer- bzw. Werkstattnamen (Popilius, Lapius, Atinius, Quinctius, Herakleides) in enger Fühlung miteinander gestanden haben müssen, beweisen die vielen ihnen gemeinsamen Dekorationsmuster. Richtet man jedoch den Blick auf einige weniger häufig vorkommende Stempel, dann stellt sich heraus, daß einige Punzen und Dekorsysteme für jeweils bestimmte Werkstätten besonders bezeichnend sind. Die kleine Werkstattgruppe Mittelitaliens hat übrigens trotz der sie kennzeichnenden Eigenarten, wie kaum anders zu erwarten, durchaus Anregungen aus den östlichen megarischen Werkstätten aufgenommen, ist doch die Gattung als solche östlichen Ursprungs und im Osten deutlich früher nachweisbar. So sind Übernahmen aus dem Repertoire der kleinasiatischen Becher (über Delos?), aber auch aus dem Attischen, wie die Becherform mit auswärts gerichtetem Rand und Bodenmedaillon mit kleinem Blattkelch, sowie sehr wahrscheinlich Anregungen aus der Reliefkeramik in Epirus³ zu verzeichnen, die wiederum Motive der einheimischen Grabreliefs übernommen zu haben scheint.

Wenden wir uns nun der Betrachtung der für einzelne Werkstätten charakteristischen Dekormotive in der Verwendung bestimmter Punzen zu. Wir beginnen mit der Werkstatt des C. Popilius. An Bechern mit seiner Signatur finden wir solche mit auffallend reichem Girlandenschmuck, verbunden mit einer horizontalen Weinranke, dazu Felderteilung mit Masken und Rindsköpfen. Ein Becher in Boston aus einem Grab nahe Corchiano bei Viterbo⁴ ist typisch für diese Dekorationsweise. Bemerkenswert der dreifache Schuppenkranz um das Bodenmedaillon, eine Remineszenz an attische Becher. Der Fundzusammenhang weist auf relativ frühe Entstehung, wahrscheinlich noch im 2. V. des 2. Jhs. v. Chr.

Ein weiterer Becher aus der Umgebung von Viterbo⁵, aus der Nekropole von Musarna, verbindet mit einer von bewegten Tieren durchzogenen Weinranke unter einer Girlandenkette einen linearen Spitzlotuskelch mit kleinen Rundscheiben an den Spitzen im Bodenteil. Auch hier weisen Beifunde auf ein frühes Datum, vor 150 v. Chr.

Eine ähnliche Kombination ist nochmals bezeugt durch einen Becher in Tarquinia (R.C. 5591)⁶, bei welchem noch das ebenfalls für Popilius spezifische Motiv gegenständiger Delphine hinzutritt. Hier fügt sich ergänzend noch ein Becher in Princeton⁷ ein, der das Delphin-Motiv gleichfalls aufweist. Die übrigen Elemente sind die schon bekannten: Girlande und Weinranke.

In geradezu barocker Abundanz verdichten sich die genannten Dekorelemente auf zwei Be-

3. K. GRAVANI, Die Keramik von Kassope. Ein vorläufiger Überblick, in: W. HÖPFNER u. E.-L. SCHWANDNER (Hrsg.), *Haus und Stadt im klassischen Griechenland* (1986) 131f. Abb. 132, 4 u. 7.

4. MFA 95.59. Baudrillart, *MEFR* 9, 1889, 288. F. F. JONES, in: *Record of the Art Museum Princeton University* 17 (1958) Nr. 2 Abb. 1. Ohlenroth, Material Nr. 8. Sehr verwandt in der Dekoration ist der signierte Becher New York, MMA 96.18.79, *MAAR* 34, 1980, Taf. 17,5.

5. Viterbo, Mus. civ. 402/963. Coll. Rossi Danielli. A. EMILIOZZI, *La Coll. Rossi Danielli nel Museo civico di Viterbo* (1974) 51 Nr. 9 Taf. 31. Der Becher ist einer von den wenigen mit schwarz-rottem Überzug, der aus der Werkstatt des Popilius kommt, vgl. Becher Vatican, Mus. Greg. 14411. F. F. JONES, *a.O.* (Anm. 4) Nr. 9 Abb. 5 u. 6.

6. *MAAR* 34, 1980, Taf. 17,10. Ohlenroth, Material Nr. 10.

7. Art Museum 57.1. F. F. JONES, *a.O.* Abb. 3 u. 4.

chern, einem in der Villa Giulia, wahrscheinlich aus Cerveteri⁸, einem anderen, fast matrizen-gleichen, in Tarquinia (R.C. 5594)⁹. Felderteilung mit ausgedünnter Girlande und abstrakt ge-wordener Ranke am Rand begegnet auf einem Becher in Boston¹⁰. Die Rundscheiben fehlen nicht, ebenso nicht die Rindsköpfe; eigenartig isoliert sitzen kleine Palmetten um den Bodenteil.

Ihm läßt sich ein nicht signierter Becher in Arezzo¹¹ zuordnen, der keine Felderteilung hat, dafür ein abstraktes lineares Netzsystem, das aus Blattformen entwickelt scheint. Wieder be-gegnen uns die kleinen Scheiben an den Knotenpunkten. Noch abstrakter wird das Netz auf einem Becher mit der Signatur des L. Quintcius aus Montefiascone¹², der offenbar enger mit Popilius zusammengearbeitet hat. Wir werden sehen, daß es indessen auch Verbindungen von ihm zu C. Lapius gibt.

Endpunkt, möglicherweise auch im Sinne einer Entwicklung, könnte dann ein unsignierter Becher in Florenz¹³ sein, bei welchem linearer Kelch und Ranke unter der Randkehle von einer gewissen lapidaren Monumentalität sind.

Aber hinsichtlich des linearen Dekorsystems muß man sich fragen, ob alle diese Netzblatt-becher wirklich eine entwicklungsgeschichtliche Spätform darstellen. Ein Becher aus Grab 33 in Castel d'Asso¹⁴, das nach der Fundvergesellschaftung noch der ersten Hälfte des 2. Jhs. v. Chr. angehören muß, mahnt zur Vorsicht. Neben noch gerade erkennbarem linearen Blattkelch schmückt den oberen Wandteil ein weiträumiger Mäander der gleichen Struktur wie am Kelch. Kleine Scheiben bzw. Punkte heben wieder die Knotenstellen hervor.

Blattnetzbecher wie derjenige in Boston¹⁵ mit begleitenden Punktreihen machen indessen tatsächlich einen auslaufenden Eindruck. Dem entspricht, daß Fragmente solcher Becher in Cosa¹⁶ aus den Schichtbereichen der mittleren Periode (150-70 v. Chr.) stammen. Das würde bedeuten, daß sich diese linearen Dekorsysteme über einen längeren Zeitraum hinziehen, d.h. vom 2. Viertel bis zum Ende des Jahrhunderts.

Popilius hat aber auch Anteil an der Produktion der normalen Kelchbecher mit *Nymphaea caerulea*, *Akanthus*, Palm- und Farnzweigen usw. Signierte Becher wie Tarquinia R.C. 5592¹⁷ und Rom aus Tivoli¹⁸ (Taf. 223a), letzterer eine Formschüssel, deren Signatur Frau Marabini Moevs entdeckt hat, haben in Anlehnung an attische Becher einen Bodenabschluß in Form von Blattschuppen mit aufgesetzter kleiner Rosette, die an dem unsignierten Becher aus Cosa¹⁹

8. Inv. 52339 Coll. Castellani, Mingazzini II 308 Nr. 881 Taf. 239,4; 240,1-6; 241,1. *MAAR* 34, 1980, Taf. 17,1.

9. F. F. JONES, *a.O.* (Anm. 4) Nr. 6. *MAAR* 34, 1980 Taf. 17,6. Ohlenroth, Material Nr. 9.

10. MFA 95.60. F. F. JONES, *a.O.* Nr. 3 Abb. 2, ebenfalls aus einem Grab bei Corchiano nahe Viterbo. Baudrillart, *MEFR* 9, 1889, 288. Ohlenroth, Material Nr. 5.

11. Mus. Arch. 1551. *MAAR* 34, 1980 Taf. 20,3. Ohlenroth, Material Nr. 4.

12. *NSe* 1942, 140 Abb. 5. *InstNegRom* 65.1147.

13. Mus. Arch. 4758. *MAAR* 34, 1980 Taf. 20, 4. G. SIEBERT, *Recherches*, Taf. 55, 3. OXÉ, *BJb* 138, 1953, 83 ff. Taf. 11, 3. *InstNegRom* 63.632-633.

14. E. COLONNA DI PAOLO/G. COLONNA, *Castel d'Asso* I, 208 Taf. 413,7; 438.

15. MFA 00.541. *MAAR* 34, 1980 Taf. 19,1.

16. *MAAR* 34, 1980 Taf. 9, 8; dagegen gehört ein winziges Fragment dort, *a.O.* Taf. 5, 3 mit Pelten und Trauben in den Zwickeln und gerade noch erkennbarer Rundscheibe im Knotenpunkt zum Rand hin, zu den wenigen frühen Funden. Das Stück entspricht etwa dem Fragment aus Castel d'Asso s.o.; der späteren Serie wird man Fragmente aus Gabii zurechnen: vgl. ELVIRA MATA, in: *Il Santuario de Juno en Gabii*, hrsg. von M. ALMAGRO-GARBEA (Roma 1982) 371 Abb. 1; 2; 374 Abb. 27.

17. *MAAR* 34, 1980 Taf. 17,9. Ohlenroth, Material Nr. 32.

18. Mus. Naz. Inv. 108 718. *MAAR* 34, 1980 Taf. 17,8. Ohlenroth, Material Nr. 47. *InstNegRom* 65.1151 (nur ein Teilfragment).

19. *MAAR* 34, 1980, Taf. 6,6.

entsprechend wiederkehrt und eine Zuschreibung dieses schönen Exemplars an die Popilius-Werkstatt sehr wahrscheinlich macht. Der Fundhorizont für ihn ist früh, d.h. vor 150 v. Chr. Das bedeutet, spätestens seit dem mittleren Drittel des 2. Jhs. dürfen wir ganz allgemein mit derartigen Blattkelchbechern in den umbrischen Werkstätten rechnen; sie halten sich offenbar als durchgehende Grundform der Dekoration bis ans Ende der Gattungsproduktion in sullanischer Zeit. Der Beitrag der Popilius-Werkstatt zu der besonderen Kelchbecher-Dekoration mit figürlich gefüllten Nelumboblättern kommt weiter unten bei der Behandlung der Herakleides-Werkstatt zur Sprache.

Den erhaltenen 14 Signaturen des C. Popilius stehen nur 9 des C. Lapius gegenüber. Diese verfügen jedoch über einige sehr charakteristische Stempel bzw. Stempelverbindungen. Vor allem fällt eine sechsblättrige lappige Rosette (3 breite und 3 schmale Blätter) auf, die meist als Füllung des Bodenmedaillons dient. Sie ist vielfach am gleichen Becher verbunden mit einem horizontalen Früchte-Blüten-Feston mit schrägen Bändern, zu welchen gelegentlich eine Astragalkette tritt. Lapius nimmt übrigens auch teil an der Produktion von Zungenbechern, die besonders im Oeuvre des Herakleides vertreten sind; auch ein Zungenbecher des Popilius, ehem. Sammlung Brummer²⁰, ist erhalten.

Besonders charakteristisch ist der Becher in München²¹ mit doppelter Signatur des Lapius in lateinischer und etruskischer Schrift. Er enthält alle genannten Elemente: Blattrosette im Bodenmedaillon, Feston mit schrägen Bändern und darüber die Kette aus relativ großen Astragalen. Ein signierter Becher in Tarquinia R.C. 5593²² schließt sich unmittelbar an, ebenso ein weiterer in Princeton²³.

Die relative Seltenheit des Rosettenmotivs macht es möglich, einen bisher unpublizierten Becher aus dem Hafengebiet von Telamone²⁴ (Taf. 223γ) mit großer Zuversicht der Lapius-Werkstatt zuzuschreiben. Es handelt sich um einen Blattkelchbecher, wie er für das Oeuvre des Lapius typisch ist. Von diesem existieren keine Gefäße des oben für Popilius bezeugten Typus mit Girlanden und linearen Blattkelchzeichnungen und Rundscheiben an den Knotenpunkten. Ganz eindeutig ist trotz Fehlens von Astragal und Feston der Becher Würzburg L 920²⁵ aufgrund der besonders spezifischen Bodenrosette zuzuordnen. Weitere drei Becher sind aus gleichem Grund ebenfalls der Werkstatt zuzuschreiben: Berlin 4864²⁶, Paris, Louvre 3436²⁷ und besonders London o. Nr.²⁸; bei letzterem tritt noch das Feston zur Bodenrosette hinzu.

20. Versteigerungskatalog Slg. E. BRUMMER (1979) 367 Nr. 723. Es handelt sich um einen schon von Siebourg, *RM* 12, 1897, 45 Nr. 9 aufgeführten Becher aus Sovana, der vor der Signatur des Popilius noch die rätselhafte CILLO aufweist, wohl kein zweiter Personennamenname, sondern eher eine Ortsbezeichnung u. U. aus OCRICULO verschrieben?

21. OXÉ, *BJb* 138, 1933 Taf. 11, 2. Ohlenroth, Material Nr. 22.

22. *MAAR* 34, 1980 Taf. 19,5. SIEBOURG, *a.O.* Nr. 10. Ohlenroth, Material Nr. 26.

23. *Univ. Art Museum* 56.131, F. F. JONES, *a.O.* (Anm. 4) Nr. 16 Abb. 11.

24. Privatbesitz Telamone. Ich bin O.W. v. Vacano für die Mitteilung und die Publikationserlaubnis sehr verpflichtet. Die Photographie verdanke ich der Freundlichkeit des Besitzers.

25. Langlotz, *Kat. der Vasen Nr. 920. Führer durch das Martin von Wagner-Museum* (1975) 188 f. E. SIMON, *Augustus* 151 Abb. 199, mit zu später Datierung ("frühaugusteisch"). Ohlenroth, Material Nr. 31. SIEBOURG, *a.O.* Nr. 13 m. Abb.

26. Verschollen. Nach Zahns Inventareintragung noch mit Resten von weißem Überzug und Spuren von Hellblau und Gold. Aus Privatsammlung in Florenz erworben (Auktion bei Lepke 15.2.06). Diese Information verdanke ich Frau Ursula Kästner vom Pergamon-Museum Berlin.

27. COURBY, *Les vases grecs à reliefs* (1922) Taf. 11, d. F. F. JONES, *a.O.* (Anm. 4) Nr. 29. Ohlenroth, Material Nr. 29.

28. CHARLESTON, *Roman Pottery*, 10 Taf. 2. F. F. JONES, *a.O.* Nr. 27 Abb. 8. Ohlenroth, Material Nr. 53.

Fehlt das Rosettenmotiv, so bezeugen die beiden anderen Motive, Feston und Astragalkette, an signierten Bechern eindeutig diese Inkunabeln der Werkstatt des Lapius, so an einem anderen Becher in London²⁹, einem Becher ehem. Schweizer Kunsthandel³⁰, einem weiteren in Florenz³¹ mit besonders großgliedriger Astragalkette und schließlich an Vatican, Mus. Gregor. 15463³², der noch das Motiv gefächerter Zungen ('long petales') hinzufügt³³.

Interessant ist, daß zwei Becher des L. Quinctius in Tuscania und in Arezzo³⁴, einmal in Rosettenmotiv und Astragalkette, das andere ohne letztere zusätzlich auch im Gesamttypus des Kelchbechers engste Beziehung zur Werkstatt des Lapius bezeugen. Quinctius, dem wir schon im Umkreis des Popilius begegneten (in Tivoli), partizipierte offensichtlich an beiden Werkstätten.

Für die Werkstatt des *Herakleides*, von der sechs Signaturen erhalten sind, kristallisiert sich ein unter den mittelitalischen Bechern seltener vorkommendes Motiv als charakteristisch heraus: eine konzentrierte medaillonförmige Ausprägung des sog. 'makedonischen' Schildes, der in der östlichen megarischen Keramik in anderer, großflächigerer Weise seine konzentrischen Kreise und Punktreihen auf der Gefäßwand ausbreitet. Des Herakleides 'Markenzeichen' erscheint als Variation der vielfältig an den mittelitalischen Bechern auftretenden Rundscheiben, die vor allem die Zwickel der Kelche füllen, aber auch gelegentlich als Bodenmeaillon vorkommen. Ich nenne und zeige folgende Becher: Tarquinia 1322³⁵, einen anderen ehem. Kunsthandel Schweiz³⁶, formgleich mit Coll. Castellani Nr. 877³⁷, sowie einen weiteren der gleichen Sammlung³⁸. Von unsignierten Stücken sind hier anzuschließen: ein unpublizierter Becher im Louvre o. Nr.³⁹, ferner New York, MMA 06.1021.284⁴⁰, ein Zungenbecher, der das makedonische Motiv am Boden und im Randfries aufweist. Man möchte ein Fragment aus Tivoli⁴¹ wegen des prononcierten Motivs unter der Randzone, alternierend mit Gorgoneia-Scheiben, mit der Werkstatt des Herakleides verbinden, während ein Kelchfragment, ebenfalls aus Tivoli⁴², den makedonischen Schild mit der Lapius-Rosette kombiniert und wiederum beweist, wie nah sich die umbrischen Werkstätten untereinander gestanden haben müssen.

Das trifft auch auf einen interessanten Becher vom Esquilin in Rom mit der Signatur des L.

29. CHARLESTON, a.O. Taf. 3. JONES, a.O. Nr. 14 Abb. 7. Ohlenroth, Material Nr. 21.

30. O.W. v. VACANO, RM 73/74, 1966/67, 84 (nur erwähnt). Photo Widmer durch frdl. Vermittlung von H. A. Cahn.

31. Mus. Arch. 75200. MAAR 34, 1980 Taf. 19,4 a-b. Ohlenroth, Material Nr. 24.

32. MAAR 34, 1980 Taf. 19,2. Ohlenroth, Material Nr. 20. Doppelsignatur des Lapius in lat. und etruskischen Buchstaben.

33. Dies Dekorelement zusammen mit der lappigen Bodenrosette weist sehr wahrscheinlich auch einen Becher in Brüssel aus Praeneste [R 577, CVA 3, Taf. 2 (146) Nr. 6. MusNegBrüssel 122729-30.] in die Werkstatt des Lapius, ferner den reinen Zungenbecher in Tübingen G 29 sowie Berlin 5904, beide mit Rosette im Medaillon.

34. Tuscania, Mus. Civ.-Leonida Marchese, Il Museo di Tuscania, Farbtafel. Arezzo, Mus. Arch. 1550; aus Cività Castellana. Ohlenroth, Material Nr. 28. *InstNegRom* 63.583-585.

35. Bruschi Coll. Inv. 1322. MAAR 34, 1980 Taf. 19,9. Ohlenroth, Material Nr. 38.

36. Photo Widmer unten links (Vermittlung H. A. Cahn).

37. Villa Giulia Inv. 50585. Mingazzini, Cat. II Taf. 238.

38. Villa Giulia Inv. 52541, Cat. II Nr. 878.

39. Ohlenroth, Material Nr. 40.

40. MAAR 34, 1980 Taf. 20,1. Ohlenroth, Material Nr. 16.

41. Rom, Mus. Naz. MAAR 34, 1980 Taf. 23,4 re. Ohlenroth, Material Nr. 66.

42. Rom, Mus. Naz. 108 717. MAAR 34, 1980 Taf. 23, 9. Ohlenroth, Material Nr. 44. *InstNegRom* 65.1156 li.

Atinius zu⁴³, wie die des Herakleides stets, auf *tabula ansata*. Das makedonische Schildmedaillon sitzt auf einem attisierenden dreifachen Blattschuppenkelch. Beide Werkstätten sind offenbar besonders eng miteinander gekoppelt gewesen.

Bleibt nur noch zu erinnern, daß Herakleides auch reine Zungenbecher gefertigt hat⁴⁴, mit dieser Produktion also etwa noch gleichzeitig mit Lapius tätig war, sonst aber wohl noch weiter herabreichte.

Zum Schluß sei noch ein kurzer Hinweis auf die Kelchbecher mit gefülltem Nelumbo gestattet, über die ich bereits in Berlin 1988 gesprochen habe⁴⁵. Bei ihnen stammen die zentralen Beispiele aus der Werkstatt des Popilius, z.B. Vatican, Mus. Gregor. 14411⁴⁶, das bekannte Renommierstück. Die springenden Böcke und die Venus/Amor-Gruppe erscheinen auch in einer Bechermatrize⁴⁷ aus dem Tivoli-Fund, in welchem ebenfalls, wie oben erwähnt, eine Formschüssel des Popilius enthalten ist, die eines gewöhnlichen Kelchbechers⁴⁸, neben einer weiteren des L. Quinctius⁴⁹. Die Matrizen aus Tivoli mit den gefüllten Nelumbo-Blättern der Popilius-Werkstatt zuzuweisen, ist methodisch durchaus erlaubt. Die gegenständigen Böcke allein waren jedoch nicht auf seine Werkstatt beschränkt: der von Herakleides signierte Becher in Dresden⁵⁰ (Taf. 223δ) macht das deutlich. Andererseits wird man kaum zögern, einen Becher aus Ampurias in Barcelona⁵¹ (Taf. 223β) der Popilius-Werkstatt zu vindizieren. Mit dem zwar nicht signierten Becher Vatican, Mus. Gregor. 15462⁵², hat er den bewegten Akanthus gemeinsam, vor allem aber den Schuppenblattbodenstern mit kleiner Rosette darauf, die wir oben für Popilius als charakteristisch angesprochen haben. Beide Becher haben übrigens auch die eigenartige erdbeerstrukturierte Musterung in den kleinen Nelumboblättern am Bodenteil. Diese im Verein mit den springenden Böcken läßt auch einen bisher unpublizierten Becher in Fragmenten vom Telamonaccio (Grabung O.W. v. Vacano) in Grosseto⁵³ (Taf. 224) mit der Werkstatt des Popilius verknüpfen: hier erscheint auch wieder die Girlande (über unbärtigen Köpfen mit Symposiastenbinde), mit der wir eingangs die Betrachtung der Popilius-Becher im engeren Sinne begannen, dazu noch ein besonders schöner Rankenfries unter dem Rand, dem wiederum ein Fragment aus Tivoli⁵⁴ außerordentlich nahesteht. Das Motiv der kleinen erdbeerstrukturierten

43. Rom, Antiqu. Com. MAAR 34, 1980 Taf. 21,2. SIEBOURG, a.O. Nr. 12. Ohlenroth, Material Nr. 42. Die Signatur auf *tabula ansata* vgl. CIL XV 2, 6077.

44. Sign. Becher: Rom, Mus. Naz. 108 644, nicht aus dem Tivoli-Fund stammend. MAAR 34, 1980 Taf. 19,8. Ohlenroth, Material Nr. 12,2. *InstNegRom* 65.1149. Brüssel, Mus. Cinquant. R 578, Aus Cerveteri. CVA 3 I B et III N Taf. 2 (140), 5; 4; 6. Photo Mus. 31688 u. 122631 A. (der freundlichen Hilfsbereitschaft von J. Chr. Balty verdankt); vgl. ferner oben Anm. 33.

45. *Akten des XIII. Internationalen Kongresses Klassische Archäologie, Berlin 1988* (1990) 313-315 Taf. 42,2-3.

46. Aus Vulci. MAAR 34, 1980 Taf. 17,7; 18. F. F. Jones, a.O. Nr. 9 Abb. 5; 6. Ohlenroth, Material Nr. 56.

47. Rom, Mus. Naz. 108 733. MAAR 34, 1980 Taf. 22,3. Ohlenroth, Material Nr. 55.

48. Rom, Mus. Naz. 108 718. MAAR 34, 1980 Taf. 17,8. s. oben S. 277.

49. Rom, Mus. Naz. o.Nr. NSc 1927, 374 Abb. 1 u. 2 (S. 375). Eingeritzte Signatur auf der Außenwand der Formschüssel: L.C, sehr wahrscheinlich identisch mit L. Quinctius.

50. Albertinum Z.V. 3805. Aus Slg.Dr.Curt Lukow, Berlin. Photo des Museums 53/53-55. Ich danke Dir. Raumschüssel Photo und Publikationserlaubnis.

51. Mus. Arqueol. MERCEDES VEGAS, *Ampurias* 15/16, 1953/54, 353-355 Abb. 2.

52. Aus Vulci. MAAR 34, 1980 Taf. 21,1. F. F. JONES, a.O. (Anm. 4) Nr. 23. Ohlenroth, Material Nr. 58.

53. Wiederum bin ich O.W. v. Vacano vielmals verpflichtet für die freundliche Überlassung von Photos und für die Erlaubnis zur Vorlage an dieser Stelle.

54. Rom, Mus. Naz. o.Nr. nicht in NSc 1927. Ohlenroth, Material Nr. 72.

Nelumboblätter, die einem größeren mit Figurenfüllung als Basis dienen, begegnet ebenfalls auf einem Fragment des Tivolifundes⁵⁵.

Diese Übersicht hat, wie ich hoffe, deutlich gemacht, daß wir in der Rekonstruktion der mittelitalischen Reliefbecher-Werkstätten nicht zu resignieren brauchen. Das altbewährte System der TS-Forschung, den kleinsten gemeinsamen Nenner unter den Punzen als Kriterium auszuwerten, hilft uns auch hier weiter, den spezifischen Anteil der einzelnen umbrischen Werkstätten an der Gesamtproduktion einigermaßen sicher zu bestimmen.

ULRICH HAUSMANN

Universität Tübingen
Archäologisches Institut

55. Rom, Mus. Naz. o.Nr. MAAR, a.O. Taf. 23,6. Ohlenroth, Material Nr. 60. Bei einer Variation aus dem gleichen Fund, MAAR, a.O. Taf. 22,5. Ohlenroth, Material Nr. 59, dienen die punktierten kleinen Nelumboblätter größeren Akanthusblättern als Basis.

Calices Pergami und die Scherbenfunde aus dem Großen Altar

(Tafeln 225-228)

Die Datierung des Großen Altars von Pergamon hat eine Diskussion ausgelöst, deren Ende vorläufig noch nicht abzusehen ist¹. Eine Reihe von Aufsätzen, die sich als Vorankündigung von großen zu erwartenden Einzeluntersuchungen verstehen², gilt darüber hinaus dem Bau- und Ausstattungsprogramm des Altares. Es herrscht dabei deutlich die Tendenz vor, für das Bauwerk eine in sich abgeschlossene und einheitliche Konzeption vorauszusetzen. In Gegensatz zu älterer Forschermeinung³ erscheint die Zeitspanne, die für die Errichtung des ganzen Monumentes angenommen wird, auf höchstens ein Jahrzehnt eingeschränkt, der Beginn der Bauarbeiten um bis zu drei Jahrzehnten nach unten verrückt. Mehr oder weniger unausgesprochen basiert die gegenwärtige Annäherung an den Großen Altar und seine Datierungsproblematik auf der Beurteilung der Keramik, die in seinen Fundamentkammern (vgl. Taf. 226a) verbaut gefunden wurde⁴. Es war P. Callaghan, der in einem Aufsatz von 1981 eine Neubewertung einiger Scherbenfunde aus dem Altar vorgenommen und einen jüngeren Ansatz des Altars befürwortet hatte⁵. Ein bis dahin quasi unangetasteter Fixpunkt antiken Kunstschaffens und der Stilgeschichte geriet dadurch ins Wanken. Die von Callaghan vorsichtig formulierten Argumente wurden keiner neuerlichen Prüfung unterbreitet, vielmehr 1990 von Th.-M. Schmidt aufgegriffen und wiederholt⁶.

Im Rahmen dieses Kolloquiums, das der Erforschung der hellenistischen Keramik gewidmet

Zu den zusätzlich hier gebrauchten Abkürzungen *AvP*, s. DAI Abkürzungsverzeichnis. Für freundliche gewährte Hilfe und Verständnis möchte ich meinen Dank aussprechen: S. Drougou, C. Meyer-Schlichtmann, A. Papageorgiou-Venetas, W. Radt, J. Schäfer, E. Steiner.

1. s. zuletzt M. KUNZE, Neue Forschungen zum Pergamonaltar, in: *L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes* (1991) 135 ff.; N. STAMPOLIDIS, *ebenda* 293ff. mit Anm. 30-32; A. STEWART, *Greek Sculpture An Exploration* (1990) 210ff. mit Abb. 692-716.

2. KUNZE in: *Phyromachos-Probleme*, 31. *Ergh. RM* (1990) 125; W. HÖPFNER, *AA* 1989, 619ff.

3. Vgl. zusammenfassend W. RADT, *Pergamon* (1988) 190ff.

4. J. SCHÄFER, *Hellenistische Keramik aus Pergamon*, *PergForsch* 2 (Berlin 1968) 153ff. mit Abb. 17-20.

5. P. J. CALLAGHAN, On the Date of the Great Altar of Zeus at Pergamon, *BICS* 28, 1981, 115ff.

6. TH.-M. SCHMIDT in: *Phyromachos-Probleme*, *a.O.* (Anm. 2) 142-146.

ist, werden im Folgenden die Datierungskriterien, denen die Keramikfunde aus dem Altar unterzogen wurden, beleuchtet oder berichtigt. Mehrere, eng miteinander verklammerte oder sich überlagernde Gründe rechtfertigen ein solches Anliegen. Ihre Aufzählung dient sozusagen einer Standort-Bestimmung und der Abgrenzung verschiedener Ausgangspunkte in der Altarforschung.

1. Callaghan hatte sich in dem oben zitierten Aufsatz auf ein Scherbenmaterial berufen, das 1961 von J. Schäfer ausgegraben und 1968 publiziert worden war. Die Zusammensetzung dieses Befundes entspricht etwa jener, die A. Conze in einem Aushub 1904 konstatieren konnte⁷. Ein abgesplitterter Amphorenstempel und Füße von zwei Tränenfläschen waren darin von zusätzlichem, allerdings nicht wirklich nutzbarem Aussagewert⁸. In beiden Fällen lagen gestempelte Ziegel vor⁹, Münzen schienen zu fehlen.
2. Das Gesagte verdeutlicht, daß die Füllung der beiden Fundamentkammern einheitlich ist, also wohl auch gleichzeitig erfolgte. Das Material und die durch den Fundort vorgegebenen Umstände entsprechen also bis zu einem gewissen Grad der Forderung nach einem *σύνολον κλειστόν*, das das Motto des Kolloquiums von Saloniki gebildet hatte.
3. Das Vorgehen, mit dem Callaghan die Fragmente aus dem Altarfundament datiert und verglichen hatte, folgt einem in der Wissenschaft allgemein üblichen Muster: die Erzeugnisse unterschiedlicher Kunstlandschaften werden dabei zu den Produkten attischer Werkstätten in Relation gebracht, da der Publikationsstand und die Befundsituation der letzteren ihre Priorität bzw. Dominanz auf dem antiken Markt zu dokumentieren scheinen. Alle Bearbeiter pergamenischer Keramik orientierten sich ebenfalls —wenngleich in unterschiedlichem Grad— an dieser Leitlinie. Die veränderte politische Konstellation im Hellenismus und die damit verbundene Verschiebung und Ausbildung von künstlerischen Zentren machen freilich ein solches, bereits im voraus akzentuiertes Einordnungsschema bei der Beurteilung von Keramik fragwürdig.
4. Da die künstlerische Affinität Pergamons zu Athen grundsätzlich in vielen Bereichen als erwiesen angesehen wurde¹⁰, stand aber für Schäfers Einschätzung der Keramik diese Prämisse nicht in Frage. Hinzu kam, daß seinerzeit die von H. Thompson publizierten Gruppen der Agora¹¹ verlässliche Vergleichsmöglichkeiten zu bieten schienen, umso eher, da Schäfer in Pergamon selbst noch nicht auf eine Abfolge von Befunden zurückgreifen konnte. Gerade der Aushub der Fundamentkammer (Taf. 226a) erfolgte in der Absicht, damit eine Art "Wasserscheide" zu schaffen, die eine chronologische Differenzierung des Keramikmaterials ermöglichen sollte, wurde doch der Altar aus äußeren Gründen als ziemlich fest datiertes Monument angesehen.
5. Auf der Grundlage und Neuuntersuchung des Altaraufbaues und des Großen Frieses in

7. s. *ebenda* Taf. 90-93. Wie mir V. Kästner freundlicherweise mitteilte, wurde auch noch eine dritte Fundamentkammer geöffnet, über den Zeitpunkt und den Verbleib der Fundstücke ist jedoch nichts bekannt.

8. s. *ebenda* Taf. 90 unten: Amphorenhenkel; Taf. 91e: Tränenfläschen, sollte die Skizze von Conze annähernde Genauigkeit besitzen, wäre an einen Vergleich mit K. BRAUN, *AM* 85, 1970, 140 Nr. 88 Taf. 56,5 zu denken. Vgl. zur Chronologie des Brunnenabschnittes, S. ROTROFF, *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Bowls, The Athenian Agora XXII* (Princeton 1982) 110f., s. dagegen den Beitrag von K. Braun in dieser Kongreß-Publikation.

9. A. CONZE, *AvPI* 2 (1913) 279 mit Abb. und freundliche Mitteilung von J. Schäfer.

10. Zu den Beziehungen Athen - Pergamon, s. jüngst CH. HABICHT, *Hesperia* 59, 1990, 561ff.

11. H. A. THOMPSON, *Hesperia* III, 1934, 311ff., wiederabgedruckt in: H. A. - D. B. THOMPSON, *Hellenistic Pottery and Terracottas* (1987) 11-180.

Berlin folgte Schäfer der Datierung von H. Kähler¹². Historische, stilistische und baugeschichtliche Überlegungen hatten diesen veranlaßt, den Bau als königliche Stiftung (181 v. Chr.) nach der Schlacht von Magnesia gegen Antiochos III. (190 v. Chr.)¹³ zu interpretieren.

6. Seit seiner Auffindung waren für die Errichtung des Altares große historische Ereignisse verantwortlich gemacht worden. Mit Hilfe einer solchen Staffage schienen gewisse Ungeheimheiten am Bau, so etwa die Unfertigkeit, erklärbar. Auch Callaghan verwendet ein historisches Argument. Der Unterschied zwischen Schäfer und Callaghan besteht allerdings darin, daß der erste bei der Analyse der Funde den historischen Anlaß als Voraussetzung, der letztere dagegen ihn als Ergebnis seiner Untersuchung begreift. So benutzt er mit einem hermeneutischen Zirkelschluß die historische Begründung als Präliminarium seiner Beweisführung: die ikonographische Metapher des Großen Frieses (Götter/Giganten = Griechen/Barbaren) erlaube die Deutung auf einen Bruderkrieg (d. h. gegen die Seleukiden) nicht, sondern fordere als Erklärung die Gleichsetzung mit den Pergamenern/Galliern. Dann aber kämen nur jene Siege Eumenes II. in Frage, die ihm im Jahre 166 v. Chr. den Titel Soter eintrugen¹⁴. Daß darüber hinaus in der Gestaltung der Altarfrieze als Bild-Mitteilung eine bewußt inszenierte antirömische Propaganda angelegt gewesen sei, wie dies Th.-M. Schmidt vorschlägt¹⁵, ist m. E. eine zu vordergründig-einseitige Interpretation. Daß überhaupt mythologische Paradigmata in der Kunst den Führungsanspruch Pergamons gegenüber den Griechenstädten legitimieren sollten, wie dies M. Kunze summarisch umschreibt¹⁶, bedeutet ebenfalls eine zu ausschließliche Politisierung und ideologische Selektion von Mythos. Abgesehen davon, daß der genannte ikonographische Bezug (Götter = Pergamener/Giganten = Gallier) nur dann stimmig wäre, wenn die Parallelität klassisches Athen / eumenisches Pergamon vorausgesetzt würde, folgt die Ikonologie der pergamenischen Kunst dieser Zeit jedoch sehr viel komplexeren Regeln und war keinesfalls inhaltlich und formal auf attische Vorbilder festgelegt¹⁷. Persönliche Ruhmsucht des Königs und gezielt demonstrierte Repräsentation sind außerdem in Pergamon in einer solchen unverblümt modernen Direktheit nicht bezeugt. Votive und Bautätigkeit unterliegen hier vielmehr nach wie vor einem altmodischen "bürgerlichen" Selbstverständnis. Im Pindarschen Sinne handelt es sich eher um eine Rückgabeverpflichtung, die eingelöst werden muß, ein realisierter Dank für Wohltaten also, die Könige und Stadt von den Göttern erhalten hatten¹⁸.
7. Sowohl Schäfer wie Callaghan beziehen sich bei ihrer Einordnung der Keramik aus dem Altarfundament auf die Ausgrabungen im Asklepieion vor den Toren der Stadt, die 1958-1963 durchgeführt worden waren. Schäfer hatte selbst noch dem Fortgang dieser Arbei-

12. H. KÄHLER, *Der Große Fries von Pergamon* (1948) 143 ff.; SCHÄFER, *a.O.* (Anm. 4) 26.

13. R. E. ALLEN, *The Attalid Kingdom* (1983) 86f.

14. F. S. KLEINER - S. P. NOE, *The Early Cistophoric Coinage* (1977), zur Situation s. J. HOPP, *Untersuchungen zur Geschichte der letzten Ättaliden* (1977) 51ff.; nach ALLEN, *a.O.* (Anm. 13) 79 wurde der Titel bereits auf einem Dekret von 184 v. Chr., das Eumenes als Soter bezeichnet, *ebenda* 211ff. Nr. 7 und 8, geführt.

15. SCHMIDT, *a.O.* (Anm. 6) 147-162.

16. KUNZE, *a.O.* (Anm. 2) 139.

17. G. HÜBNER, Die Applikenkeramik von Pergamon Eine Bildersprache im Dienst des Herrscherkultes, *PergForsch* 7 (1993) Kapitel Figuralreliefs.

18. An diese erinnert auch die Weihinschrift noch in den überlieferten Resten, s. RADT, *a.O.* (Anm. 3) 190.

ten beigewohnt, Callaghan konnte die inzwischen veröffentlichten Ergebnisse, AvP XI 1-4 (1968-1984) heranziehen. Neben dieser Publikationsserie, in der die Behandlung der Keramik breiten Raum einnimmt, sind zur Zeit eigene Monographien zu verschiedenen Keramikgattungen Pergamons entweder bereits gedruckt, abgeschlossen oder in Vorbereitung¹⁹. Da Pergamon gerade als Fabrikationsort bestimmter Becher ("calices") im Altertum Berühmtheit erlangt hatte, s. Plin. N.H. 35, 161, dürfte in der Stadt keine ganz unbedeutende Tonindustrie angesiedelt gewesen sein. Die Ausgrabungen im Ketiostal bestätigten dies²⁰. Wenn also, wie das Pliniuszitat nahelegt, die Tonproduktion Pergamons eine gewisse Eigenwertigkeit besaß, so folgert daraus auch, daß lokale Entwicklungsabläufe und dekorative Eigenständigkeiten wahrscheinlich vorhanden waren. Also auch arbeitshypothetisch darf nur unter Vorbehalt das Primat attischer oder anderer mutterländischer Werkstätten für Pergamon proklamiert werden.

8. Da allein das Vorkommen bestimmter Schmuckmotive und Gefäßformen über Zeitpunkt und Ort ihrer jeweiligen Entstehung noch nichts aussagt, müssen Produktionen, Quantitäten und Entwicklungen jeweils lokal untersucht werden, bevor sich ein zeitliches Verhältnis von Werkstätten herauskristallisiert. In Pergamon liefern die Bauphasen im Asklepieion, die Fußböden und Zisternen im Stadtgebiet und auf dem Burgberg Befundgruppen, die zueinander in Relation gebracht werden können. Im Asklepieion hatte sich an Gebäuden, Mauern und Monumenten eine Abfolge von Zerstörungen, Wiederaufbau oder Renovierungen nachweisen lassen; diese Veränderungen zeichneten sich sowohl bautechnisch wie auch stratigraphisch im Erdreich ab. Anhand von Münzen und Amphorenstempeln waren die sich überlagernden Abschnitte zeitlich unterteilbar. Für die chronologisch so abgesicherten Bauphasen ergab sich dann zwangsläufig eine Verbindung mit den verschiedenen Verwüstungen, die die literarische Überlieferung für das Asklepieion vor der Stadt impliziert²¹. Jeder Zeitraum, der die einzelnen Bauphasen voneinander trennt, ist durch ein Spektrum an Keramik dokumentiert und repräsentiert. Dadurch lassen sich Beginn und Ende, Entwicklungen und Überlagerungen, Importe und Neuerfindungen von Gefäßformen kontrollieren, ihre Zeitstellung ist von der Datierung der Bauphasen abhängig und nicht umgekehrt. Der in den Asklepieion-Publikationen mehrfach enthaltene Hinweis auf Thompsons Gruppen C und D, der zu dem Vorschlag angeregt hatte, die Bauphasen in Analogie zur Umdatierung der Agora-Gruppen ebenfalls zu revidieren²², beinhaltet daher keine exaktere Zeitbestimmung. Er stellt vielmehr den Versuch dar, die pergamenische Keramik in den damals bekannten allgemeinen Vorstellungsrahmen einzugliedern, um dem Leser auf diese Weise eine Erinnerungs-Brücke zu bauen. Wie unge-

19. D. BEHR, Neue Ergebnisse zur pergamenischen Westabhangkeramik, *IstMitt* 38, 1988, 113ff.; U. MANDEL, Kleinasiatische Reliefkeramik der Kaiserzeit, *PergForsch* 5 (1988); C. MEYER-SCHLICHTMANN, Die pergamenische Sigillata aus der Stadtgrabung von Pergamon, *PergForsch* 6 (1988); G. DE LUCA, *IstMitt* 40, 1990, 157ff.; HÜBNER, a.O. (Anm. 17); DE LUCA, Die megarischen Becher von Pergamon (in Vorbereitung).

20. s. zuletzt Ö. ÖZYIĞIT, Céramiques hellénistiques d'après les fouilles de Pergame/Kestel, *B' 'Επιστημονική Συνάντηση για την 'Ελληνιστική Κεραμική* (1990) 94ff.

21. Zur eventuellen Zerstörung durch Seleukos 191/190 v. Chr., s. Liv. XXXII 8,9-16, durch Prusias, Pol. XXXIII 13, vgl. B. ANDREAE in: Phyromachos-Probleme, a.O. (Anm. 2) 70ff.; s. auch den historischen Überblick über die Geschichte des Asklepieions, Habicht, *AvP* VIII 3 (1969) 1ff.

22. CH. M. EDWARDS, *Hesperia* 55, 1986, 394 mit Anm. 41 bezugnehmend auf G. DE LUCA, *AvP* XI 1 (1968) 124f.; 134.

nügend nach heutiger Sicht die Vergleiche im Einzelnen ausfielen, macht ihre Überprüfung deutlich.

9. Aufschlußreich ist jedenfalls das Vorhandensein von megarischen Bechern. In Bauphase 8 taucht zum ersten Mal ein Bruchstück eines attischen Bechers auf, der wohl mit *workshop A* zu verbinden ist²³. In Bauphase 9 (200-191 v. Chr.) sind es fünf Becher, die m. E. dieser Werkstatt nahestehen, zwei gehören wohl in den Umkreis von Bion, zwei sind nicht benennbar. In Bauphase 10 (191 v. Chr. - 180 v. Chr.) fand sich ein Beispiel für Werkstatt A, zwei, wie ich glaube, für die von Bion, zehn jedoch sind vermutlich pergamenischer Provenienz. Die enge Zusammengehörigkeit von Bauphase 10 und 11 (2. Viertel des 2. Jhs. v. Chr.) bezeugt die Scherbe 261, die an Scherbe 291 aus Bauphase 11 anpaßt²⁴. Geritzte "Fußballbecher" finden sich zum ersten Mal in Bauphase 9 als Fragment Nr. 186, sog. Rillenbecher (Nr. 272) zum ersten Mal in Bauphase 11²⁵. Das Pinienzapfenmuster, das zur frühen Dekorvariante in Athen zählt, erscheint in Bauphase 10 zum ersten Mal belegt, weist aber, wie auch bei den Exemplaren aus den jüngeren Bauphasen, eine völlig andere Binnenzeichnung als die attische Spezies auf²⁶. Eine Scherbe mit Kreisornamentik, also dem sog. Makedonischen-Schild-Motiv, taucht in Bauphase 10 zum ersten Mal auf²⁷, auch hier unterscheidet sich die Gestaltungsmanier von den üblichen Mutterlandbeispielen. Ein Exemplar der Alten Grabung sichert die Becherform, die jedenfalls jener der geritzten Fußballbecher gleicht²⁸. Die in der 1. Hälfte des 2. Jhs. v. Chr. zugesetzte Zisterne 17 aus dem Temenos für den Herrscherkult bestätigt das Vorhandensein des Typus für das Akropolis-Areal in demselben Zeitraum. Offenbar wurde lokal mit den Wirbel-Motiven experimentiert, wie das Bodenstück aus einer Pflasterunterfütterung aus dem Ende des 3. Jhs. v. Chr. vermuten läßt²⁹. Das älteste Beispiel der kanonischen Version von Blattzungendekor, wie er für festländische Werkstätten charakteristisch sein kann³⁰, ist erst mit Bauphase 12 (157 v. Chr. - Ende des 3. Viertels des 2. Jhs. v. Chr.) zu verzeichnen³¹. Die Auflistung dieser Scherben war nötig, da ihrer Ornamentik eine mehr oder weniger chronologische Signifikanz beigemessen wird, auf die bei der Diskussion der Altarfundament-Keramik zurückzukommen sein wird.
10. Das Vorführen von Funden aus den Bauphasen sollte exemplarisch, am Beispiel der megarischen Becher, die Differenzierung der Keramik in der 1. Hälfte des 2. Jhs. v. Chr. vor Augen stellen. Eine für Pergamon typische Trinkgefäßgattung dagegen, deren Erfindung lokal begrenzt ist und deren Formenrepertoire ein deutlich verifizierbares Bruchmaterial liefert, fehlt in den Fundamentkammern des Großen Altares, sie läßt sich auch erst mit

23. *Ebenda* 123f. Nr. 158 Taf. 43.

24. *Ebenda* 139; 141 Taf. 49; abgebildet auch SCHÄFER, *a.O.* (Anm. 5) Taf. 51 Inv. K 419/603.

25. *AvP XI* 1 S. 126; 129: "Fußball". *Ebenda* 142 Taf. 50: "Spiralrille".

26. Zu Athen, s. ROTROFF, *a.O.* (Anm. 8) 16ff. Taf. 1-2; zu Pergamon, *AvP XI* 1 S. 139 Nr. 258 Taf. 49.

27. *Ebenda* 136; 138 Nr. 256 Taf. 49.

28. Vgl. CONZE, *a.O.* (Anm. 9) Beib. 42,16 oder das Bodenstück, SCHÄFER, *a.O.* (Anm. 5) Taf. 51 Inv. MB 570 (im Text nicht behandelt).

29. Bei dem Bodenstück aus Zisterne 17, E. BOEHRINGER - F. KRAUSS, Das Temenos für den Herrscherkult, *AvP XI* (1937) 104 Taf. 48e 4, erscheint der charakteristische Wirbel als Zentralornament, umgeben von gefiederten Blättchen, s. auch die Kombination Wirbel/Keule, *AvP XI* 2 (1975) 66; 75 Nr. 149.

30. ROTROFF, *a.O.* (Anm. 8) 34ff. Taf. 59-64.

31. *AvP XI* 1 S. 152, 343-344 Taf. 54; *AvP XI* 2 S. 75 f.; 79 Taf. 47,1 (Theatersondagen).

Bauphase 12 genauer fassen. Diese Becher zeichnen sich vorallem durch ihre in Relief aufgesetzten Dekorationen aus (sog. Appliken-Keramik), m. E. sind sie mit den oben in Abschnitt 7 genannten "calices" des Plinius identisch. Für ihre Frühphase konnte das Jahrzehnt 170-160 v. Chr. wahrscheinlich gemacht werden³². Die dabei verwendeten figuralen Motive, die, in Gegensatz zum Figurenrepertoire der megarischen Becher, eine monumental zu nennende Qualität besitzen, gestatteten einen detaillierten Vergleich mit den Reliefs des Altares. Auf ihn kann freilich an dieser Stelle nicht eingegangen werden, doch sei immerhin soviel bemerkt, daß unmittelbare Motiv-Entsprechungen von Großem Fries und Becherreliefs nicht vorliegen, daß aber formale und stilistische Parallelen, ja sogar die Übernahme von Kompositionsschemata zwischen Kleinem Fries und den Becherreliefs bestehen³³. Auch wenn man das Fehlen solcher Becherfragmente im Keramikbefund des Altarfundamentes nicht als *argumentum ex silentio* gelten lassen will, ist die stilistische Nähe der Figuralmotive zum Kleinen Fries auffallend genug.

11. Diese Becher gehören m. E. zum Kultbetrieb des pergamenischen Kultvereins der Attalisten, einem lokalen Zweigverband der dionysischen Techniten³⁴. Ihre spezifische Bedeutung für das Königshaus hatte sich allmählich erst entwickelt. Dabei war die Bindung der Könige an delphische Weisungen, heilige Regeln und kultische Bezüge überhaupt ein Merkmal, das Pergamon und seine Bauten grundsätzlich geprägt hatte. Der Bau des Großen Altares wird keine Ausnahme gebildet haben. Abgesehen von allgemeinen Erwägungen aber dürften bei den Bauarbeiten ganz konkrete Maßnahmen eine Rolle gespielt haben: das Altarfundament (vgl. Taf. 226a) überdeckt nämlich einen Apsidialbau, über dessen Funktion und Benennung wir nur Vermutungen anstellen können³⁵. Seine Lage, die gleichermaßen ausgewogene Distanz des Monumentes zu Athenatempel, Oberer Agora und Theaterterrasse, und die sakrale Nutzung des Nachfolgerbaues machen wahrscheinlich, daß es sich bereits um einen Kultbau handelte. Wie oben in Abschnitt 1 und 2 bemerkt, wirkt die Zusammensetzung der Keramik aus der Auffüllung der Fundamentkammern homogen. Daraus folgert eine einheitliche Zuschüttung. Sie erklärt sich, wie auch sonst bei der Umgestaltung von Heiligtümern zu beobachten³⁶, aus der offensichtlich vorgegebenen Auflage, daß das eigentliche Kultgeschehen in der Zeit der Bauarbeiten nicht ausgesetzt werden durfte. Die Fundamentierung hatte also erst dann zu erfolgen, wenn die Kontinuität des Kultbetriebes gewährleistet war. Das bedeutet allerdings auch, daß der ursprüngliche Kultinhaber weiterhin hier seine Heimstatt hatte. Gerade in Pergamon begegnet häufig die Gepflogenheit, in den Heiligtümern Kultgemeinschaften von mehreren Göttern unterzubringen, die dann als *σύνναος* oder *σύνθρονος* gleichermaßen an denselben Zeremonien beteiligt waren. Daß letztlich diese Art praktischer Bedingungen auf den Ablauf der Bauarbeiten bzw. die Vollendung der Friese Einfluß gehabt haben wird, ist zumindest denkbar.

32. HÜBNER, *a.O.* (Anm. 17) Kapitel Datierung.

33. Vgl. *ebenda* Taf. 51, 241 mit K. STÄHLER, *Das Unklassische am Telephosfries* (1966) Abb. 2a oder HÜBNER Taf. 64, 296 mit STÄHLER, *a.O.* Abb. 6a.

34. I. E. ΣΤΕΦΑΝΗΣ, *Διονυσιακοί Τεχνίται. Συμβολές στην προσωπογραφία τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων* (1988).

35. s. dazu zuletzt V. KÄSTNER in: "Wir haben eine ganze Kunstepoche gefunden!" *Sonderausstellung* (Berlin 1986/1987) S. 22 mit weiterer Literatur; vgl. auch STÄHLER, *a.O.* (Anm. 33) 208 Anm. 39.

36. HÜBNER, *a.O.* (Anm. 17) Kapitel Datierung Anm. 49.

Die in den Absätzen 1-11 oben vorgetragenen Informationen und Überlegungen bilden den Hintergrund jeglicher Problematik, die sich mit dem Großen Altar auseinanderzusetzen versucht. In die hier resümierten Forschungsansätze und Meinungen waren bewußt gleichzeitig wertende Gesichtspunkte eingebracht worden, um so ein umfassenderes Abwägen von Argumenten zu ermöglichen. Der Übersichtlichkeit wegen wird im Folgenden die von Callaghan getroffene Keramikauswahl beibehalten und der Reihe nach diskutiert.

Die megarischen Becher mit Dreiblatt-Dekor und die Cistophoren

Das Blattschema der zitierten Beispiele Z 109 und 123 (Taf. 226β und 227ε) entspricht einer Ornamentform, die in verschiedenen Versionen in Pergamon häufig ist. Sie ist entweder als dreiteilige Blüte (Taf. 225α) mit Standboden und Blütenfäden zu interpretieren, kommt als gegenständiger Blattzweig mit Fruchtstengel vor (Taf. 225δ) oder bildet eine Dreierformation von Blättern, in deren Zwickel ebenfalls Fruchtstengel sitzen, wobei entweder ein gewirbelter oder ein verdickter (Taf. 225β-γ) Ansatz die Halterung des Arrangements bilden. Varianten (mit Perlsäumen, der Verzicht auf die Fruchtstengel und andere Blattbinnenzeichnungen) sind möglich, die schematisierte Abbildung versucht lediglich das Grundmuster vorzuführen: dabei wäre dann zwischen Typus Blüte, Blattbündel und Blattzweig zu trennen. Die Erfindung und der typologische Ursprung des schmalblättrigen, dreiteiligen Sträußchen-Motivs setzt mit attischen rf. Simen-Bordüren ein, taucht schließlich bei östlichhellenistischen Kranz-Gebilden auf, ist als Schildschmuck bei den Balustradenreliefs der Athenaterrasse verwendet und erscheint im Dekor megarischer Becher östlicher Prägung³⁷. Auf die spezifische Halterung ist dabei jeweils Wert gelegt. Das gewirbelte Bündchen der Version c kommt auch bei dem fünfteilig aufgefächerten Blattbündel der Appliken vor (Taf. 225ζ') die zu den oben in Abschnitt 10 genannten Gefäßen gehören. Vom Dekor der megarischen Becher wurde das fünfgliedrige Blattschema in Pergamon nicht übernommen, zierte aber — ohne Halterung — einen Import-Becher der Agora-Grabung³⁸. Das wirklich vorrangig in Pergamon beheimatete Dreiblatt-Sträußchen führen erst die Werkstätten der sog. ionischen Becher im Schmucksortiment³⁹. Sie haben es offensichtlich dem Applikenrepertoire Pergamons (s. Abschnitt 10 oben und Taf. 225ε) entlehnt: es handelt sich dabei um rundausladende, spitzzulaufende Blätter, die in dreifacher Anordnung übereinander geschichtet wurden und deren drei Stiele in einer quergestellten Manschette enden. Diese Dreiblatt-Komposition ähnelt auf den ersten Blick in ihrem äußeren Umriß den Blatt-kompartimenten, aus denen der Kranz auf der Rückseite der Cistophoren zusammengesetzt ist⁴⁰. Bei näherem Hinsehen stellt sich dann heraus, daß die Bestandteile dieses Kranzes den Eindruck des übereinander geschichteten Dreiblattes mit je zwei leicht versetzten Blättern optisch nur vortäuschen. Zwar sind die Korymben in den Zwickeln wie beim Applikensträußchen (Taf. 225ε) vorhanden, doch fehlen die zum Bündchen drapierten Stengel. Im Dekor der oben erwähnten ionischen Becher waren sie erhalten geblieben. Von einer formal-typologischen Kohärenz zwischen Applikensträußchen (Taf. 225ε) und Kranzelement kann also nicht wirklich die Rede sein, doch ist offensichtlich eine ikonographisch-ikonologische Reminiszenz des Münz-

37. *Ebenda* Kapitel Lanzettblatt. Das Dreiblatt-Motiv ohne Fruchtstengel taucht dann nochmals als Blütengirlande um den Altar bei einem kaiserzeitlichen Relief auf, A. SCHÖBER, *Die Kunst von Pergamon* (1951) 50; 60 Abb. 8.

38. ROTROFF, *a.O.* (Anm. 8) 89 Nr. 378 Taf. 66.

39. A. LAUMONIER, *La céramique hellénistique à reliefs, Délos XXXI* (1971) 160, 1281 Taf. 125; 186, 1297-629; 463 Taf. 40; 126: Werkstatt .

40. s. KLEINER, *a.O.* (Anm. 14).

kranzes an den Applikenkranz, der die Becher schmückt, beabsichtigt. Die beobachtete Verschleifung des Motivs auf den Münzen ist somit eine Kunstform, die nicht allzu kleinteilig, weil sonst unübersichtlich, wirken will, und deren Abhängigkeit vom Applikensträußchen evident ist. Dazu paßt, daß das Motiv sonst nicht mehr vorkommt, seine Verwendung im Ornament-schatz der ionischen Becher war sowieso eher marginal.

Die ikonographische und formale Ableitung der herzförmigen Blätter in der übereinander geschichteten Dreiheit weist zurück auf die rf. Vasenmalerei, in der das Motiv häufig in der Darstellung des Efeukranzes des Dionysos bzw. seines Thyros begegnet⁴¹. Die dezidierte Angabe von Stengeln fehlt dabei freilich immer. Auf sie wird auch bei den Arrangements der Blattschichten bei Girlanden verzichtet, deren Entwicklung gerade in Pergamon gut zu verfolgen ist⁴². Das älteste für uns faßbare Beispiel einer Frucht-Blüte-Blattgirlande bietet der Rundaltar Eumenes II., der "allen Göttern" geweiht war⁴³. Auch wenn die eingebundenen Motive nicht eine Anspielung auf die Empfänger des Votivs versinnbildlichen, sondern wirklich nur eine dekorative Neuerfindung nutzen, ist klar, daß die Girlanden aus dem Lyson- und Kalliklesgrab oder jene aus dem Mosaik des pergamenischen Heratempels nicht als verbindliche Zeugnisse eines Zeitstils und dessen datierender Bedeutung angeführt werden dürfen. Sie folgen vielmehr der ihrem Genus eigentümlichen Ikonographie und verkörpern im Detail Merkmale einer kunstlandschaftlichen Ausbildung und nur vage für ein überregionales Darstellungsmuster. Auch die Kranzdarstellungen auf Münzen sind einer langen formelhaften Bild-Tradition verpflichtet. Die schmalen, lanzettförmigen Blätter beim Kranz der Tetradrachmen Eumenes II. sind ebenfalls nicht als Spielart des Dreiblatt-Typus aufzuschlüsseln, sondern suggerieren höchstens visuell eine gewisse Ähnlichkeit.

Das Gesagte hatte verdeutlichen sollen, daß im Reliefdekor, der auf pergamenischer Keramik erscheint, die Halterung bzw. das Bündchen offenbar bei jeder Art von mehrteiliger Blattkomposition zur Bild-Aussage gehörte, sich aber von der Blüte (mit Knoten) unterschied. Im Girlandenschmuck und auf Münzemblemen wurde seine Wiedergabe als unnötig erachtet. Die für Pergamon typische Dreiblatt-Version repräsentiert das runde, dreigliedrige Applikensträußchen (Taf. 225ε) dessen Besonderheit zudem ausmacht, daß der Umrißlinie, die die gestaffelte Blattgruppe umschreibt, selbst die Form eines (runden) Blattes gegeben ist. Diese Stilisierung ist dem Dreiblatt-Schema, wie es die megarischen Werkstätten in Pergamon verwenden (Taf. 225α-γ) unbekannt. Die Version a entspricht 198 der Bauphase 9 des Asklepieions, die Version c kommt bei zwei Beispielen, nämlich 143 und 155, aus der Theatersondage C des Asklepieions vor; sie sind der ältesten Phase dort zugerechnet, die gegen Ende des 3. Jhs. v. Chr. angesetzt wird⁴⁴. Ihnen ist Z 123 (Taf. 227ε) zur Seite zu stellen, während Z 109 (Taf. 226β) die Versionen a und c zu einer dritten Variante kombiniert. Beim Kranz der oben erwähnten Tetradrachme ließe sich das jeweilige Mittelblatt eines Bündels gleichermaßen als Knotenpunkt des nächsten Bündels verstehen, dann aber stünde es, nicht zuletzt auch der Fruchtstengel wegen, tatsächlich der Version c nahe. Das aber heißt auch, daß eine vorbildhafte Version angenommen werden

41. HÜBNER, a.O. (Anm. 17) Kapitel Efeusträußchen.

42. H.-J. SCHALLES, *Untersuchungen zur Kulturpolitik der pergamenischen Herrscher im dritten Jahrhundert vor Christus* (1985) 24f. mit Anm. 158-162; D. BERGES, *Hellenistische Rundaltäre Kleinasiens* (1986) 91ff.; 95 mit Anm. 324.

43. *Ebenda* 94 mit Anm. 321 Abb. 39a.

44. *AvP* XI 2 S. 66; 75f. Taf. 46,1 und 47,3 u. links.

müßte, die sowohl von den Münzen wie von den megarischen Scherben reflektiert würde. Es bedeutet nicht, daß Scherben und Münzen gleichzeitig sind.

Der Blattzungen-Dekor

Es handelt sich dabei um die Altarscherben Z 108 (Taf. 226 γ) und um Z 126-127 (Taf. 227 γ - δ). Schäfer hatte lediglich Z 108 mit dem Blattzungen Dekor verbunden, Z 126-127 dagegen als Relikte von Lotosblättern mit Perlsäumen gedeutet. Die Struktur von Z 126-127 läßt sich aber damit ebensowenig in Einklang bringen wie mit dem sonst üblichen Blattzungen-Ornament⁴⁵. Die Einführung des Motivs in den Töpferwerkstätten von Athen und Korinth ist kürzlich erst Gegenstand neuer Untersuchungen gewesen, für Pella ließ es sich gleichzeitig mit der Einrichtung der Betriebe nach der Mitte des 2. Jhs. v. Chr. nachweisen⁴⁶. Während für Korinth die Jahre gegen 165 v. Chr. wahrscheinlich gemacht wurden⁴⁷, schwankt der Ansatz für Athen zwischen dem ersten und dem Ende des 2. Viertel des 2. Jhs. v. Chr.⁴⁸. Der Ort der ursprünglichen Motiverfindung oder sogar eine potentielle Ur-Form konnte bislang nicht verifiziert werden. Die hypothetisch postulierte Entwicklung von konvexen zu flachen Blattzungen scheint durch die Befunde etwa bestätigt, unklar bleiben Artikulation und Vorhandensein der Zwischenräume, die die einzelnen Blattzungen-Elemente trennten. Tatsache ist, daß zu den pergamenischen Fragmenten (vorläufig) keinerlei Parallelen existieren. Die starke Plastizität von Z 108, die Binnenzeichnung oder auch die sich nach unten verjüngende Blattform, neben der gegenläufig ein sich nach unten verbreiternder Leerraum bestanden haben muß, (Taf. 226 γ) sind Züge, die gewissermaßen absichtsvoll auf den Gegensatz von flachen und ausladenden Blattzungen abzielen, ähnlich wie dies bei gläsernen Rippen-Bechern der Fall ist. Während bei Z 127 dasselbe System vorliegen könnte (Taf. 227 γ) wobei die Zwischenräume in der unteren Hälfte des Bechers mit dicken Perlen gefüllt gewesen wären, scheint Z 126 (Taf. 227 δ) eine gewisse Torsion zu verraten, und besitzt, allerdings nur einseitig, einen doppelten Perlenstrang. Das an Schäfers Abb. 19 zu überprüfende Größenverhältnis zeigt, daß Z 127 ein ziemlich großer Becher gewesen muß. Alles in allem haben aber diese Beispiele in Asklepieion-Befunden keine Entsprechungen. Die Sondagen-Beispiele wirken einheitlicher insgesamt, bemerkenswert flach und feinlinig im Relief, sie gehen mit 343-344 aus Bauphase 12 konform. Dies setzt ihre Entstehung vor 157 v. Chr. voraus⁴⁹, präzisiert die Zeitstellung von Z 108, Z 126-127 jedoch nicht, auch wenn freilich ein noch älteres Datum für sie vorausgesetzt werden muß.

Bei diesem Stand der Dinge sei noch ein Blick auf weitere Fragmente aus dem Altarfundament geworfen, für die sich zeitliche Anhaltspunkte zu bieten scheinen. Bis zu einem gewissen Grad aufschlußreich sind in jedem Fall die sog. "Fußball"-Becher (Taf. 225 ζ und 227 α) einem Typus, von dem mehrere Scherben zu Tage kamen. Sein frühes Vorkommen in der hier interessierenden geritzten Form ist einmal mit 297 aus Sondage A im Olivenhain und zum andern durch 186 aus Bauphase 9 für das Asklepieion bezeugt⁵⁰. Das heißt, daß sein Auftreten seit der

45. s. Anm. 30 oben.

46. Γ. Μ. ΑΚΑΜΑΤΗΣ, *Πήλινες μητρες ἀγγείων ἀπὸ τὴν Πέλλα. Συμβολὴ στὴ μελέτη ἐλληνιστικῆς κεραμικῆς* (1985) 550.

47. EDWARDS, *a.O.* (Anm. 22) 392ff.

48. ROTROFF, *Hesperia* 57, 1988, 87ff.

49. s. Anm. 31 oben.

50. s. Anm. 25 oben; *AvP* XI 2 S. 85f.; 89 Nr. 297; 99 Nr. 407 Taf. 52,2; vgl. auch SCHMIDT, *a.O.* (Anm. 6) 142ff.; HÜBNER, *a.O.* (Anm. 17) Kapitel Datierung Anm. 38; BEHR, *a.O.* (Anm. 19) 147 Kat. 153 Abb. 13.

Wende vom 3. zum 2. Jh. v. Chr. gesichert ist, also somit fast gleichzeitig mit seinem ersten Erscheinen in Athen⁵¹. Fußbildung und Profilführung der Form sind in Pergamon jenen Bechern verwandt, die mit einem sehr speziellen Ornament verziert sind, das man u. a. als "Makedonischer Schild" bezeichnet⁵². Die Tagebuchzeichnungen Conzes lassen erkennen, daß ein solches Fragment im alten Aushub vorhanden war⁵³. Es trägt den für die pergamenischen Beispiele charakteristischen Wirbel, der hier aber auch mit anderen Dekorkombinationen möglich ist⁵⁴. In Bauphase 10 und 11 erscheint es in der Wirbel-Variante, das kanonische Halbkreis-motiv ist erst mit Bauphase 12 (345) belegt⁵⁵. Der Fiederung der megarischen Scherben Z 129 und 131, Schäfer Abb. 20, steht als Beispiel 195 aus Bauphase 9 am nächsten, die Ausprägung verschwindet aber offenbar in der Folgezeit⁵⁶. Die Spiralrillenbecher-Fragmente Z 91-93 lassen sich zwei verschiedenen Bechertypen zuteilen: Z 92, Schäfer Abb. 20, gehört zur Version mit rundem gewölbtem Boden, wie er auch in Conzes Zeichnungen dokumentiert ist⁵⁷. Die breiteren Rillenstege dagegen von Z 91 (Taf. 227 ζ) und Z 93 deuten auf eine Becherform, die jener des Fußballbeckers gleicht und einen ausgebildeten Boden besaß (vgl. Taf. 227 α , 225 ζ)⁵⁸. Aus Bauphase 10 stammt mit 236 eine Parallele zu Z 92.

Von den 3.-Jh.-v. Chr.-Scherben sei das Randstück eines Rotellenkantharos abgebildet, um den Gegensatz zu der Westabhang-Version zu verdeutlichen (Taf. 228)⁵⁹. Das letztgenannte Beispiel ließ sich aus Schäfer Z 27 und 75 zusammensetzen. Es gehört zu einer Serie von Exemplaren, die auf stilistischer Basis kürzlich eine Untersuchung erfuhren⁶⁰. Sie besitzen offensichtlich attische Vorläufer, von denen sie herzuleiten sind⁶¹. Bezeichnenderweise setzen sie in Pergamon dann ein, als sie in Athen außer Mode geraten. Der pergamenische Typus macht in der Profilführung und der Oberflächenbehandlung Modifikationen durch, die immerhin eine ungefähre Einordnung erlauben. Während für Z 27/75 aus den neueren Grabungen keine Vergleichsbeispiele zu finden waren, steht ihm ein Fund aus Zisterne 17 des Temenos für den Herrscherkult brüderlich zur Seite⁶². Durch einen Fußboden in der 1. Hälfte des 2. Jhs. v. Chr. überbaut, belegt sie die Präsenz der Form für das 1. Viertel des 2. Jhs. v. Chr. Charakteristisch ist der rötlich-ockerfarbene Überzug. Daß auch Z 108 (Taf. 226 γ) eine rotbraune Oberflächeneinfärbung besaß, sei dabei erinnert⁶³. Solche Farbnuancen repräsentieren allgemein pergamenische Werkstattendenzen, die im Lauf des 2. Jhs. v. Chr. zunehmen und die nicht zuletzt aus dem mattschwarz dekorierten Alltagsgeschirr, das in der zweiten Hälfte des 3. Jhs. v. Chr. vorherrscht, Anregungen bezogen haben mögen.

51. Offenbar in der Satyr-Zisterne, vgl. den Beitrag von S. Rotroff in diesem Kongreß-Band, s. auch zur Datierung, dies. in: THOMPSON, *a.O.* (Anm. 11) 185f.

52. Vgl. oben Anm. 28.

53. SCHMIDT, *a.O.* (Anm. 6) Taf. 93,5.

54. s. oben Anm. 29; vgl. auch SCHÄFER, *a.O.* (Anm. 4) Taf. 51 Inv. Nr. 119.

55. *AvP* XI 1 S. 152f. Nr. 345; 356 Taf. 54.

56. *Ebenda* 130 Nr. 195 Taf. 45.

57. SCHMIDT, *a.O.* (Anm. 6) Taf. 93,6 rechts.

58. s. oben Anm. 50.

59. s. HÜBNER, *a.O.* (Anm. 17) Nr. 243-244 Taf. 51 Abb. 3.

60. BEHR, *a.O.* (Anm. 19) Kat. 1-20 Abb. 1-4 Taf. 13,1; 14,1-2.

61. S. ROTROFF, *Hesperia* 60, 1991, 81ff. Abb. 12 Taf. 31.

62. BOEHRINGER - KRAUSS, *a.O.* (Anm. 29) 104 Taf. 48 d 9, zur Überbauung der Zisterne, s. 121.

63. Vgl. die Farbbeschreibung megarischer Becher durch Conze, *a.O.* (Anm. 9) Beibl. 41.

Als letztes Beispiel der Fundament-Keramikscherben sei hier noch Z 161 (Taf. 227β) vorgestellt. Es handelt sich um ein Lampenfragment mit runder Schulter und schwungvoll seitlich angesetztem Knauf. Die Bruchfläche im Boden scheint m. E. die Ergänzung zur Stablampe auszuschließen, gleichwohl finden sich unter diesen die besten Profilvergleiche⁶⁴. Jedenfalls kommen derartige Ausbildungen seit der zweiten Hälfte des 3. Jhs. v. Chr. vor, ihre Lebensdauer reicht allerdings bis etwa gegen 100 v. Chr. Ab wann im 2. Jh. v. Chr. ihre Produktion stillstand, ist den Fundzusammensetzungen bislang nicht zu entnehmen.

Zur Bedeutung des Großen Altars

Aus alledem war hervorgegangen, daß die Beschaffenheit der einzelnen Scherben und die Zeitspanne, die ihrer Gattung oder Typus zuzubilligen war, keine exakteren Hinweise zur absoluten Zeitbestimmung der Fundamentzuschüttung zu geben vermögen. Immerhin erhellen der Zusammenhang und die Konfrontation mit dem aus den Bauphasen des Asklepieions geborgenen Fundgut die definitivere Eingrenzung des Materials in die Zeit der Bauphasen 9-10, also in die ersten beiden Jahrzehnte des 2. Jhs. v. Chr. Daß dieser Zeitraum nach unten eine leichte Elastizität besitzen könnte, ergibt sich u. U. aus dem engen Konnex zwischen Bauphase 10 und 11⁶⁵. Zu fassen ist allerdings diese Durchlässigkeit am Scherbenbestand aus dem Fundament des Altares nicht.

Daß der Altar ein Schlachtenmonument darstelle, schien sich aus dem Programm der Ausstattung zwangsläufig schließen zu lassen, nicht zuletzt auch deshalb, da die literarische und durch Kopien gesicherte statuarische Überlieferung Denkmäler der Attaliden kennt, die durch eine offenkundige Metaphorik ausgezeichnet sind und mit Sicherheit Siege und militärische Erfolge feiern wollen⁶⁶. Daß ihr Aufstellungsplatz die Athener Akropolis war, daß für dieselben Siege in anderen Heiligtümern eine andere Bild-Topik bevorzugt wurde, gerät dabei oft schnell aus dem Blickfeld. Allgemein ist zu sagen, daß bei der Realisierung pergamenischer Kunst der Gedanke vorherrschte, in der dem jeweiligen Adressaten gemäßen Bild-Sprache aufzutreten. Dadurch unterscheidet sich die Aussage dieser Werke von platter, signalhafter Propaganda, gerät aber gleichwohl zu einer auch außenpolitisch wirkungsvollen Mitteilung. Daß ein Altar im Zentrum der eigenen Stadt, eingebunden in ein gewaltiges Bauprogramm des Königshauses, das fast alle Heiligtümer der Stadt umfaßte, lediglich, —wie z. B. die Freiheitsstatue in New York oder das Brandenburger Tor in Berlin— als Symbol eines Bewußtseins Geltung gehabt hätte, erscheint daher merkwürdig. Es erhebt sich vielmehr die Frage, ob die Erinnerung an Schlachtgetümmel tatsächlich als Selbstdarstellung und Demonstration des Erreichten für Pergamon selbst nötig war⁶⁷, für eine Stadt, deren Gemeinwesen mit Hilfe der Könige die alten Vorstellungen von der Polis hochhielt.

Der äußerst selektiv nur noch erhaltene Bestand pergamenischen Kunstschaffens, die Bre-

64. HÜBNER, a.O. (Anm. 17) Kapitel Datierung; D. M. BAILEY, *Suppl. Libya Antiqua* V 3 (1985) 13ff. C 57, 64, 69 Taf. 3-4.

65. *AvP* XI 1 S. 140.

66. s. T. HÖLSCHER, *AntK* 28, 1985, 123ff.

67. Das Gallieranathem auf der Athenaterrasse, SCHALLES, a.O. (Anm. 42) 68ff., oder die übrigen Militärweihungen in der Stadt übermitteln ihre Botschaften vom Sieg jeweils direkt und ohne Umschweife. Einer Forderung nach ungeschminkter unmittelbarer Mitteilung entspricht beim Großen Fries lediglich die Deutung dessen, was man sah: Götter und Giganten. Das, was man von ihnen wußte, wurde in viele subtile Details verkleidet.

chung dieser Kunst durch römische Adaption vermitteln uns heute nur eine eingeschränkte Anschauung bzw. ein verfälschtes Verständnis. Durch die Applikenreliefs der oben in Abschnitt 10 genannten Becher ließ sich immerhin der schwache Abglanz originaler Bild-Erfindungen rekonstituieren, mit denen die innerstädtisch wirksamen Absichten pergamenischer Bildwerke zum Ausdruck kommen. Es handelt sich dabei um eine formal mehr oder weniger eigenständige, ikonographisch überlegte Rezeption älterer Kunst. Der Erzählstil dieser Schöpfungen ist Archaischem verwandt. Die ikonologische Wahl der Themen orientierte sich an Alt-Überlieferungen, wertet sie aber in zeitgenössischem Sinne aus und benutzt dazu bewährte ikonographische Bild-Formeln. Die Folie bildete weniger einen kulturhistorischen Rahmen als vielmehr eine intellektuell unterlegte Frömmigkeit, die mit einem orphisch-pythagoräischen Welt-Verständnis einherging.

Die Gigantomachie des Altares bot, wie keine andere überkommene Bild-Chiffre, die Möglichkeit alle Götter gleichzeitig in Aktion zu zeigen. Die kosmologische Gliederung des Ganzen war dabei von gleicher Wichtigkeit⁶⁸. Daß dieser Fries dann Szenen einschließt, in denen die Genese der Stadt und das Wirken ihrer Gründerheroen erzählt wird, charakterisiert in übertragenem Sinne die schützende Hülle, in der die Götter Pergamon erhalten haben und werden. Die Interpretation, die E. Ohlemutz nicht mehr ausführen konnte, die aber im Großen Altar eine Weihung an die in Pergamon auch sonst bezeugten *πάντες θεοί* sieht⁶⁹, erscheint vor diesem Hintergrund mehr als sinnvoll. Sie entbindet vom dem Zwang, den Bau des Altares ausschließlich mit einem militärisch-kriegerischen Ereignis in Zusammenhang bringen zu müssen. Sie setzt für die Konzeption ein vorgegebenes Bildprogramm voraus, sagt aber über dessen Realisierung nichts aus.

GERHILD HÜBNER

68. E. SIMON, *Pergamon und Hesiod* (1975) 56ff.

69. E. OHLEMUTZ, *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon* (1940) 282f. Anm. 88.

Πήλινες μῆτρες «μεγαρικῶν» σκύφων ἀπὸ τῆ Σάμο

(Πίνακες 229-232)

Μία μικρὴ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ στὸ κτῆμα Ἀντωνίου Κυριαζῆ, στὴ ΝΔ περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Σάμου, ἔφερε στὸ φῶς τμήματα ἀπὸ πήλινες μῆτρες γιὰ τὴν παραγωγὴ σκύφων μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση¹. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ θέση ὅπου βρέθηκαν οἱ μῆτρες, ἀμέσως Β ἀπὸ τὴν Ἱερὰ ὁδὸ πὺ ὁδηγεῖ στὸ Ἱεραῖο καὶ σὲ ἀπόσταση ἐλάχιστων μέτρων ἀπὸ τὸ συγκρότημα ἀθλητικῶν ἐγκαταστάσεων (Γυμνάσιο, Παλαίστρα, Στάδιο) πὺ καταλαμβάνει ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ΝΔ περιοχῆς τῆς ἀρχαίας πόλης². Ἐὰν ἡ ἔρευνα δὲν εἶχε περιορισθεῖ σὲ μερικὲς δοκιμαστικὲς τομέες, θὰ εἶχαν κατὰ πάσα πιθανότητα περισυλλεγεῖ περισσότερες μῆτρες, πὺ θὰ μᾶς βοηθοῦσαν νὰ σχηματίσουμε σαφέστερη εἰκόνα γιὰ τὶς δραστηριότητες καὶ τὶς ἰδιομορφίες, γιὰ τὴ φυσιογνωμία τοῦ σαμακοῦ ἐργαστηρίου. Ἀλλὰ καὶ οἱ μῆτρες πὺ παρουσιάζονται βρέθηκαν σὲ διάφορες τομέες, μέσα σὲ ἀποθέσεις πὺ περιλαμβάνουν πολλὰ ὄστρακα ἀκόσμητων ἀγγείων, τμήματα ἀμφορέων καὶ μεγαρικῶν σκύφων, καθὼς καὶ μῆτρες ἀρχαϊκῶν εἰδωλίων καὶ ὄστρακα γεωμετρικῶν ἀγγείων· ἡ παρουσία τῶν τελευταίων στὴν περιοχὴ αὐτὴ εἶναι βέβαια κατανοητὴ, ἀφοῦ ἐδῶ βρίσκονταν οἱ ἐγκαταστάσεις καὶ τὰ νεκροταφεῖα τῆς γεωμετρικῆς πόλεως, στερεῖ ὅμως ἀπὸ τὸ εὔρημα τὸν χαρακτήρα τοῦ κλειστοῦ συνόλου. Τὸ γεγονός αὐτὸ πάντως ἐξουδετερώνεται κατὰ τρόπο ἱκανοποιητικὸ ἀπὸ τρία στοιχεῖα: α) οἱ μῆτρες, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὰ ἀγγεῖα πὺ βρέθηκαν στοὺς δύο μεγάλους ἀποθέτες τῶν οἰκοπέδων Πλατανιάτῃ καὶ Παρηγόρα, τῶν ὁποίων τὸ ὑλικὸ ἀνήκει σὲ κλειστὰ καὶ καλὰ χρονολογημένα σύνολα³, β) τὰ ὄστρακα τῶν μεγαρικῶν σκύφων πὺ βρέθηκαν μαζὶ ἀνήκουν στὸν ἴδιο κύκλο μὲ τὰ ἀγγεῖα

1. Ἡ ἔρευνα ἔγινε ἀπὸ τὴ συνάδελφο κ. Μαρία Βιγλάκη· στὴν καλοσύνη καὶ στὴ φιλία τῆς ὀφείλω τὴν παραχώρηση τοῦ ὑλικοῦ καθὼς καὶ πολλὲς χρήσιμες πληροφορίες καὶ ἐξυπηρετήσεις πὺ ἔκαναν δυνατὴ τὴν παρουσίαση αὐτῆ. Εὐχαριστίες ἐπίσης ὀφείλονται στὴν Ἐφορὸ ἀρχαιοτήτων τῶν Κυκλάδων κ. Φ. Ζαφειροπούλου γιὰ τὴν πάντα πρόθυμη συμπαράστασή της, στὴν κ. Σ. Παπαχατζῆ πὺ ἔκανε τὰ ἐκμαγεῖα τῶν μητρῶν καὶ στοὺς συναδέλφους Π. Χατζηδάκη καὶ Β. Γιαννοῦλη γιὰ τὴ βοήθειά τους. Τὰ σχέδια ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀλ. Γούναρη, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ ἰδιαίτερος.

2. W. MARTINI, *Samos* XVI, σ. XII εἰκ. 1.

3. Βλ. σχετ. Κ. ΤΣΑΚΟΣ, Σκύφοι μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀπὸ τὴ Σάμο, *Πρακτικὰ Β' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμεικὴ, Ρόδος 22-25 Μαρτίου 1989* (Ἀθήνα 1990) 143.

των μεγάλων ἀποθετών, γ) ἕνας ἀκέραιος λύχνος καὶ τμήματα ἄλλων ποὺ βρέθηκαν μαζί με τὶς μῆτρες ἀρ. 2, 3 καὶ 9 ἀνήκουν σὲ ἕναν τύπο κοινὸ στὴ Σάμο, ὁ ὁποῖος ἀντιπροσωπεύεται με πολλὰ παραδείγματα στοὺς μεγάλους ἀποθέτες, ἀλλὰ καὶ στὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ Κάστρο τοῦ Λυκούργου Λογοθέτη⁴ καὶ τὸ Ἑραῖο⁵. στοιχεῖα ποὺ κάνουν βέβαιη τὴ χρονολογικὴ κατάταξη τοῦ ἐργαστηρίου στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. καὶ μάλλον πρὸς τὶς ἀρχὲς τοῦ τελευταίου τετάρτου⁶.

Μαζί με τὶς μῆτρες γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀγγείων με ἀνάγλυφη διακόσμηση, βρέθηκαν ἐπίσης μῆτρες γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀνάγλυφων δίσκων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες παρουσιάζεται μόνο μία (Πίν. 229α) γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι τὰ διακοσμητικὰ θέματα εἶναι τὰ ἴδια με αὐτὰ τῶν μεγαρικῶν σκύφων. Παρόμοιες μῆτρες βρέθηκαν παλαιότερα στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Πριήνης καὶ θεωρήθηκαν ὡς σφραγίδες γιὰ τὴν κατασκευὴ γλυκισμάτων ποὺ προσφέρονταν στοὺς θεοὺς κατὰ τὶς μεγάλες γιορτές, στὸν τύπο τοῦ σημερινοῦ χριστόψωμου ἢ τῆς λειτουργιάς⁷. Στὴ Δῆλο πάντως ὑπάρχουν πῆλινοι ἀναθηματικοὶ δίσκοι με ὅπες γιὰ ἀνάρτηση, καμωμένοι ἀπὸ παρόμοιες μῆτρες. Στὸ πλούσιο ὕλικὸ ἀπὸ τὴν πύλη τῆς Μαγνησίας στὴν Ἐφεσο ὑπάρχει μιὰ πολὺ ὅμοια μῆτρα με τὴν ἴδια βλαστόσπειρα⁸.

Μία ἀπὸ τὶς μῆτρες ποὺ παρουσιάζονται, ἡ πρώτη στὸν κατάλογο, εἶχε περισυλλεγεῖ παλαιότερα (1977) στὸ οἰκόπεδο Κων. Σπαχῆ, στὸ κέντρο τῆς σύγχρονης πόλης τοῦ Πυθαγορείου, σὲ ἀπόσταση λίγων δεκάδων μέτρων ἀπὸ ἕναν κεραμικὸ κλίβανο, σὲ μιὰ περιοχὴ κοντὰ στὴν ἀγορὰ τῆς ἀρχαίας Σάμου, ὅπου ἔχουν ἐντοπισθεῖ καὶ ἄλλα βιοτεχνικὰ ἐργαστήρια, ὅπως ἐπεξεργασίας χαλκοῦ καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ συνδεθεῖ με τὶς ὑπόλοιπες μῆτρες, ποὺ καθὼς φαίνεται ἀνήκουν σὲ ἄλλο ἐργαστήριον. Ἄν συσχετισθοῦν τὰ δύο αὐτὰ εὐρήματα τῶν οἰκοπέδων Κυριαζῆ καὶ Σπαχῆ με τὴν παρουσία ἀποθέσεων καὶ ἐκτεταμένων ἐπιχώσεων με ὄστρακα καὶ ἄλλα ὕλικα —ἀνάμεσά τους καὶ μῆτρες γιὰ τὴν κατασκευὴ εἰδωλίων, ποὺ ἐντοπίζονται σὲ διάφορα μέρη⁹ καὶ στὸν χῶρο κάτω ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Σηλιανῆς καὶ συνδέονται σίγουρα με τὴν παραγωγὴ προϊόντων κεραμικῆς— ἀποδεικνύεται ὅτι: α) στὴ Σάμο ὑπάρχουν κεραμικὰ ἐργαστήρια με μεγάλη παραγωγὴ καὶ διάρκεια, β) ὅτι δὲν ὑπάρχει χωροταξικὰ καθορισμένη περιοχὴ γιὰ τὶς ὄχληρες αὐτὲς βιοτεχνίες ποὺ φαίνεται ὅτι βρισκόνταν διασκορπισμένες σὲ μεγάλη ἔκταση γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης¹⁰.

Ἄπὸ τὰ λίγα τμήματα ποὺ ἔχουν βρεθεῖ ὡς σήμερα φαίνεται ὅτι οἱ σαμιακὲς μῆτρες ἔχουν σχῆμα ἡμισφαιρικὸ —ἕνα μόνο τμήμα ἀνήκει σὲ κωδωνόσχημη μῆτρα— ἡ βάση ὀρι-

4. R. TÖELLE-KASTENBEIN, *Samos XIV*, 166 πίν. 287A, B καὶ E.

5. H. P. ISLER, *Samos IV*, 135 πίν. 63, 447.

6. Οἱ λύχνοι θὰ πρέπει νὰ ἀποτελοῦν ντόπια μίμηση τοῦ τύπου 34 A τοῦ Howland [*The Athenian Agora IV* (1958) 104 Nr. 449 πίν. 16] ποὺ χρονολογεῖται στὸν 2ο π.Χ. αἰ., ἐνῶ στὴ Σάμο οἱ ὅμοιοι λύχνοι τοποθετοῦνται γενικὰ στὸ β' μισὸ τοῦ αἰῶνα καὶ ἴσως στὸ τελευταῖο τέταρτο (βλ. σχετ. H. P. ISLER, *ὁ.π.*). Στὴ Δῆλο ὁ τύπος χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ 2ου/ἀρχὲς 1ου π.Χ. αἰ. (PH. BRUNEAU, *EADélos XXVI*, 30 πίν. 7, 362). Στοὺς μεγάλους ἐλληνιστικοὺς ἀποθέτες ἀπὸ τὴ Σάμο οἱ ὅμοιοι λύχνοι ἔχουν καταγραφεῖ ὡς τύπος τοῦ 1555 ἀπὸ τὸν ἀρ. εὐρ. τοῦ καλύτερα διατηρημένου παραδείγματος (Κ. ΤΣΑΚΟΣ, *ΑΔ 28*, 1973, 527 πίν. 497γ καὶ *ΑΔ 33*, 1978, 331).

7. R. ZAHN, *Priene*, 465 εἰκ. 573-574.

8. G. SEITERLE, *AntK 25*, 1982, πίν. 26,3.

9. Οἰκόπ. Σ. Μουστάκα, *ΑΔ 32*, 1977, 295 κέ., Ἄ. Κυριαζῆ, *ΑΔ 33*, 1978, 334. Ἡ στρώση εἶχε ἐξηγηθεῖ ὡς στρῶμα καταστροφῆς. Γιὰ τὸν κεραμικὸ κλίβανο βλ. Οἰκόπ. Γιαννοπούλου *ΑΔ 28*, 1973, 537 πίν. 500β.

10. H. HERDIG, *Pergamenische Werkstatt*, 49 κέ. Ἡ παρατήρηση τῆς κ. V. Mitsopoulos-Leon γιὰ τὶς ἀνάγκες σὲ νερὸ ποὺ ἔχει ἡ παραγωγὴ κεραμικῶν προϊόντων ἐξηγεῖ ἴσως τὴ διασπορὰ τῶν ἐργαστηρίων· ὅλα τους βρίσκονται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ ποὺ διέσχισε τὴν πόλη ἢ σὲ μέρη ὅπου ὑπῆρχαν ὑπόγεια νερά καὶ πηγάδια.

ζεται με άπλο ως ύποτυπώδη δακτύλιο, τὸ χεῖλος εἶναι ἄλλοτε ὀριζόντιο ταινιωτὸ πού ἐξέχει πρὸς τὰ ἔξω, ἄλλοτε ἄπλως ἐνισχυμένο σὲ πάχος. Ὁ πηλὸς εἶναι καστανέρυθρος ὡς πορτοκαλέρυθρος με μίκα, τὰ τοιχώματα καλοψημένα, σκληρὰ καὶ «κουδουνιστά», σὲ μερικὲς μάλιστα περιπτώσεις, ὅπως στὶς μῆτρες ἀρ. 5 καὶ 7, με γκριζόμαυρο πυρήνα. Σὲ ὅλες σχεδὸν διακρίνονται ὑπολείμματα πηλοῦ στὸ ἐσωτερικὸ ἀπὸ τὴ χρησιμοποίησή τους γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀγγείων¹¹.

Ἀπὸ τὴ μήτρα τοῦ οἰκοπέδου Κ. Σπαχῆ (Πίν. 229β) σώζεται λιγότερο ἀπὸ τὸ ἓνα τέταρτο τοῦ κάλυκα· διακρίνονται τμήματα ἀπὸ ἓνα ἀνεμιζόμενο χαρακτηριστικὸ φύλλο, αὐτὸ πού, κατὰ τὸν Laumonier¹², δὲν εἶναι οὔτε φύλλο ἄκανθας, οὔτε φοίνικα, ἓνα φύλλο ὅμοιο τοῦ ὁποίου δὲν ὑπάρχει στὴ φύση καὶ ἀπὸ ἓνα πλατὺ λογχοειδὲς με τονισμένο τὸ πλαίσιο καὶ τὴν κεντρικὴ νεύρωση. Τέσσερα ἀνεμιζόμενα θὰ ἐναλλάσσονταν στὸν κάλυκα με ἰσάριθμα λογχοειδῆ ἢ καλύτερα με δύο λογχοειδῆ καὶ δύο ρομβόσχημα, ὅπως γίνεται συνήθως στὰ πιὸ γνωστὰ παραδείγματα τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Μονογράμματος , στὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ἡ μήτρα. Τὸ ἴδιο ἀνεμιζόμενο φύλλο με τὶς χαρακτηριστικὲς ὀριζόντιες ἐγκοπὲς στὸν κεντρικὸ μίσχο βρίσκεται σὲ ἀγγεῖα τοῦ ἐργαστηρίου ἀπὸ τοὺς ἀποθέτες τῆς Σάμου καὶ τῆ Δήλου¹³. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τῆς Σάμου μάλιστα πού ἔχουν τὴν ἴδια διακόσμηση θὰ πρέπει νὰ ἔγιναν στὰ ἐργαστήρια τοῦ νησιοῦ με μῆτρες πού εἶχαν εἰσαχθεῖ ἀπὸ ἄλλου. Τὸ πλατὺ λογχοειδὲς με τὰ σαρκώδη «μάγουλα» (δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν μίσχο) συναντιέται ἐπίσης συχνὰ στὰ ἀγγεῖα τοῦ ἐργαστηρίου¹⁴. Στὰ νεώτερα παραδείγματα τὸ φύλλο εἶναι πολὺ πιὸ στεγνὸ καὶ σχηματοποιημένο¹⁵. Εἶναι λοιπὸν ἀπόλυτα βέβαιο ὅτι ἡ μήτρα ἀποτελεῖ δημιουργία τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Μονογράμματος πού, μαζί με τὰ ἄλλα χαρακτηριστικὰ ἐργαστήρια σκύφων τοῦ Ἰωνικοῦ, λεγόμενου καὶ Δηλιακοῦ, τύπου, θὰ πρέπει μετὰ τὴν ἐργασία τοῦ Laumonier καὶ τὰ εὐρήματα τοῦ G. Seiterle στὴν Ἔφεσο, νὰ ἀποδοθοῦν στὴν πόλη αὐτή¹⁶.

Στὸ ἐργαστήριον τοῦ Μονογράμματος ἀνήκει καὶ μιὰ ἐξαιρετικῆς ποιότητος μήτρα, ἄριστα διατηρημένη, τῆς ὁποίας σώζεται ἓνα μικρὸ δυστυχῶς μόνο τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ τοίχωμα (Πίν. 229γ). Ἡ ἐξαιρετικὴ τῆς διατήρηση δείχνει ὅτι ἡ μήτρα ἔχει ἐλάχιστα χρησιμοποιηθεῖ, ἢ ποιότητά της ὅμως καὶ ἡ κομψότητα τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων της ἐξηγεῖ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ, τὰ προϊόντα τοῦ ὁποίου εἶχαν, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., κατακτῆσει τὶς ἀγορὲς τῆς Μεσογείου. Διατηρεῖται ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν ταινία τοῦ χεῖλους με λεπτοδουλεμένο λέσβιο κυμάτιο πού ὀρίζεται με δύο ἐγχάρακτες γραμμές. Στὴ ζώνη τοῦ τοιχώματος διακρίνεται τμήμα βλαστόσπειρας με ἓνα φυλλαράκι ἄκανθας καὶ τρεῖς τυπικὲς κουκίδες ὡς παραπληρωματικὸ κόσμημα· θέματα γνωστὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τῆς Δήλου¹⁷. Στὸς μεγάλους σαμιακοὺς ἀποθέτες βρέθηκαν παρὰ πολλὰ ἀγγεῖα με τὴν ἴδια διακόσμηση. Διακρίνεται ἡ ἴδια χυμώδης βλαστόσπειρα, οἱ χαρακτηριστικὲς γιὰ τὸ ἐργαστήριον

11. Γιὰ τὰ ὑπολείμματα χρήσης βλ. I. M. ΑΚΑΜΑΤΗΣ, *Πήλινες μῆτρες ἀγγείων ἀπὸ τὴν Πέλλα* (Θεσσαλονίκη 1985) 243, ὅπου καὶ λεπτομερὴς διαπραγμάτευση τῶν σχετικῶν θεμάτων.

12. *EADélos* XXXI, 129.

13. Ὁ.π. πίν. 30, ἰδιαίτ. 375, 1976, 1975 κλπ.

14. Ὁ.π. πίν. 30, 2000, ἰδίως 31, 3343, 388.

15. Βλ. π.χ. τὰ προϊόντα τοῦ atelier du Plagiaire, ὁ.π. πίν. 77.

16. *AntK* 25, 1982, 148 εἰκ. 26.

17. *EADélos*, ὁ.π. πίν. 30, 1421 με τὸ ἴδιο λέσβιο κυμάτιο καὶ 45, 1578, 67D. 217, 1610 κλπ. με ἰωνικὸ κυμάτιο, μαϊάνδρο ἢ ρόδακες στὴν ταινία τοῦ χεῖλους. Βλ. καὶ σχ. 124, 1284.

κουκίδες· χαρακτηριστικό για τὸ ἐργαστήριο εἶναι καὶ τὸ λέσβιο κυμάτιο μὲ τὶς λόγχες¹⁸. Ἐνα πολὺ ὅμοιο κομμάτι μῆτρας ἔχει βρεθεῖ τελευταῖα στὴν Ἔφεσο¹⁹. Διακρίνεται τὸ ἴδιο κομψὸ κυμάτιο καὶ ἡ ἴδια βλαστόσπειρα.

Μιὰ τρίτη μῆτρα ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται ἓνα μικρὸ μόνο τμήμα ἔχει στὴν ταινία τοῦ χεῖλους σειρὰ ἀπὸ ἀκτινωτοὺς τετραγωνισμένους ὀκτάφυλλους ρόδακες, συνηθισμένο διακοσμητικὸ θέμα τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου²⁰. Καὶ στὶς τρεῖς μῆτρες τὸ σχέδιο εἶναι κομψό, ἐκτελεσμένο μὲ ἀκρίβεια, προφανῶς καμωμένο μὲ καθαρὲς μεταλλικὲς, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ «ὀξύτητα» τῶν γραμμῶν, σφραγίδες. Ἡ ὁμοιότητά τους μὲ τὰ παραδείγματα τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Μονογράμματος προδίδει τὴν ἄμεση σχέση τους μὲ τὰ ἐργαστήρια τῆς Ἐφέσου ἀπ' ὅπου πρέπει νὰ προέρχονται οἱ μῆτρες.

Μία δευτέρα ομάδα μητρῶν δὲν δείχνει τὴν ἴδια ἄμεση σχέση μὲ τὰ ἐφεσιακὰ ἐργαστήρια. Ἐνῶ ὁ τρόπος διακόσμησης βρίσκεται στὰ πλαίσια τῶν ἰωνικῶν ἐργαστηρίων, ἡ ἐκτέλεση, ἡ φθορὰ τῶν ἐπιμέρους θεμάτων-σφραγίδων δείχνουν προχειρότητα καὶ διαφορετικὴ ἀντιμετώπιση. Τέτοια εἶναι ἡ ἐπόμενη, τέταρτη, μῆτρα γιὰ μικρὸ σκύφο, μὲ πολὺ σχηματοποιημένο καὶ ἐπίπεδο ἰωνικὸ κυμάτιο —παρεξηγημένο κυμάτιο— στὴν ταινία τοῦ χεῖλους καὶ δυσδιάκριτη διακόσμηση στὴ ζώνη τοῦ τοιχώματος μὲ ὄρθια φύλλα ἄκανθας καὶ ἀκαθόριστα κοσμήματα μὲ ἐλικοειδεῖς ἀπολήξεις (Πίν. 232γ). Ὅλα εἶναι ἐπίπεδα, φθαρμένα, σὰν νὰ εἶχαν γίνει μὲ στομωμένες σφραγίδες ἢ νὰ εἶχε γίνει ἡ ἴδια ἡ μῆτρα ἀπὸ φθαρμένο ἀγγεῖο ἢ τουλάχιστον νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὑπερβολικά.

Τὴν ἴδια φθορὰ καὶ παρεξηγήση θεμάτων δείχνει καὶ ἡ πέμπτη μῆτρα ποὺ σώζει περίπου τὸ 1/4 τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου (Πίν. 230α). Στὸν κάλυκα διατηροῦνται δύο λογχοειδῆ, ἓνα ὀλόκληρο ἀνεμιζόμενο φύλλο ἄκανθας καὶ τμήμα ἑνὸς ἄλλου. Τὰ λογχοειδῆ ἔχουν γίνει μὲ καλὴ σφραγίδα, τὸ φύλλο τῆς ἄκανθας ὅμως δείχνει ἐπέμβαση τοῦ τεχνίτη ποὺ φαίνεται ὅτι ἔχει ἐπιχαράξει τὶς λεπτομέρειες γιὰ νὰ διορθώσει τὶς φθορὲς τῆς «ἰσοπεδωμένης» σφραγίδας. Φθαρμένη ἦταν καὶ ἡ σφραγίδα γιὰ τὸν ἐπίπεδο ἰπέα ποὺ παριστάνεται δύο φορὲς στὴ ζώνη τοῦ τοιχώματος· σὲ σκηνὴ κυνηγιοῦ, ὅπου ὁ λέων μὲ τὸ τεράστιο μέγεθος, καμωμένος προφανῶς μὲ διαφορετικὴ σφραγίδα γιὰ σύνθεση ἄλλης κλίμακας, κινδυνεύει νὰ κατασπαράξει τὴν ἴδια τὴν παράσταση. Πιὸ καλὴ ἦταν ἡ σφραγίδα ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸν τοξότη. Στὸ χεῖλος ἓνα διαλυμένο καὶ πάλι ἰωνικὸ κυμάτιο ὅπου μάλιστα διακρίνεται διορθωτικὴ ἐπέμβαση —στὸ ἀριστερὸ μέρος μὲ τὰ ὠὰ σὲ μικρότερο μέγεθος— σχεδιασμένο μὲ τὸ χέρι καὶ δύο λόγχες ἀντὶ μιᾶς γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ κενοῦ²¹. Τὰ θέματα εἶναι γνωστά, ἡ διαίρεση σὲ ζῶνες συνηθισμένη στὰ ἰωνικὰ ἐργαστήρια, ἡ ἀταξία καὶ ἡ προχειρότητα ὅμως προδίδουν ντόπια μίμηση.

Τὴν ἴδια ἀντίληψη δείχνει καὶ ἡ ἐπόμενη μῆτρα (Πίν. 230β). Στὴ ζώνη τοῦ τοιχώματος ἓνας πολεμιστὴς μὲ θώρακα καὶ χιτωνίσκο, ὅπου διακρίνονται καὶ οἱ πτυχές, μὲ ἀσπίδα καὶ δόρυ — τύπος γνωστὸς ἀπὸ τὶς σφραγίδες τοῦ Μονογράμματος καὶ τὰ προϊόντα τῶν ἐργαστηρίων τῆς Ἐφέσου. Ὁ πολεμιστὴς ὅμως χρησιμοποιεῖται σὲ σύνθεση κυνηγιοῦ καὶ ὄχι σὲ

18. Ἡ ἴδια βλαστόσπειρα στὰ προϊόντα τῶν ἐργαστηρίων τοῦ Φίλωνος ἢ τοῦ Ἡραίου εἶναι σχηματοποιημένη, γραμμικὴ καὶ ξερὴ, τὸ ἀνάγλυφο ἐπίπεδο καὶ οἱ κουκίδες ἀχνὰ τυπωμένες (δ.π. πίν. 61).

19. V. MITSOROULOS-LEON, Toepferateliers in Ephesos, *Oester. Arch. Inst. Wien, Sonderschriften XVIII, Festschrift für H. Kenner, Pro Arte Antiqua* (Wien-Berlin 1985) 149 πίν. 28,5.

20. *EADélos*, δ.π. πίν. 30,375 καὶ 44,4275. Πρβ. *Samos IV*, πίν. 60,332 καὶ 61,353, 359 καὶ *Samos XIV*, εἰκ. 194M.

21. Παρόμοιο κυμάτιο ἀπὸ τὴ Σάμο βλ. *Samos XIV*, εἰκ. 195B, σ. 114 ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ Β τοῦ Κάστρου ποὺ «γεμίστηκε» γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

σκηνή μάχης· έτσι δείχνει τὸ ἐμπρόσθιο τμήμα λέοντος πὸ ἐπιτίθεται ὀρμητικὰ ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ τῆς παράστασης μὲ ὑψωμένα τὰ σκέλη. Ἡ σφραγίδα θυμίζει τὸ λεοντάρι τῆς προηγούμενης μήτρας. Τὸ τοπίο ὑποδηλώνεται προφανῶς μὲ τὰ δύο τσαμπιά σταφύλι. Στὸ χεῖλος περιέργως σχηματοποιημένος ἀστράγαλος· ἀσπίδια ἢ μικροὶ δίσκοι, πλαισιωμένοι ἀπὸ κάθεται ραβδία. Ὁ τύπος ὑπάρχει καὶ σὲ ἀγγεῖα τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Μονογράμματος ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἐργαστήρια τῆς Ἐφέσου²². Τὸ πιὸ κοντινὸ στὴ μορφὴ παράδειγμα βρίσκεται σὲ μήτρα τῆς Μιλήτου πὸ δείχνει ὅμως ἐπιδράσεις ἀπὸ τὰ ἐφεσιακὰ ἐργαστήρια²³. Ἄλλωστε, παρὰ τὴν ἐλάχιστη ἀπόσταση πὸ χωρίζει τὴ Σάμο ἀπὸ τὴ Μίλητο δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν πολλὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς δύο πόλεις στὸν τομέα αὐτόν²⁴.

Παρόμοιο «παρεξηγημένο» ἀστράγαλο ἔχει καὶ μία ἀκόμη μήτρα ἀπὸ τὴ Σάμο (Πίν. 230γ). Ἐνας μικρὸς ρόμβος ἀνάμεσα σὲ δύο κατακόρυφα ραβδία· θέμα γνωστὸ ἤδη ἀπὸ ἀγγεῖα τοῦ Μονογράμματος στὴ Δῆλο²⁵. Πολὺ γνωστὴ εἶναι καὶ ἡ διακόσμηση πὸ χρησιμοποιεῖται στὰ τοιχώματα τοῦ ἀγγείου. Ἐνάλληλα τετράγωνα σὲ πλάγια τοποθέτηση πὸ ξεκινώντας ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ἀγγείου ἀνεβαίνουν σὲ πλάγιες σειρὲς πρὸς τὰ πάνω²⁶. Τὸ πιὸ κοντινὸ στὴ σαμιακὴ μήτρα παράδειγμα εἶναι ἓνα ὄστρακο ἀπὸ τὴ Δῆλο πὸ ὁ Laumonier δὲν ἀπέδωσε σὲ συγκεκριμένο ἐργαστήριον²⁷, ἐνῶ στὴν ἴδια τὴ Σάμο ἓνα ὄστρακο ἀπὸ γκρίζο ἀγγεῖο πὸ βρέθηκε στὸν ἀποθέτη Παρηγόρα ἔχει τὰ τετράγωνα σὲ ὀριζόντιες σειρὲς καὶ στὴν ταινία τοῦ χεῖλους σχηματοποιημένη διπλὴ σπεῖρα. Καὶ στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἡ μήτρα μοιάζει νὰ χρησιμοποιήθηκε γιὰ μακρὸ διάστημα ἢ νὰ ἔγινε ἀπὸ ἄλλο ἀγγεῖο.

Ἐνα μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα σκύφου μὲ περισσότερο κωνικὸ σῶμα φέρει μιὰ πολὺ συνηθισμένη διακόσμηση φολιδωτοῦ πὸ πρέπει νὰ μιμεῖται φολίδες κώνου πεύκης (Πίν. 231α). Τέτοια θέματα πρωτοεμφανίζονται στὴν Ἀθήνα κατὰ τὸν 3ο π.Χ. αἰ.²⁸ καὶ χρησιμοποιοῦνται σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 2ου π.Χ. ἀπὸ διάφορα ἐργαστήρια²⁹· δὲν βρέθηκε ὅμως κανένα ἐντελῶς ὅμοιο μὲ τὸ σαμιακὸ παράδειγμα. Τὸ πιὸ κοντινὸ εἶναι ἓνα ἀγγεῖο ἀπὸ τὸ ἐργαστήρι τοῦ Μονογράμματος στὴ Δῆλο, ὅπου οἱ φολίδες ἔχουν παρόμοιο περίγραμμα, μὲ νευρώσεις ὅμως στὸ ἐσωτερικὸ τους³⁰. Στὴ Σάμο τὴν ἴδια ἓνα παρόμοιο κομμάτι μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ Μενεμάχου ἔχει βρεθεῖ στὸ Ἡραῖο³¹.

22. *EADélos*, δ.π. 155 πίν. 34,3051 μὲ παρόμοια μάλιστα διακόσμηση· σκυλιὰ πὸ τρέχουν. Πιὸ ὅμοιο πίν. 35, 930. Τὸ κόσμημα χρησιμοποιεῖ συχνὰ καὶ ὁ Ἡραῖος (πίν. 70,1974), ἐνῶ μὲ τὴν ἴδια ἀντίληψη (πίν. 70,2262), μὲ τετραγωνισμένα τὰ ὠά, ὅπου ὅμως οἱ ταινίες παρουσιάζουν διαφορετικὴ ὀργάνωση καὶ δὲν ὀρίζονται μὲ γραμμὲς πάνω καὶ κάτω.

23. ANNE-ULRIKE KOSSATZ, *Milet V* 1 (1990) 92 πίν. 1, M306 καὶ πίν. 3, M320.

24. Ὁ.π. 139.

25. *EADélos*, δ.π. 200, σειρὰ XXI πίν. 37,3009, 3028, 3236 καὶ πίν. 44,4276.

26. Πολὺ κοντὰ βρίσκονται ὀρισμένα ἀγγεῖα τοῦ Μονογράμματος (*EADélos*, δ.π. πίν. 44,4010, 4021, 4040). Ἡ ἴδια διακόσμηση πάντως συναντιέται καὶ σὲ ἄλλες ομάδες (δ.π. 390 πίν. 55,4009, 4014), μὲ διαφορετικὴ διάταξη καὶ μὲ συμπληρωματικὸ κόσμημα πολλὲς φορὲς στὸν πυρήνα τῶν κεντρικῶν τετραγώνων, ὅπως π.χ. συνηθίζεται στὸ ἐργαστήριον τοῦ Μενεμάχου, τοῦ Ἡραῖου (πίν. 72,4030, 4001 κλπ.), ἐργαστήριον CI (πίν. 85) καὶ στὰ ἀταύτιστα κομμάτια πὸ ὁ Laumonier κατατάσσει στὰ *décor géométrique* (δ.π. 477 πίν. 111). Στὴν Ἀθήνα τὸ θέμα ὑπάρχει σὲ ἀγγεῖο ἀπὸ γκρίζο πηλὸ μὲ μίκα καὶ μελανὸ γάνωμα πὸ βρέθηκε μὲ ὕλικὸ χρονολογημένο στὸν 2ο π.Χ. αἰ. (S. ROTROFF, *The Athenian Agora* XXII, πίν. 65,365).

27. *EADélos*, δ.π. 101,1544.

28. EDWARDS, *Pnyx*, 48 πίν. 9091.

29. *EADélos*, δ.π. 478.

30. Ὁ.π. πίν. 41,55.

31. *Samos* IV, 121 πίν. 59,311.

Ένα τμήμα μήτρας τέλος σώζει στον πυθμένα έναν δεκάφυλλο ρόδακα με δέκα άπλά πέταλα σε έντονο ανάγλυφο, με στρογγυλεμένη απόληξη, χωρίς περιγράμματα, με τονισμένη κατακόρυφη αυλάκωση στο κέντρο τους που αντιστοιχεί στο μίσχο (Πίν. 231β). Δεν υπάρχουν στήμονες ανάμεσα στα πέταλα. Δύο βαθιές αυλακώσεις που αντιστοιχούν σε ανάγλυφους συγκεντρικούς δακτυλίους περιβάλλουν τον ρόδακα. Στη βάση της μήτρας διακρίνονται χαραγμένα τρία γράμματα *I Δ Γ*. Πρόκειται πιθανότατα για το όνομα του κατασκευαστή της μήτρας, το οποίο δεν είναι δυστυχώς δυνατόν να ταυτιστεί από τα ελάχιστα γράμματα που σώθηκαν. Αυτός όμως ο άπλός ρόδακας, σχηματισμένος από μια σφραγίδα που είχε πάνω της ένα μόνο πέταλο —γι' αυτό τα πέταλα του ρόδακα είναι άλλου πυκνότερα και άλλου αραιότερα— δεν υπάρχει, απ' όσο μπόρεσα να δω, σε κανένα από τα προϊόντα των γνωστών τουλάχιστον εργαστηρίων της περιοχής. Παρουσιάζεται όμως συχνά στη Σάμο και πάντοτε σε άγγεϊα με μια συγκεκριμένη διακόσμηση που έχουν καταταγεί όλα στην ίδια ομάδα: μια ομάδα που από καιρό την είχαμε σχετίσει με την παραγωγή σαμιακού εργαστηρίου για τους εξής λόγους: α) τα προϊόντα της δεν συναντιούνται από ό,τι φαίνεται πουθενά άλλου εκτός από τη Σάμο, β) είναι συνήθως μέτρια ποιότητας —ανάμεσά τους υπάρχουν βέβαια και αξιόλογα κομμάτια— και δεν υπήρχε λόγος να εισαχθούν από άλλους τόπους, γ) είναι όλα από σαμιακό πηλό — αυτόν τουλάχιστον που συνηθίσαμε να θεωρούμε από παράδοση σαμιακό, δ) παρουσιάζουν ένότητα παρά τις ελευθερίες και τις αποκλίσεις που υπάρχουν στη σύνθεση των θεμάτων, όπου χρησιμοποιούνται συνήθως οι ίδιες σφραγίδες. Έτσι, ενώ το σύνολο ανήκει στον κύκλο των ιωνικών-εφεσιακών εργαστηρίων, κάποιες ιδιαιτερότητες το κάνουν να ξεχωρίζει από τις υπόλοιπες ομάδες. Χρησιμοποιούνται και εδώ φυτικά θέματα στη διακόσμηση όπως και στα ιωνικά εργαστήρια, χρησιμοποιούνται όμως ανθρώπινες μορφές και ζώα σε πολύ μεγαλύτερη αναλογία από τις άλλες ομάδες. Έρωτιδεΐς σε διάφορα έργα³², δελφίνια, ίπποκάμποι, βουκράνια, σκυλιά που τρέχουν, στροβίλοι και άνθemia παρατάσσονται με υπερβολή σε ζώνες, έτσι ώστε, με εξαίρεση τον ρόδακα της βάσης, να μη μένει χώρος ούτε για τη συνηθισμένη στα εργαστήρια διακόσμηση του κάλυκα (Πίν. 232β). Μερικές φορές χρησιμοποιούνται στον κάλυκα φολίδες (Πίν. 232α) ή μόνο πεταλόσχημα και λογχοειδή. Η έναλλαγή με τα χαρακτηριστικά ανεμιζόμενα είναι μάλλον σπάνια. Χαρακτηριστική είναι η χρήση σειρών από κουκίδες που είτε περιβάλλουν τον ρόδακα της βάσης, είτε παρατάσσονται στο χείλος αντί για οποιαδήποτε άλλη διακόσμηση³³. Πολλές φορές το κυμάτιο του χείλους όπως και άλλα κοσμήματα είναι καμωμένα με εγχάραξη χωρίς σφραγίδα, ή επιχάραξη πάνω στη στομαωμένη μήτρα. Αποφασιστική για τη συγκρότηση της ομάδας ήταν και η ομοιότητα στην αντιμετώπιση που παρατηρείται στην κατασκευή του εσωτερικού σε διάφορα άγγεϊα, όπως π.χ. κάποια κοιλώματα που παρουσιάζονται πάντα στο ίδιο μέρος μερικών άγγεϊων, έντονες «δαχτυλιές» που προδίδουν το ίδιο χέρι κλπ. Οί σφραγίδες

32. Ό.π. πίν. 59,329 σε επίχωση με ύλικό του β' μισού του 2ου π.Χ. αι.

33. A. E. FURTWAENGLER - H. J. KIENAST, *Samos* III, πίν. 32 Κατ. V 8, με δελφίνια και σκυλιά που τρέχουν και *Samos* XIV, εικ. 195B. Πολλά από τα άγγεϊα της ομάδας παρουσιάζουν μεταλύτερη από τα άλλα ομοιότητα με τα προϊόντα των εργαστηρίων της Μιλήτου. Πρβ. π.χ. την παράταξη δελφίνων του άγγεϊου 1707 του αποθέτη Πλατανιώτη με τη διακόσμηση του M 413 (*Milet* VI πίν. 3). Το ίδιο συχνά συναντιέται και ο περίεργος αστράγαλος των μητρών της Σάμου βλ. αντίστοιχα *Milet*, ό.π. πίν. 1, M466, πίν. 8, M362, M363. Συχνή είναι επίσης και η διπλή σπείρα (πίν. 9, M431) που συναντιέται και στη Σάμο. Άλλα και κάποια όστρακα άγγεϊων από τους μεγάλους αποθέτες μπορούν τώρα, μετά τη δημοσίευση της ανάγλυφης κεραμικής της Μιλήτου, να σχετισθούν με μιλησιακά προϊόντα ώστε οι σχέσεις και οι ανταλλαγές ιδεών ανάμεσα στα δύο κοντινά εργαστήρια Έφεσου-Μιλήτου ίσως αποδειχτούν πιο στενές απ' όσο φαίνονται αρχικά.

πού χρησιμοποιούνται είναι όμοιες με αυτές των ιωνικῶν ἐργαστηρίων τῆς Ἐφέσου, τὶς πὶο πολλές φορές ὅμως φθαρμένες ἢ κακοτυπωμένες, ὥστε τὰ θέματα νὰ εἶναι συχνὰ δυσδιάκριτα, ὁ πληὸς κακῆς ποιότητας, κακοψημένος καὶ σαθρὸς καὶ τὸ γάνωμα κακῆς ποιότητας καὶ συνήθως ἐξίτηλο. Συχνὰ ὑπάρχει παρεξήγηση στὴ χρησιμοποίηση τῶν θεμάτων καὶ ἀταξία στὴν παράταξη, ἀλλὰ καὶ ἀνορθόδοξη τοποθέτηση, π.χ. ζώνη κυματίου στὸ χεῖλος, δελφίνια στὴ δεύτερη, ρόδακες στὴν τρίτη ζώνη πὺ βρίσκεται ἤδη στὸν κάλυκα καὶ δυσκολεύει στὴν τοποθέτηση τῶν φύλλων.

Ὅπως φαίνεται λοιπὸν ἀπὸ τὶς μῆτρες πὺ παρουσιάστηκαν, ἡ Σάμος ἔχει δικὰ τῆς ἐργαστήρια παραγωγῆς σκύφων με ἀνάγλυφη διακόσμηση, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ στὸν κύκλο τῶν ιωνικῶν ἐργαστηρίων καὶ βρίσκονται σὲ ἄμεση σχέση με τὰ ἐργαστήρια τῆς Ἐφέσου, ἰδιαίτερα με τὸ ἐργαστήριον τοῦ Μονογράμματος \boxtimes .

Γιὰ τὴν παραγωγή τῶν σκύφων τὰ ἐργαστήριά τῆς χρησιμοποιοῦν μῆτρες πὺ εἰσάγονται κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν Ἐφεσο ἢ μῆτρες καὶ σφραγίδες πὺ γίνονται κατ' ἀπομίμηση ἢ ἀντιγραφή θεμάτων τῶν ιωνικῶν ἐργαστηρίων. Μιὰ ὁμάδα ἀγγείων, ὅπου ἡ χρησιμοποίηση τῶν σφραγίδων καὶ ἡ κατάταξη τῶν θεμάτων γίνεται με ἓνα ἰδιαίτερα προσωπικὸ ὕφος θὰ πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν καθαρὰ σαμιακὴ παραγωγή πὺ προορίζεται ἀποκλειστικὰ γιὰ ἐσωτερικὴ κατανάλωση, ἀφοῦ δείγματά τῆς δὲν βρέθηκαν ὡς τώρα, ὅπως φαίνεται, πουθενὰ ἀλλοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Σάμο. Ἐνα ἐνδιαφέρον θέμα γιὰ μελλοντικὴ ἔρευνα εἶναι νὰ βρεθοῦν μέσα ἀπὸ τὶς ὁμάδες τῶν σαμιακῶν ἀγγείων πὺ ἀποδίδονται στὰ διάφορα ἐφεσιακὰ ἐργαστήρια τὰ προϊόντα πὺ κατασκευάστηκαν στὴν ἴδια τὴ Σάμο ἀπὸ μῆτρες πὺ εἶχαν εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐφεσο.

Κατάλογος μητρῶν³⁴

1. Τμήμα μήτρας· σώζεται περίπου τὸ ἓνα τέταρτο τοῦ κάλυκα (Πίν. 229β). Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ διατηρεῖται μέρος ἀπὸ τὴ στοιχειώδη δακτυλιοειδὴ βάση πὺ τονίζεται με ἐγγάραξη κατὰ τὸ σημεῖο σύνδεσης με τὸ τοίχωμα. Ἐσωτερικὰ διατηρεῖται σὲ κοῖλο ἀνάγλυφο τὸ μεγαλύτερο μέρος ἑνὸς ἀνεμιζόμενου φύλλου καὶ τμήμα ἀπὸ πλατὺ λογχοειδὲς με τονισμένο περίγραμμα καὶ κεντρικὴ νεύρωση.
Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος με μίκα.
Ψ. 0,046 μ., κάτω χορδὴ 0,035 μ., πάνω χορδὴ 0,052 μ., πᾶχ. τοιχ. 0,008-0,010 μ.
2. Τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ τοίχωμα μήτρας. (Πίν. 229γ). Τὸ χεῖλος παρουσιάζεται ἐνισχυμένο σὲ σχέση με τὸ πάχος τοῦ τοιχώματος. Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος διατηρεῖται ταινία με λέσβιο κυμάτιο πὺ ὀρίζεται με δύο ἐγγάραιες γραμμὲς στὸ πάνω καὶ μία στὸ κάτω μέρος. Ἀπὸ τὴ ζώνη τοῦ τοιχώματος διακρίνεται τμήμα βλαστόσπειρας με ἓνα μικρὸ φύλλο ἄκανθας καὶ κοιλώματα πὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ τρεῖς κουκίδες σὲ τριγωνικὴ διάταξη. Πηλὸς καστανὸς ἀνοιχτόχρωμος με μίκα. Τυχνη πηλοῦ ἀπὸ τὴ χρῆση τῆς μήτρας.
Ψ. 0,042 μ., χορδὴ 0,055 μ., πᾶχ. τοιχ. 0,007 μ., πᾶχ. χεῖλους 0,013 μ.
3. Τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ τοίχωμα μήτρας με ὀριζόντιο ταινιωτὸ περιχέλωμα. Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος διατηρεῖται ταινία με τετρα-

34. Ὅλες οἱ μῆτρες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπ' ἀρ. 1, βρέθηκαν σὲ δοκιμαστικὴ ἔρευνα στὸ κτῆμα Ἀνωτίου Κυριαζῆ, στὴν περιοχὴ τῶν Θερωδῶν —Τρία Δόντια— κατὰ τὸ 1986. Ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφὴ προβλέπεται νὰ συνεχιστεῖ, τὰ εὐρήματα —κυρίως ὄστρακα καὶ τμήματα ἀγγείων— παραμένουν με τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα καταγραφῆς με τὴν προοπτικὴ ὅτι θὰ βρεθοῦν καὶ ἄλλα τμήματα συνανήκοντα, καθὼς καὶ νέες μῆτρες. Ἡ μήτρα ὑπ' ἀρ. 1 περισυλλέχθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ οἰκοπέδου Κων. Σπαχῆ, στὸ κέντρο τῆς σύγχρονης πόλης τοῦ Πυθαγορείου.

γωνισμένους άστερίσκους που όρίζεται πάνω με χαρακτή γραμμή.

Πηλός καστανέρυθρος, έπίχρισμα καστανό-φαιο. Ίχνη πηλού από τη χρήση της μήτρας διατηρούνται στο έσωτερικό.

Ύψ. 0,04 μ., χορδή 0,078 μ., πάχ. τοιχ. 0,006 μ., πάχ. χείλους 0,014 μ.

4. Τμήμα από το χείλος και το τοίχωμα μήτρας μικρού σκύφου (Πίν. 232γ). Το χείλος παρουσιάζεται ένισχυμένο σε σχέση με το τοίχωμα και όρίζεται έξωτερικά με σκοτία. Κάτω από το χείλος ταινία ίωνικού κυματίου, πλαισιωμένη από δύο έγγάρακτες γραμμές. Στο τοίχωμα διακρίνονται όρθια φύλλα άκανθας που έναλλάσσονται με άκαθόριστα κοσμήματα με έλικοειδείς απολήξεις.

Πηλός πορτοκαλόφαιος. Στην έσωτερική έπιφάνεια ίχνη πηλού από τη χρήση της μήτρας.

Ύψ. 0,035 μ., χορδή 0,06 μ., πάχ. τοιχ. 0,006 μ.

5. Τμήμα μήτρας: σώζεται περίπου το ένα τέταρτο του άγγείου από το χείλος ως τον πυθμένα, τμήμα της δακτυλιοειδούς βάσεως και του όριζοντίου περιχειλώματος (Πίν. 230α).

Στον κάλυκα έναλλαγή άνεμιζόμενων φύλλων με πλατιά λογχοειδή. Σώζονται δύο λογχοειδή, ένα όλόκληρο άνεμιζόμενο και τμήμα ενός δεύτερου με έντονα ίχνη έπιχάραξης. Κάτω από το χείλος ταινία ίωνικού κυματίου πλαισιωμένη από δύο βαθιές έγγάρακτες γραμμές. Στη ζώνη του τοιχώματος, από άριστερά προς τα δεξιά, λέων σε έπίθεση —κακά τυπωμένος λόγω φθαρμένης μήτρας— ίππέας με δόρυ πάνω σε άλογο που καλπάζει, τοξότης που τεντώνει το τόξο και μέρος από το άλογο και το σώμα ενός δεύτερου ίππέα.

Πηλός σε χρῶμα βαθύ έρυθρό, τοιχώματα «κουδουνιστά» με γκριζόμαυρο πυρήνα.

Ύψ. 0,057 μ., χορδή 0,09 μ., πάχ. τοιχ. 0,0067 μ.

6. Τμήμα από το χείλος και το τοίχωμα μήτρας. (Πίν. 230β).

Το χείλος με όριζόντιο ταινιωτό περιχειλώμα. Κάτω από το χείλος ταινία σχηματοποιημένου άστραγάλου, συντεθειμένου από ένα δισκάριο κοίλο και δύο κάθετες αυλακώσεις —ραβδία— μεταξύ δύο παράλληλων

έγγαράξεων. Από την παράσταση του τοιχώματος σώζεται ή μορφή ενός πολεμιστή με θώρακα, κοντό χιτωνίσκο (τά πόδια της μορφής λείπουν), που με άσπίδα και κοντάρι μάχεται ένάντια σε χαμένο σήμερα αντίπαλο ή σε λιοντάρια: ένα λιοντάρι πάντως, του όποιου σώζεται μόνο το πρόσθιο τμήμα της κεφαλής και τα μπροστινά σκέλη, παρουσιάζεται όρμητικό πίσω από τον πολεμιστή. Στο πάνω μέρος της παράστασης, στα κενά άνάμεσα στις μορφές μεγάλα τσαμπιά σταφύλια. Πηλός όχρέρυθρος, σε μερικά σημεία φαιός από την όπτηση, με μίκα.

Στο έσωτερικό λείψανα πηλού από τη χρήση της μήτρας.

Ύψ. 0,048 μ., χορδή 0,045 μ., πάχ. τοιχ. 0,007 μ., πάχ. χείλους: 0,016 μ.

7. Δύο τμήματα από τα τοιχώματα μήτρας (Πίν. 230γ). Σώζεται μέρος του άγγείου από το χείλος μέχρι τη δακτυλιοειδή βάση. Το χείλος τονίζεται με όριζόντιο ταινιωτό περιχειλώμα. Έσωτερικά, ταινία σχηματοποιημένου άστραγάλου —σύνθεση μικρών ρόμβων με κατακόρυφα ραβδία— μεταξύ δύο παραλλήλων έγγαράξεων στο χείλος, ενώ το τοίχωμα κοσμεείται με ένάλληλα τετράγωνα, τοποθετημένα σε λοξές σειρές από κάτω προς τα πάνω.

Πηλός πορτοκαλέρυθρος: τοιχώματα με γκριζο πυρήνα.

Ύψ. α) 0,063×0,06 μ., β) 0,06×0,085 μ.

8. Τμήμα από το τοίχωμα μήτρας (Πίν. 231α). Σειρές από φολίδες ρομβοειδείς με κοίλες τις πλευρές τους, σε διαγώνια διάταξη που μιμούνται φολίδες κώνου πεύκης.

Πηλός καστανέρυθρος ως πορτοκαλέρυθρος με μίκα.

Ύψ. 0,041, χορδή 0,046 μ., πάχ. τοιχ. 0,008 μ.

9. Τμήμα μήτρας που σώζει το μέταλλο της βάσης (Πίν. 231β). Διατηρείται ρόδακας με δέκα πέταλα κοίλα με κεντρική νεύρωση και κυκλική απόληξη στο πάνω μέρος τους, περιβαλλόμενος από δύο ένάλληλους κοίλους δακτυλίους. Στην κάτω έπιφάνεια της βάσης διακρίνονται έγγάρακτα τα γράμματα Γ Δ Ι. Πηλός πορτοκαλέρυθρος με μίκα.

Διαστ. 0,053×0,053 μ., πάχ. τοιχ. 0,009 μ.

Ὑδρίες Hadra μὲ λευκὸ βάθος ἀπὸ τὴ Ρόδο

Μία πρώτη προσέγγιση*

(Πίνακες 233-245)

Ὁ ὅρος ὑδρίες Hadra ἔχει δοθεῖ, ὅπως εἶναι γνωστό, σὲ δύο συγγενεῖς ομάδες ἀγγείων ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ καὶ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ βρέθηκαν στὸ ἐλληνιστικὸ νεκροταφεῖο Hadra τῆς Ἀλεξάνδρειας¹. Οἱ ὑδρίες ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο τῆς διακόσμησης κατατάσσονται σὲ δύο μεγάλες κατηγορίες: α) Στὶς μελανόγραφες ὑδρίες (clay-ground Hydriae ἢ Salmon)² καὶ β) στὶς ὑδρίες μὲ λευκὸ βάθος (white-ground Hydriae).

Τὸ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζουν οἱ ὑδρίες μὲ λευκὸ βάθος ὀφείλεται κυρίως στὴ διακόσμηση καὶ λιγότερο στὸ σχῆμα. Οἱ ὑδρίες ποὺ ἀνήκουν στὴ χαρακτηριστικὴ αὐτὴ

* Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω ἰδιαίτερα τὴν κ. Ἡὼ Ζερβουδάκη γιὰ τὴ βοήθεια καὶ τὶς ὑποδείξεις τῆς σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς μελέτης αὐτῆς καθὼς καὶ τὶς συναδέλφους Β. Πατσιαδᾶ καὶ Μ. Φιλήμονος. Ἡ συντήρηση τῶν ὑδριῶν ἔγινε ἀπὸ τὸν συντηρητὴ τῆς Ἐφορείας κ. Μ. Καϊκῆ· στὴν τακτοποίηση τοῦ ὕλικου βοήθησε ὁ συντηρητὴς κ. Δ. Κουγιός, τοὺς ὁποίους εὐχαριστῶ. Ἡ φωτογράφιση ἔγινε ἀπὸ τὸν κ. Ν. Κασέρη καὶ τὸν φωτογράφο τῆς Ἐφορείας κ. Κ. Χρυσοβέργη.

1. A. C. MERRIAN, Inscribed Sepulchral vases from Alexandria, *AJA* I, 1885, 18 κέ.

2. Γενικὰ γιὰ μελανόμορφες ὑδρίες Hadra, βλ. ὁ.π. καὶ: R. PAGENSTECHE, Dated Sepulchral Vases from Alexandria, *AJA* XIII, 1909, 387-413, *Expedition Ernst von Sieglin I* (χωρὶς τόπο ἐκδ. καὶ χρον.), σποραδικά, E. BRECCIA, La Necropoli di Sciatbi, *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée d'Alexandrie* (Caire 1912), H. BRAUNERT, Auswärtige gäste am Ptolemaerhofe, Zu den sogenannten Hadra-Vasen, *JDI* 65-66, 1950-1951, 231-263, B. R. BROWN, *Ptolemaic Paintings and Mosaics and the Alexandrian Style* (Cambridge-Massachusetts 1957), L. GUERRINI, Vasi di Hadra. Tentativo di sistemazione cronologica di una classe ceramica, *Studi Miscelanei* 8, 1964, 5-26, B. F. COOK, Inscribed Hadra Vases in Metropolitan Museum of Art, *The Metropolitan Museum of Art Papers* 12, 1966, 5-36 (στὸ ἐξῆς *IHV*), τοῦ ἴδιου, A dated Hadra Vase in the Brooklyn Museum, *The Brooklyn Museum Annual* X, 1968-9, 115-138, P. CALLAGHAN, The Treforil Style and Second Century Hadra Vases, *BSA* 75, 1980, 33-47, τοῦ ἴδιου, The Little Palace Well and Knossian Pottery of the Later Third and Second Century B.C., *BSA* 76, 1981, 35-85, τοῦ ἴδιου, Hadra Hydriae and Central Crete: A Fabric Analysis, *BSA* 80, 1985, 1-18, τοῦ ἴδιου, Three Hadra Hydriae in the Marseyside County Museum, *BICS* 30, 1983, 123-129, τοῦ ἴδιου, Knossian Artists and Ptolemaic Alexandria, *Studi e Materiali, Alessandria e il Mondo Ellenistico Romano, Studi In Onore di A. Andriani*, vol. III, 789-794, B. COOK, Some Groups of Hadra Vases, ὁ.π. 795-803. V. LA ROSA, Ceramiche del tipo Hadra da Festòs, ὁ.π. 804-818, L. FORTI, Appunti sulla ceramica di Hadra, ὁ.π. vol. II, 222-241, A. ENCLAAR, Chronologie et Peintres des Hydries de Hadra, *BABesch* 60, 1985, 106-146, τοῦ ἴδιου, Les Hydries de Hadra II: Formes et ateliers, *BABesch* 61, 1986, 41-65, τοῦ ἴδιου, *A Hadra Hydria in Leiden, Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van oudheden te Leiden* 69, 1989, 69-73.

κατηγορία της ελληνιστικής κεραμικής φέρουν πλούσια πολύχρωμη διακόσμηση πάνω σε ένα άσπρο επίχρισμα, το οποίο προετοιμάζει την επιφάνεια του αγγείου να δεχθεί τα διακοσμητικά θέματα, δοσμένα με την τεχνική της *tempera*.

Υδρίες με λευκό βάθος βρέθηκαν στην Κυρήνη, Ν. Ρωσία, Θήρα, Χάλκη³, αλλά ο μεγαλύτερος αριθμός προέρχεται από τις αλεξανδρινές και ροδιακές νεκροπόλεις. Έπειδή τα περισσότερα από τα μέχρι σήμερα γνωστά δημοσιευμένα παραδείγματα προέρχονται από τα πτολεμαϊκά νεκροταφεία, όλοι οι μελετητές συγκλίνουν στην άποψη ότι οι υδρίες αυτές είναι προϊόντα της αλεξανδρινής κεραμικής και εκεί πρέπει να αναζητηθεί ο τόπος καταγωγής τους⁴.

Στις ροδιακές πολύχρωμες υδρίες για πρώτη φορά αναφέρθηκε ο Β. Cook, ο οποίος πιστεύει ότι μάλλον υπήρχε τοπικό εργαστήριο, που έμμιετο αλεξανδρινά πρότυπα⁵.

Η ακριβής χρονολόγηση των υδριών με λευκό βάθος παρουσιάζει πολλά προβλήματα, τα οποία θα προσπαθήσουμε σύντομα να περιγράψουμε. Σπανίζουν οι σχετικές δημοσιεύσεις από κλειστά ανασκαφικά σύνολα, όχι μόνο από τη Ρόδο αλλά και από άλλες περιοχές. Για τον λόγο αυτό η χρονολογική προσέγγιση στηρίζεται κυρίως στα ανασκαφικά δεδομένα των ροδιακών νεκροπόλεων και όχι στη σύγκριση με χρονολογημένα παράλληλα. Παρ' όλα αυτά δυσκολίες εξακολουθούν να υπάρχουν σε ότι αφορά την ακρίβεια της χρονολόγησης που δίνουν τα ανασκαφικά δεδομένα.

Οι υδρίες αποτελούν στο σύνολο τους τεφροδόχα αγγεία, που χρησιμοποιήθηκαν για αυτοτελείς ταφές και σπάνια συνοδεύονται από κτερίσματα. Μερικές φορές όμως βρίσκονται στον ίδιο τάφο μαζί με άλλες υδρίες, κάλπες ή οστεοθήκες, σπάνια δέ και με ένταφιασμο. Αλλά και στην περίπτωση αυτή δεν αποτελούν μέρος ενός συγχρόνου συνόλου: είναι φανερό ότι ένας τέτοιος τάφος είχε χρησιμοποιηθεί για περισσότερες από μία ταφές και για μία μεγάλη χρονική περίοδο. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι οι χρονολογικές ενδείξεις που μας δίνουν τα συνυπάρχοντα αγγεία δεν βοηθούν σημαντικά στην ακριβή χρονολόγηση των υδριών.

Σύγχρονα ώστόσο με τις υδρίες πρέπει να θεωρηθούν τα αγγεία που σφραγίζουν το στόμιό τους. Το σφράγισμα του αγγείου γίνεται με μία ασβεστολιθική ουσία, πάνω από την οποία τοποθετείται το αγγείο-κάλυμμα. Σε άλλες περιπτώσεις υδρία και κάλυμμα μαζί σφραγίζονται με την ουσία αυτή. Ως σφραγίσματα χρησιμοποιούνται κυρίως φιαλίδια με χείλος προς τα μέσα ή προς τα έξω και σπανιότερα κάποιο άλλο αγγείο, όπως ασκός, κάνθαρος κ.ά. Τα αγγεία αυτά δίνουν τη δυνατότητα για την ακριβή χρονολόγηση της ταφής και της τεφροδόχου υδρίας γενικότερα, αν και έχει διαπιστωθεί, σε ελάχιστες βέβαια περιπτώσεις, το κάλυμμα να είναι νεώτερο από την υδρία. Πρέπει να αναφερθούν όμως οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι μελετητές σχετικά με τη χρονολόγηση των φιαλιδίων, σχήμα που εμφανίζεται ήδη από το τέλος του 5ου αι. π.Χ. και κυριαρχεί σε όλοκληρη την ελληνιστική περίοδο. Οι δυσκολίες οφείλονται στο γεγονός ότι το απλό αυτό σχήμα δεν γνωρίζει ριζικές μορφολογικές αλλαγές στη διάρκεια διάδοσής του.

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω δυσκολίες και από έναν αριθμό περίπου 300 αγγείων, τα περισσότερα άκέραια, που έδωσε ή έρευνα των ροδιακών νεκροπόλεων, επιλέχθηκαν αντιπροσωπευτικά δείγματα, τόσο ως προς το σχήμα όσο και ως προς τη διακόσμηση. Ως περισσότερο ασφαλή δείγματα θεωρήθηκαν οι υδρίες που βρέθηκαν σε θήκες και κυρίως

3. R. M. COOK, *Greek Painted Pottery* (London 1960) 210.

4. CALLAGHAN, *δ.π. BSA* 75, 1980, 34, του ίδιου, *δ.π. BICS* 30, 1983, 124.

5. *IHV*, 7 σημ. 3.

αὐτὲς ποὺ συνοδεύονταν ἀπὸ κτερίσματα, τὰ ὁποῖα ἦταν δυνατὸν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκρίβεια ἀπὸ γνωστὰ δημοσιευμένα παράλληλα. Μόνο ὅπου δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐφαρμοσθεῖ ἡ πρακτικὴ αὐτὴ, ἐπιλέχθηκαν σφραγισμένες ὑδρίες, τῶν ὁποίων τὰ καλύμματα εὑρίσκαν ἀκριβῆ παράλληλα σὲ ἄλλες περιοχές.

Ἡ παρουσίαση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὴ Ρόδο θὰ γίνῃ γιὰ μὲν τὴν ἐξέλιξη τοῦ σχήματος μὲ βάση τὰ χρονολογημένα ταφικὰ σύνολα, γιὰ δὲ τὴν προσέγγιση τῆς διακόσμησης μὲ μεμονωμένες ὑδρίες. Τὰ σύνολα καλύπτουν ὅλη τὴ χρονικὴ περίοδο, ποὺ διαρκεῖ ἡ κατηγορία, ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. μέχρι καὶ τὸ ἀ΄ μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Στὴν ἀρχὴ τῆς σειρᾶς τῶν ὑδριῶν πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἡ ὑδρία 13967 ἀπὸ τὸ Πόνταμο τῆς Χάλκης, (T 21)⁶, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὸν πρῶμο 3ο αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴ μελαμβαφῆ ὄλη καὶ τὸν κάρθαρο ποὺ σφράγιζε⁷. Στὸν ὄμο της εἶναι χαραγμένο τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, *EYRYKPATΗΣ*, ὄνομα γνωστὸ ἀπὸ τὴ ροδιακὴ προσωπογραφία ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰ.⁸

Στὸ ἀ΄ τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. χρονολογεῖται ἡ ὑδρία Π 2085 (θήκη 12, οἰκ. Σκόνη) ἀπὸ τὸν ἀμφικωνικὸ ἀσκό τύπου “guttus”, ποὺ χρησίμευε σὰν κάλυμμά της⁹ (Πίν. 234α).

Στὴν ἴδια χρονολογικὴ βαθμίδα ἀνήκουν ἐπίσης οἱ ὑδρίες Π 10957 καὶ Π 10958 (θήκη X, οἰκ. Ν. Ντάλια). Τὴ χρονολόγηση αὐτὴ τεκμηριώνει τὸ μελαμβαφὲς μυροδοχεῖο ποὺ τὶς συνοδεύει¹⁰ (Πίν. 234β).

Παρόμοιο μελαμβαφὲς μυροδοχεῖο (Π 2744) βρέθηκε μαζί μὲ τὴν ὑδρία Π 2743 (θήκη 2, οἰκ. Ν. Ντάσκα)¹¹ καὶ συνηγορεῖ στὸ νὰ ἐνταχθεῖ τὸ ἀγγεῖο στὴν ἴδια ὁμάδα (Πίν. 235α).

Νόμισμα, τοῦ ὁποίου ἡ κοπὴ χρονολογεῖται στὸ 394-304 π.Χ. βρέθηκε μέσα στὴν ὑδρία Π 5968 (θήκη Β, οἰκ. Αὐγουλιῆ)¹² (Πίν. 235β-γ). Σὰν πῶμα της¹³ ὅμως χρησιμοποιήθηκε τὸ κάλυμμα ἄβαφης χωρὶς πόδι πυξίδας, τύπος ποὺ συχνὰ βρίσκεται σὲ ταφικὰ σύνολα τῆς Ρόδου τοῦ τέλους τοῦ 4ου μὲ ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰ. (Πίν. 236α-β, 233α).

Ὅμοιοι τύπου κάλυμμα (Π 8175) σφραγίζει τὴν ὑδρία Π 8179 (θήκη 5, οἰκ. Ζαμπελάκη)¹⁴ (Πίν. 236γ, 233β) καὶ τὴν ὑδρία Π 9849 (T 11, οἰκ. Κανίχη) (Πίν. 233γ), γεγονός ποὺ συνηγορεῖ στὸ νὰ ἐνταχθοῦν τὰ ἀγγεῖα στὴν ἴδια χρονολογικὴ ὁμάδα. Ἡ ὑδρία Π 9849 βρέθηκε μαζί μὲ τὴν ὑδρία Π 9836. Οἱ ἀμφορίσκοι τοῦ ἀ΄ τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹⁵, ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὶς ὑδρίες, ἐπιβεβαιώνουν τὴ χρονολόγησή τους στὴν περίοδο αὐτὴ (Πίν. 236δ).

6. Γιὰ τὸν τάφο βλ. *Clara Rhodos* II, 21 εἰκ. 43-45.

7. Γιὰ τὴν ὄλη πρβ. Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Β. ΠΑΤΣΙΔΑ - Μ. ΦΙΑΗΜΟΝΟΣ, Ταφικὰ σύνολα ἀπὸ τὶς νεκρόπολεις τῆς ἀρχαίας Ρόδου, *Πρακτικὰ Α΄ Συνάντησης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμεικὴ, Δεκέμβρης 1986* (Ἰωάννινα 1989) 70 εἰκ. 57β - Π4221 πίν. 58,1 (στὸ ἐξῆς *Ταφικὰ σύνολα Ρόδου*). Γιὰ τὸν κάρθαρο, πρβ. *AM* 85, 1970, 134,6 πίν. 54,1-6 (±300 π.Χ.), *Hesperia* 20, 1951, 122, πῦρὰ Νο. 7,4 πίν. 52, α-4 (4ος/3ος αἰ. π.Χ.), G. KOPCKE, *AM* 79, 1984, 48, 240 πίν. 40,1 (ἀ΄ τέταρτο 3ου αἰ. π.Χ.).

8. Γιὰ τὸ ὄνομα, βλ. P. M. FRASER - E. MATHEWS, *A Lexicon of Greek Personal Names I* (1987) 184 (στὸ ἐξῆς *LGN*).

9. Γιὰ τὸν ἀσκό, πρβ. *Ταφικὰ σύνολα Ρόδου*, 73 πίν. 61 Π7594 (ἀ΄ τέταρτο 3ου αἰ. π.Χ.).

10. Γιὰ τὸ μυροδοχεῖο, πρβ. *Kerameikos IX*, 158, 356-1 πίν. 67,4-356,1. *Ταφικὰ σύνολα Ρόδου*, 63 πίν. 42 Π8604.

11. *AD* 32, 1977, Χρονικὰ Β2, 368.

12. *AD* 35, 1980, Χρονικὰ Β2, 545.

13. Γιὰ τὸ κάλυμμα πρβ. *Tenos I*, 206 πίν. 112 Αα13, τὰ κτερίσματα τοῦ T.55 ΔΕΥΑΡ, ΚΑΑ (Φανερωμένη) ποὺ χρονολογοῦνται στὸν πρῶμο 3ο αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ φυαλίδιο καὶ τὴ χύτρα (Πίν. 236β). Γιὰ τὸν τύπο τῆς πυξίδας, βλ. *AM* 81, 1966, 96, 171 πίν. 59,6-17. *Hesperia* 20, 1951, 118,4, 10-11 πίν. 51α, 10-11, κτερίσματα T.247 οἰκ. Μαχαιράκη (τέλος 4ου/ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.) (Πίν. 236α).

14. *AD* 34, 1979, Χρονικὰ Β2, 444.

15. Γιὰ τοὺς ἀμφορεῖς πρβ. θήκη Β, οἰκ. Κωνσταντινίδη-Σμολένσκου, *AD* 38, 1983, Μελέτες, 155, 38 πίν. 81δ (ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.).

Τὴ χρονολογικὴ ὁμάδα συμπληρώνει ἡ ὑδρία Π 13285 (Πίν. 237α), ποὺ βρέθηκε σὲ ταφικὸ ὄρυγμα στὸ οἰκόπεδο Φ. Κωνσταντινίδη. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βρέθηκε ἀσημένιο ροδιακὸ νόμισμα, τοῦ ὁποῖου ἡ κοπὴ τοποθετεῖται τὸ 394-304 π.Χ., καθὼς καὶ ἓνα ζευγάρι σκουλαρίκια μὲ μορφὴ αἰγάγρου (Μ 1169) ποὺ ἀπὸ τὰ γνωστὰ δημοσιευμένα παραδείγματα χρονολογοῦνται στὸ προχωρημένο α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹⁶ (Πίν. 237β).

Τὴ συνέχεια τοῦ σχήματος τῶν ὑδριῶν μέσα στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. μᾶς δίνει ἡ ὁμάδα ποὺ ἀκολουθεῖ. Ἡ χρονολόγηση στηρίχθηκε κυρίως στὰ καλύμματα, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια.

Τὸ κάλυμμα τῆς ὑδρίας Π 6754 (θήκη 2, οἰκ. Χατζηγιώργη) βρῖσκει ἀκριβὲς παράλληλο τὸ φιαλίδιο ἀπὸ τὸν τάφο 115 τῆς Φωκίδας, ποὺ χρονολογεῖται στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹⁷ (Πίν. 237γ, 233δ).

Ἐπίσης τὰ φιαλίδια ποὺ σφραγίζουν τὶς ὑδρίες Π 9073 (θήκη Α, οἰκ. Καραγεωργίου) καὶ Π 10989 (θήκη Ζ, οἰκ. Καραγεωργίου)¹⁸ βρῖσκουν ἀνάλογα στὰ φιαλίδια ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹⁹ (Πίν. 237δ, 233ε-ς).

Στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα μᾶς ὀδηγεῖ ἡ ὑδρία Π 6156 (Τ 24, οἰκ. Ζουραράκη)²⁰ (Πίν. 238α). Τὸ μελαμβαφὲς μυροδοχεῖο Π 4032²¹ καὶ τὸ φιαλίδιο Π 4000 ἐπιβεβαιώνουν τὴ χρονολόγηση αὐτὴ (Πίν. 238γ).

Στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἡ ὑδρία Π 5462 (Τ 24α, οἰκ. Κρητικοῦ)²², ἀπὸ τὸ ἀτρακτόσχημο μελαμβαφὲς μυροδοχεῖο²³ (Πίν. 238β).

Τὴν παραπάνω χρονολογικὴ ἐνότητα συμπληρώνουν οἱ ἐπόμενες δύο ὑδρίες Π 10339 (θήκη 8, οἰκ. Χριστοπούλου) (Πίν. 239α) καὶ Π 2059 (Τ 16, οἰκ. Ζουραράκη)²⁴ (Πίν. 239β). Ἡ πρώτη βρέθηκε μαζί μὲ μικρὸ ἐρυθροβαφὲς μυροδοχεῖο (Π 10342), τύπου Δ, τὸ ὁποῖο ἀπὸ γνωστὰ παραδείγματα ἀπὸ τὶς ροδιακὲς νεκροπόλεις χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.²⁵ (Πίν. 239α). Σὲ μία πὶὸ ὄψιμη φάση, πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, μᾶς φέρνει ἡ δευτέρη ὑδρία. Μὲ τὴ χρονολόγηση αὐτὴ συμφωνεῖ ἡ ὄψιμη Π 4021 καὶ τὸ μυροδοχεῖο Π 4020 (Πίν. 239γ) ποὺ βρέθηκαν μαζί τῆς²⁶.

Στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. πρὸς τὸν 2ο αἰ. π.Χ. πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἡ ὑδρία Π 2063 (Τ 22, οἰκ. Ζουραράκη), ποὺ βρέθηκε μαζί μὲ τεφροδόχο πρὸχου καὶ κρατήρα, ὁ ὁποῖος φέρει διακόσμηση τοῦ τύπου τῆς «δυτικῆς κλιτύος», ἀγγεῖα ποὺ χρονολογοῦνται στὴν περίοδο αὐτὴ²⁷ (Πίν. 240α).

16. Γιὰ τὸ νόμισμα, βλ. *SNG Deutschland*, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Caria II, πίν. 17,744 (394-304 π.Χ.). Γιὰ τὰ σκουλαρίκια πρβ. M. PFROMMER, Untersuchungen zur Chronologie Fruh- und Hochhellenistischen Goldschucks, *Istanbuler Forschungen*, Band 37 (Tubingen 1990) 359, OR 9 πίν. 25,2.

17. Tombes hellénistiques, Objets de métal, Monnaies, *Médéon de Phocide V* (Paris 1976) 70, 115 εἰκ. 133, 134.

18. *AD* 38, 1983, Χρονικά Β2, 395.

19. Πρβ. *Antioch on the Orontes IV*, 12 πίν. II, 42α.

20. Γιὰ τὸν τάφο βλ. *AD* 32, 1977, Χρονικά Β2, 375.

21. Πρβ. *AM* 81, 1966, 106, 192, πίν. 60,5-192.

22. *AD* 34, 1979, Χρονικά Β2, 440.

23. Πρβ. *Alt Ágina II*, 1, 89, 714 πίν. 56,714 (ὕστερος 3ος αἰ. π.Χ.), *Ταφικά Σύνολα Ρόδου*, 65 πίν. 48α ἀρ. 5979.

24. Γιὰ τὸν τάφο βλ. *AD* 32, 1977, Χρονικά Β2, 377.

25. Γιὰ τὸν τύπο Δ βλ. *Ταφικά Σύνολα Ρόδου*, 64. Γιὰ τὸ μυροδοχεῖο Π10342 πρβ. *Ταφικά Σύνολα Ρόδου*, 64 πίν. 46α ἀρ. 6978.

26. Γιὰ τὴν ὄψιμη πρβ. *Ταφικά Σύνολα Ρόδου*, 71 πίν. 57β ἀρ. 6152, 59. Γιὰ τὸ μυροδοχεῖο πρβ. *AJA* 91, 1987, 108, εἰκ. 1α.

27. Γιὰ τὸν τάφο βλ. *AD* 32, 1977, Χρονικά Β2, 376 πίν. 227α. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κρατήρα βλ. Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ, Κεραμικὴ τοῦ τύπου τῆς «δυτικῆς κλιτύος» ἀπὸ τὴ Ρόδο, *AD* 38, 1983, Μελέτες, 179, 126 πίν. 69α.

Στην ίδια χρονολογική βαθμίδα τοποθετείται και η ύδρια Π 9832, που βρέθηκε στο οικόπεδο Κανίχη. Ήταν καλυμμένη με τμήμα οξυπύθμενου άμφορέα²⁸, ο οποίος έφερε όπλη στο σώμα του, πιθανόν για χοές (Πίν. 240γ). Ο άμφορέας μπορεί να ένταχθεί στην ομάδα «Νίκανδρος Group» (3ος/2ος αϊ. π.Χ.)²⁹. Στόν ώμο της ύδριας είναι χαραγμένο τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ ΕΥΘΥΜΙΑΔΑ (Πίν. 240β). Τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ στην Κρήτη τὸ 273-270 π.Χ. καὶ 219-217 π.Χ.³⁰.

Τὴν πορεία ἐξέλιξης τοῦ σχήματος μέσα στοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 2ου αϊ. π.Χ. παρακολουθοῦμε μετὶς τρεῖς ἐπόμενες ὑδρίες Π 6753 (Τ 1, οἰκ. Χατζηγιώργη), Π 9029 (θήκη Ε, οἰκ. Καραγεωργίου) καὶ Π 10340 (θήκη 10, οἰκ. Χριστοπούλου) (Πίν. 242α). Κατὰ τὸ κοσκίνισμα τῆς τέφρας καὶ τῶν ὀστέων, ποὺ περιείχε ἡ πρώτη (Π 6753), βρέθηκε ἕνα ἀπλό, σὰν κρίκος, χρυσοῦ σκουλαρίκι (Μ 650), τύπος σκουλαρικίων ποὺ ἀπαντᾷ τὴν ἐποχὴ αὐτή. Τὸ φιαλίδιο ἐπίσης ποὺ σφράγιζε τὴν ὑδρία παρουσιάζει ὁμοιότητες μετὶς φιαλίδια ἀπὸ τὸ Δίτυλο καὶ τὴν Κνωσό³¹ (Πίν. 233ζ). Τὸ κάλυμμα τῆς δεύτερης ὑδρίας (Π 9029) βρῖσκει ἀνάλογο τὸ φιαλίδιο ἀπὸ τὴν Κνωσό, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Callaghan στοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 2ου αϊ. π.Χ. (200-150 π.Χ.), ἐνῶ παρουσιάζει ὁμοιότητες μετὶς φιαλίδιο τῆς ἴδιας περιόδου ἀπὸ τὴ Σαμάρια³² (Πίν. 233η).

Τὴν πορεία ἐξέλιξης τοῦ σχήματος κλείνει ἡ τρίτη ὑδρία Π 10340, ποὺ εἶχε σὰν κάλυμμα ἄωτη χύτρα. Ἡ χύτρα εἶναι ἀπόλυτα ὅμοια μετὶς ἐκείνη ποὺ βρέθηκε στον ἀποθέτη ἀρ. 107 στην Κόρινθο καὶ χρονολογεῖται τὸ 146 π.Χ.³³ (Πίν. 233θ).

Ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῶν ὑδριῶν ποὺ παρουσιάσαμε γίνεται φανερό ὅτι τὸ ἀγγεῖο σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του δὲν παρουσιάζει σημαντικὲς μορφολογικὲς ἀλλαγές. Μόνο ἀνάμεσα στὶς πρώιμες ὑδρίες καὶ τὶς ὕστερες τοῦ 2ου αϊ. εἶναι ἐμφανεῖς οἱ διαφοροποιήσεις, ἰδιαίτερα στοῦ πλάσιμο τοῦ χεῖλους καὶ τῆς βάσης (Πίν. 241, 242α). Στὶς ὑδρίες τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 3ου αϊ. π.Χ. τὸ χεῖλος εἶναι λοξότμητο, μετὶς ἔντονο πλαστικὸ δακτύλιο στοῦ πάνω μέρος, ὁ λαιμὸς εὐρύς καὶ τὶς περισσότερες φορὲς κοντός. Τὸ σῶμα ποικίλλει ἀπὸ στιβαρὸ καὶ ὀγκῶδες μέχρι ὑψηλὸ καὶ ραδινοῦ. Ποικιλία ὑπάρχει ἐπίσης ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τῆς βάσης, ποὺ μερικὲς φορὲς εἶναι βαθμιδωτὴ μετὶς ὑψηλὸ στέλεχος, ἐνῶ σὲ ἄλλα παραδείγματα ἀποτελεῖται ἀπὸ δακτυλίους ποὺ θυμίζουν μεταλλικὰ πρότυπα (Πίν. 241). Ἀντίθετα τὰ παραδείγματα τοῦ 2ου αϊ. π.Χ. εἶναι ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴ διάλυση τοῦ σχήματος τὴν ἐποχὴ αὐτή. Ἐξαφανίζεται ὁ πλαστικὸς τρόπος ἀπόδοσης τοῦ χεῖλους, ἡ βάση χάνει τὸ ὕψος της, ὑποτυπωδῶς δηλώνονται οἱ δακτύλιοι καὶ παρατηρεῖται μία τάση γιὰ μείωση τοῦ ὕψους τοῦ ἀγγείου (Πίν. 242α).

Ἐξάλλου ἡ διαγραφή τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τοῦ σχήματος γίνεται ἀκόμη δυσκολότερη ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι σὲ ὑδρίες τῆς ἴδιας περιόδου διακρίνονται διαφοροποιήσεις στοῦ σχήμα, ποὺ ἐπιτρέπουν τὴ συγκρότηση παραλλαγῶν. Οἱ παραλλαγές δὲν ἀντιπροσωπεύουν ἐπάλληλες φάσεις στὴν ἐξέλιξη τοῦ σχήματος μέσα στὴν ἴδια χρονολογικὴ βαθμίδα, ἀλλὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν προϊόντα διαφορετικῶν ἐργαστηρίων. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἐπίσης ὅτι ἄλλες ἀπὸ τὶς παραλλαγές αὐτὲς δὲν ἐπιβιώνουν μέχρι τὸ τέλος διάδοσης τῆς κατηγορίας, ἐνῶ ἄλλες ἐξελίσσονται μέχρι καὶ τὸν 2ο αϊ. π.Χ. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὴν παραλλαγή ποὺ

28. Παρόμοιος τρόπος ταφῆς διαπιστώθηκε στοῦ οἰκ. Μ. Θωμαΐδου (βλ. ΑΔ 39, 1984, Β2 Χρονικά, 325) καὶ στοῦ οἰκ. Κουκούρα (βλ. ΑΔ 34, 1979, Β2 Χρονικά, 435).

29. Πρβ. ΑΜ 85, 1970, 151 πίν. 67,4.

30. Γιὰ τὸ ὄνομα βλ. LGPN, 176.

31. Γιὰ τὸ φιαλίδιο πρβ. ΑΜ 85, 1970, 153, 166 εἰκ. 16, 166a, 166d (200-175 π.Χ.), ΒSA 76, 1981, 51, 41 εἰκ. 5, 41.

32. Πρβ. ΒSA 76, 1981, 57, 65 εἰκ. 9, 65 (200-150 π.Χ.). Samaria-Sebaste III, 224, 6 εἰκ. 38,6.

33. Βλ. Corinth VII, III, 128, 683 πίν. 30, 683.

χαρακτηρίζεται από το κωνικό σῶμα και τὸν ὑψηλὸ λαιμό, τὴν ὁποία παρακολουθοῦμε ἀπὸ τὸ α' τέταρτο μέχρι τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.³⁴ (Πίν. 243).

Θὰ πρέπει τέλος νὰ ἀναφερθεῖ, σχετικὰ μὲ τὴ διάδοση τῆς κατηγορίας, ὅτι τὰ περισσότερα παραδείγματα χρονολογοῦνται στὸ α' μισό τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ὁ ἀριθμὸς ἀρχίζει νὰ μειώνεται στὸ β' μισό τοῦ 3ου, ἐνῶ περιορίζεται σημαντικὰ στὸν 2ο αἰ. π.Χ. Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., σύμφωνα μὲ τὰ μέχρι τώρα γνωστὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα, σταματᾷ ἡ παραγωγή αὐτοῦ τοῦ τύπου ὑδρίας μὲ τὶς πολύχρωμες παραστάσεις. Παράλληλα ἐμφανίζεται ἕνας τύπος ψευδο-ὑδρίας, ποὺ μοιάζει περισσότερο μὲ πρόχου (Πίν. 242β). Καλύπτεται μόνο μὲ ἄσπρο ἐπίχρισμα καὶ πιθανὸν ὑπάρχει καὶ σὲ ἄβαφη μορφή. Τὸ σχῆμα ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ β' μισό τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. καὶ συνεχίζει μέχρι καὶ τὸν 1ο αἰ. π.Χ.³⁵.

Διακόσμηση

Θεωρήσαμε ἀπαραίτητο νὰ προηγηθεῖ ἡ ἐξέταση τῆς ἐξέλιξης τοῦ σχήματος, γιατί τὰ συμπεράσματα μποροῦν νὰ βοηθήσουν σὲ μία πρώτη προσέγγιση τῆς διακόσμησης. Ἀσφαλῆστερα χρονολογικὰ κριτήρια ὥστόσο θὰ δώσει ἡ μελέτη αὐτῆς καθ' ἑαυτῆς τῆς διακόσμησης, ἡ ὁποία θὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἰδιαίτερης δημοσίευσης.

Οἱ ὑδρίες μετὰ τὸ ψήσιμο καλύπτονται μὲ ἄσπρο ἐπίχρισμα, τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ χημικὴ ἀνάλυση εἶναι ἀνθρακικὸ ἄσβέστιο καὶ στὴ συνέχεια διακοσμοῦνται μὲ πολύχρωμες παραστάσεις μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς τέμπερας³⁶. Τὰ χρώματα ποὺ χρησιμοποιοῦνται εἶναι τὸ σκούρο καὶ ἀνοικτὸ κόκκινο, τὸ κίτρινο, τὸ γαλανό, τὸ τριανταφυλλί, τὸ μαῦρο καθὼς καὶ σκιές τοῦ καφέ καὶ μαύρου χρώματος.

Ὁ τρόπος ὀργάνωσης τῆς διακόσμησης, τόσο τῶν ροδιακῶν ὑδριῶν ὅσο καὶ τῶν ὑδριῶν ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, εἶναι ἀπόλυτα ἑναρμονισμένος σὲ μία κοινὴ διακοσμητικὴ γλῶσσα, ποὺ ἔχει τυποποιηθεῖ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια ζωῆς τῆς κατηγορίας. Τὸ σύστημα τῆς διακόσμησης διαμορφώνεται ὡς ἐξῆς: κυμάτια στὸ χεῖλος, κροσσοὶ στὴ ρίζα τοῦ λαιμοῦ, σπανιότερα στὸν λαιμό, ἐνῶ ἡ κύρια παράσταση ἀπλώνεται στὴν κοιλιά τοῦ ἀγγείου.

Πέραν ὅμως τοῦ γενικοῦ αὐτοῦ σχήματος, μποροῦν νὰ διακριθοῦν ἀνάλογα μὲ τὸ θέμα δύο ὁμάδες. Στὴν πρώτη ἐντάσσονται οἱ ὑδρίες ποὺ κοσμοῦνται κυρίως μὲ ἐπιτάφιες σκηνές, ὅπως νεκρόδειπνα, ἐπιτύμβιες στήλες κλπ. Σπανιότερα φέρουν μεμονωμένα ἀντικείμενα, σκευή, ἀμφορεῖς κ.ἄ.³⁷ Στὴ δευτέρη ὁμάδα κυρίαρχο θέμα εἶναι οἱ γιρλάντες, ποὺ ἐνώνονται μεταξὺ τους μὲ ταινίες δεμένες σὲ φιόγκο. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ θέματος τῶν ταινιῶν μὲ φυτικὰ ἢ γεωμετρικὰ κοσμήματα, μοτίβα φορτισμένα σημασιολογικά, καὶ ἡ συχνὴ ἐμφάνισή τους στὰ ἀγγεῖα αὐτὰ τονίζουν τὸν ταφικὸ προορισμὸ τῶν ὑδριῶν, γιὰ τὸν ὁποῖο συμφωνοῦν ὅλοι οἱ μελετητές³⁸.

Ἡ ἐξέταση τῆς διακόσμησης τῶν ροδιακῶν ὑδριῶν δὲν θὰ εἶναι ἐξαντλητικὴ, ἀλλὰ θὰ

34. Ἡ πρώτη Π 10958 χρονολογεῖται στὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. (βλ. σ. 304) ἡ δευτέρη Π 10989 στὸ α' μισό (βλ. σ. 305) ἡ τρίτη Π 10774 στὸ β' μισό τοῦ 3ου (βλ. σ. 305), καὶ ἡ τελευταία Π 10339 στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (βλ. σ. 305).

35. Γιὰ τὶς ψευδο-ὑδρίες βλ. ἐνδεικτικὰ ὑδρία Π 2037 (οἶκ. Σκόνη), ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ σκυφίδιο-κάλυμμα τῆς στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (Πίν. 242γ) καὶ τὴν ὑδρία οἶκ. Θαρρενοῦ (T 45), ποὺ χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (βλ. *Ταφικὰ σύνολα Ρόδου*, 66 πίν. 49β, 51β).

36. *IHV*, 11.

37. Ἐνδεικτικὰ παραδείγματα βλ. B. R. BROWN, *Ptolemaic Paintings and Mosaics and the Alexandrian Style*, πίν. XXXII-XXXVII.

38. *BSA* 80, 1985, 2. *IHV*, 11.

περιορισθεί στην παρουσίαση τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων, χωρίς νὰ ἐπιχειρηθεῖ στὴ φάση αὐτὴ ἡ σύνδεση τῶν μοτίβων μὲ ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ ἄλλα εἶδη ζωγραφικῆς.

Στὴν περίπτωση τῆς Ρόδου οἱ ὑδρίες μὲ ἐπιτάφιες παραστάσεις ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ ἓνα μόνο παράδειγμα, τὴν ὑδρία Π 9142 (οἰκ. Λινάρδου) τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἡ παράσταση στέφεται ἀπὸ ταινία ἄσπρου χρώματος, οἱ ἄκρες τῆς ὁποίας κρέμονται ἀπὸ τὶς λαβές. Ὁ νεκρὸς ξαπλωμένος σὲ κλίνη παρουσιάζεται ἄκαμπτος, δὲν δηλώνεται καμία λεπτομέρεια παρὰ μόνον κάποιες πτυχώσεις καὶ οἱ βόστρυχοι τῶν μαλλιών. Ἀντὶ τῆς πλαστικότητος διαφαίνεται ἡ προσπάθεια μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιπεδότητα νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἡ ἀκίνησία τοῦ νεκροῦ (Πίν. 244α).

Ὁ μεγάλος ὄμως ἀριθμὸς τῶν ὑδριῶν στὶς ὁποῖες σώθηκαν οἱ παραστάσεις ἀνήκουν στὴν ὁμάδα ποῦ κυριαρχεῖ ἡ φυτικὴ διακόσμηση. Στὴν ὑδρία Π 6746 τοῦ α' τέταρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Τ 10, οἰκ. Τσακιρίδη, τὴ χρονολόγηση τεκμηριώνουν οἱ ροδιακὲς πυξίδες ποῦ συνοδεύουν τὸ ἀγγεῖο)³⁹ ἀπλώνεται στὴν περιοχὴ τῶν λαβῶν ἀπὸ δεξιὰ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἓνα κλαδὶ ἀμπέλου μὲ ἀντίρροπα φύλλα γαλαζοπράσινου χρώματος. Γύρω ἀπὸ τὸ κλαδὶ τυλίγεται μὲ πλατεῖς σχηματισμοὺς ἡ ταινία, δοσμένη μὲ κόκκινο χρῶμα (Πίν. 244β).

Ἐνα θέμα ποῦ κυριαρχεῖ στὸ θεματολόγιο τοῦ ἐργαστηρίου εἶναι τὸ ἀνθέμιο. Ὡς συμπληρωματικὸ κόσμημα στολίζει τὸν λαιμὸ ἢ τὸν ὤμο τῶν ὑδριῶν, ὅπως ἐνδεικτικὰ φαίνεται στὶς ὑδρίες Π 10770 (θήκη XII, οἰκ. Ντάλια) καὶ Π 9845 (οἰκ. Κανίχη) ποῦ χρονολογοῦνται στὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Πίν. 244γ). Ὡς κύρια παράσταση ὡστόσο ἀγκαλιάζει τὴν μπροστινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου σχεδὸν μέχρι τὴ βάση. Οἱ ὑδρίες Π 8179 (θήκη 5, οἰκ. Ζαμπελάκη)⁴⁰ καὶ Π 8447 (θήκη οἰκ. Πράσινου)⁴¹ τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. εἶναι χαρακτηριστικὰ παραδείγματα μὲ ἀνθέμιο ὡς κύρια παράσταση (Πίν. 244δ). Θέμα πολυχρησιμοποιημένο σὲ ὅλη τὴ διάρκεια ζωῆς τῆς κατηγορίας εἶναι ἡ παράσταση τοῦ στεφανιοῦ, ποῦ ἀναπτύσσεται στὸν χῶρο μεταξὺ τῶν λαβῶν καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ ταινίες ποῦ σχηματίζουν μιὰ ἡμικυκλικὴ μετώπη. Οἱ ἄκρες τους δένονται φιόγκο γύρω ἀπὸ τὶς λαβές. Τὸ θέμα, πολὺ γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλες κατηγορίες κεραμικῆς, ὅπως αὐτὴν μὲ ἐπιχρυσωμένη διακόσμηση, τὴν κεραμικὴ «δυτικῆς κλιτύος» καὶ ἀπὸ τὴ συγγενὴ ὁμάδα τῶν μελανογράφων ὑδριῶν "Hadra", παρουσιάζει ποικιλία ὅσον ἀφορᾷ στὸ εἶδος τῶν κλαδιῶν. Ἄλλοτε πρόκειται γιὰ στεφάνι ἀπὸ κισσὸ καὶ ἄλλοτε γιὰ δάφνινο στεφάνι. Ἀνεξάρτητα ὡστόσο ἀπὸ τὶς διαφορὲς στὴ διατύπωση τοῦ θέματος εἶναι ἔκδηλη ἡ διάθεση τῶν καλλιτεχνῶν νὰ ζωντανέψουν τὴν ἄσπρη ἐπιφάνεια τῶν νεκρικῶν ἀγγείων μὲ τὴν πολυχρωμία τῶν παραστάσεων.

Τὸ στεφάνι κισσοῦ στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. ἀποτελεῖται ἀπὸ πυκνὰ ἀντίρροπα φύλλα, ποῦ στὸ κέντρο τους φέρουν κοκκιδωτοὺς καρπούς. Τριανταφυλλὶ ταινίες συμπλέκονται μὲ τοὺς γαλαζίους βλαστοὺς γιὰ νὰ τονισθεῖ περισσότερο ἡ πολυχρωμία. Τὰ στεφάνια ποῦ κοσμοῦν τὶς ὑδρίες 1637 ἀπὸ τὸ Κορακόνερο (Πίν. 244ε) καὶ τὴν Π 6156 (οἰκ. Ζουραράκη) (Πίν. 238α), ἀποτελοῦν ἐνδεικτικὰ παραδείγματα. Ἡ ὑδρία ἀπὸ τὸ Κορακόνερο χρονολογεῖται στὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. καὶ ἡ ὑδρία Ζουραράκη στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα⁴². Ἡ ἴδια σύνθεση στὰ χρόνια τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. γίνεται πὺ χαλαρῆ, μετατρέπεται σὲ ἓνα κλαδὶ ἀπὸ ἀντίρ-

39. Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Β. ΠΑΤΣΙΑΛΑ - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Γραπτὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴ Ρόδο, *Πρακτικὰ Β' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Χρονολογικὰ προβλήματα τῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς, Ρόδος 1989* (Ἀθήνα 1990) 178 πίν. 94β.

40. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ὑδρίας βλ. πὺ πάνω σ. 304.

41. ΑΔ 38, 1983, Χρονικὰ Β2, 391.

42. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ὑδρίας βλ. πὺ πάνω, σ. 305.

ροπα φύλλα με μίσχο, που εξακολουθεί να φέρει στο κέντρο τους καρπούς, όπως φαίνεται στις υδρίες Π 5404 (χῶρος Η, οίκ. Ρίκα)⁴³ και Π 2742 (θήκη 1, οίκ. Ντάσκα)⁴⁴ (Πίν. 244ς').

Αντίθετα με τὸ στεφάνι τοῦ κισσοῦ, τὸ δάφνινο στεφάνι ἔχει μία πιὸ λιτὴ ἀλλὰ ταυτόχρονα κομψή μορφή. Σχηματίζεται ἀπὸ ἀραιὰ ἀντίρροπα φύλλα, πὸ ἀποδίδονται μόνο με τὸ περίγραμμα, ἐνῶ οἱ καρποὶ δηλώνονται με μικρὲς κοκκίδες. Λεπτὴ ταινία περιελίσσεται γύρω ἀπὸ τὸ κλαδί. Αὐτὸς ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ στεφανιοῦ ἐμφανίζεται στις υδρίες Π 6907 (Κορακόγερο)⁴⁵ καὶ Π 5878 (Τ 3, οἰκ. Αὐγουλιῆ)⁴⁶, καὶ πὸ χρονολογοῦνται στὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Πίν. 245α). Τὰ στεφάνια πὸ τις κοσμοῦν εἶναι ὅμοια μεταξύ τους.

Ἀπὸ ἀπλὸ κλαδί δάφνης γαλανοῦ χρώματος ἀποτελεῖται τὸ στεφάνι τῆς υδρίας Π 15323 πὸ προέρχεται ἀπὸ τις ἰταλικὲς ἀνασκαφές⁴⁷ (Πίν. 245β ἢ πρώτη ἀπὸ τὰ ἀριστερά). Τὸ πλάσιμο γενικὰ τοῦ λαιμοῦ, πὸ διατηρεῖ τὴν παράδοση τῶν υδριῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., συνηγορεῖ στὸ νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ τὰ πρωιμότερα παραδείγματα τῆς κατηγορίας. Ἡ εἰκονογραφικὴ ἐξέλιξη τοῦ θέματος μέσα στὸ α' τέταρτο - α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἐκφράζεται με τὸ παράδειγμα τῆς υδρίας Π 2077 (Τ 34, οἰκ. Ζουραράκη)⁴⁸, στὸ ὁποῖο σῶθηκε μόνον τὸ ἀποτύπωμα τῆς διακόσμησης. Τὸ στεφάνι ἀποκτᾶ τὴν περίοδο αὐτὴ πυκνὰ καὶ σαρκώδη φύλλα, πὸ φανερόνουν τὴ διάθεση γιὰ μία περισσότερο ἐντυπωσιακὴ ἐμφάνιση τοῦ ἀγγείου (Πίν. 245β). Σὲ ἕνα ἀκόμα παράδειγμα με δάφνινο στεφάνι, τὴν υδρία Π 7212 (Πίν. 245γ), ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἐπικεντρώνεται στὸν τρόπο διακόσμησης τοῦ κάτω τμήματος τοῦ σώματος τῆς υδρίας: συλιζαρισμένα τριανταφυλλὶ φύλλα σχηματίζουν ἕναν κάλυκα πὸ ἀγκαλιάζει τὸ ἀγγεῖο, προφανῶς κατ' ἀναλογία με τοὺς ἀνάγλυφους κάλυκες⁴⁹ πὸ κοσμοῦν πολλὰ ἀγγεῖα τῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς, ὅπως υδρίες, ἀμφορεῖς καὶ τοὺς ροδιακοὺς ἀμφορεῖς πὸ προσφέρονται ὡς ἔπαθλα στὰ Ἀλίεια⁵⁰.

Στὸ πλούσιο ρεπερτόριο τοῦ ἐργαστηρίου προστίθεται τέλος ἕνα ἀκόμη μοτίβο, πὸ διασώθηκε σὲ πολλὰ παραδείγματα. Πρόκειται γιὰ τὴ γιρλάντα ἀπὸ ἄνθη, πὸ ἀπλώνεται ἀπὸ τὴ μία λαβὴ τῆς υδρίας στὴν ἄλλη, ἐνῶ γύρω τῆς τυλίγονται ταινίες, πὸ διασταυρῶνται διαγώνια. Οἱ ἄκρες τους, ἀφοῦ δεθοῦν σὲ φιόγκο, κρέμονται ἀπὸ τὴ ρίζα τῶν λαβῶν. Τὶς γιρλάντες ἀποτελοῦν κοκκιδωτοὶ ρόδακες, πὸ συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ κύκλο, πὸ μερικὲς φορὲς διαμορφώνεται σὲ τροχό. Τὸ θέμα ἀπαντᾶ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια ζωῆς τῆς κατηγορίας χωρὶς οὐσιαστικὲς ἀλλαγές. Χρησιμοποιοῦνται πάντα τὰ ἴδια χρώματα —γαλανό, μαῦρο, τριανταφυλλὶ— καὶ παρὰ τις ἐπὶ μέρους διαφοροποιήσεις εἶναι φανερὴ ἡ δέσμευση τῶν τεχνιτῶν σὲ μία καθιερωμένη καὶ τυποποιημένη ἀπόδοση τοῦ θέματος. Οἱ υδρίες 1916 καὶ 1642⁵¹ τοῦ α' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. (Πίν. 245δ) καὶ οἱ υδρίες Π 10956 (θήκη VIII, οἰκ. Ντάλια) καὶ Π 1398 (Τ.3, οἰκ. Κακᾶ) (Πίν. 245ε) ἀποτελοῦν ἐνδεικτικὰ παραδείγματα γιὰ τὴν τυποποιημένη ἀπόδοση τοῦ θέματος μέσα στὸν 3ο αἰ. Τὸ ἴδιο μοτίβο κοσμεῖ τις υδρίες Π 10868 καὶ Π 7678 (θήκη Β οἰκ. Νικολῆ-Πλατῆ) τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ὁ κοινὸς

43. ΑΔ 34, 1979, Χρονικὰ Β2, 433 πίν. 230γ.

44. ΑΔ 32, 1977, Χρονικὰ Β2, 367.

45. Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ βλ. ΑΔ 17, 1961-2, Χρονικὰ Β2, 302.

46. Βλ. σημ. 13.

47. Βρέθηκε στὴν ἀποθήκη τοῦ μουσείου χωρὶς ἄλλη ἐνδειξη.

48. Γιὰ τὸν τάφο βλ. ΑΔ 32, 1977, Χρονικὰ Β2, 377-8.

49. Γιὰ ἀνάγλυφους κάλυκες βλ. Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Φαιδρὸς κρατήρ... ἀπὸ τὴ Ρόδο, ΑΔ 39, 1984, Μελέτες, 128 με βιβλιογραφία.

50. Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Ἥλιος καὶ Ἀλίεια, ΑΔ 30, 1975, Μελέτες, 1 κέ.

51. Πρόκειται γιὰ εὐρήματα ἰταλικῆς ἀνασκαφῆς με τὴ γενικὴ ἐνδειξη Cova (σημερινὸ Κορακόγερο).

τρόπος απόδοσης της διακόσμησης και η ομοιότητα στο σχήμα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι ἔργα τοῦ ἴδιου τεχνίτη (Πίν. 245ς').

Ἐκτὸν ὕλικόν ποὺ παρουσιάσαμε διαφαίνεται ἡ δραστηριότητα καὶ ἐπινοητικότητα τοῦ ροδιακοῦ ἐργαστηρίου, ποὺ μετέτρεψε εὐτελὴ τεφροδόχα ἀγγεῖα σὲ ἀξιόλογες δημιουργίες. Ἡ ποιότητα τῆς ἀπόδοσης μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διατυπώσουμε τὴν ἄποψη ὅτι δουλεύουν ἔμπειροι τεχνίτες, μὲ καλὴ γνῶση τῆς ζωγραφικῆς τέχνης. Ἄλλωστε εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴ γραπτὴ παράδοση ἢ παρουσία στὴ Ρόδο περιφημῶν ζωγράφων τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἐνῶ ἀξιόλογα ἔθεωροῦντο, σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Ἀθηναίου⁵², καὶ τὰ προϊόντα τῆς ροδιακῆς κεραμικῆς.

Τὸ ροδιακὸ ἐργαστήριον υἰοθέτησε πιθανὸν τὴν κατηγορίαν αὐτὴ ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια. Οἱ ἐπιρροὲς ἀπὸ τὸν τόπον καταγωγῆς τοῦ ρυθμοῦ δὲν λείπουν, φανερὲς ὅμως εἶναι καὶ οἱ διαφορῆς. Ἡ ἀπουσία τῶν ταφικῶν παραστάσεων, θέμα ἀντίθετα πολὺ ἀγαπητὸ στίς ἀλεξανδρινὲς ὑδρίες, καὶ ἡ ἰδιαίτερα προτίμηση τοῦ ροδιακοῦ ἐργαστηρίου γιὰ τὰ φυτικὰ θέματα εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ τὸ διαφοροποιοῦν ἀπὸ τὸ ἀλεξανδρινόν. Οἱ διαφορῆς αὐτὲς ἀλλὰ καὶ ἡ ποιότητα τῶν ροδιακῶν ὑδριῶν δηλώνουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα αὐτόνομο ἐργαστήριον, μὲ δικούς του καλοὺς τεχνίτες καὶ δικές του ἐμπνεύσεις⁵³.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

ΚΒ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου

52. Δειπν. XI 464c, 469b, 472b, 496f.

53. Λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς συνάντησης, ὁ dr. R. Jones, τὸν ὁποῖο ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ, μοῦ ἔστειλε τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνάλυσης τοῦ πηλοῦ ποὺ πραγματοποιοῦσε σὲ ἐνδεικτικὰ ὄστρακα ὑδριῶν μὲ λευκὸ βάθος. Ἡ ἀνάλυση ἐπιβεβαίωσε τὴν ἄποψη ὅτι οἱ ὑδρίες εἶναι προϊόντα ροδιακῶν ἐργαστηρίων.

Τὸ Magenta Ware στὴν Κύπρο¹

(Πίνακες 246-250)

Η ιδέα για αὐτὴ τὴν ἀνακοίνωση ξεκίνησε μὲ μιὰ τυχαία ἀνακάλυψη τοῦ 1989: ἓνα θαυμάσιο πλαστικὸ ἀγγεῖο σὲ σχῆμα γυναικείας κεφαλῆς (Πίν. 246α-β), ποὺ βρέθηκε σὲ μεγάλο λαξευτὸ τάφο, βόρεια τοῦ χωριοῦ Γεροσκήπου, τῆς ἐπαρχίας Πάφου. Τότε, τὸ ἀγγεῖο θεωρήθηκε σπανιότατο καί, γιὰ τὰ κυπριακὰ δεδομένα, μοναδικὸ στὸ εἶδος του. Ὁ καλῆς ποιότη-
τας, ἀνοιχτόχρωμος πηλὸς του, τὸ σκοῦρο πορτοκαλὶ ἐπίχρισμα καὶ τὰ πρόσθετα χρώματα, κυρίως τὸ ἀνοιχτὸ ρόδινο, ὀδήγησαν στὴν κατάταξη τοῦ ἀγγείου στὸ εἶδος τοῦ Magenta Ware. Ἡ ὀνομασία αὐτὴ δόθηκε ἀπὸ τὸν Sir John Beazley, σὲ ἓνα σχετικὰ σπάνιο εἶδος πλαστικῆς κεραμικῆς ποὺ τὸ χαρακτηρίζει τὸ πρόσθετο magenta (ἔντονο ρόδινο) χρῶμα. Ὁ Beazley μάζεψε ἄρκετὸ ὕλικὸ ἀλλὰ δὲν τὸ δημοσίευσε. Τὸ παραχώρησε ὁμως στὸν Reynold Higgins, ὁ ὁποῖος συνέχισε τὴν ἔρευνα καί, τὸ 1976, δημοσίευσε τὸ πρῶτο καὶ μέχρι σήμε-
ρα βασικότερο ἄρθρο ἀφιερωμένο στὴν κεραμικὴ αὐτή². Ὁ Higgins μελέτησε 125 ἀγγεῖα τὰ ὁποῖα χώρισε σὲ τρία βασικὰ εἶδη: τὰ λεγόμενα “lamp-fillers”, τὰ “handled flasks” καὶ τὰ “strainer flasks”. Τὰ πορίσματα τῆς μελέτης του ἔδειξαν ὅτι τὰ “lamp-fillers” εἶναι τὰ ἀρχαιότε-
ρα καὶ χρονολογοῦνται περίπου μεταξὺ τοῦ 120 καὶ τοῦ 70 π.Χ., ἐνῶ οἱ δύο ἄλλοι τύποι, ποὺ ἐξελίχθηκαν ἀπὸ αὐτά, χρονολογοῦνται μεταξὺ τοῦ 80 καὶ τοῦ τέλους τοῦ 1ου αἰῶνα π.Χ. Φαίνεται ὁμως ὅτι ἡ παραγωγή τῶν “lamp-fillers” πρέπει νὰ ἄρχισε ἀκόμη πιὸ παλιά, ἴσως κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ., ὅπως ἔχουν εἰσηγηθεῖ ὁ Szilágyi³ καὶ ὁ Sguaitamatti⁴. Ἀπὸ τὰ 125 ἀγγεῖα ποὺ μελέτησε ὁ Higgins, τὰ 108 εἶχαν κάποια ἔνδειξη

1. Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τοὺς D. M. Bailey καὶ J. W. Hayes γιὰ τὶς χρήσιμες συμβουλές τους. Πολλὰ ὀφείλω στὸν M. Sguaitamatti καὶ τὶς πολὺὲρες συζητήσεις ποὺ εἶχαμε γιὰ τὸ Magenta Ware. Ὁ πρόσφατος θάνατός του ἄφησε ἓνα μεγάλο κενὸ στὸν κόσμον τῆς ἀρχαιολογίας καὶ ιδιαίτερα στὴ μελέτη τῆς ἑλληνιστικῆς πλαστικῆς κεραμικῆς.

2. R. HIGGINS, Magenta Ware, *The Classical Tradition* (= *The British Museum Yearbook*, 1) (1976) 1-32.

3. J. GY. SZILÁGYI, Megjegyzések az ún. Magenta-Keramikáról, *Studia Antiqua* 25, 1978, 43 κέ. Γιὰ τὴ γερμανικὴ μετάφραση τοῦ ἰδίου ἄρθρου, βλ. Bemerkungen zur Magenta-Ware, *Études et Travaux* XIII, 1983, 358-364.

4. M. SGUAITAMATTI, Zwei plastische Vasen aus Unteritalien, *AntK* 24, 1981, 107-115, κυρίως 109-112. *Ibid*, Vases plastiques hellénistiques de Grande Grèce et de Sicile. Remarques préliminaires - Première Partie, ἀδημοσίευτο ἄρθρο ποὺ εὐγενικὰ μοῦ παραχώρησε ὁ M. Sguaitamatti.

προέλευσης, καί, με βάση τη γεωγραφική τους κατανομή, ο Higgins δήλωσε: “This gives us a figure of 82 for the West (Central and South Italy, Sicily, and Spain). Delos contributes a surprising total of 11. It should not be forgotten that in that island, besides Greeks and Orientals, there were native Campanian, South Italian Greek and Sicilian Greek settlers, so that the Delian contribution could be regarded as either Eastern or Western. The same could be said of Cyrenaica, with its total of three. Greece itself (with Illyria and Asia Minor) contributes a mere 12, of which four come from the far north, a stone’s throw from South Italy”. “Ετσι ξφθασε στο συμπέρασμα ότι χώρος κατασκευής του Magenta Ware ήταν ή Καμπανία, καί ότι τὰ προϊόντα του κυκλοφόρησαν κατά τὸ πλεῖστον στὸν δυτικὸ κόσμῳ⁵. Ὁ Szilágyi ὁμως, βασιζόμενος στὸ γεγονός ὅτι σχεδὸν κάθε εἶδος ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς εἶχε καί τοπικὲς ἀπομιμήσεις, ἀντὶ ἓνα, προτίμησε νὰ δεῖ πολλὰ κέντρα παραγωγῆς, ὅπως τὴν Ἀπουλία, τὴν Καμπανία, τὴ Σικελία, τὴν Ἐτρουρία καί ἀκόμη καί τὴ Νότιο Ρωσία⁶, ὁ δὲ Sguaitamatti, ἐργαζόμενος ἀνεξάρτητα, ξφθασε στὰ ἴδια συμπεράσματα καί εἰσηγήθηκε ἐπιπλέον κέντρα στὴν Ἑλλάδα, στὴν Αἴγυπτο καί στὴ Δυτικὴ Μεσόγειο⁷.

Τρία κυπριακὰ ἀγγεῖα σὲ σχῆμα γυναικειᾶς κεφαλῆς δημοσιεύτηκαν πρόσφατα ἀπὸ τὴν Μ. Yon χωρὶς ὁμως νὰ ἔχουν ταυτιστεῖ με τὸ Magenta Ware⁸. Ὑπάρχουν ἐπίσης καί ἄλλα ἀδημοσίευτα, κυπριακὰ πλαστικὰ ἀγγεῖα τύπου Magenta Ware, με διαφορετικὸ σχῆμα, πὸ θὰ δοῦμε ἀργότερα, καί ἔτσι, ὅταν δήλωσα τὴ συμμετοχὴ μου στὴν παρούσα συνάντηση, σκοπὸς μου ἦταν νὰ μιλήσω γιὰ τὰ ἀντικείμενα αὐτά, δείχνοντας ὅτι ἡ δυτικὴ ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τοῦ εἶδους, πὸ ὑποστήριξε ὁ Higgins, δὲν εὐσταθοῦσε καί ὅτι τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἦταν ἀρκετὰ διαδεδομένα καί στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα ὁμως τὰ πράγματα ἔχουν περιπλεχθεῖ γιὰ πέντε βασικοὺς λόγους:

α) Τὸν συνεχῆ ἐντοπισμὸ κι ἄλλων παραδειγμάτων πὸ ἡ βρίσκονται στὴν Κύπρο ἡ ἔχουν κυπριακὴ προέλευση.

β) Τὴ συνειδητοποίηση ὅτι τὰ ἀγγεῖα Magenta Ware στὴν Κύπρο, ἂν καί μοιάζουν μεταξύ τους, δὲν εἶναι ὅλα κατασκευασμένα με τὸν ἴδιο πηλὸ — καί ἔτσι μάλλον δὲν κατασκευάστηκαν ὅλα στὸ ἴδιο ἐργαστήρι.

γ) Τὸ γεγονός ὅτι τὰ περισσότερα ἀγγεῖα Magenta Ware, ὄχι μόνο τὰ κυπριακὰ, δὲν συνοδεύονται ἀπὸ ἀξιόπιστες ἀρχαιολογικὲς πληροφορίες, γεγονός πὸ κάνει τὴ χρονολόγησή τους προβληματικὴ. Αὐτὸ τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχει χειροτερέψει διότι, λόγω τῆς ἔλκυστικότητάς τους, τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εἶναι περιζήτητα, κι ἔτσι ἐμφανίζονται συχνὰ στὴ διεθνή ἀγορὰ ὅπου, γιὰ εὐνόητους λόγους, ἡ προέλευσή τους δὲν γίνεται γνωστὴ.

δ) Τὴ γενικὴ σύγχυση πὸ ὑπάρχει μεταξύ Magenta Ware καί τερακότων, ἀφοῦ συχνότατα κατασκευάζονταν στὶς ἴδιες μῆτρες, πράγμα πὸ κάνει τὴν ἀναγνώριση ἀγγείων Magenta Ware, πὸ δὲν διατηροῦνται ἀκέραια, σχεδὸν ἀδύνατη. Καί τέλος,

ε) Τὴ σχεδὸν ὀλοκληρωτικὴ σύγχυση πὸ ὀφείλεται στὴ συνδυασμένη χρῆση μερῶν ἀπὸ διαφορετικὲς μῆτρες, στὴν πρόσθετη ἐπεξεργασία με τὸ σμιλάρι, στὴν προσθήκη χειροποίητων λεπτομερειῶν καί στὶς παραλλαγὲς στὸ σχῆμα καί στὴν τοποθέτηση τῶν λειτουργικῶν στοιχείων τῶν ἀγγείων τοῦ τύπου αὐτοῦ.

Τὸ θέμα δηλαδὴ εἶναι πὸ πὸ εὐρὸ καί πολὺπλοκο ἀπ’ ὅ,τι θὰ μπορούσα νὰ καλύψω

5. “Beazley and others have assigned Magenta Ware to Campania, an attribution which has seldom been challenged. The distribution points without doubt to the West”. R. HIGGINS, *δ.π.* (σημ. 2) 5.

6. J. GY. SZILÁGYI, *δ.π.* (σημ. 3) 362-364.

7. M. SGUAIMATTI, *Vases plastiques*, *δ.π.* (σημ. 4) 12.

8. M. YON, *Portraits Lagides à Chypre*, *RDAC* 1985, 242-248 πίν. XXXIX.

μέσα στα πλαίσια μιᾶς ἀνακοίνωσης. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, θὰ περιορισθῶ στὴν ἀνάλυση ἐνὸς τύπου μόνο, αὐτοῦ σὲ σχῆμα γυνακείας κεφαλῆς, καὶ σὲ μιὰ σύντομη γενικὴ παρουσίαση τοῦ κυπριακοῦ ὕλικου. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μόνο δύο ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα σὲ σχῆμα κεφαλῆς ἔχουν δημοσιευτεῖ ὡς Magenta Ware. Εἶναι ὅμως ὅλα τοῦ τύπου αὐτοῦ καὶ μάλιστα τῆς ὑποδιαίρεσης τῶν "handled flasks" ποὺ ὁ Higgins χρονολογεῖ περίπου μεταξὺ τοῦ 120 καὶ τοῦ 70 π.Χ. Ἐλπίζω μὲ αὐτὴ τὴν παρουσίαση νὰ δείξω ὅτι τὸ Magenta Ware, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς μέχρι σήμερα πεποιθήσεις, εἶναι ἀρκετὰ διαδεδομένο στὴν Κύπρο. Πιστεύω μάλιστα ὅτι, ἂν τὸ ἀναζητήσουμε, θὰ πρέπει νὰ τὸ βροῦμε καὶ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἐλπίζω ἐπίσης ὅτι, μὲ τὴν ἀνακοίνωσή μου, τὰ προϊόντα αὐτοῦ τοῦ σχετικὰ ἄγνωστου τύπου κεραμικῆς θὰ γίνουν πιὸ γνωστά, πράγμα ποὺ θὰ βοηθήσει στὴν ἐντόπιση κι ἄλλων παραδειγμάτων σὲ ἄλλους χώρους, ὥστε νὰ ἔχουμε μιὰ πιὸ πλήρη εἰκόνα τῆς κατάστασης, ποὺ μελλοντικὰ θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ προσδιορίσουμε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τοὺς χώρους παραγωγῆς καὶ τοὺς τρόπους καὶ τόπους διανομῆς τοῦ Magenta Ware.

Θὰ ἀρχίσω μὲ τὸ ἀγγεῖο τῆς Γεροσκήπου ποὺ ἔγινε ἡ αἰτία τῆς ἔρευνας αὐτῆς (Πίν. 246α-β). Ὁ τάφος μέσα στὸν ὁποῖο βρέθηκε πρωτοχρησιμοποιήθηκε στὰ τέλη τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα, καὶ φαίνεται νὰ συνέχισε νὰ χρησιμοποιεῖται μέχρι καὶ τὸν 1ο/2ο μ.Χ. αἰώνα⁹. Περιεῖχε ἕναν σημαντικὸ ἀριθμὸ ταφῶν, καί, ἂν καὶ δὲν εἶχε συληθεῖ, τὰ περισσότερα κτερίσματα τῶν ἑλληνιστικῶν ταφῶν διαταράχτηκαν ἀπὸ τὶς ρωμαϊκὲς ταφές. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἀγγεῖο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἀνήκει σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες ταφές, ἀφοῦ βρέθηκε σὲ καθαρὸ στρώμα, μαζί μὲ ἄλλα ἀγγεῖα τοῦ τέλους τοῦ 2ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ μιὰ ρωμαϊκὴ ταφή.

Ὁ τρόπος κατασκευῆς τοῦ ἀγγείου εἶναι χαρακτηριστικὸς τοῦ εἴδους: τὸ πρόσωπο εἶναι καμωμένο σὲ μήτρα, τὸ δὲ πίσω μέρος καὶ ἡ ἐπίπεδη βάση εἶναι χειροποίητα. Ὑπάρχουν πολλὲς πρόσθετες λεπτομέρειες μὲ πηλὸ καὶ πολλὴ ἐπεξεργασία μὲ τὸ σμιλᾶρι. Πρόσθετα εἶναι ἐπίσης καὶ τὰ λειτουργικὰ μέρη τοῦ ἀγγείου: ὁ λαιμὸς, ποὺ εἶναι τροχήλατος, καὶ ἡ λαβή, ποὺ ἦταν χειροποίητη, ἀλλὰ ἐλλεῖπει. Αὐτὴ ἦταν στὸ πίσω μέρος καὶ ξεκινούσε ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀπολήγοντας στὸ κέντρο τῆς κεφαλῆς. Τὸ ὕψος του, 17,9 ἐκ., εἶναι κανονικὸ, ἀφοῦ τὰ περισσότερα παραδείγματα κυμαίνονται μεταξὺ τῶν 15 καὶ 20 ἐκ. Ὅπως σὲ ὅλα τὰ προϊόντα τοῦ Magenta Ware, ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου καλύπτεται ἀπὸ ἕνα σκοῦρο πορτοκαλὶ ἐπίχρισμα. Ἐδῶ ὅμως, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἄλλα γνωστὰ παραδείγματα, τὸ ἐπίχρισμα καλύπτει μόνο τὸ μπροστινὸ μέρος τοῦ ἀγγείου. Πάνω σὲ αὐτὸ ὑπῆρχε ἕνα στρώμα ἀπὸ ἄσπρο διαλυμένο ἀσβέστη ποὺ ἦταν ἡ βάση γιὰ τὶς πρόσθετες γραπτὲς λεπτομέρειες τοῦ προσώπου καὶ γιὰ τὰ ἄλλα χρώματα, ποὺ σπάνια διατηροῦνται. Ἐδῶ ἔχουμε τὸ μαῦρο στὰ μάτια καὶ τὰ μαλλιὰ (ποὺ φαίνεται ὅμως νὰ εἶναι ζωγραφισμένο κατευθεῖαν στὸ καφέ-πορτοκαλὶ ἐπίχρισμα), τὸ πράσινο-τουρκουάζ στὸν λαιμὸ τοῦ ἀγγείου καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ ρόδινο (magenta) στὸ στεφάνι/διάδημα. Τὸ κεφάλι, μὲ ἔντονα κλασικιστικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ θυμίζουν τερακότες τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας, καὶ ποὺ ἀπεικονίζεται μέχρι τὸν λαιμὸ, εἶναι τοποθετημένο σὲ μικρὴ τετράγωνη βάση σὰν βᾶθρο, ἕνα στοιχεῖο ποὺ δὲν ἀπαντᾷ ἄλλοῦ. Τὰ μαλλιὰ εἶναι χωρισμένα στὰ δύο στὸ κέντρο τοῦ μετώπου καὶ ἐλαφρὰ τραβηγμένα πρὸς τὰ πίσω. Στὰ πλάγια κρέμονται δέσμες μαλλιῶν ποὺ φτάνουν μέχρι τὸ βᾶθρο. Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι τὸ διάδημα/στεφάνι στὸ κεφάλι ποῦ, παραδόξως, κανεὶς δὲν ἔχει προσέξει ὅτι χαρακτηρίζει ὅλα σχεδὸν τὰ ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου. Εἶναι ἕνα εἶδος φουσκωτοῦ στεφανιοῦ,

9. Μουσεῖο Πάφου 3070/78. Βλ. D. Michaelides, Rescue work in the Paphos District during 1989, στὸ A. PAPAGEORGIOU, ARDA 1989, 67. *Idem*, Musée régional de Paphos, στὸ A. PAPAGEORGIOU, Cronique... en 1989, BCH 114, 1990, 951. Βλ. ἐπίσης, D. MICHAELIDES, Paphiaca II, RDAC 1991, 191-194.

που αποδίδεται με σειρές από τετράγωνες κοιλότητες και μοιάζει με κηρήθρα. Ἡ Yon τὸ ὀνομάζει “une sorte de bougrelet”¹⁰, ὁ Καραγιώργης “a roll”¹¹ καὶ ὁ Μ. Bell “a stippled wreath”¹². Ἴσως νὰ ἀπεικονίζει μιὰ δέσμη μαλλιῶν ποὺ συγκρατοῦνται μέσα σὲ δικτυωτὸ πλέγμα, ἢ ἀκριβῆς φύση του ὅμως παραμένει προβληματική.

Τὸ ἴδιο «στεφάνι» χαρακτηρίζει ἕνα ἀγγεῖο σὲ σχῆμα γυναικείας κεφαλῆς, ἄγνωστης προέλευσης, ποὺ καταχωρήθηκε στὸ Κυπριακὸ Μουσεῖο τὸ 1935 (Πίν. 246γ)¹³. Ἔχει ὠσειδῆς πρόσωπο, στρογγυλὰ μάτια καὶ χαρακτηριστικὰ αἰγυπτιακὴ κόμμωση. Τρεῖς σειρὲς ἰσιακοὶ βόστρυχοι πλαισιώνουν τὸ πρόσωπο καὶ φτάνουν μέχρι τοὺς ὄμους. Στὸ κεφάλι, πάνω ἀπὸ μιὰ σειρὰ βοστρύχων ποὺ καλύπτουν τὸ μέτωπο, ὑπάρχει τὸ «στεφάνι», ποὺ ἀπολήγει πάνω ἀπὸ τοὺς κροτάφους σὲ ροζέτες ἀπὸ τίς ὁποῖες κρέμονται ταινίες. Ἡ Yon ἀναγνώρισε σὲ αὐτὸ τὸ ἀγγεῖο ἕνα πορτραῖτο τῆς Ἀρσινόης Β΄, Φιλαδέλφου.

Τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ εἶδε καὶ σὲ ἕνα ἀγγεῖο τοῦ Κυπριακοῦ Μουσείου, ποὺ βρέθηκε τὸ 1975 σὲ πλούσιο τάφο τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς περιόδου, στὴν περιοχή Κουκούλας τῆς Ἀραδίππου (Πίν. 246δ)¹⁴. Τὰ δύο ἀγγεῖα εἶναι πανομοιότυπα καὶ σίγουρα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια μήτρα. Ἐδῶ ὅμως οἱ λεπτομέρειες τοῦ προσώπου εἶναι διαβρωμένες, ἴσως διότι ἡ μήτρα εἶχε φθαρεῖ ἀπὸ τὴν πολλὴ χρῆση ἢ διότι ἀντέγραψε τὴ μήτρα τοῦ προηγούμενου ἀγγείου. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ πρόσθετες ἐγχάρακτες λεπτομέρειες τῶν μαλλιῶν ἀποδίδονται μὲ λίγες πρόχειρες γραμμές, ἐνῶ στὸ προηγούμενο ἀγγεῖο εἶναι χαραγμένες μὲ φροντίδα. Ἐπίσης, ὁ πηλὸς τοῦ δευτέρου ἀγγείου εἶναι πολὺ πιὸ μαλακὸς καὶ ἀνοιχτόχρωμος, αὐτὸ ὅμως ἴσως νὰ ὀφείλεται στὸ ψήσιμο. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ Yon ἐρμήνευσε κι αὐτὸ τὸ ἀγγεῖο ὡς πορτραῖτο τῆς Ἀρσινόης Β΄.

Τὸ ἐπόμενο ἀγγεῖο σὲ σχῆμα γυναικείας κεφαλῆς, ποὺ μελέτησε ἡ Μ. Yon, βρέθηκε στὸ Δάλι (τὸ ἀρχαῖο Ἰδάλιον) καὶ βρίσκεται ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα στὸ Λουβρο (Πίν. 247α)¹⁵. Εἶναι ἀναμφίβολα τῆς ἴδιας οἰκογένειας μὲ τὰ δύο τελευταῖα ἀγγεῖα ἀλλὰ, μὲ ὕψος 26 ἐκ., εἶναι πολὺ πιὸ μεγάλο ἀπὸ ὅλα τὰ κυπριακὰ παραδείγματα καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ μεγάλα τῆς ὁμάδας. Τὸ λεπτὸ πρόσωπο ἔχει ὠσειδῆς σχῆμα μὲ μεγάλα ἀμυγδαλόσχημα μάτια. Εἶναι κι ἐδῶ πλαισιωμένο ἀπὸ ἰσιακοὺς βοστρύχους (μόνο δύο σειρὲς ὅμως) ποὺ φτάνουν μέχρι τοὺς ὄμους. Τὸ χαρακτηριστικὸ «στεφάνι» δὲν ὑπάρχει καὶ τὸ κεφάλι καλύπτουν δύο σειρὲς ἰσιακῶν βοστρύχων. Στὸν λαιμὸ τοῦ ἀγγείου ὑπάρχει ἀνάγλυφη διακόσμηση σὲ σχῆμα σταυροῦ μέσα σὲ τετράγωνο πλαίσιο, ἕνα ἀπὸ τὰ διάφορα μοτίβα ποὺ κοσμοῦν τοὺς λαιμοὺς ἀγγείων τῆς ὁμάδας αὐτῆς.

10. Μ. YON, ὁ.π. (σημ. 8) 244.

11. V. KARAGEORGHIS - D. A. AMYX et al., *Cypriote Antiquities in San Francisco Bay Area Collections* (= *Corpus of Cypriote Antiquities*, 5 = *SIMA*, XX:5) (Gothenbourg 1974) 36 εἰκ. 87.

12. Μ. BELL, III, *The terracotas* (= *Morgantina Studies I*) (Princeton, New Jersey 1981) 236 ἀρ. 948 πίν. 140.

13. Κυπριακὸ Μουσεῖο, Ἄρ. 1935-D 716. Ὑψ. 16 ἐκ. Λεπτόκοκκος, καθαρὸς ροδινοκαστανὸς πηλός. Καφὲ πρὸς καφεκόκκινο ἐπίχρισμα. Βλ. Μ. YON, ὁ.π. (σημ. 8), κυρίως 242-245.

14. Κυπριακὸ Μουσεῖο, C.S. 2269. Αραδίππου T.1/72. Ὑψ. 16 ἐκ. Καθαρὸς λεπτόκοκκος, καστανοκίτρινος πηλός. Ἀνοιχτὸ καστανὸ ἐπίχρισμα καὶ ὑπολείμματα ρόδινου χρώματος στὰ χεῖλη. Βλ. V. KARAGEORGHIS, *Chronique...* en 1975, *BCH* 100, 1976, 852 εἰκ. 40. Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *The Topography of Ancient Kition* (Göteborg 1976) 204, 261 ἀρ. 7-8 πίν. XXXIII. Μ. YON, ὁ.π. (σημ. 8), 242-248 εἰκ. 2 πίν. XXXIX, 1, 2.

15. Louvre, Inv. N 3344 (acquisition Ceccaldi, 1869). Καστανο-ρόδινο πηλός. Κόκκινο θαμπὸ ἐπίχρισμα. G. COLONNA-CECCALDI, *Monuments antiques de Chypre, de Syrie et d'Égypte* (Paris 1882) 291 πίν. XXIX ἀρ. 28. E. POTIER, *Catalogue des vases antiques de terre cuite, I, Les Origines* (Paris 1896) 116 ἀρ. 251. *Idem*, *Les vases antiques du Louvre* (Paris 1897) 9. Μ. YON, ὁ.π. (σημ. 6), κυρ. 244-246 εἰκ. 1-2 πίν. XXXIX, 3, 4.

Στὸ ἀγγεῖο ἀναφέρθηκε στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα ὁ Pottier ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ τὸ ἐρμήνευσε σὰν κεφαλὴ ἄνδρα, παρατήρησε τὸν αἰγυπτιάζοντα χαρακτήρα του¹⁶. Ἡ Yon ἀναγνώρισε ἐδῶ τὰ χαρακτηριστικὰ ἴσως τῆς Βερενίκης Β΄ ἢ, πολὺ πιὸ πιθανόν, τῆς Ἀρσινόης Γ΄, καὶ ἐρμήνευσε αὐτὰ τὰ τρία ἀγγεῖα ὡς μάλλον ἀλεξανδρινὰ προϊόντα ποὺ “...témoignent à leur manière de la popularité, spontanée ou dirigée(?), qu’ont rencontrée à Chypre les premières reines ptolémaïques et les cultes qu’elles ont contribué à établir dans l’île”. Θεώρησε μάλιστα τὸν ἔντονο ἰσιακὸ χαρακτήρα τους μέρος τῆς πολιτικῆς τῶν βασιλισσῶν αὐτῶν γιὰ μιὰ ταύτισή τους μετὰ τὴν Ἴσιδα/Ἀφροδίτη. Ἔτσι ἀπέδωσε στὰ ἀγγεῖα αὐτὰ τὸν ἴδιο ρόλο μετὰ τὶς γνωστὲς ἀλεξανδρινὲς «πτολεμαϊκὲς οἰνοχόες» ἀπὸ φαγεντιανή, ποῦ, ὅπως ἔδειξε ὁ L. Robert, ἔπαιξαν τὸν ρόλο τους στὴ λαϊκὴ λατρεία τῶν Πτολεμαίων¹⁷. Ἡ Yon ὁμως θεώρησε αὐτὰ τὰ κεφάλια σὰν κάτι τὸ ξεχωριστὸ καὶ δὲν εἶχε ὑπόψη τῆς οὔτε τὸ Magenta Ware σὰν ὁμάδα ἀγγείων, ὅπου τὰ αἰγυπτιάζοντα στοιχεῖα εἶναι κοινότατα, οὔτε τὰ ἄλλα κεφάλια, κυπριακὰ καὶ μὴ, ποῦ θὰ δοῦμε σὲ λίγο, ποῦ ἔχουν ὅλα ἕναν ἔντονο αἰγυπτιάζοντα χαρακτήρα, χωρὶς σίγουρα νὰ εἶναι πορτραῖτα τῶν Πτολεμαίων βασιλισσῶν, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀντικείμενα πολιτικῆς προπαγάνδας.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἄλλα κυπριακὰ ἀγγεῖα σὲ σχῆμα γυναικείας κεφαλῆς βρίσκεται στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Καλιφόρνιας καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Boissé¹⁸. Εἶναι σίγουρα τοῦ ἰδίου τύπου, τὸ πρόσωπο ὁμως εἶναι σαρκῶδες μετὰ μεγάλη μύτη, χοντρά χεῖλη καὶ μεγάλα μάτια. Χαμηλὰ στὸ μέτωπο ὑπάρχει τὸ χαρακτηριστικὸ «στεφάνι» καὶ πάνω ἀπὸ αὐτό, στὸ κέντρο, δύο μικρὰ στρογγυλὰ ἐξογκώματα. Στὰ πλάγια ὑπάρχουν μακρεῖς, ἀπλοποιημένοι ἰσιακοὶ βόστρυχοι καὶ τὰ ὑπόλοιπα μαλλιά φαίνεται νὰ εἶναι σκεπασμένα μετὰ διακοσμημένο πέπλο. Στὸν λαιμὸ τοῦ ἀγγείου ὑπάρχει πάλι, ἀπλοποιημένη ὁμως, ἡ διακόσμηση σὲ σχῆμα σταυροῦ. Τὸ ἀγγεῖο δημοσιεύτηκε ὡς Later Roman red-glaze ware καὶ χρονολογήθηκε στὸν 3ο, καὶ 4ο, ἀκόμη καὶ στὸν 5ο μ.Χ. αἰώνα, πράγμα ποῦ δείχνει τὴν ἀνάγκη νὰ καταστῆ τὸ Magenta Ware πιὸ γνωστὸ καὶ εὐκολοαναγνώριστο.

Πάλι τοῦ ἰδίου τύπου εἶναι ἕνα ἕκτο κυπριακὸ ἀγγεῖο σὲ σχῆμα γυναικείας κεφαλῆς, ποῦ ἦταν μέρος τῆς Συλλογῆς Cesnola καὶ βρίσκεται σήμερα στὸ Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο τῆς Νέας Ὑόρκης¹⁹. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ χοντροκαμωμένους ἰσιακοὺς βοστρύχους πλαισιώνουν τὸ πρόσωπο, ἀντὶ ὁμως τοῦ συνηθισμένου «στεφανιοῦ» τὸ μέτωπο διακοσμεῖται μετὰ δύο περιέργα ἐξογκώματα, σὰν αὐτὰ ποῦ εἶδαμε στὸ προηγούμενο ἀγγεῖο, ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτερα. Κι ἐδῶ στὸν λαιμὸ τοῦ ἀγγείου ὑπάρχει διακόσμηση σὲ σχῆμα σταυροῦ. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ὅταν τὸ 1914 ὁ Myres δημοσίευσε τὴ Συλλογὴ Cesnola, ἀναφέρθηκε στὸ ἀγγεῖο αὐτὸ σὰν “fantastic vase... in archaic Greek style, probably Ionian or Insular”, καὶ τὸ χρονολόγησε γύρω στὰ 550 μετὰ 500 π.Χ.!

16. E. POTTIER, *Catalogue des vases antiques*, ὁ.π. (σημ. 15) 116 ἀρ. 251: “Vase en forme de tête représentant un esclave éthiopien coiffé de la perruque égyptienne”, καὶ *idem*, *Les vases antiques du Louvre*, ὁ.π. (σημ. 15) 9: “Vase en forme de tête d’Égyptien...”.

17. M. YON, ὁ.π. (σημ. 8) 242. D. BURR-THOMPSON, *Ptolemaic Oenochoeai and Portraits in Faience. Aspects of Ruler-cult* (Oxford 1973). L. ROBERT, Sur un décret d’Ilion et sur un papyrus concernant des cultes royaux, *Essays in Honor of C. Bradford Welles* (New Haven 1966) 175-211.

18. Ὑψ. 15,1 ἐκ. University of California. Robert H. Lowrie Museum of Anthropology (Berkeley): UCLMA 8/3000. Βλ. *Antiquities of Cyprus: Catalogue of the Exhibition*, Berkeley, R. H. Lowie Museum of Anthropology (1971) ἀρ. 103. V. KARAGEORGHIS - D. A. AMYX et al., ὁ.π. (σημ. 11).

19. Ὑψ. 14,5 περ. ἐκ. Metropolitan Museum. New York, Inv. No. 74.51.541. Γιὰ πολὺ σύντομες ἀναφορὲς στὸ ἀγγεῖο, βλ. L. PALMA DI CESNOLA, *Cyprus: Its Ancient Cities, Tombs and Temples* (London 1877) εἰκ. 13 στὴ σ. 402. J. L. MYRES, *Handbook of the Cesnola Collection of Antiquities from Cyprus* (The Metropolitan Museum of Art), [New York (1914) 1974] 293 ἀρ. 1728. V. KARAGEORGHIS - D. A. AMYX et al., ὁ.π. (σημ. 11) 36.

Τὸ τελευταῖο κυπριακὸ παράδειγμα βρέθηκε σὲ τάφο στὴν περιοχή Ὁδοῦ Εὐαγγελιστρίας τῆς Λεμεσοῦ τὸ 1986 (Πίν. 247β)²⁰. Ἐχει σχῆμα κεφαλῆς νέγρας, μὲ σαρκώδη χεῖλη καὶ πλατιά μύτη. Τὸ «στεφάνι» δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο τὰ σγουρὰ μαλλιά εἶναι χτενισμένα σὲ δύο σειρὲς ἀπὸ ἰσιακοὺς βοστρύχους, ποὺ πίσω φτάνουν μέχρι τὸν αὐχένα. Ὁ Καραγιώργης, ἂν καὶ σημείωσε τὴν ὁμοιότητα τοῦ ἀγγείου μὲ αὐτὸ τῆς Ἀραδίππου, τὸ χρονολόγησε στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο. Πρόκειται ὅμως, σίγουρα, γιὰ ἀγγεῖο τύπου Magenta Ware, τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα σὲ σχῆμα γυναικείας κεφαλῆς κυπριακῆς προέλευσης, ἀπὸ τίς μέχρι σήμερα ἔρευνές μου, ἔχω ἐντοπίσει τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα ἀπὸ ἄλλους χώρους τοῦ ἀρχαίου κόσμου:

Στὴ Ρόδο βρέθηκε ἓνα ἀγγεῖο μὲ ἔντονο αἰγυπτιακὸ χαρακτήρα (Πίν. 247γ), ποὺ εἶναι ἀπαράλλακτο μὲ τὸ κυπριακὸ παράδειγμα ἀπὸ τὸ Δάλι (καὶ τώρα στὸ Λουῖβρο), καὶ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια μήτρα²¹.

Πάλι αἰγυπτιακοῦ τύπου εἶναι ἓνα ἀγγεῖο ἀπὸ τὸ Lipari. Βρέθηκε στὸν Τάφο 10 τῆς Contrada Diana μαζί μὲ ἄλλα ἀσυνήθιστα ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων κι ἓνα δεύτερο παράδειγμα Magenta Ware σὲ σχῆμα δελφινιοῦ²². Στὸ ψηλότερο σημεῖο τῆς κεφαλῆς ὑπάρχει κάτι σὰν ἰσιακὸ σύμβολο, πίσω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεπροβάλλει ὁ λαιμὸς τοῦ ἀγγείου. Αὐτὸ καὶ οἱ ἰσιακοὶ βόστρυχοι ὤθησαν τοὺς Bernabò-Brea καὶ Cavalier νὰ ταυτίσουν τὴ μορφή μὲ τὴν Ἴσιδα. Ἄν καὶ τὸ μέρος ἐκεῖνο δὲν σώζεται, τὸ ἀγγεῖο δὲν φαίνεται νὰ εἶχε τὸ «στεφάνι», ποὺ τόσο συχνὰ συναντήσαμε ἄλλοῦ. Αὐτὸ δὲν ὑπάρχει οὔτε καὶ στὸ σχεδὸν παρόμοιο ἀγγεῖο στὴ Βασιλεία, ποὺ θὰ δοῦμε σὲ λίγο. Ὑπάρχουν ὅμως τρεῖς σειρὲς ἀπὸ ἰσιακοὺς βοστρύχους δεξιὰ κι ἀριστερὰ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ λαιμοῦ. Στὸν λαιμὸ εἶναι ζωγραφισμένο ἓνα περιδέραιο μὲ τέσσερις ἐπιμήκεις χάντρες, ἐνῶ στὸ πίσω μέρος εἶναι χαραγμένη ἡ ὑπογραφή τοῦ κοροπλάστη: [ΔΩ]ΡΟΘΕΟΥ. Κατὰ τὸν Bernabò-Brea, πρόκειται γιὰ νεοαττικὸ ἔργο ἐμπνευσμένο ἀπὸ πρωτότυπα τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ., μὲ μιὰ πρόσθετη, ἔντονη δόση ἀρχαϊσμοῦ, ποὺ χαρακτηρίζει ἔργα τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνα.

Σχεδὸν ἀπαράλλακτο στὰ περισσότερα σημεῖα εἶναι ἓνα ἀγγεῖο τῆς Συλλογῆς Ludwig, ποὺ κι αὐτὸ φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ ΔΩΡΟΘΕΟΥ[Y]. Προέρχεται ἀπὸ τὸ διεθνὲς ἐμπόριο ἀρχαιοτήτων, καὶ βρίσκεται σήμερα στὸ Antikenmuseum und Sammlung Ludwig στὴ Βασιλεία²³. Στὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς ὑπάρχει κι ἐδῶ κάτι σὰν ἰσιακὸ σύμβολο, καὶ τὰ μαλλιά, ποὺ εἶναι καλυμμένα μὲ πλατιά ταινία στὸ μέτωπο, πέφτουν στοὺς ὄμους μὲ δύο σειρὲς ἀπὸ

20. Ὑψ. 19 ἐκ. Μουσεῖο Λεμεσοῦ, LIM 1092/LML/T 198/13. Ἄνοιχτὸς καφὲ καὶ γκριζὸς πηλὸς, σκοῦρο πορτοκαλὶ πρὸς μαῦρο ἐπιχρίσμα. V. KARAGEORGHIS, ARDA 1986, 61 εἰκ. 105. *Idem*, Chronique ... en 1986, BCH 111, 1987, 722 εἰκ. 207. *Idem*, Blacks in Ancient Cypriot Art (Menil Foundation, Houston 1988) 52-53 ἀρ. 49.

21. J.-P. MICHAUD, Chronique ... en 1968 et 1969, BCH 94, 1970, 1135, 1137 εἰκ. 544. M. YON, ὁ.π. (σημ. 8) 242 σημ. 6.

22. Ὑψ. περ. 13 ἐκ. "Argile très fine. Vernis brun rougeâtre pâle. Trace de couleur jaune et rose": Προφορικὴ πληροφορία ἀπὸ τὸν M. Sguaitamatti. Βλ. AJA 56, 1952, πίν. XXII, A. La Giara 1955, 438 εἰκ. 80-82. AA 1954, στήλ. 514 εἰκ. 25. L. BERNABÒ-BREA καὶ M. CAVALIER, Meliquis-Lipàra II, La Necropoli Greca e Romana nella Contrada Diana (Palermo 1965) 7-9, 259-60 πίν. CCXV, 1-2. G. SFAMENI GASPARRO, I culti orientali in Sicilia (1973) 229 n° 203.

23. N. Inv. L156. Μέγ. ὕψ. 18,7 ἐκ. (ὁ λαιμὸς δὲν σώζεται). "Argile beige pâle à brun clair, fine, compacte, bien cuite, contenant de nombreuses particules noires et brun rouge ainsi que du mica dore": Προφορικὴ πληροφορία ἀπὸ τὸν M. Sguaitamatti. Βλ. H. HERDEJURGEN, στὸ E. BERGER (ed.), Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig. II, Terrakotten und Bronzen (Basel 1982) 109-110 ἀρ. 156. Eadem, Götter, Menschen und Dämonen. Terrakotten aus Unteritalien (1978) ἀρ. A 74. I. JUCKER, AA 1980, 447 σημ. 12.

ισιακούς βοστρύχους. Τὸ ἀγγεῖο ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ α' τέταρτο τοῦ Ιου π.Χ. αἰ., καὶ ἡ Herdejürgen καὶ ὁ Sguaitamatti πιστεύουν ὅτι κατασκευάστηκε στὴν Ἀπουλία, ἴσως στὸν Τάραντα. Ὁ Sguaitamatti τὸ ταύτισε μὲ Ἴσιδα, συμφωνῶ ὅμως μὲ τὴν Herdejürgen ποὺ πιστεύει ὅτι, παρὰ τοὺς ἰσιακούς βοστρύχους καὶ τὸ σύμβολο στὰ μαλλιά, δὲν πρόκειται γιὰ μίαν συγκεκριμένη ἀπεικόνιση τῆς Ἴσιδας, ἀλλὰ γιὰ μιὰ μορφή μὲ ἕνα γενικὸ αἰγυπτιαζόντα χαρακτήρα.

Πιὸ σίγουρη εἶναι ἡ ταύτιση μὲ Ἴσιδα ἐνὸς ἀγγείου τοῦ Ιου π.Χ. αἰῶνα, ποὺ βρέθηκε στὴν Πομπηία (Πίν. 248α), καὶ ποὺ μὲ τὸ ταίρι του, ποὺ θὰ δοῦμε σὲ λίγο, εἶναι τὰ μόνα ποὺ δείχνουν ὀλόκληρη τὴν προτομή καὶ ὄχι μόνο τὴν κεφαλή²⁴. Τὰ μαλλιά εἶναι χωρισμένα στὸ κέντρο τοῦ μετώπου καὶ μὲ ἕξι σειρὲς ἀπὸ ἰσιακούς βοστρύχους πέφτουν καὶ καλύπτουν τοὺς ὄμους. Στὰ μαλλιά τὸ γνωστὸ μας «στεφάνι», ποὺ ἐδῶ ὅμως ἔχει στὸ κέντρο μιὰ σειρὰ διαγώνιες γραμμές, σὰν νὰ εἶναι τυλιγμένο μὲ ταινία. Στὴν κορυφή τῆς κεφαλῆς, μπροστὰ ἀπὸ τὸν λαιμὸ τοῦ ἀγγείου, τὰ σύμβολα τῆς Ἴσιδας: ὁ ἠλιακὸς δίσκος μεταξὺ διπλοῦ κέρατος τῆς Ἀμαλθείας καὶ ψηλὸ φτερό. Ἡ μορφή φορεῖ χιτῶνα χωρὶς μανίκια, ἐνῶ ἕνα κροσσωτὸ ἱμάτιο περνᾷ πάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὄμο καὶ δένεται μὲ ἰσιακὸ κόμβο στὸ στῆθος. Στὰ δύο μπράτσα ὑπάρχουν περιβραχιόνια (armillae).

Παρόμοιο, ἀλλὰ σχεδὸν διπλάσιου μεγέθους καὶ μὲ πολὺ πιὸ πλούσιους ἰσιακούς βοστρύχους, εἶναι ἕνα ἀγγεῖο, ποὺ φαίνεται νὰ ἀνασύρθηκε ἀπὸ τὴ θάλασσα κοντὰ στὴ Σμύρνη, καὶ βρίσκεται σήμερα στὸ Ἀμβουῦργο (Πίν. 248β)²⁵. Ὁ Hornbostel καὶ ὁ Parlasca τὸ ἔχουν θεωρήσει σὰν ρωμαϊκὸ ἔργο τοῦ Ιου μ.Χ. αἰῶνα, ἀλλὰ αὐτὸ μάλλον ἀποκλείεται μετὰ ἀπὸ ὅσα ἔχουμε δεῖ.

Τοῦ ἰδίου γενικοῦ τύπου πρέπει νὰ ἦταν τὸ ἀγγεῖο, ἕνα κομμάτι τοῦ ὁποίου βρέθηκε στὴν Morgantina τῆς Σικελίας, σὲ στῶμα τοῦ τέλους τοῦ γ' τέταρτου τοῦ Ιου π.Χ. αἰῶνα. Διατηρεῖ μέρος τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς τοῦ προσώπου μὲ τὸ ἴδιο «στεφάνι», ἂν καὶ ἡ κόμμωση εἶναι γενικὰ διαφορετικὴ²⁶. Ὁ Bell ἀρχικὰ τὸ ἐρμήνευσε ὡς Ἴσιδα, τελικὰ ὅμως προτίμησε νὰ δεῖ σὲ αὐτὸ τὴν ἀπεικόνιση ἐνὸς νεαροῦ ἠθοποιοῦ τῆς Νέας Κωμωδίας, μολονότι διερωτήθηκε γιὰ τὸ στόμα νὰ εἶναι κλειστὸ ἂν πράγματι ἐπρόκειτο γιὰ θεατρικὴ μάσκα. Πιστεύω ὅτι πρόκειται γιὰ ἀγγεῖο τοῦ ἰδίου τύπου μὲ τὰ ἄλλα καί, μάλιστα, τὸ σαρκῶδες πρόσωπο, τὰ μικρὰ μάτια καὶ τὸ «στεφάνι» τὸ κάνουν νὰ μοιάζει μὲ τὸ κυπριακὸ ἀγγεῖο στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Καλιφόρνιας.

Τῆς ἴδιας οἰκογένειας πρέπει νὰ εἶναι κι ἕνα ἀγγεῖο (Πίν. 248γ), ποὺ λέγεται ὅτι βρέθηκε στὴ Ρόδο καὶ εἶναι σήμερα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο καὶ ποὺ ὁ Higgins δημοσίευσε σὰν κεφαλή ἠθοποιοῦ (courtesan)²⁷. Ἔχει μιὰ πλούσια σειρὰ ἀπὸ ἰσιακούς βοστρύχους χωρισμένην στὰ δύο στὸ μέτωπο, ποὺ πίσω κατεβαίνουν μέχρι τοὺς ὄμους. Ἀκόμη πιὸ ἐνδεικτικὸ εἶναι

24. Ὑψ. 20 ἐκ. Napoli, Museo Nazionale, no. inv. 116.600. Ἀπὸ τὴν Πομπηία IX, 6. F. WINTER, *Die antiken Terrakotten III, 1, Die Typen der figürlichen Terrakotten* (Berlin 1903) 253 no. 11. M. BRION, *Pompeii and Herculaneum* (London 1973) πίν. 11. V. TRAN TAM TINH, *Essai sur le culte d'Isis à Pompeii* (Paris 1964) 175 ἀρ. 144 πίν. 20, 1. K. PARLASCA, Ein Büstengefäß in Damaskus, *Studien zur Mythologie und Vasenmalerei. Konrad Schauenburg zum 65. Geburtstag am 16. April 1986* (Mainz am Rhein 1986) 209-212, κυρ. 210 σημ. 12.

25. Ὑψ. 37,3 ἐκ. Hamburg, H. Schwarzkopf GmbH. W. HORNBOSTEL, *Kunst der Antike, Schätze aus nord-deutschem Privatbesitz* (Mainz am Rhein 1979) 452 ἀρ. 392 μὲ εἰκ. 2 K. PARLASCA, ὁ.π. 210 σημ. 13.

26. Μέγ. ὕψ. 15 ἐκ. M. HIGGINS, ὁ.π. (σημ. 2) 26 ἀρ. 71. M. BELL, III, *The Terracottas* (= *Morgantina Studies*, I) (Princeton, New Jersey 1981) 236 ἀρ. 948 πίν. 140, "Fine buff clay ... reddish paint on face", "similar and probably contemporary with Magenta Ware, although not definitely the same fabric".

27. Ὑψ. 15 ἐκ. British Museum 1907.12-17. I. R. HIGGINS, ὁ.π. (σημ. 2), 26 ἀρ. 72 εἰκ. 41. Γιὰ τὸν τύπο βλ. M. BIEBER, *History of the Greek and Roman Theatre* (1961) 98 εἰκ. 361-363.

τὸ «στεφάνι», πὸ ἀπολήγει πάνω ἀπὸ τοὺς κροτάφους σὲ φύλλα ἢ ἄνθη ἀπὸ τὰ ὅποια κρέμονται ταινίες, ὅπως στὰ δύο παραδείγματα στὸ Κυπριακὸ Μουσεῖο πὸ εἶδαμε προηγουμένως (Πίν. 246γ-δ).

Αἰγυπτικοῦ τύπου φαίνεται νὰ εἶναι καὶ ἓνα ἀγγεῖο στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο Βελιγραδίου, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχω δεῖ. Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ὑπαρξή του τὴν ὄφειλω στὸν φίλο John W. Hayes, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν ἀκόλουθη περιγραφή: “A complete smiling Isis/Dionysos head-vase (with heave ivy-wreath) in buff Ware with poor red slip”²⁸.

Ἐνα ἄλλο ἀδημοσίευτο ἀγγεῖο, ἄγνωστης προέλευσης, στὸ Ἄμβουργο²⁹, εἶναι τὸ μόνο κεφάλι Magenta Ware πὸ γνωρίζω, πὸ διαφέρει ἀπὸ τὰ ἄλλα καὶ δὲν ἔχει οὔτε ἰσιακοῦς βοστρύχους οὔτε ὀτιδῆποτε τὸ αἰγυπτιακὸ. Μιὰ βαθιὰ κεντρικὴ χωρίστρα μοιράζει τὰ πλούσια μαλλιά, πὸ εἶναι τραβηγμένα σὲ χαμηλὸ κότσο στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ. Ἐπίσης, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἄλλα ἀγγεῖα, τόσο τὸ πρόσωπο ὅσο καὶ τὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι καμωμένα σὲ μήτρα.

Κάπως ἰδιόρρυθμο εἶναι καὶ ἓνα ἀγγεῖο σὲ σχῆμα θεατρικῆς μάσκας πὸ βρέθηκε τὸ 1979 στὴ Ρόδο, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἔχω κατορθώσει νὰ εὔρω παράλληλα³⁰.

Τὸ τελευταῖο παράδειγμα εἶναι ἓνα κεφάλι, μάλλον νέγρου παρὰ νέγρας, ἄγνωστης προέλευσης, πὸ βρίσκεται στὴ Συλλογὴ D. καὶ J. de Menil στὸ Houston (Πίν. 249α)³¹. Τὰ κοντὰ σγουρὰ μαλλιά, φουσκωμένα στὸ κέντρο τοῦ μετώπου, ἀποδίδονται μὲ μικρὰ ἐξογκώματα. Κατὰ τὸν H. Hoffmann “two or three projecting rows of curls are arranged across the forehead in a diademlike arc, and a grape leaf is set over this arc on each side of the head above the temples”. Πάντως, χωρὶς νὰ ἔχω ἐξετάσει τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο, τὸ στοιχεῖο αὐτό, ἂν καὶ σχετικὰ μικρὸ, ὅπως καὶ ἡ διακόσμηση τῶν ἄκρων του, μοιάζουν μὲ τὸ γνωστὸ μας «στεφάνι». Ὁ Hoffmann χρονολόγησε τὸ ἀγγεῖο στὸν 2ο/3ο μ.Χ. αἰώνα, ἀλλὰ καὶ πάλι πρόκειται γιὰ ἑλληνιστικὸ ἀγγεῖο τύπου Magenta Ware³².

Αὐτὰ εἶναι τὰ πλαστικὰ ἀγγεῖα σὲ σχῆμα κεφαλῆς πὸ ἔχω κατορθώσει νὰ ἐντοπίσω. Σίγουρα ὑπάρχουν κι ἄλλα, καὶ ἐλπίζω ὅτι μετὰ τὴν ἀνακοίνωσή μου θὰ μοῦ ὑποδείξετε μερικά. Καὶ μὲ αὐτὰ τὰ λίγα ὅμως μπορούμε ἤδη νὰ βγάλουμε ὀρισμένα συμπεράσματα.

Ἔχουμε ἓνα σύνολο 18 ἀγγείων ἀπὸ διάφορα μέρη τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὅλα σὲ σχῆμα κεφαλῆς γυναίκα, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα πὸ μάλλον μοιάζει μὲ ἄνδρα³³, καὶ ἓνα ἄλλο σὲ σχῆμα

28. Πάντα κατὰ τὸν Hayes: “Beograd, National Museum, Inv. no. 2403 and 261/1”. Ἐπιστολὴ 2 Δεκεμβρίου 1989. Ὅπως ἀνακάλυγα μετὰ τὴ Συνάντηση, τὸ ἀγγεῖο εἶναι δημοσιευμένο. Βρέθηκε στὴν Budva τῆς Γιουγκοσλαβίας. Αὐτὸ πὸ ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴ συζήτηση πὸ ἀκολουθεῖ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι φαίνεται νὰ ἔχει βγεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια μήτρα μὲ τὸ κυπριακὸ ἀγγεῖο στὴ Νέα Ὑόρκη (βλ. σημ. 19) [M. Veličković, *Catalogue des terres cuites Grecques et Romaines. Musée National-Beograd. Antiquité III* (Beograd 1957) 90 πίν. XV].

29. Μέγ. ὕψ. 10 ἐκ. Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe, Inv. no. 1917.1273 (Reimers Collection). “Argile grise, peu cuite, plutôt farineuse... Contient du mica et des particules dégraissantes noires et brun rouge. Vernis brun jaune clair, sur les mèches de cheveux; brun jaune foncé, sur le cou et l'épaule droite. Aucune trace de pigments”. Ὅλες αὐτὲς τὶς πληροφορίες τὶς ὄφειλω στὴ γενναιοδωρία τοῦ M. Sguaitamatti.

30. Οἰκόπεδο Ἡλία Γεωργά: Ὀδὸς Κένεντυ καὶ Χειμάρρας. Βλ. I. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΛΟΥ, Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, *ΑΔ* 34, 1979 (1987), Χρον., 421 πίν. 222β, ὅπου ἀναφέρεται σὺν κεφαλῇ Σειληνοῦ.

31. Ὑψ. 15 ἐκ. Inv. no. CA 6920. L. BUGNER (ed.), *The Image of the Black in Western Art*, I (1976) εἰκ. 328. H. HOFFMANN, *Ten Centuries that Shaped the West*, 446-447 ἄρ. 204: “Fine-grained yellowish clay”.

32. Ἐνα ἄλλο κυπριακὸ ἀγγεῖο σὲ σχῆμα κεφαλῆς νέγρου, ἀπὸ τὸ Μάριον καὶ τώρα στὸ Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο τῆς Νέας Ὑόρκης (Acc. no. 17.194.859), φαίνεται νὰ εἶναι τοῦ τύπου Terra Sigillata καὶ δὲν μᾶς ἀφορᾷ ἐδῶ. Βλ. W. FROEHNER, *Collection Julien Gréau* (Paris 1905) 267 ἄρ. 56 πίν. 335. H. HOFFMANN, *δ.π.* (σημ. 31) 448. V. KARAGEORGHIS, *Blacks in Ancient Cypriot Art*, *δ.π.* (σημ. 20) 50-51 ἄρ. 48.

33. Τὸ ἀγγεῖο στὸ Houston, Πίν. 249α. Βλ. σημ. 31.

θεατρικής μάσκας³⁴. Είτε μοιάζουν, είτε είναι Ίσιδες, Πτολεμαίες βασίλισσες κλπ., τὰ πρόσωπα αὐτά, μὲ μόνη ἐξαίρεση τὸ ἀγγεῖο στὸ Ἄμβουργο³⁵, ἔχουν ἓνα ἀναμφισβήτητο καὶ ἔντονο αἰγυπτιακὸ χαρακτήρα. Τώρα μάλιστα ποὺ ἔχει φανεῖ ὅτι ὑπάρχουν περισσότεροι τύποι «πορτραίτων» ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ μελέτησε ἡ Υοη, δὲν νομίζω, παρ' ὅλες τὶς ὁμοιότητες ποὺ ὑπάρχουν, νὰ εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ταύτιση τῶν ἀγγείων μὲ συγκεκριμένες Πτολεμαίες βασίλισσες. Εἶναι προτιμότερο νὰ δοῦμε σὲ αὐτά, ὅπως καὶ στὰ ἄλλα ἀγγεῖα τῆς ομάδας, ἓνα γενικὸ αἰγυπτιακὸ χαρακτήρα, ποὺ συμπεριλαμβάνει στοιχεῖα γνωστὰ ἀπὸ τὰ πορτραῖτα τῶν Λαγιδῶν, ἀπὸ ἀπεικονίσεις τῆς Ίσιδας, νέγρων κλπ. Αὐτὸ νομίζω ὑποστηρίζεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι κι ἄλλα ἀγγεῖα τύπου Magenta Ware ἔχουν θέματα ποὺ ἀπαντοῦν συχνὰ ἀπὸ τὴν Πομπηία καὶ τὴ Σμύρνη (καὶ τώρα στὸ Ἄμβουργο), ὅπου ἡ ἀπεικόνιση τῆς Ίσιδας εἶναι ξεκάθαρη.

Σὲ ἀκόμη πιὸ σημαντικὰ συμπεράσματα μᾶς ὀδηγεῖ ἡ ἀνάλυση τῆς προέλευσης τῶν ἀγγείων. Δεκατρία ἀπὸ τὰ δεκαεπτὰ ἔχουν κάποια ἐνδειξη προέλευσης³⁶, ἡ ἀνάλυση τῆς ὁποίας μᾶς δείχνει τὰ ἀκόλουθα: Πάνω ἀπὸ τὰ μισὰ, τὰ ἑπτὰ, ἔχουν βρεθεῖ στὴν Κύπρο³⁷, ἐνῶ ἄλλα τέσσερα προέρχονται ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο: τρία ἀπὸ τὴ Ρόδο³⁸ καὶ ἓνα ἀπὸ τὴ Σμύρνη³⁹. Τὰ ὑπόλοιπα τρία βρέθηκαν στὴ Νότιο Ἰταλία: στὴν Πομπηία⁴⁰, στὸ Lipari⁴¹ καὶ στὴ Morgantina⁴². Αὐτὴ ἡ κατανομή ἐκπλήττει κάπως ὅταν λάβουμε ὑπόψη ὅτι κατὰ τὸν Higgins ἡ Νότιος Ἰταλία καὶ εἰδικὰ ἡ Καμπανία ἦταν τὸ κέντρο παραγωγῆς τῆς κεραμικῆς αὐτῆς. Μάλιστα, θεώρησε τὴν ἑλληνικὴ συμβολὴ ἀσήμαντη, ἐνῶ ἀπὸ τὴν Κύπρο δὲν γνῶριζε οὔτε αὐτός, οὔτε, ἀργότερα, ὁ Szilágyi καὶ ὁ Sguaitamatti, ἔστω καὶ ἓνα παράδειγμα. Φυσικά, ὅπως ἔχουμε δεῖ, αὐτὸ τὸ μονοπῶλιο τῆς Καμπανίας ἔχει ἤδη ἀμφισβητηθεῖ, κυρίως ἀπὸ τὸν Szilágyi καὶ τὸν Sguaitamatti, ποὺ εἰσηγήθηκαν ὅτι τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ κατασκευάζονταν σὲ διάφορα κέντρα τῆς Μεσογείου⁴³. Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ μεγάλη ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τοῦ ἀνατολικοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ σὲ ἀγγεῖα σὲ σχῆμα κεφαλῆς, δὲν πρέπει νὰ μείνει ἀπαράτηρητη.

Ἐξίσου σημαντικό εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι πουθενὰ ἄλλου δὲν βρέθηκαν τόσα ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου συγκεντρωμένα στὸν ἴδιο χῶρο, ὅπως στὴν Κύπρο. Ἐπίσης δὲν νομίζω νὰ εἶναι τυχαῖο ὅτι ἀπὸ τὰ τρία ἀγγεῖα ποὺ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ χῶρο τὰ δύο προέρχονται ἀπὸ τὴ Ρόδο, ποὺ οἱ σχέσεις της μὲ τὴν ἑλληνιστικὴ Αἴγυπτο ἦταν στενές ὅσο καὶ τῆς Κύπρου. Φυσικά, εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴν Κύπρο, κατὰ τὸ τέλος τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ τὴν πρώιμη ρωμαϊκὴ περίοδο, ἔχουμε ἓνα σημαντικό ἀριθμὸ εἰσηγμένης κεραμικῆς ἀπὸ τὴν κεντρικὴ καὶ νότιο Ἰταλία⁴⁴. Σίγουρα, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα Magenta Ware διαφορετικοῦ σχήματος, ποὺ θὰ δοῦμε σὲ λίγο, πρέπει νὰ εἶναι ἰταλικῆς προέλευσης. Στὴν προκει-

34. Τὸ ἀγγεῖο ποὺ βρέθηκε στὴ Ρόδο τὸ 1979. Βλ. σημ. 30.

35. Βλ. σημ. 29.

36. Δὲν γνωρίζω ἂν ἡ προέλευση τοῦ ἀγγείου στὸ Βεογραδ εἶναι γνωστὴ (βλ. ὅμως σημ. 28).

37. Βλ. σημ. 9, 13, 14, 15, 18, 19 καὶ 20.

38. Βλ. σημ. 21, 27 καὶ 30.

39. Βλ. ἀρ. 25.

40. Βλ. σημ. 24.

41. Βλ. σημ. 22.

42. Βλ. σημ. 26.

43. J. Gy. SZILÁGYI, *δ.π.* (σημ. 3) 362-364. M. SGUAITAMATTI, *Vases plastiques helénistiques, δ.π.* (σημ. 4) 12.

44. Βλ. π.χ.: J. W. HAYES, Μερικὲς ὑστεροελληνιστικὲς ομάδες ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς «Οἰκίας Διονύσου» στὴν Πάφο, *Πρακτικὰ Β' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Ρόδος 22-25 Μαρτίου 1989* (Ἀθήνα 1990) 115-119.

μένη περίπτωση όμως, με τὰ πιὸ πάνω δεδομένα, καὶ λαμβάνοντας ὑπόψη τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν εἰκονογραφία τῶν ἀγγείων σὲ σχῆμα κεφαλῆς, πρέπει νὰ ψάξουμε γιὰ ἄλλα σημαντικὰ κέντρα, ἴσως στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ στὴν Αἴγυπτο, καὶ ἴσως καὶ στὴν ἴδια τὴν Κύπρο.

Πάντως, ἐξετάζοντας τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν ἀγγείων σὲ σχῆμα κεφαλιοῦ, μπορούμε νὰ διακρίνουμε τρεῖς ξεχωριστοὺς τύπους⁴⁵. Τὸν πρῶτο ἀπαρτίζουν οἱ δύο Ἴσιδες ἀπὸ τὴν Πομπηία καὶ Σμύρνη (Πίν. 248α-β)⁴⁶, ποὺ ἀπεικονίζονται ἀπὸ τὴ μέση καὶ πάνω καὶ με ξεκάθαρα τὰ σύμβολα τῆς θεᾶς. Στὸν δεύτερο τύπο ἀνήκουν τὰ κεφάλια με τὴν ὑπογραφή τοῦ Διοδώρου, ἓνα ἀπὸ τὸ Lipari καὶ ἓνα ἴσως ἀπὸ τὸν Τάραντα (καὶ τώρα στὴ Βασιλεία)⁴⁷ με κάπως ἀόριστα χαρακτηριστικὰ Ἴσιδος, ἀλλὰ ἓνα πολὺ ἔντονο καὶ ἐπιτυχημένο κλασικίζοντα χαρακτήρα. Τὸ νέο ἀγγεῖο ἀπὸ τὴ Γεροσκήπου (Πίν. 246α-β)⁴⁸ ἔχει κι αὐτὸ τὸ ἴδιο κλασικὸ ὕφος· ἔχει ὅμως μορφολογικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὸ «στεφάνι», ποὺ τὸ συνδέουν ἄμεσα με τὸν τρίτο τύπο. Αὐτός, με 11 παραδείγματα, εἶναι καὶ ὁ πολυπληθέστερος. Συμπεριλαμβάνει ὅλα τὰ κυπριακὰ ἀγγεῖα (Πίν. 246γ-δ, 247α-β)⁴⁹, τὰ δύο ἀπὸ τὴ Ρόδο (Πίν. 247 καὶ 248γ)⁵⁰ καὶ τὸ ἀγγεῖο στὸ Houston (Πίν. 249α)⁵¹. Σὲ αὐτὸν τὸν τύπο φαίνεται νὰ ἀνήκει ἐπίσης τὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὴ Morgantina⁵², ποὺ εἶναι τὸ μόνο ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ὅλα τὰ ἀγγεῖα τοῦ τρίτου τύπου ἔχουν αἰγυπτιακὰ στοιχεῖα, ἰσιακοὺς βοστρύχους, χαρακτηριστικὰ νέγρου κλπ. καί, κυρίως, ἓναν πιὸ ἐκλαϊκευμένο χαρακτήρα. Νομίζω ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήρι (ἢ ὁμάδα ἐργαστηρίων), ποὺ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἂν ὄχι καὶ στὴν ἴδια τὴν Αἴγυπτο καὶ ἴσως στὴν Κύπρο.

Τονίζω πάντως ὅτι αὐτὲς εἶναι ἀπλὲς εἰσηγήσεις, ποὺ γιὰ νὰ ἐπαληθευτοῦν πρέπει νὰ περιμένουμε νὰ συγκεντρωθοῦν ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερα παραδείγματα καί, κυρίως, νὰ γίνῃ ἀνάλυση τοῦ πηλοῦ.

Τελειώνοντας, θὰ ἀναφέρω, ἐν συντομίᾳ, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀγγεῖα Magenta Ware ποὺ ἔχω ἐντοπίσει στὴν Κύπρο, γιὰ νὰ δείξω τὰ εἶδη ποὺ περιλαμβάνει τὸ ρεπερτόριο. Πρόκειται γιὰ ἓναν πρόχειρο κατάλογο ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκέραια ἢ σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα. Γιὰ τὴν κατάρτιση ἐνὸς πιὸ πλήρους καταλόγου θὰ χρειαστεῖ πολὺς καιρὸς ἀκόμα διότι, ἐφόσον ἀγγεῖα Magenta Ware καὶ τερακότες κατασκευάζονταν μέσα στὶς ἴδιες μῆτρες, ἢ ἀναγνώριση παραδειγμάτων ποὺ ἔχουν σπάσει εἶναι τρομερὰ δύσκολη καὶ συχνὰ ἀδύνατη. Γιὰ νὰ δείξω πόσο ὅμοια μεταξύ τους εἶναι ὀρισμένα ἀγγεῖα καὶ τερακότες, ἀναφέρω ἀπλῶς τὸ παράδειγμα τῶν τερακότων σὲ σχῆμα σκύλου τῆς Μάλτας («Μελιταίου»), ποὺ βρέθηκαν σὲ μεγάλες ποσότητες στὴν Οἰκία τοῦ Διονύσου στὴν Πάφο⁵³. Ὅταν τὶς συγκρίνουμε με ἓνα “lamp-filler” σὲ σχῆμα ἐρωτιδέα ποὺ κάθεται σὲ σκύλο, ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ τώρα στὸ Musée d’Art et d’Hi-

45. Στὴ συζήτηση δὲν συμπεριλαμβάνω τὸ ἀγγεῖο στὸ Ἀμβουῆργο καὶ τὸ ροδιακὸ ἀγγεῖο σὲ σχῆμα μάσκας (βλ. σημ. 29 καὶ 30), ποὺ ὅπως εἶδαμε εἶναι κάπως περιεργα, οὔτε καὶ αὐτὸ στὸ Βελιγράδι ποὺ δὲν ἔχω δεῖ (βλ. ὅμως σημ. 28).

46. Βλ. σημ. 24 καὶ 25.

47. Βλ. σημ. 22 καὶ 23.

48. Βλ. σημ. 9.

49. Βλ. σημ. 9, 13, 14, 15, 18, 19 καὶ 20.

50. Βλ. σημ. 21 καὶ 27.

51. Βλ. σημ. 31.

52. Βλ. σημ. 26.

53. Βλ. Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Excavations at Nea Paphos. The House of Dionysos. Outline of the Campaigns 1964-1965, RDAC 1967, πίν. XXIII:8.

stoire τῆς Γενεύης⁵⁴, δὲν μένει ἀμφιβολία ὅτι οἱ σκύλοι σὲ αὐτὰ τὰ διαφορετικὰ ἀντικείμενα βγήκαν ἀπὸ πανομοιότυπες μητρες.

Ἐνα ἀγγεῖο σὲ σχῆμα ποδιοῦ μὲ σάνδαλο βρέθηκε σὲ τάφο στὴν περιοχή τοῦ Ἁγίου Ἐρμογένη τοῦ Κουρίου, καὶ ἐκτίθεται σήμερα στὸ Μουσεῖο Ἐπισκοπῆς (Πίν. 249γ)⁵⁵. Πρόκειται γιὰ δεξιὸ πόδι ποῦ ἀπεικονίζεται ἀπὸ τὸν ἀστράγαλο καὶ κάτω. Τὸ ἀγγεῖο εἶναι ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα τῆς σειρᾶς καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ μὴν εἶναι πραγματικὸ Magenta Ware, ἀλλὰ ἓνα ἀπὸ τὰ διάφορα εἶδη τῆς μεταβατικῆς περιόδου ἀπὸ τὴ μελανόστιλβη κεραμικὴ στὸ Magenta Ware. Πάντως, μὲ τὸν ἀνοιχτόχρωμο πηλό του καὶ τὸ σκοῦρο καφέ ἐπίχρισμα, ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ γνωστὰ ἐλληνιστικὰ μελανόστιλβα ἀγγεῖα μὲ τὸ ἴδιο σχῆμα⁵⁶. Σὲ ἀντίθεση μὲ ὅσα ἀγγεῖα ἔχουμε δεῖ μέχρι τώρα, ποῦ ἦσαν ὅλα “handled flasks”, αὐτό, μὲ βάση τὸν διαχωρισμὸ τοῦ Higgins, εἶναι ἓνα “lamp-filler”⁵⁷. Ἀνήκει στὸν «σικελικὸ» τύπο καὶ ἔχει τὴ δακτυλιόσχημη λαβὴ δίπλα στὸν ἀστράγαλο, τὸ χαρακτηριστικὸ στόμιο σὲ σχῆμα λεοντοκεφαλῆς στὴ φτέρνα καὶ τὴν ἐσοχὴ στὴ σόλα μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου δακτύλου. Τὰ παραδείγματα, κυρίως ἀπὸ τὴν Ἰταλία, εἶναι πολλὰ⁵⁸. Ὁ Sguaitamatti, ποῦ ἀνέλυσε τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀγγείων αὐτῶν⁵⁹, ἐντόπισε τὶς ρίζες τους στὴ Σικελία τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα καὶ πιστεύει ὅτι κατασκευάζονταν καὶ στὰ ἐργαστήρια μελανόστιλβης κεραμικῆς καὶ σὲ αὐτὰ τῶν προδρόμων τοῦ Magenta Ware, ἀλλὰ καὶ σὲ αὐτὰ τοῦ ἴδιου τοῦ Magenta Ware.

Στὸν τύπο “handled flask” τοῦ Magenta Ware ἀνήκει ἓνα ἀγγεῖο (ὑψ. 15 ἐκ.) ἀπὸ τὸ Καζάφани στὸ Κυπριακὸ Μουσεῖο⁶⁰. Ἐχει σχῆμα γριᾶς μὲ μακρὸ χιτώνα, ποῦ κάθεται, καὶ μεθυσμένη ἀγκαλιάζει μὲ τὰ δύο χέρια μιὰ κανάτα μὲ κρασί (Πίν. 249β). Ἐνα παρόμοιο ἀγγεῖο βρέθηκε στὴ Σκύρο⁶¹, καὶ ὁ τύπος ἀνήκει στὰ κοινὰ θέματα (genre) τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ κυρίως ἀλεξανδρινῆς τέχνης. Στὴν ἴδια στάση περίπου, ἀλλὰ χωρὶς τὸ δοχεῖο, κάθεται ὁ μελανόστιλβος νέγρος τοῦ Martin von Wagner-Museum στὸ Würzburg, καὶ ἀρκετὰ ὅμοιος εἶναι κι ἓνας ἄλλος νέγρος στὸ Allard Pierson-Museum τοῦ Amsterdam⁶². Παρόμοια στάση ἔχουν καὶ δύο νέγροι (ὁ ἓνας ἀπὸ τὸ Ruvo) στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο⁶³.

Πολὺ πιὸ κοινὰ εἶναι τὰ “lamp-fillers” Magenta Ware σὲ σχῆμα ζώου, ὅπως ἓνας ἀνακαθισμένος ταῦρος (μῆκ. 13 ἐκ.) ἀπὸ τὶς Κέδαρες στὸ Κυπριακὸ Μουσεῖο (Πίν. 250α)⁶⁴. Τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι κοινὸ καὶ ἔχει ἀρκετὲς παραλλαγές. Μάλιστα, συχνά, ὅπως κι ἐδῶ, γύρω ἀπὸ

54. Βλ. R. HIGGINS, *δ.π.* (σημ. 2) 21 ἀρ. 24 εἰκ. 19.

55. Ἄρ. εὐρ. F 50. Μῆκ. 14 ἐκ., ὑψ. 7.5 ἐκ. Ἀνοιχτόχρωμος κιτρινωπὸς πηλός. Σκοῦρο καφέ πρὸς τὸ μαῦρο ἐπίχρισμα.

56. Ὁ J.-P. Morel, στὴν προσπάθειά του νὰ ἀποδείξει τὴ φοινικικὴ καταγωγὴ ὀρισμένων ἐλληνιστικῶν τύπων ποῦ μελέτησε, ἐτοίμασε διάφορους καταλόγους ἀγγείων μὲ αὐτὸ τὸ σχῆμα, κυρίως ἀπὸ τὴ Βόρειο Ἀφρικὴ καὶ τὴν Ἰσπανία. Βλ. J.-P. MOREL, *Céramique campanienne: les formes* (Rome 1981) 436 type 9400. *Idem*, Les vases à vernis noir et à figures rouges d'Afrique avant la deuxième guerre punique et le problème des exportations de Grande-Grèce, *AntAfr* 15, 1980, 58 n. 4. *Idem*, La céramique à vernis noir de Carthage, sa diffusion, son influence, *Cahiers des Études Anciennes* 18, 1986, 41-45.

57. R. HIGGINS, *δ.π.* (σημ. 2) 6-13.

58. Βλ. π.χ. τὸ ἀγγεῖο στὴ Συλλογὴ Schimmel στὴ Νέα Ὑόρκη: O. W. MUSCARELLA (ed.), *Ancient Art. The Norbert Schimmel Collection* (1974) ἀρ. 68.

59. M. SGUAITAMATTI, Vases plastiques hellénistiques, *δ.π.* (σημ. 4), κυρ. 8-12. Στὴν σημ. 42 παραθέτει ἓναν ἐκτενὴ κατάλογο παραδειγμάτων. Βλ. ἐπίσης, C. WEISS, Vasi a forma di scarpa di produzione attica, ionica e della Magna Grecia, *I vasi attici ed altre ceramiche coeve in Sicilia, Atti del Convegno, Catania 28-31 marzo 1990*, ὑπὸ ἐκδοσῆ.

60. Ἄρ. Εὐρ. 1933 XI-29 10.

61. FR. WINTER, *Die Typen der figürlichen Terrakotten* III: 2 (Berlin-Stuttgart 1903) 468 no. 8.

62. U. HAUSMANN, Hellenistische Neger, *AM* 77, 1962, 255-281 πίν. 75 καὶ 80:3-4.

63. R. HIGGINS, *δ.π.* ἀρ. 76 καὶ 77 εἰκ. 43-45.

64. Cyprus Museum, 1936/II-19/8. *RDAC* 1936 (1939) 112 πίν. XXXIV-4.

τὸ σῶμα τοῦ ταύρου περνᾷ μιὰ γιρλάντα, ἔνδειξη ὅτι τὸ ζῶο εἶναι ἕτοιμο γιὰ θυσία⁶⁵.

Παραδόξως, δὲν ἔχω ἐντοπίσει ἄλλο ἀγγεῖο σὲ σχῆμα ἀνακαθισμένου ἀλόγου, ὅπως ἓνα (μήκ. 16 ἐκ.) ποῦ βρέθηκε τὸ 1946, μαζί με τὸν κόκορα ποῦ ἀκολουθεῖ, στὴν τοποθεσία *Κάμπι* τοῦ χωριοῦ Βάσα, καὶ εἶναι σήμερα στὸ Κυπριακὸ Μουσεῖο (Πίν. 250β)⁶⁶. Ἀντιθέτως, γιὰ τὸν κόκορα (ὑψ. περ. 13 ἐκ.) ποῦ βρέθηκε μαζί του (Πίν. 250γ)⁶⁷, ὑπάρχουν πολλὰ ἄλλα παραδείγματα⁶⁸.

Αὐτὸς ὁ πρόχειρος κατάλογος τελειώνει με ἓνα ἀγγεῖο σὲ σχῆμα πάπιας (ὑψ. 10 ἐκ.), ἄγνωστης προέλευσης, στὸ Κυπριακὸ Μουσεῖο (Πίν. 250δ)⁶⁹. Τὸ θέμα εἶναι κοινὸ ἀλλὰ ἡ εἰκονογραφία ἀσυνήθιστη⁷⁰.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Μουσεῖο Πάφου

65. Ἀπὸ τὰ πολλὰ παραδείγματα ἀναφέρω ἓνα ἀπὸ τὴν Κυρηναϊκὴ καὶ τώρα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Βλ. M. HIGGINS, *δ.π.* (σημ. 2) ἀρ. 33 εἰκ. 22. Γιὰ ἄλλα ἀγγεῖα σὲ σχῆμα ταύρου, βλ. καὶ τοὺς ἀρ. 27-34. Βλ. ἐπίσης, M. SGUAIPIAMATTI, *Zwei plastische Vasen aus Unteritalien*, *δ.π.* (σημ. 4) 107-110.

66. Ἄρ. Εὐρ. 1946 IX-9 1a.

67. Cyprus Museum, Ἄρ. Εὐρ. 1946 IX-9b.

68. Π.χ. τὰ τρία ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ τώρα, ἓνα στὸ Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ δύο στὸ Ermitage τοῦ Leningrad. Βλ. R. HIGGINS, *δ.π.* ἀρ. 60-2 εἰκ. 34-6.

69. Ἄρ. Εὐρ. 1957 XII-18 3.

70. Γιὰ δύο "handled flasks" ἰταλικῆς προέλευσης σὲ σχῆμα πάπιας, βλ. R. HIGGINS, *δ.π.* ἀρ. 95-101. Γιὰ "lamp-fillers", βλ. ἀρ. 63, καὶ γιὰ "strainer flasks" τὸ 111.

Ένα κεραμικό εργαστήριο αμφορέων του πρώτου μισού του 4ου αι. π.Χ. στην Κω*

(Πίνακες 251-267)

«και γαλήνιοι αμφορείς
και λοξές δελφινιών ράχες»

Στὸν Ὀδυσσεά Ἑλύτη
γιὰ τὰ 80 τοῦ χρόνια.

Εἰσαγωγή

Στὴν ἀρχαιότερη βέβαιη φιλολογικὴ ἀναφορὰ σὲ φορτία ἀμφορέων¹, στὸν δικανικὸ λόγὸ τοῦ Δημοσθένη *Πρὸς Λάκριτον* (XXXV 32, 34), ποὺ γράφτηκε ἀνάμεσα στὰ 355 καὶ τὰ 340 π.Χ.², ὀγδόντα κωακοὶ αμφορεῖς —στάμνοι ἢ κεράμια στὸ κείμενο³— ποὺ περιέχουν ξυνησμένο κρασί καὶ ἄλλοι μὲ παστὰ ψάρια, μεταφέρονται ἀπὸ τὸ Παντικάπαιο στὴ Θεοδοσία τῆς Κριμαίας στὴ Μαύρη Θάλασσα, μὲ τὸ πλοῖο τοῦ Φασηλίτη ἐμπόρου Ἀρτέμωνος: *Τό τ' οἰνάριον τὸ κῶον ὀγδοήκοντα στάμνοι ἐξεστηκότος οἴνου καὶ τὸ τάριχος ἀνθρώπῳ τινὶ γεωργῶ παρεκομίζετο ἐν τῷ πλοίῳ ἐκ Παντικαπαίου εἰς Θεοδοσίαν, τοῖς ἐργάταις τοῖς περι τὴν γεωργίαν χρῆσθαι.*

Ἡ πληροφορία αὐτή, ἐνδεικτικὴ γιὰ τὸ ἐμπόριο κωακοῦ κρασιοῦ πρὸς τὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., ποὺ μαρτυρεῖται καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ παραπάνω κειμένου —*εἰς τὸν Πόντον ὁ οἶνος εἰσάγεται ἐκ τῶν τόπων τῶν περὶ ἡμᾶς ἐκ Πεπαρήθου καὶ Κῶ καὶ Θάσιος καὶ Μενδαῖος καὶ ἐξ ἄλλων πόλεων παντοδαπὸς* (XXXV, 35)— καὶ ποὺ συνεχίζει-

* Τὸ ἴδιο θέμα ἀποτελέσει ἀντικείμενο τῆς ἀνακοίνωσής μου στὸ *Z' Πολιτιστικὸ Συμπόσιο Δωδεκανήσου*, ποὺ ἔγινε στὴν Πάτμο ἀπὸ 28-31 Αὐγούστου 1991, μὲ θέμα «Κρασί καὶ αμφορεῖς ἀπὸ τὴν Κῶ. Ἐνα κεραμικὸν ἐργαστήριον ἀμφορέων στὴν πόλιν τῆς Κῶ». Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποτελεῖ μέρος τῆς διδακτορικῆς μου διατριβῆς, μὲ θέμα: *Κῶς Μεροπὶς: Ὁ οἰκισμὸς τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων*, ποὺ βρίσκεται στὸ στάδιο τῆς συγγραφῆς καὶ θὰ ὑποβληθεῖ στὸ Πανεπιστήμιον Κρήτης.

1. A. W. JOHNSTON, *The Development of Amphora Shapes, Symposium and Shipping*, στὸν τόμο *Ancient Greek and Related Pottery, Symposium Amsterdam 1984* (ἐκδ. H. A. G. Brijder) 211.

2. FRANÇOIS SALVIAT, *Le vin de Thasos, Amphores, vin et sources écrites*, *BCH Suppl. XIII* (1986) 166 ἀρ. 32. Τοῦ ἴδιου, *Vignes et vins anciens de Maronée à Mendé*, στὸν τόμο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Ἑλληνογαλλικὸς Ἐρευνητικὸς Ἰνστιτούτος* (Θεσσαλονίκη 1990) 472 ἀρ. 12.

3. Ἡ λέξις στάμνος ἢ κάδος χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ὀρίσει στὰ κείμενα τόσο αμφορεῖς ὅσο καὶ ἄλλα σχήματα ἀγγείων. βλ. A. W. JOHNSTON, *δ.π.* 211· τοῦ ἴδιου, *Trademarks on Greek Vases* (England 1979) 228, 230. Γιὰ τὸν στάμνο εἰδικότερα, D. A. AMYX, *The Attic Stelai*, *Hesperia* 27, 1958, 190-195. Γιὰ τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα τοῦ Δημοσθένη βλ. σημ. 34.

ται βέβαια και στα ελληνιστικά χρόνια⁴, οδήγησε τους ρώσους έρευνητές της περιοχής και συγκεκριμένα την I. B. Zeest να συνδέσει με την Κω, όχι χωρίς επιτυχία, όπως θα δοϋμε αργότερα, διάφορους τύπους αμφορέων του 4ου-3ου αι. π.Χ., αποδόσεις που έμειναν μέχρι σήμερα ανεπιβεβαίωτες.

Η μελέτη του ελληνιστικού κωακού αμφορέα, όπως έχει ήδη επισημάνει ο J.-Y. Empereur⁵, βρίσκεται ακόμη στην αρχή της και μάλιστα στο στάδιο της ταύτισης των διαφόρων τύπων. Σήμερα θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι στο νησί κατασκευάζονται, εκτός από τον «κλασικό» αμφορέα με τις διπλές λαβές, που πρώτος απέδωσε στην Κω ο Α. Maiuri⁶, τρεις ακόμη τύποι αμφορέων, ή τυπολογία των οποίων δεν έχει οριστικοποιηθεί⁷.

Παλαιότεροι θεωρούνται οι αμφορείς από την Κορώνη — ένας άκέραιος ασφράγιστος αμφορέας και μία σφραγισμένη λαβή — που χρονολογούνται γύρω στα 265-260 π.Χ.⁸. Στις αρχές του 3ου ή στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. τοποθετείται γενικά και η αρχή της σφράγισης⁹, εκτός από μεμονωμένα πρωιμότερα παραδείγματα¹⁰. Το corpus των κωακών σφραγισμάτων, που από το 1960 έχει αναγγείλει ή V. Grace¹¹, δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, καθώς υπάρχουν πολλά προβλήματα κατάταξης - χρονολόγησης, παρότι οι πίνακες είναι πάντα στη διάθεση των ερευνητών. Το ποσοστό σφραγισμένων και ασφράγιστων αμφορέων παραμένει πάντα ένα σημαντικό έρώτημα, που δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με το εμπόριο κρασιού του νησιού¹².

Πρόσφατα αποκαλύφθηκε στην Κω ένα εργαστήριο αμφορέων, που χρονολογείται με ακρίβεια στο πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ., είναι δηλαδή ελάχιστα προγενέστερο από τη μαρτυρία του Δημοσθένη. Στο εργαστήριο κατασκευάζονται τουλάχιστον τρεις τύποι αμφορέων, που δεν αποκλείεται να προορίζονται για διαφορετικές ποικιλίες κρασιού του νησιού, όπως τον οίνο *τεθαλασσωμένο*, τον *αύστηρό οίνο*, τον *πτελεατικό*, ή το *hippocoum vinum*¹³.

Η παρουσίαση του ύστεροκλασικού αυτού εργαστηρίου σε ένα συνέδριο ελληνιστικής

4. SHERWIN-WHITE, 236 κέ., κυρίως πίν. σ. 238. Για τα προξενικά ψηφίσματα ως απόδειξη έμπορικων σχέσεων σ. 243-4 σημ. 130-131. Επίσης Β. ΚΟΝΤΟΡΙΝΗ, Οί Σκύθες της Κρμαίας και η Ρόδος, *Αρχαιολογία* 2, 1981, 227-230.

5. Για μία σύντομη σκιαγράφηση των ελληνιστικών κωακών αμφορέων βλ. EMPEREUR - HESNARD, 22-23 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

6. Α. ΜΑΙΟΥΡΙ, *Nuova Silloge Epigrafica di Rodi e Cos* (Florence 1925) 245-249.

7. Πρώτη ή Ε. STAERMAN, Pottery Stamps in Tyras (ρώσικα), *KSIIMK* 36, 1951, 31-49 έθεσε το πρόβλημα της ύπαρξης τριών τύπων αμφορέων· πρβ. Α. HESNARD, *BCH Suppl.* XIII (1986) 76-78. Για τους τρεις τύπους βλ. EMPEREUR - HESNARD, 14 σημ. 45 και σ. 23.

8. *Hesperia* 31, 1962, 33 άρ. 6 πίν. 19 (άμφορέας), 48 άρ. 82 πίν. 18 (σφραγισμένη λαβή). Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για τη χρονολόγηση της Κορώνης J.-Y. EMPEREUR, Η χρονολόγηση των ροδιακών αμφορέων στην Έλληνιστική περίοδο, *Πρακτικά Β' Έπιστημονικής Συνάντησης για την Έλληνιστική Κεραμική, Ρόδος 22-25 Μαρτίου 1989* (Αθήνα 1990) 206 σημ. 34-37.

9. EMPEREUR - HESNARD, 22. SHERWIN-WHITE, 189.

10. Y. CALVET, *Kition-Bamboula I, Les timbres amphoriques* (1982) 39 άρ. 112 (context 350 π.Χ.).

11. V. GRACE, *Yearbook of the American Philosophical Society* (1959) 472-474.

12. Το πρόβλημα αυτό εξετάζεται σε άδημοσίευτη μελέτη της KERSTIN HÖGHAMMAR, *Coan Amphoras and trade, An attempt at an hypothetical reconstruction of the Koan wine trade during the Hellenistic period*, που είχε την καλοσύνη να θέσει στη διάθεσή μου. Κατά καιρούς έχουν έκφρασει διάφορες άπόψεις για τη σχέση σφραγισμένων και ασφράγιστων αμφορέων· βλ. J.-Y. EMPEREUR, *BCH* 106, 1982, 226-7, 232-3.

13. Πρβ. EMPEREUR - HESNARD, 14. Για τα διαφορετικά είδη κρασιών του νησιού βλ. Α. Μ. ΜΟΔΟΝΑ, *L'Isola di Coe nell' Antiquita classica. Memorie pubbl. a cura dell' Ist. storico-archeologico di Rodi*, I, 1933, 172-173. SHERWIN-WHITE, 236-237, 241 σημ. 117. Για τον τεθαλασσωμένο οίνο, τον οίνο *έπι θαλάσσια* της έπιγραφής *Sylloge*³ 1000, στ. 5, βλ. W. A. L. VREEKEN, *De lege quadam sacra Coorum* (Groningen 1953) 36-39.

κεραμικής στηρίζεται στην άποψη ότι ο διάλογος ανάμεσα στον κλασικό και τον έλληνο-στικό άμφορέα είναι άπαραίτητη προϋπόθεση για τη γνώση του τελευταίου.

Το εργαστήριο

Τα λείψανα του εργαστηρίου έντοπιστηκαν το καλοκαίρι του 1990 στο οικόπεδο Ευάγγελου Τσόχα στην πόλη της Κω, σε σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε από τις δύο Έφορειες Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου¹⁴.

Το οικόπεδο, με αριθμό κτηματολογικής μερίδας 3338, βρίσκεται στο οικοδομικό τετράγωνο 96, σε άνωθυμη υπό διάνοιξη όδο, νότια της όδου Γρηγορίου Ε', σε απόσταση 140 μ. Α της αναστηλωμένης ρωμαϊκής οικίας, της γνωστής ως Casa Romana¹⁵, και 50 περίπου μέτρα ΝΑ του μεγάλου έλληνοστικού βωμού του Διονύσου¹⁶, που σύμφωνα με τις έρευνες των τελευταίων χρόνων καταλαμβάνει το νότιο τμήμα της μεγάλης Άγοράς της πόλης¹⁷. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου άποκαλύφθηκε ή συμβολή των δύο κεντρικών δρόμων της αρχαίας πόλης, που πλαισίωναν την Άγορά από νότια και ανατολικά.

Στά λείψανα των κτιρίων που βρέθηκαν Α του άπό Β-Ν δρόμου είναι εύκρινεις οι τέσσερις μεγάλες έποχές της αρχαιότητας, ή παλαιοχριστιανική, ή ρωμαϊκή, ή έλληνοστική, που αντιπροσωπεύεται άπό περισσότερες φάσεις, και ή ύστεροκλασική. Έξαιρετικό ένδιαφέρον παρουσιάζουν τα λείψανα της τελευταίας. Άνήκουν στην πόλη, που, σύμφωνα με τη φιλολογική παράδοση, ιδρύθηκε έδω με τον συνοικισμό του 366 π.Χ.¹⁸, στην ίδρυση της οποίας όφείλεται ή έγκατάλειψη του κεραμικού εργαστηρίου, το όποιο συνδέεται με την αρχαιότερη μικρότερη πόλη της κλασικής έποχής, την Κω-Μεροπίδα¹⁹, που καταλάμβανε τον χαμηλό λόφο Σεράγια.

14. Τα άνωτερα στρώματα του οικοπέδου Τσόχα έρευνήθηκαν άπό τη συνάδελφο Βάσω Χριστοπούλου, στην όποια όφείλονται και οι πρώτες περιορισμένης έκτασης τομές Β2 και ΜΑ στην περιοχή των άπορριμμάτων του εργαστηρίου, την έρευνα του όποιου ανέλαβα στη συνέχεια. Οι παρατηρήσεις σχετικά με το εύρημα και ή ταξινόμηση του μέχρι τότε άποκαλυφθέντος ύλικού, έγιναν τα Χριστούγεννα του 1990. Ο χώρος Β2Α έρευνήθηκε εν μέρει το Πάσχα του 1991 και οι υπόλοιποι τομείς άπό τον Ίούνιο ως τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου, με τη συνεργασία κατά τον τελευταίο μήνα της συναδέλφου Έλπίδας Σκέρλου την όποια εύχαριστώ και άπό αυτή τη θέση για το ένδιαφέρον της και τη θερμή συμπαράσταση και βοήθεια σε πληθος πρακτικά θέματα, όπως φωτογράφιση και ταξινόμηση του ύλικού. Η ανασκαφή όφείλει πολλά στον ζήλο και την άφοσίωση των τεχνιτών Βασίλη Δρόσου, Στέφανου Τσουκαλά, Λευτέρη Κρητικού, Δημήτρη Ρούσου και Γιώργου Τρουμούση. Η συντήρηση του ύλικού έγινε άπό τους άξιους συντηρητές της ΚΒ Έφορείας Μ. Βασιλαρά, Μ. Καϊκή, Η. Αύγενικό και Μ. Κώστα, στα πλαίσια ενός προγράμματος, που χρηματοδοτήθηκε εν μέρει για την κάλυψη της άπογευματινής εργασίας, άπό τον Δήμο Κω. Τον δήμαρχο κ. Κ. Καϊσερλη εύχαριστώ θερμά. Η άποτύπωση των στρωματογραφιών και τα σχέδια των άμφορέων όφείλονται στη σχεδιάστρια της Έφορείας Κ. Κοκκονού. Στην άποτύπωση του οικοπέδου Τσόχα έργαστηκαν επίσης οι σχεδιαστές Μ. Σάνδαλος και Έ. Χαραμαρά. Η δακτυλογράφιση του κειμένου όφείλεται στην Πορτοκαλένια Κάντζια-Βρατσάλη. Οι φωτογραφίες του Πίν. 255 και 256α-β έγιναν άπό τον φωτογράφο Ν. Κασσέρη, ενώ οι υπόλοιπες άπό τη συγγραφέα.

15. L. LAURENZI, *BdA* 30, 1936, 138-140 εικ. 16-22.

16. Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Ο Βωμός του Διονύσου στην Κω, Δημοσιεύματα Αρχ. Δελτίου άρ. 34, Άθήνα 1987.

17. Χ. ΚΑΝΤΖΙΑ, *ΑΔ* 42, 1987, Χρονικά 640: της ίδιας, Έργαστήριο παρασκευής χρωμάτων στην Άγορά της Κω: Το αίγυπτιακό μπλέ, *ΑΑΑ* 20 (1987) 1991, 212-213.

18. Για το θέμα του συνοικισμού βλ. Μ. MOGGI, *I Sinecismi Interstatali Greci*, τ. 1, Pisa 1976, 325-333, με όλη τη σχετική βιβλιογραφία: SHERWIN-WHITE, 43-58. Η σημερινή έρευνα τείνει να έρμηνεύσει το γεγονός περισσότερο ως μετοικισμό και όργάνωση μιας νέας πόλης, παρά ως πολιτειακό, έφόνσον όλες οι ένδείξεις συνηγορούν για μια συνοικισμένη ήδη άπό τα κλασικά και ίσως και τα αρχαϊκά χρόνια Κω.

19. ΚΑΝΤΖΙΑ, 175-183.

Τὸ ἐργαστήριο ἐκτείνεται κυρίως στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ οἰκοπέδου. Φαίνεται πὼς ἦταν ἐγκατεστημένο στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη ἑνὸς χειμάρρου²⁰, πὸ ἔρρεε μὲ κατεύθυνση N-B πρὸς τὴ θάλασσα, ὅπως δείχνουν οἱ ποτάμιες ἀποθέσεις ἀπὸ καθαρὸ ἀμμοχάλικο πάχους 2 μ. πὸ βρέθηκαν Δ τῶν ἀποθέσεων τοῦ ἐργαστηρίου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐπρομηθεύοντο ἴσως τὶς πρῶτες ὕλες, δηλαδὴ νερὸ καὶ πηλὸ. Ἡ ἔκτασή του μέσα στὸ οἰκόπεδο ἀνέρχεται σε 130 τ.μ., ἢ ὑπαρξὴ ὅμως τῶν νεωτέρων λειψάνων περιορίσει τὶς δυνατότητες ἔρευνας σὲ τέσσερις τομεῖς συνολικῆς ἐκτάσεως 35 τ.μ. Πρόκειται γιὰ τοὺς τομεῖς B2, MA1, W καὶ III (Εἰκ. 1). Τοπικὲς ἀποθέσεις μικρότερου πάχους βρέθηκαν καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ οἰκοπέδου, δυτικὰ τῶν κυρίως ἀποθέσεων.

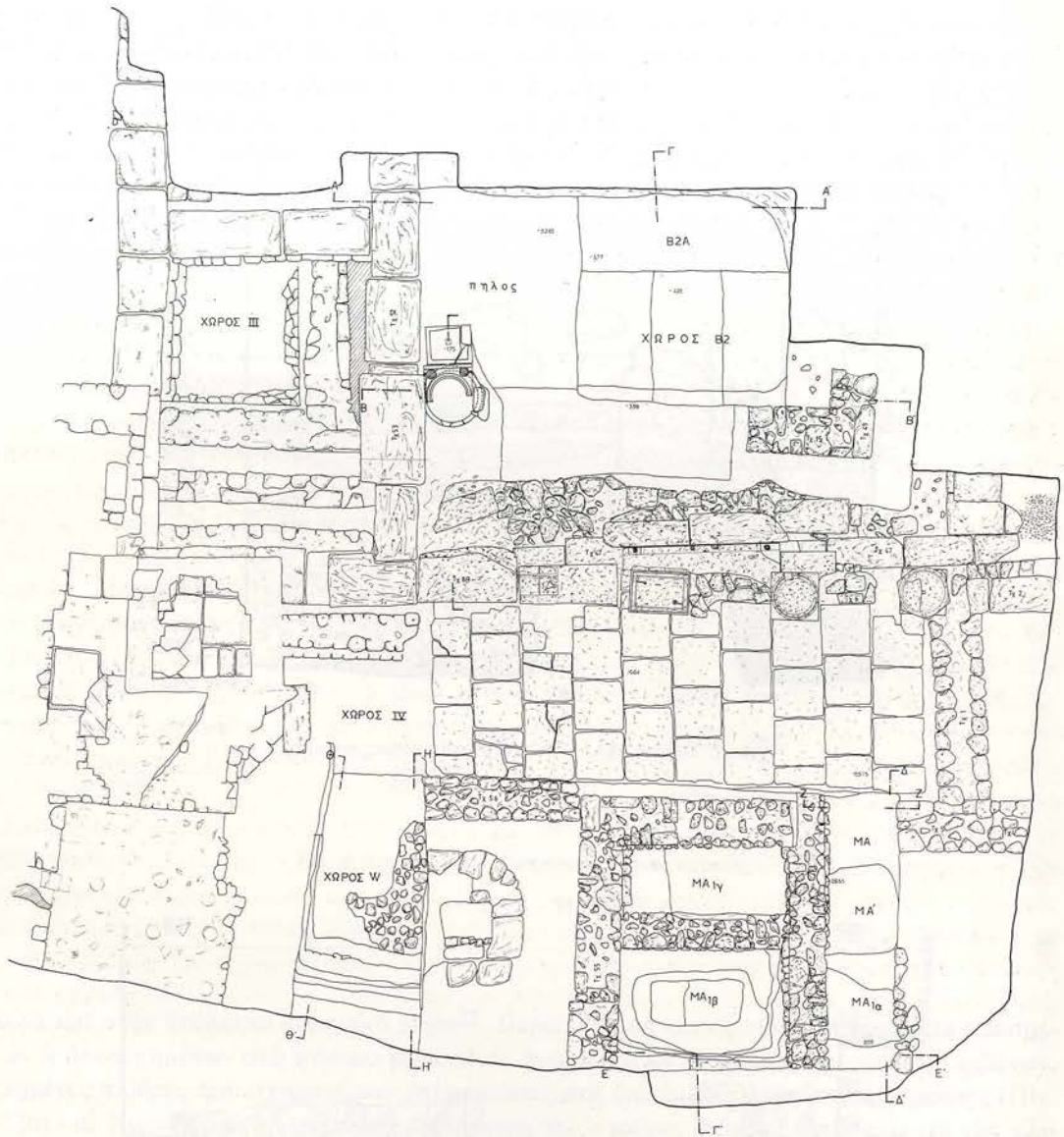
Στὴν πραγματικότητα δὲν πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἐργαστηριακὸ χῶρο πὸ πρέπει νὰ βρισκόταν λίγο βορειότερα, ἔξω ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Τσόχα (πιθανὸν κάτω ἀπὸ τὴ γειτονικὴ οἰκία τῆς ἐποχῆς τῆς ἰταλοκρατίας, ἰδιοκτησίας Χατζηχριστοφῆ-Κουζούκα), ἀλλὰ γιὰ τὰ ἀπορρίμματα πὸ ἔχουν κυλῆσει μὲ ἔντονη κλίση ἀπὸ B-N καὶ ἀπὸ Δ-A, κλίση πὸ δείχνει παραστατικὰ τὸν τρόπο πὸ ἔπασαν ἀπὸ τὴν ὑψηλότερα εὐρισκόμενη θέση τῶν ἐγκαταστάσεων, καλύπτοντας ἕνα φυσικὸ πρηνές, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σχηματίσουν ἕνα παχὺ στρῶμα, πὸ κυμαίνεται σὲ πάχος ἀπὸ 0,45-1,20 μ. καὶ βρίσκεται σὲ βάθος ἀπὸ 2,45-4 μ. Πρόκειται γιὰ τὶς στρώσεις 9-10, V καὶ ζ'. (Εἰκ. 2-4, Πίν. 251-254).

Ἡ στρωματογραφία εἶναι οὐσιαστικὰ ἡ ἴδια καὶ στοὺς τρεῖς τομεῖς. Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τοῦ τομέα MA1 ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀποθέσεις τοῦ ἐργαστηρίου σφραγίζονται ἀπὸ κτιριακὰ λείψανα τῆς πόλης τοῦ 366 π.Χ. Πρόκειται γιὰ ἕνα κτίριο κτισμένο μὲ μικροὺς ἡμικατεργασμένους λίθους καὶ προσανατολισμὸ ἀπὸ B-N, πὸ κατασκευάστηκε ἀμέσως πάνω στὰ ἀπορρίμματα (Πίν. 251α, Εἰκ. 1). Ἡ καθαρὴ στρωματογραφία ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσουμε σὲ ὅλες του τὶς λεπτομέρειες τὸν τρόπο θεμελίωσης τῆς νέας πόλης: Ἐπειδὴ οἱ ἀποθέσεις τοῦ ἐργαστηρίου παρουσίαζαν ἔντονη κλίση ἀπὸ B-N χρειάστηκε νὰ γίνουν τοπικὲς ἐπιχωματώσεις μὲ ποταμίσιο ἀμμοχάλικο, πιθανὸν ἀπὸ τὸν κοντινὸ χειμάρρο, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ ἐνιαῖο ἐπίπεδο γιὰ τὴν ἔδραση τῶν τοίχων (στρῶμα στ') (Εἰκ. 3). Πάνω στὸ τεχνητὸ αὐτὸ στρῶμα διακρίνεται μὲ σαφήνεια ἕνα στρῶμα λατύπης (στρῶμα ε') πὸ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἐπιτόπου λάξευση τῶν λίθων τοῦ κτιρίου. Ἀλλὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου τὰ ἀπορρίμματα ἀπομονώθηκαν μὲ ἕνα στρῶμα ἀπὸ λεπτότερο χαλίκι πάχους 0,20 μ. ἀνάμεικτο μὲ τριμμένη (ἐπεξεργασμένη) πορφύρα²¹, παχύτερο πρὸς τὸ κέντρο τοῦ δωματίου, πὸ εἶχε προφανῶς προορισμὸ νὰ ἐξουδετερώσει τὶς ἐπιφανειακὲς ἀνωμαλίες καὶ τὶς καθιζήσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔπασχε ὁ χῶρος (στρῶμα ε') (Εἰκ. 2, Πίν. 251α).

Τὸ ἴδιο στρῶμα σφραγίζει τὰ ἀπορρίμματα καὶ στὸν τομέα W, ἐνῶ στὸν τομέα BA δὲν διαπιστώθηκαν οἰκοδομικὰ λείψανα τῆς πόλης τοῦ 366 π.Χ. Ἐδῶ κατασκευάστηκε ἀργότερα,

20. Ὁ χειμάρρος ἴσως ἀποτελοῦσε στὰ κλασικὰ χρόνια τὴν πρὸς B συνέχεια τοῦ σημερινοῦ χειμάρρου Γλυκοπέραμα, πὸ περνᾷ ἀνάμεσα στὸν λόφο τοῦ Ἀσκλοῦπῆ καὶ τὴν τοποθεσία Παναγία ἢ Τσουκαλαριά, τοπωνύμιο πὸ μαρτυρεῖ ἀνάλογες δραστηριότητες στὶς ὄχθες του στὰ νεότερα χρόνια. Βλ. σχετικὰ, Ν. Α. ΖΑΡΑΚΑΣ, Τοπωνύμια τῆς νήσου Κῶ, *Τὰ Κωακὰ*, τ. Β', Ἀθήνα 1981, 76. Ι. ΒΟΛΟΝΑΚΗΣ, Χριστιανικὰ Μνημεῖα τῆς νήσου Κῶ, *Τὰ Κωακὰ*, τ. Γ', Ἀθήνα 1989, 78. Σήμερα ὁ χειμάρρος Γλυκοπέραμα, μόλις φθάσει στὴν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Τριάδας, πὸ βρίσκεται Α τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, δηλαδὴ στὶς νότιες παρυφῆς τῆς ἀρχαίας πόλης, ὅπου περίπου διέρχεται ἡ νότια ὄχρῳση, κάμπτεται ἀπότομα σχεδὸν σὲ ὀρθὴ γωνία πρὸς Α. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ἡ ἐκτροπὴ αὐτὴ νὰ ἐγίνε ἤδη στὰ κλασικὰ χρόνια, τὴν ἐποχὴ τοῦ συνοικισμοῦ.

21. Ἐνδειξὴ ὅτι ἤδη ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ λειτουργοῦσαν στὴν περιοχὴ ἐργαστήρια ἐπεξεργασίας πορφύρας. Γιὰ τὴν παρασκευὴ πορφύρου χρώματος στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια βλ. X. KANTZIA, *δ.π.* (σημ. 17).

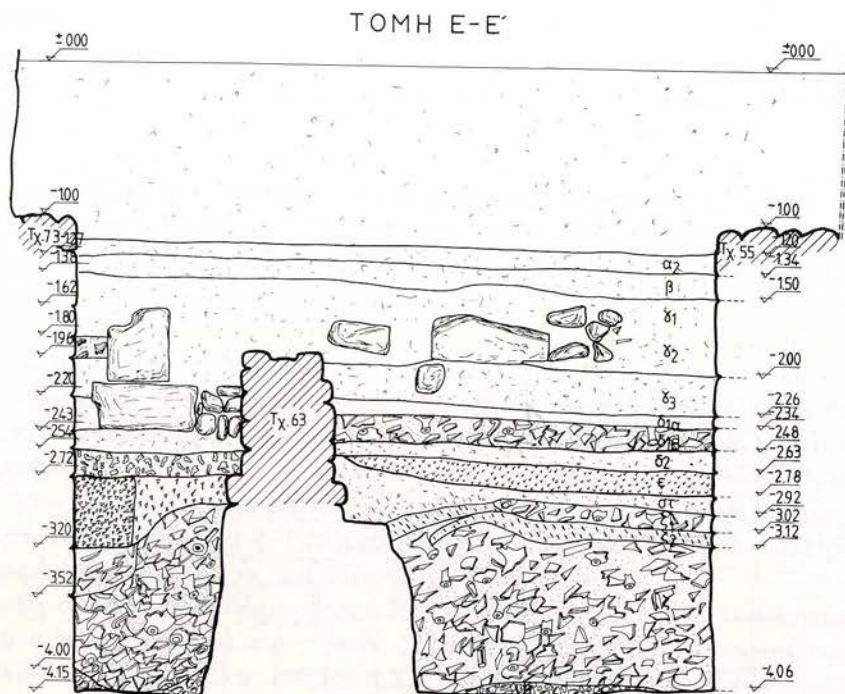

Εικ. 1: Κάτοψη ανατολικού τμήματος οικοπέδου Τσόχα με τούς τομείς Β2, ΜΑ1, W και ΙΙΙ.

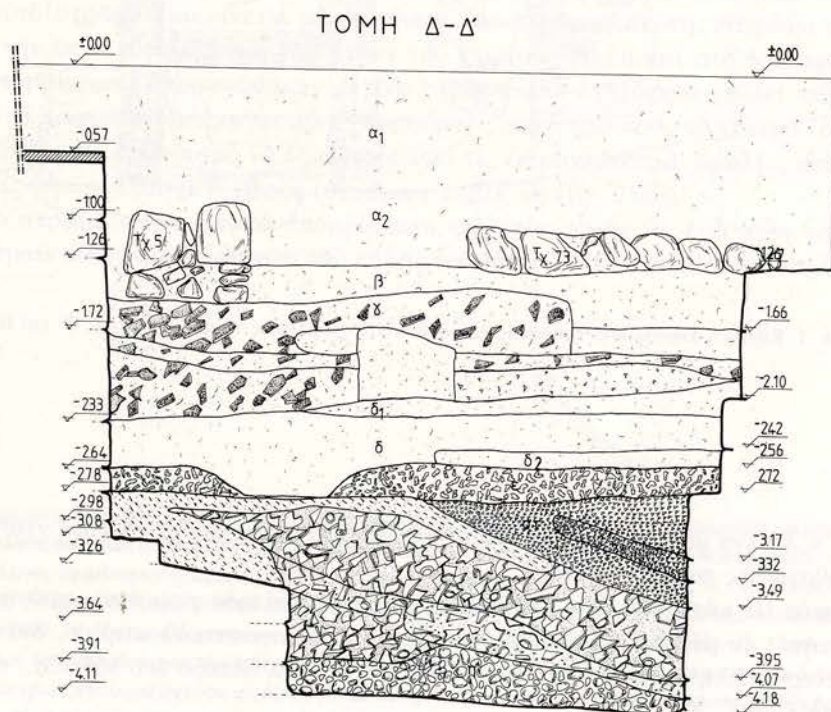
στον 2ο αί. π.Χ., ένα μεγάλο κτίριο δημόσιου πιθανόν χαρακτήρα με τοίχους χτισμένους από μεγάλες ορθογώνιες πωροπλίνθους.

Στόν τομέα ΙΙΙ κάτω από ένα δωμάτιο με ψηφιδωτό δάπεδο ρωμαϊκών χρόνων, που έχει χρησιμοποιήσει εν μέρει τούς τοίχους του μεγάλου έλλησιστικού κτιρίου, διαπιστώθηκαν δύο παλαιότερες έλλησιστικές οικοδομικές φάσεις και ένα δάπεδο του 366 π.Χ., που σφραγίζει τὰ άπορρίματα.

Πρόκειται για τὰ τυπικά άπορρίματα ενός εργαστηρίου κεραμικής εξειδικευμένου στην κατασκευή άμφορέων, όπως τὰ γνωρίζουμε από παρόμοια εργαστήρια στη Θάσο κυρίως,

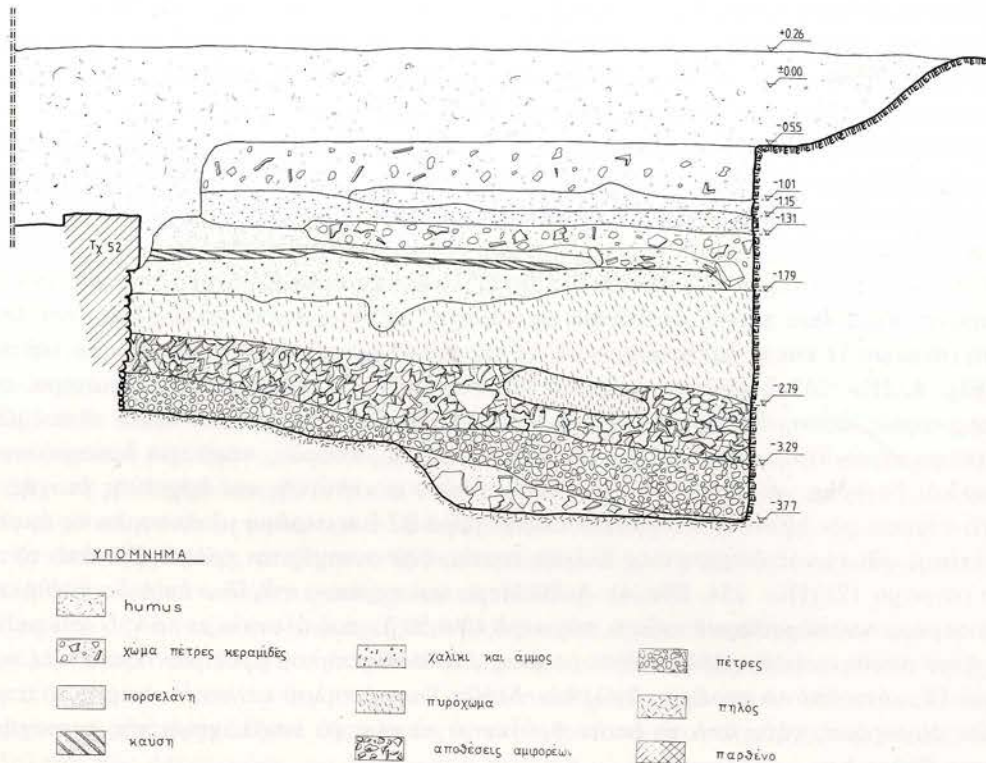

Είκ. 2: Τομέας ΜΑ1. Όψη-τομή της νότιας παρειάς.

Είκ. 3: Τομέας ΜΑ1α. Όψη-τομή της ανατολικής παρειάς.

ΤΟΜΗ Α-Α'

Είκ. 4: Τομέας Β2Α. Όψη-τομή βόρειας παρειάς.

άλλα και στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο²². Περιέχουν σε πυκνή σύνθεση κομμάτια σπασμένων ή άποτυχημένων στο ψήσιμο αμφορέων, ανάμεικτα με κομμάτια διαλυμένων κλιβάνων, λιωμένες πλίθρες που σχηματίζουν επιφανειακές και ένδιάμεσες λεπτότερες στρώσεις (Πίν. 252α) και δίνουν τοπικά κοκκινωπή απόχρωση στο στρώμα, σκωρίες, άπορρίμματα των κλιβάνων —όπως υπολείμματα καύσης με μεγάλη περιεκτικότητα σε κουκούτσια έλιᾶς²³ (Πίν. 252β), που χρησιμοποιήθηκαν ως καύσιμη ύλη επειδή κρατούν σταθερή τη φλόγα— και ένα πλήθος από άλλα προϊόντα: κεραμίδες, πυρότουβλα, λεκάνες και άλλα είδη χρηστικής κερα-

22. Θάσος: Y. GARLAN, *BCH Suppl.* V (1979) Thasiaka, 213-229 εικ. 8-20· του ίδιου, *BCH Suppl.* XIII (1986) 200 κέ. εικ. 16-17· του ίδιου, *Vin et Amphores de Thasos, École Française d'Athens, Sites et Monuments* V, 1988, 5-11. Άλλα εργαστήρια: J.-Y. EMPEREUR - M. RICON, *À la recherche des fours d'amphores*, *BCH Suppl.* XIII (1986) 103-126 εικ. 4-5. Βλ. επίσης πολλά άρθρα του J.-Y. EMPEREUR κ.ά., στα τελευταία τεύχη του περιοδικού *BCH*.

23. Βλ. πρόχειρα ΚΛΑΙΡΗ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ, *Αρχαιολογία* 9, 1983, 36. Σπόροι έλιᾶς ως καύσιμη ύλη βρέθηκαν και στο κεραμικό εργαστήριο, που έρευνήθηκε πρόσφατα στη Ρόδο, στο οικόπεδο Κωσταριάδη, στην οδό Καναδά, από τη συνάδελφο Τασία Δρελιώση, στην οποία όφειλω και την παραπάνω παραπομπή· βλ. επίσης *BCH* 115, 1991, 487 εικ. 4β (στρωματογραφία εργαστηρίου στο Ήράκλειο της Κρήτης). Πυρήνα έλιᾶς χρησιμοποιούν μέχρι σήμερα στα εργαστήρια σαπωνοποιίας στη Ρόδο, για να δυναμώσουν τη φλόγα.

μικῆς σὲ μιὰ μεγάλη ποικιλία τύπων, ἀλλὰ καὶ μικροαντικείμενα, ὅπως ἀγνύθες, λίγα εἰδώλια, πώματα ἀμφορέων καὶ ἄλλα.

Βρέθηκαν ἐπίσης λίγα μικρὰ μελαμβαφῆ ἀγγεῖα καὶ λυχνάρια, ποὺ πρέπει νὰ ἀνῆκαν στοὺς ἐργαζομένους καὶ στὰ ὁποῖα βασίζεται ἡ χρονολόγηση τοῦ στρώματος, χύτρες μὲ ἔντονα ἴχνη χρήσης καὶ ὑπολείμματα φαγητοῦ, ὅπως ὄστα ζώων.

Τὰ ἀπτικά ἀγγεῖα, ποὺ συνήθως ἔχουν ἔντυπη διακόσμηση ἐσωτερικά, χρονολογοῦνται κατὰ τὸ πλείστον στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Πρόκειται κυρίως γιὰ ἐπιτραπέζια ἀγγεῖα, ὅπως κύλικες καὶ σκύφοι, ὑπάρχουν ὅμως καὶ θραύσματα ἰχθυοπινακίων καὶ κιαθίων (βλ. *Κατάλογο*).

Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν ἀπορριμμάτων βρέθηκε καὶ στοὺς τέσσερις τομεῖς ἓνα παχὺ καθαρὸ στρώμα ἀπὸ πέτρες διαφόρων μεγεθῶν σὲ μεγάλη πυκνότητα, μὲ ἔντονη ἐπίσης κλίση (στρώμα II καὶ η' ἀντίστοιχα). Τὸ πάχος τοῦ στρώματος στὸ βόρειο τμήμα τοῦ τομέα B2 (Εἰκ. 4, Πίν. 253α) κυμαίνεται ἀπὸ 0,30-0,60 μ., ἀνατολικά ὅμως καὶ νοτιότερα, στοὺς ἄλλους τομεῖς, φθίνει διαδοχικά. Περιέχει ἐπίσης κομμάτια ἀμφορέων ἴδιων τύπων μὲ τοῦ παραπάνω στρώματος, μάζες νωποῦ καὶ ψημένου πηλοῦ, σκωρίες, κομμάτια διαλυμένων κλιβάνων καὶ ὄστρακα χρηστικῶν καὶ γραπτῶν ἀγγείων μυκηναϊκῆς καὶ ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς.

Τὸ στρώμα τῶν λίθων ἔχει σφραγίσει στὸν χῶρο B2 ἓνα στρώμα μὲ σπασμένους ἀμφορεῖς ποὺ ἐπίσης φθίνει νοτιότερα στοὺς ἄλλους τομεῖς, ἐνῶ συνεχίζεται πρὸς Β ἔξω ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο (στρώμα 12) (Πίν. 254, Εἰκ. 4). Δυτικότερα καὶ περίπου στὸ ἴδιο ἐπίπεδο βρέθηκε ἓνα παχὺ στρώμα νωποῦ καθαροῦ πηλοῦ, πάχους 0,40-0,50 μ., ποὺ ἀδυνατίζει πρὸς Ν καὶ φαίνεται πὼς ἦταν ἀποθηκευμένος ἐδῶ, ἐνῶ παρόμοιες ἀποθέσεις πηλοῦ βρέθηκαν καὶ στοὺς τομεῖς III καὶ IV, κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν λίθων. Μάζες νωποῦ πηλοῦ κάλυπταν ἐπίσης τὸ στρώμα 12 τῶν ἀμφορέων, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο βρίσκεται τὸ φυσικὸ τσαϊλόχωμα τῆς περιοχῆς, σὲ μέγιστο βάθος 4 μ.

Ὁ τρόπος ἀπόρριψης τῶν λίθων τοῦ στρώματος II δὲν ἐπιτρέπει νὰ τὸ συνδέσουμε μὲ τὴν ἐπὶ τόπου καταστροφὴ κτίριων. Περισσότερο θυμίζει τοὺς σωροὺς λίθων ποὺ δημιουργοῦνται μὲ τὸ ξεχαλίκωμα τῶν χωραφῶν καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς σχηματίστηκε ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ ἐρειπίων. Ἐνας σεισμὸς ποὺ ἴσως ἐρήμωσε τὴν περιοχὴ, φαίνεται πιθανὴ αἰτία σχηματισμοῦ τοῦ στρώματος. Στὸν καθαρισμὸ τῶν ἐρειπίων ποὺ θὰ ἀκολούθησε, εἶναι φυσικὸ νὰ συμπαρασύρθηκαν μαζί μὲ τὶς πέτρες ἀρχαϊκὰ καὶ μυκηναϊκὰ διάσπαρτα ὄστρακα ποὺ θὰ περιπλανιόντουσαν στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἴσως συνδέονται μὲ παλαιότερες ἀνάλογες δραστηριότητες στὴν περιοχὴ.

Ἄς δοῦμε τώρα τὶς πληροφορίες ποὺ μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες:

Ἡ Κῶς-Μεροπίς, ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο πόλεις τοῦ νησιοῦ μὲ τὸ ὄνομα Κῶς, ποὺ βρισκόταν στὸ ΒΑ ἄκρο του, ὅπου ἡ σημερινὴ πρωτεύουσα, ταύτιση ποὺ ἐπιβεβαίωσαν οἱ ἀνασκαφὲς τῶν τελευταίων χρόνων²⁴, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη (VIII, 41, 2) κατὰ τὴν ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅταν περιγράφει τὴν λεηλασίαν τῆς ἀπὸ τὸν Σπαρτιάτη ναύαρχο Ἀστύοχο τὸ 412 π.Χ. ἀμέσως μετὰ ἀπὸ ἓναν τρομερὸ σεισμό, ποὺ τὴν εἶχε ἐρημώσει: *καὶ ἐς Κῶν τὴν Μεροπίδα ἐν τῷ παράπλῳ ἀποβάς τὴν τε πόλιν ἀτείχιστον οὖσαν καὶ ὑπὸ σειμοῦ, ὃς αὐτοῖς ἔτυχε μέγιστός γε δὴ ὦν μεμνήμεθα γενόμενος, ξυμπεπτωκυῖαν ἐκπορθεῖ, τῶν ἀνθρώπων ἐς τὰ ὄρη πεφευγόντων, καὶ τὴν χώραν καταδρομαῖς λείαν ἐποιεῖτο πλὴν τῶν ἐλευθέρων.* Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συνδέσουμε μὲ τὸν σεισμὸ αὐτὸ τὸ παχὺ στρώμα τῶν λίθων.

24. KANTZIA, 176-182.

Φαίνεται όμως ότι η ζωή δεν άργησε να αποκατασταθεί στην πόλη. Τον επόμενο χρόνο, το 411/410 π.Χ. σύμφωνα πάλι με τον Θουκυδίδη, δχυρώθηκε από τον Άλκιβιάδη, ο οποίος έγκατέστησε και φρουρά, για να χρησιμοποιηθεί ως βάση έναντιον της έξεργεμένης Ρόδου²⁵. Οί πληροφορίες αυτές, σε συνδυασμό με τις αρχαιολογικές ενδείξεις, μάς επιτρέπουν να αναπαραστήσουμε ως εξής τις διάφορες φάσεις λειτουργίας του εργαστηρίου: το εργαστήριο λειτουργεί στην περιοχή μέχρι το 412 π.Χ. (ή αρχή του είναι άγνωστη, εφόσον το αρχαιότερο στρώμα 12 προχωρεί έξω από το οικόπεδο), όταν ερημώνεται και εγκαταλείπεται προσωρινά, με τον σεισμό και τη λεηλασία του Άστυόχου. Όταν η ζωή στην πόλη ξαναβρίσκει τον κανονικό της ρυθμό, το εργαστήριο επαναλειτουργεί στα τελευταία χρόνια του 5ου αι. π.Χ., αφού η περιοχή καθαρίζεται από τα ερείπια.

Η ζωή του όμως δεν επρόκειτο να διαρκέσει για μεγάλο διάστημα, καθώς λίγες δεκαετίες αργότερα, συντελείται ένα άλλο μεγάλο γεγονός, καθοριστικό για την ιστορία του νησιού. Ο συνοικισμός, που σύμφωνα με τον Διόδωρο, XV. 76, 2 (πρβ. Στράβων 657) έλαβε χώρα το 366/365 π.Χ. άλλαξε την όψη της Κω-Μεροπίδος και την μεταμόρφωσε σε μία σύγχρονη πόλη, εφάμιλλη της Ρόδου, αν και όχι το ίδιο μεγάλη, *κάλλιστα δέ πασών συνωκισμένη και ιδέσθαι τοίς καταπλέουσιν ήδίστη*. Ο νέος ίπποδάμειος πολεοδομικός σχεδιασμός επέβαλε την εγκατάλειψη — ίσως μεταφορά — του κεραμικού εργαστηρίου, που βρισκόταν στις παρυφές της κλασικής πόλης, το κέντρο της οποίας αποτελούσε ο χαμηλός λόφος Σεράγια, ή ίδια δηλαδή θέση που κατοικήθηκε συνέχεια από τα ΠΕ χρόνια²⁶.

Σύμφωνα με το νέο οικιστικό σχέδιο στην επίπεδη λωρίδα Α του λόφου κατασκευάστηκε η μεγάλη Άγορά της πόλης, που έφθανε σε μήκος τα 300 μ. Όπως έδειξαν οι αποθέσεις του οικοπέδου Δάμτσα²⁷ και το εργαστήριο Τσόχα, στον χώρο αυτό πρέπει να ήταν παλαιότερα εγκατεστημένα τα εργαστήρια της κλασικής και πιθανότατα και της αρχαϊκής πόλης, φαίνεται δηλαδή πως αποτελούσε μία βιοτεχνική περιοχή με εγκαταστάσεις παραγωγής κεραμικών, επεξεργασίας πορφύρας, μετάλλων κλπ. Κεραμείς και χαλκείς αναφέρονται εξάλλου μαζί σε έναν ιερό νόμο (ήμερολόγιο θυσίας προς τιμήν του Διός Πολιέως), του τελευταίου τέταρτου του 4ου αι. π.Χ.²⁸.

Ο χώρος προσφέρεται, καθώς βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τη θάλασσα και εκτός κατοικημένης περιοχής, δίπλα στις όχθες ενός χειμάρρου. Παράλληλα δεν αποκλείεται στην περιοχή αυτή, δηλαδή στην ίδια θέση με την έλληνιστική, να βρισκόταν η Άγορά της κλασικής πόλης και πιθανόν και της αρχαϊκής, όπως δείχνουν τα μέχρι στιγμής αποσπασματικά εύρηματα. Παρόμοιες δραστηριότητες εξάλλου, συνηθισμένες στην περιοχή των Άγορών²⁹, συνεχίστηκαν και στα έλληνιστικά χρόνια, όπως προκύπτει από το εργαστήριο χρωμάτων που βρέθηκε στο οικόπεδο Δάμτσα³⁰. Στην ίδια περιοχή εξάλλου πρέπει να ήταν

25. Με το δυτικό τμήμα της οχύρωσης αυτής έχει ταυτιστεί παχύς τοίχος στο δυτικό φρύδι του λόφου Σεράγια· βλ. ΚΑΝΤΖΙΑ, 182 εικ. 14.

26. Για τα λείψανα της πρώιμης εποχής του χαλκού, που αποκαλύφθηκαν τα τελευταία χρόνια στα βαθύτερα στρώματα του λόφου, βλ. Τ. ΜΑΡΚΕΤΟΥ, EBA Production and Interconnections, Hydra 1990, *Working Papers in MBA Studies*, 40-48.

27. ΑΔ 42, 1987, Χρονικά, 637· βλ. και παρακάτω.

28. R. HERZOG, Heilige Gesetze von Kos, *AbhBerlin* 1928, άρ. 1, στ. 54-55 [W. R. PATON - E. L. HICKS, *The Inscriptios of Cos* (Oxford 1891) άρ. 37]. Ίδια συμπλήρωση από τους Paton - Hicks της επιγραφής άρ. 40 στ. 15.

29. Ι. ΑΚΑΜΑΤΗΣ, Άνασκαφή άγοράς Πέλλας, *Έργατία* 2, 1990, 423, 426· του ίδιου, 'Η Άγορά της Πέλλας: Τα πρώτα αρχαιολογικά συμπεράσματα, στον τόμο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* (Θεσσαλονίκη 1990) 175-183.

30. Βλ. παραπάνω, σημ. 17.

έγκατεστημένα εργαστήρια και κατά την προϊστορική εποχή, όπως προκύπτει από τους κεραμικούς κλιβάνους μινωικής εποχής, που βρέθηκαν λίγο ΒΔ, στο οικόπεδο Βασιλείου³¹, ο νεώτερος από τους οποίους προοριζόταν για την όπτηση κωνικών κυπέλλων.

Τυπολογία άμφορέων

Το εργαστήριο έρευνήθηκε το φετινό καλοκαίρι, κάτω από τις γνωστές συνθήκες των σωστικών άνασκαφών, όπως πίεση χρόνου και άνεπαρκές έργατικό και τεχνικό προσωπικό. Έγινε προσπάθεια να συγκεντρωθούν κατά το δυνατόν όλα τα όστρακα των άμφορέων, αλλά προς το παρόν έχει πλυθεί και ταξινομηθεί μόνο ένα μικρό μέρος, κυρίως τα σφραγίσματα και οι άμφορείς που μπορούσαν να συναρμολογηθούν.

Χάρη στην άφοσίωση και την έπιμέλεια των έργων της άνασκαφής, αρκετοί άμφορείς στάθηκε δυνατόν να έντοπισθούν μισοσπασμένοι, κυρίως στο βαθύτερο επίπεδο των άπορριμμάτων και να συναρμολογηθούν στο εργαστήριο (Πίν. 253β). Συνήθως διασώθηκε ή μία (κάτω) πλευρά τους, ενώ στις καλύτερες περιπτώσεις κομμάτια της άλλης βρέθηκαν πεσμένα στο έσωτερικό. Μοναδική περίπτωση άποτελεί ο άμφορέας Α 412 (Πίν. 255γ-δ), που βρέθηκε σχεδόν άκέραιος, στην τομή Ι σε μικρή άπόσταση από τα καθαρά άπορρίμματα. "Όλοι παρουσιάζουν κάποιο έλάττωμα, που άποτελέσει και την αίτία της άπόρριψής τους.

Στο εργαστήριο παράγονται τρεις βασικοί τύποι άμφορέων, που άντιπροσωπεύονται σχεδόν έξίσου, στον καθένα από τους οποίους παρατηρούνται διάφορες μικρές παραλλαγές. Ό πηλός είναι ίδιος και στους τρεις τύπους, όπως και στα άλλα προϊόντα του εργαστηρίου. Πρόκειται για τον χαρακτηριστικό πηλό της Κω με το φωτεινό πορτοκαλέρυθρο χρώμα (deep buff ή warm buff), στην κλίμακα Munsell³² 5 YR 6/6, που περιέχει χρυσή μίκα, άμμο, λευκούς κόκκους και άλλες προσμίξεις. Σε μερικές περιπτώσεις παρατηρούνται διάφορες χρωματικές διαβαθμίσεις, που όφείλονται σε διαφορετικές συνθήκες όπτησης. Το έπίχρυσμα έχει άπόχρωση ύπόλευκη έως ώχροκίτρινη, είναι σχετικά παχύ και συνήθως άπολεπίζεται σαν πούδρα. Σε πολλές περιπτώσεις είναι όρατά τα ίχνη του πινέλου.

Τύπος Κως Ι³³

Τόν τύπο αυτό μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως τον «κλασικό» κωακό, με κύρια χαρακτηριστικά τις διπλές (δίδυμες) λαβές και την πλαστική νεύρωση στη βάση του λαιμού, στοιχεία που έπιβιώνουν στους έλληνοιστικούς άμφορείς του νησιού³⁴. Η V. Grace θεωρεί πως οι διπλές λαβές, που άποτελούν το χαρακτηριστικό των άμφορέων της Κω, είναι μάλλον «(ancient) imitations» παρά άυθεντικό τοπικό στοιχείο³⁵. Στο θέμα αυτό θα έπιστρέψουμε πιό κάτω.

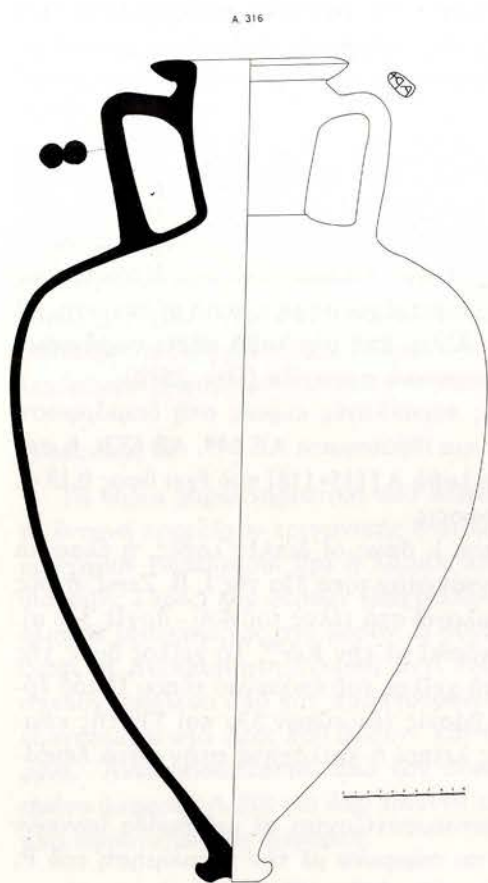
31. ΑΔ 36, 1981, Χρονικά, 409. Πιθανόν στην ίδια περιοχή να βρίσκονται και τα εργαστήρια της αρχαϊκής εποχής, όπως ίσως ύποδηλώνουν τα πολλά αρχαϊκά όστρακα, που βρέθηκαν στα βαθύτερα στρώματα του οικόπεδου Τσόχα (στρώματα 11 και 12), καθώς οι έγκαταστάσεις αυτές έξαρτώνται από την πηγή της πρώτης ύλης και δέν μετακινούνται χωρίς ιδιαίτερο λόγο. Για το θέμα αυτό βλ. E. LANGLOTZ, *Studien zur nordostgriechischen Kunst* (Mainz am Rein 1975) 178-179.

32. *Munsell Soil Colour Charts* (Baltimore 1973).

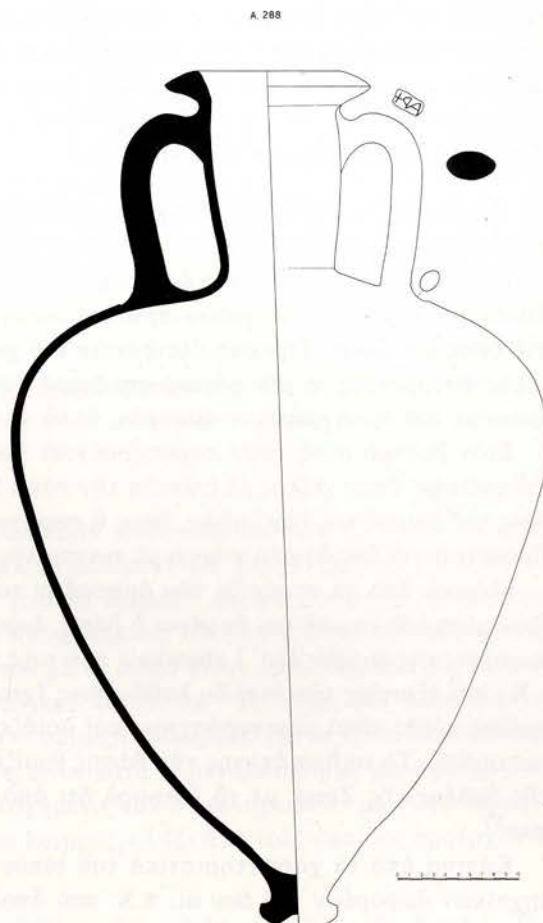
33. Στα ήμερολόγια της άνασκαφής και στο εύρετήριο άμφορέων του Μουσείου Κω, ο τύπος ΚΩΣ Ι άντιστοιχεί με τον τύπο ΚΩΣ ΙΙ, σύμφωνα με την αρχική άνασκαφική ταξινόμηση.

34. GRACE 1979-2, εικ. 56-59 και το συνοδευτικό κείμενο.

35. GRACE-PÉTROPOULAKOU 1970, 363.

Είκ. 5: Ἀμφορέας A 316 (τύπος ΚΩΣ I).

Είκ. 6: Ἀμφορέας A 288 (τύπος ΚΩΣ II).

Ὁ τύπος αὐτὸς ἀντιπροσωπεύεται πληρέστερα ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους, μὲ δύο συναρμοσθέντες καὶ συμπληρωμένους μὲ γύψο ἀμφορεῖς καὶ τοὺς δύο σφραγισμένους, τοὺς A 316 καὶ A 318, τὸν σχεδὸν πλήρη ἀσφράγιστο ἀμφορέα A 412 (Πίν. 255γ-δ), τὸν ἔλλιπὴ ἀμφορέα A 315 καὶ μὲ ἔντεκα λαιμούς, οἱ ἔξι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀνήκουν σὲ σφραγισμένους ἀμφορεῖς.

Ἀμφορέας A 316 (Πίν. 255α, Είκ. 5): ὕψ. 0,69 μ., διάμ. μέγιστη 0,395 μ., ὕψ. λαιμοῦ (μὲ τὸ χεῖλος) 0,14 μ., διάμ. λαιμοῦ 0,125-0,095 μ., ὕψ. λαβῶν 0,12 μ., πλ. λαβῶν 0,04 μ., διάμ. χεῖλ. 0,165 μ., ὕψ. βάσης 0,018 μ., διάμ. βάσης 0,059 μ.

Εἶναι συγκολλημένος ἀπὸ πολλὰ θραύσματα καὶ συμπληρωμένος μὲ γύψο. Λείπει μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὸν ὄμο καὶ τὴν κοιλιά στὴ μία ὀψη τοῦ ἀγγείου. Χεῖλος πλατὺ, δακτυλιόσχημο, ἔντονα προεξέχον, μὲ καμπύλη τὴν πάνω ἐπιφάνεια καὶ λοξότμητη τὴν κάτω.

Ἀβαθὴς πλατιὰ ἐγκοπὴ στὸ σημεῖο σύνδεσης τοῦ χεῖλους μὲ τὸν λαιμό. Λαιμὸς κοντὸς μὲ ἐλαφριά ἐξόγκωση στὸ μέσον καὶ μείωση πρὸς τὰ κάτω καὶ πλαστικὸ δακτύλιο στὴ βάση του. Λαβὲς διπλές, ἐλαφρὰ ἀσύμμετρες. Σῶμα ὠοειδές, μὲ τὴ μέγιστη διάμετρο ψηλὰ κάτω ἀπὸ τὸν στρογγυλευμένο ὄμο, ποὺ ἀπολήγει χωρὶς τὴ μεσολάβηση ποδιοῦ σὲ στενὴ χαμηλὴ βάση σχήματος περίπου ἡμισφαιρικοῦ κομβίου, μὲ αἰχμηρὴ καρινωτὴ ἄκρη καὶ ἐλαφρὰ

καμπύλη την κάτω επιφάνεια, όπου άβαθής κοιλότητα με μικρή κεντρική προεξοχή. Είναι έλαφρά παραμορφωμένος κατά τὸ ψήσιμο, με αποτέλεσμα ἡ βάση νά ἔχει μετατοπιστεῖ ἀνεπαίσθητα ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ἄξονα. Ὅχι ἐπαρκῶς ψημένος, ἐπίχρισμα κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπολεπισμένο. Στὸ ἓνα στέλεχος τῆς μίας λαβῆς φέρει ὀρθογώνιο ἐνεπίγραφο κακέκτυπο σφράγισμα με ἀριστερόστροφη ἐπιγραφή: +QA

Ἀμφορέας A 318 (Πίν. 255β): ὕψ. σωζόμενο 0,645 μ., διάμ. μέγιστη 0,41 μ., ὕψ. λαβῶν 0,135 καὶ 0,125 μ. ἀντίστοιχα.

Πληρέστερης διατήρησης ὡς πρὸς τὸ σῶμα ἀπὸ τὸν προηγούμενο ἀλλὰ λείπει ἡ βάση. Καλύτερα ψημένος, ἐπίχρισμα ἀριστερῆς διατήρησης. Εἶναι ἀνεπαίσθητα πρὸ ἐξογκωμένος στὸ ὕψος τοῦ ὄμου. Τὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους περιτρέχει ρηχὴ πλατιὰ αὐλάκωση. Οἱ λαβὲς ἀσύμμετρες, ἡ μία φύεται ψηλότερα ἀπὸ τὴν ἄλλη. Στὴ μία λαβὴ φέρει σφράγισμα ὅμοιο με τοῦ προηγούμενου ἀμφορέα, ἀλλὰ ἀπὸ διαφορετικὴ σφραγίδα (Πίν. 257β).

Στὸν βασικὸ αὐτὸ τύπο παρατηροῦνται διαφορὲς παραλλαγὲς κυρίως στὴ διαμόρφωση τοῦ χεῖλους, ὅπως χεῖλος με ἐπίπεδη τὴν πάνω ἐπιφάνεια (θραύσματα AE 649, AE 673), ἢ στὸ ὕψος τοῦ λαιμοῦ καὶ τῶν λαβῶν, ὅπως ἡ σφραγισμένη λαβὴ A [115+118] ποὺ ἔχει ὕψος 0,18 μ. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἄγγειο κομψὸ με τονισμένες ἀρθρώσεις.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῶν ἀμφορέων τοῦ τύπου I, ὅπως οἱ διπλὲς λαβὲς, ἡ ἐλαφριά ἐξόγκωση τοῦ λαιμοῦ καὶ ἐν μέρει ἡ βάση, ἐμφανίζονται στὸν τύπο 33a τῆς I. B. Zeest, στοὺς ἀμφορεῖς τῆς ομάδας Ust' Labinskaja ποὺ τοὺς χρονολογεῖ στὸ τέλος τοῦ 4ου - ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ., καὶ ἐξαιτίας τῶν διπλῶν λαβῶν τοὺς ἔχουν συνδεθεῖ με τὴν Kῶ³⁶. Τὸ χεῖλος ὅμως τῆς ομάδας αὐτῆς εἶναι μανιταρόσχημο καὶ μοιάζει με τὸ χεῖλος τοῦ ἐπόμενου τύπου II τοῦ ἐργαστηρίου. Τὸ σχῆμα ἐπίσης τῆς βάσης θυμίζει τὶς βάσεις τῶν τύπων 53a καὶ 53γ τῆς κωακῆς ομάδας τῆς Zeest, με τὴ διαφορὰ ὅτι ἀπὸ αὐτὲς λείπει ἡ κοιλότητα στὴν κάτω ἐπιφάνεια³⁷.

Κάποια ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου I πρωτοεμφανίζονται σὲ μιὰ ομάδα ἰωνικῶν ἀρχαϊκῶν ἀμφορέων τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. ποὺ ἀποδίδονται σύμφωνα με τὴν ταξινόμηση τοῦ P.

36. ZEEST 1960, 92-94 πίν. 16. Ἐνας ἀμφορέας τῆς ομάδας Ust' Labinskaja βρέθηκε χρησιμοποιοημένος ὡς ταφικὸ ἄγγειο στὸν τάφο 12 τῆς νεκρόπολης τῆς Νισύρου, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.: βλ. Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΓΣΟΠΟΥ, Νισυριακά I, AD 35, 1980, Μελέτες, 71-72 πίν. 19a. Ἡ Zeest, 1960, 93, σημ. 177, ἀναφέρει ὅτι ἓνας ἀμφορέας τῆς ἴδιας ομάδας βρέθηκε στὸν τάφο 9 τοῦ Πόνταμου τῆς Χάλκης μαζί με ἓναν σφραγισμένο θασιακὸ ἀμφορέα, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπώνυμου Αὐτοκράτη στοὺς χρόνους γύρω στὰ 300 π.Χ. [βλ. V. GRACE, BCH Suppl. XIII (1986) 555 σημ. 9 (Bon 1957, 152 ἀρ. 450)] καὶ με βάση αὐτὸν χρονολογεῖ στὴν ἴδια ἐποχὴ ὅλη τὴν ομάδα Ust' Labinskaja. Πρόκειται προφανῶς γιὰ παρανόηση, ἐφόσον στὸν τάφο 9 τοῦ Πόνταμου δὲν βρέθηκε ἄλλος ἀμφορέας ἐκτὸς ἀπὸ τὸν θασιακὸ (βλ. CIRh 2, 1932, 143). Προφανῶς ἔγινε σύγχυση (ποὺ ὀφείλεται στὸν κακὸ ὑπομνηματισμὸ τοῦ πίνακα VI τοῦ CIRh 2) με τὸν τάφο 7, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχονται δύο ἀμφορεῖς (βλ. CIRh, ὁ.π. 130), ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἓνας θασιακὸς με σφράγισμα πεντάλφα [γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀμφορέα βλ. V. GRACE, ὁ.π. 555 σημ. 9 καὶ σ. 563 ἀρ. 13 (340-300)]. Ὁ τάφος 7 τοῦ Πόνταμου μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὰ κτερίσματα στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἐξάλλου, σύμφωνα με τὸν πίν. VI τοῦ CIRh 2, ἀρκετοὶ ἀμφορεῖς ὅμοιοι με τοῦ τάφου 7 προέρχονται ἀπὸ τοὺς τάφους 4 καὶ 18 τῆς ἴδιας νεκρόπολης, ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, δηλαδὴ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ὁ ἀνασκαφέας δὲν ἀναφέρει ἂν κάποιοι ἀπὸ τοὺς ἀμφορεῖς τῆς νεκρόπολης ἔχουν διπλὲς λαβὲς καὶ δυστυχῶς, ἀκατάγραφοι ὅπως ἦσαν, δὲν μποροῦν νὰ ἐντοπιστοῦν στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Ρόδου (μερικὸι ἔχουν χαθεῖ μετὰ τὸν πόλεμο). Τὸ πρόσφατο πάντως εὑρημα τῆς Νισύρου ἐπιτρέπει με σχετικὴ ἀσφάλεια νὰ χρονολογήσουμε τὴν ομάδα Ust' Labinskaja μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Οἱ ἀμφορεῖς τῆς ομάδας αὐτῆς ἀποτελοῦν συνδυασμὸ τῶν τύπων I καὶ II τοῦ ἐργαστηρίου.

37. ZEEST 1960, 104-106 πίν. 24 κάτω.

Dupont στη Μίλητο³⁸. Η ομάδα αρχικά είχε αποδοθεί από την V. Grace στη Σάμο³⁹. Οι αμφορείς αυτοί έχουν χεῖλος σὲ σχῆμα ἐχίνου καὶ πλαστικό δακτύλιο στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Παραλλαγὲς παρατηροῦνται ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῶν λαβῶν, πὺ εἶναι ἄλλοτε ταινιωτὲς καὶ ἄλλοτε διπλές. Μία τρίτη σπανιότερη παραλλαγή, ἀπὸ τὴν ὁποία μέχρι σήμερα ἔχουν δημοσιευθεῖ μόνο δύο παραδείγματα⁴⁰, παρουσιάζει τὴν ἐξῆς ἐνδιαφέρουσα ἰδιομορφία: ἡ μία λαβὴ εἶναι διπλὴ καὶ ἡ ἄλλη ταινιωτὴ. Ἀπὸ τὸ ἀρχαῖκό νεκροταφεῖο τῆς Κῶ-Μεροπίδος⁴¹, ὅπου εἶχαγ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἀγγεῖα ἐγγυτρισμῶν, προέρχονται πέντε σχεδὸν ἀκέραιοι καὶ ἀρκετοὶ ἐλλειπεῖς αμφορείς πὺ ἀνήκουν σὲ αὐτὴ τὴν ομάδα. Ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ ἀμφορέας A 90 καὶ ἕνας δεύτερος, ὁ BE 137, πὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν βυθὸ τῆς θάλασσας, ἀνήκουν στὴν τρίτη σπανιότερη παραλλαγή, μὲ μία διπλὴ καὶ μία ταινιωτὴ λαβή. Οἱ ὁμοιότητες πὺ παρατηροῦνται ἀνάμεσα στὴν ομάδα αὐτὴ καὶ τὸν τύπο I τοῦ ἐργαστηρίου ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι πιθανὸν ἡ Κῶς ὑπῆρξε ἕνα ἀπὸ τὰ κέντρα παραγωγῆς τῶν ἰωνικῶν - μιλησιακῶν λεγόμενων αμφορέων⁴².

Τύπος Κῶς II

Τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ πὺ διαφοροποιοῦν τὸν τύπο αὐτὸ ἀπὸ τὸν προηγούμενο εἶναι τὸ ἔντονα προεξέχον τριγωνικῆς διατομῆς χεῖλος, πὺ συνήθως χαρακτηρίζεται ὡς «μανιταρόσχημο» (mushroom lip) ἢ λαιμὸς κύκνου (col de cygne)⁴³ καὶ οἱ ταινιωτὲς ἐλλειπτικῆς διατομῆς λαβές, πὺ φέρουν «δαχτυλιὰ» στὴν κάτω ἔκφυση. Ὁ λαιμὸς εἶναι σχετικὰ κοντός, ἐλαφρὰ ἐξογκωμένος στὸ μέσον, ἢ σύνδεσή του μὲ τὸ σῶμα εἶναι γωνιώδης καὶ συχνὰ τονίζεται μὲ ἀνεπαίσθητη ἐγκοπὴ ἀντὶ τοῦ πλαστικοῦ δακτυλίου. Τὸ σῶμα δὲν παραλλάσσει σχεδὸν καθόλου ἀπὸ τὸν προηγούμενο τύπο —σὲ μερικὰ παραδείγματα εἶναι περισσότερο ἐξογκωμένο στὸ ὕψος τοῦ ὄμου— καὶ ἡ βάση εἶναι κατὰ τι μεγαλύτερη μὲ μαλακότερη καρῖνα. Ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν συναρμολογημένο καὶ συμπληρωμένο μὲ γύψο σφραγισμένο ἀμφορέα A 288 καὶ ἀπὸ τριάντα περίπου λαιμούς, οἱ ἔξι ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέρχονται ἀπὸ σφραγισμένους αμφορείς.

Ἀμφορέας A 288 (Πίν. 255ε, Εἰκ. 6): ὕψ. 0,72 μ., διάμ. 0,44 μ., διάμ. χεῖλ. 0,168 μ., ὕψ. λαιμοῦ (μὲ τὸ χεῖλος) 1,65 μ., διάμ. λαιμοῦ 0,11 μ., ὕψ. λαβῶν 0,14 μ., πλ. λαβῶν 0,042 μ., ὕψ. βάσης 0,02 μ., διάμ. βάσης 0,065 μ.

38. P. DUPONT, Amphores commerciales archaïques de la Grèce de l'Est, *PP* 37, 1982, 203-206 εἰκ. 6-7 (*REG* 99, 1986, 91 ἀρ. 148) τοῦ ἴδιου, Classification et détermination de provenance des céramiques grecques orientales archaïques d'Istros, *Dacia* 27, 1983, 27 σημ. 31, 42 σημ. 70· τοῦ ἴδιου, Naturwissenschaftliche Bestimmung der archaischen Keramik Milets, *IstMitt. Beiheft* 31, 1986, 60 πίν. 3,1 (*REG* 99, 1986, 91).

39. GRACE 1971, 71-73 πίν. 15,4· H. B. MATTINGLY, Coins and Amphoras, *JHS* 101, 1981, 81 πίν. 1c, d.

40. Ἐνα ἀπὸ τὴν Αἴγινα, βλ. A. W. JOHNSTON, Aegina, Aphaia-Tempel XIII, *The Storage Amphorae*, AA 1990, 49 ἀρ. 107 εἰκ. 7, 10, καὶ ἕνα ἀπὸ τὴν Καμαρίνα, βλ. P. PELAGATTI, *Kokalos* 22-23, 1976-1977, πίν. 76,12, χωρὶς ὄμως ἀναφορὰ σὲ αὐτὴ τὴ λεπτομέρεια, τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Johnston.

41. ΚΑΝΤΖΙΑ, 177-179. Τὰ πὺ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα εἶναι οἱ αμφορείς A81 μὲ διπλὲς καὶ τὶς δύο λαβές, A88 μὲ ταινιωτὲς καὶ τὶς δύο λαβές καὶ A90 μὲ μία λαβὴ διπλὴ καὶ μιὰ ταινιωτὴ. Βλ. σχετικὸ πῖνακα στὸ AD 1990, Χρονικά (ὕπὸ ἐκτύπωση). Διπλὲς λαβὲς ὄχι ὄμως κατὰ κανόνα καὶ πλαστικό δακτύλιο στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ φέρει καὶ μία ομάδα γραπτῶν «ἰωνικῶν» αμφορέων, πὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ροδιακὲς νεκροπόλεις καὶ ἔχουν ἀποδοθεῖ ἀπὸ τὸν Α. Μαῖουρι [*BdA* 1923 (Σεπτ.), 118 εἰκ. 6] στὴ Ρόδο· τελευταῖα Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Ταφικά σύνολα ἀπὸ τὶς νεκροπόλεις τῆς ἀρχαίας Ρόδου, *Α' Συνάντηση γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ κεραμικὴ, Δεκέμβρης 1986* (Ἰωάννινα 1989) 68 πίν. 54-55.

42. Τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ περισσότερων κέντρων παραγωγῆς ἔχει ἤδη ἐκφράσει ὁ A. W. JOHNSTON, AA 1990, 47 σημ. 19.

43. *Amphores de Péparéthos*, 386.

Λείπει τμήμα τοῦ ὄμου καὶ μεγάλο τμήμα τῆς κοιλιᾶς ἀπὸ τῆ μιᾶ πλευρὰ τοῦ ἀγγείου. Χεῖλος μανιταρόσχημο, λαιμὸς μὲ ἔνταση στὸ μέσον, ποὺ συναντᾶται σὲ γωνία μὲ τὸν ὄμο, λαβὲς ταινιωτὲς μὲ «δαχτυλιὰ» στὴν κάτω ἔκφυση, ποὺ συγκλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὸν ὄμο. Σῶμα ἔντονα ὠοειδὲς μὲ τὴ μέγιστη διάμετρο ψηλά, ποὺ ἀπολήγει σὲ χαμηλὴ κομβίοςχημη βάση, μὲ καμπύλη τὴν κάτω ἐπιφάνεια, ὅπου ρηχὴ κοιλότητα. Εἶναι σχετικὰ καλὰ ψημένους μὲ ἐπίχρισμα καλῆς διατήρησης καὶ ἐλαφρὰ παραμορφωμένος μὲ ἀποτέλεσμα ἡ βάση νὰ ἀποκλίνει ἀπὸ τὸν κατακόρυφο ἄξονα. Στὴ μιᾶ λαβὴ φέρει σφράγισμα ὅμοιο μὲ τῶν δύο προηγούμενων, ἀλλὰ ἀπὸ διαφορετικὴ σφραγίδα.

Στὸν βασικὸ αὐτὸ τύπο παρατηροῦνται πολλὲς παραλλαγὲς ὡς πρὸς τὴν τομὴ τοῦ χεῖλους, ὡς πρὸς τὸ ὕψος τοῦ λαιμοῦ καὶ ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῆς βάσης. Μιᾶ σειρά ἀμφορέων, ποὺ προέρχονται ὅλοι ἀπὸ τὸν τομέα MAI, ἔχει ἰδιαίτερα κοντὸ λαιμό, ὕψ. 0,12-0,13 μ. καὶ χεῖλος μὲ αὐλάκωση στὴν κάτω ἐπιφάνεια.

Τὸ μανιταρόσχημο χεῖλος εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τοὺς ἀμφορεῖς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Πρωτοεμφανίζεται στὴν Ἀττικὴ στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. σὲ ἀμφορεῖς ποὺ κατὰ τὴν V. Grace χρησιμοποιήθηκαν γιὰ μεταφορὰ καὶ ἀποθήκευση λαδιοῦ. Ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ τὸ σχῆμα εἰσήχθη στὴ Σάμο ἀπὸ Ἀθηναίους κληρούχους τὸ 365 π.Χ.⁴⁴

Τὰ παράλληλα τοῦ τύπου II τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Κῶ ἀποτελοῦν οἱ ἀμφορεῖς τῆς ὁμάδας Solocha I, ἀπὸ τὸν τύμβο Solocha, τῆ βασιλικὴ σκυθικὴ νεκρόπολη τῆς Οὐκρανίας στὶς ἀκτὲς τῆς Μαύρης Θάλασσας, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁴⁵ Οἱ τρεῖς ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴ νεκρόπολη αὐτὴ εἶναι τὰ πρωτότυπα καὶ οἱ ἐπώνυμοι μιᾶς μεγάλης ὁμάδας ἀμφορέων, καθὼς ἡ ὀνομασία "Solocha I" ἔχει ἐπεκταθεῖ σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς ἀμφορεῖς μὲ μανιταρόσχημο χεῖλος τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Μαύρης Θάλασσας, μὴ ἐξαιρουμένων καὶ τῶν πρωτοροδιακῶν.

Οἱ ἀμφορεῖς Solocha I ἔχουν ἀποδοθεῖ κατὰ καιροὺς σὲ διάφορα κέντρα παραγωγῆς, ὅπως στὴν Τορώνη⁴⁶ καὶ τὴ Ρόδο⁴⁷. Πρόσφατα οἱ Ἀ. Δουλγέρη-Ἰτζεσίλογλου καὶ Y. Garlan ἐπιχείρησαν μὲ ἀρκετὲς ἐπιφυλάξεις νὰ συνδέσουν τὴν ὁμάδα μὲ τοὺς ἀμφορεῖς Πεπάρηθος II⁴⁸.

Ἡ I. B. Zeest, στηριγμένη στὶς ὁμοιότητες ποὺ παρουσιάζει τὸ χεῖλος καὶ ὁ λαιμὸς μὲ τὴν ὁμάδα Ust' Labinskaja, προσανατολίστηκε πρὸς τὴν Κῶ ἢ ἓνα γειτονικὸ νησί⁴⁹, ὑπόθεση ποὺ τελικὰ φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ ἐργαστηρίου. Χρῶμα πηλοῦ καὶ διαστάσεις συμφωνοῦν.

44. GRACE 1971, 78· γιὰ τοὺς ἀττικούς σημ. 57, μὲ βιβλιογραφία. Πιθανὸν νὰ ἰσχύει τὸ ἴδιο καὶ στὴν περίπτωση τῆς Κῶ, ἡ ὁποία ἔχει στενὲς σχέσεις μὲ τὴν Ἀθήνα κατὰ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Οἱ G. A. BEEN καὶ J. M. COOK, *BSA* 52, 1957, 123-125, πιστεύουν ὅτι ὑπῆρχε στὴν Κῶ μιᾶ ἀθηναϊκὴ βάση ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ παράλληλα ἔχει ἐκφραστεῖ ἡ ἄποψη ὅτι τὸ 410 μὲ τὸν Ἀλκιβιάδην ἐγκαταστάθηκε στὸ νησί ἀθηναϊκὴ κληροῦχια· διαφορετικὰ SHERWIN-WHITE, 54-55. Στὴν περίπτωση αὐτὴ καὶ ἂν οἱ χρονολογήσεις ποὺ δώσαμε ἀποδειχτοῦν σωστές, ὁ τύπος πρέπει νὰ εἰσάγεται πρὶν τὸ 412, ἐφόσον συναντᾶται καὶ στὸ ἀρχαιότερο στρῶμα.

45. ZEEST 1960, 91-92 πίν. 14 κάτω, 15. Σχετικὰ μὲ τοὺς ἀμφορεῖς τοῦ τύμβου Solocha, βλ. τελευταῖα τῆ συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν Α. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΟΓΛΟΥ καὶ YVON GARLAN, *Amphores de Péparéthos*, 379-388, ἰδιαίτερα χρήσιμη ἐφόσον ὅλη ἡ βιβλιογραφία εἶναι στὰ ρώσικα. Τὴν ὁμάδα Solocha II ταύτισαν μὲ τοὺς ἀμφορεῖς Πεπάρηθος I, βλ. σ. 380-385.

46. Ὁ.π. 388, μὲ βιβλιογραφία στὴ σημ. 75.

47. N. A. LEJUNSKAJA, *Le matériel d'emballage céramique d'Olbia* (Kiev 1981) 31-32, 67 (non vidi) στὰ ρώσικα· ἀναφέρεται στὸ *Bull. Amph.* 1986, ἀρ. 136 (*REG* 100, 1987, 98-99).

49. ZEEST 1960, 91-94. Τὴν Κῶ ἐπίσης θεωρεῖ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ κέντρα παραγωγῆς τῆς ὁμάδας Solocha I ὁ Α. AVRAM, *Wo sind die Amphoren vom Typ "Solocha I" hergestellt worden?*, *Dacia* 33, 1989, 247-252.

Ἡ τυπολογία τῆς μεγάλης αὐτῆς ομάδας εἶναι σύνθετη καὶ ἡ ἀπόδοση σὲ ἐργαστήρια προβληματικὴ ἐφόσον, ὅπως σωστὰ ἔχουν ὑπογραμμίσει ὁ Brasinskij⁵⁰ καὶ οἱ Empereur - Picon⁵¹, τὸ σχῆμα ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος κοινῆς γιὰ τοὺς ἀμφορεῖς τοῦ 4ου αἰ., πρὶν δηλαδὴ τὸν σχηματισμὸ τῶν χαρακτηριστικῶν γιὰ κάθε περιοχὴ τύπων. Μέχρι σήμερα ἔχουν τεκμηριωθεῖ ἀνασκαφικὰ ἀρκετὰ κέντρα παραγωγῆς ἀμφορέων μὲ μανιταρόσχημο χεῖλος, στὴ Ροδικὴ Περαία⁵², στὶς Κλαζομενές⁵³, στὴν Πάρο⁵⁴. Ἔνας τύπος ἔχει ἀποδοθεῖ ἀπὸ τὴν V. Grace στὴ Σάμο⁵⁵ καὶ ἓνας στὴ Ρόδο⁵⁶ (πρωτοροδιακοὶ ἀμφορεῖς). Εἶναι ὁ τύπος μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀντιπροσώπευση στὸ ναυάγιο τῆς Κερύνειας⁵⁷.

Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές στὴν πόλη τῆς Κῶ, ἥδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἰταλῶν, προέρχεται ἓνας μέγας ἀριθμὸς θραυσμάτων ἀπὸ παρόμοιους ἀμφορεῖς, ποὺ βρίσκονται σὲ ἀποθέτες τοῦ τέλους τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Στὸν ἴδιο τύπο ἀνήκει ἓνας ἀδημοσίευτος ἀμφορέας στὸ Μουσεῖο τοῦ Κάστρου τῆς Κῶ, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν βυθὸ τῆς θάλασσας (παράδοση 1951). Ἀρκετοὶ παρόμοιοι ἀμφορεῖς ὑπάρχουν καὶ στὸ Μουσεῖο Καλύμνου.

Τύπος Κῶς III

Τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου III εἶναι τὸ μικρὸ τριγωνικῆς διατομῆς μόλις προεξέχον χεῖλος, οἱ ταινιωτὲς ἐλαφρὰ σιγμοειδεῖς λαβὲς μὲ «δαχτυλιά», στὴν κάτω ἔκφυση, ὁ ὑψηλὸς λαιμὸς ποὺ εὐρύνεται πρὸς τὰ κάτω, ὁ ἔντονα γωνιώδης σὲ σχῆμα καρίνας ὄμος καὶ τὸ ἰσχυρὰ κεκλιμένο χαμηλότερο σῶμα, ποὺ ἀπολήγει σὲ ὑψηλὸ κυλινδρικό πόδι σχήματος πηνίου, ἐφοδιασμένο μὲ κομβίο ποὺ ἔχει ἀνασηκωμένη τὴν περιφέρεια καὶ ἐλαφρὰ καμπύλη τὴν κάτω ἐπιφάνεια, ὅπου ὑπάρχει συνήθως βαθιὰ κοιλότητα βάθους ἕως 0,06 μ. Παράγεται στὸ ἐργαστήριον σὲ δύο κυρίως μεγέθη, τὸ μικρότερον ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἡμικάδιον ἢ ἡμιαμφόριον⁵⁸, παρατηροῦνται ὅμως καὶ ἐνδιάμεσα μεγέθη.

50. I. B. BRASINSKIJ 1980, 26-27, 1984, 43-45.

51. J.-Y. EMPEREUR - M. PICON, À la recherche des fours d'amphores, *BCH Suppl.* XIII (1986) 112.

52. J.-Y. EMPEREUR - N. TUNA, *BCH* 113, 1989, 280, 289.

53. ERSIN DOĞER, Premiers remarques sur les amphores de Clazomènes, *BCH Suppl.* XIII (1986) 469-471 εἰκ. 18.

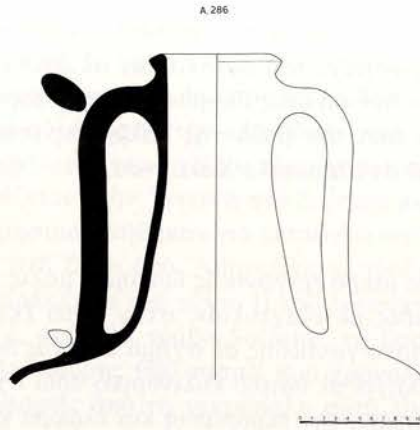
54. J.-Y. EMPEREUR - M. PICON, Des ateliers d'Amphores à Paros et à Naxos, *BCH* 110, 1986, 504-505 τύπος 1 εἰκ. 9 σ. 649.

55. GRACE 1971, 112 ἀρ. 13 πίν. 15, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Ρόδο (οἶκ. Μπαλτζῆ, πρόχειρος ἀριθμὸς καταγραφῆς ΜΣ 493) καὶ φέρει στὸν λαιμὸ κόκκινο dipinto E, ὅμοιο μὲ αὐτὸ ποὺ ἀναφέρει ἡ Zeest, 1960, 92, σὲ θραῦσμα λαιμοῦ τῆς ομάδας Solocha I. ἴδιο σφράγισμα μὲ τὸ μονόγραμμα HP τοῦ ἀμφορέα τῆς Εὐπατορίας, ZEEST, 1960, 92, πίν. 14 ἀρ. 32α (πρβ. GRACE, 1971, σημ. 68 καὶ 77, ποὺ τὸ θεωρεῖ σαμιακό), ὑπάρχει σὲ ἐλλιπῆ ἀμφορέα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώζεται μόνο ὁ λαιμὸς μὲ τὶς λαβές, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ θάλασσα περιοχὴ τῆς Ρόδου καὶ βρίσκεται στὴ συλλογὴ τῆς Ἐφορείας Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων στὴ Ρόδο. Ἡ V. Grace, 1971, 79, σημ. 68, ἔχει ἥδη τονίσει τὸ πρόβλημα τῆς ταξινόμησής ποὺ ὑπάρχει στὸν τύπο 32 τῆς Zeest. F. BLONDÉ κ.ἄ., *BCH* 115, 1991, 229 εἰκ. 6 ἀρ. 38-45 (σαμιακοί).

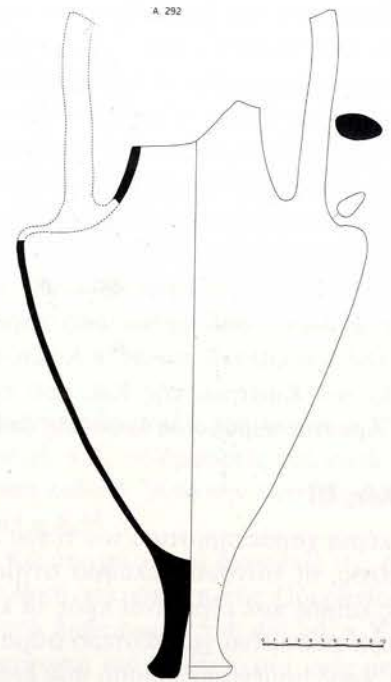
56. GRACE 1963, 333 ἀρ. 1 εἰκ. 1,1 τῆς σ. 323. Τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῶν τελευταίων χρόνων εἶναι ἄφθονα καὶ χρονολογοῦνται ἀρκετὰ ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ: βλ. *ΑΔ* 28, 1973, Χρονικά, 639 πίν. 597α (β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.).

57. Γιὰ τὸ ναυάγιο τῆς Κερύνειας ποὺ παραμένει ἀκόμη ἀδημοσίευτο βλ. GRACE 1971, 78 σημ. 68. M. L. KATZEV, Cyprus Underwater Archaeological Search, 1968, *Nat. Geogr. Soc. Research Reports*, 1968, Projects, 177-188, μὲ βιβλιογραφία στὴ σ. 188. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία D. MICHAELIDES, *RDAC* 1985, 252 σημ. 25.

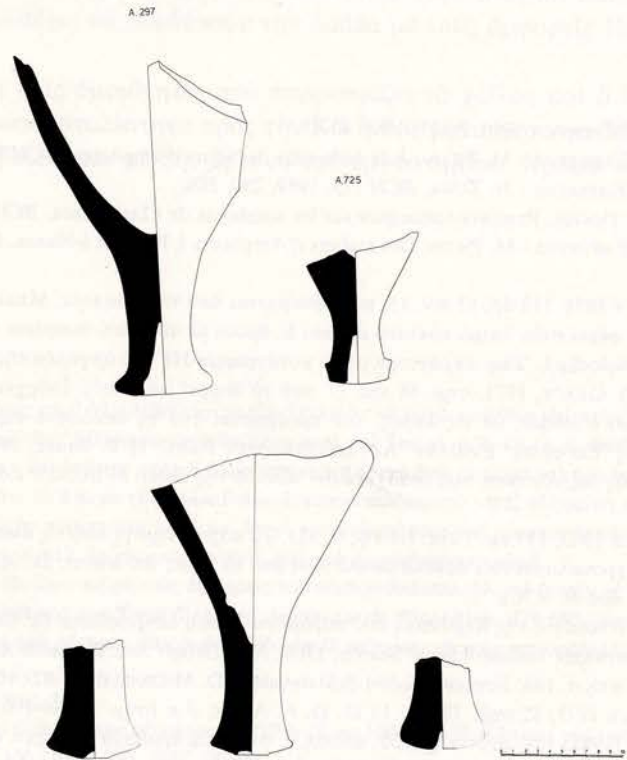
58. GRACE 1971, 82 σημ. 78 πίν. 15,15. D. A. AMYX, δ.π. (σημ. 3) 186-190, κυρίως στὴ σημ. 3 τῆς σ. 186. *BCH Suppl.* XIII (1986) 154, ἀπόσπ. γ, 155, ἀπόσπ. j, στ. 8. Σὲ θραῦσμα ἀμφορέα ἀπὸ τὶς ἰταλικὲς ἀνασκαφές στὴν Κῶ ὑπάρχει ἐγγράφη ἐπιγραφὴ ποὺ διαβάζεται ὡς ἡμιαμφόριον. Ἔνας μικρὸς κωακὸς ἑλληνιστικὸς ἀμφορέας μὲ διπλὲς λαβές, τοῦ τύπου τῆς Κορώνης, ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Ρόδου (A 1154) ἀποτελεῖ ὑποδιαίρεση 1/4 τοῦ κανονικοῦ ἀμφορέα.

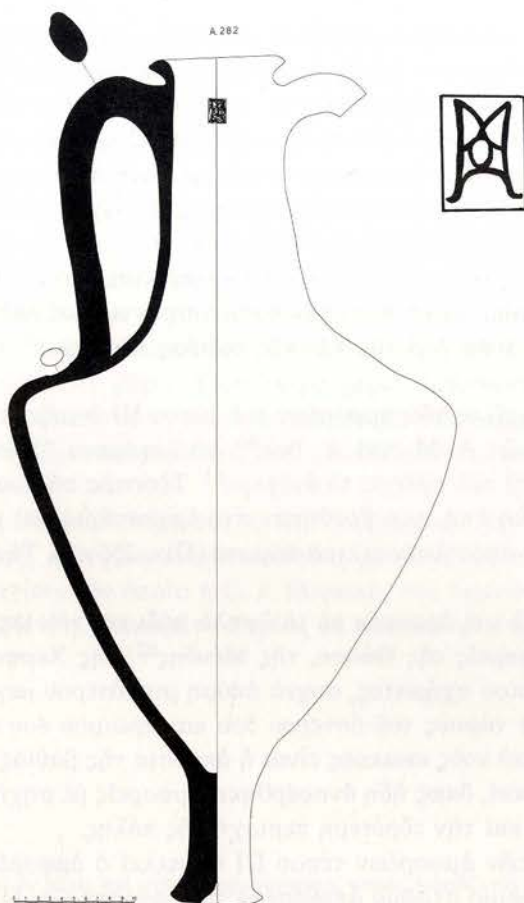
Εικ. 7: Λαιμός ἀμφορέα Α 286 (τύπος ΚΩΣ ΙΙΙ).

Εικ. 8: Ἀμφορέας Α 292 (τύπος ΚΩΣ ΙΙΙ).

Εικ. 9: Βάση ἀμφορέα τύπου ΙΙΙ (παραλλαγή).

Είκ. 10: Ἀμφορέας A 282.

Κανένας ἀμφορέας μεγάλου μεγέθους δὲν συναρμολογήθηκε πρὸς τὸ παρὸν σὲ ἱκανοποιητικό σημεῖο. Τὸ ὕψος του πρέπει νὰ ἔφθανε γύρω στὰ 0,70 μ., ὅπως ὑποθέτουμε ἀπὸ ἓναν σχεδὸν ἀκέραιο ἀμφορέα τοῦ ἴδιου τύπου στὸ Κάστρο τῆς Κῶ, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ θάλασσα. Τὸ μέγεθος αὐτὸ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν συγκολλημένο λαιμὸ καὶ ὄμο A 286 (Εἰκ. 7) ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ 12ο στρῶμα (παλαιότερη φάση τοῦ ἐργαστηρίου). Ἔχει ὕψ. σωζ. 0,275 μ., ὕψ. λαιμοῦ 0,235 μ., ὕψ. λαβῶν 0,215 μ., πλ. λαβῶν 0,044 μ., διάμ. ὄμου 0,36 μ., διάμ. χεῖλ. 0,11 μ.

Ἐπίσης ἀπὸ τὸν ἑλλipticὸ λαιμὸ A 387 ποὺ διατηρεῖ τὴ μία σφραγισμένη λαβή. Στὸ σφραγισμα ποὺ φέρει παράσταση καρκίνου, θὰ ἐπιστρέψουμε ἀργότερα. Μία ἐλαφρὴ διαφοροποίηση παρουσιάζει ὁ λαιμὸς A 306, τοῦ ὁποῖου τὸ στόμιο δὲν εἶναι κυκλικὸ ἀλλὰ ἑλλειψοειδές, διαμέτρου 0,122-0,103 μ.

Τὸ μικρότερο μέγεθος ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ δύο σχεδὸν πλήρεις ἀμφορεῖς: Ἀπὸ τὸν A 292 λείπει τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ λαιμοῦ καὶ τῶν λαβῶν. Εἶναι συγκολλημένος καὶ συμπληρωμένος σὲ μικρὰ τμήματα μὲ γύψο. Ἔχει ὕψ. σωζόμενο (μὲ τὴ λαβή) 0,555 μ., διάμ. 0,285 μ.,

διάμ. βάσης 0,07 μ., βάθ. κοιλότητας 0,06 μ. (Εικ. 8, Πίν. 256α, 253β). Ἐκ τὸν Α 280 λείπει τὸ πόδι μὲ τμήμα τῆς κοιλιᾶς καὶ τμήμα τοῦ χεῖλους καὶ τοῦ λαιμοῦ. Εἶναι ἐπίσης συγκολλημένος καὶ συμπληρωμένος μὲ γύψο. Σώζεται σὲ ὕψ. 0,495 μ., ἔχει διάμ. 0,285 μ., διάμ. χεῖλ. περίπου 0,11 μ., ὕψ. λαβῶν 0,185 μ. καὶ πλάτ. λαβῶν 0,042 μ. (Πίν. 256β).

Στὸν τύπο III παρατηροῦνται διάφορες παραλλαγές στὴ διαμόρφωση τοῦ ποδιοῦ, κυρίως ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὸ βάθος τῆς κάτω κοιλότητας. Σὲ λίγα παραδείγματα ἢ κάτω κοιλότητα εἶναι ἀβαθῆς (θραύσματα ΑΕ 485, ΑΕ 771) (Εικ. 9).

Μία ὑποκατηγορία τοῦ τύπου III ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ 2-3 θραύσματα, ἔχει χεῖλος μικρὸ ὀρθογώνιας διατομῆς, μὲ ἐπίπεδη τὴν πάνω ἐπιφάνεια καὶ λαβές πιὸ κοντές. Ἡ τομὴ τοῦ χεῖλους θυμίζει τὸν τύπο 52β τῆς κωακῆς ὁμάδας τῆς Zeest⁵⁹ (θραύσματα Α 230, ΑΕ 528β).

Τὸ μικρὸ τριγωνικὸ χεῖλος τῶν ἀμφορέων τοῦ τύπου III θυμίζει τὸ χεῖλος τῶν θασιακῶν ἀμφορέων τοῦ τύπου I τῶν Α.-Μ. καὶ Α. Βον⁶⁰, τὸ λεγόμενον "Pridik" ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ διάσημου ρώσου ἐρευνητῆ ποὺ πρῶτος τὸ ἀνέφερε⁶¹. Τέσσερα πῆλινα δισκοειδῆ ἀντικείμενα (Π 1180-1183) μὲ κεντρικὴ ὀπή, ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐργαστήριον καὶ μοιάζουν μὲ μῆτρες γιὰ τὴν κατασκευὴ του, ἴσως ἀποτελοῦν τελικὰ πῶματα (Πίν. 256γ-δ). Τὴν ὑπόδειξη ὀφείλω στὸν Π. Βαλαβάνη.

Γενικὰ τὸ σχῆμα αὐτὸ τοῦ ἀμφορέα μὲ τὸ ὑψηλὸ πόδι καὶ τὸν καρινωτὸ ὄμο εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τοὺς ἀμφορεῖς τῆς Θάσου, τῆς Μένδης⁶², τῆς Χερσονήσου⁶³, τῆς Πεπαρήθου⁶⁴. Ἀμφορεῖς παρόμοιοι σχήματος, συχνὰ ἀκόμη μικρότερου μεγέθους, βρίσκονται στὶς ροδιακὲς νεκροπόλεις σὲ τάφους τοῦ ὕστερου 5ου καὶ πρώιμου 4ου αἰ. π.Χ.⁶⁵. Τὸ στοιχεῖο ποὺ τοὺς διαφοροποιεῖ ἀπὸ τοὺς κωακοὺς εἶναι ἡ ἀπουσία τῆς βαθιᾶς κοιλότητας στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης, ἂν καί, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἀμφορεῖς μὲ ρηχὴ βάθυνση δὲν ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς πόλης.

Προδρομικὴ μορφή τῶν ἀμφορέων τύπου III ἀποτελεῖ ὁ ἀμφορέας Α 282 ποὺ βρέθηκε διασκορπισμένος στὸ πρώιμο στρώμα ἀποθέσεων τοῦ ἐργαστηρίου (12ο στρώμα). Πρόκειται γιὰ ἓνα σχῆμα μαρὰ μὲ πολὺ ὠραῖες ἀναλογίες⁶⁶.

Ἀμφορέας Α 282 (Πίν. 256ε, 254, Εικ. 10). Εἶναι συναρμολογημένος ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Λεῖπουν μεγάλα τμήματα τῆς κοιλιᾶς καὶ τοῦ ὄμου ποὺ ἔχουν συμπληρωθεῖ μὲ γύψο καὶ ἢ μία λαβή. Ὑψ. 0,70 μ., διάμ. 0,37 μ., διάμ. χεῖλους 0,133-0,112 μ., ὕψ. λαβῶν 0,25 μ., πλάτ. λαβῶν 0,05-0,04 μ., ὕψ. ποδιοῦ 0,10 μ., διάμ. βάσης 0,078 μ. Τὸ μέσο πάχος τῶν τοιχωμάτων του εἶναι 0,01 μ. Ἐχει χεῖλος μικρὸ τριγωνικῆς διατομῆς ποὺ προεξέχει ἐλαφρᾶ, στό-

59. ZEEST 1960, 105 πίν. 24.

60. BON 1957, 16-19 εἰκ. 3.

61. YVON GARLAN, *BCH* Suppl. XIII (1986) 229. F. BLONDÉ κ.ἄ., *BCH* 115, 1991, 216 σημ. 14.

62. H. R. ISLER, *Samos* IV, 131 κέ. ἀρ. 408-422, ἐνθετος πίν. 10. A. W. JOHNSTON, *AA* 1990, 57 ἀρ. 155-158 εἰκ. 14, ὅπου ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὶς βάσεις ἀμφορέων Θάσου καὶ Μένδης δὲν εἶναι σαφῆς. F. BLONDÉ κ.ἄ., *BCH* 115, 1991, 226-227 σημ. 23 εἰκ. 5 ἀρ. 31-33. NORMA DI SANDRO, *Le anfore arcaiche dallo scarico Gosetti, Pithecusa, Cahiers du centre Jean Bérard* XII, Naples 1986, 82-84, SG 200 πίν. 16.

63. GRACE 1949, 185 πίν. 19,4.

64. *Amphores de Péparéthos*, 371-376 εἰκ. 8-9, 15 (τύπος Πεπαρήθου I).

65. *AD* 24, 1969, Χρονικά, 473 πίν. 474β, ποὺ δημοσιεύεται ὡς Χερσονήσου.

66. Κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ A. W. JOHNSTON, ὁ.π. (σημ. 1).

μιο έλλειπτικού σχήματος, έγκοπή στο σημείο σύνδεσης χείλους και λαιμού, ενώ μία δεύτερη λεπτότερη έγκοπή υπάρχει λίγο χαμηλότερα. Ο λαιμός είναι ύψηλός και ευρύνεται προς τα κάτω, ο ώμος έντοναγωνιάδης σε σχήμα καρίνας. Το κατώτερο τοίχωμα, ίσχυρά κεκλιμένο με έλαφρά κυρτό περίγραμμα, απολήγει σε ύψηλό πηνιόσχημο πόδι, με έλαφρά καμπύλη την κάτω επιφάνεια, όπου κυκλική έπιμελημένη βάθυνση, και άνασηκωμένη την περιφέρεια. Οί λαβές είναι χονδρές έλλειπτικής διατομής με «δαχτυλιά» στην κάτω έκφυση. Είναι έλαφρά παραμορφωμένος κατά την όπτηση με αποτέλεσμα το πόδι να αποκλίνει από τον κεντρικό άξονα⁶⁷. Άριστη ποιότητα κατασκευής και όπτησης. Ο πηλός κοκκινωπός, με ροζ απόχρωση επιφανειακά στην κλίμακα Munsell 10R 5/6, είναι λεπτός και καθαρός με λεπτή χρυσή μίκα και διαφέρει έλαφρά από των άλλων άγγείων του έργαστηρίου. Επίχρυσμα λευκό, που διατηρείται εν μέρει. Στον λαιμό φέρει όρθογώνιο σφράγισμα-σύμπλεγμα γραμμάτων, διαστάσεων 0,02-0,014 μ., που αποτελείται από τα γράμματα ΜΡΡΟΩ και θα μπορούσε να διαβαστεί ως *Μητροδώρου*, όνομα που συναντάται στο όνομαστικό της Κω τον 4ο αι. π.Χ.⁶⁸ (Πίν. 256ς).

Δεκατρείς άμφορείς ίδιου τύπου με τον Α 282 προέρχονται από το κλασικό ναυάγιο του Porticello της Καλαβρίας, που χρονολογείται στους χρόνους γύρω στα 400 π.Χ. Πρόκειται για τον τύπο Ι του ναυαγίου, τον όποιο ή C. J. Eiseman, που δημοσίευσε το σημαντικό αυτό ναυάγιο, αποδίδει στη Μένδη, βασισμένη κυρίως σε παλαιότερες αποδόσεις της V. Grace⁶⁹.

67. Γεγονός που όφείλεται εν μέρει και στη συναρμολόγηση, καθώς διασώζεται μόνο ένα μικρό σημείο έπαφής λαιμού και ώμου.

68. SEG XXIV, 623. Η V. Grace έχει προτείνει την άνάγνωση *Μητρ.* για το κοκακό σφράγισμα άρ. 112 από το Κίτιο-Μπαμπούλα των χρόνων 350 π.Χ. που αποτελείται από σύμπλεγμα γραμμάτων (βλ. παραπάνω σημ. 10).

69. C. J. EISEMAN, Amphoras from the Porticello Shipwreck (Calabria), *IJNA* 2, 1973, 13-15 εικ. 1 (τύπος Ι), όπου ή απόδοση γίνεται με επιφύλαξη, ενώ στην τελική δημοσίευση με βεβαιότητα: C. J. EISEMAN and B. S. RIDGWAY, *The Porticello Shipwreck, A Mediterranean Merchant Vessel of 415-385 B.C.* (USA 1987) 37-42 εικ. 4-1,3. Στη Μένδη επίσης αποδίδει τον τύπο αυτό άμφορέων ό J. B. BRASHINSKY, *Amphori Mendi* (Amphoras from Mende), *Akademiia Nauk SSSR* 1976, 67 κέ., έκτενη σύνοψη του άρθρου του όποιου παραθέτει ή Eiseman στη σημ. 2 των σ. 39-40 και ό όποιος σχολιάζει ότι έφθασε στα ίδια συμπεράσματα ως προς την προέλευση και χρονολόγηση του τύπου ανεξάρτητα από την Eiseman. Η Eiseman, στη σημ. 3 της σ. 40 άπαριθμεί τα δημοσιευμένα παράλληλα του τύπου των 5ου και 4ου αι. π.Χ. Για τη σφράγιση του τύπου Ι του ναυαγίου βλ. σ. 41 εικ. 4-3 (άμφορέας C2). Πρόκειται για άπλη μικρή κυκλική σφραγίδα, της όποίας ή σημασίας «παραμένει ένα μυστήριο», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει. Στα παράλληλα παραδείγματα που αναφέρονται στις σημ. 5-10 της σ. 41 πρέπει να προστεθεί μία ίδια σφραγίδα σε έλλειπτικού σχήματος λαβή άμφορέα (Α 133), που προέρχεται από το οικ. Δάμτσα στην Κω, όπου, όπως ήδη αναφέρθηκε, βρέθηκαν άπορρίμματα έργαστηρίων. Έάν έχουμε έρμηνεύσει σωστά τη στρωματογραφία του οικοπέδου Τσόχα, τότε ό άμφορέας Α 282 πρέπει να χρονολογηθεί πριν το 411 π.Χ., γεγονός που ίσως βοηθήσει σε μία άκριβέστερη χρονολόγηση και του ναυαγίου του Porticello. Όσον άφορα την προέλευση των άμφορέων τύπου Ι, ή Κωσ δέν μπορεί να αποκλειστεί προς το παρόν. Σχετικά έξάλλου με τον τύπο 4 του ναυαγίου, τους δύο άμφορείς του τύπου Solocha II, τόπο προέλευσης των όποιων ή Eiseman θεωρεί το Βυζάντιο, με βάση την απόδοση της Zeest (1960, 50 κέ.), ήδη έχει προταθεί από τους Doulgéri-Intzessiloglou και Carlan ως κέντρο παραγωγής τους ή Πεπάρηθος: βλ. *Amphores de Péparéthos*, 380-385, ειδικότερα σ. 382 σημ. 44. Σχετικά με τη χρονολόγηση του ναυαγίου ό Γ. ΔΟΝΤΑΣ, Ζητήματα και προβλήματα εικονιστικών έργων, *Φίλια Έπη Β'* (Αθήνα 1987) 27-36, κυρίως σ. 31, χρονολογεί το γενειοφόρο κεφάλι από το Porticello στα χρόνια γύρω στα 430 π.Χ. (δέν έχει δει τη διατριβή της Eiseman, ούτε την τελική δημοσίευση του ναυαγίου). Έξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι ή προτεινόμενη ταύτιση της κεφαλής Porticello με τον Ηρόδοτο, που καταγόταν από τη γειτονική στην Κω Άλικαρνασσό, την όποια βασίζει σε νομίσματα της Άλικαρνασσού αυτοκρατορικών χρόνων και οι σκέψεις του σχετικά με το πήλινο πρότυπο του άγάλματος και την πόλη στην όποια βρισκόταν (σ. 35, σημ. 33), σκέψεις που κατά παράδοξη σύμπτωση φέρνουν πιο κοντά την περιοχή της Κω με το ναυάγιο Porticello.

Τὸ πρόβλημα ἐπομένως τοῦ ἀμφορέα A 282 παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον πὸ ἴσως μόνο μετὰ ἀπὸ ἀνάλυση τοῦ πηλοῦ μπορεῖ νὰ λυθεῖ. Ἡ ὕπαρξή του στὸ ἐργαστήριον καθὼς καὶ ἡ ἐλαφριά του παραμόρφωση μᾶς ἐπιτρέπουν καταρχὴν νὰ τὸν θεωρήσουμε ὡς κωακὸ. Ἡ ἄριστη ὁμως ποιότητά του καὶ τὸ γεγονός ὅτι εἶναι μοναδικὸς στὸ ἐργαστήριον ἴσως ἀποτελοῦν ἐνδείξεις ὅτι εἶναι εἰσηγμένος. Στὴν περίπτωση αὐτὴ πιθανὸν νὰ χρησίμευσε ὡς πρότυπο στοὺς κεραμεῖς τῆς Κῶ⁷⁰. Τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ του ἀναπαράγονται στοὺς ἀμφορεῖς τοῦ τύπου III, κανένας ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μαζί του σὲ ποιότητα κατασκευῆς. Μοναδικὴ διαφοροποίηση ἀποτελεῖ ἡ ρηχὴ κάτω κοιλότητα τοῦ ποδιοῦ, στοιχεῖο πὸ συναντᾶται ὁμως καὶ στοὺς κωακοὺς ἀμφορεῖς.

Σφράγιση

Στὸ ἐργαστήριον δὲν βρέθηκε μεγάλη ποικιλία σφραγισμάτων, στοιχεῖο πὸ ὑποδηλώνει τὴ μικρὴ σχετικὰ διάρκειά του. Ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς τῶν σφραγισμένων ἀμφορέων συγκριτικὰ μὲ τοὺς ἀσφράγιστους εἶναι ἐνδεικτικὸς τοῦ χαμηλοῦ ποσοστοῦ σφράγισης, ἥδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ.

Συνολικὰ ἔχουν βρεθεῖ καὶ καταγραφεῖ 244 σφραγίσματα, τὰ 4 σὲ ἀκέραιους ἀμφορεῖς, τὰ 14 σὲ ἐλλειπεῖς (συνήθως διατηρεῖται μόνο ὁ λαίμπος μὲ τὶς λαβές) καὶ τὰ ὑπόλοιπα σὲ μεμονωμένες λαβές. Ταξινομοῦνται σὲ ἑννέα διαφορετικοὺς τύπους, οἱ 3 ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀπαντῶνται σὲ μεγαλύτερη συχνότητα.

Οἱ τύποι σφραγισμάτων ἀριθμοῦνται ἀπὸ 1-9.

Τύπος 1 (Πίν. 257-258)

Στὸν τύπο αὐτὸ ἀνήκει ἡ πλειονότητα τῶν σφραγισμάτων, συνολικὰ 185 παραδείγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 84 συναντῶνται σὲ διπλὲς λαβές ἀμφορέων τύπου I καὶ 101 σὲ ταινιωτὲς λαβές ἀμφορέων τύπου II⁷¹. Λαβές μὲ αὐτὰ τὰ σφραγίσματα βρέθηκαν σὲ ὄλο τὸ πάχος τοῦ στρώματος ἀλλὰ ἀπουσίαζαν ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν λίθων καὶ τῶν ἀρχαιότερων ἀποθέσεων, ἐνδειξὴ ὅτι ἀνήκουν στὴ δευτέρη περίοδο λειτουργίας τοῦ ἐργαστηρίου. Προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὲς σφραγίδες· ἔχουν πρόχειρα παρατηρηθεῖ τουλάχιστον 4. Πρόκειται γιὰ ὀρθογώνιο ἐνεπίγραφο σφράγισμα διαστάσεων κατὰ μέσον ὄρο 0,024×0,012 μ. τοποθετημένο ἀκριβῶς πάνω στὴν καμπύλη. Φέρει ἀριστερόστροφη ἐπιγραφή ἀπὸ 3 ἀνάγλυφα μεγάλα καλοσχεδιασμένα γράμματα $\square \text{QA}$ καὶ διαβάζεται ὡς *Αρχ*. Πρόκειται γιὰ συντομογραφημένο ὄνομα γιὰ τὸ ὁποῖο καμιά συμπλήρωση δὲν εἶναι ἀσφαλῆς, ἐφόσον ὀνόματα μὲ αὐτὴ τὴν ἀρχὴ εἶναι κοινότατα στὸ ὀνομαστικὸ τοῦ νησιοῦ⁷².

Τὸ σφράγισμα παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἐπιγραφικῆς πλευρᾶς, καθὼς οἱ πρῶτες ἐπιγραφές τοῦ νησιοῦ μετριοῦνται στὰ δάχτυλα τοῦ ἑνὸς χεριοῦ καὶ ἐλάχιστα εἶναι

70. Σχετικὰ μὲ τὸ πρότυπο βλ. τὰ σχόλια τοῦ F. SALVIAT, *Vignes et vins anciens de Maronée à Mendé*, στὸν τόμο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* (Θεσσαλονίκη 1990) 474, στὸ ἀπόσπασμα 784e τοῦ Ἀθηναίου, σχετικὰ μὲ τὸν τύπο τοῦ ἀμφορέα, πὸ κατασκεύασε ὁ Λύσιππος χάριν τοῦ Κασσάνδρου, μετὰ τὸν συνοικισμό τῆς Κασσάνδρειας, γιὰ τὴν ἐξαγωγή τοῦ κρασιοῦ τῆς Μένδης. Σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο, πρότυπα πρέπει νὰ ἦσαν καὶ οἱ δύο ἀμφορεῖς τῆς Κῶ καὶ τῆς Ἀδριας, πὸ κατὰ τὸν Πλίνιο, H.N. XXXV, 161, εἶχαν ἀνατεθεῖ ὡς ἔργα τέχνης σὲ ἕνα ναὸ τῶν Ἐρυθρῶν πρβ. A. TCHERNIA, *BCH Suppl.* XIII (1986) 31 κέ.

71. Ἡ ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου σφραγίσματος σὲ διπλὲς καὶ ταινιωτὲς λαβές ὀδήγησε ὡς γνωστὸν τὴν E. M. STAERMAN, *KSIIMK* 36, 1951, 13-49, νὰ ἀποδώσει στὴν Κῶ τὸν δευτέρου τύπου ἀμφορέα μὲ ταινιωτὲς λαβές.

72. SHERWIN-WHITE, *Ὄνομαστικόν*.

γνωστά για το τοπικό αλφάβητο⁷³. Τα γράμματα ανήκουν στο κυανούν ιωνικό αλφάβητο της δυτικής Μ. Ἀσίας και τῶν νησιῶν, ἢ χρήση τοῦ ὁποῖου εἶναι διαδεδομένη στήν περιοχή τῆς Δωρικῆς Ἐξάπολης τήν ὑστεροαρχαϊκή ἐποχή⁷⁴. Χεῖ ἴδιας μορφῆς σέ σχῆμα σταυροῦ (χεῖ 4 τῆς Jeffery) συναντᾶται παράλληλα μέ τὸ χεῖ σέ σχῆμα σταυροῦ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα (χεῖ 3 τῆς Jeffery), στήν ἐπιγραφή τοῦ κωακοῦ ἀναθηματικοῦ ἀνάγλυφου τῶν Χαρίτων⁷⁵, τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καί σέ δύο ἀδημοσίευτα graffiti, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα παρουσιάζεται ἐδῶ. Βρέθηκε τὸ 1983 στὸ οἰκόπεδο Ν. Μυλωνᾶ⁷⁶ στήν περιοχή Σεράγια, σέ ἀποθέτη τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Πρόκειται γιὰ μικρὸ θραῦσμα μελαμβροῦς ἀνοιχτοῦ ἀγγείου, στήν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου ἔχει χαραχθεῖ ἓνας σκύφος ἢ κρατήρας⁷⁷. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου ἐγγράρακτη ἐπιγραφή σέ τρεῖς στίχους: *θεοί/χαῖ/ρε*⁷⁸ (Πίν. 259α).

Τὸ ρῶ παρουσιάζεται μέ διάφορες μορφές στὰ σφραγίσματα: κυκλικό, γωνιῶδες ἢ μέ πολὺ μικρὸ στέλεχος (ρῶ 1-3 τῆς Jeffery). Γωνιῶδες ρῶ δὲν συναντᾶται μέχρι σήμερα σέ καμία ἀπὸ τίς ἐπιγραφές τοῦ νησιοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀδημοσίευτο ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα τοῦ Μουσείου Κῶ, τῶν χρόνων 500-475⁷⁹. Τὸ σχῆμα θεωρεῖται πρωιμότερο ἀπὸ τὸ κυκλικὸ καὶ παύει νὰ χρησιμοποιεῖται στήν περιοχή τῆς Δωρικῆς Ἐξάπολης ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Κυκλικὸ ρῶ συναντᾶται στὸν ὄρο τῆς Ἀθηνᾶς Ἀθηνῶν Μεδεούσης, πού ἡ Sherwin-White χρονολογεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁸⁰.

Τὸ ἄλφα ἐπίσης παρουσιάζεται σέ διάφορες μορφές (κυρίως στοὺς τύπους 1 καὶ 3 τῆς Jeffery)⁸¹. Τα γράμματα τοῦ σφραγίσματος εἶναι τυπικὰ γιὰ τὸ κνιδιακὸ αλφάβητο καὶ συναντῶνται, μέ διάφορες παραλλαγές ἐπίσης, στὰ ἀσημένια νομίσματα τῶν Χερσονησίων τῶν χρόνων 530-450, πού ἀποτελοῦν καὶ τὸ πιὸ κοντινὸ παράδειγμα γιὰ σύγκριση⁸². Ἡ χρονολόγηση λοιπὸν τῶν σφραγισμάτων μέ ἀπόλυτα ἐπιγραφικὰ κριτήρια εἶναι ιδιαίτερα δύσκολη.

73. JEFFERY, 352. SHERWIN-WHITE, 19-20.

74. JEFFERY, 345-346.

75. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία SHERWIN-WHITE, 39 σημ. 59· JEFFERY, 475, ἀρ. 39α (γύρω στὰ 410-400 π.Χ. σύμφωνα μέ τὴ χρονολόγηση τοῦ Johnston). Στὴν ἴδια ἐπιγραφή τὸ θῆτα παρουσιάζεται μέ δύο διαφορετικὸς τύπους.

76. AD 38, 1983 (1989) Χρονικά, 396.

77. Γιὰ τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου βλ. πρόχειρα, *The Athenian Agora* XII, πίν. 25-27 (cup-skyphos) πίν. 82-86 (λεκάνη)· *Hesperia* 4, 1935, 512 εἰκ. 25 (κρατήρας).

78. Ἡ λέξι *χαῖρε* σέ δύο στίχους εἶναι χαραγμένη μέ ὄραια μεγάλα γράμματα, ἐνῶ ἡ λέξι *θεοί*, πού φαίνεται πὼς προστέθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων —γεγονὸς πού ἐρμηνεύει καὶ τὴν ιδιότυπη σύνταξη— εἶναι συμπιεσμένη μέ μικρότερα πρόχειρα γράμματα στὸ ἀνώτερο τμήμα. Στὸ κυανούν ιωνικὸ αλφάβητο εἶναι ἡ ἐπιγραφή *χαῖρε* σέ δακτυλιόλιθο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, βλ. M. GUARDUCCI, *Epigrafia Greca* III, 526-527 εἰκ. 216 σημ. 1-2· γιὰ τὸν συνδυασμὸ μέ τὴ λέξι *θεοί* σ. 207, σημ. 1, 3 (*χαίρετε θεοί, χαίρετε Νύμφαι*), σ. 324 σημ. 2 εἰκ. 108 (*χαῖρε Ἀγαθὸς Δαίμων*, σέ ψηφιδωτὸ ἀπὸ τὴν Ἰσπανία).

Γιὰ τὴ λέξι *χαῖρε* σέ φυλαχτὰ βλ. δ.π. τόμ. IV, 275, 277.

79. *CIRh* 9, 1938, 177· SHERWIN-WHITE, 53 σημ. 122· JEFFERY, 2η ἐκδοση, Suppl. 475, ἀρ. 38α.

80. Στὴ μεταγραφὴ τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τοὺς W. R. PATON - E. L. HICKS, *The Inscriptions of Cos* (Oxford 1891) ἀρ. 148, τὸ ρῶ ἐσφαλμένα ἀποδόθηκε ὡς γωνιῶδες, γεγονὸς πού ὀδήγησε τὸν J. P. BARRON, *JHS* 84, 1964, 43-44, νὰ τὴν χρονολογήσει γύρω στὰ 450 π.Χ.: βλ. SHERWIN-WHITE, 38 σημ. 50, φωτογραφία τῆς ἐπιγραφῆς στὸ *BCH* 89, 1965, 440 εἰκ. 15. Κατὰ τὸν Barron, τὸ γωνιῶδες ρῶ ἔχει πέσει σέ ἀχρηστία στήν Ἀττικὴ ἀπὸ τὸ 445 π.Χ.

81. Ἄλφα ὁμοίου σχήματος σέ γραπτὸ σύμπλεγμα γραμμάτων στὸν λαιμὸ θραύσματος κωακοῦ ἀμφορέα βλ. ZEEST 1960, 105 πίν. 24 τύπος 52β.

82. H. A. CAHN, *Knidos, Die Münzen des sechsten und des fünften Jahrhunderts v. Chr.* (Berlin 1970) 200 κέ. πίν. 9-10· γιὰ τὴ γραφή σ. 207 σημ. 644. Χεῖ σέ σχῆμα σταυροῦ στὰ νομίσματα X2, X5, X7, X12, X17-18, X25. Ρῶ γωνιῶδες στὸ νόμισμα X12. Ρῶ μέ ἀνύπαρκτο σχεδὸν στέλεχος στὰ νομίσματα X2, X5-6. Πολλές ἐπιγραφές εἶναι ἀριστερόστροφες.

Σφραγίσματα του τύπου αυτού δεν γνωρίζω να έχουν μέχρι σήμερα δημοσιευθεί. Σε επίσκεψή μου στην κυρία V. Grace στις 4-3-1991, την οποία ευχαριστώ θερμά για το ενδιαφέρον με το οποίο με δέχτηκε⁸³, διαπιστώσαμε ότι υπάρχουν στο αρχείο της, καταχωρημένα στα αταύτιστα, δύο όμοια σφραγίσματα, και τα δύο σε ταινιωτές λαβές, γεγονός που στάθηκε αποφασιστικό για τη μη ταύτισή τους. Το ένα προέρχεται από τον Κεραμεικό της Αθήνας και φέρει αριθμό εύρ. KGA 2184. Η λαβή, όπως είχε την καλοσύνη να με πληροφορήσει η κυρία Knigge, προέρχεται από επιφανειακό στρώμα, που δεν προσφέρεται για χρονολόγηση⁸⁴. Το δεύτερο φέρει ένδειξη Sakara 1967, και προέρχεται από τις ανασκαφές του Emery⁸⁵. Από το άγγειο διατηρείται ο λαιμός με τη σφραγισμένη λαβή.

Τα δύο αυτά σφραγίσματα αποτελούν τις πρώτες προς στιγμινή μαρτυρίες για τη διακίνηση των άμφορέων του εργαστηρίου μας.

Τύπος 2 (Πίν. 259β-γ)

Το σφράγισμα αυτό από το οποίο έχουν βρεθεί 33 παραδείγματα, όλα από την ίδια σφραγίδα, συναντάται μόνο σε άμφορείς τύπου III και είναι ίσως το πλέον κωακό. Πρόκειται για μικρό ορθογώνιο σφράγισμα διαστάσεων 0,016×0,012 μ. Σε στικτό πλαίσιο, που περιορίζεται στις τρεις πλευρές του σφραγίσματος, φέρει παράσταση καρκίνου, κάτω από τον οποίο αναγράφεται με πολύ μικρά γράμματα, που μόλις διακρίνονται με γυμνό μάτι, το έθνικό ΚΩΙΟΝ.

Ο καρκίνος αποτελεί ως γνωστόν το παράσημον των κωακών νομισμάτων ήδη από τον 6ο αι. π.Χ.⁸⁶. Στα πρώτα αυτά νομίσματα καταλαμβάνει τον εμπροσθότυπο, ενώ στους περιφημους άργυρους δισκοβόλους των χρόνων 470-450 περνάει στον οπισθότυπο, όπου και παραμένει μέχρι τον 2ο αι. π.Χ.⁸⁷. Οί λόγοι για τους οποίους έχει επιλεγεί και η σχέση του με τον Ήρακλή — κύρια θεότητα του κωακού πανθέου — στους τοπικούς μύθους δεν είναι απόλυτα γνωστοί. Η Sherwin-White υποθέτει ότι η άφθονία του στην Κω ίσως καθόρισε την έκλογή του ως παράσημου⁸⁸. Στα σφραγίσματα των ελληνιστικών άμφορέων συναντάται με διαφορετική σχηματοποιημένη μορφή και συνήθως συνοδεύεται από ρόπαλο⁸⁹, ενώ το έθνικό συναντάται μόνο κατ' εξαίρεση⁹⁰, στα νομίσματα όμως η παρουσία του είναι τυπική, ήδη από την εποχή των δισκοβόλων, όπου απαντάται στους τύπους ΚΟΣ ΚΩΣ και ΚΩΙΟΝ.

Συγγένεια παρουσιάζει το σφράγισμά μας ως προς τη μορφή του καρκίνου και τη θέση του εθνικού με τον οπισθότυπο του νομίσματος του Βρετανικού Μουσείου *BMC, Greek Coins, Caria and Islands* πίν. XXX αρ. 6, με τη διαφορά ότι το νόμισμα φέρει επί πλέον επάνω όνομα επώνυμου άρχοντα και κάτω από το έθνικό ρόπαλο. Οί Paton και Hicks χρονολογούν το νόμισμα στην περίοδο I (400-300)⁹¹. Σήμερα θεωρείται γενικώς αποδεκτό ότι το νομισματοκοπείο του νησιού παρέμεινε κλειστό από τα 450 π.Χ., σύμφωνα με τις διατάξεις

83. Στην κυρία Grace οφείλω επίσης φωτοτυπίες της αγγλικής μετάφρασης από τα ρώσικα των κεφαλαίων της Zeest, σχετικά με τους άμφορείς των ομάδων Solocha I και Ust' Labinskaja.

84. Σε γράμμα της με ημερομηνία 26-7-1991, για τον οποίο την ευχαριστώ θερμά.

85. Για τις ανασκαφές του Emery βλ. πρόχειρα GRACE 1971, 82 σημ. 77.

86. *BMC, Greek Coins, Caria and Islands*, πίν. XXX αρ. 1-2.

87. BARRON, 75-89 πίν. 9-10.

88. SHERWIN-WHITE, 35· για τη σύνδεσή του με τον Ήρακλή 318-319· στη σημ. 251 βιβλιογραφία για τα ελληνικά παράσημα.

89. GRACE 1979-2, εικ. 59. Πολλά τέτοια σφραγίσματα έχουν βρεθεί κατά τις ανασκαφές των τελευταίων χρόνων στην Κω.

90. Μόνο ένα δημοσιευμένο παράδειγμα στον τύπο ΚΩ, δ.π. εικ. 58.

91. W. R. PATON - E. L. HICKS, *The Inscriptions of Cos* (Oxford 1891) 303-305 αρ. 4.

πού θεσπίζονται από τὸ ἀττικὸ νομισματικὸ ψήφισμα καὶ μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ συνοικισμοῦ⁹².

Ὅπως ὅμως ἔχει παρατηρήσει ὁ C. M. Kraay⁹³, ἡ ἐπιβίωση στὰ νομίσματα, πού θεωρεῖται ὅτι κόπηκαν μετὰ τὸν συνοικισμό, βασικῶν ἀρχαϊκῶν μοτίβων, ὅπως τοῦ καρκίνου ἀλλὰ καὶ τοῦ στικτοῦ πλαισίου, ἐκπλήσσει ἰδιαίτερα ἐφόσον τὸ νομισματοκοπεῖο τοῦ νησιοῦ παρέμεινε κλειστό. Τὰ σφραγίσματα αὐτὰ ἐπομένως εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὰ στὸν βαθμὸ πού συνιστοῦν ἀπόδειξη γιὰ τὴν παράλληλη ὑπαρξὴ νομισμάτων στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰ., δηλαδὴ πρὶν τὸν συνοικισμό.

Ἡ ὑπαρξὴ δύο μικρῶν χάλκινων νομισμάτων, δυστυχῶς πολὺ φθαρμένων, ἀκαθάριστων ἀκόμη, μέσα στὸ στρῶμα τῶν ἀπορριμμάτων, ἴσως ἀποτελεῖ μία ἐπὶ πλέον ἔνδειξη ὅτι τὸ νομισματοκοπεῖο τοῦ νησιοῦ λειτουργοῦσε τὴν ἐποχὴ αὐτή. Τὰ σφραγίσματα αὐτὰ πιθανὸν νὰ τροποποιήσουν τὴ μέχρι σήμερα ἰσχύουσα χρονολογικὴ κατάταξη τῶν κωακῶν νομισμάτων. Ὁ τύπος αὐτὸς σφραγίσματος συνυπάρχει μὲ τὸν προηγούμενο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲν διαχωρίζεται στρωματογραφικὰ.

Ἄλλα σφραγίσματα μὲ παράσταση καρκίνου

Ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ οἰκοπέδου Τσόχα προέρχονται δύο ἀκόμη σφραγίσματα μὲ τὸ ἴδιο θέμα.

Τὸ πρῶτο προέρχεται ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Ἰ. Κασσιῶτη⁹⁴, πού βρίσκεται ἀμέσως ΒΑ τοῦ οἰκοπέδου Τσόχα, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Γρηγορίου Ε' καὶ στὸ ὁποῖο βρέθηκαν ἐπίσης ἀπορρίμματα τοῦ ἴδιου κεραμικοῦ ἐργαστηρίου, ἀλλὰ σὲ μικρότερη κλίμακα, σφραγισμένα ἀπὸ ἓνα δρόμο μὲ κατεύθυνση Β-Ν, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀρχικὴ φάση κατασκευῆς ἀνέρχεται στὴν ἐποχὴ τοῦ συνοικισμοῦ. Σὲ ταινιωτὴ ἔλλιπὴ λαβὴ ἀμφορέα διατηρεῖται κυκλικὸ σφράγισμα διάμ. 0,016-0,019 μ. μὲ παράσταση καρκίνου κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ρόπαλο καὶ συντομογραφημένη ἐπιγραφὴ *ΦΙ* ἐκατέρωθεν τοῦ καρκίνου (Α 425) (Πίν. 259δ). Ἡ παράσταση μοιάζει μὲ τὸν ὀπισθότυπο τῶν κωακῶν νομισμάτων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ ἡ συντομογραφία *ΦΙ* καὶ *ΦΙΑ* συναντᾶται σὲ νομίσματα τῆς ἴδιας ἐποχῆς μὲ διαφορετικὸ ὀπισθότυπο⁹⁵. Ἡ ἀντίστοιχη συνύπαρξη καρκίνου καὶ ροπάλου στὸν ὀπισθότυπο τῶν νομισμάτων τοῦ νησιοῦ πιστεύεται ὅτι εἰσάγεται μετὰ τὸ 366, μὲ τὸν συνοικισμό⁹⁶. Τὸ ρόπαλο ὅμως, δηλωτικὸ τῆς σπουδαιότητος τῆς λατρείας τοῦ Ἡρακλῆ στὸ νησί, ἐμφανίζεται ἤδη στὸν ἐμπροσθότυπο τῆς δευτέρας ὁμάδας τῶν δισκοβόλων σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη τοῦ J. P. Barron⁹⁷. Τὸ σφράγισμα, πού πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὰ σφραγίσματα τοῦ οἰκοπέδου Τσόχα, συνιστᾶ μιὰ ἐπιπλέον ἔνδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ νομισματοκοπεῖου στὸ νησί κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

92. SHERWIN-WHITE 23, 375-377. C. M. KRAAY, *Archaic and Classical Greek Coins* (London 1976) 256-257· γιὰ τὸ νομισματικὸ ψήφισμα γενικὰ σ. 70 κέ., γιὰ τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὴν Κῶ σ. 246.

93. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

94. ΑΔ 42, 1987, Χρονικά, 641.

95. BMC, *Coins, Caria and Islands*, ἀρ. Cos 10 πίν. 30.6, μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *ΦΙΑΕΩΝΙΔΑΣ* στὸν ὀπισθότυπο καὶ ἀρ. 19-21, πίν. 30.10-11 μὲ ἐπιγραφὴ *ΦΙ* ἢ *ΦΙΑ*. Θεωρεῖται γενικῶς ἀποδεκτὸ ὅτι τὰ ὀνόματα στὰ κωακὰ νομίσματα ἀντιστοιχοῦν μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἐπωνύμων ἀρχόντων. Ἡ ἀναχρονολόγησι ἐπομένως τῶν νομισμάτων θὰ σήμαινε αὐτόματα τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεσμοῦ τοῦ Μονάρχου, πού εἶναι ὁ ἐπώνυμος ἀρχοντας τῆς Κῶ, πρὶν ἀπὸ τὸ 366 π.Χ. Γιὰ τὸν θεσμὸ τοῦ Μονάρχου καὶ τίς διαφορετικὲς ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαιότητά του, βλ. SHERWIN-WHITE, 187-193, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

96. SHERWIN-WHITE, 319.

97. BARRON, 79 πίν. 9, 13β-14β.

Το δεύτερο σφράγισμα προέρχεται από το οικόπεδο Δάμτσα, λίγο βορειότερα του οικοπέδου Τσόχα, όπου τελευταία αποκαλύφθηκε το νότιο τμήμα της έλληνοιστικής Ἀγορᾶς τῆς Κῶ⁹⁸ και διατηρεῖται σὲ ταινιωτὴ λαβὴ ἀμφορέα, πλ. 0,05 μ. Εἶναι ἐπίσης κυκλικό, διαμ. 0,017 μ., ἐλαφρῶς κακέκτυπο καὶ φέρει παράσταση καρκίνου κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀναγράφεται τὸ ἐθνικὸ ΚΥΟΣ (Α 131) (Πίν. 259ε). Τὸ σχῆμα τοῦ σφραγίσματος καὶ ἡ μορφή τοῦ καρκίνου ἐπιτρέπουν τὴ σύγκριση μὲ τὸν ὀπισθότυπο τῆς τρίτης νεώτερης ὁμάδας τῶν δισκοβόλων, σύμφωνα μὲ τὴ στυλιστικὴ κατάταξη τοῦ J. P. Barron⁹⁹. Πρωιμότητα δηλώνει καὶ ἡ γραφή μὲ ὄμικρον τοῦ ἐθνικοῦ, ποὺ τοποθετεῖται πρὶν τὸ 450 π.Χ., δηλαδή πρὶν τὴ διαφοροποίηση στὸ τοπικὸ ἀλφάβητο τοῦ ὄμικρον ἀπὸ τὸ ὠμέγα, ποὺ κάτω ἀπὸ ἰωνικὲς ἐπιδράσεις πρέπει νὰ συντελέστηκε γύρω στὰ 450¹⁰⁰. Ἡ λαβὴ βρέθηκε στὸ γέμισμα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τῆς Ἀγορᾶς, ποὺ σφραγιζόταν ἀπὸ τὸ ἐλληνοιστικὸ δάπεδο - «δόδοστρωμα» καὶ περιεῖχε πλῆθος κομμάτια ἀμφορέων καὶ τῶν 3 τύπων, ἀττικὴ μελαμβωφὴ κεραμικὴ τοῦ δευτέρου τέταρτου τοῦ 4ου αἰ. κυρίως, εἰδῶλια μεταξὺ τῶν ὁποίων ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνα εἰδῶλιο Ἀφροδίτης Ἐπιτραγίας, «λάσανα» δηλαδή χυτρώποδες, κρατευτὲς ἀλλὰ καὶ λίγα ἀρχαῖκὰ ὄστρακα τοῦ τέλους τοῦ βου αἰ., μὲ ἀποτέλεσμα ἢ λαβὴ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀκρίβεια. Ἡ παρουσία ὅμως σκωριῶν σιδήρου σὲ μεγάλες ποσότητες καὶ κομματιῶν ἀπὸ πῆλινες πλῖθρες ὑποδηλώνει ὅτι τὸ γέμισμα σχηματίστηκε ἀπὸ ἀπορρίμματα ἐργαστηρίων ποὺ φαίνεται πῶς λειτουργοῦσαν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ καὶ ἐγκαταλείπονται μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῆς ἐλληνοιστικῆς Ἀγορᾶς, ὅπως συνέβη καὶ μὲ τὸ ἐργαστήριον Τσόχα.

Τέλος, καρκίνος ἐπίσης ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ 3 στοιχεῖα ἐνὸς ὀρθογώνιου σφραγίσματος, ποὺ συναντᾶται σὲ διπλὲς καὶ ταινιωτὲς λαβὲς ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Κουτούζη (ἀνασκαφὴ 1991, βλ. παρακάτω, *Προσθήκη*, Πίν. 265β-γ).

Ὁ καρκίνος εἰκονίζεται συχνὰ στὰ σφραγίσματα τῶν ἀμφορέων τῆς Θάσου¹⁰¹, καθὼς καὶ σὲ σφραγίσματα ἀπὸ τὸ Νομοφυλάκειο τῆς Κυρήνης¹⁰².

98. Βλ. παραπάνω σημ. 17.

99. BARRON, 80 κέ. πίν. 9 ἀρ. 19-20. Τὸ κατώτερο *terminus* τῶν δισκοβόλων εἶναι ἀβέβαιο. Γιὰ τὴ μία ἢ καὶ τις δύο ὑστερότερες ὁμάδες ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι μποροῦν νὰ κατέβουν καὶ μετὰ τὸ 450, γύρω στὰ 440· βλ. SHERWIN-WHITE, appendix, 1,375-377. Χαμηλότερη χρονολόγησις εἶχε προτείνει παλαιότερα ὡς γνωστὸν ὁ E. S. ROBINSON, *Hesperia* Suppl. 8 (1949) 333-337. Διαφορετικὰ H. S. CAHN, *δ.π.* (σημ. 82) 164 σημ. 462, ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὴ χρονολόγησις τοῦ Barron· γιὰ τὸ νομισματικὸ ψήφισμα σ. 162-166, μὲ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Γιὰ χαμηλότερη χρονολόγησις τῶν σαμιακῶν νομισμάτων ἀπὸ αὐτὴ ποὺ πρότεινε ὁ Barron καὶ τὴ συνακόλουθη ἀναχρονολόγησις τοῦ ἔτους ἐφαρμογῆς τοῦ νομισματικοῦ ψηφίσματος (425/4 π.Χ.), βλ. H. B. MATTINGLY, *Fifth Century B.C. Coins and Amphoras*, *JHS* 101, 1981, 81-85 σημ. 49. Γιὰ μία διαφορετικὴ ἀνάγνωσις τοῦ ψηφίσματος βλ. πρόσφατα M. SCHÖNHAMMER, *The Mints of Northern Greece and the Athenian Coinage Degree*, στὸ *XI Διεθνὲς Συνέδριον Νομισματικῆς, Βρυξέλλες 8-13 Σεπτεμβρίου 1991*, Resumés, 34. Εὐχαριστῶ τὴ συνάδελφο Εὐὰ Ἀποστόλου στὴν ὁποία ὀφείλω τὴν τελευταία παραπομπή.

100. BARRON, 81 σημ. 1, 85-86 σημ. 5-6. JEFFERY, 352.

101. BON 1957, ἀρ. 92, 204, 887, 1171, 1318, 1729, 1905. Ἡ V. GRACE, *AJA* 50, 1946, 33, θεωρεῖ ὅτι τὰ πρότυπα τῶν θασιακῶν καρκίνων ἀποτελοῦν οἱ καρκίνοι τῶν νομισμάτων τοῦ Ἀκράγαντα καὶ ἐρμήνευσε παρόμοια σφραγίσματα μὲ ἐμβλήματα νομισμάτων διαφόρων πόλεων ὡς ἔκφρασις ἀντι-αθηναϊκῶν αἰσθημάτων τῶν Θασίων· διαφορετικὰ Y. GARLAN, στὸν τόμο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, 480, σημ. 8, τοῦ ἴδιου, *Prolégomènes à un nouveau corpus des timbres amphoriques Thasiens, Céramiques hellénistiques et romains II*, 1987, 83. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ καρκίνος ποὺ εἰκονίζεται ἐπίσης στὰ νομίσματα τῆς γειτονικῆς Τήλου (βλ. SHERWIN-WHITE, 89 μὲ σημ. 43) συναντᾶται παράλληλα μὲ τὸν Ἀκράγαντα ὅτ᾽α νομίσματα καὶ ἄλλων σικελικῶν πόλεων ἀποτελεῖ ἴσως ἐνδειχὴ συμμετοχῆς τῶν Κῶων στὸν ἀποικισμό· βλ. R. HERZOG, *Heilige Gesetze von Kos*, *AbhBerlin* 1928, 45. Καρκίνο φέρει ἐπίσης στὸν ὀπισθότυπο ἓνα νόμισμα Λυκίας· βλ. SNG von Aulock, ἀρ. 4084· O. MØRKHOLM and J. ZAHLE, *The Coinage of Kuprilli*, *ActaArch* 43, 1972, 99-100 εἰκ. 22· σχετικὰ μὲ τὸ φαινόμενο τῆς ἀντιγραφῆς ἐλληνικῶν νομισματικῶν τύπων στὴν Ἀνατολή σ. 59, 76.

102. *ASAtene* 41-42 (NS 25-26), 1963-4, ἀρ. 887-888, μὲ παραπομπὲς σὲ παραστάσεις δακτυλιοῖθων μὲ τὸ ἴδιο θέμα.

Τύπος 3 (Πίν. 260)

Πρόκειται για ὀρθογώνιο ἐνεπίγραφο σφράγισμα διαστάσεων 0,038-0,011 μ. με τὸ ἔθνικὸ ΚΩΙΟΣ γραμμένο με μεγάλα εὐκρινῆ γράμματα. Τὸ σφράγισμα συναντᾶται μόνο σὲ ἀμφορεῖς τύπου I, δηλαδὴ στὸν κλασικὸ κωακὸ ἀμφορέα, τὸν ὁποῖο, ἢ τὸ περιεχόμενό του πιθανότατα, καὶ χαρακτηρίζει τὸ ἔθνικὸ: ΚΩΙΟΣ ἀμφορέας ἢ ΚΩΙΟΣ οἶνος¹⁰³. Ὑπάρχουν 15 παραδείγματα ποὺ διακρίνονται σὲ δύο ομάδες.

Ἡ πρώτη περιλαμβάνει 6 παραδείγματα (Πίν. 260β δεξιά), τὰ 2 στοὺς λαιμοὺς A 335 (Πίν. 260α) καὶ A 383 ποὺ διασώζουν σφραγισμένες λαβές καὶ ἀνήκουν στὸν τύπο I, ὅπως περιγράφηκε πρὸ πάνω. Τὰ γράμματα τοῦ σφραγίσματος εἶναι ἀνισοῦψῆ με μικρότερα τὸ ὠμέγα καὶ τὸ ὄμικρον, ποὺ εἶναι τοποθετημένα σὲ διαφορετικὸ ἐπίπεδο. Τὸ ὠμέγα ἔχει ἀνοικτὰ σκέλη¹⁰⁴, καὶ μοιάζει με τὸ ὠμέγα τῆς ἐπιγραφῆς ΚΩΣ τῆς πρώτης ομάδας τῶν δισκοβόλων τοῦ Barron¹⁰⁵. Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μία «ὀξεῖα» πάνω ἀπὸ τὸ ὠμέγα, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται σὲ ὅλα τὰ σφραγίσματα καὶ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τυχαία ἢ νὰ ὀφείλεται σὲ λάθος τοῦ χαρακτῆ. Πιθανὸν ἀποτελεῖ, σύμφωνα με μία πρώτη ἔρμηνεία, μία πρώιμη μορφή φωνητικοῦ - τονικοῦ συμβόλου¹⁰⁶.

Ἡ δευτέρα ομάδα περιλαμβάνει 9 παραδείγματα (Πίν. 260β ἀριστερά). Συναντᾶται σὲ διπλές λαβές ἀλλὰ ὑψηλότερες ἀπὸ τὶς συνήθειες, ποὺ ἀνήκουν σὲ μία ὑποκατηγορία τοῦ τύπου I (A [115+A 118], ὕψ. 0,18 μ.). Τὰ γράμματα εἶναι ἰσοῦψῆ, τοποθετημένα στὸ ἴδιο ἐπίπεδο. Τὸ ὠμέγα εἶναι κλειστὸ με σκέλη λοξὰ ἢ ὀριζόντια (Ω 2 τῆς Jeffery) καὶ βρῖσκει τὸ παράλληλό του στὸ ὠμέγα τῆς ἐπιγραφῆς ΚΩΙΟΝ τῶν δισκοβόλων τῆς δεύτερης καὶ τρίτης ομάδας τοῦ Barron¹⁰⁷.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σφραγίσματα τοῦ τύπου 3 προέρχονται ἀπὸ τὸν τομέα W. Οἱ δύο ομάδες συνυπάρχουν μεταξύ τους καὶ με τοὺς προηγούμενους τύπους.

103. Σὲ ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς ἀμφορεῖς ποὺ βρέθηκαν στὴν Πομπηία σώθηκαν γραπτὲς ἐπιγραφὲς δηλωτικὲς τοῦ περιεχομένου τους. Ἐπτά ἀπὸ αὐτοὺς φέρουν τὴν ἐπιγραφὴ *Coum* (μία φορὰ *Choum*) *vetus*. Σὲ μία περίπτωση ἢ ἐπιγραφὴ πιθανότατα εἶναι δίγλωσση, λατινικὴ καὶ ἑλληνικὴ. Βλ. A. M. MODONA, *δ.π.* (σημ. 13) 173 σημ. 4. C. PANELLA - M. FANO, *Le anfore con anse bifide conservate a Pompei: Contributo a loro classificazione, στὸ Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores, Actes du colloque de Rome, 27-29 Mai 1974 (Rome 1977) 153, 161 σημ. 52.*

104. Ἀνάμεσα στὸ Ω1 καὶ τὸ Ω3 τῆς JEFFERY, σ. 345.

105. BARRON, πίν. 10d.

106. Παρότι ἡ ἔρμηνεία εἶναι ἄκρως τολμηρὴ καὶ ἀβάσιμη, πρὸς τὸ παρὸν δὲν βρῖσκω ἄλλη ἱκανοποιητικὴ. Στὴν περίπτωση αὐτῆ ἡ παρουσία τῆς ὀξεῖας ἀποτελεῖ σπάνια ἐξαίρεση. Σύμφωνα με τὴν ἐπικρατοῦσα ἄποψη τὰ τονικὰ σύμβολα ἐπινοήθηκαν στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια καὶ ἐμφανίζονται στὴ γραφή —με μοναδικὴ ἐξαίρεση ἐνὸς *spiritus asper* (δασειας), στὴν ἐπιγραφὴ τῆς ἀποικίας τοῦ Τάραντα Ἡράκλειας στὸ Σίρι, IG XIV, 645, τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.— στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια· βλ. W. LARFELD, *Griechische Epigraphik* 1914, 301 κέ. E. SCHWYZER, *Griechische Grammatik* (München 1934) 373-374. Ἄν ἡ προταθεῖσα ἔρμηνεία ἀποδειχθεῖ σωστὴ, μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ ἀναγραφὴ τῆς εἶχε σκοπὸ νὰ βοηθήσει τοὺς ἀλλόγλωσσους ἀποδέκτες τῶν συγκεκριμένων ἀμφορέων νὰ τονίσουν σωστὰ τὴ λέξη Κώιος. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ δὲν ἐξηγεῖ βέβαια τὸ αὐτόματο ἐρώτημα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀπουσία τῆς ὀξεῖας στὴ δευτέρη ομάδα σφραγισμάτων αὐτοῦ τοῦ τύπου (βλ. παρακάτω), ποὺ φαίνονται νὰ εἶναι σύγχρονοι, παρὰ μόνο ἐὰν διατυπώσουμε μία δευτέρη ἐξίσου τολμηρὴ ὑπόθεση, ὅτι οἱ ἀμφορεῖς με σφραγίσματα τῆς πρώτης ομάδας διοχετεύονται ἀποκλειστικὰ ἔξω ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἐνῶ ἀντίστοιχα ἐκεῖνοι με σφραγίσματα τῆς δεύτερης ομάδας προορίζονται γιὰ τὸ «ἑσωτερικόν». Τὸ θέμα ὀπωσδήποτε χρήζει περαιτέρω ἐρευνας.

107. BARRON, πίν. 10e. JEFFERY, 345.

Τύπος 4 (Πίν. 261α-β)

Βρέθηκαν μόνον τρία παραδείγματα, τὰ δύο σὲ ταινιωτὲς λαβὲς ποὺ ἀνήκουν σὲ παραλλαγή τοῦ τύπου III καὶ τὸ τρίτο σὲ διπλή, παραλλαγή τοῦ τύπου I (ὕψηλότερη).

• Πρόκειται γιὰ τετράγωνο περίπου σφράγισμα διαστάσεων 0,016×0,015 μ. με παράσταση γενειοφόρου ἀνδρικής κεφαλῆς πρὸς τὰ δεξιὰ, πίσω ἀπὸ τὴν ὁποία τὰ γράμματα A καὶ Ξ (Πίν. 261β) ποὺ διαβάζονται ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ δὲν διατηροῦνται σὲ ὅλα τὰ σφραγίσματα. Ἡ ἐπιβλητικότητα τῆς μορφῆς δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ θεϊκὴ μορφή πιθανὸν Ἡρακλῆ, κύριας θεότητας τοῦ νησιοῦ. Παράσταση με τὸ ἴδιο θέμα συναντᾶται σὲ σφραγίσματα τῆς Θάσου¹⁰⁸.

Τύπος 5 (Πίν. 261γ)

Βρέθηκαν τρία παραδείγματα, τὰ δύο σὲ ταινιωτὲς καὶ τὸ τρίτο σὲ διπλὴ λαβή, ὑψηλότερη ἀπὸ τὶς λαβὲς τοῦ τύπου I. Τὸ σφράγισμα εἶναι σχεδὸν τετράγωνο διαστάσεων 0,012×0,011 μ. καὶ φέρει ἀριστερόστροφη ἐπιγραφή NAΞ ποὺ διαβάζεται ὡς Ξανξ. Μία πιθανὴ συμπλήρωση τοῦ ὀνόματος εἶναι Ξάνθιππος. Ἕνας ἐπώνυμος με τὸ ὄνομα Ξάνθιππος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ νόμισμα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁰⁹, ἐνῶ τὸ ἴδιο ὄνομα, ὄχι συντομογραφημένο, συναντᾶται σὲ ἀδημοσίευτα σφραγίσματα, τόσο σὲ διπλὲς ὅσο καὶ σὲ ταινιωτὲς λαβὲς¹¹⁰.

Τύπος 6 (Πίν. 262α)

Δύο παραδείγματα. Τὸ ἓνα σὲ λαβὴ ἀμφορέα τύπου II, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διατηρεῖται ὁ λαιμὸς καὶ τὸ δεῦτερο σὲ διπλὴ λαβή, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ πρωιμότερο στρῶμα. Πρόκειται γιὰ σχεδὸν τετράγωνο σφράγισμα, διαστ. 0,017-0,014 μ. με ἐγγεγραμμένο μονόγραμμα, πιθανὸν ἓνα ἦτα. Δὲν γνωρίζω δημοσιευμένα παραδείγματα, ἀλλὰ τὸ σφράγισμα φάνηκε γνωστὸ στὴν κ. Grace. Παρόμοιο σφράγισμα σὲ διπλὴ κωακὴ λαβὴ ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ: βλ. D. T. ARIEL, *Citty of David II, Qedem* 30, 1990, 76, 5463.

Τύπος 7 (Πίν. 262β)

Βρέθηκε μόνο ἓνα παράδειγμα σὲ διπλὴ λαβὴ τύπου I, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ στρῶμα τῶν λίθων (A 227). Πρόκειται γιὰ σφράγισμα ἐλλειπτικοῦ σχήματος, διαμ. 0,02-0,012 μ., ποὺ ἔχει προέλθει ἀπὸ δακτυλίολιθο. Εἰκονίζεται κεφαλὴ γενειοφόρου πολεμιστῆ πρὸς τὰ δεξιὰ, ποὺ φοράει κράνος με λοφίο «θρακικοῦ» τύπου¹¹¹. Ἡ παράσταση θυμίζει ἀντίστοιχες κεφαλὲς πολεμιστῶν σὲ σφραγιδόλιθους τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 5ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποὺ θεωρεῖται πὼς εἰκονίζουν τὸν Ὀδυσσεά¹¹².

108. Y. GARLAN, *Vin et amphores de Thasos, Sites et monuments* V, 1988, εἰκ. 17c· τοῦ ἴδιου, *BCH Suppl.* XIII (1986) 255 ἀρ. 17 εἰκ. 42p.

109. *Catal. Greek Coins, Mus. Fine Arts* (Boston 1955) ἀρ. 2017 (366-350) σύμφωνα με τὴν ἰσχύουσα σήμερα χρονολόγηση.

110. Ὅπως εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ με πληροφορήσει ἡ κ. Grace σὲ σφράγισμα ἀδημοσίετου ἀκέρατου ἀμφορέα τύπου II, ποὺ βρίσκεται στὴν Ἀγγλία, ὑπάρχει ἀριστερόστροφη ἐπιγραφή ΞΑΝΘΙΠΠΟ.

111. Γιὰ τὸ θρακικοῦ τύπου κράνος βλ. B. SCHRÖDER, *Thrakische Helme, JdI* 27, 1912, 317 κέ.

112. G. M. A. RICHTER, *The Engraved Gems of the Greeks, Etruscans and Romans* (London 1968), ἀρ. 229· γιὰ τὸν τύπο τοῦ κράνους ἀρ. 305. J. BOARDMAN, *Greek Gems and Finger Rings* (London 1970) 201 πίν. 534, 537. P. ZAZOFF, *Die Antiken Gemmen* (München 1983) 149 πίν. 35,14.

Μεγάλη ομοιότητα παρουσιάζει ή μορφή με τὸ γενειοφόρο κεφάλι κρανοφόρου, πὸ εἰκονίζεται στὸν ἐμπροσθότυπο λυκριακοῦ νομίσματος τοῦ δυνάστη *ΚΟΙΠΡΑΛΕ*, τῶν χρόνων 450-440 π.Χ.: βλ. Ο. Mørkholm and J. Zahle, *ActaArch* 43, 1972, 105 εἰκ. 28 πίν. II, ἀρ. 31 (A 11), με ἀναφορὰ καὶ σὲ ἄλλες συγγενεῖς παραστάσεις. Γιὰ τὴ στενὴ στυλιστικὴ καὶ θεματολογικὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ νομίσματα καὶ τοὺς σφραγιδόλιθους, βλ. σ. 59 με σημ. 19.

Τύπος 8 (Πίν. 262γ)

Ἐνα παράδειγμα σὲ ταινιωτὴ λαβὴ πλ. 0,055 μ., πὸ ἀποτελεῖ παραλλαγὴ τοῦ τύπου III (A 413). Σφράγισμα ἐλλειπτικοῦ σχήματος διάμ. 0,02-0,013 μ., πὸ ἔχει προέλθει ἀπὸ σφραγιδόλιθο. Εἰκονίζεται γονατιστὴ γυναικεία μορφή πρὸς τὰ ἀριστερά, γυμνὴ ἢ ἐλαφρὰ ἐνδεδυμένη. Μία ἄκρη ἐνδύματος διακρίνεται πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη. Τὸ σῶμα ἀποδίδεται σὲ στάση 3/4 καὶ τὸ κεφάλι σὲ κατατομή. Τὰ χέρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ δεξιὸ φέρεται πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ τὸ ἀριστερὸ πρὸς τὰ πίσω, πιθανὸν κρατοῦν τὶς ἄκρες τοῦ ἐνδύματος. Τὸ κεφάλι ἐλαφρὰ λυγισμένο πρὸς τὰ κάτω παρακολουθεῖ τὴν κίνηση τῶν χεριῶν. Στὸ μέτωπο φέρει ταινία ἢ κάλυμμα, πὸ συγκρατεῖ τὰ μαλλιά, τὰ ὁποῖα ἀναδιπλώνονται πίσω ἀπὸ τὸν λαιμό. Ἡ παραστάση ἀποτελεῖ παραλλαγὴ τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ δακτυλιόλιθους τῆς κλασικῆς ἐποχῆς θέματος τῆς καθισμένης ἀνακούρκουδα (σὲ ὀκλάζουσα στάση) γυναικείας μορφῆς, πὸ λούζεται ἢ ἐνδύεται καὶ ἴσως εἰκονίζει τὴν Ἀφροδίτη¹¹³. Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης ὑποδεικνύει πιθανὸν ἀνατολικὴ προέλευση.

Τύπος 9 (Πίν. 256ς')

Πρόκειται γιὰ τὸ σφράγισμα στὸν λαιμὸ τοῦ ἀμφορέα A 282¹¹⁴.

Τέσσερα ὄστρακα ἀπὸ κοιλιὲς ἀμφορέων με ἔντονα ἴχνη πίσσας πὸ βρέθηκαν ἀνάμεσα στὰ ἀπορρίμματα ἀποτελοῦν ἰσχυρὴ ἔνδειξη ὅτι οἱ ἀμφορεῖς ἐπιχραιοῦντο ἐσωτερικὰ με πίσσα πρὶν διοχετευτοῦν στὸ ἐμπόριο ὥστε νὰ γίνουν στεγανοί¹¹⁵. Καθὼς με ρετσίνη ἢ πίσσα ἀλείφοντο μόνο οἱ ἀμφορεῖς πὸ ἐπυροορίζοντο γιὰ κρασί, τὸ στοιχεῖο αὐτό, καθὼς καὶ τὸ ἐπόμενο, ἀποτελοῦν μιὰ ἀσφαλὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ χρῆση τους, πὸ δὲν μπορεῖ νὰ γενικευτεῖ ὁμως καὶ γιὰ τοὺς τρεῖς τύπους.

Τὴν εἰκόνα τοῦ κωακοῦ ἀμφορέα συμπληρώνουν τρία δισκοειδῆ πῆλινα ἀντικείμενα διαμ. 0,08 μ. διακοσμημένα με σφραγίσματα, πὸ πρέπει νὰ ἀποτελοῦν πώματα¹¹⁶ (Πίν. 263α). Τὰ δύο (Ma 96-97) φέρουν παράσταση κρατήρα με ὑψηλὸ ραβδωτὸ πόδι καὶ λαβὲς πὸ ἀπολή-

113. G. M. A. RICHTER, *δ.π.* 91 ἀρ. 298-303. J. BOARDMAN, *δ.π.* 202, 206, 222 πίν. 550, 592, 594, 712. P. ZAZOFF, *δ.π.* 144-145 πίν. 34, 1-5 πίν. 40, 2.

114. Βλ. παραπάνω, σημ. 10 καὶ 68.

115. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. C. G. KOEHLER, *Handling of Greek Transport Amphoras*, *BCH Suppl.* XIII (1986) 50-52, με βιβλιογραφία. Γιὰ τὸν ὄρισμὸ τοῦ ρετσίνοιου καὶ τὴν παρασκευὴ πίσσας ἀπὸ αὐτὸ βλ. J. ANDRÉ, *La résine et la poix dans l'antiquité, technique et terminologie*, *AntCl* 22, 1964, 86-97, πὸ παραθέτει ἢ Koehler στὴ σημ. 6. Με πίσσα εἶναι ἐπιχρισμένοι ἐσωτερικὰ λαιμοὶ λαγύνου, πὸ διατηρεῖ καὶ μιὰ σφραγισμένη λαβὴ (AE 130), καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ γειτονικὸ οἰκόπεδο Κασσιώτη.

116. Τὸ θέμα τῶν πωμάτων διαπραγματεύεται ἀναλυτικὰ ἢ C. G. KOEHLER, *δ.π.* 52-56 με βιβλιογραφία. Οἱ πληροφορίες πὸ ἔχουμε γιὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ εἶναι περιορισμένες. Γιὰ πώματα θασιακῶν ἀμφορέων βλ. F. BLONDÉ κ.ἄ., *BCH* 115, 1991, 240-241, βιβλιογραφία στὴ σημ. 45. Πώματα διακοσμημένα με σφραγίσματα παρόμοια με αὐτὰ τῆς Κῶ δὲν μοῦ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἄλλες περιοχές.

γουν σὲ ἔλικες καὶ στὰ δύο ἄκρα τους¹¹⁷. Τὸ τρίτο (Μα 97) φέρει παράσταση κανθάρου μὲ ὑψηλὸ πόδι καὶ ὑψηλὲς ἑλικοειδεῖς λαβὲς μὲ πλαστικὲς ἀποφύσεις (thumb rest) στὸ χαμηλότερο τμήμα τους¹¹⁸. Τὰ πρότυπα τῶν ἀγγείων πρέπει νὰ εἶναι μεταλλικά. Τὰ σφραγίσματα εἶναι τετράγωνα πλευρᾶς 0,055 μ. καὶ προέρχονται, τὰ δύο πρῶτα, ἀπὸ διαφορετικὴ σφραγίδα.

Ἡ ἀναλογία τῆς διαμέτρου τους μὲ τὴν κατώτερη ἐσωτερικὴ διάμετρο τοῦ λαιμοῦ τῶν ἀμφορέων τῶν τύπων I καὶ II, καθὼς καὶ τὰ θέματα τῶν σφραγισμάτων τους, ἀγγεῖα σχετικὰ μὲ τὰ συμπόσια καὶ τὸ κρασί, συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τους ὡς πωμάτων ἀμφορέων ποὺ περιέχουν κρασί (Πίν. 263β).

Ἡ μείωση λοιπὸν τοῦ λαιμοῦ τῶν ἀμφορέων τῶν δύο πρώτων τύπων πρὸς τὴ βάση ὑποδεικνύει τὴ θέση τοῦ πώματος καὶ παράλληλα τὸ ἐπίπεδο πλήρωσης τοῦ ἀγγείου¹¹⁹. Τὸ συνολικὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἄκρως αἰσθητικὸ καὶ προδίδει τὴ μέριμνα τῶν Κῶων γιὰ ἕναν ἀμφορέα κομψό, λειτουργικὸ καὶ ἐμπορικὰ ἀνταγωνιστικὸ, ποὺ δικαιώνει τὸ εὐνοϊκὸ σχόλιο τοῦ Πλίνιου, ΝΗ, XXXV, 161, πὼς οἱ κωακοὶ ἀμφορεῖς ἦσαν περίφημοι, ἂν καὶ τὸ σχόλιο ἀφορᾷ στὴ λεπτότητα τῶν τοιχωμάτων τους¹²⁰.

Σύνοψη

Συνοψίζοντας τὰ παραπάνω, εἶδαμε ὅτι στὸ ἐργαστήριο, ποὺ λειτουργεῖ ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., παράγονται συγχρόνως τρεῖς τύποι ἀμφορέων, προορισμένοι πιθανὸν γιὰ τὰ τρία διαφορετικὰ εἶδη κρασιῶν τοῦ νησιοῦ. Ὁ τύπος I μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς γνήσια κωακός, ἐνῶ τὰ

117. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ ποδιοῦ πρβ. πρόχειρα Μ. ΜΠΕΣΙΟΣ, Ἐνασκαφὲς στὴ Βόρεια Πιερία, *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη*, I, 1987 (Θεσσαλονίκη 1988) 217 εἰκ. 7-8, ἀπὸ τάφο γύρω στὰ 330 π.Χ. Γιὰ τὸν τύπο τῶν λαβῶν πρβ. τὶς λαβὲς μιᾶς ομάδας κανθάρων καὶ λουτροφόρων ἀπὸ τὴν Ἀπουλία, Κ. SCHAUENBURG, Gruppe polychromer apulischen Vasen in Kiel, *JdI* 100, 1985, 409 κέ. σημ. 28 εἰκ. 4-15, 17-22, ποὺ τὶς συσχετίζει μὲ τὶς λαβὲς τῶν μαρμαρινῶν λουτροφόρων καὶ μὲ χαμένα ἔργα μεταλλοτεχνίας. Παρόμοια ἀγγεῖα εἰκονίζονται συχνὰ στὰ σφραγίσματα θασιακῶν καὶ ἄλλων ἀμφορέων, βλ. BON 1957, ἀρ. 166, BCH 113, 1989, 478-480 εἰκ. 1m (ἄγνωστης προέλευσης, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ πιὸ κοντινὸ παράλληλο context πρὶν τὸ 330 π.Χ.).

118. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τῶν κλασικῶν κανθάρων βλ. Μ. Β. PFROMMER, Studien zu Alexandrinischer und Großgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit, *AF* 16, 1987, 8-12, ὅπου ἐξετάζει τὶς προδρομικὲς μορφὲς τοῦ "Porkantharos", ποὺ ἀντιπροσωπεύουν μεταξὺ ἄλλων οἱ κánθαροι τῶν λοκρικῶν πινάκων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., βλ. κατάλογο ΚΡ 44, σ. 190 πίν. 40 (ἐπίσης σ. 6, σημ. 16, σ. 10, σημ. 35, σ. 11, σημ. 38, σ. 18, σημ. 73)· κánθαροι ὑστεροκλασικῶν χρόνων, σ. 1, σημ. 4· κánθαροι σὲ νομίσματα σ. 11, σημ. 38, σ. 14, σημ. 53. Κánθαροι παρόμοιου σχήματος ἀπαντοῦν συχνὰ στὰ σφραγίσματα θασιακῶν (BON 1957, *passim*, Μ. PFROMMER, *δ.π.*, κατάλογο σ. 190, ΚΡ 40) καὶ ἄλλων (σαμιακῶν) ἀμφορέων βλ. GRACE 1971, πίν. 13, ἀρ. 40-42, σ. 53, 89-90, μὲ ἀναφορὰ σὲ ἄλλου εἶδους σφραγίσματα μὲ τὸ ἴδιο θέμα.

119. H. C. G. KOEHLER, *δ.π.* σ. 53, ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ πὼς οἱ λαιμοὶ τῶν ἀμφορέων δὲν μᾶς ὑποδεικνύουν ἀπὸ μία ἐσωτερικὴ προεξοχὴ ἢ ἀλλαγὴ στὸ περίγραμμά τους τὴ θέση τοῦ πώματος καὶ ἐπομένως τὸ ἐπίπεδο πλήρωσης τοῦ ἀγγείου. Ἐπὶ τὴν Κορῶνη προέρχονται τὸ ἀνώτερο τμήμα ἐνὸς «ἐλληνο-ιταλικῶ» [ἰσπανικοῦ (:)] ἀμφορέα, τοῦ ὁποῦ ο ἰλαιμὸς μειώνεται πρὸς τὰ κάτω, καὶ τὸ πῆλινο πῶμα του βλ. *Hesperia* 31, 1962, 38 ἀρ. 44 πίν. 22. E. LYDING WILL, Greco-Italic Amphoras, *Hesperia* 51, 1982, 339 σημ. 1, 344. Ἡ θέση προσαρμογῆς τοῦ πώματος δὲν ἀναφέρεται, ἀπὸ τὴ διάμετρό του ὅμως (0,09 μ.) προκύπτει πὼς πρέπει νὰ προσαρμοζόταν, ὅπως καὶ στὴ δικὴ μας περίπτωση, στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ λαιμοῦ πρβ. τὸ ἀντίστοιχο σημεῖο προσαρμογῆς τῶν σφραγισμένων πωμάτων ἀπὸ πορσελάνη στοὺς ρωμαϊκοὺς ἀμφορεῖς Dressel IB: A. HESNARD et P. A. GIANFROTTA, Les bouchons d'amphore en Rouzoulane, στὸ *Amphores romaines et histoire économique*, Coll. de l'École Française de Rome ἀρ. 114 (Roma 1989) 417, B15 (εἰκόνα), 422, B26 (εἰκόνα).

120. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς λειτουργικότητος καὶ τῆς αἰσθητικῆς τῶν ἀμφορέων βλ. F. SALVIAT, *δ.π.* (σημ. 70) 474, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι τὸ ἴδιο τὸ κράτος καὶ ὄχι ὁ κεραμίστας εἶναι ποὺ ἐπιλέγει τὸν τύπο ἀμφορέα, ποὺ θὰ κρίνει κατάλληλο γιὰ τὶς ἐξαγωγές. Σχετικὰ μὲ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Πλίνιου βλ. A. TCHERNIA, *BCH Suppl.* XIII (1986) 31 κέ.

σχήματα τῶν ἄλλων δύο τύπων πιθανὸν ἐντάσσονται σὲ ἓνα εἶδος κοινῆς, τὰ πρωτότυπα τῶν ὁποίων δὲν μποροῦν πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἐντοπιστοῦν μὲ βεβαιότητα. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου Π συναντῶνται στὸν τύπο α₁ ("Spina type") τῶν ἑλληνο-ἰταλικῶν λεγόμενων ἀμφορέων, πιθανὰ πρωτότυπα τῶν ὁποίων ἔχουν μεταξὺ ἄλλων θεωρηθεῖ καὶ οἱ σαμιακοὶ ἀμφορεῖς μὲ μανιταρόσχημο χεῖλος¹²¹. Στὴν περίπτωση πού ὁ τύπος Π ἀποδειχθεῖ ἐπίσης αὐθεντικὸς κωακός, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ πιθανότητα νὰ ἀποτελέσει πρότυπο γιὰ τοὺς ἀμφορεῖς τῆς Δύσης, ὅπως ἡ ἐξελιγμένη μορφή τοῦ τύπου I ἀποτέλεσε ἀργότερα τὸ πρότυπο γιὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς ἀμφορεῖς Dressel 2-4. Μία κατάλληλη χρονικὰ στιγμή γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ τύπου στὴ Δύση θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελεῖ τὸ 337 π.Χ., ὅταν μία ὁμάδα Κῶων ἀποίκων, μὲ ἀρχηγὸ τὸν Γόργο, ἐγκαταστάθηκαν στὶς πόλεις τῆς Σικελίας¹²².

Σχετικὰ μὲ τὴ σφράγιση διαπιστώνεται ὅτι ἐμφανίζεται πολὺ ἐνωρίς, σχεδὸν παράλληλα μὲ τὴ Χίο καὶ τὴ Θάσο, ἐνῶ ἐξίσου πρόωμη εἶναι καὶ ἡ ἐμφάνιση τῶν ἐνεπίγραφων σφραγισμάτων, τύπος πού μέχρι σήμερα πιστεύεται ὅτι πρωτοεμφανίζεται στὴ Θάσο καὶ τὸν ὁποῖο μιμοῦνται στὴ συνέχεια τὰ ἄλλα κέντρα παραγωγῆς¹²³.

Ξένοι ἀμφορεῖς στὸ ἐργαστήριον (Πίν. 264α)

Ἀπὸ τὸν τομέα MA1 προέρχεται ὁ λαιμὸς ἀμφορέα A 314, πού διατηρεῖ τις δύο λαβὲς καὶ μεγάλο τμήμα τοῦ ὄμου. Ἔχει ὕψ. σωζ. 0,46 μ., ὕψ. λαιμοῦ 0,35 μ., ὕψ. λαβῶν 0,36 μ., διάμ. λαβῶν 0,042 μ. Ὁ λαιμὸς εἶναι ἰδιαίτερα ὑψηλός, τὸ στόμιο ἑλλειπτικοῦ σχήματος μὲ διάμετρο ἀπὸ 0,115 ἕως 0,095 μ., τὸ χεῖλος μικρὸ σὲ σχῆμα λεπτῆς πλαστικῆς ταινίας, πού τονίζεται κάτω μὲ γραπτὴ ἀκανόνιστη κόκκινη ταινία¹²⁴. Ἔχει μεγάλες κυλινδρικές λαβὲς ἐλαφρὰ ἀνασηκωμένες. Ὁ ὄμος εἶναι ἐντονα γωνιῶδης σὲ σχῆμα καρίνας. Πρόκειται γιὰ ἓναν τύπο ἀμφορέα χαρακτηριστικὰ χιακό¹²⁵, ἀπὸ τὸ ὁποῖο βρέθηκαν στὸ ἐργαστήριον λίγα θραύσματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο ἀπὸ τὸ κατώτερο σῶμα, πού ἀπολήγει σὲ κομβίον κωνικοῦ σχήματος, μὲ βάθυνση κάτω. Θραύσματα ὁμοίων ἀμφορέων ἔχουν βρεθεῖ σὲ παλαιότερες ἀνασκαφὲς στὴν πόλη, ἐνῶ ἀρκετοὶ λαιμοί, πού προέρχονται ἀπὸ τὸν βυθὸ τῆς θάλασσας, φυλάσσονται στὸ Κάστρο.

Τὰ ἄλλα προϊόντα τοῦ ἐργαστηρίου

Τὸ ἐργαστήριον ἐκτὸς ἀπὸ ἀμφορεῖς παρήγαγε κεραμίδες κορινθιακοῦ τύπου βαμμένες κόκκινες, πυρότουβλα καὶ μερικὰ εἶδη χρηστικῆς κεραμικῆς ὅπως μία μεγάλη ποικιλία ἀπὸ

121. E. LYDING WILL, *Greco-Italic Amphoras*, *Hesperia* 51, 1982, 341 σημ. 4. D. MANACORDA, *BCH Suppl.* XIII (1986) 581 κέ. Γιὰ τοὺς παλαιότερους ἀμφορεῖς τοῦ 4ου αἰ. στὴ Σικελία καὶ τὴ Μεγάλη Ἑλλάδα βλ. CHR. VAN DER MERSCH, *BCH Suppl.* XIII (1986) 567 κέ.· εἰδικὰ γιὰ τὴν προέλευση τοῦ τύπου σ. 570 κέ.

122. SHERWIN-WHITE, 80, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

123. Ἡ ἀρχὴ τῆς σφράγισης τῶν θασιακῶν ἀμφορέων (proto-timbrage) δὲν εἶναι ἀπόλυτα γνωστὴ, τοποθετεῖται πάντως μέσα στὸν 5ο αἰ. Τὰ ἐνεπίγραφα σφραγίσματα πιστεύεται ὅτι ἐμφανίζονται στὰ τέλη τοῦ 5ου - ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.· βλ. YVON GARLAN, *Vin et amphores de Thasos, Sites et monuments* V, 1988, 24. Τελευταῖα ὁ ἴδιος συγγραφεὺς διατύπωσε τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ ἀρχὴ τους πρέπει ἴσως νὰ τοποθετηθεῖ γύρω στὰ 380: À propos de la chronologie des timbres amphoriques thasiens, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη* (Θεσσαλονίκη 1990) 479-483.

124. Ἡ V. Grace, 1949, 175 σημ. 3, ὑποθέτει ὅτι τὰ κόκκινα ἴχνη πού ἐμφανίζονται μερικὲς φορὲς γύρω ἀπὸ τὰ χεῖλη χιακῶν, ροδιακῶν καὶ θασιακῶν ἀμφορέων ἔχουν παραμείνει ἀπὸ κορδόνια, πού ἐσφίγγαν γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο καλύμματα ἀπὸ δέρμα ἢ ὕφασμα βουτηγμένο στὸ κερί· (πρβ. H. C. G. KOEHLER, *ὁ.π.* 53 σημ. 24).

125. GRACE, 1979-2 εἰκ. 46, μὲ τὸ σχετικὸ κείμενο. J. K. ANDERSON, *BSA* 49, 1954, 168-170 εἰκ. 19α. F. BLONDÉ κ.ἄ., *BCH* 115, 1991, 232 ἀρ. 47 εἰκ. 7. A. W. JOHNSTON, *AA* 1990, 59 ἀρ. 165 εἰκ. 15-16, πού τὸν ἀποδίδει μὲ πιθανότητα στὴ Χίο.

λεκάνες, είδη που συνήθως παράγονται στα εργαστήρια των ἀμφορέων. Κατασκεύαζε επίσης μερικές κατηγορίες μικρῶν ἀντικειμένων, ὅπως ἀγνύθες διαφόρων σχημάτων, πυραμιδοειδεῖς, σὲ σχῆμα πεπιεσμένης σφαίρας καὶ δισκοειδεῖς, μερικές ἀπὸ τὶς ὁποῖες φέρουν σφραγίσματα καὶ εἰδώλια ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν βρεθεῖ λίγα παραδείγματα.

Ἐνας τύπος εἰδωλίου (ἓνα παράδειγμα) (Πίν. 264β, ἀριστερά) παριστάνει γυμνὴ γυναικεία μορφή σὲ στάση καθιστή, χωρὶς νὰ ἀποδίδεται τὸ κάθισμα. Οἱ E. Pottier καὶ S. Mollard-Besques¹²⁶ ἔχουν ὀνομάσει τὸν τύπο «Ἀφροδίτη ἀνατολικοῦ τύπου», ἢ D. Thompson¹²⁷ «ἰερόδουλο». Τὰ χέρια δηλώνονται μέχρι τοὺς ἀγκῶνες καὶ εἶναι πλασμένα μαζί με τὸν κορμό, σὲ ἀντίθεση με τὰ γνωστὰ μέχρι σήμερα παραδείγματα στὸν τύπο τῆς κούκλας, ὅπου τὰ χέρια ἢ εἶναι κρεμασμένα ἀπὸ τοὺς ὤμους ἢ λείπουν ἐντελῶς. Τὰ πρωιμότερα γνωστὰ μέχρι σήμερα παραδείγματα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. Εἰδώλια ὁμοιοῦ τύπου με αὐτὰ τοῦ ἐργαστηρίου ἔχουν βρεθεῖ συχνὰ στὶς παλαιότερες ἀνασκαφές τῆς Κῶ (Πίν. 264β, τὰ δύο δεξιά). Ὁμοῖος τύπος παράγεται καὶ στὸ ἐργαστήριο οἰκ. Κουτούζη (1991, βλ. παρακάτω).

Στὸ ἐργαστήριο κατασκευαζόταν ἐπίσης ἓνας τύπος δακτυλιόσχημου κέρνου με ἐνσωματωμένες ὑδρίσκες (Πίν. 264γ) στὸ ἀνώτερο τμήμα του, ὅπως προκύπτει ἀπὸ δύο μικροσκοπικὲς ἄβαφες ὑδρίες (Π 1144-1145), ὕψ. 0,06 μ. ποὺ φέρουν στὴν ἑλλειψοειδῆ κάτω ἐπιφάνειά τους αὐλακα καὶ μικρὴ ὀπή, μέσω τῆς ὁποίας ἐπικοινωνοῦσαν με τὸν κέρνο. Ἐνας τέτοιος κέρνος καὶ πολλὲς ὑδρίσκες, σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης¹²⁸, βρέθηκαν τὸ 1901 ἀπὸ τὸν R. Herzog στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας¹²⁹.

Προσθήκη

Τὸ κεραμικὸ ἐργαστήριο τοῦ οἰκοπέδου Τσόχα δὲν εἶναι τὸ μόνο ποὺ ἔχει ἐντοπισθεῖ στὴν πόλη τῆς Κῶ.

Στὸ οἰκόπεδο Σωφρονίας Κουλιᾶ¹³⁰, ποὺ βρίσκεται στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Γρηγορίου Ε' καὶ Σ. Θυμανάκη, στὸ οἰκοδ. τετράγωνο 70 τοῦ σχεδίου πόλεως Κῶ καὶ ἀπέχει περίπου 220 μ. Α τοῦ οἰκοπέδου Τσόχα, ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1981, κάτω ἀπὸ ἀρχαῖο δρόμο με κατεύθυνση Β-Ν, σὲ μικρὴ τομὴ ἐγκάρσια στὸν δρόμο, τὰ ἀπορρίμματα ἐνὸς ἐργαστηρίου ἀμφορέων, ποὺ ἐγκαταλείφθηκε ἐπίσης με τὸν συνοικισμὸ τοῦ 336 π.Χ., ὅπως δείχνει ἡ βάση σκύφου Π 1179, με διακόσμηση ἐντυπῶν ἀνθεμίων ἐσωτερικά, τοῦ πρώιμου 4ου αἰ. π.Χ. Πρόκειται γιὰ ἀποθέσεις ἀμφορέων πάχους 0,40-0,45 μ., ποὺ βρίσκονται σὲ βάθος 2,20-2,60 μ. ἀπὸ τὴν ὁδὸ Γρηγορίου Ε'.

126. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecques et romains* II, Myrina, 11-14 πίν. 9-11.

127. D. BURR-THOMPSON, *Troy, The Terrakotta Figurines, Suppl. Monograph* 3, 87-95 πίν. 16-20.

128. Κέρνος: ἀρ. εὐρ. 4347. Ὑδρίσκες: ἀρ. εὐρ. 2947, 2965, 2967-2968· πρβ. E. DIEL, *Die Hydria* (Mainz 1964) 191. Μικρότερος παρόμοιος κέρνος με τρεῖς ὑδρίσκες, ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας, ἐκτίθεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Δίου. Ἀπὸ παρόμοιο κέρνο φαίνονται νὰ προέρχονται οἱ ὑδρίσκες ἀπὸ ἀποθέτη στὰ Ἄβδηρα, βλ. X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Ἐνασκαφές στὰ ἀρχαῖα Ἄβδηρα, *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη*, 1, 1987 (Θεσσαλονίκη 1988) 411 εἰκ. 11. Γιὰ δακτυλιόσχημους κέρνους με ἐνσωματωμένες ὑδρίσκες βλ. C. ROLLEY, *BCH* 89, 1965, 471-475 εἰκ. 33-36 (ἀπὸ τὸ Θεσμοφόριο τῆς Θάσου), J. BOARDMAN and J. HAYES, *Excavations at Tocra* I, 1966, σ. 15 ἀρ. 1826 πίν. 94, τόμ. II, 1973, σ. 5 καὶ 66 ἀρ. 2289 πίν. 34 (ὑδρία με ἐνσωματωμένες ὑδρίσκες στὸν ὄμο, παρόμοια με αὐτὴ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Κῶ).

129. Τὰ τμήματα ἱεροῦ ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς ἐποχῆς ποὺ βρέθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια στὰ οἰκόπεδο Χατζηστεργίου καὶ Τσουλφᾶ καὶ συνδέθηκαν με τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας (βλ. KANTZIA, 179-181 εἰκ. 10-12) διαπιστώθηκε πρόσφατα ὅτι ἀνήκουν σὲ ἀταύτιστο πρὸς τὸ παρὸν γειτονικὸ ἱερό. Τὸ τμήμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρας, ποὺ βρέθηκε ἀπὸ τὸν R. HERZOG, *AA* 1901, 134-137, βρίσκεται λίγο νοτιότερα.

130. *AA* 36, 1981 (1988) Χρονικά, 409.

Οί αμφορείς ανήκουν σχεδόν αποκλειστικά στον τύπο Κως ΙΙ (με μανιταρόσχημο χεῖλος και ταινιωτὲς λαβὲς) παρότι δὲ λείπουν θραύσματα καὶ τῶν ἄλλων δύο τύπων. Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι τὰ πόδια τοῦ τύπου ΙΙΙ ἔχουν ρηχὴ κοιλότητα κάτω. Εἶναι ἀσφράγιστοι καὶ διαφέρουν ἐλαφρὰ ὡς πρὸς τὶς ἀναλογίες καὶ τὸ σχῆμα τῆς βάσης ἀπὸ τοὺς αμφορεῖς τοῦ ἐργαστηρίου Τσόχα. Ὁ λαιμὸς εἶναι ὑψηλότερος καὶ τὸ χεῖλος περισσότερο προεξέχον. Ὁ πηλὸς εἶναι ὁ ἴδιος, ἀλλὰ περισσότερο φωτεινός. Κανένας ὁλόκληρος αμφορέας δὲν συναρμολογήθηκε. Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ κομμάτι εἶναι ὁ παραμορφωμένος στὴν ὄπτηση ἐλλιπὴς αμφορέας Α 416, τοῦ ὁποῦοι λείπει τὸ κατώτερο τμήμα.

Ὁ τύπος ἀποκαθίσταται ἀπὸ τὸν λαιμὸ Α 414 (Πίν. 265α), ποὺ διατηρεῖ μεγάλο κομμάτι τοῦ ὄμου (ὑψ. σωζόμενο 0,265 μ., ὑψ. λαιμοῦ μετὰ τὸ χεῖλος 0,195 μ., ὑψ. λαβῶν 0,165 μ., διάμ. χεῖλους 0,19 μ.) καὶ τὸ κατώτερο τμήμα αμφορέα Α 417, σωζόμενου ὑψ. 0,425 μ. Τὸ σῶμα ἀπολήγει σὲ χαμηλὴ κομβιόσχημη βάση ἡμισφαιρικοῦ σχήματος μετὰ ἔντονη καρῖνα στὴν περιφέρεια, διαμ. 0,077 μ. καὶ καμπύλη τὴν κάτω ἐπιφάνεια, ὅπου ἀβαθῆς κοιλότητα. Δύο ὄμοιες βάσεις βρέθηκαν καὶ στὸ ἐργαστήριον Τσόχα.

Σὲ πρόσφατη ἐξάλλου ἀνασκαφή, ποὺ ἔγινε ἐπίσης τὸ φετινὸ καλοκαίρι στὴν ἴδια περιοχὴ ἀπὸ τὴ συνάδελφο Ἑλπίδα Σκέρλου, στὸ οἰκόπεδο Κουτουζη-Μεσημέρη, στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο 92, σὲ ἀπόσταση περίπου 200 μ. ΝΑ τοῦ οἰκοπέδου Τσόχα καὶ 130 μ. Ν τοῦ οἰκοπέδου Κουλιᾶ, βρέθηκαν ἀνοιγμένοι στὸ παρθένο χῶμα τῆς περιοχῆς, ποὺ κατὰ τόπους ἀποτελεῖται ἀπὸ πηλόχωμα, κάτω ἀπὸ οἰκοδομικὰ λείψανα ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, μεγάλοι ἀποθέτες, μετὰ ἀπορρίμματα κεραμικοῦ ἐργαστηρίου, ποὺ παρήγαγε ἐκτὸς τῶν ἄλλων αμφορεῖς καὶ τῶν τριῶν τύπων. Ἡ τυπολογία εἶναι γενικὰ αὐτὴ τοῦ ἐργαστηρίου Τσόχα μετὰ μικρὰς παραλλαγὰς στὶς λεπτομέρειες. Μία παραλλαγή τοῦ αμφορέα τύπου Ι ἔχει ὑψηλὸ λαιμὸ, ὑψους 0,18 μ., ὑψηλὲς λαβὲς καὶ χεῖλος δακτυλιόσχημο μετὰ ἐπίπεδη τὴν πάνω ἐπιφάνεια, πλάτους 0,02 μ.

Μία σειρά σφραγισμάτων, γύρω στὰ δέκα παραδείγματα, ποὺ ἐπαναλαμβάνονται σὲ διπλὲς καὶ σὲ ταινιωτὲς λαβὲς, φέρουν στὴ μέση τὸ γράμμα Φ, ἀριστερὰ γυναικεῖα κεφαλὴ καὶ δεξιὰ καρκίνο τοποθετημένο κατὰ τὸ πλάτος τοῦ σφραγίσματος (Πίν. 265β-γ). Τὸ ἐργαστήριον, ὅπως δείχνει ἡ ἀττικὴ μελαμβαφῆς κεραμικὴ, εἶναι σύγχρονο, ἀλλὰ ἡ ζωὴ του διαρκεῖ ἴσως περισσότερο ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον Τσόχα.

Τὰ εὐρήματα τῶν τελευταίων χρόνων μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ χαρακτηρίσουμε τὴ ΝΑ περιοχὴ τῆς σημερινῆς πόλης, ποὺ ἐκτεινόταν ΝΑ τῆς μεγάλης ἐλληνιστικῆς Ἀγορᾶς, ὡς τὸν κεραμικὸ τῆς κλασικῆς πόλης.

Τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα δὲν ἀφήνουν καμία ἀμφιβολία γιὰ τὸν ρόλο τῆς Κῶ-Μεροπίδος ὡς κυρίαρχης πόλης καὶ πρωτεύουσας τοῦ νησιοῦ τὴν ἐποχὴ αὐτή. Ἡ μελέτη τῶν ἐργαστηρίων αὐτῶν καὶ ἡ μελλοντικὴ ἔρευνα τοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου ἐλληνιστικῶν χρόνων ποὺ πρόσφατα ἐντοπίστηκε στὴν ὑπαιθρο τῆς Κῶ, στὸ Μαστιχάρι τῆς περιοχῆς Ἀντιμάχειας, πιστεύουμε πὼς θὰ λύσει πολλὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα τὰ σχετικὰ μετὰ τὸν κωακὸ αμφορέα καὶ τὸ ἐμπόριο κρασιοῦ τοῦ νησιοῦ.

Κατάλογος ἀττικῶν ἀγγείων (ἐπιλογή)

Π 1141 (Πίν. 266α-β). Βάση σκύφου μελαμβαφοῦς τοῦ τύπου cup-skyrphos. Ἐσωτερικὰ ἔντυπη διακόσμηση ἀπὸ τέσσερα ἀνθέμια σὲ κυκλικὴ διάταξη μέσα σὲ ἀνάγλυφο κύκλο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ὠά. Ἐπίπεδη ἐπιφάνεια στηρίξης ἐξηρημένη, ἐκτὸς ἀπὸ λεπτὴ μελανὴ ταινία στὴν περιφέρεια. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης φέρει ἐξηρημένο κύκλο μετὰ στιγμὴ στὸ κέντρο καὶ ἐξηρημένη λεπτὴ ταινία στὴν περιφέρεια. Διάμ. 0,062 μ.

Παρόμοια: *The Athenian Agora* XII, ἀρ. 599, 621 πίν. 55 (400 - πρῶμος 4ος αἰ. π.Χ.).

Π 1161 (Πίν. 266γ-δ, 267α, τὸ πρῶτο ἀπὸ ἀριστερά). Μελαμβαφῆς ἀττικὸς σκύφος τοῦ τύπου cup-skyrphos. Σχεδὸν ἀκέραιος, συγκολλημένος, μετὰ ἔντυπη διακόσμηση ἐσωτερικὰ: τέσσερα ὠὰ συνδεό-

μενα με συμπλεκόμενους βλαστούς, που περιβάλλονται από κύκλο ὠών και λογχῶν. Στην κάτω επιφάνεια τῆς βάσης τέσσερις μελανοὶ κύκλοι, με στιγμή στο κέντρο. Ύψ. 0,06 μ., διάμ. χείλους 0,115 μ., διάμ. βάσης 0,065 μ.

Πρβ. *The Athenian Agora* XII, ἀρ. 586, 596, 602 πίν. 26, 55, γιά τὴν ἔντυπη διακόσμηση ἀρ. 602 (τέλος 5ου - ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.)

Π 1165 (Πίν. 267β, 267α, τὸ δεύτερο ἀπὸ ἀριστερά). Ἀττικὸς μελαμβαφῆς σκύφος τοῦ τύπου *cup-skyrphos*. Διατηρεῖται τὸ ἥμισυ περίπου. Χεῖλος σὲ σχῆμα ἔχινου. Μαστοειδῆς ἀπόφωση στὴν κάτω επιφάνεια τῆς βάσης. Ὀλόβαφο. Ἐσωτερικὰ τέσσερα ἐμπιέστα ἀνθέμια ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ κύκλο ὠών. Ύψ. 0,068 μ., διάμ. βάσης 0,06 μ.

Πρβ. *The Athenian Agora* XII, ἀρ. 621, 623 πίν. 27, 55 (+380 π.Χ.).

Α 95 (Πίν. 267γ-δ). Μελαμβαφῆς ἀττικὸς λύχνος. Σχεδὸν ἀκέραιος. Λεῖπει τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ μυκτῆρα. Στην πάνω επιφάνεια ἐγχάρακτο ΛΑ.

Ἀνήκει στὸν τύπο DSL 3 τοῦ Scheibler. Ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τοῦ δίσκου τύπου 25 A-B τοῦ Howland.

Πρβ. *Kerameikos* XI, ἀρ. 184 (380-370 π.Χ.). *Olynthos* XIV, πίν. 163 ἀρ. 143 (τέλος 5ου - πρῶτο μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.).

XAPIΣ KANTZIA

ΚΒ' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων, Ρόδος

Συντομογραφίες

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συντομογραφίες ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὸ *BCH Supplementum* XIII (1986), *Recherches sur les amphores grecques*, καὶ τὶς συντομογραφίες τῆς *Archäologische Bibliographie*, χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀκόλουθες:

BARRON	J. P. BARRON, <i>The Fifth-Century Diskoboloi of Kos, Essays in Greek Coinage, presented to Stanley Robinson</i> (Oxford 1968) 75-89.
<i>Amhores de Péparéthos</i>	A. DOULGÉRI-INTZESELOGLOU et YVON GARLAN, <i>Vin et amphores de Péparéthos et d'Ikos</i> , <i>BCH</i> 114, 1990, 361-389.
EMPEREUR - HESNARD	J.-Y. EMPEREUR et A. HESNARD, <i>Les amphores hellénistiques du monde égéen, Ceramiques hellénistiques et romaines</i> II, 1987, 9-71.
JEFFERY	L. H. JEFFERY, <i>The Local Scripts of the Archaic Greece</i> , 2η ἔκδοση 1990, με <i>Supplementum</i> ἀπὸ τὸν A. W. Johnston.
KANTZIA	<i>Recent Archaeological Finds from Kos. New Indications for the Site of Kos-Meropis. Archaeology in the Dodecanese</i> , Ed. S. Dietz - I. Papachristodoulou (Copenhagen 1988) 175-183.
SHERWIN-WHITE	S. M. SHERWIN-WHITE, <i>Ancient Cos: An historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period</i> , <i>Hypomnemata</i> 51, Göttingen 1978.

Α: Ἀμφορεῖς.

Λ: Λύχνοι.

Μα: Μικροαντικείμενα.

Π: Πήλινα

ΑΕ: Ἀριθμὸς εὐρήματος στὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς.

Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὰ ἀντίστοιχα εὐρετήρια τοῦ Μουσείου Κῶ.

Έργαστήριο παραγωγής αμφορέων στη Σαμοθράκη*

(Πίνακες 268-273)

Η παρουσία έκτεταμένου συγκροτήματος κεραμικῶν ἐργαστηρίων στὴ Β παραλία τῆς Σαμοθράκης, 5 χλμ. Α τῆς Παλαιάπολης στὴ θέση «Κεραμιδαριά»¹, ἔγινε γνωστὴ στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '70 μετὰ τὴ διάνοιξη τοῦ παραλιακοῦ δρόμου, ἡ ὁποία κατέστρεψε ἓνα ἀρκετὰ σημαντικὸ τμῆμα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου².

Ἡ ἔρευνα τῆς θέσης σὲ δύο ἀνασκαφικὲς περιόδους (1989 καὶ 1991) περιέλαβε δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ στὸ πρᾶνές Ν τοῦ παραλιακοῦ δρόμου, ὅπου ἦταν ὁρατὰ τὰ λείψανα τοίχων, γιὰ τὴ διερεύνηση τῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ ἐργαστηρίου (Πίν. 271α), στὸν ἀμέσως γειτονικὸ ἀποθέτη τοῦ ἐργαστηρίου, Β τοῦ παραλιακοῦ δρόμου, ποὺ καλύπτει ἑκτασὴ περίπου 200 τ.μ.,

* Στὴν ἀνασκαφὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συγγραφέα πῆραν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Δ. Μάτσας καὶ Μ. Κουτσουμανῆς. Τὶς τρεῖς πρῶτες ἐβδομάδες τῆς περιόδου '89 τὴν ἀνασκαφὴ καὶ τὴ δουλειὰ στὸ ἐργαστήριον τοῦ Μουσείου Σαμοθράκης παρακολούθησε ὁ καθηγητὴς Yvon Garlan, ἡ παρουσία τοῦ ὁποίου ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικὴ γιὰ τὴν ἔρευνα, ἐνῶ οἱ γνώσεις καὶ ὑποδείξεις του μέχρι τὴ στιγμὴ ποὺ γράφονται αὐτὲς οἱ γραμμὲς πολῦτιμες. Μὲ τὴν τοπογράφηση τοῦ χώρου καὶ τῶν κατασκευῶν ἀσχολήθηκαν οἱ τοπογράφοι Θ. Γούναρης καὶ Δ. Πράσιος, μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀπότυπωση τῶν κλιβάνων καὶ τοῦ «ὀρθογώνιου χώρου» ὁ ἀρχιτέκτονας Δ. Κοτσάκης, ὁ φοιτητὴς ἀρχιτεκτονικῆς Γ. Νικολάου καὶ ὁ Δ. Μάτσας. Σπουδαία ἦταν ἡ συμβολὴ τοῦ εἰδικευμένου στὶς ἀνασκαφὲς προσωπικοῦ τῆς Ἐφορείας στὴ Σαμοθράκη, Δ. Κολέτσα καὶ Κ. Παπουτση. Σ' ὅλους τοὺς παραπάνω συντελεστὲς τῆς πετυχημένης δουλειᾶς τοῦ πεδίου (καὶ ὄχι μόνον) ἐκφράζω τὴν εὐγνωμοσύνη μου. Θέλω ἀκόμα νὰ εὐχαριστήσω τὴ Miss V. Grace, τὴν κ. Μ. Σαββατιανοῦ-Πετροπουλάκου, τὴν κ. L. Gadbery, τοὺς καθηγητὲς J. R. McCredie καὶ Γ. Ἀκαμάτη γιὰ τὴ βοήθειά τους, τὸν σχεδιαστὴ τῆς ἸΘ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Χ. Σισμανίδη γιὰ τὰ σχέδια αὐτῆς τῆς μελέτης καὶ τὸν φωτογράφο Σ. Ἀλεξάνδρου ποὺ τύπωσε τὶς φωτογραφίες. Φυσικὰ, παραμένω ὑπεύθυνη γιὰ τὶς ἀπόψεις, συμπεράσματα καὶ λάθη σὲ αὐτὸ τὸ κείμενο.

1. Βλ. Δ. ΜΑΤΣΑΣ et al., *AEMΘ* 3, 609 σχ. 2.

2. Ἦδη τὸ 1950 ὁ Homer Thompson ἔφερε στὸ Μουσεῖο Σαμοθράκης μίαν ἐνσφράγιστη λαβὴ (52.208) "found in a deposit of amphora fragments near the beach about one mile west of Loutra", βλ. *Samothrace* 2, II, 135 (ἐδῶ ἡ λαβὴ ἔχει ἀριθμὸ καταλόγου 50.208, ἐνῶ στὸν κατάλογο τοῦ Μουσείου ὁ ἀριθμὸς τῆς εἶναι 52.208). Ὅμως, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐπιφανειακοῦ ὕλικου (κυρίως ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων) ἀπὸ τὴ θέση προέρχονται ἀπὸ περισυλλογὲς μετὰ τὸ 1960 (ἡ θέσις ἀναφέρεται στοὺς καταλόγους τοῦ Μουσείου ὡς "pottery deposit" δυτικὰ τῶν Λουτρῶν) καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὸ 1972 (ὀνομάζεται "Loutra Kerameikos" στὸν κατάλογο τοῦ Μουσείου).

και σε μία περιοχή της παραλίας 500 μ. ανατολικότερα για την εξέταση της παρουσίας ενός δεύτερου εργαστηρίου³.

Ἡ ἀνασκαφή ἀποκάλυψε ἕναν μεγάλο ὀρθογώνιο χῶρο, διαστάσεων 6.50×20.30μ., ὁ ὁποῖος προφανῶς ἀνήκε σε μεγαλύτερο συγκρότημα ἐργαστηρίου ποῦ σχετιζόταν με τὴν ἐτοιμασία καὶ κατεργασία τῆς κεραμικῆς ὕλης, τὴν κατασκευὴ καὶ τὸ στέγνωμα τῶν ἀγγείων. Στὸ ἐκτεταμένο στρώμα καταστροφῆς βρέθηκαν ἄφθονα θραύσματα κεραμίδων στέγης, κομμάτια ἀπὸ σαράντα τουλάχιστον ἀμφορεῖς, πολλὰ στηρίγματα ἀμφορέων καὶ σε μικρότερο ποσοστὸ ἄλλα εἶδη χρηστικῆς κεραμικῆς (λεκάνες, πινάκια, ἄωτα σκυφίδια), ὕφαντικὰ βάρη, στηρίγματα κλιβάνων (Πίν. 271β). Οἱ ἀμφορεῖς ἀνήκουν ὅλοι στὸν ἴδιο τύπο: ἔχουν ὕψηλὸ λαϊμό, λεπτὲς ἐπιμήκεις λαβὲς καὶ καταλήγουν σε ἕνα ἀπλὸ κυλινδρικό πόδι χωρὶς ἰδιαίτερη διαμόρφωση. Καμία λαβὴ δὲν ἔφερε σφράγισμα. Ἐντυπωσιακὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν στηριγμάτων ἀμφορέων με ποικιλία διαστάσεων: συνήθως ἔχουν κυλινδρικό σχῆμα με κοίλα τοιχώματα, ἐνῶ σε μερικὲς περιπτώσεις ἔχουν κολουροκωνικὴ μορφή (Πίν. 268α-β, 271β)⁴.

Ἡ δραστηριότητα τοῦ ἐργαστηρίου τοποθετεῖται στὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ στὴν πρῶμῃ αὐτοκρατορικὴ περίοδο, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ σχετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς θραυσμάτων ἀπὸ μικρὰ ἀβαφῆ πινάκια ἀνάλογα με αὐτὰ ποῦ ἔχουν βρεθεῖ στὴ Νότια Νεκρόπολη καὶ στὸ Ἱερὸ τῶν Μεγάλων Θεῶν⁵.

Ἡ ἀνασκαφή τῶν κεραμικῶν ἀπορριμμάτων Β τοῦ δρόμου (ἐνὸς παλαιότερου ἐργαστηρίου, οἱ ἐγκαταστάσεις τοῦ ὁποῖου προφανῶς καταστράφηκαν κατὰ τὴ διάνοιξη τοῦ δρόμου) ἀπέδωσε ἕναν σημαντικὸ ἀριθμὸ ἐνσφράγιστων λαβῶν (περίπου 1200) καὶ θραυσμάτων ἀμφορέων ποῦ ἀποτελοῦν γύρω στὸ 85% τοῦ πεταμένου ὕλικου. Στὸ ὑπόλοιπο 15% ἐκτὸς ἀπὸ τὰ στηρίγματα ἀμφορέων ὑπάρχουν κομμάτια ἀβαφῶν χρηστικῶν ἀγγείων (κυρίως λεκάνες, λοπάδες, πρόχοι, πινάκια κλπ.), ἐνῶ ἀναφέρονται καὶ ἄρκετὰ θραύσματα κεραμίδων στέγης. Στὶς ἐξαιρέσεις πρέπει νὰ ὑπολογιστοῦν τὰ ἐλάχιστα δείγματα μελαμβαφοῦς κεραμικῆς.

Οἱ ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων ἀποτελοῦν ἕνα πρωτογενὲς ὕλικὸ ἰδιαίτερα χρήσιμο στὴ μελέτη τῆς διαδικασίας τῆς σφράγισης. Ἀναγνωρίστηκαν 70 τουλάχιστον τύποι διαφορετικῶν σφραγισμάτων ποῦ κατὰ κανόνα ἔχουν σχῆμα ὀρθογώνιο (ἀπὸ 13×18 χιλ. — ἴσως εἶναι καὶ τὰ παλαιότερα — (Πίν. 272α) μέχρι 25×35 χιλ.) καὶ σε μερικὲς περιπτώσεις κυκλικὸ ἢ ἑλλειψοειδὲς (διάμ. 18-24 χιλ., Πίν. 272β-γ). Τὸ σφράγισμα περιλαμβάνει ἕνα ἔμβλημα ἀνάλογο με αὐτὰ στὰ σφραγίσματα ἄλλων κέντρων παραγωγῆς ἀμφορέων· θὰ πρέπει ὅμως νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἀνάμεσά τους μερικὰ ἐμφανίζονται καὶ στὰ νομίσματα τῆς πόλης τῆς Σαμόθρακης καὶ φαίνεται νὰ ἔχουν κάποια ἰδιαίτερη σχέση με τὸ Ἱερὸ καὶ τὴ λατρεία τῶν Καβείρων (κηρύκειο, κεφάλι κριοῦ, πῖλος, ἀστέρι, δελφίνι κλπ.). Συνήθως ὑπάρχει καὶ ἕνα ὄνομα (Σίμων, Προ/κλῆς, Ἀγάθων) συχνὰ στὴ γενικὴ πτῶση (Θεῶν/δου, Φερτά/του, Φιλω/νίδου), ποῦ μερικὲς φορές συνοδεύεται ἀπὸ τὸ πατρώνυμο (Φερτάτο(υ) / τοῦ Πολυ(-), Ὀρεστι(-) / τοῦ Ἀντι(-), Εὐξένου / Φερτάτου) ἢ/καὶ ἕνα μονόγραμμα.

3. Ἡ παρουσία ἐνὸς δεύτερου σύγχρονου ἐργαστηρίου, τὸ ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸ πρῶτο, ἐγινε φανερὴ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν σφραγισμάτων τόσο ἀπὸ τὶς ἐπιφανειακὲς συλλογὲς ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου ἀπόθεσης τῶν ἀπορριμμάτων, ὅπου ὑπῆρχαν σφραγίσματα με τὸ ἴδιο ὄνομα Ἐπώνυμου ἄρχοντα ἀλλὰ διαφορετικὰ σύμβολα (π.Χ. Κηρύκειο καὶ Λόγχη γιὰ τὸν Ἐπώνυμο Ἀντιγένη τοῦ Ἐνδίου ἢ Ὀρεστι-τοῦ Ἀντι-).

4. Γιὰ τὸ σχῆμα, ἂν καὶ νεώτερα, πρβ. J.-Y. EMPEREUR et al., *BCH* 115, 1991, 492-3 fig. 12a-d. Γιὰ παλαιότερα παραδείγματα βλ. C. G. KOEHLER, *BCH Suppl.* XIII (1986) 61-62 fig. 12-18.

5. Πρβ. με τοὺς τύπους I (57.428), II (62.SN.507-4) καὶ III (38.114), I. LOVE, *Samothrace* 3, II, 192-3 καὶ 196-7.

Τὸ ὄνομα στὰ σφραγίσματα ἀναφέρεται πιθανότατα σὲ κάποιον ἐτήσιο ἄρχοντα, ἕνα εἶδος Ἐπωνύμου ποῦ ἀσκοῦσε μία μορφή οἰκονομικοῦ (φορολογικοῦ;) ἐλέγχου στὴν παραγωγή τῶν ἀμφορέων⁶. Σὲ μία μόνο περίπτωση ἢ πρόθεση ἐπὶ προηγείται τοῦ ὀνόματος: Ἐπ' Ἀντιγέ/νοὺς τοῦ / Ἐνδίου (Πίν. 272δ). Τὸ ἔμβλημα κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀναφέρεται στὸν «κατασκευαστή»⁷.

Ἡ ὁμοιογένεια τοῦ ὑλικοῦ⁸ στὸν χῶρο τῶν ἀπορριμμάτων μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα τῆς συνεχοῦς λειτουργίας τοῦ ἐργαστηρίου στὸ διάστημα τῆς χρήσης τῶν ἀντίστοιχων σφραγίδων ποῦ θεωρητικὰ ὑπολογίζεται περίπου σὲ 70 χρόνια. Ὡστόσο, ἀντικειμενικὰ ὑπάρχει δυσκολία νὰ χρονολογηθοῦν τὰ σφραγίσματα ἐπακριβῶς καὶ ἀκόμα περισσότερο νὰ δημιουργηθεῖ μία χρονολογικὴ ἀκολουθία τῶν ὀνομάτων τῶν Ἐπωνύμων. Ἡ ὑλοποίηση τοῦ στόχου αὐτοῦ βρίσκεται ἀρκετὰ μακριά, στὶς μελλοντικὲς δημοσιεύσεις καλὰ χρονολογημένων συνόλων μὲ σφραγίσματα Σαμοθράκης ποῦ θὰ ἀποτελέσουν τὰ κριτήρια μιᾶς ἐξωτερικῆς προσέγγισης τοῦ χρονολογικοῦ προβλήματος. Στὰ λίγα δημοσιευμένα παραδείγματα ἐνσφράγιστων λαβῶν ἀπὸ τὴ Σαμοθράκη⁹ ὑπάρχουν μερικὰ σφραγίσματα ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ Ἀρσινόειου καὶ ἐπομένως χρονολογοῦνται πρὶν τὸ 281 π.Χ.¹⁰. Πρὶν τὸ 270 π.Χ. χρονολογεῖται τὸ σφράγισμα Σαμοθράκης μὲ λόγχη καὶ ἐπιγραφή Ὁρεστι(-) / τοῦ Ἀντι(-), (πρβ. Πίν. 272ε) ποῦ βρέθηκε στὴ Σευθόπολη¹¹ καὶ στὴν Καβύλη¹². Ἐνα σφράγισμα¹³ ποῦ βρέθηκε στὸ πηγάδι Βαλμᾶ στὴ Θάσο, καὶ ἐπομένως χρονολογεῖται πρὶν τὸ 330 π.Χ., ἐνδέχεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ Σαμοθράκη καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἐργαστήριο.

Δύο τύποι σφραγισμάτων α) πλῶρη δεξιὰ μὲ μονόγραμμα Δ καὶ β) κεφάλι κριοῦ δεξιὰ καὶ κηρύκειο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἐπωνύμου *Χάρητος* καὶ τὸ ἐθνικὸ *Σαμοθράκιων* (ἢ μόνη περίπτωση ποῦ ἀναφέρεται) γραμμένα «ἐπὶ τὰ λαιά» (Εἰκ. 1), ἔχουν τὰ ἴδια ἐμβλήματα μὲ αὐτὰ ποῦ εἰκονίζονται σὲ δύο βασικοὺς νομισματικοὺς τύπους τῆς Σαμοθράκης στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια: τὴ σειρὰ τῆς πλῶρης¹⁴ καὶ τὴ σειρὰ μὲ τὸ κεφάλι κριοῦ καὶ κηρύκειο¹⁵. Τὰ νεώτερα ἀνασκαφικὰ δεδομένα στὸ Ἱερὸ τῶν Μεγάλων Θεῶν¹⁶, ὅπως ἐπίσης ἡ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφὲς στὸν ἴδιο ἀρχαιολογικὸ χῶρο¹⁷, τοποθετοῦν τὴν ἐπαναλειτουργία τοῦ νομισματοκοπείου Σαμοθράκης τουλάχιστον κατὰ μία εἰκοσαετία νωρίτερα ἀπὸ τὸν θά-

6. Πρβ. Y. GARLAN, *BCH Suppl.* XIII (1986) 272 καὶ *Vin et amphores de Thasos* (Athènes 1988) 27-28.

7. Ὁ.π. 19.

8. Ἡ στρωματογραφία στὸν ἀποθέτη τῶν ἀπορριμμάτων εἶναι ὀριζόντια, ὅπως συνήθως συμβαίνει σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις.

9. Βλ. *Samothrace* 2, II, 121-124, 135.

10. Ὁ.π. 121, ἀρ. 296, 297. Σφραγίσματα Σαμοθράκης ἔχουν βρεθεῖ καὶ στὶς ἀνασκαφὲς στὸ Πρόπυλο τοῦ Πτολεμαίου Β' καὶ στὸν Ἀνατολικὸ Λόφο, ἀλλὰ εἶναι ἀδημοσίευτα.

11. А. БАЛКАНСКА, Амфори и амфорни печати, *Севтополь Т. I* (София 1984) 122 εἰκ. 3:29.

12. Н. ТАНЧЕВА-ВАСИЛЕВА, Амфорните печати от Кабиле, *Кабиле Т I* (София 1982) 102, No 34 καὶ 103 πίν. IX, 22.

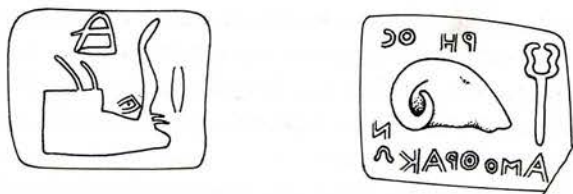
13. Βλ. Y. GARLAN, *BCH* 113, 1989, 478 fig. 1, m.

14. Γιὰ τὸ μοναδικὸ δημοσιευμένο παράδειγμα (ἀνεστραμμένο) βλ. E. P. LOEFFLER, *Samothrace* 3, II, 241-2 ἀρ. 156. Ἡ πλῶρη στὰ νομίσματα εἰκονίζεται πάντα πρὸς τὰ ἀριστερά.

15. Βλ. ὁ.π. 242-243, ἀρ. 157, 158. Τὸ κεφάλι κριοῦ στὰ νομίσματα εἰκονίζεται συνήθως πρὸς τὰ ἀριστερά μὲ τὸ κηρύκειο μπροστά του, ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ μία μικρὴ ὁμάδα μὲ τὸ κεφάλι κριοῦ καὶ τὸ κηρύκειο πρὸς τὰ δεξιὰ (βλ. καὶ σημ. 17).

16. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἑστιάτοριου ἀπὸ τὸν J. R. McCredie κάτω ἀπὸ τὴ Στοὰ ποῦ χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου ἢ στὴν ἀρχὴ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (βλ. παρακάτω, σημ. 17, 331-2, note 4).

17. Ἡ δημοσίευση τῶν νομισμάτων ἀπὸ τὸ Ἀρσινόειο, βλ. L. M. GADBERRY, *Samothrace* 7, 331-9, 417.

Εικ. 1: Σφραγίσματα άμφορέων Σαμοθράκης. α: Σλ 146 (άρ. κατ. σφραγ. 1), β: Σλ 102 (άρ. κατ. σφραγ. 2).

νατο του Λυσίμαχου¹⁸ και την έναρξη της κυκλοφορίας των δύο παραπάνω διαδοχικών σειρών λίγο πριν ή στη στροφή του 4ου αϊ. π.Χ., με παλαιότερη τη σειρά της πλήρης. Νόμισμα Σαμοθράκης με πλήρη βρέθηκε και στα άπορρίμματα του εργαστηρίου χωρίς όμως να διακρίνεται το όνομα του Έπωνύμου. Πάντως, ή σύγκριση των ονομάτων στα νομίσματα με αυτά των σφραγισμάτων έδωσε μάλλον φτωχά άποτελέσματα που αναφέρονται με επιφύλαξη: ΑΡΙΦΑΝ-, ΔΙΟΔΟ-, ΘΕΩΝΔΟΥ, ΣΙΜΟ-, ΧΑΡΙΔΑ-¹⁹. Άλλά και οι αρχαίες πηγές ή ή επιγραφική μαρτυρία δεν μäs προσφέρουν κάποια βάσιμη σύνδεση. Σε δύο επιγραφές²⁰ αναφέρεται ό πρόεδρος Σωσιφάνης Σωφάνου και ό βασιλεύς Σωσιφάνης Σωφάνους, ενώ στο σφράγισμα Σλ 66 αναφέρεται ό Έπώνυμος Σωφάνης Ευξένου (Πίν. 272ς). Τα όνόματα Θεώνδης²¹ και Θεώνδας²² αναφέρονται σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και έτσι δεν μπορούμε να τα συσχετίσουμε με τον Έπώνυμο μιäs σειράς σφραγισμάτων με επιγραφή Θεών/δου.

Έκτός από τα έξωτερικά κριτήρια στην ταξινόμηση των σφραγισμάτων, ή τυπολογική εξέλιξη των άμφορέων άποτελεί ένα έσωτερικό κριτήριο χρονολόγησης. Ό άμφορέας ως έμβλημα έμφανίζεται σε πέντε διαφορετικούς τύπους σφραγισμάτων (Πίν. 272ς) που σε συνδυασμό με τα έλάχιστα παραδείγματα άκέραιων άμφορέων από τις ανασκαφές στο Έερό και το άφθονο αλλά άποσπασματικό ύλικό των άπορριμμάτων του εργαστηρίου μäs επιτρέπουν να σχηματίσουμε κάποια εικόνα της τυπολογίας των σαμοθρακίτικων άμφορέων. Δύο είναι οι τύποι που αναγνωρίζονται με βεβαιότητα.

Τύπος Α: Ό άμφορέας με κοντή κομβίοςχημη βάση ("en tourie", Πίν. 273α), χείλος σχεδόν πάντα τριγωνικής τομής (τύπου "Pridik"), σπάνια κυκλικής, κοντό λαιμό και λαβές που ξεκινούν λίγο πιο κάτω από το χείλος και προσαρτώνται στη γέννηση του ώμου (Πίν. 268γ). Το σώμα, έντονα διογκωμένο στην κοιλιά, στενεύει άπότομα και καταλήγει σε μία μικρή κομβίοςχημη βάση σε δύο παραλλαγές. Η πρώτη (Α1) χαρακτηρίζεται από έντονη γωνιώδη άρθρωση στην κοιλιά (Πίν. 268δ)²³ —είναι ό πιο συνηθισμένος τύπος— και ή δεύ-

18. Πρβ. Β. V. HEAD, *Historia Numorum* (Oxford 1911) 263.

19. Βλ. IG XII, 8, 41 και Ν. Β. ΦΑΡΔΥΣ, *JIANI*, 1898, 258.

20. Βλ. *Samothrace* 2, 1, 23-24 και W. BLÜMEL (Hrsg.), *Die Inschriften von Iasos I*, Nr. 153 (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, Band 28, I, Bonn 1985) που χρονολογούνται στο 250-150 π.Χ. και στον πρώιμο 2ο αϊ. π.Χ. αντίστοιχα.

21. Βλ. Ε. Β. DUSENBERY, *Archaeology* 20, 2, 1967, 118 fig. 4 αναφέρεται σε ένεπίγραφη μολύβδινη πινακίδα (thin lead tablet) που χρονολογείται στον ύστερο 4ο αϊ. π.Χ.

22. Βλ. Ρ. Μ. FRASER and Ε. MATTHEWS (eds.), *A Lexicon of Greek Personal Names*, τ. I, *The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica* (Oxford 1987) 224.

23. Πρβ. F. BLONDÉ et al., *BCH* 115, 1991, 220 fig. 2, 9 με τα Π.228.1 και Π.326.1 (Πίν. 268δ).

τερη (Α2) με καμπύλο περίγραμμα (Πίν. 269α)²⁴. Μία μικρή κοιλότητα, περισσότερο ή λιγότερο βαθιά, υπάρχει στην κάτω επιφάνεια της βάσης. Είναι ο παλαιότερος χρονολογικά τύπος με χαμηλό ποσοστό σφράγισης. Από τα ανάλογα παραδείγματα της Θάσου και από τη μελαμβαφή κεραμική (βάσεις, χείλος και λαβή σκύφον) που βρέθηκε στο ίδιο στρώμα μπορεί να χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ.

Τύπος Β: Ο δξυπύθμενος αμφορέας με αμφικωνικό σῶμα (“biconique”), ιδιαίτερα δημοφιλής στη Θάσο στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. Εικονίζεται ως ἔμβλημα σε δύο σειρές σφραγισμάτων και ἀρκετὰ θραύσματα ἀπὸ τὰ ἀπορρίμματα τοῦ ἐργαστηρίου (κυρίως πόδια) μπορούν να αποδοθούν στον τύπο. Έχει χείλος τριγωνικής ή κυκλικής τομής, λιγότερο ή περισσότερο τονισμένο, ὑψηλὸ λαιμὸ καὶ ἐπιμήκεις λαβές που προσαρτώνται χαμηλά στον ὄμο, σῶμα με γωνιώδες περίγραμμα που ἐπιμηκύνεται ιδιαίτερα στο κάτω τμήμα και καταλήγει σε ἕνα συμπαγές μακρὸ κυλινδρικό πόδι-«ἔμβολο» (Πίν. 269γ)²⁵ που ἀνοίγει ἑλαφρὰ πρὸς τὴ βάση του και σχηματίζει μία κοιλότητα στην κάτω επιφάνεια. Ἐπειδὴ δὲν στάθηκε δυνατό να ἔχουμε τὸ πλήρες περίγραμμα ἑνὸς αμφορέα αὐτοῦ τοῦ τύπου, θὰ ἀποδώσουμε με ἐπιφύλαξη τὸν λαιμὸ με τὶς δύο ἀκέραιες λαβές (ἢ μία ἐνσφράγιση, Σλ 481, Πίν. 269β) στον τύπο Β. Χρονολογικὰ φαίνεται να εἶναι σύγχρονος με τὸν τύπο Α, ἀλλὰ ἀντιπροσωπεύει ἕνα χαμηλὸ ποσοστὸ στο σύνολο τῆς κεραμικῆς παραγωγῆς τοῦ ἐργαστηρίου²⁶. Νεώτερα δείγματα τοῦ τύπου Β ἀντιπροσωπεύουν τὰ πόδια Α2.122.2 καὶ Α2ε.123.2 (Πίν. 269γ, δεξιά).

Ἀνάμεσα στην ποικιλία τῶν μορφῶν —συχνὰ μεμονωμένων—²⁷ που παρουσιάζει τὸ ὑπόλοιπο ὕλικὸ τῶν ἀπορριμμάτων (στὶς διαστάσεις, στὴ διαμόρφωση τοῦ χείλους ἢ τῆς βάσης, στο ὕψος τοῦ λαιμοῦ, τὸ μήκος ἢ τὸ πάχος τῶν λαβῶν) παρουσιάζονται παρακάτω δύο τύποι βάσεων αμφορέων που ἀναφέρονται σε σχετικὰ μεγάλους ἀριθμούς, με τὴν ἴδια περίπου ἀναλογία και προέρχονται ἀπὸ τὰ νεώτερα στρώματα τῶν ἀπορριμμάτων τοῦ ἐργαστηρίου. Τὸ σχῆμα τους εἶναι πιὸ ραδινὸ —δὲν στάθηκε δυνατό να ἀποκατασταθεῖ ὀλόκληρο περίγραμμα— και μπορούν να χρονολογηθοῦν με σχετικὴ βεβαιότητα μέσα στον 3ο αι. π.Χ.

Τύπος Γ: Τὸ κάτω τμήμα τοῦ σώματος ἀπολήγει σε μικρὴ συμπαγὴ κομβίοςχημη βάση με εὐδιάκριτη γωνιώδη προσαρμογὴ στην κοιλία. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης δὲν ἔχει ποτὲ κοιλότητα και παρουσιάζει ποικιλία στὴ διαμόρφωση (ἀπὸ ἐπίπεδη μέχρι κυρτή, Πίν. 270α).

Τύπος Δ: Τὸ κάτω τμήμα τοῦ σώματος ἀπολήγει με ἐνιαία ἑλαφρὰ καμπύλη γραμμὴ σε ἕνα μικρὸ συμπαγὸς πόδι με ἐπίπεδη ἢ κυρτὴ τὴν κάτω ἐπιφάνεια (Πίν. 270β). Στὰ ἴδια στρώματα βρίσκονται θραύσματα αμφορέων με χείλος λεπτὸ, σε σχῆμα μικρῆς κυρτῆς ταινίας και λεπτές ἐπιμήκεις λαβές, χωρίς σφραγίσματα.

Συμπερασματικά, μπορούμε να τοποθετήσουμε τὴ λειτουργία τοῦ ἐργαστηρίου παραγωγῆς αμφορέων με βάση τὰ χρονολογημένα σφραγίσματα και τὴν τυπολογία τῶν αμφορέων στο δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου και μέσα στον 3ο αι. π.Χ., ὅποτε φαίνεται ὅτι ἐκλείπει ἢ συνήθεια τῆς σφράγισης. Ἡ περίοδος αὐτὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ μεγάλῃ ἀκμὴ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Μεγά-

24. Πρβ. δ.π. fig. 2, 14, 15.

25. Πρβ. δ.π. 222 fig. 3, 20, 21, με τὰ Π.233.4 καὶ Φ.670.1 (Πίν. 269γ) ἀντίστοιχα.

26. Ἡ ἐπεξεργασία τῶν στατιστικῶν στοιχείων δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ γιὰ τὸ ἔχουμε ἀκριβῆ ποσοστά.

27. Ἐλπίζουμε ὅτι θὰ ἔχουμε σύντομα ἀναλύσεις τῆς κεραμικῆς ὕλης τῶν αμφορέων που ἴσως μᾶς βοηθήσουν να ἀποδώσουμε σε τοπικὴ παραγωγή ἢ σε εἰσαγωγές κάποια ἐνδιαφέροντα δείγματα.

λων Θεῶν πού γνωρίζει μία πρωτοφανή οικόδομική δραστηριότητα²⁸ ἀλλὰ καὶ μία ἐξάπλωση τῶν Σαμοθράκων Θεῶν σὲ θέσεις μακριὰ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Σαμοθράκη, κάτι πού ἀσφαλῶς ὀφείλεται στὴν αὐξηση τῆς δημοτικότητας τῶν μυστηρίων. Ἴσως ἡ διασπορὰ τῶν σαμοθρακίτικων ἀμφορέων ἐκτὸς Σαμοθράκης²⁹ νὰ συνδέεται μὲ αὐτὴ τὴν ἐξάπλωση τῶν Θεῶν καὶ τῶν μυστηρίων τους³⁰ πού ἄρχισε τὸν 3ο αἰ. π.Χ. καὶ συνεχίστηκε μέχρι καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα 500 μ. Α τοῦ μεγάλου ὀρθογώνιου χώρου καὶ τοῦ ἀποθέτη τῶν ἀπορριμμάτων («δυτικὸ ἐργαστήριον») γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ «ἀνατολικοῦ ἐργαστηρίου» ἔφερε στὸ φῶς τρεῖς κεραμικοὺς κλιβάνους τὸν ἓνα δίπλα στὸν ἄλλο πού πρέπει νὰ ἀποτελοῦσαν τμῆμα ἐνὸς μεγαλύτερου συγκροτήματος κλιβάνων καὶ σώζονται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση³¹ (Πίν. 273β). Εἶναι κτισμένοι πάνω σὲ παλαιότερο στρώμα ἀπορριμμάτων καὶ ἀνήκουν στὸν τύπο τοῦ κατακόρυφου κλιβάνου μὲ θάλαμο καύσης ὀρθογωνικῆς κάτοψης καὶ ὑποστήριγμα μὲ κεντρικὸ διάδρομο καὶ πεσσὸ συμφυῆ μὲ τὸν πίσω τοίχο³². Ἡ ἀνασκαφὴ τους δὲν ἔχει τελειώσει καὶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴ χρονολόγησή τους οὔτε γιὰ τὴν ἀκριβὴ τους χρῆση³³.

Κατὰ τὴ γνώμη μας οἱ λόγοι τῆς ἐπιλογῆς τῆς συγκεκριμένης θέσης γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν ἐργαστηρίων ἦταν τρεῖς: 1) Παρουσία ἀργιλικῶν ἀποθέσεων³⁴. 2) Εὐκολία προμήθειας καύσιμης ὕλης³⁵. 3) Ἡ παρουσία τῆς θάλασσας πού ἀπέτελεσε τὸν δρόμο γιὰ τὴν ἐξαγωγή τῆς κεραμικῆς παραγωγῆς τοῦ νησιοῦ μὲ τὸ περιεχόμενό της, ὅταν πρόκειται γιὰ ἀμφορεῖς, στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴ Μαύρη Θάλασσα.

28. Γύρω στὰ 340-330 π.Χ. χρονολογεῖται ἡ Αὐλὴ τοῦ Βωμοῦ, ἐνῶ ἀμέσως μετὰ ἄρχισε νὰ κτίζεται τὸ Ἱερό. Στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. τοποθετεῖται ἡ Δωρικὴ Θόλος στὸν Ἀνατολικὸ Λόφο. Ἀκολούθησαν τὸν 3ο αἰ. π.Χ. ἡ Θόλος τῆς Ἀρσινόης, τὸ Πρόπυλο τοῦ Πτολεμαίου Β', ἡ Στοά, τὸ Νεώριο, τὸ Κτίριο τῆς Μιλησίας, τὸ Ἑστιατόριο, τὸ Θέατρο, τὸ Μνημεῖο τῆς Νίκης. Γύρω στὸ 150 π.Χ. προστέθηκε στὸ Ἱερὸ τὸ προστώφιο μὲ τὰ ἐναεῖα γλυπτὰ καὶ τὰ ἀκρωτήρια τῆς ὀροφῆς. Βλ. Κ. LEHMANN, *Σαμοθράκη* (μτφρ. Ι. Μ. ΑΚΑΜΑΤΗ, Θεσσαλονίκη 1990) 70-127 *passim*.

29. Μὲ τὸ θέμα ἀσχολεῖται ὁ καθηγητὴς Y. GARLAN.

30. Βλ. B. HEMBERG, *Die Kabiren* (Uppsala 1950) 238, Χάρτης III καὶ S. GUETTEL COLE, *Theoi Megaloi: The Cult of the Great Gods at Samothrace* (Leiben 1984) Χάρτες I-III.

31. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ Β τμῆμα τους πού καταστράφηκε ἀπὸ τὴ διάβρωση πού προκάλεσε ἡ θάλασσα.

32. Βλ. N. CUOMO DI CAPRIO, *La ceramica in archeologia* (Roma 1985) 138 κέ.

33. Ἄν δηλαδὴ προορίζονταν γιὰ τὸ ψήσιμο ἀγγείων ἢ κεραμιδιῶν στέγης.

34. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ ὁ γεωλογικὸς χάρτης τοῦ νησιοῦ (Ι.Γ.Μ.Ε., *Γεωλογικὸς Χάρτης τῆς Ἑλλάδας, Φύλλο Σαμοθράκη*, Ἀθήνα 1972) δείχνει γιὰ τὴ ζώνη τῆς παραλίας πλευρικὰ κορημάτα καὶ κώνους κορημάτων πού ἀναπτύσσονται σὲ ἄλλουβιακὰ ριπίδια. Νοτιότερα σημειῶνει μεσοκοκκώδη διαβασικὸ γάβρο μὲ περιεκτικότητα σὲ πυριτικά ὄρυκτά (ἀνδρακίτη, πυρόξενος πού στὸ μεγαλύτερο μέρος ἔχει ἐξαλλοιωθεῖ σὲ οὐραλίτη, ἀμφίβολοι, χλωρίτης, ἐπίδοτο, ἀσβεστίτης —χρησιμοποιεῖται ὡς ἀντιπλαστικὴ ὕλη—, ἀπατίτης καὶ μαγνητίτης), ἡ μετεωρικὴ ἐξαλλοίωση τῶν ὁποίων δίνει ἀργιλικὰ προϊόντα πού ἀφοῦ βελτιώθηκαν κατὰ τὴ μεταφορὰ καὶ τὴν ἀπόθεση χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τοὺς κεραμεῖς τῆς παραλίας. Τὸ ἀνάγλυφο στὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ νησιοῦ μὲ τίς σημαντικότερες παράγοντας δημιουργίας ἀργιλικῶν ἀποθέσεων ἐδῶ εἶναι οἱ ὑδροθερμικὲς ἐξαλλοιώσεις οἱ ὁποῖες συνδέονται μὲ τὴν παρουσία τοῦ ρήγματος νοτιότερα (βλ. Δ. ΜΑΤΣΑΣ, *Ἀνθρωπολογικά* 6, 1984, 87 Σχ. 3). Πρβ. M. PICON et Y. GARLAN, *BCH Suppl.* XIII (1986) 287-309.

35. Ἡ Β παραλία τῆς Σαμοθράκης εἶναι σήμερα πλούσια σὲ θαμνώδη βλάστηση πού παράγει ξυλεία κατάλληλη γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό. Ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ τῶν Λουτρῶν ὑπάρχει τὸ μοναδικὸ σήμερα δάσος τοῦ νησιοῦ, τὸ «Μαρτίνι», σὲ σχετικὰ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια. Ἡ Σαμοθράκη θὰ πρέπει νὰ ἦταν κατάφυτη στὴν ἀρχαιότητα καὶ χαρακτηριστικὸ γι' αὐτὸ εἶναι τὸ ἐπίθετο «ὄλιγησσα» πού χρησιμοποιεῖ ὁ Ὀμηρος (βλ. *Samothrace* I, 37).

Κατάλογος σφραγισμάτων³⁶

1. Σλ 146 (Εικ. 1α)	6. Σλ 818 (Πίν. 272δ)
Μονόγραμμα Δ Πλώρη→	[Ἐ]π' Ἀντιγ[έ]- νους τοῦ Κηρύκειο← Ἐνδίου
2. Σλ 102 (Εικ. 1β)	7. Σλ 85 (Πίν. 272ε)
[Χά]ρητος←▲ Κεφάλι κριοῦ [↗, κηρύκειο† [Σ]αμοθράικω/ν▲	[Ἵ]ορεστι(-)] Λόγχη→ [τοῦ Ἄ]ντι(-)
Σίγμα μηνοειδές	Σίγμα μηνοειδές.
3. Σλ 982 (Πίν. 272α)	8. Σλ 66 (Πίν. 272ς')
Μονόγραμμα Η Δελφίني [↗] Σίμων	Σωφά- νου Εὐξένου
4. Σλ 245 (Πίν. 272β)	9. Σλ 9 ³⁷ (Πίν. 272ζ)
Ἄστροικὸν σύμβολο	Φερτά- Ἄμφορέας← του
5. Σλ 970 (Πίν. 272γ)	
Γυναικεῖο κεφάλι	

ΧΡΥΣΑ ΚΑΡΑΔΗΜΑ-ΜΑΤΣΑ
Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Κομοτηνῆς

Συνομογραφίες

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συνηθισμένες βιβλιογραφικὲς συνομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἑξῆς:

AEMΘ 3 Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη 3, 1989 (Θεσσαλονίκη 1992).

36. Γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ καταλόγου καὶ τὴν καταγραφή τῶν ὑλικῶν χρησιμοποιήθηκε τὸ πακέτο dBASE IV™. Ὅλες οἱ ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀπὸ τὴ Σαμοθράκη ἔχουν ἐνιαῖο ἀριθμὸ καταλόγου Σλ 1, Σλ 2 κ.ο.κ.

Sigla καταλόγου σφραγισμάτων: ←, → προσανατολισμὸς ἐμβλήματος ἀριστερά, δεξιά. [↗] προσανατολισμὸς ἐμβλήματος (ἢ μορφῆς) σὲ κατανομή δεξιά. † προσανατολισμὸς τοῦ ἐμβλήματος κατακόρυφα. ◀ ἐπιγραφή «ἐπὶ τὰ λαιὰ», ὄρθια θέση ἀνάγνωσης τῶν γραμμάτων. ▲ ἐπιγραφή «ἐπὶ τὰ λαιὰ» ποὺ συνεχίζει πρὸς τὰ πάνω.

37. Ἄρ. κατ. 52.208, βλ. σημ. 2.

- Samothrace 1* N. LEWIS, *The Ancient Literary Sources*, Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University, vol. 1 (New York 1958).
- Samothrace 2, 1* P. M. FRASER, *The Inscriptions on Stone*, Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University, vol. 2, part 1 (New York 1960).
- Samothrace 2, II* K. LEHMANN, *The Inscriptions on Ceramics and Minor Objects*, Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University, vol. 2, part II (New York 1960).
- Samothrace 3, II* P. W. LEHMANN, *The Hieron*, Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University, vol. 3, part II (Princeton 1969).
- Samothrace 7* J. R. McCREDIE et al., *The Rotunda of Arsinoe*, Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University, vol. 7 (Princeton 1992).
- JIAN:* *Journal international d'archéologie numismatique.*

Τὰ ἑλληνιστικὰ λυχνάρια τῶν Φερῶν¹

(Πίνακες 274-291)

Εἰσαγωγή

Η ἐργασία αὐτή, ὅπως καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὰ «Φεραϊκὰ ἐργαστήρια “μεγαρικῶν” σκύφων»², ἐντάσσεται στὰ πλαίσια μιᾶς εὐρύτερης μελέτης, ποὺ ἀφορᾷ πρὸς τὸ παρὸν τὰ ἑλληνιστικὰ ἐργαστήρια κεραμικῆς τῶν Φερῶν τῆς Θεσσαλίας, καὶ ποὺ στὸ μέλλον θὰ ἐπεκταθεῖ καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς δραστηριότητος τῶν Φεραίων κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ φάση κατοίκησης τῆς πόλης. Ἡ περίοδος αὐτὴ εἶναι ιδιαίτερα σημαντικὴ, ἐπειδὴ τότε, καὶ κυρίως κατὰ τὸν 2ο αἰ. π.Χ., σημειώνεται μιὰ τελευταία καὶ ἐντυπωσιακὴ, ὁμολογουμένως, ἀκμὴ τῆς πόλης τῶν Φερῶν, ποὺ ἀσφαλῶς σχετίζεται μὲ τὴν ἐπανίδρυση τοῦ Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν, τὸ 196/195 π.Χ., στὰ πράγματα τοῦ ὁποῦ οἱ Φεραῖοι παίζουν πρωταγωνιστικὸ ρόλο³. Ἡ εἰκόνα τῆς ἀκμάζουσας ἑλληνιστικῆς πόλης ἀποκαλύπτεται σιγά-σιγά, ἐδῶ καὶ δεκαπέντε χρόνια, μὲ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφὲς τῆς ΠΓ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Βόλου στὰ οἰκόπεδα καὶ στοὺς ἀγρούς τῆς κωμόπολης τοῦ Βελεστίνου, ἡ ὁποία, ὡς γνωστὸν, βρίσκεται στὴ θέση τῶν ἀρχαίων Φερῶν⁴. Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς αὐτὲς προέρχεται καὶ τὸ σύνολο τῶν λυχνariῶν ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ.

1. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στοὺς ἐξῆς συναδέλφους: στὴν κ. Θ. Μακρῆ-Σκοτινιώτη, τοπογράφου τῆς ΠΓ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, γιὰ τὰ ἄψογα σχέδια τῶν λυχνariῶν, στὸν κ. Δ. Γούλα, φύλακα ἀρχαιοτήτων τοῦ Μουσείου Βόλου, γιὰ τὴ θαυμάσια ἐμφάνιση καὶ ἐκτύπωση τῶν φωτογραφιῶν (ἡ φωτογράφιση εἶναι ἔργο τῆς ὑπογράφουσας), στὶς ἀρχαιολόγους κ.κ. Β. Ἀδρύμη-Σισμάνη, γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ ὄλικοῦ τοῦ τύμβου τῶν Φερῶν, καὶ Μ. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, Μ. Τσιμπίδου-Αὐλωνίτη, Κ. Τζαναβάρη, Ἄν. Χρυσοστόμου γιὰ τὴ βοήθειά τους στὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση τῆς ἐργασίας.

2. Βλ. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ, *Σκύφοι*.

3. Πρβ. Η. KRAMOLISCH, Die Strategen des Thessalischen Bundes vom Jahr 196 v. Chr. bis zum Ausgang der Römischen Republik, *Demetrias II* (V. Miložić - D. Theocharis) (Bonn 1978) εἰδικότερα 45-46· *RE*, Suppl. VII (1940) Pherai, στῆλ. 1018-1024 παρ. 17-19 (E. Kirsten)· ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ, *Σκύφοι*, 129.

4. Οἱ νεώτερες ἀνασκαφὲς τοῦ Βελεστίνου ξεκίνησαν οὐσιαστικὰ καὶ συστηματικὰ ἀπὸ τὸν Ε. Κακαβογιάννη καὶ τοὺς συνεργάτες του τὸ 1976 καὶ συνεχίζονται μέχρι σήμερα ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα, μὲ τὴν ὁποία τὸ χρονικὸ διάστημα 1980-1990 συνεργάσθηκαν κατὰ καιροὺς οἱ ἀρχαιολόγοι Λ. Χατζηαγγελάκης, Ἄ. Μπάτζιου-Εὐσταθίου, Β.

Ἡ ἀρχικὴ ἰδέα τῆς συστηματικῆς μελέτης τῶν ἐλληνιστικῶν λυχνариῶν τῶν Φερῶν προήλθε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἐξεύρεσης ἐνὸς μέσου ἀκριβέστερης χρονολογικῆς τεκμηρίωσης τῆς ἀνασκαπτόμενης ἐλληνιστικῆς φάσης τῆς πόλης, ἐπειδὴ γενικὰ τὰ λυχνάρια, μαζί μὲ τὰ νομίσματα καὶ τὶς ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων, ἀποτελοῦν τὰ ἀντικείμενα-κλειδιά γιὰ πρὸ ἱκανοποιητικῆς λύσεως τῶν χρονολογικῶν προβλημάτων. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ὠρίμασε ὅταν, παράλληλα μὲ τὸ ὑπόλοιπο πλούσιο ὑλικὸ καὶ τὶς δυσκολίες τῆς μελέτης του, ἄρχισαν νὰ πληθαίνουν καὶ τὰ παραδείγματα λυχνариῶν ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν ἓνα σύνολο κατάλληλο γιὰ μιὰ τέτοια προσπάθεια⁵.

Ἡ μελέτη τῶν λυχνариῶν

Γιὰ τὴν ἐκπόνηση τῆς παρούσας ἐργασίας, ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ πρώτη προσέγγιση τοῦ θέματος, μελετήθηκαν κατ' ἀρχὴν ἐξήντα λυχνάρια, ἀκέραια ἢ μεγάλα τμήματά τους (στὸν *Κατάλογο* περιλαμβάνονται μόνο τὰ σαράντα ἑπτὰ ἀπὸ αὐτά, ποὺ διασώζουν ἀναγνωρίσιμα γιὰ τὴν κατάταξη στοιχεῖα). Καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ συγκεντρωθεῖ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν εὐρημάτων τῆς περιόδου 1980-1990, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ. Τὰ λυχνάρια αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς τυχαῖα καὶ ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα, ἐπειδὴ προέρχονται ἀπὸ ποικίλους καὶ διαφορετικοὺς τόπους δραστηριότητος τῶν κατοίκων τῶν ἐλληνιστικῶν Φερῶν: τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τους, 70%, βρέθηκε σὲ ἰδιωτικὲς οἰκίες (ποὺ ἀποτελοῦν τὸ συνηθέστερο ἀντικείμενο τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν),

⁵ Ἀδρύμη-Σισμάνη, "Ο. Ἀποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, Εὐ. Σκαφιδᾶ καὶ τελευταία κυρίως ἡ Π. Ἀραχωβίτη. Μόνημοι καὶ ἀκούραστοι συνεργάτες εἶναι ἡ τοπογράφος Θ. Μακρῆ-Σκοτινιώτη, ὁ φύλακας ἀρχαιοτήτων Ἄντ. Βουλκοῦδης, καθὼς καὶ ὄλοι οἱ ἐργατοτεχνίτες τῆς ΠΓ" Ἐφορείας στὸν Ν. Μαγνησίας καὶ οἱ συντηρητὲς τοῦ Μουσείου τοῦ Βόλου. Ἀνασκαφικὲς Ἐκθέσεις τῶν τελευταίων δεκαπέντε χρόνων δημοσιεύονται στοὺς ἀκόλουθους τόμους τῶν Χρονικῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου: Ε. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, 32, 1977, 119-126. Α. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ, 35, 1980, 269-271· 36, 1981, 249· 37, 1982, 221-223· 38, 1983, 193-195· 39, 1984, 144-146· 40, 1985, 191-193· 42, 1987, 255-260 (Π. Ἀραχωβίτη, 42, 1987, 260-261) (οἱ Ἐκθέσεις τῶν ἐτῶν 1988-1990 εἶναι ὑπὸ ἐκδοσιν). Β. ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ, 37, 1982, 223-225· 38, 1983, 195. Γενικὰ γιὰ τὶς ἀρχαῖες Φερὲς βλ.: Υ. ΒΕΚΟΥΓΝΟΝ, *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie* (Paris 1937)· *RE*, Suppl. VII (1940) Pherai, στῆλ. 984-1026 (Ε. Kirsten)· Ε. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, Ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὶς Φερὲς τῆς Θεσσαλίας τὸ 1977, *AAA* X, 1977, 174-187· Ο. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ, Τοπογραφία τῆς περιοχῆς τῶν Φερῶν Θεσσαλίας κατὰ τὴν προϊστορικὴ περίοδο, *ΑΔ* 34, 1979, Μελέτες, 174-206· Ὑπέρεια I, Ἀθήνα 1990 (Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου «Φεραὶ-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο 1986). Εἰδικότερα γιὰ τὶς Φερὲς κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ βλ. Β. HELLY - G. J. TE RIELE - J. A. VAN ROSSUM, La liste des Gymnasiarques de Phères pour les années 330-189 av. J. C., "La Thessalie", *Actes de la Table-Ronde, 21-24 Juillet 1975, Lyon* (Lyon 1979) 220-225 [γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. CH. HAVICHT, Hellenistische Gymnasiarchenliste aus Pherai, *Demetrias I* (ἔκδ. Milojević-D. Theocharis) (Bonn 1976) 181-197 καὶ Δ. Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, *ΑΔ* 19, 1964, Χρονικά, 265-267]. Ε. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, Φεραῖοι ὑλοῦρεσαντες, *ΑΔ* 33, 1978, Μελέτες, 318-324 καὶ *AAA* XIII, 1980, 262-284. Α. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ, *Στοά· Σκύφοι· Ἐργαστήρια· Ἐρευνες*.

⁵ Τὰ τελευταῖα χρόνια ἀναπτύσσεται ἐντονος προβληματισμὸς σχετικὰ μὲ τὴ σκοπιμότητα καὶ τὴ μεθοδολογία τῆς δημοσίευσης τῶν λυχνариῶν, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῆς ἐλληνιστικῆς κεραμικῆς. Πρβ. *Les lampes de terre cuite en Méditerranée (Des origines à Justinien)*, *Table-Ronde du C.N.R.S., Lyon 7-11 Décembre 1981* (Lyon 1987), ὅπου ὑπάρχει πλούσια γενικὴ βιβλιογραφία, καθὼς καὶ γλωσσάριο τῶν ὄρων ποὺ χρησιμοποιοῦνται συνήθως γιὰ τὴν περιγραφή τῶν λυχνариῶν σὲ διάφορες εὐρωπαϊκὲς γλώσσες (στὶς ὁποῖες δὲν συμπεριλαμβάνεται ἡ Ἑλληνική!). Ἡ χρησιμοποίησις τῆς κατάλληλης — καὶ κυρίως ἐλληνικῆς — ὀρολογίας ἀπέτελεσε ἓνα σοβαρὸ πρόβλημα καὶ γιὰ τὴν παρούσα ἐργασία. Βλ. ἐπίσης ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ, Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ - Μέθοδοι καὶ Στόχοι, *Ἀνθρωπολογικά* 4, 1983, 7-12, ὅπου καὶ σχετικὴ παλαιότερη βιβλιογραφία· ΡΗ. BRUNEAU, *Aperçu sommaire sur la céramique hellénistique*, καὶ τοῦ ἴδιου, *Les lampes et l'histoire économique et sociale, Céramiques Hellénistiques et Romaines, Annales Littéraires de l'Université de Besançon* (1980) 9-17 καὶ 19-54.

τὸ 14% βρέθηκε σὲ ἐργαστήρια κεραμικῆς ποὺ περιλαμβάνουν καὶ τὶς κατοικίες τῶν κεραμέων, τὸ 8% σὲ δημόσια κτίρια καὶ χώρους (ποὺ ἀνασκάπτονται πρὸς τὸ παρὸν λιγότερο), τὸ 6% σὲ τάφους καὶ τέλος, τὸ 2% εἶναι τυχαῖα εὐρήματα.

Τὰ ἑλληνιστικὰ λυχνάρια τῶν Φερῶν, ὡς ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης, εἶναι γενικὰ χαμηλῆς ποιότητας. Ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις πιθανῶν εἰσαγμένων παραδειγμάτων, εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ ντόπιο πηλό, κατὰ κανόνα πορτοκαλόχρωμο ἢ γκρίζο, ὁμοιο μὲ ἐκεῖνο τῶν φεραϊκῶν ἀνάγλυφων σκύφων, μὲ τοὺς ὁποίους παρουσιάζουν ἀναλογίες καὶ ὡς πρὸς τὴν ποιότητα καὶ τὴ χρωματικὴ ποικιλία. Πιθανότατα στὶς περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο πηλό, τὸ χρῶμα τοῦ ὁποῦοῦ κάθε φορὰ ὀφείλεται στὸν διαφορετικὸ τρόπο ἐπεξεργασίας καὶ ψησίματος⁶. Ὅλα τὰ λυχνάρια φέρουν γάνωμα ἢ ἐπίχρισμα μέτριας ὡς κακῆς ποιότητας, εἴτε μαῦρο ἢ σκούρο γκρίζο, εἴτε πορτοκαλόχρωμο σὲ διάφορες ἀποχρώσεις, εἴτε ποικιλόχρωμο. Γενικὰ ὑπερτεροῦν σὲ ἀριθμὸ ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν πορτοκαλόχρωμη ἐμφάνιση. Στὸ σύνολό τους σχεδὸν τὰ λυχνάρια τῶν Φερῶν εἶναι τροχήλατα. Βρέθηκαν μόνο πέντε παραδείγματα κατασκευασμένα μὲ μήτρα. Ἀπουσιάζουν ἐντελῶς τὰ ὀνόματα, τὰ μονογράμματα ἢ σύμβολα ἐργαστηρίων καὶ κεραμέων, ὅπως καὶ κάθε μορφῆς ἐπιγραφή. Σὲ δύο μόνο περιπτώσεις ὑπάρχουν ἀμελῆ χαράγματα, ποὺ ἔγιναν προφανῶς μετὰ τὸ ψήσιμο ἀπὸ τοὺς χρήστες τους. Ὅλα σχεδὸν τὰ λυχνάρια εἶναι χρησιμοποιημένα, ἀκόμα καὶ ἐκεῖνα ποὺ βρέθηκαν σὲ τάφους. Ἀχρησιμοποίητα εἶναι μόνο δύο παραδείγματα, ποὺ βρέθηκαν σὲ ἀποθέτη ἐργαστηρίου κεραμικῆς. Ἐκεῖνο ποὺ ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας ματιὰ χαρακτηρίζει τὸ σύνολο τῶν φεραϊκῶν λυχναριῶν εἶναι ἡ μεγάλη μορφολογικὴ ποικιλία τους, τόσο ποὺ δύσκολα ξεχωρίζει κανεὶς δύο παραδείγματα μὲ ἀπόλυτη ὁμοιότητα μεταξύ τους. Ὡστόσο τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἑλληνιστικῶν τύπων εἶναι ὀλοφάνερα.

Ἡ ἐξέταση καὶ κυρίως ἡ τυπολογικὴ κατάταξη τῶν ἑλληνιστικῶν λυχναριῶν τῶν Φερῶν ἐπιχειρήθηκε μὲ βάση τὶς γνωστὲς δημοσιεύσεις λυχναριῶν τῆς Κορίνθου, τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Δήλου καὶ τῆς Μακεδονίας (Βερίας, Πέλλας)⁷, ἐνῶ ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν καὶ ἄλλες ἀνάλογες παλαιότερες καὶ νεώτερες ἐργασίες, ποὺ περιλαμβάνουν ὕλικὸ συγκρίσιμο μὲ ἐκεῖνο τῶν Φερῶν⁸. Δυστυχῶς, ἀπὸ τὴ θεσσαλικὴ βιβλιογραφία ἀπουσιάζουν οἱ δημοσιεύσεις μεγάλων ἑλληνιστικῶν συνόλων, ποὺ θὰ βοηθοῦσαν σὲ αὐτὴν τὴν προσπάθεια. Στὸν τόμο *Demetrias I*, ὅπου δημοσιεύεται ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο, περιλαμβάνονται ἐλάχιστα λυχνάρια, ἐνῶ στὴ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν τῆς «Νέας Ἄλω» δὲν ἀπεικονίζεται κανένα παράδειγμα λυχναριοῦ⁹. Ἐτσι, τὰ ἑλληνιστικὰ λυχνάρια τῶν Φερῶν ἀπο-

6. Πρβ. BRONEER, *Corinth IV*, II, 44, 58, 69 κλπ.

7. BRONEER, *Corinth IV*, II· HOWLAND, *Agora IV*· BRUNEAU, *EADélos XXVI*· ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Τάφοι Βερίας*, κυρίως 133-139· ΛΙΑΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Τάφοι Πέλλας*, Κεφάλαιο γιὰ λυχνάρια.

8. Κυρίως: THOMPSON, *Hesperia III*, 1934· H. GOLDMAN - F. F. JONES, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus I, The Hellenistic and Roman Periods, The Lamps* (Princeton 1950) 84-134· ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *AE 1955*, 26-33· A. BOVON, *Lampes d'Argos, Études Péloponnésienes V*, Paris 1966· I. SCHEIBLER, *Griechische Lampen, Kerameikos XI*, Berlin 1976· BRONEER, *Isthmia III*· F. BLONDÉ, *Greek Lamps from Thorikos, Miscellanea Graeca 6* (I, II), Gent 1983· A. LARESE, *Le lucerne fittili e bronzee del Museo concordiese di Portogruaro* (Roma 1983)· ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *AntK 34*, 1991, H.1· Ἑλλ.Κερ.Μακ (1991), καθὼς καὶ ἐργασίες εἰδικότερες ἢ ἄλλες μὲ λιγότερα παραδείγματα λυχναριῶν, ποὺ θὰ ἀναφερθοῦν στὴ συνέχεια κατὰ περίπτωση.

9. HENNINGER, *Demetrias I*, 133-136, πίν. XXXI, XXXII (ἀρ. 1), 46· MARZOLFF, *Demetrias I*, κυρίως 30-31, πίν. 9· H. R. REINDERS, *New Halos, A Hellenistic Town in Thessalia, Greece* (Utrecht 1988), ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἀνεύρεση μερικῶν τμημάτων λυχναριῶν (σ. 253, 272-273), χωρὶς νὰ δίνονται βιβλιογραφικὲς παραπομπές. Γιὰ μερικὰ παραδείγματα πρώτων ἑλληνιστικῶν λυχναριῶν ἀπὸ τὴ Θεσσαλία βλ. ἐπίσης ΑΡΓ. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΟΥ, Σωστικὴ ἀνασκαφὴ στὸ οἰκόπεδο Εὐγενίας Μητσιοῦ — Τομὴ στὸ παρελθὸν τῆς Λάρισας, *Πρακτικὰ Συμποσίου «Λάρισα: Παρελθὸν καὶ Μέλλον»*, Λάρισα 26-28 Ἀπριλίου 1985 (Λάρισα 1985) 79-110 εἰκ. 11.

τελοῦν τὸ πρῶτο θεσσαλικὸ σύνολο τοῦ ὁποῖου θὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ συστηματικὴ παρουσίαση καὶ μελέτη.

Α. Τροχήλατα λυχνάρια

Τὰ πρωιμότερα παραδείγματα τροχηλάτων ἑλληνιστικῶν λυχναριῶν ποὺ βρέθηκαν στὶς Φερές ἀνήκουν σὲ γνήσιους ἀττικοὺς τύπους καὶ εἶναι εἴτε εἰσαγμένα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα —τὸ πιθανότερο— εἴτε πολὺ καλὲς ντόπιες ἀπομιμήσεις τῶν ἀττικῶν. Ἐπειδὴ ὁ πορτοκαλόχρωμος φεραϊκὸς πηλὸς ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὸν ἀττικὸ, μόνο οἱ κατάλληλες ἀναλύσεις θὰ δώσουν σαφὴ ἀπάντηση σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα.

Τὸ λυχνάρι BE 8608 (Πίν. 274α, 282α-β) ἀποτελεῖ ἓνα παράδειγμα, χωρὶς λοβό, τοῦ ἀττικοῦ τύπου 25B τοῦ Howland (VII τοῦ Broneer), ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ὡς τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹⁰. Βρέθηκε στὸ ἴδιο σημεῖο μὲ τὸ μικροσκοπικὸ χαρακτηριστικὸ λυχνάρι BE 8611 (Πίν. 274β, 282γ-δ), ποὺ ἀνήκει στὸν ἀττικὸ τύπο 27A τοῦ Howland, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ὡς τὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹¹. Τὰ δύο αὐτὰ λυχνάρια, μοναδικὰ καὶ τυπικὰ δείγματα τῶν ἀντίστοιχων τύπων στὶς Φερές, παρουσιάζουν μεταξύ τους χαρακτηριστικὴ ὁμοιότητα, τόσο ὡς πρὸς τὸ χρῶμα καὶ τὴ σύσταση τοῦ πηλοῦ, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ποιότητα τῆς κατασκευῆς καὶ τοῦ γανώματος, ποὺ τὰ κάνουν νὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σύνολο. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ προϊόντα εἰσαγμένα ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ. Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησή τους εἶναι δύσκολη, ἐπειδὴ προέρχονται ἀπὸ σημεῖο τῶν Φερῶν μὲ συνεχὴ κατοίκηση, ὅπου ἢ πιθανὴ διατάραξη τῶν ἀρχαίων στρωμάτων ἀποτελεῖ ἓνα μόνιμο πρόβλημα γιὰ τὴν ἐξαγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων. Πάντως, ἐπειδὴ τὰ δύο αὐτὰ λυχνάρια βρέθηκαν στὴν ἴδια στρωματογραφικὴ τομὴ (οἰκόπεδο Γ. Χ. Λαΐτσου) μὲ τὰ λυχνάρια BE 8575 καὶ BE 8596 (Πίν. 278γ, 289ς'-ζ), ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 2ο αἰ. π.Χ., ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ἀλλὰ σὲ πολὺ βαθύτερο στρώμα, μὴ χρονολόγησή τους μέσα στὸν 3ο αἰ. π.Χ., καὶ πιθανότατα στὸ πρῶτο μισὸ του, θεωρεῖται πρὸς τὸ παρὸν ἱκανοποιητικὴ.

Ἐνα τρίτο, μεμονωμένο ἐπίσης, παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ λυχνάρι BE 5062 (Πίν. 275α, 282ς'-ζ), ποὺ ἀνήκει στὸν ἀττικὸ τύπο 29A τοῦ Howland (IX τοῦ Broneer), ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ὡς μέσα στὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ στὴ Μακεδονία ἐπιβιώνει ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.¹². Τὸ λυχνάρι αὐτὸ παρουσιάζει τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα μὲ τὰ δύο προηγούμενα (BE 8608, BE 8611), ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὸ θεωρήσουμε ἐπίσης εἰσαγμένο ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ. Σημεῖο εὕρεσής του εἶναι ἓνας κιβωτιόσχημος τάφος, ποὺ περιλαμβανόταν σὲ τύμβο τοῦ ΒΔ νεκροταφείου τῶν Φερῶν. Ὁ τάφος αὐτὸς περιεῖχε δύο τουλάχιστον ταφές καὶ τὰ πῆλινα ἀγγεῖα, ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ του (Πίν. 282ε), μποροῦν μὲ μεγάλη πιθανότητα νὰ χρονολογηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ὡς καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.¹³. Τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται

10. Corinth IV, II, 45-46, 140-142 πίν. III· Agora IV, 72-74 πίν. 10, 38. Γιὰ τὴ συγκριτικὴ χρονολόγησι τῶν τύπων τῶν λυχναριῶν ἀκολουθοῦμε γενικὰ τὸν Howland (Agora IV). Μνεῖα τῶν προτεινομένων χρονολογήσεων σὲ ἄλλες δημοσιεύσεις γίνεται ὅταν αὐτὲς εἶναι πολὺ διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκείνες τοῦ Howland.

11. Agora IV, 85-86 πίν. 13, 40.

12. Corinth IV, II, 47-49, 143-144 πίν. IV· Agora IV, 94-96 πίν. 14, 41· ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Τάφοι Βεροίας*, 135-136· Ἑλλ.Κερ.Μακ. (1991), Χρον. Πίν., Λύχνος IX. Γιὰ ὅμοιο λυχνάρι ἀπὸ τὴ Δημητριάδα βλ. Α. ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, *ΑΔ* 37, 1982, Χρονικά, πίν. 141δ.

13. Βλ. ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ, *ΑΑΑ* XVI, 1983, 39 (τάφος 10). Ὁ ἄωτος σκύφος μὲ διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος» (BE 5061) χρονολογεῖται κυρίως στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἢ τὸ ἀργότερο στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν 3ο στὸν 2ο

ἀμέσως είναι τὸ ἐξῆς: κατὰ πόσο τὸ κλειστὸ αὐτὸ σύνολο μπορεῖ νὰ βοηθήσει στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τοῦ λυχνarioῦ ἢ καὶ τὸ ἀντίστροφο; Σύμφωνα μὲ τὰ μέχρι τώρα γνωστὰ δεδομένα, προτιμότερη γιὰ τὸ συγκεκριμένο λυχνάρι θὰ ἦταν μιὰ ὄσο τὸ δυνατόν πρωιμότερη χρονολόγηση μέσα στὸ σύνολο (μέσα ἢ δεύτερο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.), τὸ πρόβλημα ὁμως παραμένει ἀνοιχτό. Γεγονὸς εἶναι πάντως ὅτι ὑπάρχουν στίς Φερὲς ντόπιες χονδροειδεῖς ἀπομιμήσεις καὶ παραλλαγές τοῦ τύπου αὐτοῦ, ὅπως τὸ λυχνάρι BE 8574 (Πίν. 275β, 283γ-δ), γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν διαθέτουμε ἀκριβεῖς χρονολογικὲς ἐνδείξεις, καὶ τὸ λυχνάρι BE 8578 (Πίν. 275γ, 283α-β) μὲ συμφυῆς κυλινδρικό ὑποστατό¹⁴, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ἡμίεργης ἐλληνιστικῆς στοᾶς τῶν Φερῶν, ὅπως καὶ τὰ λυχνάρια BE 8577 (Πίν. 280α, 290β) καὶ BE 8613, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνει λόγος στὴ συνέχεια. Τὰ τρία αὐτὰ παραδείγματα βρέθηκαν στὸ ἴδιο στρῶμα, ποὺ μπορεῖ πιθανότατα νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ συνδυασμὸ ἀνασκαφικῶν ἐνδείξεων (π.χ. ἀπὸ τὴν παρουσία χάλκινου νομίσματος τοῦ Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν, 2ου καὶ 1ου αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ ὀστράκων ἀνάγλυφων

αἰ. π.Χ. (Πρβ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Τάφοι Βεροίας*, 148-150 ἀρ. Π1352, Π2151· *Ἑλλ.Κερ.Μακ.* (1991), Χρον. Πίν., Σκύφος Α· Α. Ε. FURTWÄGLER, Demetrias, Ein Produktionsort "attischer" Keramik?, *Πρακτικά Β' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμεικὴ, Ρόδος 22-25 Μαρτίου 1989* (Ἀθήνα 1990) 49-53 πίν. 15-18. Ὁ ψευδαμφορίσκος ἢ ἀμφορίσκος-μυροδοχεῖο» (BE 5066) καὶ τὰ τρία κοντόχονδρα μυροδοχεῖα μὲ τὴν πὺξ ἐξογκωμένη κοιλιά (BE 5067, BE 5068, BE 5070) μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἐπίσης ὁμοια ἢ καὶ νωρίτερα ἀπὸ τὸν ἄωτο σκύφο BE 5061 (Πρβ. *Κεραμεικὸς IX*, τάφοι ἀρ. 355-380, σ. 158-163 πίν. 67(4) καὶ 68(1-3), οἱ ὁποῖοι χρονολογοῦνται πιθανότατα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ὡς τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. τὸ ἀργότερο. Τὰ μυροδοχεῖα τῶν Φερῶν μοιάζουν περισσότερο μὲ τὰ πρωιμότερα παραδείγματα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τάφους. Γιὰ ψευδαμφορίσκους ὁμοίους μὲ τὸν BE 5066 βλ. *Κεραμεικὸς IX*, τάφος 358, σ. 159 ἀρ. 1 πίν. 67(4)· Μ. ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, Ἐνας νέος μακεδονικὸς τάφος στὴ Θεσσαλονίκη, *Μακεδονικὰ ΚΕ' -ΚΣΤ'*, 1986, 129 πίν. 5α· ΛΙΑΙΜΠΙΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Τάφοι Πέλλας*, ἀρ. 1976/164. Γιὰ ἀνάλογα μυροδοχεῖα καὶ τὴ χρονολόγησή τους, καθὼς καὶ γιὰ παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. ἐπίσης ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Τάφοι Βεροίας*, 123-124· Μ. ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ, *δ.π.* 129 πίν. 5α· ΔΡΟΥΓΟΥ, *ΑΕ* 1988, 82-84· *Ἑλλ.Κερ.Μακ.* (1991), Χρον. Πίν., Μυροδοχεῖα Α καὶ Β. Τὸ ἐπίμηκες μυροδοχεῖο BE 5069 τοποθετεῖται πιθανότατα στὸν προχωρημένο 2ο αἰ. π.Χ. ἢ καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα (Πρβ. *Κεραμεικὸς IX*, τάφοι 386-393, σ. 164-165 πίν. 69(1, 6, 7) καὶ 70(1-3)· ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Τάφοι Βεροίας*, 124-126· ΛΙΑΙΜΠΙΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Τάφοι Πέλλας*, ἀρ. 1977/118, 1978/47 καὶ ἄλλα ὁμοια, καθὼς καὶ Κεφάλαιο γιὰ Μυροδοχεῖα· *Ἑλλ.Κερ.Μακ.* (1991), Χρον. Πίν., Μυροδοχεῖο G. Γενικά γιὰ τὰ μυροδοχεῖα αὐτὰ βλ. ἐπίσης V. R. ANDERSON-STOJANOVIC, The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria, *AJA* 91, 1987, 105-122, ὅπου καὶ εἰδικὴ βιβλιογραφία· ΡΗ. BRUNEAU, Tombes d'Argos, *BCH* XCIV, 1970, 437-531, κυρίως 452 καὶ ἐξῆς (ἐλληνιστικοὶ τάφοι) καὶ εἰδικότερα 516-518. Τέλος, τὰ ἄωτα σκυφίδια μὲ τὸ χεῖλος ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω (BE 5063, BE 5064, BE 5065) μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ὡς τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ, ἰδίως τὸ σκυφίδιο μὲ τὴ βαθύτερη κούπα [Πρβ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Τάφοι Βεροίας*, 131-132· *Ἑλλ.Κερ.Μακ.* (1991), Χρον. Πίν., Ἄωτα Σκυφίδια Β, Β1]. Γενικά, καὶ μὲ μεγάλη ἐπιφύλαξη, εἶναι δυνατόν νὰ διακρίνουμε δύο ὁμάδες πῆλινων ἀγγείων τοῦ τάφου 10 τοῦ τύμβου τῶν Φερῶν: ἡ πρώτη, μεγαλύτερη, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὰ μέσα ἢ καὶ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ ἡ δεύτερη, μικρότερη, γύρω στὰ μέσα ἢ καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

14. Τὸ λυχνάρι BE 8574 παρουσιάζει ὁμοιότητες ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ σώματος καὶ μὲ τὸν τύπο 28Α τοῦ Howland (*Agora IV*, 91-92 πίν. 14, 41), ἴσως κορινθιακὴ παραλλαγή, σύγχρονη τοῦ τύπου 29Α. Τὸ λυχνάρι BE 8578 παρουσιάζει ἐπίσης ἀνάλογες ὁμοιότητες μὲ τὸν τύπο 28Β τοῦ Howland (*Agora IV*, 93-94 πίν. 14, 41), μιὰ ἀκόμη πιθανὴ κορινθιακὴ παραλλαγή, ποὺ ἐντάσσεται πάντα στὸν τύπο IX τοῦ Brongeeer καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἀρχὴς ὡς τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., κυρίως στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι τὰ δύο λυχνάρια BE 8574 καὶ BE 8578 ἀποτελοῦν φεραϊκὲς παραλλαγές τοῦ τύπου 29Α-ΙΧ. Γιὰ ἄλλα παραδείγματα λυχνarioῦ μὲ συμφυῆς ὑποστατό, ὅπως τὸ BE 8578, βλ. *Corinth IV*, Π, 49 εἰκ. 24 (τύπος IX). *Agora IV*, ἀρ. 312 πίν. 10, 38· τύπος 33Β, σ. 104 πίν. 42· τύπος 47Α, σ. 153-154 πίν. 48. *EADélos XXVI*, ἀρ. 127 (σ. 23 πίν. 2) ἀρ. 236, 237 (σ. 25 πίν. 4) ἀρ. 264 (σ. 26 πίν. 5) ἀρ. 312 (σ. 27 πίν. 6). *Isthmia III*, ἀρ. 137 (πίν. 3, 17) ἀρ. 219 (πίν. 4). *Demetrias I*, πίν. 9 (ἀρ. 3) πίν. 46 (ἀρ. 8) κλπ.

«ἰωνικῶν» σκύφων με φυτική διακόσμηση και από την απουσία δειγμάτων ανάγλυφων σκύφων με διακόσμηση μακριῶν πετάλων)¹⁵.

Μια ομάδα λυχναριῶν, που αποτελείται από έννεα παραδείγματα (BE 5036, BE 8579, BE 8585, BE 8591, BE 8601, BE 8604, BE 8606, BE 8609, BE 8614) (Πίν. 276, 284, 285β-γ), μορφολογικά βρίσκεται πλησιέστερα στον αττικό τύπο 23 (23A και κυρίως 23C) του Howland (VI του Bronner). Οί ομάδες 23A-23C συνήθως χρονολογούνται από τις τελευταίες δεκαετίες του 5ου αἰ. π.Χ. ὡς τὰ μέσα του 4ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ στὴν Κόρινθο ὁ τύπος δὲν κατεβαίνει χρονικὰ κάτω ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. Στὴ Μακεδονία ἀνάλογα παραδείγματα τοποθετοῦνται στὸν 3ο αἰ. π.Χ. χωρὶς νὰ ἀποκλείονται οἱ ντόπιες ὄψεις ἐπαναλήψεις τοῦ τύπου¹⁶. Τὰ φεραϊκὰ λυχνάρια ἀποτελοῦν στὴν πραγματικότητα ὄψιμη ἐξέλιξη αὐτοῦ τοῦ τύπου, με δικὰ τους ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά: ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἡ λαβὴ¹⁷ καὶ ὁ λοβός, ἡ μορφή τους εἶναι πολὺ ἀπλὴ καὶ λιτή, με καμπύλο ἢ ἐλαφρὰ γωνιώδες περίγραμμα, χωρὶς διαμορφωμένη βάση ἢ κάτω πλευρὰ εἶναι ἐπίπεδη ἢ ἀνεπαίσθητα κοίλη (στὸ κέντρο τοῦ πυθμένα σχηματίζεται ὁ χαρακτηριστικὸς κῶνος), ἐνῶ ἡ πάνω πλευρὰ εἶναι πιεσμένη πρὸς τὰ μέσα, οὕτως ὥστε νὰ δημιουργεῖται γύρω ἀπὸ τὴν «ὀπὴ πληρώσεως» ἕνας φαρδὺς ἐπίπεδος ἢ ἐλαφρὰ κοῖλος δακτύλιος με κλίση πρὸς τὸ κέντρο, που διακρίνεται σαφῶς ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις καὶ με χάραξη, ὅπως στὰ λυχνάρια BE 8604 καὶ BE 8609 (Πίν. 284ε-ς). Ὁ μυκτήρας εἶναι σχετικὰ λεπτός, ἀρκετὰ μακρὺς, ἐλαφρὰ πεπλατυσμένος στὸ ἄκρο, συνήθως με καμπύλη ἀπόληξη καὶ ἐλλειπσοειδὴ ὀπὴ γιὰ τὸ φυτίλι. Τὸ ἐπίχρισμα τῶν λυχναριῶν αὐτῶν μερικὲς φορὲς εἶναι ἐλαφρὰ στιλπνὸ ἢ «μεταλλικὸ» καὶ θυμίζει τὸ αττικὸ γάνωμα, ἐνῶ ἡ ὄψιμη καλὺτερη ποιότητα τῆς ομάδας αὐτῆς σὲ σύγκριση με τὶς ἐπόμενες ἀποτελεῖ ἔνδειξη μεγαλύτερης συγγένειας πρὸς τὰ αττικὰ πρότυπα καὶ πιὸ πρόιμης χρονολόγησης. Γενικά, τὰ πρωιμότερα λυχνάρια τοῦ τύπου αὐτοῦ ἔχουν πιὸ κοντοὺς μυκτῆρες, πιὸ χονδρὰ καὶ κυρτὰ τοιχώματα καὶ θυμίζουν περισσότερο αττικὰ παραδείγματα. Μάλιστα, τὸ BE 8604 διαθέτει ὑποτυπώδη βάση, ἐνῶ τὸ BE 8579 (Πίν. 276β, 284α-β) διατηρεῖ ἀκόμη τὸ στιλπνὸ μαῦρο γάνωμα καὶ διαθέτει πολὺ εὐρύτερη «ὀπὴ πληρώσεως» ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα. Τὰ ὄψιμότερα λυχνάρια ἔχουν πιὸ μακρόστενους μυκτῆρες, μικρότερη «ὀπὴ πληρώσεως» καὶ περίγραμμα που τείνει πρὸς γωνιώδες, με πιὸ ἔντονη τὴν καμπύλη στὴν κάτω πλευρὰ (BE

15. Γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ στοὰ τῶν Φερῶν βλ. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΟΛΟΓΟΥ, *Στοὰ*. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ νομίματος (Κεφαλὴ Ἀπόλλωνα/ Ἀθηνᾶ Ἰτωνία) βλ. ROGERS (1932), 20-22 εἰκ. 4. Γιὰ τοὺς ἀνάγλυφους σκύφους τῶν «ἰωνικῶν» ἐργαστηρίων βλ. A. LAUMONIER, *La céramique hellénistique à reliefs - I. Ateliers "Ioniens"*, *EADélos XXXI*, Paris 1977 (σ. 7 γιὰ τὴ χρονολόγηση). Τὰ ὄστρακα ἀνάγλυφον «ἰωνικῶν» σκύφων ἀπὸ τὶς Φερὲς μοιάζουν περισσότερο με τὰ προϊόντα τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Μενεμάχου (*EADélos XXXI*, 21-68, πίν. 1-14, 113-118, 131), ἕνα τμήμα ἐνυπόγραφου σκύφου τοῦ ὁποῦ βρέθηκε στὶς Φερὲς [βλ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, *AAA XIII*, 1980, 272-273, 277 εἰκ. 20 (ἀρ. 20), ἀλλὰ καὶ εἰκ. 22 (ἀρ. 22)]. Πρβ. καὶ ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΟΛΟΓΟΥ, *Σκύφοι*, 125 σημ. 19]. Οἱ σκύφοι με διακόσμηση μακριῶν πετάλων ἐμφανίζονται στὴν Ἀττικὴ γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἢ καὶ νωρίτερα (βλ. S. I. ROTROFF, *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Moldmade Bowls*, *The Athenian Agora XXII*, Princeton, New Jersey 1982, 34-37 καὶ V. GRACE, *The Middle Stoa dated by Amphora Stamps*, *Hesperia* 54, 1985, 1-54, εἰδικότερα 21-24). Ἡ παραγωγή τῶν σκύφων αὐτῶν στὶς Φερὲς πρέπει νὰ ἄρχισε γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (βλ. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΟΛΟΓΟΥ, *Σκύφοι*, 128).

16. *Corinth IV*, II, 43-45, 138-140 πίν. III: *Agora IV*, 56-57, 59-60 πίν. 7-8, 36. Στὶς δημοσιεύσεις ὑλικῶ ἀπὸ τὴ Μακεδονία τὰ παρόμοια λυχνάρια ἐντάσσονται συνήθως στὸν τύπο 25 (Howland) ἢ VII (Bronner): ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Τάφοι Βεροίας*, 135 ἀρ. Π 2169· ΔΡΟΥΓΟΥ, *AE* 1988, 84-85· *Ἑλλ.Κερ.Μακ.* (1991), Χρον. Πίν., Λύχνος VII. Γιὰ ἕνα παράδειγμα τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀπὸ τὴ Δημητριάδα βλ. A. ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, *AD* 40, 1985, Χρονικά, 185-186 πίν. 62γ.

17. Μερικὰ ὄψιμα ντόπια παραδείγματα τοῦ τύπου VI ἀπὸ τὴν Κόρινθο δὲν ἔχουν τὴν ὀριζόντια λαβὴ (*Corinth IV*, II, 43-44).

5036) (Πίν. 276α, 285β-γ). Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν βοηθοῦν πολὺ γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν ἀκριβῶν χρονικῶν ὁρίων τοῦ τύπου. Τὰ πιὸ πρῶιμα παραδείγματα μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν χρονικὰ στὸν ὄψιμο 4ο αἰ. π.Χ. καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἐπειδὴ συχνὰ συνυπάρχουν μὲ ἀντίστοιχη κεραμικὴ αὐτῆς τῆς περιόδου. Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ κατώτερο χρονικὸ τους ὄριο: τὸ τμήμα λυχνarioῦ BE 8614 βρέθηκε σὲ στρωματογραφικὴ τομὴ (οἰκόπεδο Γ. Καραγιάννη), πολὺ κοντὰ σὲ μία λαβὴ ροδιακοῦ ἀμφορέα μὲ ὀρθογώνιο σφράγισμα (Πίν. 285δ), ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφή:

ΕΠΙ ΕΥΔΑΜΟΥ
ΑΡΤΑΜΙΤΙΟΥ

καὶ χρονολογεῖται γύρω ἀπὸ τὸ τέλος τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.¹⁸. Ἐπίσης τὸ λυχνάρι BE 5036 βρέθηκε σὲ κιβωτιόσχημο τάφο, στὸν ἴδιο τύμβο τοῦ ΒΔ νεκροταφείου τῶν Φερῶν, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος παραπάνω, μαζί μὲ δύο ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα (Πίν. 285α), ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μάλλον μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.¹⁹. Δυστυχῶς, ὁ τάφος αὐτὸς ἦταν μισοκατεστραμμένος ἀπὸ τὸν μηχανικὸ ἐκσκαφέα καὶ ἔτσι ἀδυνατοῦμε νὰ προχωρήσουμε σὲ ἀκριβέστερες χρονολογικὲς συσχετίσεις. Μποροῦμε μόνο νὰ δεχθοῦμε γιὰ τὶς Φερές ὡς ἔσχατο χρονικὸ ὄριο τοῦ τύπου τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἢ λίγο μετὰ, ἐπειδὴ τὰ εὐδιάκριτα τουλάχιστον δείγματά του ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα στρώματα. Ἐτσι καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ λυχνάρια τοῦ τύπου αὐτοῦ χρησιμοποιοῦνται στὶς Φερές κυρίως στὸν 3ο αἰ. π.Χ. καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. καὶ ἀποτελοῦν προφανῶς ντόπια παραγωγή. Ἡ καταγωγή τους ἀπὸ τὰ ἀττικὰ πρότυπα εἶναι φανερὴ, ὅπως καὶ ἡ ἀπλοποίηση καὶ ἡ διαφοροποίησή τους ἀπὸ ἐκεῖνα. Μποροῦμε ἐπομένως νὰ μιλήσουμε γιὰ ἓνα φεραῖκὸ τύπο ἑλληνιστικῶν λυχνarioῶν, ποὺ ὀνομάζουμε **ΦΕΙ**.

Μιὰ μεγαλύτερη ὁμάδα λυχνarioῶν, ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ δώδεκα παραδείγματα (BE 8573, BE 8575, BE 8581, BE 8582, BE 8583, BE 8586, BE 8589, BE 8593, BE 8595, BE 8613, BE 8615, BE 8616) (Πίν. 277, 286, 287β-γ) εἶναι ἀνάλογη μὲ τοὺς τύπους 33A καὶ 34A τοῦ Howland (XII τοῦ Bronceer), ποὺ χρονολογοῦνται γενικὰ ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ὡς τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.²⁰. Στὶς Φερές τὰ λυχνάρια αὐτὰ σαφῶς ἀποτελοῦν ἐξέλιξη τοῦ προηγούμενου τύπου ΦΕΙ. Διατηρεῖται ἡ ἀπλή, λιτὴ μορφή χωρὶς λαβὲς καὶ λοβούς, τὸ σῶμα ὅμως τῶν λυχνarioῶν ἀρχίζει νὰ γίνεται ψηλότερο καὶ πιὸ ὀγκῶδες, συχνὰ μὲ γωνιώδεις ἀμφικωνικὸ περίγραμμα. Ἡ κάτω πλευρὰ εἶναι ἐπίπεδη (σπάνια διαμορφώνεται ὑποτυπώδης βάση), ἐνῶ στὴν πάνω πλευρὰ, γύρω ἀπὸ τὴν «ὀπὴ πληρώσεως» ὑπάρχει συνήθως βαθὺ μάλλον στενὸ αὐλάκι. Ὁ μυκτήρας εἶναι πολὺ πεπλατυσμένος στὸ ἄκρο, μὲ ἑλλειψοειδῆ καὶ συνήθως ἀρκετὰ μεγάλη ὀπὴ γιὰ τὸ φυτίλι. Ἡ ἀπόληξή του εἶναι εὐθεῖα ἢ ἐλαφρὰ καμπύλη καὶ φέρει δύο χαρακτηριστικὲς γωνιώδεις προεξοχές. Παραδείγματα ὅπως τὸ

18. Ἄρ. κατ. λαβῆς: BE 8627. Διαστάσεις σφραγίσματος: 0,045×0,013 μ. Γιὰ ὅμοια σφραγίσματα καὶ τὴ χρονολόγησή τους βλ. V. GRACE, *Timbres amphoriques trouvés à Délos*, BCH LXXVI, 1952, 529, ὅπου ὁ ἐπώνυμος Εὐδαμος χρονολογεῖται μὲ πιθανότητα στὴν περίοδο IV: 180-150 π.Χ. Βλ. ἐπίσης I. Μ. ΑΚΑΜΑΤΗ, *Ἐνσφράγιστες λαβές ἀπὸ τὴν Ἄγορὰ τῆς Πέλλας* — *Ἡ ὁμάδα Παρμενίσκου καὶ Ρόδου*, Θεσσαλονίκη (ὑπὸ δημοσίευσιν), ἀρ. 81.2226 (ὅπου καὶ βιβλιογραφία).

19. Βλ. ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ, AAA XVI, 1983, 38 (τάφος 4). Γιὰ τὰ δύο μυροδοχεῖα (BE 5034, BE 5035) βλ. *Kerameikos IX*, τάφοι 389-393· ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Τάφοι Βεροίας*, 126· ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Τάφοι Πέλλας*, ἀρ. 1977/179 καὶ ἄλλα ὅμοια· Ἑλλ.Κερ.Μακ. (1991), Χρον. Πίν., Μυροδοχεῖα F, G, Πρβ. καὶ σημ. 13.

20. *Corinth IV*, II, 52-53, 147-148 πίν. IV· *Agora IV*, 101-103, 104-106 πίν. 15, 16, 42· ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Τάφοι Βεροίας*, 136-137· Ἑλλ.Κερ.Μακ. (1991), Χρον. Πίν., Λύχνος XII.

BE 8582, τὸ BE 8589 καὶ ἰδιαίτερα τὸ BE 8586 (Πίν. 277α, 286α-β) ἀποτελοῦν προφανῶς τὸ μεταβατικὸ στάδιο ἀπὸ τὸν τύπο ΦΕΙ, ἐπειδὴ παρουσιάζουν χαρακτηριστικὰ καὶ τῶν δύο ομάδων. Ἐκτὸς τῶν κυριότερων γνωρίσματα τῆς ομάδας ποὺ ἐξετάζουμε, σὲ σύγκριση μὲ τὰ λυχνάρια τοῦ τύπου ΦΕΙ, εἶναι ἡ χαμηλότερη ποιότητα τῆς κατασκευῆς καὶ ἡ μεγαλύτερη ποικιλία τῶν μορφῶν τους. Εἶναι δυνατόν νὰ διακρίνουμε τρεῖς κύριες παραλλαγές: α) λυχνάρια μὲ εὐδιάκριτο γωνιώδες περίγραμμα καὶ ἐλαφρὰ κυρτὴ τὴν πάνω πλευρά, χωρὶς αὐλάκι (BE 8575, BE 8581) (Πίν. 277β, 286γ-δ), β) λυχνάρια μὲ εὐδιάκριτο γωνιώδες περίγραμμα καὶ μὲ αὐλάκι γύρω ἀπὸ τὴν «ὀπὴ πληρώσεως» (BE 8573) (Πίν. 277δ, 287β-γ), γ) λυχνάρια μὲ πιδό σφαιρικὸ σῶμα καὶ αὐλάκι γύρω ἀπὸ τὴν «ὀπὴ πληρώσεως» (BE 8583, BE 8593) (Πίν. 277γ, 286ε-ς). Ἡ διάκριση τῶν παραλλαγῶν αὐτῶν πρὸς τὸ παρὸν δὲν φαίνεται νὰ ἔχει κάποια ἰδιαίτερη ἀξία ὡς πρὸς τὸν προσδιορισμὸ τῆς χρονολογικῆς ἐξέλιξης μέσα στὸν τύπο. Οἱ χρονολογικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴ σειρά αὐτὴ τῶν λυχνariῶν εἶναι περισσότερες. Τὸ BE 8581 βρέθηκε μέσα σὲ λάκκο - ἀποθέτη δωματίου ἑλληνιστικῆς οἰκίας (οἰκόπεδο ἸΑ/φῶν ἸΑποστολίνα) μαζί μὲ τρία χάλκινα νομίσματα: δύο τοῦ Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν (2ου καὶ 1ου αἰ. π.Χ.) καὶ ἓνα τοῦ Κοινοῦ τῶν Αἰτωλῶν, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 3ο αἰ. π.Χ. ὡς καὶ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἢ ὡς τὸ 168 π.Χ.²¹ Τὰ δεδομένα αὐτὰ ὀδηγοῦν σὲ μιὰ χρονολόγηση τοῦ συγκεκριμένου λυχνariοῦ τὸ ἀργότερο μέσα στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Στὴν ἴδια χρονολόγηση ὀδηγεῖ καὶ ἡ παρουσία δύο χαρακτηριστικῶν μυκτῆρων λυχνariῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου (BE 8615, BE 8616) στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ τοῦ οἰκοπέδου Γ. Καραγιάννη καὶ πολὺ κοντὰ στὴν ἤδη ἀναφερθεῖσα παραπάνω ἐνσφράγιση λαβῆ ροδιακοῦ ἀμφορέα τοῦ ἐπωνύμου Εὐδόμου (γύρω στὸ 170 π.Χ.). Ἡ εὕρεση, στὸ ἴδιο στρώμα, τοῦ μυκτῆρα BE 8614 καὶ δύο ἀκόμη μικρῶν τμημάτων λυχνariῶν τοῦ τύπου ΦΕΙ ἐπιβεβαιώνουν τὴ συνύπαρξη τῶν δύο τύπων, τουλάχιστον στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Τὸ λυχνάρι BE 8573, ἀπὸ τὰ πιδό χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου ποὺ ἐξετάζουμε, ἀνήκει σὲ ἓνα κλειστὸ σύνολο, ἐπίσης προβληματικὸ. Βρέθηκε σὲ κιβωτιόσχημο τάφο, στὴ νότια πλευρὰ τῆς ἀρχαίας πόλης τῶν Φερῶν καὶ ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²² Ὁ τάφος αὐτὸς περιεῖχε τρεῖς ταφές καὶ ἀρκετὰ πῆλινα ἀγγεῖα (Πίν. 287α), τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μέσα σὲ χρονικὸ διάστημα δύο καὶ μισοῦ περίπου αἰῶνων²³. Ἀνάμεσα στὰ κτερίσματα

21. Βλ. *Κατάλογο Νομισμάτων*, BE 8628, BE 8629, BE 8630. Σχετικὰ μὲ τὶς δυσκολίες τῆς ἀξιοποίησης τῶν νομισμάτων γιὰ τὴ χρονολογικὴ τεκμηρίωση τῶν ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων στὸ Βελεστίνο καὶ γενικότερα στὸν θεσσαλικὸ χῶρο βλ. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ, *Σκύφοι*, 125-127, ὅπου καὶ βιβλιογραφία, καθὼς καὶ παρουσίαση τοῦ συνόλου τῶν νομισμάτων ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῶν οἰκοπέδων Ν. Σταμούλη καὶ Ἰ.Ε. Τσουμπέκου, ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται καὶ ἐξεταζόμενα στὴν παρούσα ἐργασία λυχνάρια. Βλ. ἐπίσης CRAWFORD (1985), 116-132 καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴ Θεσσαλία 120-122.

22. Τὸ εὕρημα εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς τῶν τειχῶν τῶν Φερῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Βλ. σχετικὰ ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ, *Ἐρευνες* (ὕπο ἐκδοσιν) καὶ ΑΔ, 1989, Χρονικά, Οἰκόπεδο Κ. Μαζανίτη (ὕπο ἐκδοσιν). Γιὰ τὰ τεῖχη τῶν Φερῶν βλ. ἐπίσης Ε. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ, ΑΑΑ Χ, 1977, 174-187, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

23. Πρόκειται γιὰ τὸν τάφο Β τοῦ οἰκοπέδου Κ. Μαζανίτη (βλ. σημ. 22). Ὁ μελαμβαφῆς ἀμφορίσκος μὲ τὴν ἐμπέστη διακόσμηση (BE 8619) μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν πρῶμο 4ο αἰ. π.Χ. (Πρβ. Β. Α. SPARKES - L. TALCOTT, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B.C.*, *The Athenian Agora XII* (Princeton, New Jersey 1970) (I, II) ἀρ. 1159 σ. 155-156, 317 πίν. 39, 48). Τὰ τρία γκρίζα κοντόχονδρα μυροδοχεῖα μὲ τὴν πιδό ἐξογκωμένη κοιλιά (BE 8620, BE 8621, BE 8622 —δὲν εἰκονίζεται—) ἀνήκουν ἴσως στὸν προχωρημένο 3ο αἰ. π.Χ. (Πρβ. βιβλιογραφία στὴ σημ. 13, ἐνῶ τὰ δύο πορτοκαλόχρωμα ἀσταθῆ μυροδοχεῖα (BE 8623, BE 8624) τοποθετοῦνται στὸν 2ο αἰ. π.Χ. καί, τὸ πιθανότερο, μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα. Τὰ «δύσμορφα» κακοφτιαγμένα μυροδοχεῖα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀκόμη καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (Πρβ. βιβλιογραφία στὴ σημ. 13, καθὼς καὶ *Kerameikos IX*, τάφοι 402-403, 166-167 πίν. 71 (I,4) ΛΙΑΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Τάφοι Πέλλας*, ἀρ. 1977/178) Τὸ ἄωτο σκυφίδιο BE

ὕπῆρχε καὶ ἓνα χάλκινο νόμισμα τοῦ Ἀμύντα ΙΙΙ τῆς Μακεδονίας²⁴. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ διακρίνει τρεῖς ομάδες κτερισμάτων, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς τρεῖς ταφές· ὁ μελαμβραφῆς ἀμφορίσκος, ὅπως καὶ τὸ νόμισμα τοῦ Ἀμύντα ΙΙΙ, ἀνήκουν σίγουρα στὴν παλαιότερη, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποὺ προφανῶς ἀπέχει ἓναν περίπου αἰῶνα ἀπὸ τὶς ἄλλες δύο. Ὁ διαχωρισμὸς ὁμοῦ τῶν ἐλληνιστικῶν ἀγγείων, ποὺ πιθανότατα τοποθετοῦνται χρονικὰ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἢ λίγο πρὶν ὡς καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., σὲ δύο ομάδες —μὲ κριτήριό μιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγησή τους— καὶ ἡ ἔνταξη τοῦ λυχνarioῦ BE 8573 σὲ μία ἀπὸ αὐτὲς εἶναι πράγματι ἐπισφαλῆς. Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις συνηγοροῦν γιὰ τὴ συσχέτιση τοῦ λυχνarioῦ μὲ τὴν τρίτη καὶ νεώτερη ταφή καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἔχουμε ἓνα πιθανὸ κατώτερο χρονικὸ ὄριο γιὰ τὸν τύπο αὐτό: τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἢ καὶ μετὰ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁμοῦ τίθεται ἀκόμη μιὰ φορὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας —ἢ καλύτερα τῆς ἀξιοπιστίας— τῶν «κλειστῶν συνόλων» γιὰ ἀκριβεῖς χρονολογικὲς ἐκτιμήσεις... Συνοψίζοντας τὰ δεδομένα καὶ συνεκτιμώντας ἄλλες στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις (ὅπως τὴν εὑρεση τοῦ χαρακτηριστικοῦ μυκτήρα λυχνarioῦ BE 8613 στὸν χώρο τῆς ἐλληνιστικῆς στοᾶς τῶν Φερῶν, μέσα σὲ στρῶμα ποὺ πιθανότατα χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο ἐγινε λόγος πρὸ πάνω) μπορούμε, μὲ σχετικὴ βεβαιότητα, νὰ τοποθετήσουμε χρονικὰ τὸν τύπο στὸν 2ο αἰ. π.Χ. καὶ κυρίως στὸ πρῶτο μισὸ του, τουλάχιστον γιὰ τὴν περιοχὴ τῶν ἀρχαίων Φερῶν. Ἐπειδὴ μάλιστα τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῶν λυχνarioῦν αὐτῶν τὰ διαφοροποιοῦν σαφῶς ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες σύγχρονες τοὺς ομάδες ἄλλων περιοχῶν, καὶ ἡ παραγωγή τους στὰ ντόπια ἐργαστήρια δὲν ἔχει λόγους νὰ ἀμφισβητεῖται, μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ ἓναν ἀκόμη ἐλληνιστικὸ τύπο φεραϊκῶν λυχνarioῦν, τὸν **ΦΕ2**.

Ἡ ἐπομένη, μικρότερη ομάδα λυχνarioῦν (ἔξι παραδείγματα: BE 8580, BE 8599, BE 8605, BE 8610, BE 8612, BE 8617) (Πίν. 278α-β, 287δ-ζ) βρίσκεται κοντὰ στὸν ἀττικὸ(;) τύπο 37 τοῦ Howland (XV τοῦ Bronner), ποὺ τοποθετεῖται χρονικὰ ἀπὸ τὸν ὄψιμο 2ο αἰ. π.Χ. ὡς καὶ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Μάλιστα ἡ ομάδα 37C τοῦ Howland, ποὺ εἶναι πλησιέστερη στὰ φεραϊκὰ παραδείγματα, χρονολογεῖται πολὺ ὄψιμα: ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ὡς καὶ μέσα στὸν 1ο αἰ. μ.Χ., ἐνῶ ἀντίθετα ὁ Bronner ἀνάγει τὸν τύπο XV τῆς Κορίνθου στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.²⁵. Ὅμως, τὰ φεραϊκὰ λυχνάρια ἔχουν καὶ ιδιαίτερα φεραϊκὰ χαρακτηριστικὰ. Τὸ σῶμα εἶναι ὀγκῶδες καὶ μάλλον κακοφτιαγμένο, μὲ ἐπίπεδη ἢ ἐλαφρὰ κυρτὴ τὴν κάτω πλευρὰ. Γύρω ἀπὸ τὴν «ὀπὴ πληρώσεως» ὑπάρχει ψηλὸ καὶ παχὺ περιχειλῶμα («κολλάρο») ποὺ κλίνει πρὸς τὰ μέσα. Ὁ μυκτήρας εἶναι πολὺ μακρὸς καὶ χονδρὸς, μὲ κάπως ὀξεία, ἀλλὰ ἀπεστρογγυλεμένη ἀπόληξη καὶ τεράστια ὀπὴ γιὰ τὸ φυτίλι. Ἀπουσιάζει ὁ λοβός, ἐνῶ στὴν πίσω πλευρὰ ὑπάρχει πάντα μιὰ κατακόρυφη ταινιωτὴ λαβὴ (δὲν σῶθηκε σὲ κανένα φεραϊκὸ παράδειγμα, ὥστε νὰ γνωρίζουμε τὴ μορφή της). Διακρίνουμε δύο παραλλαγές (Πίν. 278α-β, 287δ-ζ): α) λυχνάρια μὲ σῶμα πεπλατυσμένο στὴν κάτω πλευρὰ καὶ γωνιῶδες περίγραμμα (BE 8617) καὶ β) λυχνάρια μὲ σῶμα ἡμισφαιρικὸ καὶ καμπύλο περίγραμμα

8626, μὲ τὸ χεῖλος ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω, τοποθετεῖται χρονικὰ ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ὡς καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (Πρβ. βιβλιογραφία στὴ σσημ. 13), ἐνῶ τὸ ἄωτο σκυφίδιο BE 8625 μὲ τὸ χεῖλος ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ μέσα, τὰ πρὸ χονδρὰ τοιχώματα καὶ τὸ καστανόμαυρο, ἐλαφρὰ στιλπνὸ γάνωμα μπορεῖ ἴσως νὰ χρονολογηθεῖ καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Πρβ. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Τάφοι Βεροίας*, 130-131· ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Τάφοι Πέλλας*, ἀρ. 1977/112 καὶ ἄλλα ὁμοία· *Ἑλλ.Κερ.Μακ.* (1991), Χρον. Πίν., ἄωτο σκυφίδιο Α).

24: Βλ. *Κατάλογο Νομισμάτων*, BE 8635.

25. *Corinth IV*, II, 55-56, 149 πίν. V· *Agora IV*, 117-122, κυρίως 121, πίν. 18-19, 44-45.

(BE 8599). Οί χρονολογικές ένδειξεις για τὸν τύπο αὐτὸ εἶναι ἀρκετές. Τὸ λυχνάρι BE 8580 βρέθηκε μαζί με τὸ BE 8581, ποὺ ἀνήκει στὸν τύπο ΦΕ2, στὸν ἴδιο λάκκο-ἀποθήκη τῆς ἑλληνιστικῆς οἰκίας τοῦ οἰκοπέδου ἸΑ/φῶν Ἀποστολίνα καὶ ἡ συνύπαρξή του μετὰ τὰ τρία νομίσματα ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκαν²⁶ ἀνάγουν τὸν τύπο τουλάχιστον στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Γιὰ τὴ χρονολόγηση αὐτὴ συνηγορεῖ καὶ ἡ παρουσία ἐνὸς παρόμοιου λυχνarioῦ στὸ ἀνάκτορο τῆς Δημητριάδος, τὸ ὁποῖο σύμφωνα με τοὺς ἀνασκαφεῖς καταστρέφεται μετὰ τὴ μάχη τῆς Πύδνας, τὸ 168 π.Χ.²⁷ Τὸ λυχνάρι BE 8617 προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ἐνὸς χώρου (ἀγρὸς ἸΑργ. Μακρόπουλου), ὅπου ὑπῆρχε μόνο μία οἰκοδομικὴ φάση, ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀκριβέστερα λόγω τῆς εὕρεσης ἐνὸς μικροῦ νομισματικοῦ θησαυροῦ μέσα σὲ ἄωτο σκυφίδιο μετὰ χεῖλη ποὺ στρέφονται πρὸς τὰ μέσα²⁸. Τὸν θησαυρὸ ἀπαρτίζουν δέκα χάλκινα νομίσματα: ἑπτὰ τοῦ Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν (2ου καὶ 1ου αἰ. π.Χ.), δύο τοῦ Κοινοῦ τῶν Μαγνήτων (197-146(:) π.Χ.) καὶ ἓνας ρωμαϊκὸς ἄς (πιθανότατα ἀνήκει στὴν περίοδο 206-144 π.Χ.). Ἐνα ἀκόμη χάλκινο νόμισμα Πελινναίων (197-146 π.Χ.)²⁹ βρέθηκε πολὺ κοντὰ στὸν θησαυρὸ. Αὐτὲς οἱ νομισματικὲς ἐνδείξεις, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἀνασκαφικὰ δεδομένα (π.χ. ἡ παρουσία ὀστράκων ἀνάγλυφων σκύφων ὄλων τῶν τύπων) τεκμηριώνουν μιὰ χρονολόγηση τῆς οἰκοδομικῆς φάσης, καί, βέβαια, τοῦ ἴδιου τοῦ λυχνarioῦ BE 8617, μέσα στὸν 2ο αἰ. π.Χ. καὶ πιθανότατα γύρω στὰ μέσα καὶ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ αἰῶνα. Τρία ἀκόμη παραδείγματα τῆς ἐξεταζόμενης ὁμάδας (BE 8599, BE 8605, BE 8612) βρέθηκαν σὲ οἰκία ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (οἰκόπεδο ἸΕλ. Τσουμπέκου), ἀπ' ὅπου προέρχεται ἡ ἤδη δημοσιευμένη ἐνσφράγιση λαβῆ κνιδιακοῦ ἀμφορέα, ποὺ χρονολογεῖται στὴν περίοδο 107-98 π.Χ. Ἔτσι τίθεται ἓνα σαφὲς κατώτερο χρονικὸ σημεῖο γιὰ τὸν τύπο αὐτό: οἱ ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., χωρὶς ὅμως νὰ αἴρεται τὸ κατώτερο ὄριο τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ποὺ θέτουν τὰ νομίσματα τοῦ Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν, τὰ ὁποία βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ αὐτῆ³⁰. Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ ἴσως μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε πρῶιμότερη τὴν παραλλαγή (α), μετὰ τὴν πεπλατυσμένη κάτω πλευρά, καὶ ὀψιμότερη τὴν παραλλαγή (β), μετὰ τὸ πιὸ σφαιρικὸ σῶμα. Πάντως, χωρὶς ἀμφιβολία, πρόκειται γιὰ προϊόντα ντόπιων ἐργαστηρίων καὶ εἶναι δυνατόν νὰ μιλήσουμε γιὰ ἓναν τρίτο τύπο φεραϊκῶν ἑλληνιστικῶν λυχνarioῦ: τὸν **ΦΕ3**.

Ἡ τελευταία ὁμάδα τροχίλων λυχνarioῦ τῶν Φερῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐννέα παραδείγματα (BE 8584, BE 8587, BE 8588, BE 8592, BE 8594, BE 8597, BE 8598, BE 8600, BE 8602) (Πίν. 279, 288, 289α-δ). Ἐκ πρώτης ὄψεως θυμίζει τὸν κορινθιακὸ (:) τύπο 35D τοῦ Howland (XVI, 3η ὁμάδα, τοῦ Bronner), ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν ὄψιμο 1ο αἰ. π.Χ. ὡς καὶ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ.³¹. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ τὰ πιὸ «φεραϊκά» ἑλληνιστικὰ λυχνάρια, ποὺ παρουσιάζουν τὸν δικὸ τους ἰδιαίτερο συνδυασμὸ γνωστῶν καὶ μὴ χαρακτηριστικῶν καὶ φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν σὲ γενικὲς γραμμὲς ἐξέλιξη τοῦ τύπου ΦΕ2, τὸν ὁποῖο διαδέχθηκαν

26. Γιὰ τὰ νομίσματα αὐτὰ καὶ γιὰ τὸν σχετικὸ προβληματισμὸ βλ. σημ. 21.

27. Γιὰ τὸ λυχνάρι βλ. MARZOLFF, *Demetrias I*, 30-31 πίν. 9 (ἀρ. 4). Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀνακτόρου βλ. BEYER κ.ἄ., *Demetrias I*, 88-90. Πρβ. καὶ BCH CIV, 1980, 636-640.

28. Τὸ ἄωτο σκυφίδιο (BE 8636), ποὺ περιεῖχε τὸν θησαυρὸ, ἀνήκει στὸν τύπο Α τοῦ Χρονολογικοῦ Πίνακα τῆς ἸΕλλ.Κερ.Μακ. (1991). Γιὰ τὰ νομίσματα τοῦ θησαυροῦ καὶ βιβλιογραφία βλ. στὸν *Κατάλογο Νομισμάτων*, BE 8637 (α-ι).

29. Βλ. *Κατάλογο Νομισμάτων*, BE 8638.

30. Γιὰ τὴν ἐνσφράγιση λαβῆ βλ. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ, *Σκύφοι*, 128 (ὅπου καὶ βιβλιογραφία) πίν. 72α. Στὴν ἴδια μελέτη (σ. 126-127, σημ. 24) παρουσιάζεται περιληπτικὰ καὶ τὸ σύνολο τῶν νομισμάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοπέδου ἸΕλ. Τσουμπέκου.

31. *Corinth IV*, II, 56-60, 149-157, πίν. V· *Agora IV*, 114 πίν. 17, 43· *Isthmia III*, 3, 26-34 πίν. 5, 19-21.

στις προτιμήσεις τῶν Φεραίων. Τὸ σῶμα τῶν λυχνariῶν αὐτῶν εἶναι ὀγκῶδες, μὲ καμπύλο περίγραμμα καὶ ἐπίπεδη ἢ κοίλη τὴν κάτω πλευρά· σπάνια ὑπάρχει ὑποτυπώδης βάση. Ἡ πάνω πλευρὰ εἶναι μάλλον ὀριζόντια καὶ περιβάλλεται ἀπὸ ἓνα φαρδὺ περιχειλῶμα («κολ- λάρο»), ποὺ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω καὶ προεξέχει ἀπὸ τὴν πάνω διάμετρο τοῦ σώματος, λεπτομέ- ρεια ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικά χαρακτηριστικά τῶν φεραϊκῶν λυχνariῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου. Ὁ μυκτήρας εἶναι μάλλον κοντὸς καὶ πλατύς, μὲ κλίση πρὸς τὰ ἐπάνω. Ἡ ὀπὴ γιὰ τὸ φυτίλι εἶναι ἑλλειψοειδής, σχετικὰ μεγάλη, καὶ συνήθως φθάνει ὡς τὴν ἀπόληξη τοῦ μυκτή- ρα, ποὺ εἶναι εὐθεία καὶ ἔχει τὶς δύο χαρακτηριστικὲς γωνιώδεις προεξοχές, στοιχεῖο κοινὸ μὲ τὸν τύπο ΦΕ2. Λοβοὶ δὲν ὑπάρχουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση ἑνὸς πρώιμου παραδείγμα- τος (BE 8597), ἐνῶ ὑπάρχει πάντα μιὰ κατακόρυφη ταινιωτὴ λαβὴ στὴν πίσω πλευρά, ἢ ὁποῖα ὅμως δὲν σώθηκε σὲ κανένα παράδειγμα ὥστε νὰ γνωρίζουμε τὴ μορφή της. Εἶναι εὐδιάκριτη κάποια μορφολογικὴ διαφοροποίηση μέσα στὸν τύπο, ποὺ ἴσως σημαίνει καὶ ἀντίστοιχη χρονολογικὴ ἐξέλιξη: τὸ σῶμα τῶν λυχνariῶν ἀπὸ «πεπιεσμένο» ἢ «ἀρτόσχημο» ἐξελισσεται σὲ ἡμισφαιρικό, μὲ παράλληλη βαθμιαία ἐξαφάνιση τῆς ὑποτυπώδους βάσης· τὸ περιχειλῶμα γύρω ἀπὸ τὴν «ὀπὴ πληρώσεως» ἀπὸ πῖο ψηλὸ καὶ στενὸ μετατρέπεται σὲ πῖο κοντὸ καὶ φαρδύ. Ὅρισμένες διαφοροποιήσεις σὲ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα πιθανότατα ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ συγκεκριμένων ἐργαστηρίων. Δύο λυχνάρια τῆς ὁμάδας μποροῦν νὰ θεωρη- θοῦν προδρομικὲς μορφὲς αὐτοῦ τοῦ τύπου καὶ νὰ δώσουν στοιχεῖα γιὰ τὶς ἐπιδράσεις ποὺ δέχθηκε. Τὸ πρῶτο, τὸ BE 8597 (Πίν. 279α, 288α-β), ἔχει κοντινὰ παράλληλα στὸ ἀττικὸ ἐργαστήριο καὶ συγκεκριμένα στοὺς τύπους 29A (Howland)-IX (Bronner) καὶ 37A, 37B (Howland)-XV (Bronner)³². Βρέθηκε στὸν ἴδιο χῶρο μὲ τὸ λυχνάρι BE 8617 τοῦ τύπου ΦΕ3, ἀπ' ὅπου προέρχεται καὶ ὁ νομισματικὸς θησαυρὸς (ἀργὸς Ἄργ. Μακρόπουλου), καὶ ἔτσι μπορεῖ ἐπίσης νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἢ καὶ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ αἰῶνα. Τὸ δεύτερο λυχνάρι, τὸ BE 8592 (Πίν. 279β, 288γ-δ), θυμίζει ἔντονα τὸν τύπο 40A τοῦ Howland (XIII τοῦ Bronner), γνωστὸ καὶ ὡς «τύπο τῆς Κνίδου»³³, ποὺ στὴν Ἀττικὴ χρονο- λογεῖται ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ὡς τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ στὴν Κόριθο κυρίως στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Τὸ λυχνάρι αὐτὸ βρέθηκε στὴν ἑλλη- νιστικὴ οἰκία τοῦ οἰκοπέδου Ἄ/φῶν Ἀποστολίνα μαζί μὲ τὸ BE 8594 (πῖο ἐξελιγμένο παρά- δειγμα τοῦ ἴδιου τύπου) καὶ τὸ BE 8593 (τοῦ τύπου ΦΕ2). Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνύπαρξη τῶν δύο τύπων, ὑποδηλώνεται καὶ γιὰ τὰ λυχνάρια BE 8592 καὶ BE 8594 μιὰ πιθανὴ χρονολόγηση γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἢ καὶ ἀργότερα, ἀνάλογη δηλαδή μὲ τοῦ λυχνariοῦ BE 8597. Μιὰ ἐνδειξη ὅτι ὁ τύπος μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἀποτελεῖ ἢ ὑπαρξὴ ἑνὸς λυχνariοῦ μὲ παρόμοια χαρακτηριστικὰ στὸ ἀνάκτορο τῆς Δημητριάδος, τὸ ὁποῖο, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, καταστράφηκε μετὰ τὸ 168 π.Χ.³⁴. Ἐνα ἀκόμη λυχνάρι τοῦ τύπου, τὸ BE 8602, βρέθηκε στὴν ἑλληνιστικὴ οἰκία τοῦ οἰκοπέδου Ἐλ. Τσουμπέκου —ἀπ' ὅπου προέρχονται καὶ παραδείγματα τοῦ τύπου ΦΕ3— καὶ μάλιστα πολὺ κοντὰ στὴν ἐνσφρά- γιστη λαβὴ κνιδιακοῦ ἀμφορέα τῆς περιόδου 107-98 π.Χ. Ἔτσι ὀρίζεται ὁ πρώιμος 1ος αἰ.

32. *Agora IV*: τύπος 29A, ἀρ. 411, 413, 414 σ. 94-96 πίν. 14, 41· τύπος 37 (A, B), σ. 117-120 πίν. 18, 44. Πρβ. σημ. 12 καὶ 25.

33. *Corinth IV*, II, 53-54, 148-149 πίν. V. *Agora IV*, 126-127 πίν. 20, 45. Ἐπίδραση τοῦ «τύπου τῆς Κνίδου» παρατηρεῖται καὶ στὴ διακόσμηση ἑνὸς λυχνariοῦ ἀπὸ τὴ Δημητριάδα: Α. ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, *ΑΔ* 37, 1982, Χρονικά, πίν. 141γ.

34. HENNINGER, *Demetrias I*, ἀρ. 192, σ. 135 πίν. 46 (ἀρ. 9) καὶ XXXI (ἀρ. 9)· MARZOLFF, *Demetrias I*, πίν. 9 ἀρ. 2. Πρβ. σημ. 27.

π.Χ. ως ένα ασφαλές κατώτερο χρονικό σημείο και για τον τύπο αυτό, τουλάχιστον στις Φερές, χωρίς βέβαια να λησμονούμε το χρονικό όριο του τρίτου τετάρτου του Ιου αϊ. π.Χ. που θέτουν τα νομίσματα του Κοινού των Θεσσαλών³⁵. Δύο λυχνάρια της εξεταζόμενης ομάδας (BE 8587, BE 8588) (Πίν. 279δ, 289α-β) αποτελούν την αδιαμφισβήτητη απόδειξη παραγωγής του τύπου στην πόλη των Φερών: είχαν απορριφθεί εμπρός από κλίβανο εργαστηρίου κεραμικής ως άποτυχημένα προϊόντα, επειδή κατά το ψήσιμο δημιουργήθηκαν στην κάτω πλευρά τους διαμπερείς ρωγμές. Το εργαστήριο αυτό, που παρήγαγε και ανάγλυφους σκύφους, καθώς και άλλα πήλινα αντικείμενα, λειτούργησε όπωσδήποτε κατά τον 2ο αϊ. π.Χ. και πιθανότατα κατά τον 1ο αϊ. π.Χ. Δυστυχώς, δεν διαθέτουμε σαφέστερες χρονολογικές ενδείξεις για την τόσο ενδιαφέρουσα αυτή περίπτωση³⁶. Προφανώς τα φεραϊκά εργαστήρια δημιούργησαν αυτόν τον τύπο λυχνariών, τον όποιον ονόμαζουμε **ΦΕ4**, με τον συνδυασμό στοιχείων από άλλους παλαιότερους και σύγχρονους τύπους και με τη φανερή επίδραση μικρασιατικών προτύπων (π.χ. του «τύπου της Κνίδου»), ενώ δεν είναι ίσως τυχαία ή ομοιότητα με τον τύπο 35D (Howland)-XVI (Broneer)³⁷.

Τελευταίο από τα τροχήλατα λυχνάρια θα εξετάσουμε το BE 8596 (Πίν. 278γ, 289ζ'-ζ), ένα μεμονωμένο παράδειγμα που διαφέρει από τα φεραϊκά τόσο ως προς το είδος του πηλού και την ποιότητα της κατασκευής, όσο και ως προς τα μορφολογικά στοιχεία, και έχει τα πλησιέστερα παράλληλά του στη Μακεδονία, τα όποια χρονολογούνται κυρίως στο δεύτερο και στο τρίτο τέταρτο του 2ου αϊ. π.Χ.³⁸. Μία ανάλογη χρονολόγηση θα ήταν ικανοποιητική και για το εξεταζόμενο λυχνάρι των Φερών, που βρέθηκε στην ίδια στρωματογραφική τομή

35. Για την ένσφράγιστη λαβή και για τα νομίσματα βλ. σημ. 30.

36. Βλ. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ, *ΑΔ* 39, 1984, Χρονικά, 146· *ΑΔ* 40, 1985, Χρονικά, 191-192· Σκύφοι, και ειδικότερα σ. 123, 125-128 σημ. 22 (όπου παρουσιάζεται περιληπτικά και το σύνολο των νομισμάτων της άνασκαφής του οικοπέδου Ν. Σταμούλη) πίν. 71γ-στ· *Εργαστήρια*, 437-446· *Έρευνες* (υπό έκδοσιν).

37. Είναι άξιοπρόσεκτη η μεγάλη ομοιότητα των φεραϊκών λυχνariών BE 8587, BE 8588 με τα κορινθιακά λυχνάρια του τύπου XVI του Broneer (35D του Howland), όταν τα κοιτάζει κανείς από επάνω (για παραπομπές βλ. σημ. 31). Ωστόσο, το περιγράμμα τους παρουσιάζει ουσιαστικές διαφορές: τα προϊόντα του φεραϊκού εργαστηρίου δεν έχουν διαμορφωμένη βάση και επί πλέον φέρουν το χαρακτηριστικό φαρδύ προεξέχον περιχέλιωμα γύρω από την «όπη πληρώσεως», η οποία είναι αρκετά μεγαλύτερη απ' ό,τι στα κορινθιακά παραδείγματα. Είναι επίσης βέβαιο ότι τα φεραϊκά παραδείγματα μπορούν να χρονολογηθούν τουλάχιστον στο πρώτο μισό του Ιου αϊ. π.Χ., αν όχι στο δεύτερο μισό του 2ου αϊ. π.Χ., και πάντως όχι πολύ αργότερα από το τρίτο τέταρτο του Ιου αϊ. π.Χ., είναι δηλαδή πρωιμότερα από τα κορινθιακά. Δεν αποκλείεται και στις δύο περιπτώσεις να έχουμε την κατάληξη της παράλληλης εξέλιξης των τροχήλατων ελληνιστικών τύπων λυχνariών, επηρεασμένων από παρόμοια σύγχρονά τους πρότυπα, κυρίως μικρασιατικά (Πρβ. το λυχνάρι BE 8592 των Φερών —προδρομική μορφή του τύπου ΦΕ4— που θυμίζει τον «τύπο της Κνίδου», καθώς και την πρώιμη παραλλαγή (β) του τύπου XVI του Broneer, που επίσης παρουσιάζει ομοιότητες με «κνιδιακά» παραδείγματα, και τέλος το λυχνάρι άρ. 338 της 'Ισθμίας (*Isthmia* III, πίν. 4 και 19), προδρομική μορφή του τύπου XVI, που συνδέεται με τον «τύπο της 'Εφέσου» (XIX του Broneer), για τον όποιο θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Πρβ. και τον τύπο XIV του Broneer (*Corinth* IV, II, 55, 149 πίν. V).

38. Βλ. ένδεικτικά: ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *ΑΕ* 1955, άρ. 8 και 9, σ. 29 εικ. 3, 8, 9, 10· ΔΡΟΥΓΟΥ-ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Τάφοι Βεροίας*, άρ. Π 1386, Π 1387, Π 1459, σ. 53, 74-75, 137-138 σχέδ. 23 πίν. 22-23, 49-50· Α. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, 'Ο λαξευτός τάφος Δ' της Πέλλας, *Μακεδονικά ΚΓ'*, 1983, 198-201, άρ. 1-3, κυρίως 3· ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, *Τάφοι Πέλλας*, άρ. 1977/141, 1977/175, 1978/31, 1978/30, 1976/228, 1976/231· ΔΡΟΥΓΟΥ-ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *AntK* 34, 1991, Η.1, 20, 25 (Χρονολογικός Πίνακας), 27 (Πίνακας Σχημάτων)· 'Ελλ.Κερ.Μακ (1991), Χρον. Πίν., Λύχνος XIX. Πρβ. και *EADélos* XXVI, άρ. 312, σ. 27 πίν. 6 (τροχήλατο λυχνάρι με συμφύες υποστατό, που χρονολογείται από το δεύτερο μισό του 2ου αϊ. π.Χ. ως την αρχή του Ιου αϊ. π.Χ., χωρίς άλλο σχολιασμό). Μετά την παράδοση του κειμένου αυτού για έκτύπωση δημοσιεύθηκε η πολύ σημαντική μελέτη της Στ. Δρούγου, *Άνασκαφή Πέλλας 1957-1964. Οί πήλινοι λύχνοι* ('Αθήναι 1992), όπου πρβ. σ. 60 κέ. (Πλ 10 — ελληνιστικοί ασκόμορφοι λύχνοι) και σ. 108-110, ειδικά σε ό,τι άφορά το «μακεδονικό» λυχνάρι BE 8596 από τις Φερές και το περιεχόμενο της σημ. 39.

μέ τα πρώιμα έλληνιστικά λυχνάρια BE 8608 και BE 8611 (οικόπεδο Γ. Χ. Λαΐτσου), αλλά σέ πολύ άνώτερο στρώμα άπ' ό,τι έκείνα, και λίγο πιό πάνω άπό τó λυχνάρι BE 8575, τού τύπου ΦΕ2. Στις σχετικές μελέτες τά μακεδονικά παραδείγματα έντάσσονται στον τύπο XIX τού Broneer, τόν λεγόμενο και «τύπο τής Έφέσου», ό όποιος όμως στις δημοσιεύσεις τής Κορίνθου, τής Άγοράς τών Άθηνών, τής Δήλου κλπ. περιλαμβάνει λυχνάρια κατασκευασμένα με μήτρα και με πολύ χαρακτηριστικά μορφολογικά στοιχεία³⁹, τά όποια διαφέρουν άπό έκείνα τού λυχναριού BE 8596. Δέν άποκλείεται τó λυχνάρι αυτό νά εισήχθη στις Φερές άπό τή Μακεδονία (Πέλλα; Βέροια;) και είναι σίγουρο ό τι ό συγκεκριμένος τύπος έπηρέασε τήν ντόπια φεραϊκή παραγωγή, όπως θά δούμε στη συνέχεια.

Συγκεφαλαιώνοντας για τά τροχήλατα λυχνάρια καταλήγουμε στο συμπέρασμα ό τι, έκτός άπό έλάχιστα παραδείγματα πού έχουν πιθανότατα εισαχθεί, ή κύρια παραγωγή κατά τήν έλληνιστική έποχή στις Φερές ήταν ντόπια και πολύ δυναμική, άρχικά έπηρεασμένη άπό άττικά και άργότερα άπό μικρασιατικά πρότυπα. Οί τέσσερις βασικοί τύποι πού ξεχωρίσαμε, παρά τή γενική όμοιότητά τους με τούς γνωστούς έλληνιστικούς, παρουσιάζουν τά δικά τους ιδιαίτερα φεραϊκά χαρακτηριστικά.

ΦΕΡΑΪΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΤΡΟΧΗΛΑΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΛΥΧΝΑΡΙΩΝ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΟΙ
ΠΑΗΣΙΕΣΤΕΡΟΙ ΤΥΠΟΙ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΙ ΚΟΡΙΝΘΟΥ

(ΦΕ: φεραϊκός έλληνιστικός)

T	Φερές	Howland	Broneer	Πιθανά χρονικά όρια φεραϊκών τύπων
Y	ΦΕ1	23A, 23C	VI	Όψιμος 4ος αϊ. π.Χ. ως μέσα τού 2ου αϊ. π.Χ. περίπου.
Π	ΦΕ2	33A, 34A	XII	2ος αϊ. π.Χ. (κυρίως πρώτο μισό τού αιώνα).
Ο	ΦΕ3	37 (37C)	XV	Δεύτερο τέταρτο τού 2ου αϊ. π.Χ. ως τρίτο τέταρτο τού 1ου αϊ. π.Χ.
I	ΦΕ4	35D	XVI	Γύρω στα μέσα τού 2ου αϊ. π.Χ. ως τó τρίτο τέταρτο τού 1ου αϊ. π.Χ.

Β. Λυχνάρια κατασκευασμένα με μήτρα

Στις Φερές σπάνια βρίσκονται λυχνάρια πού κατασκευάστηκαν με μήτρα· στη σειρά πού εξετάζουμε υπάρχουν μόνο πέντε παραδείγματα. Ένα άπό αυτά, τó BE 8607 (Πίν. 289ε), έπα-

39. Πρβ. *Corinth IV*, II, 66-70, 159-166 πίν. VI· *Agora IV*, τύπος 49A, σ. 166-169 πίν. 49· *EADélos XXVI*, 51-78 πίν. 12-20. Πρώτος ό Μ. Άνδρόνικος (*AE* 1955, 29 και 32) άποδίδει τά τροχήλατα λυχνάρια τής Βέροιας άρ. 8 και 9 (είκ. 3, 8, 9, 10) στον τύπο XIX τού Broneer («τύπος Έφέσου»), κυρίως λόγω τής μορφολογικής όμοιότητάς τους πρós τó λυχνάρι D61 τής δημοσίευσης τού Thompson (*Hesperia* 3, 1934, 388 είκ. 75), τó όποιο επίσης ό μελετητής του τó έντάσσει στον τύπο XIX. Όμως ό Howland (*Agora IV*, 211 πίν. 54) περιλαμβάνει τó λυχνάρι D61=L555=821 σέ μιá όμάδα ποικίλων λυχναριών κατασκευασμένων με μήτρα και τó σχετίζει με τούς τύπους 42C και 42D τής Άγοράς, επίσης κατασκευασμένους με μήτρα (131-133 πίν. 46) και καθόλου με τόν τύπο XIX τού Broneer.

να λαμβάνει τον τύπο του τροχήλατου «μακεδονικού» λυχναριού BE 8596⁴⁰. Ἀξιοσημείωτο είναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ τμήμα λυχναριού BE 8607, κατασκευασμένο ἀπὸ ντόπιο πηλό, βρέθηκε σὲ χῶρο ἐργαστηρίου κεραμικῆς (οἰκόπεδο Θ. Ντόντου), ὅπου ὑπῆρχε καὶ κεραμικὸς κλίβανος. Τὸ ἐργαστήριό λειτούργησε πιθανότατα κατὰ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. καὶ μεγάλο μέρος τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. καὶ ἐδῶ προφανῶς πραγματοποιήθηκε ἡ «ἀντιγραφή» τοῦ τροχήλατου τύπου σὲ μήτρα.

Τὸ λυχνάρι BE 8577 (Πίν. 280α, 290β), μοναδικὸ μέχρι στιγμῆς στὶς Φερές, ἀνήκει στὸν ἄττικό τύπο 48Α τοῦ Howland (XVIII τοῦ Broneer), ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ὡς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἢ στὶς πρώιμες παραλλαγές τοῦ παρόμοιου, ἐπίσης ἄττικού τύπου 52 τοῦ Howland (XVIII τοῦ Broneer), ποὺ χρονολογεῖται κυρίως στὸν 1ο αἰ. π.Χ. καὶ στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., τὸ πολὺ ὡς τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ αἰώνα⁴¹. Στὴ Μακεδονία παρόμοια παραδείγματα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. καὶ μετὰ, κυρίως γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰώνα⁴². Ἐπειδὴ λείπει ὁ μυκτῆρας τοῦ λυχναριού BE 8577, ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε ἀποφασιστικὸ κριτήριό γιὰ τὴν κατάταξή του στὸν τύπο 48 (μυκτῆρας μὲ καμπύλη ἀπόληξη), ἢ στὸν τύπο 52 (μυκτῆρας μὲ μυτερὴ ἀπόληξη), θὰ πρέπει νὰ καταφύγουμε στὰ ὄχι πολὺ σαφῆ στρωματογραφικὰ δεδομένα. Τὸ λυχνάρι αὐτὸ βρέθηκε στὸν χῶρο τῆς ἡμέτερης ἐλληνιστικῆς στοᾶς τῶν Φερών, μαζὶ μὲ δύο τροχήλατα [τὸ BE 8578, ντόπια ὄσιμη παραλλαγή τοῦ τύπου 29Α (Howland)-IX (Broneer) καὶ τὸ BE 8613, τοῦ τύπου ΦΕ2], μέσα στὸ στρώμα ποὺ μπορεῖ πιθανότατα νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.⁴³. Ἔτσι εἶναι πιθανότερη ἢ ἔνταξή του στὸν πρῶτο τύπο 48Α τοῦ Howland, γιὰ τὴν ὁποία συνηγορεῖ καὶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ λοβοῦ. Πάντως, τὸ λυχνάρι BE 8577 φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ φεραϊκὴ πιστὴ ἀπομίμηση αὐτοῦ τοῦ τόσο κοινοῦ ἐλληνιστικοῦ τύπου λυχναριῶν κατασκευασμένων μὲ μήτρα.

Τὰ τρία τελευταῖα φεραϊκὰ λυχνάρια ποὺ κατασκευάστηκαν μὲ μήτρα (BE 8576, BE 8590, BE 8603) (Πίν. 280β, 290γ) ἀποτελοῦν ντόπιες ἀπομίμησης καὶ παραλλαγές τοῦ τύπου 49Α τοῦ Howland (XIX τοῦ Broneer), τοῦ γνωστοῦ καὶ ὡς «τύπου τῆς Ἐφέσου», ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ὡς τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ἐνῶ στὴ Μ. Ἀσία ἡ παραγωγή του ἀρχίζει στὶς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.⁴⁴. Ὁ μυκτῆρας λυχναριού BE 8603 ἀνήκει σὲ μιὰ καλοφτιαγμένη πιστὴ ἀπομίμηση τοῦ τύπου αὐτοῦ, μὲ ἔκτυπη φυτικὴ διακόσμηση· μόνη διαφορὰ, ἡ χρῆση ντόπιου πορτοκαλόχρωμου πηλοῦ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ γκρίζο τῶν μικρασιατικῶν προτύπων. Τὸ λυχνάρι BE 8576 ἀποτελεῖ ἀκόμη μιὰ ἀπομίμηση μὲ ὅλα τὰ τυπικὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου, ἀλλὰ ἐντελῶς ἀκόσμητη, χονδροειδῆ, κατασκευασμένη ἐπίσης ἀπὸ ντόπιο πορτοκαλόχρωμο πηλό. Τέλος, στὸ λυχνάρι BE 8590 διατηροῦνται τὰ βασικὰ γνωρίσματα τοῦ τύπου 49Α (Howland)-XIX (Broneer), δηλαδὴ τὸ σχῆμα τοῦ σώματος, ἡ μορφή τοῦ μυκτῆρα, ὁ τύπος τῆς διακόσμησης, ἡ κατακόρυφη λαβὴ στὴν πίσω πλευρά, καὶ συνδυάζονται μὲ χαρακτηριστικὰ πρώιμων τύπων λυχναριῶν κατασκευασμένων μὲ μήτρα, ἐπίσης ἀνατολικῆς προέλευσης, ποὺ ἀνάγονται στὸν 3ο αἰ.

40. Γιὰ λυχνάρια κατασκευασμένα μὲ μήτρα ποὺ ἀποδίδουν τύπους τροχήλατων καὶ χρονολογοῦνται κυρίως στὸν 3ο αἰ. π.Χ. καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. βλ. *Agora IV*, τύπους 42 καὶ 43, σ. 129-139 πίν. 46-47. Πρβ. καὶ τὴ σημ. 39.

41. *Corinth IV*, II, 61-66, 158-159 πίν. VI· *Agora IV*, τύπος 48Α: σ. 158-160 πίν. 48 καὶ τύπος 52: σ. 180-193 πίν. 51.

42. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Τάφοι Βεροίας* 138-139· *Ἑλλ.Κερ.Μακ.* (1991), Χρον. Πίν., Λύχνιοι XIIIα, XIIIβ.

43. Στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ στρώματος καὶ γιὰ τὴ στοὰ τῶν Φερών δίνονται στὴ σημ. 15.

44. Βλ. σημ. 39 γιὰ τὶς παραπομπές στὶς δημοσιεύσεις *Corinth IV*, II, *Agora IV* καὶ *EADélos XXVI*.

π.Χ., όπως το ζευγος συμπαγών λοβών του τύπου 45A του Howland⁴⁵. Πρόκειται για μια εμφανή προσπάθεια δημιουργίας φεραϊκής παραλλαγής λυχναριών αυτής της τεχνικής, φυσικά με ντόπιο πορτοκαλόχρωμο πηλό, με διαφοροποιημένα επί μέρους στοιχεία, όπως το παχύ περιχέλιωμα γύρω από την «όπη πληρώσεως», που θυμίζει κάπως τα περγαμηνά λυχνάρια, και με πρωτότυπο —αν και άτεχνο— διακοσμητικό θέμα. Ίσως και η ίδια ή μητέρα αυτού του λυχναριού να κατασκευάστηκε στις Φερές. Τα τρία φεραϊκά λυχνάρια του «τύπου της Έφesus» συνδέονται με το στρώμα καταστροφής τριών αντίστοιχα έλληνιστικών οικιών. Ο μυκτήρας BE 8603 προέρχεται από την οικία του οικοπέδου Ν. Θεοδωρόπουλου και βρέθηκε μαζί με δσπρακο ανάγλυφου σκύφου διακοσμημένου με μακριά πέταλα. Έτσι μπορεί να χρονολογηθεί όπωςσδήποτε μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. και το αργότερο στο πρώτο μισό του 1ου αι. π.Χ.⁴⁶ Το λυχνάρι BE 8576 βρέθηκε μέσα στο στρώμα καταστροφής της έλληνιστικής οικίας του οικοπέδου Έλ. Τσουμπέκου, απ' όπου, όπως ήδη επανειλημμένα αναφέρθηκε, προέρχεται η ένσφράγιστη λαβή κνιδιακού άμφορέα της περιόδου 107-98 π.Χ., αλλά και νομίσματα του Κοινού των Θεσσαλών (2ου και 1ου αι. π.Χ.)⁴⁷. Έτσι, τόσο η καταστροφή της οικίας αυτής, όσο και το ίδιο το λυχνάρι, μπορούν να χρονολογηθούν μετά το 98 π.Χ. και όπωςσδήποτε μέσα στον 1ο αι. π.Χ., πιθανότατα πριν από το τέλος του αιώνα. Το λυχνάρι BE 8590 βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής της οικίας του οικοπέδου Α/φών Αποστολίνα, απ' όπου προέρχονται αρκετά παραδείγματα τροχήλατων λυχναριών των τύπων ΦΕ2, ΦΕ3, ΦΕ4, και η τελευταία περίοδος χρήσης της οποίας μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά από το τελευταίο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. ως τον προχωρημένο 1ο αι. π.Χ.: σε έπαφή με το δάπεδο ενός δωματίου της βρέθηκαν νομίσματα του Κοινού των Θεσσαλών (2ου και 1ου αι. π.Χ.), του Κοινού των Μαγνήτων (197-146(:) π.Χ.) και Πελινναίων (197-146 π.Χ.), όλα πολύ φθαρμένα από τη χρήση⁴⁸. Σύμφωνα με αυτά τα δεδομένα, μια χρονολόγηση μέσα στον 1ο αι. π.Χ., το αργότερο στο τρίτο τέταρτο του αιώνα, θα ήταν η οψιμότερη δυνατή, τόσο για την καταστροφή της οικίας, όσο και για το λυχνάρι BE 8590. Γενικά, οι άπομιμήσεις και οι παραλλαγές του τύπου 49A (Howland)-XIX(Broneer) στις Φερές μπορούν να χρονολογηθούν, το πιθανότερο, από τις τελευταίες δεκαετίες του 2ου αι. π.Χ. μέχρι και το τρίτο τέταρτο του 1ου αι. π.Χ. το αργότερο.

Η παρουσία λίγων μόνο παραδειγμάτων άποτελεί ένδειξη ότι οι Φεραίοι δέν προτιμούσαν τα λυχνάρια τα κατασκευασμένα με μητέρα, τουλάχιστον στις αρχές εφαρμογής αυτής της τεχνικής. Μόνο πολύ αργότερα, χάρη στην επίδραση των «έφεσιακών» προτύπων, υπήρξε κάποια περιορισμένη προσπάθεια ντόπιας παραγωγής παρόμοιων προϊόντων, η οποία προφανώς ανακόπηκε μέσα στον γενικό μαρασμό της ίδιας της πόλης...⁴⁹.

Έπίλογος

Άξιοσημείωτη είναι η παντελής έλλειψη από τη στρωματογραφία των Φερών λυχναριών

45. Agora IV, τύπος 45A, σ. 143-145 πίν. 47. Πρβ. και τύπους 45B, 45C, σ. 145-147 πίν. 47. Βλ. επίσης EADélos XXVI, ομάδα IX του «τύπου της Έφesus», σ. 76 πίν. 19, καθώς και άλλα ανάλογα λυχνάρια, σ. 86 πίν. 21. Για παραδείγματα από το Πέργαμο βλ. J. SCHÄFER, Hellenistische Keramik aus Pergamon, *Pergamenische Forschungen* 2, Berlin 1968, 130-144 πίν. 56-67 (Herzblattlampen). Για ανάλογα παραδείγματα από τη Μακεδονία βλ. σημ. 42.

46. Για τους ανάγλυφους σκύφους με διακόσμηση μακριών πετάλων βλ. σημ. 15.

47. Για την ένσφράγιστη λαβή και για τα νομίσματα βλ. σημ. 30.

48. Βλ. *Κατάλογο Νομισμάτων*, BE 8631, BE 8632, BE 8633, BE 8634.

49. Πρβ. ΣΤΡΑΒΩΝΑ, IX, 5, 15 (έκδ. Loeb 1954).

πού θα μπορούσαν με βεβαιότητα να χρονολογηθούν μετά τον 1ο αιώνα π.Χ., όπως λ.χ. παραδειγμάτων των ρωμαϊκών τύπων⁵⁰, ή όποια έρμηνεύεται από τη φανερή άπουσία συστηματικής κατοίκησης του χώρου κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Το τέλος της πόλης των Φερών παραμένει μέχρι σήμερα σκοτεινό και δεν είναι, βέβαια, της παρούσης στιγμής να συζητηθεί. Πάντως, η τελευταία φάση κατοίκησης της πόλης κατά την αρχαιότητα ανήκει στην δψιμη έλληνιστική έποχή, και εκεί όπου ο χώρος δεν έχει διαταραχθεί από μεταγενέστερες επεμβάσεις, οι σωστικές ανασκαφές φέρνουν στο φως έρείπια έλληνιστικών κτιρίων, συχνά πολυτελών, που προφανώς εγκαταλείφθηκαν και κατέρρευσαν σταδιακά. Η εγκατάλειψη πιθανότατα αρχίζει μέσα στον 1ο αιώνα π.Χ. και ολοκληρώνεται στα χρόνια του Αυγούστου⁵¹.

Πιστεύουμε ότι στο άμεσο μέλλον, με την άποκάλυψη νέων ανασκαφικών δεδομένων και με τη συστηματική μελέτη των παλαιότερων, θα όδηγηθούμε σε άσφαλέστερα συμπεράσματα, για τη συναγωγή των όποιων όπωσδήποτε θα συμβάλει, έμπλουτισμένη έλπίζουμε, ή σειρά των λυχνariών που σύντομα παρουσιάσαμε εδώ.

Προσθήκη

Άρκετον καιρό μετά την παράδοση του κειμένου αυτού για έκτύπωση ήλθαν στο φως δύο τμήματα μητρών για την κατασκευή λυχνariών, τα πρώτα και μοναδικά μέχρι στιγμής γνωστά παραδείγματα από την περιοχή των Φερών (βλ. *Κατάλογο Μητρών*. BE 9847, BE 9848). Τόπος εύρεσης των μητρών είναι ή συνέχεια, προφανώς, των εγκαταστάσεων του σημαντικού εργαστηρίου κεραμικής έλληνιστικής έποχής, για το όποιο ήδη έχει γίνει λόγος³⁶ (τα οικόπεδα Νικ. Σταμούλη και Βασ. Μπόλια είναι όμορα), και έτσι ή προέλευσή τους από το εργαστήριο αυτό είναι βέβαιη. Το νέο εύρημα επιβεβαιώνει την παραγωγή λυχνariών με χρήση μήτρας στην πόλη των Φερών. Το κάτω τμήμα μήτρας BE 9847 (Πίν. 281α, 291α), προφανώς φεραϊκή δημιουργία, θυμίζει ως προς τα μορφολογικά στοιχεία του παραγόμενου από αυτήν προϊόντος τον τύπο του «μακεδονικού» τροχήλατου λυχνariού (BE 8596) και την επανάληψη του ίδιου τύπου σε φεραϊκό λυχνάρι κατασκευασμένο με μήτρα (BE 8607). Το πάνω τμήμα μήτρας BE 9848 (Πίν. 281β, 291β), αν δεν έχει εισαχθεί από τη Μ. Άσία, άποτελεί πιστή άπομίμηση «έφεσιακών» προτύπων (τύπος 49Α του Howland - XIX του Broneer)³⁹, όχι μόνον ως προς τα μορφολογικά στοιχεία και τη διακόσμηση, αλλά και ως προς το χρώμα του

50. Ό Ν. Ό. Γιαννόπουλος στην εργασία του με τίτλο «Δύο λύχνοι εκ Θεσσαλίας ήλινοι», *AE* 1915, 72-74 εικ. 1, δημοσιεύει ένα λυχνάρι, τυχαίο εύρημα από την περιοχή των Φερών, με άνάγλυφη κεφαλή γοργονείου στην πάνω πλευρά, που ανήκει πιθανότατα στον τύπο XXIV του Broneer (*Corinth* IV, II, 80-83, 176-182 πίν. X), ό όποιος χρονολογείται στον 1ο αιώνα μ.Χ. και το πιθανότερο στο δεύτερο μισό του αιώνα. Πρβ. J. PERLZWEIG, *Lamps of the Roman Period, The Athenian Agora* VII (Princeton, New Jersey 1961) πίν. 1-5 (εισαγμένα λυχνάρια του τέλους του 1ου αιώνα π.Χ. ως και του 1ου αιώνα μ.Χ.) και A. M. BISI INGRASSIA, *Le lucerne fittili dei nuovi scavi di Ercolano, L'istrumentum domesticum di Ercolano e Pompei, nella prima età imperiale* (Roma 1977) 73-104, Πίνακας Τύπων, VIII. Όπάρχουν πράγματι κάποια εύρηματα από τη θέση των αρχαίων Φερών που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους, αλλά αυτά άποτελούν μέχρι στιγμής τυχαία και μεμονωμένα παραδείγματα, που δεν τεκμηριώνουν συστηματική κατοίκηση του χώρου και χρειάζονται μια άλλου είδους έρμηνεία. Όπωσδήποτε, στην εύρύτερη περιοχή των Φερών ήπληρχε κάποιος όμώνυμος οικισμός, τουλάχιστον στην έποχή του Στεφάνου Βυζαντίου (βλ. λ. *Φεραί*, έκδ. Λειψίας 1825), αλλά ή θέση του δεν έχει άκόμη έντοπιστεί με βεβαιότητα.

51. Μία σύντομη, προς το παρόν, διαπραγμάτευση του θέματος επιχειρείται από την υπογράφουσα στο κείμενο της ανακοίνωσης με θέμα: «Όι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών», που παρουσιάστηκε στο Συνέδριο για τη Θεσσαλία, το όποιο πραγματοποιήθηκε στη Λυών (1990). Τα Πρακτικά βρίσκονται υπό έκδοσιν.

πηλοῦ⁵². Ὅπωςδήποτε, εἶναι πολὺ νωρὶς ἀκόμη γιὰ νὰ προχωρήσουμε σὲ τυπολογία φεραϊκῶν λυχνარიῶν κατασκευασμένων μὲ μήτρα.

Κατάλογος ἑλληνιστικῶν λυχνარიῶν Φερῶν

(BE: Βιβλίον Εἰσαγωγῆς Μουσείου Βόλου)

BE 5036 (Πίν. 276α, 285β-γ)

Λυχνάρι μόνουμοξο, τροχήλατο. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο ὄστρακα, λείπει μικρὸ τμήμα τοῦ σώματος. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, ἐπίχρυσμα σκοῦρο καστανοκόκκινο. Ὅμοιο μὲ τὸ BE 8585, ἀλλὰ ἐπίπεδο στὴν κάτω πλευρὰ.

Μῆκ. 0,088 μ., ὕψ. 0,027 μ., διάμ. σώμ. 0,055 μ. Ἄγρὸς Τζικόπουλου, τύμβος ΒΔ νεκροταφείου Φερῶν, τάφος 4 (Β. Ἀδρύμη-Σισμάνη, ΑΔ 37, 1982, Χρονικά, 225· ΑΑΑ XVI, 1983, 38).

BE 5062 (Πίν. 275α, 282ζ'-ζ)

Λυχνάρι μόνουμοξο, τροχήλατο, ἀκέραιο. Πηλὸς ζωηρὸς πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μαῦρο, ἐλαφρὰ «μεταλλικό». Σῶμα ἀμφικωνικό «πεπιεσμένο», περίγραμμα γωνιώδες. Βάση δισκόμορφη, κοίλη στὴν κάτω πλευρὰ, μὲ ἀντίστοιχη ἐλαφρὰ κύρτωση τοῦ πυθμένα. Γύρω ἀπὸ τὴν «ὀπὴ πληρώσεως» ρηχὴ χαρακτὴ αὐλάκωση. Στὸν ἀριστερὸ ὄμο μικρὸς λοβὸς μὲ τυφλὴ ὀπή. Μυκτῆρας κοντόχονδρος μὲ καμπύλη ἀπόληξη.

Μῆκ. 0,082 μ., ὕψ. 0,028 μ., διάμ. σώμ. 0,063 μ. Ἄγρὸς Τζικόπουλου, τύμβος ΒΔ νεκροταφείου Φερῶν, τάφος 10 (Β. Ἀδρύμη-Σισμάνη, ΑΔ 38, 1983, Χρονικά, 195· ΑΑΑ XVI, 1983, 39).

BE 8573 (Πίν. 277δ, 287β-γ)

Λυχνάρι μόνουμοξο, τροχήλατο, ἀκέραιο. Πηλὸς ζωηρὸς πορτοκαλόχρωμος, ἐπίχρυσμα ποικιλόχρωμο (πορτοκαλόχρωμο ὡς σκοῦρο γκρίζο). Σῶμα μὲ γωνιώδες περίγραμμα, χωρὶς διαμορφωμένη βάση. Ἡ κάτω πλευρὰ ἐπίπεδη. Γύρω ἀπὸ τὴν «ὀπὴ πληρώσεως» ρηχὸ στενὸ αὐλάκι. Μυκτῆρας λεπτός, μὲ εὐθεία ἀπόληξη καὶ γωνιώδεις προεξοχές.

Μῆκ. 0,077 μ., ὕψ. 0,025 μ., διάμ. σώμ. 0,052 μ. Οἰκόπεδο Κ. Μαζανίτη, τάφος Β (ΑΔ 1989, Χρονικά, ὑπὸ ἔκδοσιν).

BE 8574 (Πίν. 275β, 283γ-δ)

Λυχνάρι μόνουμοξο, τροχήλατο, ραγισμένο ἀλλὰ ὀλόκληρο. Πηλὸς γκρίζος, ἐπίχρυσμα ποικιλόχρωμο (μαῦρο ὡς καστανό). Σῶμα μὲ κυρτὸ περίγραμμα, βάση δισκόμορφη, κοίλη στὴν κάτω πλευρὰ, μὲ ἀντίστοιχη κύρτωση τοῦ πυθμένα. Ἡ πάνω πλευρὰ ἐλαφρὰ πιεσμένη πρὸς τὰ μέσα. Στὸν ἀριστερὸ ὄμο λοβὸς μὲ μικρὴ τυφλὴ ὀπή. Μυκτῆρας κοντόχονδρος μὲ στενὴ καμπύλη ἀπόληξη.

Μῆκ. 0,087 μ., ὕψ. 0,033 μ., διάμ. σώμ. 0,064 μ. Οἰκόπεδο Μ. Ταχοῦλα (ΑΔ 1990, Χρονικά, ὑπὸ ἔκδοσιν).

BE 8575

Λυχνάρι μόνουμοξο, τροχήλατο. Λείπει μεγάλο μέρος τοῦ μυκτῆρα. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, ἐπίχρυσμα πιὸ σκοῦρο πορτοκαλόχρωμο. Σῶμα μὲ γωνιώδες περίγραμμα καὶ ἐπίπεδη τὴν κάτω πλευρὰ. Προσπάθεια δήλωσης βάσης μὲ ἀμελὴ χάραξη. Ἡ πάνω πλευρὰ ἐπίπεδη. Πρβ. BE 8581. Σωζ. μῆκ. 0,065 μ., ὕψ. 0,027 μ., διάμ. σώμ. 0,053 μ.

Οἰκόπεδο Γ.Χ. Λαῖτσου (ΑΔ 1988, Χρονικά, ὑπὸ ἔκδοσιν).

BE 8576 (Πίν. 280γ, 290δ-ε)

Λυχνάρι μόνουμοξο, κατασκευασμένο μὲ μήτρα. Λείπει ἡ λαβή. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, ἐπίχρυσμα πιὸ σκοῦρο πορτοκαλόχρωμο. Σῶμα μὲ ἔντονα γωνιώδες περίγραμμα, δακτυλιόσχημη βάση. Πλαστικὸς δακτύλιος γύρω ἀπὸ τὴν «ὀπὴ πληρώσεως». Μυκτῆρας μὲ δύο παράλληλες νευρώσεις στὴν πάνω πλευρὰ καὶ

52. Πρβ. Agora IV, πίν. 49 ἀρ. 659· EADélos XXVI, 53 πίν. 12-20, *passim* (γιὰ τὴ διακόσμηση πρβ. πίν. 15 ἀρ. 2703, 2716, 2720)· J. SCHÄFER, *δ.π.* (σημ. 45) 145-151 πίν. 69-72, ὅπου περιλαμβάνονται καὶ μητρὲς λυχνარიῶν· I. SCHEIBLER, *Kerameikos XI*, *δ.π.* (σημ. 8) 100 πίν. 89 ἀρ. 627-629 (μητρὲς λυχνარიῶν).

μέ τριγωνική απόληξη. Στην πίσω πλευρά υπολείμματα ταινιωτής κατακόρυφης λαβής. Χωρίς διακόσμηση.

Μήκ. (χωρίς λαβή) 0,11 μ., πλ. 0,06 μ., ύψ. 0,031 μ. Οικόπεδο Έλ. Τσουμπέκου (ΑΔ 42, 1987, Χρονικά, 259-260· Δουλγέρη-Ίντζεσίλογλου, Σκύφοι, 126-127).

BE 8577 (Πίν. 280α, 290β)

Λυχνάρι μονόμυξο, κατασκευασμένο με μήτρα. Συγκολλημένο από όστρακα, λείπει το μεγαλύτερο μέρος του μυκτήρα και της λαβής. Πηλός γκριζός ανοικτός, επίχρισμα μαύρο. Σώμα «πεπιεσμένο», περίγραμμα κυρτό, βάση δακτυλιόσχημη. Γύρω από την «όπη πληρώσεως» χαμηλός πλαστικός δακτύλιος. Στόν άριστερό όμο συμπαγής λοβός. Στην πίσω πλευρά σώζεται τμήμα κατακόρυφης δακτυλιόσχημης λαβής. Στην πάνω πλευρά υπάρχει έκτυπη άκτινωτή διακόσμηση.

Σωζ. μήκ. 0,08 μ., πλ. 0,058 μ., ύψ. 0,025 μ.

Άγρως Θ. Σαμαρά, ήδη άπαλλοτριωμένος από το ΥΠ.ΠΟ., όπου ή έλληνιστική στοά (ΑΔ 37, 1982, Χρονικά, 223· ΑΔ 38, 1983, Χρονικά, 193· Δουλγέρη-Ίντζεσίλογλου, Στοά).

Βρέθηκε στο ίδιο σημείο με το BE 8578.

BE 8578 (Πίν. 275γ, 283α-β)

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο, με συμφύες κυλινδρικό υποστατό. Λείπει το μεγαλύτερο μέρος του υποστατού και του μυκτήρα. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, επίχρισμα πιό σκούρο πορτοκαλόχρωμο. Σώμα σχεδόν σφαιρικό, με κυρτό περίγραμμα. Ρηχή χαρακτή αυλάκωση γύρω από την «όπη πληρώσεως». Στόν άριστερό όμο συμπαγής λοβός.

Σωζ. μήκ. 0,073 μ., σωζ. ύψ. 0,065 μ., διάμ. σώμ. 0,065 μ., διάμ. υποστατού 0,032 μ.

Βρέθηκε στο ίδιο σημείο με το BE 8577.

BE 8579 (Πίν. 276β, 284α-β)

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Συγκολλημένο από δύο τμήματα, λείπει μέρος του σώματος. Πηλός πορτοκαλόχρωμος άνοικτός, γάνωμα μαύρο έλαφρά στιλπνό. Σώμα με κυρτό περίγραμμα, χωρίς διαμορφωμένη βάση. Στην κάτω πλευρά έλαφρά κοιλότητα, με αντίστοιχη κύρτωση του πυθμένα. Ή πάνω πλευρά πιεσμένη προς τα μέσα. Ο μυκτήρας κοντόχονδρος, επίπεδος στο πάνω μέρος, με καμπύλη απόληξη και μικρή όπη για το φυτίλι.

Μήκ. 0,081 μ., ύψ. 0,03 μ., διάμ. σώμ. 0,06 μ.

Οικόπεδο Μ. Ταχούλα (ΑΔ 1989, Χρονικά, υπό έκδοσιν).

BE 8580

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Λείπει ή λαβή και το μεγαλύτερο μέρος του μυκτήρα. Πηλός πορτοκαλόχρωμος άνοικτός, επίχρισμα ποικιλόχρωμο (σκούρο πορτοκαλόχρωμο ως μαύρο). Σώμα κολουροκωνικό, πεπλατυσμένο στο κάτω μέρος, όπου σχηματίζεταιγωνιώδης μετάβαση προς την κάτω επίπεδη πλευρά. Δεν υπάρχει διαμορφωμένη βάση. Γύρω από την «όπη πληρώσεως» ψηλό περιχέιλωμα («κολλάρο»), πού κλίνει προς τα μέσα. Στην πίσω πλευρά υπολείμματα κατακόρυφης ταινιωτής λαβής. Πρβ. BE 8617.

Σωζ. μήκ. 0,087 μ., ύψ. 0,037 μ., διάμ. σώμ. 0,063 μ. Οικόπεδο Ά/φών Άποστολίνα (ΑΔ 1988, Χρονικά, υπό έκδοσιν). Βρέθηκε στο ίδιο σημείο με το BE 8581.

BE 8581 (Πίν. 277β, 286γ-δ)

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο, άκέραιο. Πηλός άνοικτός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα μαύρο, «μεταλλικό». Σώμα με γωνιώδες περίγραμμα, ύποτυπώδης επίπεδη βάση, πού τονίζεται με άμελή χάραξη. Ή πάνω πλευρά έλαφρά κυρτή. Μυκτήρας λεπτός, με έλαφρά καμπύλη απόληξη και γωνιώδεις προεξοχές. Πρβ. BE 8575.

Μήκ. 0,078 μ., ύψ. 0,028 μ., διάμ. σώμ. 0,052 μ. Βρέθηκε στο ίδιο σημείο με το BE 8580.

BE 8582

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Συγκολλημένο από όστρακα, λείπει το μεγαλύτερο μέρος του μυκτήρα. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, επίχρισμα σκούρο πορτοκαλόχρωμο. Σώμα «πεπιεσμένο», με περίγραμμα κυρτό, χωρίς διαμορφωμένη βάση. Ή κάτω πλευρά έλαφρά κοίλη. Γύρω από την «όπη πληρώσεως» φαρδύ αυλάκι. Σωζ. μήκ. 0,065 μ., ύψ. 0,026 μ., διάμ. σώμ. 0,055 μ. Οικόπεδο Ν. Σταμούλη (ΑΔ 39, 1984, Χρονικά, 146· ΑΔ 40, 1985, Χρονικά, 191-192· Δουλγέρη-Ίντζεσίλογλου, Σκύφοι, 123, 125-128· Έργαστήρια, 437-446).

BE 8583

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Λείπει μέρος του μυκτήρα. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, επίχρισμα πιό σκούρο πορτοκαλόχρωμο. Σώμα σχεδόν σφαιρικό, με περίγραμμα πού τείνει προς γωνιώδες, χωρίς διαμορφωμένη βάση. Ή κάτω πλευρά έλαφρά κυρτή. Ή πάνω πλευρά του σώματος έλαφρά πιεσμένη προς τα μέσα γύρω από την «όπη πληρώσεως». Μυκτήρας πεπλατυσμένος στο άκρο, με έντονα γωνιώδεις

προεξοχές και μεγάλη όπη για τὸ φυτίλι. Σχεδὸν ὁμοιο μετὸ BE 8593. Μῆκ. 0,088 μ., ὕψ. 0,033 μ., διάμ. σώμ. 0,062 μ. Δημοτικὸ Οἰκόπεδο (ΑΔ 40, 1985, Χρονικά, 193. Ἀνασκαφὴ σὲ συνεργασία μετὸ Ὁ. Ἀποστολοπούλου-Κακαβογιάννη). Βρέθηκε στὸ ἴδιο σημεῖο μετὸ BE 8584.

BE 8584

Ἐμπρὸς τμῆμα μονόμυξου τροχήλατου λυχνarioῦ. Πηλὸς ζωηρὸς πορτοκαλόχρωμος, ἐπίχρισμα πιὸ σκοῦρο πορτοκαλόχρωμο. Ἄγνωστο τὸ σχῆμα τοῦ σώματος. Ἡ κάτω πλευρὰ ἐπίπεδη, χωρὶς διαμορφωμένη βάση. Μυκτῆρας κοντὸς μετὸ εὐθεία ἀπόληξη, ἔντονος γωνιώδεις προεξοχές και μεγάλη όπη για τὸ φυτίλι. Μάλλον ὁμοιο μετὸ BE 8587. Σωζ. μῆκ. 0,069 μ., ὕψ. 0,03 μ., διάμ. σώμ. 0,04 μ. Βρέθηκε στὸ ἴδιο σημεῖο μετὸ BE 8583.

BE 8585

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο, ἀκέραιο. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα ἐλαφρὰ «μεταλλικό», ποικιλόχρωμο (σκοῦρο πορτοκαλόχρωμο ὡς μαῦρο). Σῶμα μετὸ ἐλαφρὰ κυρτὸ περίγραμμα, ἢ καμπύλη πιὸ ἔντονη πρὸς τὸ κάτω μέρος. Ἡ κάτω πλευρὰ ἐλαφρὰ κοίλη, χωρὶς διαμορφωμένη βάση. Ἡ πάνω πλευρὰ ἐλαφρὰ πιεσμένη πρὸς τὰ μέσα, κεκλιμένη περιμετρικὰ πρὸς τὴν «όπη πληρώσεως». Ὁ μυκτῆρας μακρόστενος, μετὸ καμπύλη ἀπόληξη. Ὅμοιο μετὸ BE 5036. Μῆκ. 0,083 μ., ὕψ. 0,025 μ., διάμ. σώμ. 0,052 μ. Βρέθηκε τὸ 1987 στὸ οἰκόπεδο Ἀπ. Μ. Σαράντη, κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ θεμελίων για ἀνέγερση οἰκίας (τυχαῖο εὑρημα).

BE 8586 (Πίν. 277α, 286α-β)

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Σχεδὸν ἀκέραιο, συμπληρωμένη ἢ βάση. Πηλὸς γκριζὸς σκοῦρος, ἐπίχρισμα σκοῦρο καστανὸ ὡς μαῦρο. Σῶμα μετὸ γωνιώδες περίγραμμα. Ἡ κάτω πλευρὰ ἀνεπαίσθητα κοίλη, χωρὶς διαμορφωμένη βάση. Βαθὺ αὐλάκι γύρω ἀπὸ τὴν «όπη πληρώσεως». Μυκτῆρας μικρὸς, κοντὸς, μετὸ καμπύλη ἀπόληξη και γωνιώδεις προεξοχές. Μῆκ. 0,089 μ., ὕψ. 0,028 μ., διάμ. σώμ. 0,061 μ. Οἰκόπεδο Β. Μανούρα (ΑΔ 36, 1981, Χρονικά, 249).

BE 8587 (Πίν. 289γ-δ)

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο, σχεδὸν ἀκέραιο. Λεῖπει μόνον ἢ λαβή. Πηλὸς πορτοκαλό-

χρωμος ἀνοικτός, ἐπίχρισμα ποικιλόχρωμο (σκοῦρο πορτοκαλόχρωμο ὡς μαῦρο). Σῶμα ἡμισφαιρικό, μετὸ κυρτὸ περίγραμμα, χωρὶς διαμορφωμένη βάση. Ἡ κάτω πλευρὰ ἐπίπεδη, μετὸ διαμπερεῖς ρωγμές. Φαρδὺ περιχέλιωμα («κολάρο») γύρω ἀπὸ τὴν «όπη πληρώσεως». Μυκτῆρας κοντὸς, πλατὺς, μετὸ εὐθεία ἀπόληξη και γωνιώδεις προεξοχές. Στὴν πίσω πλευρὰ ἔχνη κατακόρυφης ταινιωτῆς λαβῆς.

Μῆκ. 0,087 μ., ὕψ. 0,034 μ., διάμ. σώμ. 0,061 μ. Οἰκόπεδο Ν. Σταμούλη (Βλ. στὸ BE 8582, και ἐιδικότερα Δουλγέρη-Ἰντζεσίλογλου, Σκύφοι, 127-128, πίν. 71γ-στ. Ἐργαστήρια 437-446, πίν. 95γ-δ).

Βρέθηκε στὸ ἴδιο σημεῖο μετὸ BE 8588.

BE 8588 (Πίν. 279δ, 289α-β)

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Συγκολλημένο ἀπὸ τρία ὄστρακα, ἀλλὰ σχεδὸν ὀλόκληρο. Λεῖπει ἢ λαβή. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος ἀνοικτός, ἐπίχρισμα ποικιλόχρωμο (σκοῦρο πορτοκαλόχρωμο ὡς μαῦρο). Ὅμοιο μετὸ BE 8587. Ἡ κάτω πλευρὰ ἐπίπεδη, μετὸ ἀπόπειρα διαμόρφωσης δακτυλιόσχημης βάσης, ἔχει ἐπίσης διαμπερεῖς ρωγμές.

Μῆκ. 0,089 μ., ὕψ. 0,035 μ., διάμ. σώμ. 0,064 μ. Βρέθηκε στὸ ἴδιο σημεῖο μετὸ BE 8587.

BE 8589

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Ραγισμένο, λείπει ἢ ἀπόληξη τοῦ μυκτῆρα. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, ἐπίχρισμα ποικιλόχρωμο (σκοῦρο πορτοκαλόχρωμο ὡς καστανό). Σῶμα «πεπιεσμένο», περίγραμμα κυρτό, πὸν τείνει πρὸς γωνιώδες. Ἡ κάτω πλευρὰ ἐλαφρὰ κοίλη, χωρὶς διαμορφωμένη βάση. Ἡ «όπη πληρώσεως» περιβάλλεται ἀπὸ αὐλάκι. Ὁ μυκτῆρας μακρόστενος.

Σωζ. μῆκ. 0,07 μ., ὕψ. 0,025 μ., διάμ. σώμ. 0,047 μ.

Οἰκόπεδο Ἀπ. Παϊπάη (ΑΔ 40, 1985, Χρονικά, 192-193).

BE 8590 (Πίν. 280δ, 290α)

Λυχνάρι μονόμυξο, κατασκευασμένο μετὸ μήτρα. Σῶζεται ἢ πάνω πλευρὰ και μέρος τῆς κάτω πλευρᾶς, μετὸ τμῆμα τῆς βάσης. Λεῖπουν ὁ μυκτῆρας και ὀλόκληρη σχεδὸν ἢ λαβή. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, ἐπίχρισμα πιὸ σκοῦρο πορτοκαλόχρωμο. Σῶμα μετὸ ἔντονα γωνιώδες περίγραμμα. Βάση δακτυλιόσχημη. Γύρω ἀπὸ τὴν «όπη πληρώσεως» πλαστικὸς δακτύλιος. Στὸς δύο ὄμους ἀπὸ ἑνας λοβὸς ἀδιαμόρφωτος. Ὁ μυκτῆρας φέρει δύο παράλληλες νευ-

ρώσεις που σχηματίζουν αυλάκι. Στην πίσω πλευρά σώζεται μέρος κατακόρυφης δακτυλιόσχημης λαβής. Στην πάνω πλευρά υπάρχει έκτυπη διακόσμηση με σχηματοποιημένα πενταγωνικά άνθημα σε περιμετρική διάταξη. Σωζ. μήκ. 0,075 μ., πλ. 0,067 μ., ύψ. 0,031 μ. Οικόπεδο 'Α/φών 'Αποστολίνα (ΑΔ 1988, Χρονικά, υπό έκδοσιν).

BE 8591 (Πίν. 276γ, 284γ-δ)

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο, άκέραιο. Πηλός πορτοκαλόχρωμος άνοικτός, γάνωμα ποικιλόχρωμο (καστανοκόκκινο ως μαύρο). Σώμα «πεπιεσμένο», με κυρτό περίγραμμα, που τείνει προςγωνιώδες. 'Η κάτω πλευρά επίπεδη, χωρίς διαμορφωμένη βάση. 'Η πάνω πλευρά πιεσμένη προς τα μέσα, σχηματίζεται φαρδύ ρηχό αυλάκι γύρω από την «όπη πληρώσεως». Μυκτήρας μάλλον κοντός, με καμπύλη απόληξη. Μήκ. 0,076 μ., ύψ. 0,024 μ., διάμ. σώμ. 0,053 μ. Οικόπεδο Β. Μανούρα (ΑΔ 36, 1981, Χρονικά, 249).

BE 8592 (Πίν. 279β, 288γ-δ)

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Λείπει ή λαβή. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα ποικιλόχρωμο (σκούρο πορτοκαλόχρωμο ως μαύρο), ελαφρά «μεταλλικό». Σώμα με έντοναγωνιώδες περίγραμμα. Διαμορφώνεται ύπουτώδης βάση, με άνεπαίσθητα κοίλη την κάτω πλευρά. Γύρω από την «όπη πληρώσεως» στενό περιχέλιωμα («κολλάρο»), που κλίνει προς τα έξω. Μυκτήρας κοντόχονδρος, πολύ πεπλατυσμένος στο άκρο, με ελαφρά καμπύλη απόληξη, έντονεςγωνιώδεις προεξοχές, και μεγάλη έλλειψοειδή όπη για το φυτίλι. Στην πίσω πλευρά ύπολείμματα κατακόρυφης ταινιωτής λαβής.

Μήκ. 0,093 μ., ύψ. 0,033 μ., διάμ. σώμ. 0,065 μ. Οικόπεδο 'Α/φών 'Αποστολίνα (ΑΔ 1988, Χρονικά, υπό έκδοσιν).

Βρέθηκε στο ίδιο σημείο με τα BE 8593 και BE 8594.

BE 8593 (Πίν. 277γ, 286ε-ς')

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο, άκέραιο. Πηλός πορτοκαλόχρωμος σκούρος, έπίχρισμα καστανοκόκκινο (σώζεται έλάχιστα). Σχεδόν όμοιο με το BE 8583. 'Η κάτω πλευρά επίπεδη, με προσπάθεια διαμόρφωσης βάσης. Αυλάκι γύρω από την «όπη πληρώσεως». Μυκτήρας κοντόχονδρος, με ευθεία απόληξη καιγωνιώδεις προεξοχές.

Μήκ. 0,078 μ., ύψ. 0,03 μ., διάμ. σώμ. 0,055 μ. Βρέθηκε στο ίδιο σημείο με τα BE 8592 και BE 8594.

BE 8594

Πάνω τμήμα μονόμυξου τροχήλατου λυχναριού. Πηλός ζωηρός πορτοκαλόχρωμος, έπίχρισμα πιό σκούρο πορτοκαλόχρωμο. Όμοιο με το BE 8587, αλλά με πιό στενό περιχέλιωμα.

Σωζ. μήκ. 0,06 μ., σωζ. ύψ. 0,017 μ.

Βρέθηκε στο ίδιο σημείο με τα BE 8592 και BE 8593.

BE 8595

Έμπρός τμήμα μονόμυξου τροχήλατου λυχναριού. Πηλός πορτοκαλοκόκκινος, έπίχρισμα πιό σκούρο πορτοκαλοκόκκινο. Όμοιο με το BE 8581, αλλά πιό χονδροειδές.

Σωζ. μήκ. 0,06 μ., ύψ. 0,025 μ.

Οικόπεδο Γ. Νερούτσου (ΑΔ 42, 1987, Χρονικά, 259).

BE 8596 (Πίν. 278γ, 289ς-ζ)

Έμπρός και πάνω τμήμα μονόμυξου τροχήλατου λυχναριού, συγκολλημένου από δύο όστρακα. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, έπίχρισμα πιό σκούρο πορτοκαλόχρωμο, καλής ποιότητας. Σώμα με έντοναγωνιώδες περίγραμμα και μάλλον διαμορφωμένη βάση. Στενό όρθιο περιχέλιωμα («κολλάρο») γύρω από την «όπη πληρώσεως». Στόν άριστερό όμο έντονα προεξέχων χαρακτηριστικός συμπαγής λοβός. Μυκτήρας πρισματικού σχήματος, με καμπύλη απόληξη καιγωνιώδεις προεξοχές. 'Η πάνω επιφάνεια του σώματος και του μυκτήρα είναι επίπεδη και ένιαία.

Σωζ. μήκ. 0,077 μ., σωζ. ύψ. 0,032 μ.

Οικόπεδο Γ. Χ. Λαΐτσου (ΑΔ 1988, Χρονικά, υπό έκδοσιν).

BE 8597 (Πίν. 279α, 288α-β)

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Λείπουν ή λαβή και μέρος του μυκτήρα και του περιχελώματος. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, έπίχρισμα πιό σκούρο πορτοκαλοκόκκινο. Σώμα όγκώδες, με κυρτό περίγραμμα. Χαμηλή δισκοειδής βάση, άνεπαίσθητα κοίλη. Γύρω από την «όπη πληρώσεως» στενό, ψηλό, σχεδόν κατακόρυφο περιχέλιωμα («κολλάρο»), που κλίνει ελαφρά προς τα έξω. Στόν άριστερό όμο μικρός συμπαγής λοβός. Μυκτήρας κοντόχονδρος με καμπύλη απόληξη, ελαφρά πεπλατυσμένη. Στην πίσω πλευρά ύπολείμματα κατακόρυφης ταινιωτής λαβής.

Μήκ. 0,095 μ., ύψ. 0,045 μ., διάμ. σώμ. 0,068 μ.
Ἄγρὸς Ἄ. Μακρόπουλου, (ΑΔ 1989, Χρονικά,
ὕπὸ ἔκδοσιν).

BE 8598

Ἐμπρὸς δεξιὸ τμήμα μονόμυξου τροχήλατου
λυχνarioῦ. Πηλὸς σκοῦρος καστανοκόκκινος,
ἐπίχρισμα καστανόμαυρο. Ὅμοιο μὲ τὸ BE
8587, ἀλλὰ μὲ ἐλαφρὰ γωνιῶδες περίγραμμα
καὶ ἐλαφρὰ καμπύλη ἀπόληξη τοῦ μυκτῆρα.
Σωζ. μήκ. 0,075 μ., ύψ. 0,036 μ.
Οἰκόπεδο Ἄ/φῶν Ἀποστολίνα (ΑΔ 1988,
Χρονικά, ὑπὸ ἔκδοσιν).

BE 8599 (Πίν. 278β, 287ς'ζ')

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Συγκολλημένο
ἀπὸ ὄστρακα, συμπληρωμένη ἢ κάτω πλευρὰ
καὶ μέρος τοῦ περιχειλώματος. Λεῖπει ἡ λαβὴ
καὶ τὸ ἄκρο τοῦ μυκτῆρα. Πηλὸς γκριζός, ἐπί-
χρισμα μαῦρο. Σῶμα ἡμισφαιρικό μὲ κυρτὸ
περίγραμμα. Ἡ κάτω πλευρὰ ἐπίπεδη, χωρὶς
διαμορφωμένη βάση. Γύρω ἀπὸ τὴν «ὀπὴ πλη-
ρώσεως» παχὺ περιχειλῶμα («κολλάρο»). Μυ-
κτῆρας μακρόστενος, μὲ πολὺ μεγάλη ἔλλει-
ψειδῆ ὀπὴ γιὰ τὸ φυτίλι. Ὑπολείμματα κα-
τακόρυφης ταινιωτῆς λαβῆς στὴν πίσω πλευρὰ.
Σωζ. μήκος 0,085 μ., ύψ. 0,035 μ., διάμ. σώμ. 0,056 μ.
Οἰκόπεδο Ἐλ. Τσουμπέκου (βλ. στὸ BE 8576).
Βρέθηκε στὸ ἴδιο σημεῖο μὲ τὸ BE 8605.

BE 8600 (εἰκ. 279γ, 288ε-ς')

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Λεῖπουν τμή-
ματα τοῦ περιχειλώματος καὶ ἡ λαβὴ. Πηλὸς
πορτοκαλόχρωμος ἀνοιχτός, ἐπίχρισμα ποικι-
λόχρωμο (σκοῦρο πορτοκαλόχρωμο ὡς μαῦ-
ρο). Ὅμοιο μὲ τὸ BE 8587, ἀλλὰ ἡ κάτω
πλευρὰ εἶναι ἐλαφρὰ κοίλη, μὲ προσπάθεια δι-
αμόρφωσης βάσης.
Μήκ. 0,082 μ., ύψ. 0,033 μ., διάμ. σώμ. 0,054 μ.
Οἰκόπεδο Ν. Σταμούλη (βλ. στὸ BE 8582).

BE 8601

Μυκτῆρας καὶ μέρος τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ
σώματος μονόμυξου τροχήλατου λυχνarioῦ.
Πηλὸς γκριζός σκοῦρος, ἐπίχρισμα γκριζό-
μαυρο. Ὅμοιο μὲ τὸ BE 8591.
Σωζ. μήκ. 0,07 μ., σωζ. ύψ. 0,024 μ.
Οἰκόπεδο Θ. Ντόντου (ΑΔ 1989, Χρονικά, ὑπὸ
ἔκδοσιν).

BE 8602

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Λεῖπει ἡ λαβὴ
καὶ μέρος τοῦ μυκτῆρα. Πηλὸς πορτοκαλό-
χρωμος, ἐπίχρισμα ποικιλόχρωμο (πιὸ σκοῦρο
πορτοκαλόχρωμο ὡς καστανό). Ὅμοιο μὲ τὸ

BE 8587 (μὲ ἐλάχιστες μικροδιαφορές) καὶ πε-
ρισσότερο μὲ τὸ BE 8600.

Μήκ. 0,085 μ., ύψ. 0,032 μ., διάμ. σώμ. 0,056 μ.
Οἰκόπεδο Ἐλ. Τσουμπέκου (βλ. στὸ BE 8576).

BE 8603 (Πίν. 280β, 290γ)

Μυκτῆρας καὶ μέρος σώματος μονόμυξου λυ-
χνarioῦ κατασκευασμένου μὲ μήτρα. Πηλὸς
ζωηρὸς πορτοκαλόχρωμος, ἐπίχρισμα σκοῦρο
πορτοκαλοκόκκινο ὡς καστανό. Ὅμοιο μὲ τὸ
BE 8576, ἀλλὰ μὲ πιὸ ἔξτεργες τὶς νευρώσεις
τοῦ μυκτῆρα καὶ μὲ ἔκτυπη φυτική διακό-
σμησιση στὴν πάνω πλευρὰ (σῶζονται ἐλάχιστα
φυλλάρια).

Σωζ. μήκ. 0,075 μ., σωζ. ύψ. 0,025 μ.

Οἰκόπεδο Ν. Θεοδωρόπουλου (ΑΔ 1990, Χρο-
νικά, ὑπὸ ἔκδοσιν).

BE 8604

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Λεῖπει ὁ μυ-
κτῆρας. Πηλὸς γκριζός ἀνοιχτός, γάνωμα ποι-
κιλόχρωμο (καστανὸ ἀνοιχτὸ ὡς γκριζὸ σκοῦ-
ρο), ἐλαφρὰ στιλπνὸ. Σῶμα μὲ κυρτὸ περί-
γραμμα. Πολὺ χαμηλὴ βάση, ποὺ ὀρίζεται μὲ
ἔντονη χάραξη, κοίλη στὴν κάτω πλευρὰ μὲ
ἀντίστοιχη κύρτωση τοῦ πυθμένα. Ἡ πάνω
πλευρὰ εἶναι πιεσμένη πρὸς τὰ μέσα καὶ γύρω
ἀπὸ τὴν «ὀπὴ πληρώσεως» δημιουργεῖται κε-
κλιμένο ἐπίπεδο, ποὺ διακρίνεται ἀπὸ τὸ ὑπό-
λοιπο σῶμα μὲ ἐλαφρὰ χάραξη.

Σωζ. μήκ. 0,062 μ., ύψ. 0,028 μ., διάμ. σώμ. 0,056 μ.

Οἰκόπεδο Γ. Νερούτσου (ΑΔ 42, 1987, Χρο-
νικά, 259).

BE 8605

Ἀπόληξη μυκτῆρα τροχήλατου λυχνarioῦ.
Πηλὸς καστανοκόκκινος, ἐπίχρισμα πιὸ σκοῦ-
ρο καστανοκόκκινο. Ἀνήκει σὲ λυχνάρι ὁ-
μοιο μὲ τὸ BE 8617.

Σωζ. μήκ. 0,035 μ.

Βρέθηκε μαζί μὲ τὸ BE 8599.

BE 8606

Μυκτῆρας καὶ ἔμπρὸς μέρος σώματος τροχή-
λατου λυχνarioῦ. Πηλὸς γκριζός σκοῦρος,
ἐπίχρισμα καστανὸ σκοῦρο ὡς μαῦρο. Ὅμοιο
μὲ τὸ BE 8591.

Σωζ. μήκ. 0,057 μ., ύψ. 0,033 μ.

Οἰκόπεδο Μ. Ταχοῦλα (ΑΔ 1989, Χρονικά,
ὕπὸ ἔκδοσιν).

BE 8607 (Πίν. 289ε)

Πάνω ἀριστερὸ τμήμα σώματος μονόμυξου
λυχνarioῦ, κατασκευασμένου μὲ μήτρα. Πη-
λὸς πορτοκαλόχρωμος ζωηρὸς, ἐπίχρισμα

πορτοκαλοκόκκινο. Μίμηση τύπου τροχήλατου λυχναριού, συγκεκριμένα του BE 8596. Ο λοβός του έχει τυφλή όπη.

Σωζ. μήκ. 0,06 μ., σωζ. ύψ. 0,023 μ.

- Οίκ. Θ. Ντόντου (ΑΔ 1989, Χρονικά, υπό έκδοσιν).

BE 8608 (Πίν. 274α, 282α-β)

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Λείπει μέρος του μυκτήρα, ελαφρά συγκόλληση στο πάνω μέρος. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα σιλπνό «μεταλλικό», ποικιλόχρωμο (πορτοκαλόχρωμο, καστανό, μαύρο). Σῶμα κυλινδρικό με ελαφρά κυρτά τοιχώματα. Γωνιώδης μετάβαση προς τη βάση, που είναι ψηλή, δισκόμορφη, κοίλη στην κάτω πλευρά, με αντίστοιχη κύρτωση του πυθμένα. Η πάνω πλευρά, ελαφρά κυρτή, διαχωρίζεται με βαθιά και πλατιά χάραξη από το υπόλοιπο σῶμα. Μυκτήρας χονδρός, επίπεδος στην πάνω πλευρά, λεπτότερος στο ἄκρο, με μικρή όπη για τὸ φυτίλι. Δὲν ὑπάρχει λοβός στον ὄμο.

Σωζ. μήκ. 0,078 μ., ύψ. 0,037 μ., διάμ. σῶμ. 0,054 μ. Οικόπεδο Γ. Χ. Λαΐτσου (ΑΔ 1988, Χρονικά, υπό έκδοσιν).

Βρέθηκε στο ἴδιο σημεῖο με τὸ BE 8611.

BE 8609 (Πίν. 284ε-ς)

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο, σχεδὸν ἀκέραιο (με μικρὲς ἀποκρούσεις). Πηλὸς γκριζὸς σκουρὸς, ἐπίχρισμα γκριζόμαυρο. Παρόμοιο με τὸ BE 8591 ἀλλὰ με ελαφρὰ κοίλη τὴν κάτω πλευρὰ καὶ πιεσμένη πρὸς τὰ μέσα τὴν πάνω ἐπιφάνεια πὸν διαχωρίζεται με χάραξη ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα.

Μήκ. 0,083 μ., ύψ. 0,026 μ., διάμ. σῶμ. 0,058 μ. Οικόπεδο Δ. Καραμπερόπουλου (Π. Ἀραχωβίτη, ΑΔ 42, 1987, Χρονικά, 260-261).

BE 8610

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Λείπει ὁ μυκτήρας καὶ ἡ λαβή, φθορὰ στὸ περιχέλιωμα. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος ἀνοικτός, ἐπίχρισμα καστανωπό. Ὅμοιο με τὸ BE 8599, ἀλλὰ με ελαφρὰ γωνιώδες τὸ περίγραμμα τοῦ σώματος καὶ ελαφρὰ κοίλη τὴν κάτω πλευρὰ, ὅπου ὑπάρχει ἀμελὲς κυκλικὸ χάραγμα, πὸν ἔγινε μετὰ τὸ ψήσιμο.

Σωζ. μήκ. 0,064 μ., ύψ. 0,033 μ., διάμ. σῶμ. 0,055 μ. Οικόπεδο Β. Πουτσιάκα (ΑΔ 42, 1987, Χρονικά, 257-258).

BE 8611 (Πίν. 274β, 282γ-δ)

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Λείπει τὸ πᾶ-

νω ἄριστερὸ τμήμα τοῦ σώματος. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα καλῆς ποιότητας μαῦρο, «μεταλλικό». Σῶμα με καμπύλο περίγραμμα, γωνιώδης μετάβαση πρὸς τὴν ἐπίπεδη πάνω ἐπιφάνεια. Βάση ψηλή, δακτυλιόσχημη, ελαφρὰ κοίλη στὴν κάτω πλευρὰ. Μυκτήρας πολὺ μικρὸς, καμπύλος. Στὸ κέντρο τοῦ λυχναριού ὑπάρχει κατακόρυφο κυλινδρικό διαμπερὲς στέλεχος, πὸν ἐξέχει ἐλάχιστα πάνω ἀπὸ τὸ σῶμα του.

Μήκ. 0,054 μ., ύψ. 0,029 μ., διάμ. σῶμ. 0,044 μ. Βρέθηκε στὸ ἴδιο σημεῖο με τὸ BE 8608.

BE 8612

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Λείπει ὁ μυκτήρας καὶ ἡ λαβή. Μερικὴ συμπλήρωση ἄριστεροῦ μέρους σώματος. Πηλὸς γκριζός, ἐπίχρισμα μαῦρο. Ὅμοιο με τὸ BE 8599.

Σωζ. μήκ. 0,065 μ., ύψ. 0,038 μ., διάμ. σῶμ. 0,054 μ. Οικόπεδο Ἴ. Ἐλ. Τσουμπέκου (βλ. στὸ BE 8576).

BE 8613

Μυκτήρας καὶ ἔμπρὸς μέρος σώματος τροχήλατου λυχναριού. Πηλὸς γκριζὸς σκουρὸς, ἐπίχρισμα καστανόμαυρο. Ὅμοιο με τὸ BE 8581, ἀλλὰ ὁ μυκτήρας εἶναι πιὸ κοντός.

Σωζ. μήκ. 0,045 μ., σωζ. ύψ. 0,023 μ. Ἄγρὸς Θ. Σαμαρᾶ (βλ. στὸ BE 8577).

BE 8614

Μυκτήρας καὶ ἔμπρὸς μέρος σώματος τροχήλατου λυχναριού. Πηλὸς γκριζός, ἐπίχρισμα μαῦρο. Ὅμοιο με τὰ BE 8591 καὶ BE 8609.

Σωζ. μήκ. 0,05 μ., ύψ. 0,025 μ.

Οικόπεδο Γ. Καραγιάννη (ΑΔ 39, 1984, Χρονικά, 144-145).

BE 8615

Ἐμπρὸς κάτω τμήμα τροχήλατου λυχναριού, με τὸ κάτω μέρος τοῦ μυκτήρα. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος ζωηρός, γάνωμα σκουρὸ καστανόκόκκινο, ελαφρὰ «μεταλλικό». Ὅμοιο με τὸ BE 8581.

Σωζ. μήκ. 0,055 μ., σωζ. ύψ. 0,015 μ.

Οικόπεδο Γ. Καραγιάννη (βλ. στὸ BE 8614).

BE 8616

Μυκτήρας καὶ ἔμπρὸς μέρος σώματος τροχήλατου λυχναριού. Πηλὸς ζωηρὸς πορτοκαλόχρωμος, λεπτὸ μαῦρο γάνωμα, ελαφρὰ «μεταλλικό». Ὅμοιο με τὸ BE 8581. Στὴν κάτω πλευρὰ τοῦ μυκτήρα ἀμελὲς ἐξάκτινο χάραγμα, πὸν ἔγινε μετὰ τὸ ψήσιμο.

Σωζ. μήκ. 0,05 μ., σωζ. ύψ. 0,028 μ.

Οικόπεδο Γ. Καραγιάννη (βλ. στὸ BE 8614).

BE 8617 (Πίν. 278α, 287δ-ε)

Λυχνάρι μονόμυξο, τροχήλατο. Συγκολλημένο από δύο δστρακα, συμπληρώσεις στο περιχέλιωμα. Λείπει ή λαβή. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, επίχρισμα σκούρο πορτοκαλόχρωμο ως καστανό. Όμοιο με το BE 8580, αλλά σώζεται

ολόκληρος ο χαρακτηριστικός επιμήκης μυκτήρας με την τεράστια έλλειψοειδή όπη για το φυτίλι, διαμ. 0,038 μ. × 0,018 μ. Μήκ. 0,108 μ., ύψ. 0,04 μ., διάμ. σώμ. 0,06 μ. Άγρος Ά. Μακρόπουλου (ΑΔ 1988, Χρονικά, υπό έκδοσιν).

Κατάλογος μητρών για την κατασκευή λυχνariών

BE 9847 (Πίν. 281α, 291α)

Κάτω τμήμα μήτρας για την κατασκευή μονόμυξων λυχνariών, άκέραιο. Πηλός ζωηρός πορτοκαλόχρωμος. Το χείλος της και ή έξωτερική επιφάνειά της είναι άδρα διαμορφωμένα με τα δάκτυλα (διακρίνονται δακτυλικά αποτυπώματα). Στην κάτω πλευρά της υπάρχει χαραγμένο ένα μεγάλο Γ, πριν από το ψήσιμό της. Τα λυχνάρια που κατασκευάζονταν από τη μήτρα αυτή είχαν μάλλον σώμα με καμπύλο ή έλαφρά γωνιώδες περίγραμμα και διαμορφωμένη βάση με ανάγλυφο έννεαπέταλο ρόδακα στην κάτω πλευρά της. Ό μυκτήρας ήταν όγκώδης, με καμπύλη απόληξη και γωνιώδεις προεξοχές.

Διαστάσεις μήτρας: μήκ. 0,135 μ., ύψ. 0,035 μ., διάμ. σώμ. 0,09 μ.

Διαστάσεις κατασκευαζόμενου λυχνariού: μήκ. 0,12 μ., ύψ. (κάτω τμήματος) 0,025 μ., διάμ. σώμ. 0,07 μ.

Οικόπεδο Βασ. Μπόλια (ΑΔ 1992, Χρονικά, υπό έκδοσιν).

BE 9848 (Πίν. 281β, 291β)

Πάνω τμήμα μήτρας για την κατασκευή μονόμυξων λυχνariών, με άκέραια την έσωτερική πλευρά της (λείπει μεγάλο απολέπισμα της έξωτερικής πλευράς, ήδη από την αρχαιότητα). Πηλός γκριζός σκούρος επιφανειακά,

με πυρήνα καστανό άνοικτό. Το χείλος της μήτρας και ή έξωτερική επιφάνειά της είναι άδρα διαμορφωμένα με τα δάκτυλα (διακρίνονται δακτυλικά αποτυπώματα). Στην πάνω πλευρά της, στο απολεπισμένο μέρος, υπάρχει χαραγμένο ένα γωνιώδες Ε, μάλλον μετά από το ψήσιμό της. Τα λυχνάρια που κατασκευάζονταν από τη μήτρα αυτή είχαν σώμα με γωνιώδες περίγραμμα, φαρδύ περιχέλιωμα («κολλάρο») γύρω από την «όπη πληρώσεως», και έλαφρά άνασηκωμένα τα χείλη της όπης. Ό μυκτήρας είχε κυκλική απόληξη και μεγάλη, στρογγυλή όπη για το φυτίλι, που περιβαλλόταν από πλατύ δακτύλιο. Στο πίσω μέρος προστίθετο κατακόρυφη λαβή. Γύρω από το περιχέλιωμα της «όπης πληρώσεως» υπάρχει ανάγλυφη διακόσμηση από τριγωνικά σχηματοποιημένα φύλλα και ανάμεσά τους ανά τρεις στιγμές σε τριγωνική διάταξη, ένω προς την πλευρά του μυκτήρα διαμορφώνεται άτεχνο προσωπείο (μάσκα σατύρου).

Διαστάσεις μήτρας: μήκ. 0,11 μ., ύψ. 0,03 μ., διάμ. σώμ. 0,065 μ.

Διαστάσεις κατασκευαζόμενου λυχνariού: μήκ. 0,105 μ., ύψ. (πάνω τμήματος) 0,02 μ., διάμ. σώμ. 0,06 μ.

Βρέθηκε στο ίδιο σημείο με το τμήμα μήτρας BE 9847.

Κατάλογος νομισμάτων που σχετίζονται με τη χρονολόγηση των φεραϊκών λυχνariών

(BE: Βιβλίο Είσαγωγής Μουσείου Βόλου)

Οικόπεδο Άδελφών Άποστολίνα

BE 8628

Κοινοῦ των Θεσσαλῶν (199-146 π.Χ. και ἴσως 48-27 π.Χ.).

Ἐμπ.: Δαφνοστεφής κεφαλῆ Ἀπόλλωνα, πρὸς δεξιά.

Ἄπ.: Ἀθηνᾶ Ἰτωνία σὲ θέση μάχης, πρὸς δεξιά.

ΘΕΣΣΑ (ἀριστ. κατακόρυφα ἀπὸ κάτω πρὸς πάνω) — ΛΩΝ (δεξ. κατακόρυφα ἀπὸ πάνω πρὸς κάτω).

Χάλκινο, αρκετά φθαρμένο. Διάμ. 0,02 μ.
 Βλ. Rogers (1932), 20-22 εικ. 4· SNG, Coll. EVELPIDIS II, ἀρ. 1644-1655 πίν. XLIV, χρονολόγηση: 196 π.Χ. - 1ος αἰ. π.Χ.

BE 8629

Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν. Ὅμοιο μετὸ BE 8628.
 Χάλκινο, αρκετά φθαρμένο. Διάμ. 0,02 μ.

BE 8630

Κοινοῦ τῶν Αἰτωλῶν (300/290-191 π.Χ. ἢ 279-168 π.Χ.).

Ἐμπ.: Κεφαλὴ νέου με στεφάνι δρυός, πρὸς δεξιά.

Ὅπ.: Αἰχμὴ δόρατος, σιαγὸνα κάπρου, σταφύλι.

Δυσδιάκριτα γράμματα Α[ΙΤ]Ω (πάνω) — Δ[ΩΝ] (κάτω).

Χάλκινο, ἐλαφρὰ φθαρμένο. Διάμ. 0,02 μ.

Βλ. P. Gardner, *BMC*, Thessaly to Aetolia (ἐκδ. R. S. Poole, ἐπανεκδόση 1963, Bologna), Aetolia Iv-Iviii καὶ 199, πίν. XXX, 12, χρονολόγηση: 279-168 π.Χ.· O. Picard, *L'Antre Corycien II*, *BCH Suppl. IX* (1984), 284-287 ἀρ. 17-18 εἰκ. 2 (17), χρονολόγηση: 300/290-191 π.Χ.

BE 8631

Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν. Ὅμοιο μετὸ BE 8628.
 Χάλκινο, μεγάλη φθορὰ ἀπὸ τὴ χρήση. Διάμ. 0,022 μ.

BE 8632

Πελinnaίων. Ὅμοιο μετὸ BE 8638.
 Χάλκινο, αρκετά φθαρμένο ἀπὸ τὴ χρήση. Διάμ. 0,024 μ.

BE 8633

Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν (199-146 π.Χ. καὶ ἴσως 48-27 π.Χ.).

Ἐμπ.: Κεφαλὴ Ἀθηνᾶς Ἰτωνίας με κορινθιακὸ κράνος, πρὸς δεξιά. Πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ δυσδιάκριτα γράμματα.

Ὅπ.: Ἄλογο ποῦ καλπάζει, πρὸς δεξιά.

ΘΕΣ (πάνω ἀριστερά) — [ΣΑΛΩΝ].

Χάλκινο, μεγάλη φθορὰ ἀπὸ τὴ χρήση. Διάμ. 0,019 μ.

Βλ. Rogers (1932), 23-24 εικ. 6· SNG, Coll. EVELPIDIS II, ἀρ. 1658-1600 πίν. XLIV, χρονολόγηση: 196 π.Χ. - 1ος αἰ. π.Χ.

BE 8634

Κοινοῦ τῶν Μαγνήτων (197-146 π.Χ.).

Ἐμπ.: Κεφαλὴ Διός (δυσδιάκριτη παράσταση).

Ὅπ.: Πλώρη πλοίου, πρὸς δεξιά.

ΜΑΓ[ΝΗ] (πάνω ἀριστερά) — ΤΩΝ (κάτω).

Χάλκινο, ὀξειδωμένο, μεγάλη φθορὰ ἀπὸ τὴ χρήση. Διάμ. 0,021 μ.

Βλ. Rogers (1932), 110-111 εικ. 172, 173, 174.

Οἰκόπεδο Κ. Μαζανίτη (Τάφος Β)

BE 8635

Ἀμύντα III (393-370/369 π.Χ.).

Ἐμπ.: Κεφαλὴ ἀγένειου Ἡρακλῆ, πρὸς δεξιά.

Ὅπ.: Ἀετὸς κατασπαράσσει φίδι, πρὸς δεξιά.

Γράμματα δὲν διακρίνονται.

Χάλκινο, με φθορὰ ἀπὸ τὴ χρήση. Διάμ. 0,018 μ.

Βλ. SNG, Coll. EVELPIDIS II, ἀρ. 1372 πίν. XXXVIII, χρονολόγηση: 389-369 π.Χ.· U. Westermarck, *Remarks on the Regal Macedonian Coinage ca. 413-359 B.C.*, *Kraay - Mørkholm Essays* (Louvain-la-Neuve 1989) 301-315 καὶ εἰδικότερα 307-308, 312, τύπος (Α) 1 πίν. LXX ἀρ. 34.

Ἄγρὸς Ἀργ. Μακρόπουλου

BE 8637α

Ρωμαϊκὸς ἄς (πιθανότατα 206-144 π.Χ.).

Ἐμπ.: Στεφανωμένη κεφαλὴ Ἰανοῦ.

Ὅπ.: Πλώρη πλοίου, πρὸς δεξιά. Δυσδιάκριτα γράμματα.

Χάλκινο, με μεγάλη φθορὰ ἀπὸ τὴ χρήση. Διάμ. 0,034 μ.

Βλ. M. H. Crawford (1985) 73 πίν. 25· τοῦ ἴδιου, *Roman Republican Coinage*, I-II, Cambridge 1989 (4η ἐκδοση), 47-55 πίν. XXI-XXXIV, σὲ διάφορα σημεῖα. Πρβ. Γ. Μ. Ἀκαμάτη, *Πήλινες μῆτρες ἀγγείων ἀπὸ τὴν Πέλλα* (Θεσσαλονίκη 1985) 495-497, 502-504 πίν. 313, 314 (N6, N7, N8), ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Τὰ ὅμοια νομίσματα τῆς Πέλλας χρονολογοῦνται λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα ὡς καὶ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

BE 8637β

Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν. Ὅμοιο μετὸ BE 8628.
 Χάλκινο, ὀξειδωμένο. Διάμ. 0,02 μ.

BE 8637γ

Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν. Ὅμοιο μετὸ BE 8628.
 Χάλκινο, με φθορὰ ἀπὸ τὴ χρήση. Διάμ. 0,02 μ.

BE 8637δ

Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν. Ὅμοιο μετὸ BE 8628.
 Χάλκινο, ὀξειδωμένο καὶ με φθορὰ χρήσης. Διάμ. 0,02 μ.

BE 8637ε

Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν. Ὅμοιο μετὸ BE 8628. Χάλκινο, μετὸ φθορὰ ἀπὸ τῆς χρήσης. Διάμ. 0,019 μ.

BE 8637στ

Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν. Ὅμοιο μετὸ BE 8628. Χάλκινο, πρὸς παχὺ ἀπὸ τὰ ἄλλα, ὀξειδωμένο. Διάμ. 0,018 μ.

BE 8637ζ

Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν. Ὅμοιο μετὸ BE 8628. Χάλκινο, ὀξειδωμένο καὶ μετὸ φθορὰ χρήσης. Διάμ. 0,02 μ.

BE 8637η

Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν. Ὅμοιο μετὸ BE 8628. Χάλκινο, ὀξειδωμένο καὶ μετὸ φθορὰ χρήσης. Διάμ. 0,02 μ.

BE 8637θ

Κοινοῦ τῶν Μαγνήτων (197-146 π.Χ.). Ἐμπ.: Δαφνοστεφῆς κεφαλῆ Διός, πρὸς δεξιὰ. Ὀπ.: Κένταυρος Χείρων, πρὸς δεξιὰ.

ΜΑΓΝΗΤΩΝ (πάνω ἀριστερά, κυκλικά).

Χάλκινο, ὀξειδωμένο, μετὸ ἐλαφρὰ φθορὰ χρήσης. Διάμ. 0,019 μ.

Βλ. Rogers (1932), 108-109 εἰκ. 170.

BE 8637ι

Κοινοῦ τῶν Μαγνήτων. Ὅμοιο μετὸ BE 8637θ.

Στὸν Ὀπ. ἀστερίσκος κάτω ἀπὸ τὴν κοιλιὰ τοῦ Κενταύρου.

Χάλκινο, ὀξειδωμένο. Διάμ. 0,02 μ.

BE 8638

Περινναίων (197-146 π.Χ.).

Ἐμπ.: Κεφαλῆ Ἀθηνᾶς μετὸ κορινθιακὸ κράνος, πρὸς δεξιὰ. Ὑστερόσημο στὸ πίσω μέρος τοῦ κράνου.

Ὀπ.: Φτερωτὴ Νίκη, πρὸς ἀριστερά.

ΠΕΛΙΩΝ — ΝΑΙΕΩΝ (ἀριστ. καὶ δεξ. κατακόρυφα ἀπὸ κάτω πρὸς πάνω).

Χάλκινο, μετὸ φθορὰ ἀπὸ τῆς χρήσης. Διάμ. 0,022 μ.

Βλ. Rogers (1932), 142-143 εἰκ. 236.

ΑΡΓ. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-INTZEΣΙΛΟΓΛΟΥ

ΙΓ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων

Συνομογραφίες

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες συνομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀκόλουθες:

ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ, ΑΑΑ XVI (1983)

ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ΑΕ 1955

BEYER κ.ἄ., *Demetrias I*

Corinth IV, II

Isthmia III

EADélos XXVI

GRAWFORD (1985)

ΔΟΥΛΓΕΡΗ-INTZEΣΙΛΟΓΛΟΥ,

Στοῖα

Β. ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ, Τύμβος Φερῶν, ΑΑΑ XVI, 1983, 23-42.

Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Ἑλληνιστικὸς τάφος Βεροίας, ΑΕ 1955, 22-50.

I. BEYER, V. v. GRAEVE, U. SINN κ.ἄ., Bericht über die Grabung am Palast 1971, *Demetrias I* (ἐκδ. V. Miložić - D. Theodoris) (Bonn 1976) 75-90.

O. BRONEER, Terracotta Lamps, *Corinth IV* (Part II), Cambridge, Massachusetts 1930.

O. BRONEER, Terracotta Lamps, *Isthmia III*, Princeton, New Jersey 1977.

PH. BRUNEAU, Les Lampes, *Exploration Archéologique de Délos XXVI* (Paris 1965).

M. H. GRAWFORD, *Coinage and Money under the Roman Republic* (London 1985).

A. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-INTZEΣΙΛΟΓΛΟΥ, Κτίριο μετὸ ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς στὴν «κάτω πόλη» τῶν Φερῶν - Πρῶτες εἰδήσεις, Ὑπέρεια I, Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου «Φεραὶ-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο 30/5-1/6/1986 (Ἀθήνα 1990) 33-55.

ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΟΓΛΟΥ,
Σκύφοι

ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΟΓΛΟΥ,
Έργαστήρια

ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΟΓΛΟΥ,
Έρευνες

ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ,
Τάφοι Βερούας
DROUGOU - TOURATSOGLU
AntK 34, 1991, H. 1.

ΔΡΟΥΓΟΥ, *AE* 1988

Έλλ.Κερ.Μακ. (1991)

SNG, Coll. Evelpidis II

HENNINGER, *Demetrias I*

Agora IV

ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, *AAA*
XIII, 1980
Kerameikos IX
ΛΙΛΙΜΠΙΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΘΗ,
Τάφοι Πέλλας

MARZOLFF, *Demetrias I*

ROGERS (1932)

THOMPSON, *Hesperia* III, 1934

Α. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΟΓΛΟΥ, Φεραϊκά έργαστήρια «μεγαρικόν» σκύφων, *Πρακτικά Β' Έπιστημονικής Συνάντησης για την Έλληνιστική Κεραμική, Ρόδος 22-25/3/1989* (Αθήνα 1990) 121-134.

Α. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΟΓΛΟΥ, Έργαστήρια κεραμικής έλληνιστικής έποχής στην άρχαία πόλη των Φερών, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Άρχαία Θεσσαλία, αφιερωμένου στη Μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη, Βόλος 29/10-1/11/1987* (Αθήνα 1992) 437-446.

Α. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΟΓΛΟΥ, Οί νεώτερες άρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των άρχαίων Φερών, *Πρακτικά Συνεδρίου "La Thessalie", Lyon, Άπρίλιος 1990* (ύπό έκδοσιν).

ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Έλληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βερούας* (Αθήνα 1980).

ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Hellenistische Keramik aus Makedonien: Chronologische Indizien, *AntK* 34, 1991, Heft 1, 13-27.

ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ, Τά πλήνια κτερίσματα του Μακεδονικού Τάφου στην πλατεία Συντριβανίου Θεσσαλονίκης, *AE* 1988, 71-93.

Έλληνιστική Κεραμική από τη Μακεδονία (έκδ. Στ. Δρούγου, κείμενα διαφόρων μελετητών, στην Έλληνική και Άγγλική) (Θεσσαλονίκη 1991).

Sulloge Nummorum Graecorum, Grèce, Collection R. H. Evelpidis-Athènes, II: Macédoine, Thessalie, Illyrie, Épire, Corycye, Louvain 1975 (T. Hackens).

F. HENNINGER, Lampen, *Demetrias I* (έκδ. V. Miložčić - D. Theocharis) (Bonn 1976) 133-136.

R. H. HOWLAND, Greek Lamps and their Survivals, *The Athenian Agora IV* (Princeton, New Jersey 1958).

Ε. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Όμηρικοί σκύφοι» Φερών Θεσσαλίας, *AAA XIII*, 1980, 262-284.

U. KNIGGE, Der Südhügel, *Kerameikos IX* (Berlin 1976).

Μ. ΛΙΛΙΜΠΙΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΘΗ, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1987 (ύπό έκδοσιν).

P. MARZOLFF, Untersuchungen auf Höhe 33 ("Anakoron"-Hügel), *Demetrias I* (έκδ. V. Miložčić - D. Theocharis) (Bonn 1976) 17-45.

E. ROGERS, *The Copper Coinage of Thessaly*, London 1932.

H. A. THOMPSON, Two Centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia* III, 1934, 311-480.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ

ΤΡΙΤΗ 24 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1991

Πρωί

12.00-13.00 ΄Εναρξη - Χαιρετισμοί
Δεξίωση τῶν Συνέδρων

΄Απόγευμα

Πρόεδρος: U. Hausmann

16.30-17.00 S. Rotroff, The Satyr Cistern in the Athenian Agora.
17.00-17.30 K. Braun, Frühhellenistische Brandgraber aus dem Theonichos-
bezirk.
17.30-18.00 Ang. Schöne, Eine frühhellenistische Einfüllschicht im Bau
Y/Kerameikos - zur Datierung der jüngsten Funde.
18.00-18.30 Ν. Βογκέικωφ, ΄Ελληνιστική κεραμική ἀπὸ τὴ Νότια Κλιτὸ
τῆς ΄Ακρόπολης.
18.30-19.00 Διάλειμμα
19.00-19.30 ΄Ε. Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη, ΄Απὸ τὴν ἑλληνιστική
κεραμική τῆς αἰτωλικῆς Καλλιπόλεως.
19.30-20.00 ΄Αρτ. ΄Ωνάσογλου, Νεκροταφεῖο τῶν ΄Οπουντίων Λοκρῶν
στὴν Τριανταφυλλιά Λειβανατῶν.
20.00-20.30 Συζήτηση

ΤΕΤΑΡΤΗ 25 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1991

Πρωί

Πρόεδρος: M. Τιβέριος

9.00- 9.30 Ingr. Metzger, Ein hellenistisches Grabmonument in Eretria.
9.30-10.00 Μ. Τσιμπίδου-Αὐλωνίτη, Σύνολα κεραμικῆς ἀπὸ τὸ ἑλλη-
νιστικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης.
10.00-10.30 * Μ. Μπέσιος, ΄Η κεραμική ἀπὸ τὸν μακεδονικὸ τάφο στὶς ΄Α-
λυκὲς Κίτρος Πιερίας. Σύνολα κεραμικῆς τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα.
10.30-11.00 Β. ΄Αλλαμανῆ - Κ. Τζαναβάρη, Σχήματα ἀγγείων τῆς
πρώιμης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀπὸ ταφικὰ σύνολα τῆς Βέροιας.
11.00-11.30 Διάλειμμα
11.30-12.00 * ΄Ι. ΄Ακαμάτης, Κεραμική ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς τῆς
ἀγορᾶς τῆς Πέλλας.

- 12.00-12.30 Μ. Νικολαΐδου-Πατέρα, Κλειστό χρονολογικά σύνολο έλληνοιστικής κεραμικής από τὰ περίχωρα τῆς Ἡϊόνας.
- 12.30-13.00 Β. Πούλιος, Χρονολογημένη έλληνοιστική κεραμική από τὴν Ἀνατολική Μακεδονία.
- 13.00-13.30 Στ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, Τὰ χρονολογημένα σύνολα έλληνοιστικής κεραμικής από τὴ Μακεδονία.
- 13.30-14.00 Συζήτηση

Ἀπόγευμα

- Πρόεδρος: S. Rotroff*
- 17.00-17.30 Fr. Blondé, Παρατηρήσεις γιὰ τὴν προσφορὰ τῆς Θάσου στὴ μελέτη τῆς πρώιμης έλληνοιστικής κεραμικής.
- 17.30-18.00 Π. Θέμελης, Τάφος τῆς ἡλείας Φιλημήνας.
- 18.00-18.30 Βερ. Μητσοπούλου-Leon, Keramik der klassischen und nachklassischen Zeit aus der Stadt Elis.
- 18.30-19.00 Διάλειμμα
- 19.00-19.30 Chr. Schauer, Ein späthellenistischer Fundkomplex aus Olympia.
- 19.30-20.00 Δ. Κυριακοῦ, Ἑλληνοιστική κεραμική από τὰ νεκροταφεῖα τῆς Πάτρας.
- 20.00-20.30 Ἴ. Ἀνδρέου, Σύνολα έλληνοιστικής κεραμικής από τὰ νεκροταφεῖα τῆς ἀρχαίας Λευκάδας.
- 20.30-21.00 Συζήτηση

ΠΕΜΠΤΗ 26 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1991

Πρωὶ

- Πρόεδρος: Π. Θέμελης*
- 9.00- 9.30 Β. Vreka, Un atelier de la céramique hellénistique en Apollonie d'Illyrie.
- 9.30-10.00 * Ν. Чека, Le commencement de la céramique hellénistique à Apollonia d'Illyrie.
- 10.00-10.30 Vik. Sokolovska, Some pottery finds from Isar Marvinci.
- 10.30-11.00 * Br. Kirigin, The hellenistic pottery workshop at Issa: production and chronology.
- 11.00-11.30 Διάλειμμα
- 11.30-12.00 V. Bitrakova-Grozdanova, La céramique de la maison no 2 à Golem Grad.
- 12.00-12.30 An. Bozkova, Importations grecques et imitations locales. La céramique hellénistique en Thrace: chronologie et centres de production.
- 12.30-13.00 ** Μ. Çiçikova, Chronologie de la céramique hellénistique importée en Thrace.
- 13.00-13.30 * L. Zoroglou, Hellenistic Workshops of Asia Minor: An Analysis of Forms and Decorations.
- 13.30-14.00 Συζήτηση

Ἐπίγευμα

- Πρόεδρος: Β. Λεον-Μητσοπούλου*
- 17.00-17.30 * Öm. Özyiğit, La céramique de Kestel-Pergame datant des 3e et 2e siècles av. J.-C.
- 17.30-18.00 * Th. Mathias Schmidt, Unveröffentliche Keramik des Hellenismus aus dem Fundament des Pergamonaltars.
- 18.00-18.30 ** J.-Y. Empegeur, Κνίδος: πρόσφατες ανασκαφές κεραμικῶν ἐργαστηρίων.
- 18.30-19.00 Διάλειμμα
- 19.00-19.30 Ἐγγλ. Ἀρχοντίδου-Ἀργύρη, Ἐργαστήρια ἐλληνιστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τῆ Μύρινα Λήμνου.
- 19.30-20.00 Φ. Ζαφειροπούλου - Π. Χατζηδάκης, Δήλος - Κεραμικὴ ἀπὸ τὸν δρόμο βόρεια τοῦ Ἀνδῆρου τῶν Λεόντων.
- 20.00-20.30 ΕΙ. Chiara-Portale, Κεραμικὸ ὑλικὸ ποὺ βρέθηκε στὸ πάτωμα τῶν οἰκιῶν δυτικὰ ἀπὸ τὴν πλατεία τοῦ θεάτρου στὴ Φαιστό.
- 20.30-21.00 Συζήτηση

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 27 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1991

Πρωὶ

- Πρόεδρος: Fr. Blondé*
- 9.00- 9.30 Εὐδ. Παπουτση-Władyka, Ἐλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν πολωνικὴ ανασκαφὴ στὴν Πάφο τῆς Κύπρου. Δεξαμενὴ W/73.
- 9.30-10.00 Am. Kloner, A Unique Hellenistic Juglet from Maresha.
- 10.00-10.30 D. Regev, The Transitional Phase between the Persian and Hellenistic Periods at Marissa.
- 10.30-11.00 Διάλειμμα
- 11.00-11.30 U. Hausmann, Phasen und Werkstätten mittelitalischer Reliefbecher.
- 11.30-12.00 * Κων. Γραβάνη, Ἀνάγλυφοι σκύφοι μὲ μήτρα ἀπὸ τὴν Κασσώπη.
- 12.00-12.30 Ger. Hübner, Calices Pergami und die Scherbenfunde aus dem großen Altar.
- 12.30-13.00 Κων. Τσάκος, Πήλινες μῆτρες «μεγαρικῶν» σκύφων ἀπὸ τὴ Σάμο.
- 13.30-14.00 Συζήτηση

Ἐπίγευμα

- Πρόεδρος: Ἰ. Βοκοτοπούλου*
- 16.30-17.00 * P. W. Hamdorf, Zu einer Gruppe von Teano - Vasen in den Münchner Antikensammlungen: Werkstatt, Datierungsfragen.
- 17.00-17.30 Ἐγγλ. Γιαννικουρή, Ὑδρίες Hadra μὲ λευκὸ βάθος ἀπὸ τὴ Ρόδο. Μιά πρώτη προσέγγιση.

17.30-18.00	Δ. Μιχαηλίδης, Τò Magenta Ware στην Κύπρο.
18.00-18.30	Διάλειμμα
18.30-19.00	Χ. Κάντζια, Ένα κεραμικό εργαστήριο αμφορέων τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στην Κῶ.
19.00-19.30	Χρ. Καραδήμα, Έργαστήρια παραγωγῆς αμφορέων στη Σαμοθράκη.
19.30-20.00	Άργ. Δουλγέρη-Ίντζεσίλογλου, Τὰ ἑλληνιστικά λυχνάρια τῶν Φερῶν.
20.00-20.30	Γενική συζήτηση - συμπεράσματα ἀπὸ ἐκπρόσωπο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιτροπῆς.

*. Δὲν ἔγινε ἡ ἀνακοίνωση.

** Ἐγινε ἡ ἀνακοίνωση, ἀλλὰ δὲν παραδόθηκε τὸ κείμενο πρὸς δημοσίευση.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΜΙΛΗΤΩΝ

- Β. Άλλαμανή**
 ΙΖ' Έφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἐδεσσας
 Ἀριστοτέλους 16 Ἐδεσσα
- Γω. Ἀνδρέου**
 Σμολένσκυ 17
 11473 Ἀθήνα
- Ἀγλ. Ἀρχοντίδου-Ἀργύρη**
 Κ' Έφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων
 81100 Μυτιλήνη
- Ν. Βογκέικωφ**
 Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν
 Σουηδίας 54
 10676 Ἀθήνα
- Ἀγγ. Γιαννικουρῆ**
 ΚΒ' Έφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου
 85100 Ρόδος
- Ἀργ. Δουλγέρη-Ἰντζεσίλογλου**
 ΙΓ' Έφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων
 Ἀθανασάκη 1
 38000 Βόλος
- Σ. Δρούγου**
 Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
 Τομέας Ἀρχαιολογίας καὶ Ἱστορίας τῆς Τέχνης
 54006 Θεσσαλονίκη
- Φ. Ζαφειροπούλου**
 ΚΑ' Έφορεία Κλασικῶν καὶ Προϊστορικῶν Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων
 Ἐπαμεινώνδα 10
 10555 Ἀθήνα
- Π. Θέμελης**
 Ρίζου Νερουλοῦ 20
 11141 Ἀθήνα
- Χ. Κάντζια**
 ΚΒ' Έφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου
 85100 Ρόδος
- Χρ. Καραδήμα**
 Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Κομοτηνῆς
 69100 Κομοτηνὴ
- Δ. Κυριακοῦ**
 Γ' Έφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων
 Αἰόλου 1
 10555 Ἀθήνα
- Δ. Μιχαηλίδης**
 Μουσεῖο Πάφου
 Πάφος Τ.Κ. 50 Κύπρος
- Ε. Μπαζιωτοπούλου**
 Γ' Έφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων
 Αἰόλου 1
 10555 Ἀθήνα
- Μ. Νικολαΐδου-Πατέρα**
 Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Καβάλας
 65403 Καβάλα
- Εὐδ. Παπουτση-Władyska**
 Institut of Archaeology
 Vayellonian University
 11 Godebia Str.
 31007 Krakow - Poland
- Β. Πούλιος**
 Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Καβάλας
 65403 Καβάλα
- Κ. Τζαναβάρη**
 Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης
 Πλατεία ΧΑΝΘ
 54621 Θεσσαλονίκη

- * **I. Τουράτσογλου**
 Νομισματικό Μουσείο
 Τοσίτσα 1
 10682 'Αθήνα
- Κων. Τσάκος**
 Βεΐκου 135 Κουκάκι
 11741 'Αθήνα
- M. Τσιμπίδου-Αύλωνίτη**
 'Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
 Πλατεία ΧΑΝΘ
 54621 Θεσσαλονίκη
- Παν. Χατζηδάκης**
 ΚΑ' 'Εφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν 'Αρ-
 χαιοτήτων Κυκλάδων
 'Επαμεινώνδα 10
 10555 'Αθήνα
- "Αρτ. 'Ωνάσογλου**
 Β' 'Εφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν 'Αρχαιο-
 τήτων 'Αττικής
 Πολυγνώτου 13
 10555 'Αθήνα
- V. Bitrakova-Grozdanova**
 Filosofski fakultet
 Skopje - FYROM
- Fr. Blondé**
 238, rue de CRÉQUI
 69003 Lyon - France
- An. Bozkova**
 Institut d'Archaeologie
 149 rue Rakovski
 1000 Sofia - Bulgaria
- K. Braun**
 Universität des Saarlandes
 Institut für Klassische Archäologie
 Kaiserslauterner Str. 83
 6600 Saarbrücken - Deutschland
- M. Çiçikova**
 Institut d'Archeologie
 149 rue Rakovski
 1000 Sofia - Bulgaria
- J.-Y. Empereur**
 Centre National de la recherche scientifique
 Centre d'études alexandrines
 50 Rue Soliman Yoursi (7e étage)
 21131 Alxandrie - Égypte
- U. Hausmann**
 Universität Tübingen
 Archäologisches Institut
 Wilhelmstr. 9
 7400 Tübingen - Deutschland
- Ger. Hübner**
 Titurelstr. 5
 8 München 81 - Deutschland
- Am. Kloner**
 Israel Antiquities Authority
 Main Office: P.O.B. 586
 Jerusalem 91004 - Israel
- Βερ. Leon-Μητσοπούλου**
 Αὐστριακὸ 'Αρχαιολογικὸ 'Ινστιτούτο
 Λεωφ. 'Αλεξάνδρας 26 - 'Αθήνα
- Ingr. Metzger**
 Museum Retic
 CH - 7000 Chur
 Hofstr. 1 Schweiz
- El. Chiara Portale**
 'Ιταλικὴ 'Αρχαιολογικὴ Σχολή
 Παρθενῶνος 14
 11742 'Αθήνα
- Dal. Regev**
 Israel Antiquities Authority
 Main Office: P.O.B. 586
 Jerusalem 91004 - Israel
- S. Rotroff**
 'Αμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν
 Σουηδίας 54
 10676 'Αθήνα
- Chr. Schauer**
 Γερμανικὸ 'Αρχαιολογικὸ 'Ινστιτούτο
 Φειδίου 1
 10678 'Αθήνα
- Ang. Schöne**
 Γερμανικὸ 'Αρχαιολογικὸ 'Ινστιτούτο
 Φειδίου 1
 10678 'Αθήνα
- Vik. Sokolovska**
 Ul. Zenevska 27a
 Skopje - FYROM
- Bas. Vreka**
 Quendra e Kerkimene Arkeoloji
 Tirana - Albania

Γ' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΑ ΣΥΝΟΛΑ - ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ
ΑΡΙΘ. 137 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 1994
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΗΣ ΙΩΑΝΝΑΣ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ
ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΗΣ ΧΕΛΕΝΑΣ ΤΖΑΝΕΚΑ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΥ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗ Ο.Ε.